पातञ्जलयोगदर्शनम्

वाचस्पतिमिश्रविरचित-तत्त्ववैशारदी-
विज्ञानभिक्षुकृत-योगवार्तिकविभूषित-
व्यासभाष्यसमेतम्

काशीहिन्दूविश्वविद्यालयस्य कला-संकाये
संस्कृतविभागेऽध्यापकेन श्रीनारायणमिश्रेण
टिप्पणीपरिशिष्टादिभिः सह सम्पादितम्

भारतीय विद्या प्रकाशन
वाराणसी–१ (भारत)

प्रकाशक:—
भारतीय विद्या प्रकाशन
पो० बा० १०८, कचौड़ी गली,
वाराणसी ।

प्रथम संस्करण १९७१

मूल्य सजिल्द [illegible] भारतीय विद्या प्रकाशन,
अजिल्द [illegible] संशोधित मूल्य ....25/-...

मुद्रक :—
दयानन्द 'सतीश'
सीमा प्रेस
ईश्वरगंगी, वाराणसी

आमुखम्

अध्यात्मविद्यादिपदैरुपनिषदादिषु प्रसिद्धेयं योगविद्या प्रथमं हिरण्य-गर्भेण ऋषीन्प्रत्युपदिष्टा। कोऽयं हिरण्यगर्भ इति त्वद्यापि न निर्णयः। अमुमेव हैरण्यगर्भं योगमाश्रित्य पतञ्जलिः प्रकृतं योगशास्त्रम्प्रणिनायेति सम्प्रदायः।

प्रसिद्धाः कतिपये ग्रन्थकाराः पतञ्जलिनाम्ना, परमस्य योगसूत्रकर्तुः पतञ्जलेः तेषां केनाप्यभेदो भेदो वेति नाद्य यावन्निश्चितम्। अत एव ईसवीयपूर्वे प्रथमे द्वितीये वा शतके इसवीयप्रथमशतके वा योगसूत्राणि रचितानि इति मतमपि संशयारूढमेव।

तस्यास्य योगसूत्रस्य प्रसिद्धं भाष्यम् प्रणिनाय व्यासनामधेयः कश्चन मनीषी। सोऽयं वेदव्यास एवेति परम्परा, भिन्नः कश्चनेति ऐतिहासिकाः। एतद्भाष्यावलोकनेन ज्ञायते यत् एतस्मात्प्रागपि कियन्ति व्याख्यानानि योगसूत्राणामवर्त्तन्तेति, परमद्य नैकमपि तेषामुपलभ्यते।

भाष्यव्यतिरिक्तासु योगसूत्रटीकासु भोजदेवस्य (११०० ई०) राज-मार्तण्डाभिधा वृत्तिः, भावागणेशस्य (१४०० ई०) दीपिका, रामानन्दस्य (१७०० ई०) मणिप्रभा, नारायणतीर्थस्य (१८०० ई०) योगचन्द्रिका, यशोविजयसूरेः (१८०० ई०) वृत्तिः, नागेशस्य (१८०० ई०) वृत्तिः, अनन्तदेवसदाशिवेन्द्रयोः चन्द्रिका-योगसुधाकराख्ये च वृत्ती प्रकाशिताः सन्ति। अन्या अपि बह्व्यो वृत्तयो हस्तलेखसूच्यादिषु दृश्यन्ते।

तदेतेषां सर्वेषां व्याख्यानानां मध्ये व्यासभाष्यं सर्वातिशायीत्यविवादमेव। अस्य दुरूहत्वात् वाचस्पतिमिश्रेण (९०० ई०) तत्त्ववैशारदी, विज्ञान-भिक्षुचरणेन (१४०० ई०) च योगवार्त्तिकम् इति व्याख्याद्वयम् अस्य कृतम्। शङ्करकृतं विवरणमपि सम्प्रति प्रकाशितम्। एतेषु तत्त्ववैशारद्याः सुलभत्वात् योगवार्त्तिकोपबृंहितमेव संस्करणीयमासीत्। किन्तु प्रकाशकाऽ-नुरोधेन तत्त्ववैशारद्यपि संयोजिता।

अत्र वार्त्तिकस्य यत्संस्करणमासीत् तत्र महद्वैषम्यं छात्राणां दृष्ट्वा प्रकाशि-तेऽत्र संस्करणे मया यथामति कृतेप्यायासे क्वचिदशुद्धिः सञ्जातैव। यथा :-

१२५ पृष्ठे भाष्ये **प्रज्ञाप्रासादमारुह्य** इत्यस्य स्थाने **प्रज्ञाप्रसादमारुह्य** इति, १५८ पृष्ठे वार्त्तिके **ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैः** इत्यस्य स्थाने **ज्ञानदग्ध-स्तथा क्लेशैः** इति, २०६ पृष्ठे वार्त्तिके **सदसत्ख्यातिर्बाधाऽबाधाभ्याम्** इति सांख्यसूत्रस्थाने **सदसद्बाधाऽबाधाभ्याम्** इति, २९९ पृष्ठे वार्त्तिके मनूद्धरणे **सततघातिनि** इत्यस्य स्थाने **सततघातिनाम्** इति, ...परार्थात् **स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम्** (यो० सू० ३।३५) इत्यस्य स्थाने सूत्रे, वैशारद्यां वार्त्तिके च......**परार्थत्वात् स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम्** इति, ३६६ पृष्ठे

वैशारद्याम् नामित्वमनुमीयते इत्यस्य स्थाने नामीत्वमनुमीयते इत्याद्या अंशाः सन्तिष्ठन्ते। अन्या अपि अशुद्धयः सन्ति, ताः संशोध्याः सुधीभिः।

क्वचित् पाठतारतम्यमपि विचारणीयम्। यथा—वार्त्तिके १२० पृष्ठे अन्योपरागानुपरागसाम्येनेति पाठः, मया च टिप्पण्यामर्थश्चोपपादितः परन्तु अन्यस्यां नागेशवृत्त्यादिषु अर्थोपरागानुपरागसाम्येनेति पाठः। एवम् २०४ पृष्ठे वार्त्तिके "गारुडवैष्णवादिवाक्येभ्यः सत्तासामान्याभावस्यैव पारमार्थिकासत्तात्वसिद्धेः" इति मुद्रितपाठस्थाने"·····असत्तासामान्याभावस्यैव पारमार्थिकसत्तात्वसिद्धेः इति पाठः स्फुटतरः प्रतीयते। तथापि यथापुस्तकं मया स्थापितम्। यत्र तु नैव कथमप्युपपत्तिर्मया दृष्टा तत्रैवेषत्संशोधनमपि कृतम्, तद्विद्वद्भिः स्थाने स्थाने ज्ञास्यत एवेत्यवैमि।

तत्त्ववैशारद्याम् १६४ पृष्ठे २७ पंक्तौ "य उक्त इति।" इत्यतः परम् एको भव एकभवः, पूर्वकाल इत्यादिना समासः इत्यंशो न मुद्रितो अमादित्यपि संशोध्यः पाठकैरेवास्मदनुग्रहाय।

अन्ते परिशिष्टरूपेण सूत्रसूची, तत्र मुद्रितटीकागताः पाठभेदाः, व्यासभाष्याद्युद्धरणानुक्रमणी, तत्र च उद्धरणानां यथासम्भवमाकरग्रन्थसंकेतश्च विहितः। पुराणवाक्यानां क्वचिच्छ्रुतिवाक्यानाञ्च पाठभेदः सम्प्रति दृश्यते, तत्र श्रुतिवाक्यानां पाठभेदो विचारणीयः। मया तु पाठभेदादयो न संकेतिताः ग्रन्थाकारवृद्धिभीतेन प्रकाशकेन सामञ्जस्यं विदधता। एतदेव कारणं यत्संकलिताऽपि बृहती भूमिका न प्रकाशिताऽत्र ग्रन्थे।

यत्र च अनेकग्रन्थेभ्योऽनेकस्थानेभ्यो वैकस्मादेव ग्रन्थाद् वाक्यानि उद्धृतानि तत्र उद्धरणाद्यांशान्ते सूच्याम् पंक्तीनां संख्याऽपि मया प्रदत्ता येन पाठकाः सम्यगवच्छेयुः यत्कियतीनां पंक्तीनाम् एतदुद्धरणस्थानसंकेतादि कृतमिति। परन्त्वेष क्रमो न स्पष्टीकृतः तत्त्ववैशारद्युद्धरणेऽल्पत्वात्।

अन्ते च अस्मदादरणीयेभ्यः श्रीमद्भ्यो दिनेशचन्द्रगुह-विश्वनाथभट्टाचार्य - रामायणप्रसादद्विवेदिमहाशयेभ्यः सोत्साहमुपकारकरेभ्यो विद्वद्भ्यः कृतज्ञताप्रकाशनमुचितमेव। गुरूणां कृते तु मौनावलम्बनमेव वरम्। भारतीविद्याप्रकाशनाध्यक्षः 'सीमाप्रेस' व्यवस्थापकमहाशयश्च प्रकाशने मुद्रणे च कृतश्रम इति एताभ्यामपि मदीया धन्यवादाः।

विश्वसिमि यन्महानुभावाः सर्वा अशुद्धीरुपेक्ष्य माम्, भारतीविद्याप्रकाशनाध्यक्षं च अनुग्रहीष्यन्ति।

काशीहिन्दूविश्वविद्यालयः, वाराणसी। २४।३।१९७१ ई०

इति निवेदयति
श्रीनारायण मिश्रः

पातञ्जलयोगदर्शनम्

श्रीगणेशाय नमः

पातञ्जलयोगसूत्रम्

तत्त्ववैशारदी-योगवार्तिकविभूषितव्यासभाष्यसमेतम्

तत्र समाधिपादः प्रथमः ।

अथ योगानुशासनम् ॥१॥

यस्त्यक्त्वा रूपमाद्यं प्रभवति जगतोऽनेकधानुग्रहाय[1]
प्रक्षीणक्लेशराशिर्विषमविषधरोऽनेकवक्त्रः सुभोगी ।
सर्वज्ञानप्रसूतिर्भुजगपरिकरः प्रीतये यस्य नित्यं
देवोऽहीशः स वोऽव्यात्सितविमलतनुर्योगदो योगयुक्तः ॥ १ ॥

अथेत्ययमधिकारार्थः । योगानुशासनं शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम् । योगः समाधिः । स च सार्वभौमश्चित्तस्य धर्मः ।

क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति चित्तस्य भूमयः । तत्र विक्षिप्ते चेतसि विक्षेपोपसर्जनीभूतः समाधिर्न योगपक्षे वर्तते । यस्त्वेकाग्रे चेतसि सद्भूतमर्थं प्रद्योतयति, क्षिणोति च क्लेशान्, कर्मबन्धनानि श्लथयति, निरोधमभिमुखं करोति स संप्रज्ञातो योग इत्याख्यायते । स च वितर्कानुगतो विचारानुगत आनन्दानुगतोऽस्मितानुगत इत्युपरिष्टात्प्रवेदयिष्यामः । सर्ववृत्तिनिरोधे त्वसंप्रज्ञातः समाधिः ॥१॥

---

१. क्वचित् श्लोकोऽयं नोपलभ्यते । अस्य प्रक्षिप्तत्वे उपन्यस्ता युक्तयश्चाभासा इति नास्य सत्त्वाऽसत्त्वान्यतरनिर्णयस्ताभिः, किन्तु बहुत्र पाठात् सत्त्वमेव सम्भावनाविषयम् ।

तत्त्ववैशारदी ।

नमामि जगदुत्पत्तिहेतवे वृषकेतवे ।
क्लेशकर्मविपाकादिरहिताय हिताय च ॥१॥
नत्वा पतञ्जलिमृषिं वेदव्यासेन भाषिते ।
संक्षिप्तस्पष्टबह्वर्थां भाष्ये व्याख्या विधीयते ॥२॥

इह हि भगवान्पतञ्जलिः प्रारिप्सितस्य शास्त्रस्य संक्षेपतस्तात्पर्यार्थं प्रस्ताव-त्प्रवृत्त्यङ्गं श्रोतुश्च सुखावबोधार्थमाचिख्यासुरादाविदं सूत्रं रचयाञ्चकार–**अथ योगानुशासनम्**। तत्र प्रथमावयवमथशब्दं व्याचष्टे–अथेत्ययमधिकारार्थः। अथैष ज्योतिरितिवत्, न त्वानन्तर्यार्थः। अनुशासनमिति हि शास्त्रमाह-अनुशिष्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या। न चास्य शमदमाद्यनन्तरं प्रवृत्तिरपि तु तत्त्वज्ञानचिख्यापयिषानंतरम्। जिज्ञासाज्ञानयोस्तु स्यात्। यथाम्नायते–'तस्मात् शान्तो दान्त उपरतः तितिक्षुः समाहितो[1] भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत्' इति। शिष्यप्रश्नतपश्चरणरसायनाद्युपयोगानंतर्यस्य च संभवेऽपि नाभिधानम् शिष्यप्रतीतिप्रवृत्त्योरनुपयोगात् प्रामाणिकत्वे[2] योगानुशासनस्य तदभावेऽप्युपेयत्वादप्रामाणिकत्वे च तद्भावेऽपि हेयत्वात्। एतेन तत्त्वज्ञानचिख्यापयिषयोरानन्तर्याभिधानं परास्तम्। अधिकारार्थत्वे तु शास्त्रेणाधिक्रियमाणस्य प्रस्तूयमानस्य योगस्याभिधानात्सकलशास्त्रतात्पर्यार्थव्याख्यानेन शिष्यः सुखेनैव बोधितश्च प्रवर्तितश्च भवतीति। निःश्रेयसस्य हेतुः समाधिरिति हि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु प्रसिद्धम्। ननु किं सर्वसंदर्भगतोऽथशब्दोऽधिकारार्थः, तथा सति अथातो ब्रह्मजिज्ञासा इत्यादावपि प्रसङ्ग इत्यत आह–अयमिति। ननु हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः इति योगियाज्ञवल्क्यस्मृतेः कथं पतञ्जलेर्योगशास्त्रकर्तृत्वमित्याशङ्क्य सूत्रकारेणानुशासनमित्युक्तम्। शिष्टस्यानुशासनं न तु शासनमित्यर्थः। यदायमथशब्दोऽधिकारार्थस्तदैष वाक्यार्थः संपद्यत इत्याह–योगानुशासनं शास्त्रमधि-

---

१. अत्र वाजसनेयिनः श्रद्धावित्तो भूत्वेति पठन्ति। अतः श्रद्धाया अपि गुणोपसंहारन्यायेन सङ्ग्रहः। अतएव शमादिषट्कशब्दप्रयोगः शास्त्रे दृश्यते।

२. एतद्ग्रन्थार्थस्फोरणाय सर्वदर्शनसंग्रहस्य पातञ्जलदर्शनप्रकरणप्रारम्भोऽवलोकनीयः।

कृतमिति । ननु व्युत्पाद्यमानतया योगोऽत्राधिकृतो न तु शास्त्रमित्यत आह—वेदितव्यमिति । सत्यं व्युत्पाद्यमानतया योगः प्रस्तुतः । स तु तद्विषयेण शास्त्रेण करणेन व्युत्पाद्यः । करणगोचरश्च व्युत्पादकस्य व्यापारो न कर्मगोचर इति कर्तृव्यापारविवक्षया योगविषयस्य शास्त्रस्याधिकृतत्वं वेदितव्यम् । शास्त्रव्यापारगोचरतया तु योग एवाधिकृत इति भावः । अधिकारार्थस्य चाथशब्दस्यान्यार्थनीयमानोदकुम्भदर्शनमिव[1] श्रवणं मङ्गलायापि कल्पत इति मंतव्यम् ।

शब्दसंदेहनिमित्तमर्थसंदेहमपनयति—योगः समाधिरिति । 'युज समाधौ' इत्यस्माद्व्युत्पन्नः समाध्यर्थो न तु 'युजिर् योगे' इत्यस्मात्संयोगार्थ इत्यर्थः । ननु समाधिरपि वक्ष्यमाणस्याङ्गिनो योगस्याङ्गम्, न चाङ्गमेवाङ्गीत्यत आह—स च सार्वभौमः । चस्त्वर्थोऽङ्गादङ्गिनं[2] भिनत्ति । भूमयोऽवस्था वक्ष्यमाणा मधुमती-मधुप्रतीका-विशोका-संस्कारशेषास्ताश्चित्तस्य । तासु सर्वासु विदितः सार्वभौमश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणो योगः । तदङ्गं तु समाधिर्नैवंभूतः । व्युत्पत्तिनिमित्तमात्राभिधानं चैतद्योगः समाधिरिति अङ्गाङ्गिनोरभेदविवक्षामात्रेण । प्रवृत्तिनिमित्तं तु योगशब्दस्य चित्तवृत्तिनिरोध एवेति परमार्थः । वृत्तयो ज्ञानान्यात्माश्रयाण्यतस्तन्निरोधोऽप्यात्माश्रय एवेति ये पश्यंति तन्निरासायाह—चित्तस्य धर्म इति । चित्तशब्देनांतःकरणं बुद्धिमुपलक्षयति । न हि कूटस्थनित्या चितिशक्तिरपरिणामिनी ज्ञानधर्मा भवितुमर्हति, बुद्धिस्तु भवेदिति भावः[3] ।

---

१. तथा च स्मृतिः—"ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ" ॥ इति
तत्रोच्चारणमात्रेण मङ्गलत्वमिति वार्त्तिकोक्तेः संकुचितत्वम्, उच्चारयितृमात्र-फलकत्वात् । श्रवणस्य मङ्गलप्रयोजनत्वे तु मिश्रोक्ते उच्चारयित्रा सह शिष्यस्यापि श्रोतुः समावेश इति ध्येयम् ।

२. अङ्गम् = तृतीयाध्यायतृतीयसूत्रप्रतिपाद्यम् अष्टममङ्गं योगस्य, अङ्गी = सम्प्रज्ञातोऽसम्प्रज्ञातश्च, उभयोरपि योगशब्देनाभिधानस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अङ्गं सम्प्रज्ञातसमाधिः, अङ्गी असम्प्रज्ञातसमाधिरिति कस्यचित् व्याख्यानम् ।

३. प्रागभाव-प्रध्वंसयोः प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वमिति तार्किकपद्धत्या आत्मनः तथात्वे "उपयन्नपयन् धर्मो विकरोति हि धर्मिणम्" इति न्यायेन आत्मनः कूटस्थत्वं व्याहन्येतेति ग्रन्थाशयः ।

स्यादेतत्—सार्वभौमश्चे योगो हंत भोः क्षिप्तमूढविक्षिप्ता अपि चित्तभूमयः[1]। अस्ति च परस्परापेक्षया वृत्तिनिरोधोऽप्यास्विति तत्रापि योगत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य हेयोपादेयभूमीरुपन्यस्यति—क्षिप्तमित्यादि। क्षिप्तं सदैव रजसा तेषु तेषु विषयेषु क्षिप्यमाणमत्यन्तमस्थिरम्। मूढं तु तमःसमुद्रेकान्निद्रावृत्तिमत्। क्षिप्ताद्विशिष्टं विक्षिप्तम्। विशेषोऽस्थेमबहुलस्य कादाचित्कः स्थेमा। सा चास्यास्थेमबहुलता सांसिद्धिकी वा वक्ष्यमाणव्याधिस्त्यानाद्यन्तरायजनिता वा। एकाग्रमेकतानम्। निरुद्धसकलवृत्तिकं संस्कारमात्रशेषं चित्तं निरुद्धम्। तत्र क्षिप्तमूढयोः सत्यपि परस्परापेक्षया वृत्तिनिरोधे पारम्पर्येणापि निःश्रेयसहेतुभावाभावात्तद्रूपघातकत्वाच्च योगपक्षाद्दूरोत्सारितत्वमिति न तयोर्योगत्वं निषिद्धम्। विक्षिप्तस्य तु कादाचित्कसद्भूतविषयस्थेमशालिनः संभाव्येत योगत्वमिति निषेधति—तत्र इति। विक्षिप्ते चेतसि समाधिः कादाचित्कः सद्भूतविषयश्चित्तस्य स्थेमा न योगपक्षे वर्तते। कस्मात्? यतस्तद्विपक्षविक्षेपोपसर्जनीभूतः। विपक्षवर्गान्तर्गतस्य हि स्वरूपमेव दुर्लभम्; प्रागेव कार्यकरणम्। न खलु दहनान्तर्गतं बीजं त्रिचतुरक्षणावस्थितमुसमप्यङ्कुराय कल्पत इति भावः। यदि विक्षेपोपसर्जनीभूतः समाधिर्न योगः कस्तर्हीत्यत आह—यस्त्वेकाग्रे चेतसीति। भूतमिति समारोपितमर्थं निवर्तयति। निद्रावृत्तिरपि स्वालम्बने तमसि भूते भवत्येकाग्रेत्यत उक्तम्—सदिति[2]। शोभनं नितान्ताविर्भूतसत्त्वम्। तमःसमुद्रेकस्त्वशोभनस्तस्य क्लेशहेतुत्वादिति। द्योतनं हि तत्त्वज्ञानमागमाद्वानुमानाद्वा भवदपि परोक्षरूपतया न साक्षात्कारवतीमविद्यामुच्छिनत्ति, द्विचन्द्रदिङ्मोहादिष्वनुच्छेदकत्वादत आह—प्रेति। प्रशब्दो हि प्रकर्षं द्योतयन् साक्षात्कारं सूचयति। अविद्यामूलत्वादस्मितादीनां क्लेशानां विद्यायाश्चाविद्योच्छेदरूपत्वाद्विद्योदये चाविद्यादिक्लेशसमुच्छेदो विरोधित्वात्कारणविनाशाच्चेत्याह—क्षिणोति चेति। स चेति। अत एव कर्मरूपाणि बन्धनानि श्लथयति। कर्म चात्रापूर्वमभिमतम्, कार्ये कारणोपचारात्। श्लथयति स्वकार्यादवसादयति। वक्ष्यति हि सति मूले तद्विपाकः इति। किं च निरोधमभिमुखं करोत्यभिमुखीकरोति। स च संप्रज्ञातश्चतुष्प्रकार इत्याह—स चेति। असंप्रज्ञातमाह—

---

१. संस्कारवशात् यस्यामवस्थायां चित्तं सन्तिष्ठते सा चित्तभूमिः।

२. तथा च अभावप्रत्ययालम्बनायाः निद्रावृत्तेर्व्यावृत्तिः सिद्ध्यतीति भावः।

सर्ववृत्तीति। रजस्तमोमयी किल प्रमाणादिवृत्तिः सात्त्विकीं वृत्तिमुपादाय संप्रज्ञाते निरुद्धा। असंप्रज्ञाते तु सर्वासामेव निरोध इत्यर्थः। तदिह भूमिद्वये समाप्ता या मधुमत्यादयो भूमयस्ताः सर्वास्तासु विदितः सार्वभौम इति सिद्धम् ॥ १ ॥

योगवार्त्तिकम्।

यश्चिन्मात्ररसोऽपि नित्यविमलोपाधेर्गुणैरीश्वरो
हेयैः क्लेशमुखैर्गुणैर्विरहितो मुक्तः सदा निर्गुणः।
सोऽस्मान् बुद्धिगुणैः स्वयं निगडितान् स्वांशान् कृपासागरो
दीनान्मोचयतु प्रभुर्गुणमयं पाशं दहल्लीलया ॥१॥

श्रीपातञ्जलभाष्यदुग्धजलधिर्विज्ञानरत्नाकरो-
वेदव्यासमुनीन्द्रबुद्धिखनितो योगीन्द्रपेयामृतः।
भूदेवैरमृतं तदत्र मथितुं विज्ञानभिक्षुरिह
श्रीमद्वार्त्तिकमन्दरो गुरुतरो मन्थानदण्डोऽर्प्यते ॥२॥

सर्ववेदार्थसारोऽत्र वेदव्यासेन भाषितः।
योगभाष्यमिषेणातो मुमुक्षूणामिदं गतिः ॥३॥

गङ्गाऽऽद्याः सरितो यद्वदब्धेरंशेषु संस्थिताः।
सांख्यादिदर्शनान्येवमस्यैवांशेषु कृत्स्नशः ॥४॥

निर्विघ्नग्रन्थसमाप्तये योगप्रवर्त्तकमनन्तमीश्वरं स्मरन् शिष्याणां शास्त्रग्रहणानुष्ठानादावप्यप्रतिबन्धं तत एव प्रार्थयते — यस्त्यक्त्वेति। यः स्वस्याद्यरूपं शेषाख्यं त्यक्त्वा स्वांशैस्ततो विभक्तो भूत्वा लोकानुग्रहार्थं बलरामादिरूपेणाविर्भवति स वो युष्मान् शिष्यान् पालयेत् शास्त्रार्थग्रहणादिप्रतिबन्धं निवारयत्वित्यर्थः। शेषं सुगमम्।

"अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति"
"यतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते।
अतो निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणा"
"तावदेव निरोद्धव्यं यावद्धृदि गतं क्षयम्।
एतज्ज्ञानं च ध्यानं च शेषोऽन्यो ग्रन्थविस्तरः" इत्यादिश्रुतिषु,
"मुक्तिर्योगात्तथा योगः सम्यग्ज्ञानान्महीयते"
'तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः'—

इत्यादिस्मृतिषु च योगो मोक्षहेतुतया विहितः। तत्र योगः किंस्वरूपः, किमुपायः, केन वा द्वारेण ज्ञानमोक्षयोः कारणमित्यादिकं मुमुक्षूणां विविदिषित भवति। ब्रह्ममीमांसासांख्यादिषु च ज्ञानमेव विचारितं बाहुल्येन, ज्ञानसाधनमात्रस्तु योगः सङ्क्षेपतः; ज्ञानजन्ययोगस्तु सङ्क्षेपतोऽपि तेषु नोक्तोऽतोऽतिविस्तरेण द्विविधं योगं प्रतिपिपादयिषुर्भगवान् पतञ्जलिः शिष्यावधानायादौ योगानुशासनं शास्त्रमारभ्यतया प्रातज्ञातवान्—

अथ योगानुशासनम्। तदिदं सूत्रमारभ्य समग्रं शास्त्रं सर्वलोकहिताय भगवान् बादरायणो व्याचष्टे—**अथेत्ययमधिकारार्थ** इत्यादिना। अधिकारशब्दो योगरूढतया आरम्भण एव मुख्य इति शास्त्रस्याधिकार्यत्वं मुख्यमेवास्ति। यत्र चार्थस्याधिकार्यत्वमुच्यते, यथा-अथैष ज्योतिः इत्यादौ, तत्राधिकार्यशास्त्रविषयतया गौणं तदित्याशयः। एतेन शास्त्रस्यानधिकार्यत्वमनिरूप्यत्वादित्यपास्तं प्रकृतभाष्यविरोधादिति। प्रश्नाद्यर्थकत्वमथशब्दस्य किं कुत्रापि नास्तीत्याशङ्कानिरासायोक्तमयमिति। अधिकारार्थोऽधिकारवाचक इत्यर्थः। अथ शब्दस्य चोच्चारणमात्रेण मङ्गलत्वमपि बोध्यम्। शिष्टस्य शासनमनुशासनं तेन शास्त्रस्य गुरुमूलकतया सूत्रकारेण प्रामाण्यं दर्शितम्—

हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः इति—

योगियाज्ञवल्क्येन हिरण्यगर्भस्यादिगुरुत्वबोधनादिति। सूत्रवाक्यार्थमुपसंहरति—**योगस्यानुशासनं शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यमिति।** शिष्यैरिति शेषः। वेदितव्यमिति पूरणेन सूत्रस्य शिष्याभिधानार्थकत्वं सूचितम्। योगस्य च फलं सूत्रभाष्ययोः स्थाने स्थाने वक्ष्यमाणं मयोत्तरसूत्रावतारिकायामपि सङ्क्षेपाद्वक्ष्यते। योगलक्षणपरतया द्वितीयसूत्रमवतारयिष्यति। तत्र युज समाधाविति योगलक्षणस्य प्रसिद्धत्वाल्लक्षणान्तराकाङ्क्षैव नास्तीत्याशङ्कां तस्यातिव्याप्तत्वेनादावपाकरोति—**योगः समाधिः, स च सार्वभौमश्चित्तस्य धर्मः इति।** युज समाधावित्यनुशासनतः प्रसिद्धो योगः समाधिः चित्तवृत्तिनिरोधः, स च सार्वभौमः सर्वासु वक्ष्यमाणासु क्षिप्ताद्यवस्थासु साधारणश्चित्तस्य धर्मः स्वाभाविको जलस्य द्रवत्ववत्। क्षिप्ताद्यवस्थायामपि हि यत्किंचिद्वृत्तिनिरोधोऽस्त्येवेति। तथा चालक्ष्यास्ववस्थासु तल्लक्षणमतिव्याप्तमिति शेषः।

कास्ताः सर्वाः चित्तभूमय इत्याकाङ्क्षायामाह—**क्षिप्तमित्यादि।** क्षिप्तं रजसा विषयेष्वेव वृत्तिमद्, मूढं तमसा निद्राऽऽदिवृत्तिमत्, क्षिप्ताद्विशिष्टं विक्षिप्तम् सत्त्वाधिक्येन समादधदपि चित्तं रजोमात्रयाऽन्तरान्तरा विषयान्तरवृत्तिमद्, एकस्मिन्नेव विषयेऽग्रं शिखा यस्य चित्तदीपस्येत्येकाग्रं विशुद्धसत्त्वत-

यैकस्मिन्नेव विषये वक्ष्यमाणावधीकृतकालपर्यन्तमचञ्चलं निवातस्थदीपवत्। तथा च क्षिप्तादित्रयेऽपि किंचिदैकाग्र्यसत्त्वेऽपि तत्र नातिप्रसङ्गः। निरुद्धं च निरुद्धसकलवृत्तिकं संस्कारमात्रशेषमित्यर्थः। रजोधर्मस्य रागादेः प्रतिघातादेव लोकानां तमोधर्मे विषादादिदर्शयत इति क्षिप्तात्पूर्वत्र मूढस्योपन्यासः। उक्तातिव्याप्तिं प्रतिपादयितुमुक्तभूमिषु लक्ष्यालक्ष्यविभागं करोति—**तत्र विक्षिप्त इत्यादिना**। तत्र तासु पञ्चसु मध्ये। विक्षिप्ते चेतसि वर्तमानः समाधिरल्पो बहुलविक्षेपशेषीभूतत्वान्न योगपक्षे योगमध्ये प्रविशति, क्लेशहान्यहेतुत्वात्, सुतरां तु क्षिप्तमूढयोश्चित्तयोर्वर्तमानौ समाध्यभ्यासावित्याशयः। अतो न क्षिप्तमूढभूम्योरलक्ष्यत्वाप्रतिपादनेन न्यूनतेति। विक्षिप्तमुखेनाद्यभूमित्रयस्यालक्ष्यत्वमुक्त्वाऽन्त्यभूमिद्वयमेव लक्ष्यमित्याह—**यस्त्वेकाग्र इति**। यस्तु समाधिरेकाग्रे चेतसि वर्तमानोऽर्थं ध्येयं वस्तु सद्भूतं परमार्थभूतं प्रकर्षेण द्योतयति साक्षात्कारयति ततश्च क्लेशानविद्याऽऽदीन् पञ्च क्षिणोति ततोऽपि च कारणोच्छेदाद्धर्माधर्मरूपाणि बन्धनानि बुद्धिपुरुषयोर्बंधकारणानि श्लथयति अदृष्टोत्पादनाक्षमाणि[1] करोति तथा निरोधमसंप्रज्ञातयोगमभिमुखं प्रत्यासन्नं करोति परवैराग्यजननेनेति शेषः, स समाधिः संप्रज्ञातो योग इति कथ्यत इत्यर्थः। सम्यक् प्रज्ञायते साक्षात्क्रियते ध्येयमस्मिन्निरोधविशेषरूपे योग इति संप्रज्ञातो योगः। यद्यपि समाधिशब्देनैकाग्रताऽतिशयरूपं निरोधद्वयरूपयोगद्वयस्याङ्गमेव परिभाषिष्यते तथापि योगद्वयमङ्गाङ्गिनोरभेदविवक्षयैव समाधिशब्देनोक्तमेवमुत्तरोत्तरसूत्रेऽपि बोध्यम्। स च संप्रज्ञातश्चतुर्विध इत्याह-**स चेति**। न च वितर्कानुगतादित्रिके साक्षात्कारजनकत्वादिकं साक्षान्नास्त्यविद्यालेशसंपर्कादिति वाच्यम्, सवितर्कादिक्रमेणैव साक्षात्कारवृद्ध्या चरमभूमिकायामृतम्भरप्रज्ञोदयेन भूमिकाचतुष्टय एव साक्षात्कारसंबन्धादिति। निरुद्धभूमेरपि लक्ष्यत्वमाह—**सर्ववृत्तीति**। सम्प्रज्ञातकालीना साक्षात्काररूपिणी या वृत्तिः तस्या अपि वक्ष्यमाणपरवैराग्येण निरोधे जायमाने त्वसम्प्रज्ञातयोग इत्यर्थः। वृत्तिनिरोधश्च चित्तस्य वृत्तिसंस्कारशेषावस्था, अभावस्याधिकरणावस्थाविशेषमात्ररूपत्वाद्, निरुध्यन्तेऽस्यामवस्थायामिति व्युत्पत्तेर्वा। सा चावस्था संस्कारमात्रैः परिणामधारा, निरोधकाले संस्कारतारतम्यरूपस्यैव चित्तपरिमाणस्य **सूत्रभाष्याभ्यां** वक्ष्यमाणत्वादिति। ननु वृत्तिनिरोधो वृत्त्यभावमात्रमेकाग्रताविशेषो वा, निरोधस्याभावमात्रत्वे वक्ष्यमाण-संस्कारजनकत्वानुपपत्तेरेकाग्रतामात्ररूपत्वे समाधिरूपादङ्गात् सम्प्रज्ञाताच्च भेदानुपपत्तेः,

---

[1] — अदृष्टफलेत्यर्थः।

उल्काहस्तो यथा कश्चिद् द्रव्यमालोक्य तास्त्यजेत् ।
बोधेन ज्ञानमालोक्य तथा बोधं परित्यजेत्

इत्यादिस्मृतिषु यावद्धृदि गतं क्षयमिति पूर्वोक्तश्रुतौ चासम्प्रज्ञातस्य सकलवृत्तिशून्यत्वश्रवणाच्च ।

ननु सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञातयोर्योगयोर्निरोधरूपयोः किं प्रयोजनम् योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेरितिसूत्रेण योगाङ्गस्यैव ज्ञानहेतुतया वक्ष्यमाणत्वात् संप्रज्ञातयोगकाले ज्ञानस्योत्पत्तेरेव शास्त्रेष्ववगमाद्, न तु तद्धेतुतायाः; एककालकत्वेन हेतुहेतुमद्भावासम्भवाच्च । अस्तु वा विषयान्तरसंचाराख्यप्रतिबन्धनिवृत्तिरूपतया ज्ञानहेतुत्वं सम्प्रज्ञातयोगस्य,[1] क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनतासमापत्तिः इत्यागामिसूत्राच्च; न त्वसम्प्रज्ञातयोगस्यापि, तस्य ज्ञानजन्यत्वाद् । न च ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं मोक्षायान्यत्साधनमपेक्षणीयम् तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इत्यादिश्रुतिभिरन्यनिरपेक्षाज्ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वसिद्धेरविद्याकामकर्मादिनिवृत्तौ हेत्वभावेन पुनः संसारानुपपत्तेश्च ?

अत्रोच्यते–ज्ञाने जातेऽपि प्रारब्धकर्मणा देहधारणस्यावश्यकत्वेन तदानीमपि बाह्याभ्यन्तरवृत्तिभिर्यद् दुखं न जायत एतदप्यन्ततो योगद्वयस्य फलमस्त । तथा हि वक्ष्यति भाष्यकारः—सर्वाश्चैता वृत्तयः सुखदुःखमोहात्मिकाः, अत एताः सर्वाः वृत्तयो निरोद्धव्या इति । किंच ज्ञानस्य यथा कर्मक्षयहेतुत्वमस्ति तथा योगस्यापि,

विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि ।
प्राप्नोति योगी योगाग्निदग्धकर्मचयोऽचिराद्

इत्यादिवाक्यशतेभ्यः । तथा च कर्मक्षयद्वारा ज्ञानस्येवासंप्रज्ञातयोगस्यापि मोक्षहेतुत्वं सिद्धम् । तत्र चासंप्रज्ञातयोगेनाखिलसंस्कारदाहकेन प्रारब्धकर्माप्यतिक्रम्यत इति ज्ञानाद्विशेषः । ज्ञानस्य हि प्रारब्धनाशकत्वे बाधकाऽस्ति : तस्य तावदेव चिरमित्यादिश्रुतिर्जीवन्मुक्तिश्रुतिस्मृतयश्च । योगस्य प्रारब्धनाशकत्वे बाधकं नास्ति प्रत्युत दग्धकर्मचयोऽचिरादित्येव स्मर्यते । अतः प्रारब्धमपि कर्म कर्मविपाकोक्तप्रायश्चित्तादिव-

---

१. एककालिकत्ववर्णनं च आशूत्तरक्षणभावित्वेन साधारणानुभव - विषयत्वाभावज्ञापनायेति तात्पर्यम् ।

देवातिक्रम्य झटिति मोचनमेव योगस्य फलम् । अन्यच्च[1] योगद्वयेनाखिलसंस्कारक्षये भोगसंस्काराख्यसहकार्यभावात् प्रारब्धं कर्मापि यत्फलाक्षमं भवति इदमपि योगफलम् । तदुक्तं मोक्षधर्मे—

नास्ति सांख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं बलम् इति ।

बलं प्रारब्धस्याप्यतिक्रमेण स्वेच्छया शीघ्रमोक्षहेतुः ।

अपि च वृत्तिनिरोधात्मको योग एव दुःखनिवृत्त्यात्मकमोक्षे साक्षाद्धेतुः, पुरुषे दुःखस्य चित्तवृत्त्यौपाधिकत्वाद् । उपाधिनिवृत्तिश्चौपाधिकनिवृत्तौ चरमकारणमतो ज्ञानेन न योगस्यान्यथासिद्धिः, ज्ञानवैराग्यकर्मक्षयादीनां वृत्तिनिरोधाख्यचरमकारणद्वारैव दुःखात्यन्तोच्छेदहेतुत्वात् । वृत्त्यत्यन्तनिरोधस्तु चरमासंप्रज्ञाते भवति, यत्र संस्कारस्यात्यन्तक्षयेण चित्तस्य विलयान्मोक्षो भवति । तथा च द्वार-द्वारिभावेनापि ज्ञानस्येव संप्रज्ञातयोगस्यापि मोक्षहेतुत्वं सिद्धम् । असंप्रज्ञातयोगस्य च साक्षान्मोक्षहेतुत्वं **तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थान**मिति सूत्रकारः स्वयं वक्ष्यति,

मुक्तिर्हित्वाऽन्यथाभावं स्वरूपेण व्यवस्थितिः

इत्यादिवाक्यैरात्यन्तिकस्य स्वरूपावस्थानस्यैव मोक्षत्वादिति दिक् ॥१॥

तस्य लक्षणाभिधित्सयेदं सूत्रं प्रववृते—

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥

सर्वशब्दाग्रहणात्संप्रज्ञातोऽपि योग इत्याख्यायते । चित्तं हि प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिशीलत्वात्त्रिगुणम् ।

प्रख्यारूपं हि चित्तसत्त्वं रजस्तमोभ्यां संसृष्टमैश्वर्यविषयप्रियं भवति । तदेव तमसानुविद्धमधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्योपगं भवति । तदेव प्रक्षीणमोहावरणं सर्वतः प्रद्योतमानमनुविद्धं रजोमात्रया धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपगं भवति । तदेव रजोलेशमलापेतं स्वरूपप्रतिष्ठं सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं धर्ममेघध्यानोपगं[2] भवति । तत्परं प्रसंख्यानमित्याचक्षते ध्यायिनः ।

१—जीवन्मुक्तिप्रतिपादकप्रमाणविरोधपरिहारायाशयमाविष्करोति — अन्यच्चेत्यादिना ।

२. सम्प्रज्ञातस्यैव पराकाष्ठा 'धर्ममेघः' इति वक्ष्यते ।

चितिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमा दर्शितविषया शुद्धा चानन्ता च, सत्त्वगुणात्मिका चेयम्, अतो विपरीता विवेकख्यातिरिति। अतस्तस्यां विरक्तं चित्तं तामपि ख्यातिं निरुणद्धि। तदवस्थं संस्कारोपगं भवति। स निर्बीजः समाधिः। न तत्र किञ्चित्संप्रज्ञायत इत्यसंप्रज्ञातः। द्विविधः स योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति ॥ २ ॥

तत्त्ववैशारदी

द्वितीयं सूत्रमवतारयति—तस्य लक्षणेति। तस्येति पूर्वसूत्रोपात्तं द्विविधं योगं परामृशति। योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः। निरुध्यन्ते यस्मिन्प्रमाणादिवृत्तयोऽवस्थाविशेषे चित्तस्य सोऽवस्थाविशेषो योगः। ननु संप्रज्ञातस्य योगस्याव्यापकत्वादलक्षणमिदम्। अनिरुद्धा हि तत्र सात्त्विकी चित्तवृत्तिरित्यत आह—सर्वशब्दाग्रहणादिति। यदि सर्वचित्तवृत्तिनिरोध इत्युच्येत भवेदव्यापकं संप्रज्ञातस्य। क्लेशकर्मविपाकाशयपरिपन्था चित्तवृत्तिनिरोधस्तु तमपि[1] संगृह्णाति, तत्रापि राजसतामसचित्तवृत्तिनिरोधात्तस्य च तद्भावादित्यर्थः। कुतः पुनरेकस्य चित्तस्य क्षिप्तादिभूमिसबन्धः, किमर्थं चैवमवस्थस्य चित्तस्य वृत्तयो निरोद्धव्या इत्याशङ्क्य प्रथमं तावदवस्थासंबन्धहेतुमुपन्यस्यति—चित्तं हीति। प्रख्याशीलत्वात्सत्त्वगुणम्। प्रवृत्तिशीलत्वाद्रजोगुणम्। स्थितिशीलत्वात्तमोगुणम्। प्रख्याग्रहणमुपलक्षणार्थम्। तेनान्येऽपि सात्त्विकाः प्रसादलाघवप्रीत्यादयः सूच्यन्ते। प्रवृत्त्या च परितापशोकादयो राजसाः। प्रवृत्तिविरोधी तमोवृत्तिधर्मः स्थितिः। स्थितिग्रहणाद्गौरवावरणदैन्यादय उपलक्ष्यन्ते। एतदुक्तं भवति—एकमपि चित्तं त्रिगुणनिर्मिततया गुणानां च वैषम्येण परस्परविमर्दवैचित्र्याद्विचित्रपरिणामं सदनेकावस्थमुपपद्यत इति।

क्षिप्ताद्या एव चित्तस्य भूमीर्यथासंभवमवान्तरावस्थाभेदवतीरादर्शयति—प्रख्यारूपं हीति। चित्तरूपेण परिणतं सत्त्वं चित्तसत्त्वम्। तदेवं प्रख्यारूपतया सत्त्वप्राधान्यं चित्तस्य दर्शितम्। तत्र चित्तं सत्त्वात् किञ्चिदूने रजस्तमसी यदा मिथः समे च भवतस्तदैश्वर्यं च विषयाश्च शब्दादयस्तान्येव प्रियाणि यस्य तत्तथोक्तम्। सत्त्वप्राधान्यात्खलु चित्तं तत्त्वे प्रणिधित्सदपि तत्त्वस्य तमसा पिहितत्वादणिमादिकमैश्वर्यमेव तत्त्वमभिमन्यमानं तत्प्रणिधित्सति प्रणिधत्ते च क्षणम्। अथ रजसा क्षिप्यमाणं तत्राप्यलब्धस्थितिविशेषात्तत्प्रियमात्रं

---

१. तथा च क्लेशकर्माशयविपाकपरिपन्थित्वे सति चित्तवृत्तिनिरोधत्वं योगलक्षणम्। तच्चोभयसाधारणमित्याह—तत्रापि इति। सम्प्रज्ञातेऽपीत्यर्थः। परिपन्थित्वं विरोधित्वम्।

भवति। शब्दादिषु पुनरस्य स्वरसवाही प्रेमा निरूढ एव। तदनेन विक्षिप्तं चित्तमुक्तम्। क्षिप्तं चित्तं दर्शयन्मूढमपि सूचयति—**तदेव तमसेति**। यदा हि तमो रजो विजित्य प्रसृतं तदा चित्तसत्त्वावरकतमःसमुत्सारणेऽशक्तत्वाद्रजसस्तमःस्थगितं चित्तमधर्माद्युपगच्छति। अज्ञानं च विपर्ययज्ञानमभावप्रत्ययालम्बनं च निद्राज्ञानमुक्तम्। ततश्च मूढावस्थापि सूचितेति। अनैश्वर्यं सर्वत्रेच्छाप्रतीघातः। अधर्मादिव्याप्तं चित्तं भवतीत्यर्थः। यदा तु तदेव चित्तसत्त्वमाविर्भूतसत्त्वमपगततमःपटलं सरजस्कं भवति तदा धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याण्युपगच्छतीत्याह—**प्रक्षीणेत्यादि**। मोहस्तमस्तदेव चावरणं प्रकर्षेण क्षीणं यस्य तत्तथोक्तम्। अत एव सर्वतो विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गपुरुषेषु प्रद्योतमानम्। तथापि न धर्मायैश्वर्याय च कल्पते, प्रवृत्त्यभावादित्यत आह—**अनुविद्धं रजोमात्रया**। रजसः प्रवर्तकत्वादस्ति धर्मादिप्रवृत्तिरित्यर्थः। तदनेन संप्रज्ञातसमाधिसंपन्नयोर्मधुभूमिकप्रज्ञाज्योतिषोर्मध्यमयोर्योगिनोश्चित्तसत्त्वं संगृहीतम्। संप्रत्यतिक्रान्तभावनीयस्य **ध्यायन**श्चतुर्थस्य चित्तावस्थामाह—**तदेव**। चित्तं **रजोलेशान्मलादपेतम**त एव **स्वरूपप्रतिष्ठम्**। अभ्यासवैराग्यपुटपाकप्रबन्धविधूतरजस्तमोमलस्य हि बुद्धिसत्त्वतपनीयस्य स्वरूपप्रतिष्ठस्य विषयेन्द्रियप्रत्याहृतस्यानवसिताधिकारतया च कार्यकारिणो विवेकख्यातिः परं कार्यमवशिष्यत इत्याह—**सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं चित्तं धर्ममेघध्यानोपगं भवति**। **धर्ममेघश्च** वक्ष्यते। अत्रैव योगिजनप्रसिद्धिमाह—**तदिति**। सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं चित्तं धर्ममेघपर्यन्तं परं प्रसंख्यानमित्याचक्षते ध्यायिनः। चित्तसामानाधिकरण्यं च धर्मधर्मिणोरभेदविवक्षया[1] द्रष्टव्यम्।

विवेकख्यातेर्हानहेतुं चितिशक्तेश्चोपादानहेतुं निरोधसमाधिमवतारयितुं चितिशक्तेः साधुतामसाधुतां च विवेकख्यातेर्दर्शयति—**चितिशक्तिरित्यादि**। सुखदुःखमोहात्मकत्वमशुद्धिः। सुखमोहावपि हि विवेकिनं दुःखाकुरुतः। अतो दुःखवद्धेयौ। तथातिसुन्दरमप्यन्तवद्दुनोति। तेन तदपि हेयमेव विवेकिनः। सेयमशुद्धिरन्तश्च चितिशक्तौ पुरुषे न स्त इत्युक्तम्—**शुद्धा चानन्ता चेति**। ननु सुखदुःखमोहात्मकशब्दादीनियं चेतयमाना तदाकारापन्ना कथं विशुद्धा, तदाकारपरिग्रहपरिवर्जने च कुर्वती कथमनन्तेत्यत उक्तम्—**दर्शितविषयेति**। दर्शितो विषयः शब्दादिर्यस्यै सा तथोक्ता। भवेदेतदेवं यदि बुद्धिवच्चितिशक्तिर्विषयाकारतामापद्येत, किं तु बुद्धिरेव विषयाकारेण परिणता सती अत-

---

१. सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिर्धर्मः, चित्तं धर्मी।

दाकारायै चितिशक्त्यै विषयमादर्शयति। ततः पुरुषश्चेतयत इत्युच्यते। ननु विषयाकारां बुद्धिमनारूढायाश्चितिशक्तेः कथं विषयवेदनम्, विषयारोहे वा कथं न तदाकारापत्तिरित्यत उक्तम्--**अप्रतिसंक्रमेति**। प्रतिसंक्रमः संचारः। स चितेर्नास्तीत्यर्थः। स एव कुतोऽस्या नास्तीत्यत उक्तम्--**अपरिणामिनीति**। न चितेस्त्रिविधोऽपि धर्मलक्षणावस्थालक्षणः परिणामोऽस्ति, येन क्रियारूपेण परिणता सती बुद्धिसंयोगेन परिणमेत चितिशक्तिः। असंक्रान्ताया अपि विषयसंवेदनमुपपादयिष्यते[1]। तत्सिद्धं चितिशक्तिः शोभनेति। विवेकख्यातिस्तु बुद्धिसत्त्वात्मिकाऽशोभनेत्युक्तम्--**अतश्चितिशक्तेर्विपरीतेति**। यदा च विवेकख्यातिरपि हेया तदा कैव कथा वृत्त्यन्तराणां दोषबहुलानामिति भावः। ततस्तद्वेतोर्निरोधसमाधेरवतारो युज्यत इत्याह--**अतस्तस्यामिति**। ज्ञानप्रसादमात्रेण हि परेण वैराग्येण विवेकख्यातिमपि निरुणद्धीत्यर्थः। अथ निरुद्धाशेषवृत्ति चित्तं कीदृशमित्यत आह--**तदवस्थमित्यादि**। स निरोधोऽवस्था यस्य तत्तथोक्तम्[2]। निरोधस्य स्वरूपमाह--**स निर्बीज इति**। क्लेशसहितः कर्माशयो जात्यायुर्भोगबीजम्, तस्मान्निर्गत इति निर्बीजः। अस्यैव योगिजनप्रसिद्धामन्वर्थसंज्ञामादर्शयति--**न तत्रेति**। उपसंहरति--**द्विविधः स योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति ॥ २ ॥**

योगवार्त्तिकम्

[तदेवं चित्तभूमिषु लक्ष्यालक्ष्यविवेकपूर्वकं प्रसिद्धस्य योगलक्षणस्यातिव्याप्तिं प्रदर्श्य योगलक्षणाकाङ्क्षोपपादिता। अतः परं लक्षणपरतयोत्तरसूत्रमवतारयति-**तस्य लक्षणाभिधित्सयेति**। तस्य द्विविधस्य योगस्य। उक्तातिव्याप्तिनिराकरणान्यथाऽनुपपत्त्या **सूत्रद्वयेनैव** लक्षणसमाप्तिर्भविष्यतीति सूचयितुमभिधित्सयेत्युक्तमन्यथा हि तस्य लक्षणसूत्रं प्रवृत्त इत्येतावन्मात्रमुच्येत।

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः। चित्तमन्तःकरणसामान्यमेकस्यैवान्तःकरणस्य वृत्तिभेदमात्रेण चतुर्धाऽत्र दर्शने विभागात्, तस्य यावल्लक्ष्यमाणा वृत्तयस्तासां निरोधस्तासां लयाख्योऽधिकरणस्यैवावस्थाविशेषः, अभावस्यास्मन्मतेऽधिकरणावस्थाविशेषरूपत्वात्, स योग इत्यर्थः। नन्विदं लक्षणं संप्रज्ञातस्याव्यापकं तत्र ध्येयाकारवृत्तिसत्त्वादित्याशङ्क्य **भाष्यकार** आह-**सर्वशब्देति**। सर्ववृत्तिनिरोध इत्यवचनादित्यर्थः।

---

१. चतुर्थाध्याये इति शेषः।

२. तथा च चित्तस्य संस्कारशेषावस्थैव निरोधशब्दार्थः, न तु वृत्त्यभावमात्रं स इति सूचितम्।

नन्वेवं पूर्वोक्तातिव्याप्तिः,क्षिप्तादिष्वपि यत्किंचिद्वृत्तिनिरोधादिति चेद् ?
न, तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानमिति वक्ष्यमाणसूत्रसाहित्येनैवास्य लक्षणत्वात् ।
तथा च द्रष्टृस्वरूपावस्थितिहेतुश्चित्तवृत्तिनिरोधः क्षिप्ताद्यवस्थासु नास्तीति
नातिव्याप्तिः, संप्रज्ञातस्य च[1] स्वरूपावस्थिहेतुत्वमसंप्रज्ञातद्वाराऽस्त्येवेति ।

परे[2]तु क्षिणोति च क्लेशानिति पूर्वभाष्यानुसारेण क्लेशकर्मादि-
परिपन्थित्वं निरोधविशेषणं पूरणीयम् । तथा च क्लेशकर्मादिपरिपन्थित्वे
सति चित्तवृत्तिनिरोधत्वं योगद्वयसाधारणं लक्षणमित्याहुः ।

अस्य च लक्षणस्य क्षिप्तादिभूमित्रयेऽतिव्याप्तिर्नास्तीत्यत्र हेतुक्रमेण
प्रतिपादयति–चित्तं हीत्यादिना । प्रख्या=तत्त्वज्ञानम्, अनेन सर्वे सात्त्विका
गुणा उपलक्षिताः । प्रवृत्तिः=कर्म, अनेन सर्वे राजसा गुणा ग्राह्याः ।
स्थितिः=वृत्त्याख्यगतिशून्यता, निद्रेति यावद्, अनेन सर्वे तामसा गुणा
ग्राह्याः । एते क्रमात् सत्त्वरजस्तम आख्यानां द्रव्याणां धर्माः पराश्रितत्वाद्
रूपादिवद् गुणा इत्युच्यन्ते, तदाश्रयाणि तु सत्त्वादिद्रव्याणि रज्ज्वारम्भकतन्तु-
वदेव गुणा इत्युच्यन्ते । तथा च प्रख्यादिस्वभावकत्वात् चित्तं त्रिगुणं
सत्त्वादिगुणत्रयनिर्मितं रज्जुवादत्यर्थः । ततः किमित्यत आह-प्रख्यारूपं हीति ।
हिशब्दो वाक्यालङ्कारेऽवधारणे वा । चित्तसत्त्वमिति चित्तस्य सत्त्वप्राधान्य-
प्रतिपादनाय पुनरुक्तम् । प्रख्यारूपमिति च तेजःसत्त्वव्यावर्त्तनायोक्तम् । तथा च
प्रख्यास्वभावं चित्तरूपं सत्त्वं स्वोपसर्जनभूताभ्यां रजस्तमोभ्यां संसर्गेण
क्षिप्तावस्थायामणिमाद्यैश्वर्ये शब्दादिविषये चानुरक्तं भवतीत्यर्थः । अतः
क्षिप्तावस्थस्य वृत्तिनिरोधस्य स्वरूपावस्थानाहेतुत्वाद् रागादिक्लेशापरि-
पन्थित्वाद्वा न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । क्षिप्तावस्थायामतिव्याप्तिं परिहृत्य
मूढावस्थायामपि तां परिहरति–तदेव तमसेति । उपगमुन्मुखं तत्प्रियमि-
त्यर्थः । भावस्तु पूर्ववत् । विक्षिप्तावस्थायामतिव्याप्तिं परिहरति–तदेव-
प्रक्षीणेति । मोहस्तमोद्रव्यं कार्यकारणाभेदात्, तदेव दर्पणस्य मलवच्चि-
त्तसत्त्वस्यावरणं प्रक्षीणं यत्र तत्प्रक्षीणमोहावरणम्, सर्वतः प्रद्योतमानं

१—क्षिप्तादेः नियमतोऽसम्प्रज्ञातपूर्वकालिकत्वाभावेन अन्यथासिद्धतया नैतेषाम-
सम्प्रज्ञातद्वारा तत्त्वमिति भावः ।

२—वस्तुतो जन्मान्तरे जायमानस्य सम्प्रज्ञातस्येव क्षिप्तादीनामपि नियत-
पूर्ववृत्तित्वनिर्वाहाल्लक्षणातिव्याप्तिस्तदवस्थैवेत्यतः सिद्धान्तलक्षणमाह—
परे तु इति ।

सर्वविषयाकारवृत्तिमद्, एवंभूतं हिरण्यगर्भादीनां चित्तं रजोलेशेन संभेदाद्विदीप्तं सद् धर्मादिचतुष्टयप्रियं भवतीत्यर्थः । अत्रापि भावः पूर्ववदेव बोध्यः। अवस्थात्रयेऽतिव्याप्तिं परिहृत्यैकाग्रनिरुद्धावस्थयोर्लक्षणं क्रमेण योजयति–तदेव रजोलेशेनेत्यादिना । विक्षेपहेतुना रजोलेशेनापि मलेनापेतमत एव स्वरूपप्रतिष्ठं स्वाभाविकेन रूपेण प्रसादादिना सम्यगवस्थितं निर्मलदर्पणवद्, अतश्च सत्वपुरुषयोर्बुद्ध्यात्मनोर्विवेकख्यातिमात्रं तन्मात्रवृत्तिकं सद् धर्ममेघध्यानमात्रप्रियं भवति न तु क्लेशप्रियमैश्वर्यप्रियमित्यर्थः । धर्ममेघध्यानं किमित्याकाङ्क्षायामाह—तत्परमिति । तद्धर्ममेघाख्यं ध्यानं परमं प्रसंख्यानं तत्त्वज्ञानं विवेकख्यातेरेव परा काष्ठेति योगिनो वदन्तीत्यर्थः । तथा चेयमेकाग्रता सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरूपिणी द्रष्टृस्वरूपावस्थाने हेतुः, क्लेशकर्मादिपरिपन्थिनी चेति योगलक्षणाक्रान्तेति भावः । धर्ममेघसमाधिश्च सूत्रकारेणैव वक्ष्यते । यद्यप्यस्मिताऽनुगत एव संप्रज्ञातयोगे सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरस्ति न वितर्कानुगतादौ तथाऽप्यनेनैव तेऽप्युपलक्षणीयाः, एतदङ्गभूतत्वात्तेषामिति । निरुद्धावस्थायामपि लक्षणं योजयन्नेव सकारणस्य निरोधस्य स्वरूपमाह–चितिशक्तिरित्यादिना । संप्रज्ञातकाले संसारहेतुत्वादिदोषदर्शनादेवेतरवृत्तिनिरोधो जातस्तस्माच्च सिद्धायां विवेकख्यातिनिष्ठायां विवेकख्यातेरप्यनात्मत्वसाक्षात्करणात् तत्फलसिद्धेश्च तत्रापि वैराग्यं भवति, ततः सर्ववृत्तिनिरोध इति प्रक्रिया । तत्र यादृशी विवेकख्यातिनिष्ठा विवेकख्यातिवैराग्ये हेतुस्तामादौ दर्शयति - ख्यातिरितीत्यन्तेन । चितिशक्तिः पुरुषाख्या न परिणामिनी पूर्वधर्मापाये धर्मान्तरोत्पत्तिः परिणामस्तद्रहिता, कूटस्थनित्या, परमार्थसत्येति यावत् । लोकेऽर्थप्रकाशनरूपे फल एव चैतन्यशब्दः प्रयुज्यते, चैतन्यफलोपधानं च न सर्वदा सर्वपुरुषेऽस्तीत्याशयेन शक्तिपदोपादानम् । तथा च शक्तिरूपेणावस्थिता चितिरित्यर्थः । चितिश्च न गुणः, किं तु प्रकाशस्वरूपं द्रव्यमिति द्रष्टा दृशिमात्र इति सूत्रे विस्तरतः प्रतिपादयिष्यामः । यतोऽपरिणामिनी; अत एव चितिशक्तिरप्रतिसंक्रमाऽसंचारा । यथा बुद्धिर्विषयं गच्छति तद्ग्रहणार्थं नैवं चितिरक्रियत्वात् । अथ वा नास्ति प्रतिसंक्रमः सङ्गो विषयेषु यस्या इत्यप्रतिसंक्रमा, निर्लेपेति यावद् ।

नन्वपरिणामित्वे चात्मनो विषयाकारत्वाभावात् कथं विषयस्फुरणम् ? तत्राह—दर्शितविषया । दर्शितो बुद्ध्या निवेदितो विषयो यस्या इति विग्रहः । विषयैः सह बुद्धिवृत्तिश्चितौ प्रतिबिम्बिता सती भासत इति भावः ।

वृत्तिसारूप्यमितरत्र इतिसूत्रे चैतद्व्यक्तं भविष्यति। यतोऽपरिणामिनी; अत एव शुद्धाऽनन्ता च सुखदुःखमोहाद्यात्मकाशुद्धिरहिता पूर्णा च, उक्ताशुद्धेः परिणामरूपत्वात् सक्रियस्यैव परिच्छिन्नत्वाच्चेति। इयं=विवेक-ख्यातिः, धर्म-धर्म्यभेदात्तद्वती वृत्तिः. सत्त्वगुणात्मिका सत्त्वगुणस्य कार्या, अतश्चितिशक्तितो विपरीता परिणामिनी स्वयमेव विवेकाकारिणी प्रतिसंक्रमवती दीप-शिखावत् विषयेषु सर्पणात्तथा जड़ा तथा सुखदुःखाद्यशुद्धिमती परिच्छिन्ना चेत्यतो-ऽनात्मत्वादिदोषदर्शनात् तत्फलसिद्धेश्च विवेकख्यात्यां विरक्तं प्रत्युत्पन्नालं-प्रत्ययं चित्तं तामपि ख्यातिं निरुणद्धि=आवृणोति विलापयतीति यावत्। परवैराग्येण हेतुना चित्तस्य सा वृत्तिः स्वयमेव विलीयते, यथा निद्रादोषेण सुषुप्तौ जाग्रदादिवृत्तिरिति शर्करास्वादेनेव गुडदोषा अभिव्यज्यन्त इत्यतो विवेकख्यातेर्दोषदर्शने पुरुषगुणदर्शनमुपयुज्यत इति भावः। तथा यावद् वृत्तिदोषालिप्तत्वेन वृत्तिवैधर्म्येण वृत्तिभेदत आत्मा न दृश्यते [1] तावद्दोषदर्श-नेऽप्यात्मत्वभ्रमाद् वृत्तिवैराग्यं न घटते; आत्मत्वेनैव परमप्रियत्वाद्। अत आत्मवृत्त्योरुभयोरेव गुणदोषाभ्यां विविच्य दर्शनं वृत्तिवैराग्ये हेतुरित्याशयः। तदवस्थं निरोधावस्थं चित्तं संस्कारोपगं सकारमात्रानुसारि संस्कारमात्ररूपेण प्रशान्तवाहि भवति। सेयं प्रशान्तवाहिता स पूर्वोक्तो निर्बीजः समाधिः निरोधयोग;, न किञ्चित्तत्र योगे ज्ञायत इति विग्रहेणासंप्रज्ञातनामा चेति वा-क्यार्थः। असंप्रज्ञातयोगे चित्तबीजस्य संस्कारस्य तत्त्वज्ञानपर्यन्तस्याशेषतो दाहान्निर्बीजसंज्ञा तस्येति भावः। बीजदाहादेव चास्य निरोधस्य स्वरूपावस्थि-तिहेतुतया क्लेशकर्मादिपरिपन्थितया च लक्षणसङ्गतिरित्याशयः। सुषुप्तौ च निद्राऽऽख्यचित्तवृत्तिसत्त्वान्न संप्रज्ञातलक्षणातिव्याप्तिस्तत्कालीननिरोधस्य क्लेशादिपरिपन्थित्वाभावाच्च।

एतेन यदाधुनिकवेदान्तिब्रुवा असंप्रज्ञातेऽपि निर्विकल्पमात्मज्ञानं स्वरूपसद्बुद्धिवृत्तिरूपं तिष्ठतीति वदन्ति; तदप्रामाणिकत्वेनैतद्भाष्यविरोधेन चोपेक्षणीयम्,

युञ्जीत योगी निर्जित्य त्रीन् गुणान् परमात्मनि।
तन्मयश्चात्मना भूत्वा चिद्वृत्तिमपि संत्यजेद्

इति मार्कण्डेयपुराणादावैश्वरयोगेऽपि वृत्तिशून्यत्वावगमाच्च। निर्विकल्पं

---

१. यथा अत्यन्ततुन्दिले क्लेशावहे शरीरे दोषदर्शनानन्तरमपियावत्स्वत्वभ्रमस्ता-वत् ततो वैराग्यं न भवति तद्वदिति तात्पर्यम्।

त्वात्मज्ञानं संप्रज्ञातकाल एव भवति, शब्दार्थज्ञानविकल्पशून्यस्य संप्रज्ञातकालीनज्ञानस्यैव निर्विकल्पकस्य लयस्य मानत्वाद् । योगद्वयमुपसंहरति--द्विविध इति ॥ २ ॥

तदवस्थे चेतसि विषयाभावाद् बुद्धिबोधात्मा[1] पुरुषः किंस्वभाव इति ?

तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ ३ ॥

स्वरूपप्रतिष्ठा तदानीं चितिशक्तिर्यथा कैवल्ये[2] ।
व्युत्थानचित्ते तु सति तथापि भवन्ती न तथा[3] ॥ ३ ॥

तत्त्ववैशारदी

संप्रत्युत्तरसूत्रमवतारयितुं चोदयति--तदवस्थे चेतसीति । किमाक्षेपे । तत्तदाकारपरिणतबुद्धिबोधात्मा खल्वयं पुरुषः सदानुभूयते, न तु बुद्धिबोधरहितः । अतोऽस्य पुरुषस्य बुद्धिबोधः स्वभावः सवितुरिव प्रकाशः । न च संस्कारशेषे चेतसि सोऽस्ति । न च स्वभावमपहाय भावो वर्तितुमर्हतीति भावः । स्यादेतत् ? संस्कारशेषामपि बुद्धिं कस्मात्पुरुषो न बुध्यत इत्यत आह--विषयाभावादिति । न बुद्धिमात्रं पुरुषस्य विषयः अपि तु पुरुषार्थवती बुद्धिः । विवेकख्यातिविषयभोगौ च पुरुषार्थौ । तौ च निरुद्धावस्थायां न स्त इति सिद्धो विषयाभाव इत्यर्थः ।

सूत्रेण परिहरति-तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् । स्वरूपइत्यारोपितं शान्तघोरमूढस्वरूपं निवर्तयति । पुरुषस्य हि चैतन्यं स्वरूपमनौपाधिकं न तु बुद्धिबोधः शान्तादिरूपः । औपाधिको हि सः, स्फटिकस्येव स्वभावस्वच्छधवलस्य जपाकुसुमसंनिधानोपाधिररुणिमा । न चोपाधिनिवृत्तावुपहितनिवृत्तिः, अतिप्रसङ्गादिति भावः । स्वरूपस्य[4] चाभेदेऽपि भेदं विकल्प्याधिकरणभाव उक्त इति ।

अयमेवार्थो भाष्यकृता द्योत्यते—स्वरूपप्रतिष्ठेति । तदानीम्—निरोधावस्थायां न व्युत्थानावस्थायामिति भावः । स्यादेतद्?व्युत्थानाव-

---

१, बुद्धिवृत्तिविशिष्टतया प्रतीयमान इति ध्येयम् ।

२. निरोधकैवल्ययोः प्रयोजकप्रयोज्यभावात् न दृष्टान्तासङ्गतिः ।

३. प्रतीयते इति शेषः ।

४. द्रष्टृतत्स्वरूपपदाभिलप्यतत्त्वस्यैकत्वमिति न स्वरूपस्य पुरुषावस्थानाधारता पारमार्थिकी, आधाराधेयभावस्य भेदगर्भत्वात्, तथाप्यौपचारिकी सा इति भावः ।

स्थायामप्रतिष्ठिता स्वरूपे चितिशक्तिर्निरोधावस्थायां प्रतितिष्ठन्ती परिणामिनी सा स्यात् । व्युत्थाने[1] वा स्वरूपप्रतिष्ठाने व्युत्थाननिरोधयोरविशेष इत्यत आह —**व्युत्थानचित्ते त्विति** । न जातु कूटस्थनित्या चितिशक्तिः स्वरूपाच्च्यवते । तेन यथा निरोधे तथैव व्युत्थानेऽपि । न खलु शुक्तिकायाः प्रमाणविपर्ययज्ञानगोचरत्वेऽपि स्वरूपोदयव्ययौ भवतः । प्रतिपत्ता तु तथाभूतमप्यतथात्वेनाभिमन्यते । निरोधसमाधिमपेक्ष्य संप्रज्ञातोऽपि व्युत्थानमेवेति ॥ ३ ॥

योगवार्त्तिकम्

ननु चित्तवृत्तिनिरोधे कः पुरुषार्थ इत्याकाङ्क्षया योगलक्षणपूरणाय च प्रवर्तमानं योगस्य फलप्रतिपादकं सूत्रमाधकप्रश्नमुखेनोत्थापयति प्रसङ्गादात्मनः कौटस्थ्यमति प्रतिपादयितुम्—**तदवस्थ** इति ।

नन्वसंप्रज्ञातावस्थे चेतसि सति बुद्धिबोधात्मा बुद्धिविषयकबोधस्वरूपो बुद्धिसाक्षी पुरुषः किस्वभावः केन रूपेण तिष्ठति? किं व्युत्थान इव तदानीमपि प्रकाशरूप एव तिष्ठति, वृत्त्याख्यदृश्याभावादेव तु न पश्यति ? अथ वा काष्ठवदप्रकाशरूप एव आत्मा तदा तिष्ठति, व्युत्थानकाले तु निमित्त वशेषात् प्रकाशरूपेण परिणमते? किं वा दशाद्वये दीपवन्नश्यतीत्यर्थः । एतेष्वाद्यपक्षं सूत्रेण सिद्धान्तयति—

तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ।

तदाऽसंप्रज्ञातयोगकाले द्रष्टुः चितिशक्तेः पुरुषस्य स्वरूपे निर्विषयचैतन्यमात्रेऽवस्थानमित्यर्थः । यथा जपापाये स्फटिकस्यालोहिते स्वस्वरूपेऽवस्थानं तथा वृत्त्यपाये पुरुषस्य वृत्तिप्रतिबिम्बशून्ये स्वस्वरूपेऽवस्थानमिति भावः । यथा च तदा संस्कारशेषबुद्धेर्भानं न भवति तथोत्तरसूत्रे वक्ष्यामः । तथा च कूटस्थ एव पुरुषो व्युत्थान इव तदानीमपि प्रकाशस्वरूप एव तिष्ठति; योगलक्षणमप्येतद्धेतुनिरोधत्वमेव, तत्र च वृत्त्यात्मकदुःखाभावः पुरुषार्थ इति भावः । सोऽयं पुरुषार्थो **भाष्यकारेण** सूचितः **यथा कैवल्य** इत्यनेन । कैवल्ये हि दुःखनिवृत्तिरेव पुरुषार्थ इति वक्ष्यति-हेयं **दुःखमनागतम्** इति

---

१. व्युत्थानम् अनिरुद्धचित्तता । अत एव असम्प्रज्ञातापेक्षया सम्प्रज्ञातोऽपि व्युत्थानमेवेति सिद्धान्तः । तत्र क्षिप्तमूढयोः नियमेन, विक्षिप्तसम्प्रज्ञातयोस्तु आपेक्षिकं तथात्वमिति विशेषः ।

सूत्रेणेति । क्रमेण चरमासंप्रज्ञातेऽशेषसंस्कारक्षयात् चित्तेन सह वृत्तीनामात्यन्तिकनिरोधे सत्यात्यन्तिकं स्वरूपावस्थानं मोक्षाख्यमिति ।

ननु तदानीं दुःखाभावेऽन्यदा दुःखमस्तीत्यायातम, तथा चापरिणामित्वानुपपत्तिरित्याशङ्कां परिहरति भाष्यकारः—व्युत्थानेति । व्युत्थानचित्तदशायां तु चितिस्तथाऽपि स्वरूपेण तिष्ठन्ती, न तथा नासंप्रज्ञातस्य कैवल्यस्य च समानरूपेत्यर्थः ॥ ३ ॥

कथं तर्हि ? दर्शितविषयत्वात्—

वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥

व्युत्थाने याश्चित्तवृत्तयस्तदविशिष्टवृत्तिः पुरुषः । तथा च सूत्रम्—एकमेव दर्शनं ख्यातिरेव दर्शनम् इति । चित्तमयस्कान्तमणिकल्पं संनिधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेन स्वं भवति पुरुषस्य स्वामिनः, तस्माच्चित्तवृत्तिबोधे पुरुषस्यानादिः संबन्धो हेतुः[1] ॥ ४ ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति—कथं तर्हीति । यदि तथा भवन्ती न तथा, केन तर्हि प्रकारेण प्रकाशत इत्यर्थः ।

हेतुपदमध्याहृत्य सूत्रं पठति—दर्शितविषयत्वाद्वृत्तिसारूप्यमितरत्र । इतरत्र व्युत्थाने याश्चित्तवृत्तयः शान्तघोरमूढास्ता एवाविशिष्टा अभिन्ना वृत्तयो यस्य पुरुषस्य, स तथोक्तः । सारूप्यमित्यत्र सशब्द एकपर्यायः । एतदुक्तं भवति—जपाकुसुमस्फटिकयोरिव बुद्धिपुरुषयोः संनिधानादभेदग्रहे बुद्धिवृत्तीः समारोप्य शान्तोऽस्मि, दुःखितोऽस्मि, मूढोऽस्मीत्यध्यवस्यति, यथा मलिने दर्पणतले प्रतिबिम्बितं मुखं मलिनमारोप्य शोचत्यात्मानं मलिनोऽस्मीति । यद्यपि पुरुषसमारोपोऽपि शब्दादिविज्ञानवद्बुद्धिवृत्तिर्यद्यपि च प्राकृतत्वेना-

---

१. तथा च बुद्धिबोधात्मेति न स्वरूपतः । अतश्च निरोधावस्थायाम् अन्यथा स्वभावः पुरुषस्य व्युत्थानावस्थायाञ्च अन्यथैवेति कथं तस्य कूटस्थत्वमिति शङ्का समाहितेति भावः । अत एव परस्य परचित्तेन कथं न वृत्तिसारूप्यम् नियामकाभावादिति पूर्वपक्षोप्युपक्षिप्तः, तत्तच्चित्तस्य तत्तत्पुरुषेणैवानादिसंयोगाभ्युपगमात् । संयोगश्च नात्र पारिभाषिकः "अप्राप्तयोः प्राप्तिस्संयोगः" इत्येवंलक्षितः, तस्य अनादित्वाभावात्, अप्राप्तिपूर्वकत्वेन तस्य सादित्वस्य स्फुटत्वात् । अतः संयोगोऽत्र सन्निधानमेवेति सूचितम्भवतीति 'अयस्कान्तमणिकल्पमित्यादि' भाष्याशयोऽपि वर्णितप्राय एव ।

चिद्रूपतयानुभाव्यस्तथापि बुद्धेः पुरुषत्वमापादयन्पुरुषवृत्तिरिवानुभव इवावभासते। तथा चायमविपर्ययोऽप्यात्मा विपर्ययवानिवाभोक्तापि भोक्तेव विवेकख्यातिरहितोऽपि तत्सहित इव विवेकख्यात्या प्रकाशते। एतच्च **चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम्** इत्यत्र **सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः** इत्यत्र चोपपादयिष्यते। एतच्च मतान्तरेपि सिद्धमित्याह—**तथा चेति**। **पञ्चशिखाचार्यस्य सूत्रम्**[1] **एकमेव दर्शनं ख्यातिरेव दर्शनम्** इति। ननु कथमेकं दर्शनम् यावता बुद्धेः शब्दादिविषया विवेकविषया च वृत्तिः प्राकृततया जडत्वेनानुभाव्या, दर्शनं ततोऽन्यत्पुरुषस्य चैतन्यमनुभवो दर्शनमित्यत आह—**ख्यातिरेव दर्शनमिति**। उदयव्ययधर्मिणीं वृत्तिं ख्यातिं लौकिकीमभिप्रेत्यैतदुक्तम्—**एकमेवेति**। चैतन्यं तु पुरुषस्य स्वभावो न ख्यातेः। तत्तु न लोकप्रत्यक्षगोचरः,अपि त्वागमानुमानगोचर इत्यर्थः। तदनेन व्युत्थानावस्थायां मूलकारणमविद्यां दर्शयता तद्धेतुकः संयोगो भोगहेतुः स्वस्वामिभावोऽपि सूचित इति। तमुपपादयन्नाह—**चित्तं स्वं भवति पुरुषस्य स्वामिन** इति संबन्धः। ननु चित्तजनितमुपकारं भजमानो हि चेतनश्चित्तस्येशिता। न चास्य तज्जनितोपकारसंबन्धसंभवः, तदनुपकार्यत्वात्; तत्संयोगतदुपकारभागित्वे परिणामप्रसङ्गादित्यत आह—**अयस्कान्तमणिकल्पं संनिधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेनेति**। न पुरुषसंयुक्तं चित्तम्, अपि तु तत्संनिहितम्। संनिधिश्च पुरुषस्य न देशतः कालतो वा, तदसंयोगात्;किन्तु योग्यतालक्षणः। अस्ति च पुरुषस्य भोक्तृशक्तिश्चित्तस्य भोग्यशक्तिः। तदुक्तम्—**दृश्यत्वेनेति**। शब्दाद्याकारपरिणतस्य भोग्यत्वेनेत्यर्थः। भोगश्च यद्यपि शब्दाद्याकारा वृत्तिश्चित्तस्य धर्मस्तथापि चित्तचैतन्ययोरभेदसमारोपाद्वृत्तिसारूप्यात्पुरुषस्येत्युक्तम्। तस्माच्चित्तेनासंयोगेऽपि तज्जनियतोपकारभागिता च पुरुषस्याऽपरिणामिता चेति सिद्धम्। ननु स्वस्वामिसम्बन्धो भोगहेतुरविद्यानिमित्तः, अविद्या तु किंनिमित्ता, न खल्वनिमित्तं कार्यमुत्पद्यते। यथाहुः—

स्वप्नादिवदविद्यायाः प्रवृत्तिस्तस्य किंकृता

इति शङ्कामुपसंहारव्याजेनोद्धरति—**तस्माच्चितवृत्तिबोधे**। शान्तघोरमूढाकारचिवृत्त्युपभोगे अनाद्यविद्यानिमित्तत्वादनादिः संयोगो हेतुः, अविद्यावासनयोश्च सन्तानो बीजाङ्कुरसन्तानवदनादिरिति भावः॥ ४॥

---

१. पूर्वाचार्यसूत्रमिति विवरणे।

योगवार्त्तिकम्

सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति—कथं तर्हीति। कूटस्थाऽपि चितिः केन प्रकारेण तर्हि व्युत्थाने तिष्ठतीत्यर्थः। असंप्रज्ञातापेक्षया संप्रज्ञातोऽप्यत्र व्युत्थानं बोध्यम्। अत्र प्रत्युत्तरं सूत्रं हेतुपदमध्याहृत्य पठति—दर्शितविषयत्वादिति।

वृत्तिसारूप्यमितरत्र। इतरत्र व्युत्थाने चित्तेन सह द्रष्टुर्वृत्तौ[1] सारूप्यमित्यर्थः। व्युत्थाने हि बिम्बप्रतिबिम्बरूपयोर्बुद्धिपुरुषवृत्त्योः सारूप्यम्, तदेतद्व्याचष्टे—व्युत्थानेति। इतरत्र व्युत्थाने याश्चित्तस्य वृत्तयो दीपस्य शिखा इव द्रव्यरूपा भङ्गुरा अवस्थापरिणामाः मूषानिषिक्तद्रुतताम्रवत् स्वसंयुक्तार्थाकारास्त्रिगुणकार्यत्वात् सुखदुःखमोहाश्रयतया शान्तघोरमूढाख्याः भवन्ति ताभिरविशिष्टा अविलक्षणा वृत्तयो यस्य पुरुषस्य स तथा। वृत्तिश्च गुणो न भवति, भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिः संबन्धार्थं सर्पतीति सांख्यसूत्रात्। भागो विभक्तांशोऽग्निविस्फुलिगवदिति। कुतः पुनरपरिणामिनो वृत्तिस्तत्रोक्तम्-दर्शितविषयत्वादिति। बुद्ध्या निवेदितविषयत्वादित्यर्थः। निवेदनं च स्वारूढविषयस्य प्रतिबिम्बरूपेण चित्याधानम्,

गृहीतानिन्द्रियैरर्थानात्मने यः प्रयच्छति।
अन्तःकरणरूपाय तस्मै विश्वात्मने नमः

इति विष्णुपुराणादिभ्यः।

एतदुक्तं भवति—यद्यपि पुरुषश्चिन्मात्रोऽविकारी तथाऽपि बुद्धेर्विषयाकारवृत्तीनां पुरुषे यानि प्रतिबिम्बानि तान्येव पुरुषस्य वृत्तयः, न च ताभिरवस्तुभूताभिः परिणामित्वम् स्फटिकस्येवातत्त्वतोऽन्यथाभावादिति। तदुक्तं साङ्ख्ये—जपास्फटिकयोरिव नोपरागः किं त्वभिमान इति। सूत्रकारोऽपि वक्ष्यति—चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम् इति।

एतेन सुखदुःखमोहगुणक[2]वृत्तिसारूप्याद् व्युत्थाने चितिरपि दुःखादिमतीव यद्भवति तदेव चितेर्दुःखभोगो दुःखाभ्यवहरणरूपः, प्रतिबिम्बरूपदुःखहानमेव चासंप्रज्ञातस्य फलमिति सूत्रद्वयेन सिद्धम्।

---

१. पुरुषवृत्तिबुद्धिवृत्त्योः सारूप्यमित्यर्थः। पुरुषवृत्तिस्वरूपन्त्वनुपदमेव वक्ष्यते।
२. बुद्धिवृत्तीत्यर्थः।

ये त्वहं सुखी दुःखीत्यादिप्रत्ययादात्मन एव पारमार्थिकीं वृत्तिमिच्छन्ति त एवं प्रत्याख्येयाः—स्वत एव चेदात्मनः परिणामास्तर्हि सर्वावयवावच्छेदेन सर्वदा वृत्तिप्रसंगादनिर्मोक्षादिप्रसङ्गः। यदि मनःसंयोगो निमित्तम् तर्हि लाघवादेकेन मनस्त्वेनैव हेतुतास्तु, आत्ममनस्तत्संयोगानां त्रयाणां हेतुत्वे गौरवाद्, अनुमानं चार्थाकारपरिणामसुखादिकमन्तःकरणोपादानकं बाधकाभावे सति तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाद् मनःसंयोगवदिति। भोगे[1] व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्। बुद्धेः स्वभोक्तृत्वे च बाधकं कर्तृकर्मविरोधं सूत्रकारो वक्ष्यति। अहं कर्ता, सुखीत्यादिप्रत्ययास्तु—अहं गौर इत्यादिभ्रमशतान्तःपातित्वेनाप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिताः नोक्तानुमास्य बाधकाः, प्रत्युत—

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः।
य पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्त्तारं स पश्यति

इत्यादि स्मृत्युपोद्बलितेनोक्तानुमानेनैव बाध्यन्ते देहभिन्नात्मसाधकैरनुमानैरहं गौर इत्यादिप्रत्ययवदिति दिक्।

स्वोक्ते बुद्धिपुरुषयोर्वृत्तिसारूप्ये पंचशिखाचार्यसूत्रं प्रमाणयति—तथा च सूत्रमिति। ख्यातिर्बुद्धिर्दर्शनं पुरुषस्य इत्यन्तम्[2] न सूत्रम्। तथा च ख्यातिरेव दर्शनम्इत्येकाकारमेव दर्शनं भ्रमो लोकानामिति सूत्रार्थः। इतिशब्दश्चान्यो भाष्ययोजनार्थं पूरणीयः।

ननु सविषयवृत्तेः स्फुरणं चेतनसंयोगादेव भवतु यथा सजलघटादिप्रकाशः सूर्यसम्बन्धात्, अतः किमर्थं चैतन्ये वृत्तिप्रतिबिम्बं वृत्तौ वा वक्ष्यमाणचैतन्यप्रतिबिम्बं कल्प्यते, सुख्यहं जानामीति बुद्धिपुरुषयोरेकताभ्रमस्तु परस्परप्रतिबिम्बं विनाऽपि दूरस्थवनस्पत्योरिव दोषवशादेव संभवति, तत्कथं बुद्धिपुरुषयोर्वृत्तिसारूप्यसिद्धिरिति ?

अत्रोच्यते—

चेतने तावद् बुद्धिप्रतिबिम्बमवश्यं स्वीकार्यम्, अन्यथा कूटस्थनित्यविभुचैतन्यस्य सर्वसंबन्धात्सदैव सर्वं वस्तु सर्वैर्ज्ञायेत, न हि सूर्यसंबन्धे सति घटाद्यप्रकाशो दृष्ट इति।

---

१. दुखादेरन्तःकरणधर्मत्वे सर्वदाऽव्यवधानेन भोगापत्तिरित्यतो हेतुविशेषणम् बाधकाभावे सतीति। सुखदुःखयोरभावात्मकत्वस्याप्रमाणिकतया न सर्वदा सुखाद्यन्यतरयोगसत्त्वम् अपि तु काचन तटस्थावस्थापि मन्तव्यैवेत्यर्थः।

२. इतिशब्दान्तमित्यर्थः।

न चाज्ञानाख्यं ज्ञानप्रतिबन्धकं चैतन्ये कल्पनीयम्, नित्यज्ञानस्य प्रतिबन्धासंभवात्,[1]

दुःखाज्ञानमया धर्माः प्रकृतेस्ते तु नात्मनः

इत्यादिभिरात्मन्यज्ञानप्रतिषेधाच्च। अतोऽर्थभानस्य कादाचित्कत्वाद्युपपत्तयेऽर्थाकारतैवार्थग्रहणं वाच्यम्, बुद्धौ[2] तथा दृष्टत्वाद्। बुद्धावपि हि संयोगमात्रस्यार्थग्रहणत्वेऽतीन्द्रियस्याप्यर्थस्य बुद्धिग्राह्यत्वप्रसंगात्। सा चार्थाकारता बुद्धौ परिणामरूपा, स्वप्नादौ विषयाभावेन तत्प्रतिबिम्बासंभवात्। पुरुषे च प्रतिबिम्बरूपा, विद्यमानवृत्तिमात्रग्राहके पुंसि प्रतिबिम्बेनैवोपपत्तेरिति न केवलं तर्कादेव चिति बुद्धेः प्रतिबिम्बं कल्प्यते, किंतु—

तस्मिंश्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः।
इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः॥
यथा संलक्ष्यते रक्तः केवलः स्फटिको जनैः।
रञ्जकाद्युपधानेन तद्वत्परमपूरुषः॥

इत्यादिस्मृतिशतैरपीति।

न चैवं संस्कारशेषा बुद्धिः पुरुषे प्रतिबिम्बिता भायादित्यसंप्रज्ञातयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम्, परमाणोरिव वृत्त्यतिरिक्तानां प्रतिबिम्बसमर्पणासामर्थ्यस्य फलबलेन कल्पनाद्। अनादिस्वस्वामिभावस्यैव प्रतिबिम्बनियामकतया वक्ष्यमाणत्वात्तु न परबुद्धिवृत्तेर्भानम्। अत एव पुरुषार्थवत्त्वेन बुद्धिः पुरुषस्य विषय इति **सांख्यसिद्धान्तो** विवेकख्यातिविषयभोगौ च पुरुषार्थाविति। यथा च चिति बुद्धेः प्रतिबिम्बमेवं बुद्धावपि चित्प्रतिबिम्बं स्वीकार्यमन्यथा चैतन्यस्य भानानुपपत्तेः; स्वयं साक्षात्स्वदर्शने कर्मकर्तृविरोधेन बुद्ध्यारूढतयैवात्मनो[3] घटादिवज्ज्ञेयत्वाभ्युपगमात्।

तथा च वक्ष्यति सूत्रकारः—**द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थमिति।**

---

१. ज्ञानाज्ञानयोः तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरैकाधिकरण्यासम्भवादित्यर्थः। अत्रैवार्थे शब्दप्रमाणमाह—दुःखाज्ञानमया धर्माः इति।

२. परधर्मेणापि अज्ञानेन उपहितस्यैकदेशावच्छेदेनावरणाऽनावरणाभ्यामुपपत्तेर्बुद्धिप्रतिबिम्बोऽनावश्यक इत्यतो दृष्टान्तद्वारा स्वपक्षविनिगमकमाह—**बुद्धौ तथेत्यादि।**

३. आत्मानमात्मना वेत्तीत्यादाविति शेषः।

बुद्धावात्मप्रतिबिम्बमेव च तान्त्रिका बुद्धेश्चिच्छायाऽऽपत्तिरित्यात्माकारतेति प्राहुः।

प्रतिबिम्बोपाधौ बिम्बाकारो बुद्धेः[1]परिणाम एव, स च साक्षिभास्य इति।

एतेन नीरूपत्वाद् बुद्धिपुरुषयोरन्योन्यं प्रतिबिम्बनं न सम्भवतीत्यपास्तम्। उभयत्रोभयाकारबुद्धिपरिणामस्यैव प्रतिबिम्बशब्देनात्र विवक्षितत्वाद्, जलादावपि सूर्याद्याकारबुद्धिपरिणामस्यैव सूर्यादिप्रतिबिम्बितत्वाच्च। तदेव बुद्ध्यात्मनोः परस्परप्रतिबिम्बरूपाद्दोषादेवैकताभ्रमोऽहं कर्त्ता सुखी जानामीत्यादिरूप इति। तदेतत्परस्परं प्रतिबिम्बं साङ्ख्यकारिकायामिवशब्दाभ्यामुक्तम्—

तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्।

गुणकर्तृत्वे च तथा कर्त्तेव भवत्युदासीनः

इति दिक्।

यच्चैतच्चैतन्ये बुद्धिवृत्तिसारूप्यमुक्तं चैतन्यस्य बुद्ध्याकारतारूपम् इदमेव चैतन्यस्यार्थोपरक्तवृत्तिभानम्, तस्य चाकारोऽयं घट इत्यादिरूप एव, अन्यथा वृत्तिसारूप्यानुपपत्तेः। न तु वृत्तिबोधस्य पृथगाकारोऽस्ति। घटमहं जानामि दुःखितोऽहमित्यादिकं तु बुद्धेरेवाकारान्तरम्, पुरुषस्यापरिणामित्वाद् अभ्रान्तत्वाच्चेति। तथा च सूत्रकारो वक्ष्यति—चित्तेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनमिति।

ननु वृत्तितद्बोधौ यदि घटदीपाविवात्यन्तभिन्नौ न तु चिज्जडात्मकमविभक्तमेकं वस्तु मणिकान्तिवत् तर्हि तत्तच्चित्तवृत्तीनां प्रतिनियततत्तत्पुरुषमात्रबोध्यत्वे किं नियामकमित्याकाङ्क्षायां प्रतिनियतयोरेव चित्तात्मनोरनादिः स्वस्वामिभावसंबन्धस्तन्नियामक इति प्रतिपादयति—चित्तमयस्कान्तेत्यादिना सम्बन्धो हेतुरित्यन्तेन। तत्राप्यादावनादि स्वस्वामिभावं युक्त्योपपादयति—चित्तमिति। यथाऽयस्कान्तमणिः स्वस्मिन्नेवायः—संनिधीकरण[2]मात्रात् शल्यनिष्कर्षणाख्यमुपकारं कुर्वन् स्वामिनः स्वं भवति

---

१. तथा च जलादौ यः सूर्यादिप्रतिबिम्बः तस्य बिम्बतया न सूर्यादिः किन्तु तदाकारा बुद्धिवृत्तिरेवेति वृत्तेरेव सर्वत्र बिम्बतया न कुत्रापि सरूपस्य प्रतिबिम्ब इति न दोषः इति भावः। बिम्बस्थानीयवृत्तिभानार्थं वृत्त्यन्तरस्वीकारेऽनवस्थाभिया तस्याः साक्षिभास्यत्वं चोक्तम्।

२. सन्निधीकरणमाकर्षणम्।

भोगसाधनत्वात्; तथैव चित्तमप्ययःसदृशविषयजातस्य स्वस्मिन् संनिधीकरणाभावाद् दृश्यत्वरूपमुपकारं कुर्वत् पुरुषस्य स्वामिनः स्वं भवति भोगसाधत्वाद् । अतश्चित्तपुरुषयोरनादिः स्वस्वामिभावः सम्बन्ध इति शेषः ।

ततः किमित्यत आह–तस्मादिति । तस्मात् स्वस्वामिभावस्य सिद्धत्वात् स एवानादिसम्बन्धः पुरुषस्य चित्तवृत्तिदर्शने हेतुरित्यर्थः । अतो न परचित्तेन परस्य वृत्तिसारूप्यं भवति, कदाऽपि तद्वृत्त्यबोधेन तयोः स्वस्वामिसम्बन्धाभावाद् ।

ननु स्वस्वामिभावस्य कथमनादित्वम्, स हि भोग्यभोक्तृभावरूपतया प्रलये न तिष्ठतीति ? मैवम् –अभुज्यमानधनेऽपि सुप्तस्य स्वस्वामिभावेन स्वत्वस्वामित्वयोरतिरिरिक्तपदार्थत्वात् । स्वरूपसंबंधविशेषत्वाद्वा[1] प्रतियोग्यनुयोगिभाववत् ।

अथवा स्वभुक्तवृत्तिवासनावत्त्वमेव बुद्धौ पुरुषस्य स्वत्वम्, ईदृशो भोग्यभोक्तृभाव एव च तान्त्रिकैर्भोग्यभोक्तृयोग्यतेत्युच्यते, **चिदवदानो भोग** इति सांख्यसूत्रोक्तस्य सुखदुःखानुभवरूपभोगस्य पुरुषधर्मत्वादिति । स च स्वस्वामिभावश्चित्तपुरुषयोरनादिरेव स्वीक्रियते ।

न च महत्तत्त्वरूपस्य चित्तस्य कार्यतया कथं तद्धर्मस्यानादित्वमिति वाच्यम् । अन्तःकरणस्य वृक्षवत् कार्यावस्थायामेव महत्तत्त्वपरिभाषास्वीकाराद् बीजावस्था तु प्रकृत्यंशत्वरूपा नित्यैव । अन्यथा धर्माधर्मसंस्कारादीनामाश्रयं विना प्रलयेऽवस्थानानुपपत्तेः । प्रकृतिमात्रस्य तदाश्रयत्वे तत्कार्यभोगस्मृत्यादेरपि तन्निष्ठत्वस्यैवौचित्याद् अन्तःकरणकल्पनाऽनर्थक्यम्, **अन्तःकरणधर्मत्वं धर्मादीनामिति** सांख्यसूत्रस्य यथाश्रुतार्थानुपपत्तिश्चेति ।

अथैवं बुद्धितत्कारण[2]योरुभयोर्धर्मादिकल्पने गौरवमिति चेद् ? दृष्टानुसारितयाऽस्य गौरवस्य प्रमाणिकत्वाद् । यथा हि परमाणुपर्यन्तमेव घटे पाकेन रूपं[3] जायते तद्घटभङ्गे च तैरणुभिर्घटान्तरं तद्रूपकं भवति तथैव प्रकृतिपर्यन्तमेव बुद्धौ धर्मादिकमुत्पद्यते, तद्बुद्धिनाशे च तत्प्रकृतिभिः तादृशधर्मादिमदेव बुद्ध्यन्तरमुत्पद्यते कारणगुणप्रक्रमादिति दिक् ॥४॥

१, स्वरूपाभिन्नः संबंधः स्वरूपसंबंध इति स्पष्टार्थः । यः सम्बन्धः सम्बन्धिभ्यान्न अतिरिच्यते स इति भावः । सम्बन्धान्तरमन्तरेण विशिष्टप्रत्ययजनकमिति सारम् । तथा च स्वस्वाभिमावः संबंधः स्वस्मात् स्वामिनश्च नातिरिच्यते । तथा च प्रलयेपि तत्सत्त्वं निर्बाधम् ।

२. कारणं प्रकृतिः ।

३. अत्रार्थे "स्वगुणाः परमाणूनां विशेषाः पाकजादयः" इति न्यायकुसुमाञ्जलिकारिका (१।११) द्रष्टव्या ।

ताः पुनर्निरोद्धव्या बहुत्वे सति चित्तस्य—

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः ॥ ५ ॥

क्लेशहेतुकाः कर्माशयप्रचयक्षेत्रीभूताः क्लिष्टाः। ख्यातिविषया गुणाधिकारविरोधिन्योऽक्लिष्टाः। क्लिष्टप्रवाहपतिता अप्यक्लिष्टाः। क्लिष्टच्छिद्रेष्वप्यक्लिष्टा भवन्ति अक्लिष्टच्छिद्रेषु क्लिष्टा इति। तथाजातीयकाः संस्कारा वृत्तिभिरेव क्रियन्ते, संस्कारैश्च वृत्तय इति। एवं वृत्तिसंस्कारचक्रमनिशमावर्तते। तदेवंभूतं चित्तमवसिताधिकारमात्मकल्पेन व्यवतिष्ठते प्रलयं वा गच्छतीति ॥ ५ ॥

तत्त्ववैशारदी

स्यादेतत्? पुरुषो हि शक्य[१] उपदिश्यते। न च वृत्तिनिरोधो वृत्तीरविज्ञाय शक्यः। न च सहस्रेणापि पुरुषायुषैरलमिमाः कश्चित्परिगणयितुम्। असंख्याताश्च[२] कथं निरोद्धव्या इत्याशङ्क्य तासा[३]मियत्तास्वरूपप्रतिपादनपरं सूत्रमवतारयति-ताः पुनर्निरोद्धव्या बहुत्वे सति चित्तस्य वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः। वृत्तिरूपोऽवयव्येकः, तस्य प्रमाणादयोऽवयवाः पञ्च। ततस्तदवयवा पञ्चतयी पञ्चावयवा वृत्तिर्भवति। ताश्च वृत्तयश्चैत्रमैत्रादिचित्तभेदाद्बह्वय इति बहुवचनमुपपन्नम्। एतदुक्तं भवति—चैत्रो वा मैत्रो वान्यो वा कश्चित्सर्वेषामेव तेषां वृत्तयः पञ्चतय्य एव नाधिका इति। चित्तस्येति चैकवचनं जात्यभिप्रायम्। चित्तानामिति तु द्रष्टव्यम्।

तासामवान्तरविशेषमनुष्ठानोपयोगिनं दर्शयति—क्लिष्टाक्लिष्टा इति। अक्लिष्टा उपादाय क्लिष्टा निरोद्धव्याः, ता अपि परेण वैराग्येणेति। अस्य व्याख्यानम्—क्लेशहेतुका इति। क्लेशा अस्मितादयो हेतवः प्रवृत्तिकारणं यासां वृत्तीनां तास्तथोक्ताः। यद्वा पुरुषार्थप्रधानस्य रजस्तमोमयीनां हि वृत्तीनां क्लेशकारणत्वेन क्लेशायैव प्रवृत्तिः। क्लेशः क्लिष्टं तदासामस्तीति क्लिष्टा इति। यत एव क्लेशोपार्जनार्थममूषां प्रवृत्तिरत एव कर्माशयप्रचयक्षेत्रीभूताः। प्रमाणादिना खल्वयं प्रतिपत्ता अर्थमवसाय तत्र सक्तो द्विष्टो वा कर्माशयमाचिनोतीति भवन्ति धर्माधर्मप्रचयप्रसवभूमयो वृत्तयः क्लिष्टा इति।

---

१. शक्ये इति विषयसप्तमी, शक्यं चात्र निरोधकृत्यमेव।

२. असंख्यातत्वेन अविज्ञाततत्वमुपलक्ष्यते।

३. तासाम् = निरोद्धव्यवृत्तीनाम् इत्यर्थः।

अक्लिष्टा व्याचष्टे—ख्यातिविषया इति। विधूतरजस्तमसो बुद्धिसत्त्वस्य प्रशान्तवाहिनः प्रज्ञाप्रसादः ख्यातिः, तया विषयिण्या तद्विषयं सत्त्वपुरुषविवेकमुपलक्षयति। तेन सत्त्वपुरुषविवेकविषया यतोऽत एव गुणाधिकारविरोधिन्यः। कार्यारम्भणं हि गुणानामधिकारो विवेकख्यातिपर्यवसानं च तदिति चरिताधिकाराणां गुणानामधिकारं विरुन्धन्तीति। अतस्ता अक्लिष्टाः प्रमाणप्रभृतयो वृत्तयः। स्यादेतद् – वीतरागजन्मादर्शनात्क्लिष्टवृत्तय एव सर्वे प्राणभृतः। न च क्लिष्टवृत्तिप्रवाहे भवितुमर्हन्त्यक्लिष्टा वृत्तयः। न चामूषां भावेऽपि कार्यकारिता, विरोधिमध्यपातित्वात्। तस्मात्क्लिष्टानामक्लिष्टाभिर्निरोधः, तासां च वैराग्येण परेणेति मनोरथमात्रमित्यत आह—क्लिष्टप्रवाहेति। आगमानुमानाचार्योपदेशपरिशीलनलब्धजन्मनी अभ्यासवैराग्ये क्लिष्टच्छिद्रमन्तरा तत्र पतिताः स्वयमक्लिष्टा एव यद्यपि क्लिष्टप्रवाहपतिताः। न खलु शालग्रामे किरातशतसंकीर्णे प्रतिवसन्नपि ब्राह्मणः किरातो भवति। अक्लिष्टच्छिद्रेष्विति निदर्शनम्। क्लिष्टान्तरवर्तितया च क्लिष्टाभिरनभिभूता अक्लिष्टाः। संस्कारपरिपाकक्रमेण क्लिष्टा एव तावदभिभवन्तीत्याह—तथाजातीयका इति। अक्लिष्टाभिर्वृत्तिभिरक्लिष्टाः संस्कारा इत्यर्थः। तदिदं वृत्तिसंस्कारचक्रमनिशमावर्तते, आनिरोधसमाधेः। तदेवंभूतं चित्तं निरोधावस्थं संस्कारशेषं भूत्वात्मकल्पेनावतिष्ठत इत्यापाततः, प्रलयं वा गच्छतीति परमार्थतः। पिण्डीकृत्य सूत्रार्थमाह—ता इति। पञ्चधेत्यर्थकथनमात्रम्, न तु शब्दवृत्तिव्याख्यानम्, तयपः[1] प्रकारेऽस्मरणात् ॥ ५ ॥

योगवार्त्तिकम्

कृत्यादिलक्षणा अपि वृत्तयः सन्तीत्यागामिसूत्रस्य न्यूनतां परिहर्तुं चित्तस्येत्यन्तं पूरयित्वोक्तसूत्रमवतारयति--ताः पुनरिति। चित्तस्य बहुवृत्तिकत्वे सत्यपि ता निरोद्धव्या वृत्तयः क्लिष्टाऽक्लिष्टरूपा वक्ष्यमाणाः पञ्चतय्य एवेति सूत्रेण सहान्वयः। प्रमाणादिरूपवक्ष्यमाणवृत्तिपञ्चकनिरोधेनैव तत्कार्याणामन्यवृत्तीनां निरोधसिद्धिरिति भावः।

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः। यैः प्रमाणादिलक्षणव्यापारैः चित्तं जीवति ते तद्वृत्तय उच्यन्ते द्विजानां याजनादिवत्। क्लिष्टाश्चाक्लिष्टाश्च क्लिष्टाऽक्लिष्टाः। निरोधव्या वृत्तयः क्लिष्टा वा अक्लिष्टा वा भवन्तु वक्ष्यमाणाः पञ्चतय्यः पञ्चप्रकारा एवेति सूत्रार्थः। वृत्तीनामसंख्यव्यक्तितयाऽवय-

---

१. तथा च भगवतः पाणिनेः सूत्रम्—"संख्याया अवयवे तयप्" इति।

वार्थकत्वानुपपत्त्या तयपो लक्षणयाऽत्र प्रकारवाचित्वं **ताः पञ्चधा वृत्तय** इत्यागामिभाष्यादिति । क्लिष्टवदक्लिष्टाया अपि हेयत्वप्रतिपादनाय क्लिष्टाऽक्लिष्टाविभागप्रदर्शनम् । तत्र चायं क्रमोऽक्लिष्टा उपादाय क्लिष्टा निरोद्धव्याः, ततस्ता अपि परवैराग्येणेति ।

सत्त्वेनान्यतमं हन्यात्सत्त्वं सत्त्वेन चैव हि

इति स्मरणात् । क्लिष्टा व्याचष्टे—**क्लेशहेतुका** इति । त्रिगुणात्मकतया सर्वासामेव वृत्तीनां क्लेशवत्त्वेन क्लिष्टाऽक्लिष्टाविभागो नोपपद्यत इत्यतः क्लेशसंबन्धविशेषपरतयेत्थ व्याख्यायते । अत्र च हेतुः प्रयोजनम् । क्लेशश्चात्र मुख्य एव ग्राह्यो दुःखाख्यः । तथा च क्लेशहेतुकाः दुःखफलिकाविषयाकारवृत्तय इत्यर्थः । क्लेशजनकत्वे हेतुः—**कर्मेत्यादि** । कर्माशयप्रचयानां धर्माधर्मवासनासमूहानां क्षेत्रीभूता आलम्बनीभूताः क्लिष्टा इत्यर्थः । विषयाकारवृत्तिजन्यतृष्णाऽऽत्यभिहतस्तद्धानार्थं यतमानः परपीडाऽनुग्रहाभ्यां धर्माधर्मावुपचिनोति, ततश्च दुःखधारा भवतीति भावः । अक्लिष्टा व्याचष्टे—**ख्यातीति** । अक्लिष्टा अक्लेशफलकाः । ताश्च गुणाधिकारविरोधिन्यः, गुणानां सत्त्वादीनामधिकारः कार्यारम्भणं तद्विरोधिन्योऽविद्याकामकर्मादिरूपकारणनाशकत्वात् । ख्यातिविषया विवेकख्यातिसंबद्धा इत्यर्थः । ख्यातिसाधनस्यापि सग्रहाय विषयपदमिति ।

ननु सूत्रकारेण तामसीनां सात्त्विकीनां च द्विविधानामेव वृत्तीनां निरोद्धव्यत्वमुक्तं न तु राजसीनां क्लिष्टाक्लिष्टरूपमिश्रवृत्तीनामिति न्यूनतेत्याशङ्क्य मिश्रवृत्तीनामुक्तास्वेवान्तर्भावमाह—**क्लिष्टप्रवाहेति** । क्लिष्टशेषीभूता अपि अक्लिष्टरूपास्तदंशाः । यद्यपि क्लिष्टच्छिद्रेषु सन्ति तथाऽप्यक्लिष्टा एवाक्लिष्टशब्देन गृहीता भवन्ति । एवमक्लिष्टच्छिद्रेष्वपि क्लिष्टाः क्लिष्टशब्देन गृहीता इत्यर्थः । तथा च राजस्या मिश्रवृत्तेरंशाभ्यामंशिन्योः प्रवेश इति न न्यूनता ।

इदानीं वृत्तिनिरोधस्य फलं वक्तुमादौ संसारानर्थबीजं संस्कारं दर्शयति—**तथाजातीयका** इति । क्लिष्टाक्लिष्टजातीयकाः संस्कारा इत्यर्थः । अस्य जीवभ्रामकस्य वृत्तिसंस्कारचक्रस्य स्तम्भने प्रलये च निरोध एवोपाय इत्याह—**तदेवंभूतमिति** । तत्=वृत्तिसंस्कारचक्रात्मकं चित्तम्, एवंभूतं=निरोधावस्थम्, अवसिताधिकारं=क्रमेण समाप्यमानाधिकारं सदात्मकल्पेनात्माविभागेन निर्दुःखतया तिष्ठति व्युत्थानपर्यन्तम् । अथ वाऽभ्यासपाटवेनाखिलसंस्कारक्षये सति प्रलयमात्यन्तिकलयमेव गच्छति, विदेहकैवल्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । निरोधसमाधेः पुनरनुत्थानमेव योगिनां मुक्तिरिति भावः ॥५॥

ताः क्लिष्टाश्चाक्लिष्टाश्च पञ्चधा वृत्तयः—

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥

तत्त्ववैशारदी

ताः स्वसंज्ञाभिरुद्दिशति—प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः। निर्देशे यथावचनं विग्रहः[1]। चार्थे द्वंद्वः समास इतरेतरयोगे। यथा अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या इत्युक्तेऽपि न दिङ्मोहालातचक्रादिविभ्रमा व्युदस्यन्त एवमिहापि प्रमाणाद्यभिधानेऽपि वृत्त्यन्तरसद्भावशङ्का न व्युदस्येतेति तन्निरासाय वक्तव्यं पञ्चतय्य इति। एतावत्य एव वृत्तयो[2] नापराः सन्तीति दर्शितं भवति ॥ ६ ॥

योगवार्त्तिकम्

पूर्वसूत्रेण सह योजनार्थं ताः क्लिष्टाश्चाक्लिष्टाश्च पञ्चधा वृत्तय इति पूरयित्वोच्चारं सूत्रं पठति—प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः। सुगमं सूत्रम् ॥ ६ ॥

तत्र प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥

इन्द्रियप्रणालिकया चित्तस्य बाह्यवस्तूपरागात्तद्विषयः सामान्यविशेषात्मनोऽर्थस्य विशेषावधारणप्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणम्। फलमविशिष्टः पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोधः। बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुष इत्युपरिष्टादुपपादयिष्यामः।

अनुमेयस्य तुल्यजातीयेष्वनुवृत्तो भिन्नजातीयेभ्यो व्यावृत्तः संबन्धो यस्तद्विषया सामान्यावधारणप्रधाना वृत्तिरनुमानम्। यथा देशान्तरप्राप्तेर्गतिमच्चन्द्रतारकम् चैत्रवत्, विन्ध्यश्चाप्राप्तिरगतिः।

आप्तेन दृष्टोऽनुमितो वार्थः परत्र स्वबोधसंक्रान्तये शब्देनोपदिश्यते, शब्दात्तदर्थविषया वृत्तिः श्रोतुरागमः। यस्याश्रद्धेयार्थो वक्ता न दृष्टानुमितार्थः, स आगमः प्लवते, मूलवक्तरि तु दृष्टानुमितार्थे निर्विप्लवः स्यात् ॥ ७ ॥

---

१. यथावचनम् इति—लक्षणसूत्रेषु यथा लिङ्गम् यथा च वचनम् प्रमाणादिप्रदोत्तरम् तथैव लिङ्गवचने प्रयुज्य प्रकृते द्वन्द्वोपयोगिविग्रहः कार्य इत्यर्थः। तथा च प्रमाणानि, विपर्ययश्च, विकल्पश्च, निद्रा च स्मृतिश्चेति विग्रहवाक्यम्।

२. निरोद्धव्याः इति शेषः।

तत्र प्रमाणवृत्तिं विभजन्सामान्यलक्षणमाह[1]—**प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि**। अनधिगततत्त्वबोधः[2] पौरुषेयो व्यवहारहेतुः प्रमा। तत्करणं प्रमाणम्। विभागवचनं च न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थम्।

तत्र सकलप्रमाणमूलत्वात्प्रथमतः प्रत्यक्षं लक्षयति— **इन्द्रियेति**। **अर्थस्येति** समारोपितत्वं निषेधति। **तद्विषयेति** बाह्यगोचरतया ज्ञानाकारगोचरत्वं निवारयति। चित्तवर्तिनो ज्ञानाकारस्य बाह्यज्ञेयसंबन्धं दर्शयति—**बाह्यवस्तूपरागादिति**। व्यवहितस्य तदुपरागे हेतुमाह-**इन्द्रियप्रणालिकयेति**। सामान्यमात्रमर्थ इत्येके[3]। विशेष एवेत्यन्ये[4]। सामान्यविशेषतद्वन्तेत्यपरे[5] **वादिनः** प्रतिपन्नाः तान्निरासायाह—**सामान्यविशेषात्मन** इति। न तद्वत्ता, किं तु तादात्म्यमर्थस्य। एतच्च **एकान्तानभ्युपगमाद्** इत्यत्र प्रतिपादयिष्यते। अनुमानागमविषयात्प्रत्यक्षविषयं व्यवच्छिनत्ति—**विशेषावधारणप्रधानेति**। यद्यपि सामान्यमपि प्रत्यक्षे प्रतिभासते तथापि विशेषं प्रत्युपसर्जनीभूतमित्यर्थः। एतच्च साक्षात्कारोपलक्षणपरम्। तथा च विवेकख्यातिरपि लक्षिता भवति। फलविप्रतिपत्तिं निराकरोति—**फलं पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोध** इति। ननु पुरुषवर्ती बोधः कथं चित्तगताया वृत्तेः फलम्, न हि खदिरगोचरव्यापारेण परशुना पलाशे छिदा क्रियत इत्यत आह—**अविशिष्ट** इति। न हि पुरुषगतो बोधो जन्यते, अपि तु चैतन्यमेव बुद्धिवृत्त्यार्थाकारया तदाकारतामापद्यमानं फलम्। तच्च तथाभूतं बुद्धेरविशिष्टं बुद्ध्यात्मकम्, वृत्तिश्च बुद्ध्यात्मिकेति सामानाधिकरण्याद्युक्तः प्रमाणफलभाव इत्यर्थः। एतच्चोपपादयिष्याम इत्याह—**प्रतिसंवेदीति**।

प्रत्यक्षानन्तरं प्रवृत्त्यादिलिङ्गकश्रोतृबुद्ध्यनुमानप्रभवसंबन्ध[6]दर्शनसमुत्थ-

---

१. सामान्यलक्षणं चात्र प्रमाणशब्दस्य करणव्युत्पन्नस्य अवगमादेव लब्धम्।

२. अत्र प्रमाणातिरिक्तायाः स्मृतेः स्वीकारात्, स्मृतौ च अनुभूतविषयकत्वविशेषणात् अत्र अनुभूतत्वं न विशेषणीभूतमित्यभिप्रायेण प्रमालक्षणे तद्विशेषणमुपात्तम्। यद्यपि अननुभूतविषयकत्वे स्मृतविषयकस्य प्रमात्वापत्तिः आपाततः प्रतीयते तथापि स्मृतस्यापि पूर्वमनुभूतत्वात्तत्प्रतिषेधः सूपपादः।

३. एके = आकृतिपदार्थवादिनो मीमांसकाः।

४. अन्ये = स्वलक्षणविषयकज्ञानप्रामाण्यवादिनो बौद्धाः।

५. अपरे = जात्याकृतिव्यक्तिपदार्थवादिनो नैयायिकादयः।

६. सत्स्वपि अन्येषु शक्तिग्राहकेषु व्यवहारे तथात्वं मुख्यम् इत्याशयेनोक्तमेतत्। अत्रार्थे भाषाविज्ञानमपि सम्मतम्।

तयाऽऽगमस्यानुमानजत्वादनुमितस्य[1] चागमेनान्वाख्यानादागमात्प्रागनुमानं लक्षयति—अनुमेयस्येति । जिज्ञासितधर्मविशिष्टो धर्म्यनुमेयः[2],तस्य तुल्यजातीयाः साध्यधर्मसामान्येन समानार्थाः सपक्षास्तेष्वनुवृत्त इत्यनेन विरुद्धत्वमसाधार[3]णत्वं च साधनधर्मस्य निराकरोति । भिन्नजातीया असपक्षाः,ते च सपक्षादन्ये तद्विरुद्धास्तदभावश्च तेभ्यो व्यावृत्तः, तदनेन साधारणा[4]नैकान्तिकत्वमपाकरोति । संबध्यत इति संबन्धो लिङ्गम् । अनेन पक्षधर्मतां दर्शयन्नसिद्धतां[5]निवारयति । तद्विषया तन्निबन्धना, षिञ् बन्धने इत्यस्माद्विषयपदव्युत्पत्तेः । सामान्यावधारणेति प्रत्यक्षविषयाद्व्यवच्छिनत्ति । संबन्धसंवेदनाधीनजमनुमानं विशेषेषु संबन्धग्रहणाभावेन सामान्यमेव सुकरसंबन्धग्रहं गोचरयतीति । उदाहरणमाह—यथेति । चो हेत्वर्थः । विन्ध्योऽगतिर्यतस्तस्मात्तस्याप्राप्तिरतो गतिनिवृत्तौ प्राप्तेर्निवृत्तेर्देशान्तरप्राप्तेर्गतिमच्चन्द्रतारकं चैत्रवदिति सिद्धम् ।

आगमस्य वृत्तेर्लक्षणमाह—आप्तेनेति । तत्त्वदर्शनकारुण्यकरणपाटवाभिसंबन्ध आप्तिः, तया सह वर्तत इत्याप्तः, तेन दृष्टोऽनुमितो वार्थः । श्रुतस्य पृथगनुपादानं तस्य दृष्टानुमितमूलत्वेन ताभ्यामेव चरितार्थत्वात् । आप्तचित्तवर्तिज्ञानसदृशस्य ज्ञानस्य श्रोतृचित्ते समुत्पादः स्वबोधसंक्रान्तिस्तस्यै, अर्थ उपदिश्यते श्रोतृहिताहितप्राप्तिपरिहारोपायतया प्रज्ञाप्यते । शेषं सुगमम् । यस्यागमस्याश्रद्धेयार्थो वक्ता, यथा **यान्येव दश दाडिमानि तानि षडपूपा भविष्यन्ति** इति; न दृष्टानुमितार्थः, यथा **चैत्यं वन्देत स्वर्गकामः** इति स आगमः प्लवते । नन्वेवं मन्वादीनामप्यागमः प्लवेत । न हि तेऽपि दृष्टानुमितार्थाः । यथाहुः—

---

१. अनुमानजत्वात् = अनुमानाधीनशक्तिग्रहाधीनार्थबोधकत्वेन प्रामाण्यात् इत्यर्थः ।

२. अनुमेयः पक्षः । तथा च पक्षस्य साध्यवत्त्वप्रतिपादनेन बाधनिरासः ।

३. साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वम् विरुद्धत्वम् । असाधारणत्वं च सपक्षविपक्षोभयव्यावृत्तत्वम् ।

४. विपक्षसपक्षवृत्तित्वम् साधारणत्वम् ।

५. व्याप्यस्य हेतोः पक्षे सत्त्वस्य प्रतीतिः सिद्धिः, तदभावः असिद्धिः । सा चात्र स्वरूपासिद्धिरूपा, पक्षे हेत्वभावस्य आपादनात् । तथा च स्वरूपासिद्धिनिरासे हेतोः पक्षवृत्तित्वं सुव्यवस्थितमिति भावः ।

यः कश्चित्कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।
स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥

इत्यत आह—मूलवक्तरि तिष्ठति । मूलवक्ता हि तत्रेश्वरो दृष्टानुमितार्थ[१] इत्यर्थः ॥ ७ ॥

योगवार्त्तिकम्

तत्रेति पूरयित्वोत्तरसूत्रमवतारयति-तत्र, तासु वृत्तिषु मध्ये—

प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि । अनधिगततत्त्वबोधः प्रमा; तत्करणं प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणं सुगमत्वादकृत्वैव विभागः कृतः । परोक्तानि चेतराणि प्रमाणान्येष्वेवान्तर्भाव्याणीत्याशय इति ।

प्रत्यक्षं व्याचष्टे—**इन्द्रियेति** । इन्द्रियाण्येव नाडो चित्तसंचरणमार्गाः, तैः संयुज्य तद्गोलकद्वारा बाह्यवस्तुषूपरक्तस्य चित्तस्येन्द्रिय[२]साहित्येनैवार्थाकारः परिणामो भवति न केवलस्य चित्तस्य, शङ्खपैत्त्याद्याकारतायां नयनादिगतपित्ताद्यन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । अतो रूपादिवृत्तिषु चक्षुरादीनामपि कारणत्वं शास्त्रेषूच्यते । अत्रोपरागादित्यन्तेन बाह्यवृत्तेः कारणमात्रं दर्शितं न तु तल्लक्षणे प्रवेशनीयम् , आत्मादिप्रत्यक्षाव्यापनादीश्वरप्रत्यक्षाव्यापनाच्च, तस्याजन्यत्वात् । अर्थस्येत्यनेन समारोपितत्वप्रतिषेधान्न विपर्ययेऽतिव्याप्तिः । विशेषावधारणप्रधानेति विशेषणादनुमानागमयोर्व्यावृत्तिः । स्मृतिव्यावर्त्तनाय-**तद्विषयेति** । उपरक्तवस्तुविषयेत्यर्थः । सामान्यविशेषाभ्यामत्यन्तभिन्न एवार्थ इत्येतन्निरासायोक्तं सामान्यविशेषात्मन इति । अनेन चावयवी न निराकृतः किं त्ववयविनि सामान्यविशेषयोरविभागलक्षणं तादात्म्यमुक्तं पश्चादवयवित्यवस्थापनादिति ।

---

१. ईश्वरस्य अनुमितार्थत्वकथनमापाततः । औपचारिकेश्वरपदाभिलप्याभिप्रायं वा तत् । दृष्टः साक्षात्कृतः परैः अनुमितोऽर्थो येन स दृष्टानुमितार्थ इति वाऽर्थः ।

२. अत एवास्मदादीन्द्रियस्य परमाण्वादिसम्बन्धे सत्यपि अयोग्यतया तेषां तदाकारेन्द्रियपरिणामाभावान्न परमाण्वादिप्रत्यक्षप्रसङ्गः । महत्त्वाभावादेव न परमाण्वादिप्रत्यक्षमिति तु न युक्तम्, महत्वादेरिन्द्रियपरिणाममात्रोपयोगितया प्रत्यक्षेऽन्यथासिद्धत्वात् । प्रत्यक्षत्वेनेन्द्रियपरिणामत्वेन कार्यकारणभावापेक्षया महत्त्वत्वादिना कार्यकारणभावे गौरवाच्च ।

अनन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद्यः स्थितो हृदि,
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम्

इत्यादिस्मृतिभ्यो रश्मिशाखादितुल्यतालाभाद् । वृत्तिः प्रभावद् द्रव्यमेवेति प्रागेवोक्तम् । सा वृत्तिरेव दीपप्रभावद् बाह्यार्थमुपसृत्य चक्षुराद्येकीभावेन घटाद्याकारा भवति, स्वप्नध्यानादौ घटाद्याकारतया चित्तवृत्तेरनुभूयमानत्वाद् बाह्येऽपि ज्ञानाकारः सिध्यति । अत्रांशे बौद्धानामस्माकं चैकवाक्यत्वेऽपि न साम्यम्, अस्माभिर्बाह्यार्थस्यापि स्वीकारादिति ।

प्रत्यक्षस्य लक्षणं कृतमिदानीं तस्य प्रमाकरणत्वेन प्रमाणत्वमुपपादयति— फलमिति । वृत्तिरूपस्य करणस्य फलं पुरुषनिष्ठश्चित्तवृत्तिविषयको बोधः, पुरुषार्थमेव करणानां प्रवृत्तेः । अयं च बोधो विषयदेश एव भवति विभुत्वात् ।

नन्वयं घट इति वृत्तेर्बोधो घटमहं जानामीतिरूपस्तस्य च पौरुषेयत्वे पुरुषस्य स्वतन्त्राकारेण परिणामित्वापत्तिरिति ? तत्राह— अविशिष्ट इति । स च बोधश्चित्तवृत्त्या सहाविशिष्ट इति वृत्तिसारूप्यसूत्र उपपादित इत्यर्थः । अयं घट इत्याकारा बिम्बरूपा वृत्तिः कारणम्, तस्या एव वृत्तिश्चैतन्ये प्रतिबिम्बनाच्चैतन्यमप्ययं घट इत्याकारमिव सद्बोधाख्यं फलं भवतीति । नात्र विशेषः शब्देन वक्तुं शक्यते, विवेकिभिरेवेक्षुक्षीरादिमाधुर्यस्येव स्वयं विशेषोऽनुभूयते दृग्दृश्यादिवैधर्म्यादिति भावः । पौरुषेयो बोध इत्याधाराधेयभावश्च[1] गगने श्रोत्रमितिवद्विशिष्टाविशिष्टभेदेनोपपादनीयः । करणलक्षणं चात्र फलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वमिति ।

ननु रूपादिषु चक्षुरादीनामेव करणत्वं श्रुतिस्मृत्योरवगम्यत इति चेत् ? सत्यं; किं तु बुद्धिवृत्त्याख्यप्रमाऽन्तरं प्रत्येव तेषां करणत्वं न तु पौरुषेयबोधरूपां मुख्यप्रमां प्रति । प्रमाद्वयं च साङ्ख्ये सूत्रितम्— द्वयोरेकतरस्य वाऽप्यसन्निकृष्टार्थपरिच्छित्तिः प्रमेति । चक्षुरादीनां च वृत्तौ करणत्वं व्यापारवत्कारणत्वरूपं कुठारादाविवेति शेषः ।

ननु विषयाकारतैव विषयग्रहणं चित्तस्थले दृष्टं पुरुषस्तु कूटस्थो न वृत्त्याकारतां भजते । अतः कथं पुरुषश्चित्तवृत्तिसाक्षी स्यात्, कथ वाऽविशिष्टः

---

१. चैतन्यं हि पुरुषस्य स्वरूपम्, वृत्तिप्रतिबिम्बितं चैतन्यमेव बोध इति पुरुष एवावस्थाविशेषवान् बोधो न तु पुरुषाश्रितो बोधः, अभेदे आधाराधेयभावाऽभावादित्यत आह—आधाराधेयभावश्चेति ।

पौरुषेयो बोध इत्याशङ्कायामाह—प्रतिसंवेदीति । संवेदिन्या बुद्धेः प्रतिसंवेदी तत्समानाकारः पुरुष इत्येतच्चतुर्थपादे चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनमिति सूत्र उपपादयिष्याम इत्यर्थः । यद्यपि चितेः स्वयमाकारो नास्ति तथाऽपि प्रतिबिम्बवशाद् वृत्त्याकारापत्त्या वृत्तिबोध इत्यस्माभिर्वृत्तिसारूप्यप्रसङ्गेन प्रागेव व्याख्यातम् ।

कश्चित्तु—वृत्त्याख्यकारणसामानाधिकरण्येन बुद्धावेव प्रमाऽऽख्यं फलं जायते, चैतन्यमेव हि बुद्धिदर्पणप्रतिबिम्बितं बुद्धिवृत्त्याऽर्थाकारया तदाकारतामापद्यमानं फलं, तच्च चिच्छायाऽऽख्यं चित्प्रतिबिम्बं बुद्धेरेव धर्म इति वदति,

तन्न; पौरुषेशब्दस्य यथाश्रुतार्थत्यागापत्तेः, प्रतिबिम्बस्य तुच्छतयाऽर्थभानरूपत्वानुपपत्तेश्च । प्रतिबिम्बस्य प्रकाशाद्यर्थक्रियाकारितायाः क्वाप्यदर्शनाच्च । प्रतिबिम्बं हि तत्तदुपाधिषु बुद्धेर्बिम्बाकारपरिणाममात्रमिति । किंच परस्परं प्रतिबिम्बस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धतया चितेरेव वृत्तिप्रतिबिम्बोपहितायाः फलत्वं युक्तं ज्ञानशब्देनात्मन एव प्रतिपादनात् सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, ज्ञानमेव परं ब्रह्म, ज्ञानं बन्धाय चेष्यते इत्यादिश्रुतिस्मृतिष्विति । बुद्धेश्चिच्छायाऽऽपत्तिश्चाहमित्यादिरूपैश्चितो भानार्थमेवेष्यते, बुद्ध्यारोहं विना साक्षात्स्वभाने कर्मकर्तृविरोधादित्युक्तमेव । अपि च बुद्धेरेव प्रमातृत्वे पुरुषो न सिध्येत् । वृत्तिसाक्षितया पुरुषसिद्धिरिति चेत् ? एवं सति वृत्तिद्रष्टुरेव वृत्त्यारूढार्थद्रष्टृत्वकल्पनोचिता न तु बिम्बप्रतिबिम्बयोरुभयोरेव द्रष्टृत्वमर्थभेदेन कल्पयितुं युक्तं गौरवादिति । किं च जानामीत्येवं बुद्धिवृत्तौ भासमानं प्रतिबिम्बचैतन्यं स्वज्ञेयं न संभवति, कर्मकर्तृविरोधात् अतो बिम्बचैतन्ये भानमावश्यकमिति ।

अत्रायं प्रमात्रादिविभागः—

> प्रमाता चेतनः शुद्धः[१] प्रमाणं वृत्तिरेव च ।
> प्रमाऽर्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिबिम्बनम् ॥

---

१. यत्तु केनचित्राकाण्ड एव वार्त्तिकमाक्षिप्तं तदतिस्थवीयः, वार्त्तिककृतोद्देश्यताऽवच्छेदकत्वेनाविवक्षितमपि शुद्धत्वं भ्रान्त्यैव तथा प्रकल्प्याक्षेपात् । तदीयाशयस्तु चेतनः प्रमाताऽपि शुद्धः=वास्तविकविकृतिशून्य इत्येवंरूपः । अत एव—

प्रतिबिम्बितवृत्तीनां विषयो मेय उच्यते ।
वृत्तयः साक्षिभास्याः स्युः करणस्यानपेक्षणात्[1] ॥
साक्षाद्दर्शनरूपं च साक्षित्वं सांख्यसूत्रितम् ।
अविकारेण द्रष्टृत्वं साक्षित्वं चापरे जगुः ॥

इति दिक् ।

पुरुषे वृत्तिबोधरूपं च फलमनुमानादिसकलवृत्तिष्वपि बोध्यम् ।

अनुमानं लक्षयति अनुमेयस्येति । साध्यविशिष्टः[2] पक्षोऽनुमेयः, तस्य साध्यवत्त्वेन तुल्यजातीयेषु सपक्षेष्वनुवृत्तो विजातीयेभ्यो व्यावृत्तो यः सम्बन्धोऽर्थात्तत्रैवानुमेये पक्षवृत्तिरिति यावत् । तद्विषया तन्निबन्धना, षिञ् बन्धने इत्यनुशासनात्, तद्विषयज्ञानजन्येति यावद् । एवंभूता या सामान्यावधारणप्रधाना वृत्तिः साऽनुमानमित्यर्थः । सम्बन्ध इति पाठेऽपि सम्बध्यत इति संबन्धः । तथा च स एवार्थः । सामान्येत्यादि प्रत्यक्षव्यावृत्तस्वरूपकथनमात्रं न तु लक्षणान्तर्गतं वैयर्थ्यादिति । अनुमानवृत्तेरुदाहरणमाह—यथा देशान्तरप्राप्तेरिति । अत्रान्वयव्याप्तौ दृष्टान्तश्चैत्रवदिति, व्यतिरेकव्याप्तौ च दृष्टान्तो विन्ध्यश्चाप्राप्तिरगतिरिति । अप्राप्तेरिति पञ्चमीपाठस्तु लेखकप्रमादात्, प्रत्यक्षसिद्धेऽनुमितिवैयर्थ्यादिति ।

आगमाख्यां वृत्तिं लक्षयति—आप्तेनेति । भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवादिदोषरहितेनेत्यर्थः । मूलवक्त्रभिप्रायेण[3] श्रुतो वेति नोक्तं; तदप्युपलक्षणीयम् । स्वबोधसंक्रान्तये स्वबोधसदृशबोधोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः । श्रोतुर्वृत्तिरिति व्युत्क्रमेणान्वयः । अत्राप्तोक्तार्थविषयिणी शब्दजन्या वृत्तिरित्येवागमप्रमाणस्य लक्षणं, शेषं त्वागमशब्दव्युत्पत्तिमात्रमासादागच्छति वृत्तिरित्यागम इत्याशयः । तदर्थविषयेऽत्यन्तविशेषणव्यावृत्त्याऽत्र प्रमाणमागमवृत्तिं दर्शयति—**यस्येति** ।

साक्षाद्दर्शनरूपं च साक्षित्वं सांख्यसूत्रितम्
इत्युपसंहृतं तत्कृतेति निरवद्यैव वार्त्तिकोक्तिः इति दामोदरशास्त्रिचरणाः ।

१. पौरुषेयबोधकरणभूताया वृत्तेर्मानार्थं वृत्त्यन्तराभ्युपगमेऽनवस्थापत्तेरिति भावः ।

२. एतेन पक्षेः साध्यवानित्येवानुमित्याकारो न तु पक्षे साध्यम् इत्याकारिकापीति सूचितम् ।

३. तदभिप्रायेण दृष्टानुमितत्वस्यैव नियमतो भावात् ।

दृष्टानुमितार्थकत्वाभावेनाश्रद्धेयार्थोऽवेद्यप्रतिपाद्यको यस्यागमस्य वक्ता स आगमः शास्त्रं चैत्यं वन्देत स्वर्गकाम इत्यादिरूप प्लवते, प्रमाणवृत्तिजननासमर्थं इत्यर्थः ।

नन्वेवं दृष्टानुमितार्थकवक्त्रनिर्मितस्य श्रुतिमूलस्याधुनिकागमस्यापि प्लवः स्यादत आह—मूलेति ॥ ७ ॥

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ८ ॥

स कस्मान्न प्रमाणम् ? यतः प्रमाणेन बाध्यते । भूतार्थविषयत्वात्प्रमाणस्य । तत्र प्रमाणेन बाधनमप्रमाणस्य दृष्टम् । तद्यथा—द्विचन्द्रदर्शनं सद्विषयेणैकचन्द्रदर्शनेन बाध्यत इति ।

सेयं पञ्चपर्वा भवत्यविद्या, अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशा इति । एत एव स्वसंज्ञाभिस्तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोऽन्धतामिस्र इति । एते चित्तमलप्रसङ्गेनाभिधास्यन्ते ॥ ८ ॥

तत्त्ववैशारदी

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् । विपर्यय इति लक्ष्यनिर्देशः । मिथ्याज्ञानमित्यादि लक्षणम् । यज्ज्ञानप्रतिभासरूप तद्रूपाप्रतिष्ठमेव तद्रूपप्रतिष्ठम् । यथाऽश्राद्धभोजीति । अतः संशयोऽपि संगृहीतः । एतावांस्तु विशेषः—तत्र ज्ञानारूढैवाप्रतिष्ठितता, द्विचन्द्रादेस्तु बाधज्ञानेन । नन्वेवं विकल्पोऽपि तद्रूपाप्रतिष्ठानाद्वचारतो विपर्ययः प्रसज्येतेत्यत आह—**मिथ्याज्ञानमिति ।** अनेन हि सर्वजनीनानुभवसिद्धो बाध उक्तः । स चास्ति विपर्यये न तु विकल्पे, तेन व्यवहारात् । पण्डितरूपाणामेव तु विचारयतां तत्र बाधबुद्धेरिति ।

चोदयति—**स कस्मान्न प्रमाणम् ।** नोत्तरेणोपजातविरोधिना ज्ञानेन पूर्वं बाधनीयमपि तु पूर्वेणैव प्रथममुपजातेनानुपजातविरोधिना परमिति भावः । परिहरति—**यतः प्रमाणेनेति ।** यत्र हि पूर्वापेक्षा परोत्पत्तिस्तत्रैवम् । इह तु स्वस्वकारणादन्योन्यानपेक्षे ज्ञाने जायेते । तेनोत्तरस्य[1] पूर्वमनुपमृद्योदयमनासा-

---

१. तथा च भट्टकारिका—

पूर्वात्परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम् ।
अन्योऽन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्म धियां भवेत् ॥ इति ।

इयं च रीतिः "पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत्" इति सूत्रे (मी. सू. ६।५।५४) स्फुटीकृता ।

दयतस्तदपबाधात्मैवोदयो न तु पूर्वस्योत्तरबाधात्मा, तस्य तदानीमप्रसक्तेः। तस्मादनुपजातविरोधिता बाध्यत्वे हेतुः, उपजातविरोधिता च बाधकत्वे। तस्माद्भूतार्थविषयत्वात्प्रमाणेनाप्रमाणस्य बाधनं सिद्धम्। उदाहरणमाह--तत्र प्रमाणेनेति।

अस्य कुत्सितत्वं हानाय दर्शयति--सेयं पञ्चेति। अविद्यासामान्यमविद्यास्मितादिषु पञ्चसु पर्वस्वित्यर्थः। अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेष्वष्टस्वनात्मस्वात्मबुद्धिरविद्या तमः। एवं योगिनामष्टस्वणिमादिकेष्वैश्वर्येष्वश्रेयःसु श्रेयोबुद्धिरष्टविधो मोहः पूर्वस्माज्जघन्यः स चास्मितोच्यते। तथा योगेनाष्टविधमैश्वर्यमुपादाय सिद्धो भूत्वा दृष्टानुश्रविकान् शब्दादीन्दश विषयान्भोक्ष्य इत्येवमात्मिका प्रतिपत्तिर्महामोहो रागः। एवमेतेनैवाभिसंधिना प्रवर्तमानस्य केनचित्प्रतिबद्धत्वादणिमादीनामनुत्पत्तौ तन्निबन्धनस्य दृष्टानुश्रविकविषयोपभोगस्यासिद्धेः प्रतिबन्धकविषयः क्रोधः स तामिस्राख्यो द्वेषः। एवमणिमादिगुणसंपत्तौ दृष्टानुश्रविकविषयप्रत्युपस्थाने च कल्पान्ते सर्वमेतन्नङ्क्ष्यतीति यस्त्रासः सोऽभिनिवेशोऽन्धतामिस्रः। तदुक्तम्—

भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः।
तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्रः॥ इति॥ ८॥

योगवार्त्तिकम्

प्रमाणं लक्षयित्वा विपर्ययं लक्षयति—

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम्। विपर्यय इति लक्ष्यनिर्देशो मिथ्याज्ञानमिति लक्षणम्। मिथ्येत्यस्य विवरणमतद्रूपप्रतिष्ठमिति। न तद्रूपो न स्वसमानाकारो यो विषयस्तत्प्रतिष्ठं तद्विशेष्यकमित्यर्थः। भ्रमस्थले ज्ञानाकारस्यैव विषये समारोप इति भावः। संशयस्याप्यत्रैवान्तर्भावः[1]।

---

१. संशयस्यापीति। अयं भावः—यद्यप्यतद्रूपप्रतिष्ठमित्यत्रोत्तरपदार्थान्वयित्वेन नञः पर्युदासतैवोचिता; तथा चोक्तमभियुक्तैः—

प्राधान्यं तु विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता।
पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्॥

पर्युदासश्च नञर्थविशेषः; तदप्युक्तम्—

द्वौ नञर्थौ समाख्यातौ पर्युदासप्रसज्यकौ।
पर्युदासः सदृग्ग्राही प्रसज्यस्तु निषेधकृत्

इति तद्रूपप्रतिष्ठभिन्न एककोटिकत्वेन तत्सदृशो विपर्यय एव ग्रहणार्हस्तथाऽपि सञ्जिघृक्षितव्यतयाऽश्राद्धभोजीत्युदाहरणेन सूचितः प्रसज्यप्रतिषेधस्योपगमः इति शास्त्रिचरणाः।

अत्र च शास्त्रेऽन्यथाख्यातिः सिद्धान्तो न तु सांख्यवदविवेकमात्रम्, अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्येत्यागामिसूत्रात्। वैशेषिकाच्चात्रायं विशेषो यद्बाह्यरजतादेर्नारोपः किं त्वान्तरस्यैवेति। ज्ञानाकारमनुभवसिद्धं शुक्त्यादिकं सन्निकृष्टं विहाय दूरस्थरजतादिविषयकत्वकल्पने गौरवात्, स्वप्ने दृष्टमिदानीं नास्तीति स्वरूपतो बाधानुपपत्तेश्च। तथा च ब्रह्मसूत्रद्वयम्--संध्ये सृष्टिराह हि इति, तदभिध्यानादेव तत्तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ इति चेति।

ननु प्रतीतिबलेनैव विषयः सिध्यतु, तथा च शुक्तिरजतादिस्थलेऽप्यतद्रूपप्रतिष्ठत्वमसिद्धमित्याशयेन पृच्छति—स कस्मादिति। परिहरति—यत इति। अबाधितानुभवेनैव विषयसिद्धिरिति भावः।

ननु बाध्यबाधकभाव एव वैपरीत्येन कथं न भवति तत्राह भूतार्थेति। सदर्थविषयत्वेन प्रमाणस्य बलवत्त्वात्, तत्त्वपक्षपातो हि धियां स्वभाव इति। अत्रोदाहरणमाह--तत्र प्रमाणेनेत्यादिना। विपर्ययवृत्तेरतिहेयत्वख्यापनायाह—सेयमिति। पञ्चपर्वा याऽविद्या संसारानर्थबीजं सा, इयमेव =मिथ्याज्ञानरूपा वृत्तिरेव, एतद्विशेष एवेति यावत्। अत इयमवश्यं निरोद्धव्येति भावः। पर्वाणि गणयति--अविद्याऽस्मितेति। क्लेशाः क्लेशाख्याः, क्लेशदत्वादिति भावः। रागादीनां मिथ्याज्ञानत्वाभावेऽप्यविद्ययाऽनुगतत्वादविद्यापर्वत्वं विपर्ययत्वं च, यथाऽङ्कुरस्य बीजपर्वत्वं बीजत्वं चेति बोध्यम्।

नन्वविद्या विपर्ययो मोह इति पर्यायाः, एवं च सति मोहवृत्त्योरभेदात् कथं शान्तघोरमूढत्वं वृत्तीनामिति सिद्धान्तो घटेतेति चेत्? न, धर्मधर्म्यभेदेनैवात्र वृत्तीनां विपर्ययादिरूपविभागकरणात्।

वस्तुतस्तु वृत्तयो विपर्पयादिमत्य एवेत्यत्यन्तहेयत्वप्रतिपादनायान्वर्थसंज्ञापञ्चकं क्लेशानामाह--एत एवेति। स्वसंज्ञाभिः=स्वानुरूपसंज्ञाभिः। तथा च विष्णुपुराणम्—

तमो मोहो महामोहस्तामिस्रो ह्यन्धसंज्ञकः।
अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः।

इति। एतेषामेव च प्राधान्येनावान्तरविभागः सांख्यकारिकायामुक्तः—

भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः।
तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्रः॥

इति। अव्यक्तमहदहंकारपञ्चतन्मात्रेष्वनात्मस्वष्टस्वात्मबुद्धिरविद्या = अष्टविधं तमः, ज्ञानावरकत्वाद्। एतास्वेव देहाद्यात्मबुद्धीनामन्तर्भावः,

देहादीनामेतदष्टककार्यत्वात् । शुक्तिरजतादिविपर्ययाणां तु संसाराहेतुतया नात्र गणना, विपर्ययादिष्यते बन्ध इति पूर्वकारिकया बन्धहेतुविपर्यस्यैव प्रकृतत्वादिति । मोहादिष्वप्येवं बोध्यम् । अष्टस्वणिमाद्यैश्वर्येष्वनात्मस्वात्मीयबुद्धिरस्मिता, स्वत्वास्मितयोः पर्यायत्वात् । सैव चाष्टविषयकतयाऽष्टविधो मोहो मुख्यत उच्यते । शेषं पूर्ववत् । तथा दृष्टानुश्रविकभेदेन दशसु शब्दादिविषयेषु रागो दशविधो महामोहः । शेषं पूर्ववत् । तथाऽष्टैश्वर्यस्य विषयदशकस्य च परिपन्थिनि द्वेषोऽष्टादशधा तामिस्रः । शेषं पूर्ववत् । तथैश्वर्याष्टकं विषयदशकं च न नङ्क्ष्यतीति यस्त्रासः सोऽष्टादशधाऽभिनिवेशोऽन्धतामिस्रः । शेषं पूर्ववत् । एत इति । अविद्याऽऽदय इत्यर्थः ॥ ८ ॥

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥ ६ ॥

स न प्रमाणोपारोही, न विपर्ययोपारोही च । वस्तुशून्यत्वेपि शब्दज्ञानमाहात्म्यनिबन्धनो व्यवहारो दृश्यते । तद्यथा—चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति । यदा चितिरेव पुरुषस्तदा किमत्र केन व्यपदिश्यते ? भवति च व्यपदेशे वृत्तिः—यथा—चैत्रस्य गोरिति । तथा—प्रतिषिद्धवस्तुधर्मा निष्क्रियः पुरुषः, तिष्ठति बाणः, स्थास्यति, स्थित इति । गतिनिवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यते । तथा अनुत्पत्तिधर्मा पुरुष इति उत्पत्तिधर्मस्याभावमात्रमवगम्यते न पुरुषान्वयी धर्मः । तस्माद्विकल्पितः स धर्मः, तेन चास्ति व्यवहार इति ॥ ६ ॥

तत्त्ववैशारदी

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः । ननु शब्दज्ञानानुपाती चेदागमप्रमाणान्तर्गतो विकल्पः प्रसज्येत, निर्वस्तुकत्वे वा विपर्ययः स्यादित्यत आह —स नेति । न प्रमाणविपर्ययान्तर्गतः । कस्मात् ?यतो वस्तुशून्यत्वेऽपीति प्रमाणान्तर्गतिं निषेधति । शब्दज्ञानमाहात्म्यनिबन्धन इति विपर्ययान्तर्गतिम् । एतदुक्तं भवति— क्वचिदभेदे भेदमारोपयति, क्वचित्पुनर्भिन्नानामभेदम् । ततो भेदस्याभेदस्य च वस्तुतोऽभावात्तदाभासो विकल्पो न प्रमाणम्; नापि विपर्ययः, व्यवहाराविसंवादादिति । शास्त्रप्रसिद्धमुदाहरणमाह—तद्यथेति । किं विशेष्यं केन व्यपदिश्यते विशेष्यते । नाभेदे विशेष्यविशेषणभावः, न हि गवा गौर्विशेष्यते, किं तु भिन्नेन । तदिदमाह—भवति च व्यपदेशे वृत्तिः । व्यपदेशव्यपदेश्ययोर्भावो व्यपदेश; विशेषणविशेष्यभाव इति यावत्; तस्मिन्वृत्तिर्वाक्यस्य, यथा—चैत्रस्य गौरिति । शास्त्रीयमेवोदाहरणान्तरं

समुच्चिनोति—तथेति। प्रतिषिद्धो वस्तुनः पृथिव्यादेर्धर्मः परिस्पन्दो यस्य स तथोक्तः। कोऽसौ ? निष्क्रियः पुरुषः। न खलु सांख्यीये राद्धान्तेऽभावो नाम कश्चिदस्ति वस्तुधर्मो येन पुरुषो विशेष्येतेत्यर्थः। क्वचित्पाठः प्रतिषिद्धा वस्तुधर्मा इति। तस्यार्थः—प्रतिषेधव्याप्ताः प्रतिषिद्धाः। न वस्तुधर्माणां तद्व्याप्यता, भावाभावयोरसंबन्धात्, अथ च तथा प्रतीतिरिति। लौकिकमुदाहरणमाह—तिष्ठति बाण इति। यथा हि पचति, भिनत्तीत्यत्र पूर्वापरीभूतः कर्मक्षणप्रचय एकफलावच्छिन्नः प्रतीयत एवं तिष्ठतीत्यत्रापि। पूर्वापरीभावमेवाह—स्थास्यति इति। ननु भवतु पाकवत्पूर्वापरीभूतयाऽवस्थानक्रियया बाणाद्भिन्नया बाणस्य व्यपदेश इत्यत आह—गतिनिवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यते। गतिनिवृत्तिरेव तावत्कल्पिता, तस्या अपि भावरूपत्वम्, तत्रापि पूर्वापरीभाव इत्यहो कल्पनापरम्परेत्यर्थः। अभावः कल्पितो भाव इव चानुगत इव च सर्वपुरुषेषु गम्यते, न पुनः पुरुषव्यतिरिक्तो धर्मः कश्चिदित्युदाहरणान्तरमाह—तथानुत्पत्तिधर्मेति।

प्रमाणविपर्ययाभ्यामन्या न विकल्पवृत्तिरिति वादिनो बहवः प्रतिपेदिरे। तत्प्रतिबोधनायोदाहरणप्रपञ्च इति मन्तव्यम्॥ ९॥

योगवार्त्तिकम्

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः। शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यः प्रत्ययो विकल्पइत्यर्थः। शब्दश्च शाब्दज्ञानं च, ते अनुपातिनो यस्य स तथा। तथा च तदुभयजनकः सर्वदेव बाधाबाधकालाविशेषेणेत्याद्यविशेषणार्थः।

ननु विकल्पस्य सवस्तुकत्वे प्रमाणेऽन्तर्भावः, निर्वस्तुकत्वे तु विपर्ययेऽन्तर्भावस्तृतीयप्रकारासम्भवादित्याशङ्कां परिहरन्नेव विशेषणयोर्व्यावर्त्यमाह—स नेति। उपारोहोऽन्तर्भावः प्रमाणकोट्यनन्तर्भावे हेतुः—वस्तुशून्यत्वेऽपीति। विपर्ययकोट्यनन्तर्भावे च हेतुः—शब्दज्ञानेत्यादि। माहात्म्यं याथार्थ्यम्। तथा च यथा च यथाऽर्थशब्देन यथाऽर्थज्ञानेन च यादृशो व्यवहारो भवति शब्दज्ञानरूपस्तादृश एव व्यवहारो विकल्पादपि दृश्यते विवेकिनामपीत्यर्थः। विपर्ययस्तु नैवम्, बाधोत्तरमिदं रजतमिति शब्दप्रत्यययोरभावादिति। एतेन विपर्ययलक्षणे शब्दज्ञानाननुपातित्वं विशेषणं देयमिति भावः। विकल्पस्योदाहरणमाह—तद्यथेत्यादिना। किं विशेष्यं केन विशेषणेन व्यपदिश्येत, अत्यन्ताभेदान्नास्त्यत्र विकल्पज्ञाने विशेषणविशेष्यभावरूपोऽर्थ इत्यर्थः। वस्तुशून्यत्वमुपपाद्य शब्दज्ञानानुपातित्वमुपपादयति—भवति चेति। चैत्रस्य गौरिति यथाऽर्थशब्दवदत्रापि विशेष्यविशेषणभावव्यपदेशे सति तथा

वृत्तिर्बोधो विवेकिनामपि भवति चेत्यर्थः। अन्यान्यप्युदाहरणान्याह—तथेत्यादिना। शास्त्रैः प्रतिषिद्धा वस्तुभूताः सुखादयो धर्मा यत्रेति प्रतिषिद्धवस्तुधर्मा पुरुषः। इयं वृत्तिरेकमुदाहरणम्, अभावस्याधिकरणमात्ररूपत्वेनाधाराधेयभावविरहादिति। निष्क्रियः पुरुष इत्यन्यदुदाहरणम्। लौकिकमप्युदाहरणत्रयमाह- तिष्ठतीति। तिष्ठति बाणः, स्थास्यति, स्थित इति गतिनिवृत्तौ गतिनिवृत्तिविषयकविकल्पे वर्त्तमानत्वादिविशिष्टं स्थाधात्वर्थमात्रं पारमार्थिकतया प्रतीयते कर्त्तृत्वं कर्त्तृत्वस्य वर्त्तमानत्वादिकं च, प्रत्ययार्थत्रयस्तु विकल्पित इत्यर्थः, बाणे गतिनिवृत्त्यनुकूलकृत्यभावादिति। उदाहरणान्तरमाह—तथाऽनुत्पत्तीत्यादिना व्यवहार इतीत्यन्तेन। अनुत्पत्तिर्धर्मो यस्येत्यनुत्पत्तिधर्मा पुरुषः, स धर्मोऽनुत्पत्तिर्धर्मः। प्रमाणविपर्ययातिरिक्तायां विकल्पवृत्तौ बहुवादिविप्रतिपत्तेस्तन्निरासाय बहून्युदाहरणानि। एवं खपुष्पशशशृङ्गप्रत्यया अपि विकल्पमध्ये प्रवेशनीयाः, खपुष्पं नास्तीति प्रत्ययानुरोधेन तादृशप्रत्ययसिद्धेः। विकल्पप्रत्ययास्तु वैशेषिकैराहार्य[1] ज्ञानविशेषतयैष्टव्या एव। विशेषस्तु तैर्मिथ्याज्ञानमध्ये प्रवेश्यन्ते, अस्माभिस्तु सविकल्पनिर्विकल्परूपाभ्यां श्रुतिसिद्धयोगविभागार्थं पृथङ् निर्दिश्यन्त इति ॥ ९ ॥

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥

सा च संप्रबोधे प्रत्यवमर्शात्प्रत्ययविशेषः। कथम्? सुखमहमस्वाप्सम् प्रसन्नं मे मनः प्रज्ञां मे विशारदीकरोति; दुःखमहमस्वाप्सं स्त्यानं मे मनो भ्रमत्यनवस्थितम्; गाढं मूढोऽहमस्वाप्सम् गुरूणि मे गात्राणि, क्लान्तं चित्तम् अलसं मुषितमिव तिष्ठतीति। स खल्वयं प्रत्यवमर्शो न स्यादसति प्रत्ययानुभवे। तदाश्रिताः स्मृतयश्च तद्विषया न स्युः। तस्मात्प्रत्ययविशेषो निद्रा। सा च समाधावितरप्रत्ययवन्निरोद्धव्येति ॥ १० ॥

तत्त्ववैशारदी

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा। अधिकृतं हि वृत्तिपदमनुवादकम्। प्रमाणविपर्ययविकल्पस्मृतीनां वृत्तित्वं प्रति परीक्षकाणामविप्रतिपत्तेः। अतस्तदनूद्यते विशेषविधानाय। निद्रायास्तु वृत्तित्वे परीक्षकाणामस्ति विप्रतिपत्तिरिति वृत्तित्वं विधेयम्। न च प्रकृतमनुवादकं विधानाय कल्पत

---

१. बाधज्ञानसमकालिकेच्छजन्यज्ञानमाहार्यज्ञानम्। यथा एकश्चन्द्र इति सुनिपुणं विजानतोऽपि पुरुषस्य परप्रतारणाय द्वौ चन्द्रमसौ इति प्रतिपादनम्।

इति पुनर्वृत्तिग्रहणम्। जाग्रत्स्वप्नवृत्तीनामभावः, तस्य प्रत्ययः कारणं बुद्धि-सत्त्वाच्छादकं तमः, तदेवालम्बनं विषयो यस्याः तथोक्ता वृत्तिर्निद्रा। बुद्धिसत्त्वे हि त्रिगुणे यदा सत्त्वरजसी अभिभूय समस्तकरणावरकमाविरस्ति तमस्तदा बुद्धेर्विषयाकारपरिणामाऽभावादुद्भूततमोमयीं बुद्धिमवबुध्यमानः पुरुषः सुषुप्तोऽन्तःसंज्ञ इत्युच्यते।

कस्मात्पुनर्निरुद्धकैवल्ययोरिव वृत्त्यभाव एव न निद्रेत्यत आह-**सा च संप्रबोधे प्रत्यवमर्शा**त्सोपपत्तिकात्स्मरणात्**प्रत्ययविशेषः**। कथम्? यदा हि सत्त्वसचिवं तम आविरस्ति तदेदृशः प्रत्यवमर्शः सुप्तोत्थितस्य भवति—**सुखमहमस्वाप्सम् प्रसन्नं मे मनः प्रज्ञां मे विशारदीकरोति** = स्वच्छीकरोतीति। यदा तु रजःसचिवं तम आविरस्ति तदेदृशः प्रत्यवमर्श इत्याह—**दुःखमहमस्वाप्सम् स्त्यानम**कर्मण्यं **मे मनः**। कस्मात्? यतो **भ्रमत्यनवस्थितम्**। नितान्ताभिभूतरजःसत्त्वे तमःसमुल्लासे स्वापे प्रबुद्धस्य प्रत्यवमर्शमाह—**गाढं मूढोऽहमस्वाप्सम्, गुरूणि मे गात्राणि, क्लान्तं मे चित्तमलसं मुषितमिव तिष्ठतीति**। साध्यव्यतिरेके हेतुव्यतिरेकमाह—**स खल्वयमिति**। **प्रबुद्धस्य** प्रबुद्धमात्रस्य बोधकाले। **प्रत्ययानुभवे** वृत्त्यभावकारणानुभवे **तदाश्रिताः** बोधजन्याः। **तद्विषया** वृत्त्यभावकारणविषया इत्यर्थः। ननु प्रमाणादयो व्युत्थानचित्ताधिकरणा निरुध्यन्ताम् समाधिप्रतिपक्षत्वात्; निद्रायास्त्वेकाग्रवृत्तितुल्यायाः कथं समाधिप्रतिपक्षतेत्यत आह—**सा च समाधाविति**। एकाग्रतुल्यापि तामसत्वेन निद्रा सबीजनिर्बीजसमाधिप्रतिपक्षेति सापि निरोद्धव्येत्यर्थः ॥१०॥

योगवार्त्तिकम्

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा। निद्राया वृत्तित्वस्फुटीकरणाय पुनर्वृत्तिग्रहणम्। जाग्रत्स्वप्नवृत्तीनामभावस्य प्रत्ययः प्रतिसंक्रमस्थानं कारणमिति यावत्, तच्च चित्तसत्त्वाच्छादकं तमोद्रव्यमन्धकारादिवत्, तदेवालम्बनं विषयो यस्याः सा तथा तादृशी वृत्तिर्निद्रेत्यर्थः। बुद्धेर्हि त्रिगुणतया यदा सत्त्वरजसी अभिभूय समस्तकरणावरकं तम आविर्भवति तदा मलिनस्य चित्तसत्त्वस्य तमआकारैव वृत्तिः स्वपिमीत्याकारा जायते। स्वापश्चात्र जाग्रत्स्वप्नवृत्त्यभावः। तां च निद्राऽऽख्यां वृत्तिमवबुध्यमानः पुरुषः सुषुप्तस्थानोऽन्तःप्रज्ञ इति श्रुतिभिरुच्यत इति। न च चित्तेन चित्तग्रहणे कर्मकर्तृविरोधः, वृत्त्या चित्तस्य ग्रहणेन कर्मकर्त्रोर्भेदात्,। न चैवमेकया वृत्त्या वृत्त्यन्तरग्रहणसंभवे पुरुषकल्पनावैयर्थ्यम्, नियमेन वृत्तिगोचरवृत्तिकल्पनेऽनवस्थायाः सूत्रेण वक्ष्यमाणत्वादिति।

ननु निरोधे कैवल्यप्रलयादिष्विव वृत्त्यभाव एव सर्वस्यां सुषुप्तौ कथं न स्वीक्रियते ? नतु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येदिति सौषुप्तश्रुतावपि तदानीं ज्ञानाभावस्यैवावगमादित्याशङ्कयाह—सा तु संप्रबोध इति। सा तु निद्रा प्रत्ययविशेष एव, जागरे स्मरणादित्यर्थः। अत एव—

त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत्

इत्यादिश्रुतयः सुषुप्तस्थानेऽपि भोग्यमस्तीत्याहुः न। चैवं श्रुत्योर्विरोध इति वाच्यम्, अर्धसमग्रभेदेन सुषुप्तेर्द्वैविध्यात्, मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिरिति सुषुप्तिप्रकरणस्थवेदान्तसूत्रात्। अन्यथा श्रुत्योर्विरोधस्यापरिहार्यत्वाच्च कदाचिद्गाढतमसा चित्तसत्त्वस्य तमोगोचरवृत्तावप्यसामर्थ्यं च संभवत्येवेति।

यत्त्वाधुनिका वेदान्तिब्रुवा आहुः—सुषुप्तौ तमः साक्षिभास्यमेव न तत्र वृत्तिरस्तीति, तन्न; वक्ष्यमाणस्मरणानुपपत्तेः, साक्षिण्यपरिणामिनि संस्कारस्मृत्योरनभ्युपगमाद्। यच्च तदेकदेशी सुषुप्तावज्ञानाख्यप्रकृतेरेव वृत्तिमाह न तु चित्तस्य; तदपि हेयम्—एवं सति जाग्रत्स्वप्नयोरपि तस्या एव वृत्तिसंभवे चित्तकल्पनावैयर्थ्यादिति। तस्माज्जाग्रत्स्वप्नयोरिव सुषुप्तेऽपि चित्तस्यैव वृत्तिः,

जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिवृत्तयः

इति स्मृतिभ्यश्च, तथा चित्तत्वेनैव वृत्तिसामान्ये हेतुतायां लाघवाच्चेति। स्मरणाकारं पृच्छति—कथमिति। यस्याः सत्त्वसचिवं तम आविर्भवति तस्याः सात्त्विक्या निद्राया उत्थितस्य स्मरणाकारमाह-सुखमिति। प्रसन्नं निर्मलं मनः स्वस्मिन् जायमानां प्रज्ञां यथाऽर्थवृत्तिं विशारदीकरोति=सूक्ष्मार्थप्रतिबिम्बोद्ग्राहिणीं करोतीत्यर्थः। विशारदां करोतीति पाठस्तु साधुः। यस्यां रजःसचिवं तम आविर्भवति तस्या राजस्या निद्राया उत्थितस्य स्मरणाकारमाह—दुःखमिति। स्त्यानमकर्मण्यम्। तामस्या निद्राया उत्थितस्य स्मरणाकारमाह—गाढमिति। अलमत्यन्तं मुषितमिव परैरपहृतमिव तिष्ठतीत्यर्थः। अलसमिति पाठे तु स्त्यानता चित्तस्यातिचाञ्चल्येन कर्माक्षमता। आलस्यं तु तमोधर्मगुरुत्वेन कर्माक्षमता कर्मण्यनिच्छा वेति भेदः।

ननु भवतु प्रत्यवमर्शस्तथाऽपि कथं सुषुप्तौ प्रत्ययसिद्धिस्तत्राह—स खल्विति। प्रत्ययानुभवे सूत्रोक्तस्याभावप्रत्ययस्यानुभवे सति सोऽयं प्रत्यवमर्शः खलु न स्यादित्यर्थः, संस्कारासंभवादिति भावः।

ननु वृत्तिं विनाऽपि सुखादिवत् सुषुप्तौ स्वापस्य साक्षिभास्यत्वमभ्युपगम्य तत्स्मरणमुपपादनीयमित्याशङ्कयाह—तदाश्रिता इति। तद्विषयाः प्रत्ययविषयिकाः स्मृतयोऽपि तदाश्रिताश्चित्ताश्रिता न स्युरन्यदृष्टस्यान्येनास्मरणादित्यर्थः।

न च स्मरणमपि सान्निध्यैवास्त्विति वाच्यम्, तत्र संस्कारासंभवात् स्मृत्याख्यपरिणामासंभवाच्चेति ।

ननु निद्रावृत्तिरपि तमस्येकाग्रा विषयदुःखशून्या चेति सा किमर्थं निरोद्धव्येत्याशङ्क्याह—सा चेति । इतरवृत्तिवत् सुखदुःखमोहात्मकत्वेन समाधिप्रतिकूलत्वेन च निद्राऽपि समाधौ निरोद्धव्येत्यर्थः ॥ १० ॥

अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः ॥ ११ ॥

किं प्रत्ययस्य चित्तं स्मरति आहोस्विद्विषयस्येति ? ग्राह्योपरक्तः प्रत्ययो ग्राह्यग्रहणोभयाकारनिर्भासस्तज्जातीयकं संस्कारमारभते । स संस्कारः स्वव्यञ्जकाञ्जनस्तदाकारामेव ग्राह्यग्रहणोभयात्मिकां स्मृतिं जनयति ।

तत्र ग्रहणाकारपूर्वा बुद्धिः । ग्राह्याकारपूर्वा स्मृतिः । सा च द्वयी-भावितस्मर्तव्या चाभावितस्मर्तव्या च । स्वप्ने भावितस्मर्तव्या । जाग्रत्समये त्वभावितस्मर्तव्येति । सर्वाश्चैताः स्मृतयः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतीनामनुभवात्प्रभवन्ति । सर्वाश्चैता वृत्तयः सुखदुःखमोहात्मिकाः । सुखदुःखमोहाश्च क्लेशेषु व्याख्येयाः । सुखानुशयी रागः, दुःखानुशयी द्वेषः, मोहः पुनरविद्येति । एताः सर्वा वृत्तयो निरोद्धव्याः । आसां निरोधे संप्रज्ञातो वा समाधिर्भवत्यसंप्रज्ञातो वेति ॥ ११ ॥

तत्त्ववैशारदी

अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः । प्रमाणादिभिरनुभूते विषये योऽसंप्रमोषोऽस्तेयं सा स्मृतिः । संस्कारमात्रजस्य हि ज्ञानस्य संस्कारकारणानुभवावभासितो विषय आत्मीयः, तदधिकविषयपरिग्रहस्तु संप्रमोषः स्तेयम् । कस्मात् ? सादृश्यात्, मुष स्तेये इत्यस्मात्प्रमोषपदव्युत्पत्तेः । एतदुक्तं भवति-सर्वे प्रमाणादयोऽनधिगतमर्थं सामान्यतः प्रकारतो[1] वाऽधिगमयन्ति । स्मृतिः पुनर्न पूर्वानुभवमर्यादामतिक्रामति । तद्विषया तदूनविषया[2] वा, न तु तदधिकविषया[3] । सोऽयं वृत्त्यन्तराद्विशेषः स्मृतेरिति ।

विमृशति– किं प्रत्ययस्येति । ग्राह्यप्रवणत्वादनुभवस्य स्वानुभवाभावा-

---

१. विशेषत इत्यर्थः ।

२. समूहालम्बनज्ञानजन्यसंस्कारस्यांशत उद्बोधे एतद्द्रष्टव्यम् ।

३. यत्रापि अधिकविषयत्वं प्रतीयते तत्रापि विभिन्नकालीनानुभवजन्यसंस्काराणाम् युगपदुद्बोधे तथात्वम् इति न दोषः ।

त्तजः संस्कारो ग्राह्यमेव स्मारयतीति प्रतिभाति । अनुभवमात्रजनितत्वाच्चानुभवमेव वेति । विमृश्योपपत्तित उभयस्मरणमवधारयति—ग्राह्यप्रवणतया ग्राह्योपरक्तः । परमार्थतस्तु ग्राह्यग्रहणे एवोभयं तयोराकारं स्वरूपं निर्भासयति प्रकाशयति । स्वव्यञ्जनकारणमञ्जनमाकारो यस्य स तथोक्तः । स्वकारणाकार इत्यर्थः । स्वकारणाकारव्यञ्जकमुद्बोधकम्, तेनाञ्जनं फलाभिमुखीकरणं यस्येति वेत्यर्थः ।

ननु यदि कारणविचारेण बुद्धिस्मरणयोः सारूप्यम्, कस्तर्हि भेद इत्यत आह—तत्र ग्रहणेति । ग्रहणमुपादानम् । न च गृहीतस्योपात्तस्योपादानं संभवति । तदनेनानधिगतबोधनं बुद्धिरित्युक्तम् । ग्रहणाकारो ग्रहणरूपं पूर्वं प्रधानं यस्याः सा तथोक्ता । विकल्पितश्चायमभेदेऽपि गुणप्रधानभाव इति । ग्राह्याकारः पूर्वः प्रथमो यस्याः सा तथोक्ता । इदमेव च ग्राह्याकारस्य ग्राह्यस्य पूर्वत्वं यद्वृत्त्यन्तरविषयीकृतत्वमर्थस्य । तदनेन वृत्त्यन्तरविषयीकृतगोचरा स्मृतिरित्युक्तं भवति । सोऽयमसंप्रमोष इति । नन्वस्ति स्मृतेरपि संप्रमोषः । दर्शयति हि पित्रादेरतीतस्य देशकालान्तरानुभूतस्याननुभूतचरदेशकालान्तरसंबन्धं स्वप्न इत्यत आह—सा च द्वयीति । भावितः कल्पितः स्मर्तव्यो यया सा तथोक्ता । अभावितोऽकल्पितः पारमार्थिक इति यावत् । नेयं स्मृतिः, अपि तु विपर्ययः, तल्लक्षणोपपन्नत्वात् । स्मृत्याभासतया तु स्मृतिरुक्ता प्रमाणाभासमिव प्रमाणमिति भावः । कस्मात्पुनरन्ते स्मृतेरुपन्यास इत्यत आह—सर्वाश्चैताः स्मृतय इति । अनुभवः प्राप्तिः । प्राप्तिपूर्वा वृत्तिः स्मृतिस्ततः स्मृतीनामुपजन इत्यर्थः । ननु ये पुरुषं क्लिश्यन्ति ते निरोद्धव्याः प्रेक्षावता । क्लेशाश्च तथा, न च वृत्तयः । तत्किमर्थमासां निरोध इत्यत आह—सर्वाश्चैता इति । सुगमम् ॥ ११ ॥

योगवार्त्तिकम्

अनुभूतविषयासंप्रमोषःस्मृतिः । भाष्यानुसारेणास्य सूत्रस्यायमर्थः—एवमनुभूतौ यौ विषयौ वृत्तितदारूढार्थौ तयोरसंप्रमोषोऽस्तेयमनपहरणं धर्मधर्म्यभेदात्तद्वती तदुभयविषयिणीति यावत्, एवं भूता वृत्तिः स्मृतिरिति । अत्र प्रत्यभिज्ञाऽऽदिव्यावृत्तये संस्कारमात्रजन्यत्वमेव[1] स्मृतिलक्षणम्, सूत्रकारेण तु स्मृतेः प्रायिकं स्वरूपमेवोक्तम्, तेन न प्रमुष्टतत्ताकस्मरणाव्याप्तिः ।

---

१. प्रत्यभिज्ञा तु संस्कारसचिवेन्द्रियजन्येति न संस्कारमात्रजन्यत्वं तस्या इति तद्व्यावृत्तिः ।

अथ वा सूत्रोक्तमेव लक्षणम्, तच्च संस्कारमात्रजन्यत्वेन विशेषणीयम्। प्रमुष्टतत्ताकं तु संस्कारमात्रजन्यमपि ज्ञानमनुभवमध्ये प्रवेशनीयम्, शब्दजन्यपदार्थोपस्थित्यादौ स्मरामीति स्फुटं व्यवहारादर्शनात्। प्रमाणेत्यादिवृत्तिविभागसूत्रे तु संस्कारमात्रजन्यत्वगुणेन तादृशं ज्ञानं स्मृतिशब्दगृहीतमनेन च सूत्रेण मुख्यस्मृतिर्लक्षितेति। स्मृतेर्वृत्तितदर्थोभयविषयकत्वं सूत्रोक्तमवधारयितुं भाष्यकारो विमृशति—किं प्रत्ययस्येति। स्मृत्यर्थधातुयोगात् कर्मणि[1] षष्ठी। चित्तं किं पूर्वानुभवरूपं प्रत्ययमपि स्मरति, आहोस्विद्विषमात्रमित्यर्थः। तत्र स्मृतेरुभयविषयकत्वरूपमाद्यं पक्षं सिद्धान्तयितुमादावुभयस्मरणे कारणमुभयगोचरसंस्कारमुपपादयति—ग्राह्योपरक्त इत्यादिना। यतो ग्राह्योपरक्तो ज्ञानविशेषणतया घटादिभिरप्याकारितोऽतो ग्राह्यग्रहणोभयाकारनिर्भासस्तदुभयाकारतया प्रसिद्धो यः प्रत्ययो घटं जानामीत्यनुव्यवसायः स तथाजातीयकं ग्राह्यग्रहणोभयाकारमेव संस्कारं जनयति, समानाकारत्वेनैव लाघवादनुभवसंस्कारस्मृतीनां कार्यकारणभावादित्यर्थः।

नन्वत्र व्यवसायरूपवृत्तेः स्वप्रकाशत्वमेव निर्भासान्तविशेषणार्थः कथं नेष्यत इति चेत्? न; कर्मकर्तृविरोधेन वृत्तेः स्वविषयकत्वस्य सूत्रभाष्याभ्यां चतुर्थपादे निराकरिष्यमाणत्वात्।

ननु किं व्यवसायस्य संस्कारजनकत्वमेव नास्ति? न नास्ति, किंतु तत्संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिर्न भवति, प्रमुष्टतत्ताकस्य पराभिमतस्य स्मरणस्यास्माभिर्व्यवहारानुसारेणानुभवमध्य एव प्रवेशनादिति।

नन्वस्तूभयविषयकसंस्कारस्ततः किमित्यत आह—स संस्कार इति। स चोभयविषयकसंस्कारो यदा स्वाभिव्यञ्जकेन कालादिनाऽभिव्यक्तो भवति तदा तदाकारां स्वसमानाकारामेव ग्राह्यग्रहणोभयात्मिकां तदुभयविषयिणीं स्मृतिं जनयतीत्यर्थः। अनुभूतविषयासंप्रमोषं सूत्रोक्तं व्याख्यायानुव्यवसायतजन्यस्मरणयोर्विशेषमप्याह—तत्र ग्रहण इति। पूर्वं मुख्यं विशेष्यमिति यावत्, तयोः प्रत्ययस्मरणयोरत्यन्तं समानाकारत्वं न मन्तव्यं यतस्तत्र तयोर्मध्ये बुद्धिरनुव्यवसायरूपा [यथोक्तप्रत्ययो] ग्रहणाकारविशेष्यिका भवति घटमहं जानामीत्यनुव्यवसाये ज्ञानस्य घटांशे[2] विशेष्यत्वात्; स्मृतिस्तु ग्राह्याकारविशे-

---

१. 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इति पाणिनिसूत्रम्।

२. घटमहं जानामीत्यनुव्यवसायो हि अयं घट इति ज्ञानवानहम् इत्यर्थक इति

ष्यिका भवति, स घट इत्येव स्मरणात्; तत्ता च पूर्वज्ञानत्वरूपा; अतः स्मृतौ ज्ञानस्य ग्राह्यं विशेष्यमिति। अयं चाकारभेदोऽनुभवसिद्ध इति भावः। स्मृतेरवान्तरभेदं दर्शयति—सा च द्वयीति। भावित उद्भावितः सूचितः स्मर्त्तव्यार्थो ययेति भावितस्मर्त्तव्या, तद्भिन्ना चाभावितस्मर्त्तव्या। तयोरुदाहरणे दर्शयति—स्वप्न इति। स्वप्नदर्शनमेव हि भाव्यर्थसूचकतया शास्त्रे सिद्धं न तु जाग्रत्कालीना स्मृतिरिति।

ननु स्वप्ने पूर्वदृष्टत्वास्मरणात् संस्कारमात्रजन्यत्वाभावाच्च कथं स्मृतित्वमिति चेद्? न; अंशतस्तदुभयरूपत्वस्य स्वप्नज्ञानेष्वपि सत्त्वात् तादृशस्य स्वप्नांशस्यैवात्रोपन्यासादिति। सर्ववृत्त्यन्ते स्मृतिवृत्तेरुपन्यासस्य बीजमाह—सर्वा इति। अनुभवात् = अनुव्यवसायात्, अनुभावादिति पाठे प्रभावादित्यर्थः। यथोक्तानां वृत्तीनां निरोध्यत्वे बीजमाह—सर्वाश्चैता इति। एताः सर्वाः प्रमाणादिवृत्तयो बुद्धिद्रव्यस्य सुवर्णस्येव प्रतिमाऽऽदिवद्विषयाकारा द्रव्यरूपाः परिणामाः सुखदुःखमोहगुणका इत्यर्थः। बुद्धिवृत्तिर्हि रूपादिमती भार्येव सुखादिमती पुरुषस्य भोग्येति। अतो दुःखवत्त्वेन वृत्तयो निरोद्धव्या इत्युपसंहरिष्यति। ननु सुखवत्त्वेनोपादेयत्वमेव कुतो न भवेदित्यत आह—सुखदुःखेति। क्लेशेषु क्लेशव्याख्यानसूत्रेषु व्याख्येयाः। व्याख्यानमेवाह—सुखानुशयी राग इत्यादि। सुखदुःखानुशयी सुखदुःखविषयकः। तथा च रागजनकतया दुःखवत्सुखमपि हेयम्, मोहस्त्वविद्यारूपतया शोकाद्यखिलदुःखनिदानत्वेन हेय इत्याशयः। एता इति। अतो दुःखात्मकत्वादेताः सर्वा निरोद्धव्या इत्यर्थः। प्रकरणार्थमुपसंहरति—आसामिति ॥ ११ ॥

अथासां निरोधे क उपाय इति ?

अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १२ ॥

चित्तनदी नामोभयतोवाहिनी वहति कल्याणाय, वहति पापाय च। या तु कैवल्यप्राग्भारा विवेकविषयनिम्ना सा कल्याणवहा। संसारप्राग्भाराऽविवेकविषयनिम्ना पापवहा। तत्र वैराग्येण विषयस्रोतः खिलीक्रियते, विवेकदर्शनाभ्यासेन विवेकस्रोत उद्घाट्यत इत्युभयाधीनश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ १२ ॥

अनुव्यवसायविषयीभूते व्यवसायात्मके अयं घटः इति ज्ञाने घटस्य प्रकारत्वम्, ज्ञानस्य च व्यवसायस्य विशेष्यत्वमिति भावः।

तत्त्ववैशारदी

निरोधोपायं पृच्छति—अथेति । सूत्रेणोत्तरमाह—अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः।

अभ्यासवैराग्ययोर्निरोधे जनयितव्येऽवान्तरव्यापारभेदेन समुच्चयः, न तु विकल्प इत्याह—चित्तनदीति । प्राग्भारः प्रबन्धः । निम्नता गम्भीरता, अगाधतेति यावत् ॥ १२ ॥

योगवार्तिकम्

तदेवं सामान्यतो योगस्य लक्षणं कृतमिदानीं तस्योपायं प्रतिपादयिष्यति सूत्रकारः ; तत्र संक्षेपाद् उपायसारसंग्राहकं सूत्रमवतारयति—अथासामिति ।

अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः । अभ्यासवैराग्ये व्याख्यास्येते, अभ्यासवैराग्ययोरवान्तरव्यापारभेदेन निरोधजनने समुच्चय एव न विकल्प इत्याह चित्तनदीति । यथा नदी कदाचित् समुद्राभिमुखी वहति कदाचिच्च तद्वैपरीत्येन पृथिव्यभिमुखी वहति, अन्यथा समुद्रगमनमात्रेण शुष्येदेव एवं चित्तनद्यप्युभयतो वाहिनी । उभयतो वहनस्य प्रयोजनमाह—वहतीति । कल्याणं मोक्षस्तदर्थम् , पापं संसारस्तत्फलत्वात्तत्कारणत्वाद्वा तदर्थम् । तथा चोक्तम्—

प्रत्यग्दृशां विमोक्षाय निबन्धाय पराग्दृशाम् ।
अपामार्गलतेवायं विरुद्धफलदो भवः ॥ इति ।

प्रवाहद्वयं विशिष्य दर्शयति—या त्विति । प्राग्भारा = अभिमुखी, विवेकविषयो निम्नो गमनमार्गो यस्या इत्यर्थः । जलस्य हि प्रवाहाभिमुखं वर्त्म नीचं भवतीति । तत्र = चितनद्यां वैराग्येण विषयमार्गगं वृत्तिस्रोतः खिलीक्रियते = अल्पीक्रियते; विवेकदर्शनस्याभ्यासेन च विवेकमार्गगं वृत्तिस्रोत उद्घाट्यते बलवत् क्रियते येन निरोधाख्ये कैवल्यसागरे विलीयत इत्यतोऽवान्तरव्यापारभेदेनोभयाधीनश्चित्तवृत्तिनिरोध इत्यर्थः । तदुक्तं गीतायाम्—

असंशयं महाबाहो ! मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय ! वैराग्येण च गृह्यते ॥ इति ।

अत्र विवेकदर्शनमात्रस्याभ्यासः प्राधान्येनोक्तः; आगामिसूत्रे निरोधसाधनानुष्ठानसामान्यस्यैवाभ्यासत्वावगमादिति ॥ १२ ॥

तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥ १३ ॥

चित्तस्यावृत्तिकस्य प्रशान्तवाहिता स्थितिः । तदर्थः प्रयत्नो वीर्यमुत्साहः । तत्संपिपादयिषया तत्साधनानुष्ठानमभ्यासः ॥ १३ ॥

तत्त्ववैशारदी

तत्राभ्यासस्य स्वरूपप्रयोजनाभ्यां लक्षणमाह-तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः। तद्व्याचष्टे—चित्तस्यावृत्तिकस्य = राजसतामसवृत्तिरहितस्य, प्रशान्तवाहिता = विमलता, सात्त्विकवृत्तिवाहितैकाग्रता स्थितिः। तदर्थ इति। स्थिताविति निमित्तसप्तमी व्याख्याता[1]। यथा चर्मणि द्वीपिनं हन्ति इति। प्रयत्नमेव पर्यायाभ्यां विशदयति—वीर्यमुत्साह इति। तस्येच्छायोनितामाह—तत्संपिपादयिषया। तदिति स्थितिं परामृशति। प्रयत्नस्य विषयमाह—तत्साधनेति। स्थितिसाधनान्यन्तरङ्गबहिरङ्गाणि यमनियमादीनि। साधनगोचरः कर्तृव्यापारो न फलगोचर इति ॥ १३ ॥

योगवार्त्तिकम्

अत्राभ्यासवैराग्ये क्रमाल्लक्षयति सूत्रजातेन—

तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः। तत्राभ्यासवैराग्ययोर्मध्ये। चित्तस्येति। अवृत्तिकस्य वृत्त्यन्तरशून्यस्य न तु वृत्तिसामान्याभाववतः, स्थित्यनन्तरं संप्रज्ञातस्य समापत्तिसूत्रे भाष्यकारैर्व्याख्येयत्वात्। प्रशान्तवाहितेति। वृत्त्यन्तराभावात् प्रशान्ता हर्षशोकादितरङ्गरहिता, एकाग्रवृत्तिधारेत्यर्थः। शान्तिश्च तन्त्रेषूक्ता—

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा शुभाशुभम्।
न हृष्यति ग्लायति च स शान्त इति कथ्यते ॥ इति।

स्थितिशब्दार्थं व्याख्याय सप्तम्यर्थं व्याचष्टे—तदर्थ इति। तथा च चर्मणि द्वीपिनं हन्तीतिवदियं निमित्तसप्तमीति। यत्नशब्दं व्याचष्टे—प्रयत्न इति। प्रयत्नमपि पर्यायाभ्यां विशदयति—वीर्यमुत्साह इति। तथाऽप्यस्पष्टं मन्वानोऽतिविशेषत आह-तत्संपिपादयिषयेति। तत्संपादनेच्छया श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञाऽऽदीनां वक्ष्यमाणानां साधनानामनुष्ठानमभ्यासलक्षणं कृतम् ॥ १३ ॥

स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः ॥ १४ ॥

दीर्घकालाऽऽसेवितो निरन्तराऽऽसेवितः, तपसा, ब्रह्मचर्येण, विद्यया,

---

१. 'निमित्तात् कर्मयोगे' इति वार्तिकं स्मर्त्तव्यमत्र। अत्र क्रियमाणः प्रयत्नः इत्याशयात् पुरुषकर्तृककरणक्रियानिरूपितं कर्मत्वं प्रयत्ने, तद्योगाच्च निमित्तसप्तमीति भावः। कर्तृत्वं चारोपितमिति तूक्तप्रायम्।

श्रद्धया च सम्पादितः सत्कारवान्दृढभूमिर्भवति, व्युत्थानसंस्कारेण द्रागित्येवानभिभूतविषय इत्यर्थः ॥ १४ ॥

तत्त्ववैशारदी

ननु व्युत्थानसंस्कारेणानादिना परिपन्थिना प्रतिबद्धोऽभ्यासः कथं स्थित्यै कल्पत इत्यत आह—स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः। सोऽयमभ्यासो विशेषणत्रयसम्पन्नः सन्दृढावस्थो न सहसा व्युत्थानसंस्कारैरभिभूतस्थितिरूपविषयो भवति। यदि पुनरेवंभूतमप्यभ्यासं कृत्वोपरमेत्ततः कालपरिवासेनाभिभूयेत। तस्मान्नोपरन्तव्यमिति भावः ॥१४॥

योगवार्त्तिकम्

ननु व्युत्थानसंस्कारेणानादिना प्रतिबन्धात् कथमभ्यासः स्थितिं संपादयत्वित्याकाङ्क्षायामाह सूत्रकारः—

स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः। सत्कारासेवित इत्येतद्विवृणोति—तपसेत्यादिना सत्कारवानित्यन्तेन। दृढभूमिरित्येतद्विवृणोति—व्युत्थानेति। व्युत्थानसंस्कारेण द्रागित्येव सहसाऽनभिभूतः स्थितरूपो विषयो यस्य स भवतीत्यर्थः। अभ्यासं कृत्वोपरमे च कालक्रमादभिभवो भवत्येवेति प्रतिपादयितुं द्रागित्येवेत्युक्तम् ॥ १४ ॥

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥ १५ ॥

स्त्रियोऽन्नपानमैश्वर्यमिति दृष्टविषये वितृष्णस्य स्वर्गवैदेह्यप्रकृतिलयत्वप्राप्तावानुश्रविकविषये वितृष्णस्य [1] दिव्यादिव्यविषयसंप्रयोगेऽपि चित्तस्य विषयदोषदर्शिनः प्रसंख्यानबलादनाभोगात्मिका हेयोपादेयशून्या वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥ १५ ॥

तत्त्ववैशारदी

वैराग्यमाह—दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्।

चेतनाचेतनेषु दृष्टविषयेषु वितृष्णतामाह—स्त्रिय इति। ऐश्वर्यमाधिपत्यम्। अनुश्रवो वेदः, ततोऽधिगता आनुश्रविकाः स्वर्गादयः। तत्रापि वैतृष्ण्यमाह—स्वर्गेति। देहरहिता विदेहाः करणेषु लीनाः, तेषां भावो वैदेह्यम्। अन्ये तु प्रकृतिमेवात्मानमभिमन्यमानाः प्रकृत्युपासकाः प्रकृतौ साधिकारायामेव लीनास्तेषां भावः प्रकृतिलयत्वम्, तत्प्राप्तिविषये, आनुश्रविकविषये वितृष्णस्य। आनुश्रविकविषये वितृष्णो हि स्वर्गादिप्राप्तिविषये

---

१. अत्रार्थे "दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः" इति सांख्यकारिकार्थोऽप्यनुसन्धेयः।

वितृष्ण उच्यते। ननु यदि वैतृष्ण्यमात्रं वैराग्यम् हन्त विषयाप्राप्तावपि तदस्तीति वैराग्य स्यादित्यत आह—दिव्यादिव्येति। न वैतृष्ण्यमात्रं वैराग्यम्, अपि तु दिव्यादिव्यविषयसंप्रयोगेऽपि चित्तस्यानाभोगात्मिका, तामेव स्पष्टयति—हेयोपादेयशून्या। आसङ्गद्वेषरहितोपेक्षाबुद्धिर्वशीकारसंज्ञा। कुतः पुनरियमित्यत्राह—प्रसंख्यानबलादिति। तापत्रयपरीतता विषयाणां दोषः, तत्परिभावनया तत्साक्षात्कारः प्रसंख्यानम्, तद्बलादित्यर्थः। यतमानसंज्ञा, व्यतिरेकसंज्ञा, एकेन्द्रियसंज्ञा, वशीकारसंज्ञा चेति चतस्रः संज्ञा इत्यागमिनः। रागादयः खलु कषायाश्चित्तवर्तिनस्तैरिन्द्रियाणि यथास्वं विषयेषु प्रवर्तन्ते, तन्मा प्रवर्तिषतेन्द्रियाणि तत्तद्विषयेष्विति तत्परिपाचनायारम्भः प्रयत्नः, सा यतमानसंज्ञा[1]। तदारम्भे सति केचित्कषायाः पक्वाः, पच्यन्ते, पक्ष्यन्ते च केचित्। तत्र पक्ष्यमाणेभ्यः पक्वानां व्यतिरेकेणावधारणं व्यतिरेकसंज्ञा। इन्द्रियप्रवर्तनासमर्थतया पक्वानामौत्सुक्यमात्रेण मनसि व्यवस्थानमेकेन्द्रियसंज्ञा। औत्सुक्यमात्रस्यापि निवृत्तिरुपस्थितेष्वपि दिव्यादिव्यविषयेषूपेक्षाबुद्धिः संज्ञात्रयात्परा वशीकारसंज्ञा। एतयैव च पूर्वासां चरितार्थत्वान्न ताः पृथगुक्ता इति सर्वमवदातम्॥ १५॥

योगवार्त्तिकम्

अभ्यासं लक्षयित्वा वैराग्यं लक्षयति—

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्। रागाभावमात्रं दोषदर्शनजन्यो रागाभावो वा न निरोधहेतुर्वैराग्यं रोगादिनिमित्तकारुचितो योगानुदयाद्, दोषदर्शनजवैराग्यादनन्तरमपि विषयसांनिध्येन चित्तक्षोभतः **सौभर्यादेर्योगानिष्पत्तेश्च**। अतोऽत्र वैराग्यस्य वैतृष्ण्यमात्रं न लक्षणं किं तु यथोक्तवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञेति। तदेतद् व्याचष्टे—**स्त्रिय** इति। दृष्टविषयवितृष्णस्येति व्याख्यायानुश्रविकविषयवितृष्णस्येति व्याचष्टे—**स्वर्गेति**। स्वर्गश्च वैदेह्यं च प्रकृतिलयत्वं च तेषां प्राप्तिरेवानुश्रवाख्यवेदोक्तो विषयस्तत्र च वितृष्णस्येत्यर्थः। स्थूलदेहविरहेऽपि लिङ्गशरीरेणैव येषां देवानां भोगस्ते विदेहास्तद्रूपता च वैदेह्यम्। ये तु सावरणब्रह्माण्डाद्बहिरावरणे प्रकृतौ लीनाः श्लिष्टाः, लिङ्गदेहेन सह गता इति यावत्, तेषां भावः प्रकृतिलयत्वं न तु प्रलय एवात्रोक्तः, करणं गतस्यैव श्रुतिस्मृत्योर्भोगश्रवणाद्, अन्यथा प्राकृतप्रलयवदपुरुषार्थत्वाच्च। प्रकृतिलयानां च विदेहेभ्योऽयं भेदः—

---

१. अत्र जगति किं सारं किमसारं वेति गुरुशास्त्राभ्यां ज्ञास्यामीति उद्योगो यतमानसंज्ञा वैराग्यमिति गीताविवरणे (६।३५) मधुसूदनस्वामिनः।

विदेहाः सावरणब्रह्माण्डान्तर्गता एवाल्पमैश्वर्यं मलिनं च विषयं भुञ्जते, प्रकृतिलयास्तु बहिर्गमनेन विदेहान् प्रत्यपीशते स्वसंकल्पमात्रेण तत्रैव निर्मलं कारणसत्त्वनिर्मितं विषयं च भुञ्जते त ईश्वरकोटय उच्यन्त इति। षष्ठ्यन्तं हेतुगर्भविशेषणपदं व्याख्याय वशीकारसंज्ञेति विशेष्यपदं व्याचष्टे— **दिव्यादिव्येति**। अयमर्थः—आदौ विषयसान्निध्यरूपेऽवसरे दोषावरकाभावाद् दोषदर्शनेन वैतृष्ण्यं भवति **विरक्तिर्दोषदर्शना**दिति स्मृतेः। तच्च त्रिविधं यतमानसंज्ञा, व्यतिरेकसंज्ञा,[१] एकेन्द्रियसंज्ञेति। एताश्च पश्चाद्व्याख्यास्यामः। एतस्माच्च त्रिविधवैतृष्ण्यादभ्यस्यमानाद्विषयसंयोगकालेऽपि दोषदर्शनमप्रतिबद्धमुत्पद्यते, वैराग्याद्दोषदर्शनमिति स्मृत्यन्तरात्। कुतः पुनरप्रतिबन्धः? तत्रोक्तम्—**प्रसंख्यानबलाद् दोषसाक्षात्कारस्य बलवत्त्वा**दिति। दोषसाक्षात्काररूपबलाभावात्तु **सौभर्यादेः** प्राग्विरक्तस्यापि विषयसन्निकर्षेण दोषदर्शनं प्रतिबध्य पुना राग उत्पादित इति। एतस्माच्च दोषदर्शनोत्कर्षाद्विषयसंयोगकालेऽपि या चित्तस्यानाभोगात्मकाऽऽभोगरहिता। एतस्य विवरणम्—**हेयोपादेयशून्या**। रागद्वेषशून्या वशीकारसंज्ञा या वितृष्णा सा वैराग्यमपरमिति शेषः। उत्तरसूत्रे तत्परमिति वचनादस्यापरत्वम्। तथा च रागद्वेषशून्यस्य विषयसाक्षात्कारस्य योग्यता वशीकारसंज्ञाऽऽख्यं वैराग्यमिति पर्यवसितम्। तेन सर्वदैतादृशविषयसंयोगाभावेऽपि न निरोधासंभवः। तदेवमनेन सूत्रेण हेतुहेतुमद्भावरूपतस्तन्त्रान्तरसिद्धं वैराग्यचतुष्टयमेवोक्तम्। तत्र प्रथमभूमिका यतमानसंज्ञा [नाम्नी] वितृष्णाज्ञानपूर्वकं वैराग्यसाधनानुष्ठानम्; द्वितीयभूमिका व्यतिरेकसंज्ञा, सा च जितान्येतानीन्द्रियाणि, एतानि च जेतव्यानीति व्यतिरेकावधारणयोग्यता; तृतीयभूमिका चैकेन्द्रियसंज्ञा, सा च बाह्येन्द्रियविषयेषु रूपादिषु रागादिक्षये सत्येकस्मिन्नेव मनसि मानापमानादिविषयकरागद्वेषादिक्षयो रागद्वेषज्ञानपूर्वक इति; चतुर्थभूमिका तु वशीकारसंज्ञा स्पष्टमुक्तैवेति ॥ १५ ॥

तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् ॥ १६ ॥

दृष्टानुश्रविकविषयदोषदर्शी विरक्तः पुरुषदर्शनाभ्यासात्तच्छुद्धिप्रविवेकाप्यायितबुद्धिर्गुणेभ्यो व्यक्ताव्यक्तधर्मकेभ्यो विरक्त इति। तद्द्वयं वैराग्यम्। तत्र यदुत्तरं तज्ज्ञानप्रसादमात्रम्, यस्योदये प्रत्युदितख्यातिरेवं मन्यते—प्राप्तं प्रापणीयम्, क्षीणाः क्षेतव्याः क्लेशाः, छिन्नः

---

१. व्यतिक्रान्तसंज्ञेति विवरणम्।

श्लिष्टपर्वा भवसंक्रमः यस्याऽविच्छेदाज्जनित्वा म्रियते, मृत्वा च जायत इति। ज्ञानस्यैव परा काष्ठा वैराग्यम्। एतस्यैव हि नान्तरीयकं कैवल्यमिति॥ १६॥

तत्त्ववैशारदी

अपरं वैराग्यमुक्त्वा परमाह—तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम्। अपरवैराग्यस्य परं वैराग्यं प्रति कारणत्वम्।

तत्र च द्वारमादर्शयति—दृष्टानुश्रविकविषयदोषदर्शी विरक्त इति। अनेनापरं वैराग्यं दर्शितम्। पुरुषदर्शनाभ्यासात् आगमानुमानाचार्योपदेशसमधिगतस्य पुरुषस्य दर्शनम् तस्याभ्यासः पौनः पुन्येन निषेवणम्, तस्मात्; तस्य दर्शनस्य शुद्धी रजस्तमःपरिहारेण सत्त्वैकतानता, तया यो गुणपुरुषयोः प्रकर्षेण विवेकः—पुरुषः शुद्धोऽनन्तस्तद्विपरीता गुणा इति तेनाप्यायिता बुद्धिर्यस्य योगिनः स तथोक्तः। तदनेन धर्ममेघाख्यः समाधिरुक्तः। स तथाभूतो योगी गुणेभ्यो व्यक्ताव्यक्तधर्मकेभ्यः, सर्वथा विरक्तः सत्त्वपुरुषान्यताख्यातावपि गुणात्मिकायां यावद्विरक्त इति। तस्माद्, द्वयं वैराग्यम्। पूर्वं हि वैराग्यं सत्त्वसमुद्रेकविधूततमसि रजःकणकलङ्कसंपृक्ते चित्तसत्त्वे। तच्च तौष्टिकानामपि समानम्। ते हि तेनैव प्रकृतिलया बभूवुः। यथोक्तम्—वैराग्यात्प्रकृतिलयः इति। तत्र तयोर्द्वयोर्मध्ये, यदुत्तरम् तज्ज्ञानप्रसादमात्रम्। मात्रग्रहणेन निर्विषयतां सूचयति। तदेव हि तादृशं चित्तसत्त्वं रजोलेशमलेनाप्यपरामृष्टमस्याश्रयोऽत एव ज्ञानप्रसाद इत्युच्यते। चित्तसत्त्वं हि प्रसादस्वभावमपि रजस्तमःसम्पर्कान्मलिनतामनुभवति। वैराग्याभ्यासविमलवारिधाराधौतसमस्तरजस्तमोमलं त्वतिप्रसन्नं ज्ञानप्रसादमात्रपरिशेषं भवति। तस्य गुणानुपादेयत्वाय दर्शयति—यस्योदये प्रत्युदितख्यातिः। ख्यातिविशेषे सति वर्तमानख्यातिमानित्यर्थः। प्रापणीयं कैवल्यं प्राप्तम्। यथा वक्ष्यति—जीवन्नेव विद्वान्मुक्तो भवति। संस्कारमात्रस्य च्छिन्नमूलस्य सिद्धत्वादिति भावः। कुतः प्राप्तम्? यतः—क्षीणाः क्षेतव्याः क्लेशा अविद्यादयः सवासनाः। नन्वस्ति धर्माधर्मसमूहो भवस्य जन्ममरणप्रबन्धस्य संक्रमः प्राणिनाम्। तत्कुतः कैवल्यमित्यत आह—छिन्न इति। श्लिष्टानि निःसंधीनि पर्वाणि यस्य स तथोक्तः। धर्माधर्मसमूहस्य समूहिनः पर्वाणि तानि श्लिष्टानि। न हि जातु जन्तुर्मरणजन्मप्रबन्धेन त्यज्यते। सोयं भवसंक्रमः क्लेशक्षये छिन्नः। यथा वक्ष्यति—क्लेशमूलः कर्माशयः, सति मूले तद्विपाकः इति। ननु प्रसंख्यानपरिपाकं धर्ममेघं च निरोधमन्तरा किं तदस्ति यज्ज्ञानप्रसादमात्रमित्यत आह—ज्ञानस्यैवेति। धर्ममेघभेद एव परं वैराग्यं नान्यत्। यथा वक्ष्यति—प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेक-

ख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः, तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्थानन्त्याज्ज्ञेयमल्पम् इति च। तस्मादेतस्य हि नान्तरीयकमविनाभावि कैवल्यमिति ॥ १६ ॥

योगवार्त्तिकम्

अपरवैराग्यमुक्त्वा परवैराग्यमाह—**तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम्।** तदिति वैराग्यं परामृश्यते। तथा चात्मद्वयान्यतरसाक्षात्काराभ्यासाद्धेतोरुत्पद्यमानं सकलगुणेषु वैतृष्ण्यं परं श्रेष्ठं वैराग्यमित्यर्थः। पूर्वसूत्रोक्तवैराग्यादस्य भेदं दर्शयति—**दृष्टेत्यादिना।** पूर्वसूत्रे विषयदोषदर्शनाद्विषयेष्वेव वैराग्यमुक्तं न तु ज्ञाने, तदानीं ज्ञानेऽपि विनाशित्वादिदोषदर्शनसाम्येऽपि नालंबुद्धिरूपं वैराग्यं संभवति; अविद्यानिवृत्त्याख्यप्रयोजनवत्त्वात्। अत्र तु सूत्रे ज्ञानेनाविद्यानिवृत्त्यादौ सिद्धे तेनैव दोषदर्शनेनानात्मत्वदृष्ट्या च ज्ञानसाधारणेष्वखिलकार्यकारणेष्वात्मतृतस्योपेक्षेति वैराग्ययोर्भेद इति वाक्यार्थः। **तच्छुद्धेति।** पुरुषशुद्धिप्रविवेकश्चितिशक्तिरपरिणामिनीत्यादिना दर्शितस्तेनाप्यायिता तृप्ता समाप्तपुरुषार्था बुद्धिर्यस्येति विग्रहः। **व्यक्ताव्यक्तेति।** व्यक्ताव्यक्ते स्थूलसूक्ष्मे कार्ये धर्मावाश्रिते येषु सत्त्वादिगुणेषु तेभ्यः, तैः कार्यैः सहितेभ्यस्तेभ्य इति यावत्। **तदुभयमिति।** तत्तस्मादुभयं परस्परभिन्नं वैराग्यमित्यर्थः। द्वितीयवैराग्यस्य परत्वे हेतुमाह—**तत्र यदुत्तरमिति।** ज्ञानप्रसादमात्रं वैराग्यमित्यागामिनाऽन्वयः। ज्ञानस्य प्रसादश्च स्वयं व्याख्यास्यते। ननु वैतृष्ण्यं तृष्णाविरहरूपं वैराग्यं सूत्रकारेणोक्तं तद्विहाय कथं **भाष्यकारेण** ज्ञानरूपं तदुच्यत इति चेत्? न; शब्दभेदेऽप्यर्थाभेदात्, न ह्यभावोऽस्मन्मतेऽतिरिक्तोऽस्ति, अधिकरणस्यावस्थाविशेषस्यैवाभावत्वात्। तथा च चित्तस्यैव तादृशी ज्ञानावस्थैव तृष्णाविरह इति। यदि च सुषुप्त्यादौ तृष्णाविरहोऽपेक्षितस्तदा ज्ञानप्रसादयोग्यतैव परवैराग्यमुच्यताम्। योग्यता च निर्मलसत्त्वतेति। अपि च भवतु वैतृष्ण्यमेव वैराग्यं तथाऽपि ज्ञानप्रसादेनैव वैतृष्ण्यगतो विशेषोऽनुमीयत इति लिङ्गलिङ्गिनोरभेदोपचारात्सूत्रभाष्ययोर्न विरोधः। **विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्व** इत्यागामिसूत्रेऽपि परवैराग्यस्य प्रत्ययत्वलाभाच्चेति। ज्ञानप्रसादस्य लक्षणमाह—**यस्योदय** इति। यस्य ज्ञानप्रसादस्योदये सति। एतस्यैव विवरणम्—**प्रत्युदितख्यातिर्निष्पन्नात्मज्ञानो योगीति।** प्रापणीयं ज्ञानं प्राप्तं सिद्धं यतः क्षीणा अविद्यादयः क्षेतव्याः क्लेशाः अतश्च क्लिष्टानि निःसंधीनि पर्वाणि यस्य स क्लिष्टपर्वा भवसंक्रमो देहाद्देहान्तरसंचाराख्यः संसारश्छिन्नः, पुनर्न भवितेति यावत्। यस्य संसारस्याविच्छेदाज्जन्ममरणप्रवाहोऽतिदुःखदो भवतीत्येवं मन्यत इत्यन्वयः। ज्ञानप्रसादमात्रमित्युक्तं शब्दान्तरेण विवृणोति—**ज्ञानस्यैवेति।** ज्ञानस्य परा

काष्ठा च विवेकख्यातावलंप्रत्ययो दुःखात्मिकेयमपि शाम्यत्विति रूप इत्यर्थः । अस्य ज्ञानकाष्ठात्वे हेतुमाह—एतस्यैवेति । एतस्यैव यतो ज्ञानप्रसादस्य कैवल्यं नान्तरीयकं नियतम्, एतस्मिन्नेव सति कैवल्यमावश्यकं नान्यस्मिन् ज्ञाने यमनियमादौ वैराग्ये वा तत्सत्त्वेऽप्यसंप्रज्ञातानुदयेनाशेषतः प्राचीनकर्मक्षयाऽनियमतः कषायसंभवतश्च मोक्षे विलम्बसम्भवादिति ॥ १६ ॥

अथोपायद्वयेन निरुद्धचित्तवृत्तेः कथमुच्यते संप्रज्ञातः समाधिरिति ?

वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात्संप्रज्ञातः ॥ १७ ॥

वितर्कश्चित्तस्यालम्बने स्थूल आभोगः । सूक्ष्मो विचारः । आनन्दो ह्लादः । एकात्मिका संविदस्मिता । तत्र प्रथमश्चतुष्टयानुगतः समाधिः सवितर्कः । द्वितीयो वितर्कविकलः सविचारः । तृतीयो विचारविकलः सानन्दः । चतुर्थस्तद्विकलोऽस्मितामात्र इति । सर्व एते सालम्बनाः समाधयः ॥ १७ ॥

तत्त्ववैशारदी

उपायमभिधाय सप्रकारोपेयकथनाय पृच्छति—अथोपायद्वयेनेति । **वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात्संप्रज्ञातः** । संप्रज्ञातपूर्वकत्वादसंप्रज्ञातस्य प्रथमं संप्रज्ञातोपवर्णनम् । संप्रज्ञातसामान्यं वितर्कविचारानन्दास्मितानां रूपैः स्वरूपैरनुगमात्प्रतिपत्तव्यम् ।

वितर्कं विवृणोति—**चित्तस्येति** । स्वरूपसाक्षात्कारवती प्रज्ञा आभोगः । स च स्थूलविषयत्वात्स्थूलः । यथा हि प्राथमिको धानुष्कः स्थूलमेव लक्ष्यं विध्यति, अथ सूक्ष्मम्, एवं प्राथमिको योगी स्थूलमेव पाञ्चभौतिकं चतुर्भुजादि ध्येयं साक्षात्करोत्यथ सूक्ष्ममिति । एवं चित्तस्यालम्बने सूक्ष्म आभोगः स्थूलकारणभूतसूक्ष्मपञ्चतन्मात्रालिङ्गालिङ्ग[1] विषयो विचारः । तदेवं ग्राह्यविषयं दर्शयित्वा ग्रहणविषयं दर्शयति—**आनन्द** इति । इन्द्रिये स्थूलालम्बने चित्तस्याभोगो ह्लाद[2] आनन्दः । प्रकाशशीलतया खलु सत्त्वप्रधानादहंकारादिन्द्रियाण्युत्पन्नानि । सत्त्वं सुखमिति तान्यपि सुखानीति तस्मिन्नाभोगो ह्लाद इति । ग्रहीतृविषयं संप्रज्ञातमाह—**एकात्मिका संविदिति** । अस्मिता-

१. अलिङ्गम् = प्रधानम् । पुरुषस्याग्रहणे बीजं समापत्तिसूत्रे वक्ष्यते ।

२. अस्यानन्दानुगतस्य **मिश्रोक्ता** व्याख्या प्रायेणान्यैर्न स्वीक्रियते । तत्र भाष्यविरोधो दुष्परिहरः । समापत्तिसूत्रमन्यथातात्पर्यकं वर्णयत् वार्त्तिकमपि चिन्त्यमेवेति प्रतीमः ।

प्रभवानीन्द्रियाणि। तेनैषामस्मिता सूक्ष्मं रूपम्। सा चात्मना ग्रहीत्रा सह[1] बुद्धिरेकात्मिका संवित्। तस्यां च ग्रहीतुरन्तर्भावाद्भवति ग्रहीतृविषयः संप्रज्ञात इति। चतुर्णामपरमप्यवान्तरविशेषमाह—तत्र प्रथम इति। कार्यं कारणानुप्रविष्टं न कारणं कार्येण। तदयं स्थूल आभोगः स्थूलसूक्ष्मेन्द्रियास्मिताकारणचतुष्टयानुगतो भवति। उत्तरे तु त्रिद्वयेककारणकास्त्रिद्वयेकरूपा भवन्ति। असंप्रज्ञाताद्भिनत्ति—सर्व एत इति ॥ १७ ॥

योगवार्तिकम्

तदेवं समान्यतो योगस्तत्साधनं चोक्तम्। इदानीं विशेषतो योगतत्साधने वक्तव्ये, तत्रादौ योगगतमवान्तरं विभागं दर्शयिष्यति सूत्रकारः, तत्सूत्रावताराय पृच्छति—अथोपायेति। उपायद्वयेनाभ्यासवैराग्याभ्यां निरुद्धराजसतामसवृत्तेः पुरुषस्य कथ कैः प्रकारभेदैः संप्रज्ञातयोगः शास्त्रेषु कथ्यत इत्यर्थः। अत्र प्रत्युत्तरं सूत्रम्—

वितर्कविचारानन्दास्मितानुगमात्संप्रज्ञातः। अस्यार्थः—साक्षात्कारविशेषरूपैर्वितर्कादिभिरनुगमाद् हेतोः सम्यक् प्रज्ञावत्त्वेन योगः संप्रज्ञातनामा भवति, वितर्कादिभूमिभेदैश्चतुर्धा विभक्त इत्यर्थादिति। अत्र रूपानुगमादिति पाठः प्रामादिकत्वादुपेक्षणीयः, भाष्ये वितर्कविकलः सविचार इत्यादिप्रयोगेषु रूपपदाप्रयोगाद्, आद्यसूत्रेऽपि भाष्यकृता वितर्कानुगतो विचारानुगत इत्यादेरेव प्रयोगाच्च। यच्च तत्र पाठे वितर्कादीनां रूपैरनुगमादिति कस्यचिद्व्याख्यानं तदपि वैयर्थ्यादुपेक्षणीयम्। वितर्कादिचतुष्टयं व्याचष्टे—वितर्कश्चित्तस्येत्यादिना। योनिजं वा विराजं वा चतुर्भुजादिकं वा स्थूलं षड्विंशतितत्त्वसंघातमाश्रित्य प्रथमं भावना प्रवर्त्तते, स आलम्बनम्, अदृष्टजातीयेषु चैतन्यपर्यन्तेषु विवेकेन पूर्वं चिन्तनासंभवात्। योगबलादेव हि तानि पश्चात्साक्षात् क्रियन्त इति न तान्यालम्बनानि। तथा चैकस्मिन्नेवालम्बने क्रमेण चतुष्प्रकारः सप्रज्ञातो भवति। तत्रालम्बने विराट्शरीरादौ प्रथमं यश्चित्तस्य स्थूलाकारत्वात्स्थूल आभोगः परिपूर्णता, स्थूलयोर्भूतेन्द्रिययोरदृष्टाश्रुतामताशेषविशेषसाक्षात्कारः स वितर्क इत्यर्थः। विशेषेण तर्कणमवधारणं

---

१. अत्रापि अस्मिताशब्दार्थे व्याख्यातॄणां विप्रतिपत्तिः। "विशोका वा ज्योतिष्मती" (यो० सू० १।३५) सूत्रव्याख्याने च मतभेदः स्फुटः। परन्तु विवरणकृद्व्याख्याऽपि मिश्रानुकूलैव। तत्र च इदमप्युक्तम्—"यः पुनर्मन्यते निर्विकल्पकत्वम् अस्मिता इति—तदसत्, अस्मिताशब्दस्य अहङ्कारे प्रसिद्धत्वात्। तथा च आह—अस्मिभावोऽस्मिता" इति।

वितर्कस्तेनानुगतो युक्तो निरोधो वितर्कानुगतनामा योग इति भावः। सवितर्कनिर्वितर्कौ चास्यावान्तरभेदौ वक्ष्यति। तत्र च वितर्कशब्दो विपरीततर्कणार्थकः, शब्दार्थज्ञानविकल्पस्यैव तस्मिन्सूत्रे विकल्पशब्दार्थावगमात्। **सूक्ष्मो विचार** इति। तत्रैवालम्बने कारणत्वादिनाऽनुगता ये प्रकृतिमहदहंकारपञ्चतन्मात्ररूपा भूतेन्द्रिययोः सूक्ष्मा अर्थास्तदाकारत्वात्सूक्ष्मो यश्चित्तस्याभोगः सूक्ष्मगताशेषविशेषसाक्षात्कारः स विचार इत्यर्थः। विशेषेण चरणं सूक्ष्मवस्तुपर्यन्तमिति विचारस्तेनानुगतो युक्तो निरोधो विचारानुगतनामा योग इति भावः। सविचारनिर्विचारौ चास्य विचारस्यावान्तरभेदौ वक्ष्यति। तत्र च विचारशब्दो मन्दचरणार्थकस्तान्त्रिकपरिभाषा वा, तद्भाष्ये सूक्ष्मविषयकसमाधेः कार्याद्युपरागस्यैव विचारशब्दार्थत्वावगमात्। **आनन्दो ह्लाद** इति। अत्रैवालम्बने यश्चित्तस्य विचारानुगतभूम्यारोहात्सत्त्वप्रकर्षेण जायमाने ह्लादाख्यसुखविशेष आभोगः साक्षात्कारो भवति स आनन्दविषयकत्वादानन्द इत्यर्थः। तेनानुगता युक्ता निरोध आनन्दानुगतनामा योग इति भावः। तदानीं चानन्दगोचर एवाहं सुखीति चित्तवृत्तिर्भवति न सूक्ष्मवस्तुष्वपीति विचारानुगताद् विशेषः। तथा च गीता—

सुखमात्यन्तिकं यत्तद् बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम्।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः॥
तं विद्याद् दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम्॥ इति।

आनन्दस्य च सानन्दनिरानन्दत्वेन भेदो नास्ति, सूत्रभाष्ययोरवक्ष्यमाणत्वादिति। अत्र कश्चित्—ह्लादो ह्लादवानिन्द्रियवर्गः। तथा चेन्द्रियाकारत्वादिन्द्रियरूपो यश्चित्तस्याभोगः साक्षात्कारः स आनन्द इत्यर्थं वदति, तत्र एतादृशलक्षणायां प्रमाणादर्शनात्, इन्द्रियस्यापि स्थूलतया तत्राभोगस्यापि वितर्कमध्य एव प्रवेशाच्च। कारणत्वमेव सूक्ष्मत्वमिति **भाष्ये** वक्ष्यमाणत्वेन केवलविकृतित्वरूपस्यास्थूलत्वस्येन्द्रियसाधारण्यादिति। किं चेन्द्रियगोचरसंप्रज्ञातस्यानन्दानुगतत्वे सति परोक्तरीत्या तत्रापि वृत्त्युपरागानुपरागाभ्यां सानन्दनिरानन्दरूपावान्तरविभागसंभवात्तदवचनेनागामिसूत्रभाष्ययोर्न्यूनता स्यात्, अस्मद्व्याख्याने चावान्तरविभागो न संभवतीति न तदवचनान्न्यूनता। यत्तु—**ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनता समापत्तिरिति**सूत्रे ग्राह्यात् पृथगिन्द्रियेषु संप्रज्ञातो वक्ष्यते, तत्प्रकारान्तरेण संप्रज्ञातस्याखिलविषयसंकलनार्थमेव न तु वितर्कानुगतविचारानुगताभ्यामिन्द्रियसमापत्तेरानन्दानुगतरूपभेदमभिप्रेत्य, तथा तात्पर्यग्राहकलिङ्गाभावादिति दिक्।

एकात्मिका संविदस्मितेति। एकशब्दोऽत्र केवलवाची, एकात्मिका॥

एक एवात्माऽस्यां विषयत्वेनास्तीत्येकात्मिका । [तथा चोक्तम्—] एकालम्बने या चित्तस्य केवलपुरुषाकारा संवित् साक्षात्कारोऽस्मीत्येतावन्मात्राकारत्वादस्मितेत्यर्थः । सा च जीवात्मविषया परमात्मविषया चेति द्विधा वक्ष्यते । तेनानुगतो युक्तो निरोधोऽस्मिताऽनुगतनामा योग इति भावः । अस्या अस्मितायाः अपि सास्मितनिरस्मितरूपो विभागो नास्ति, **सूत्रभाष्य**योरवक्ष्यमाणत्वात्; केवलपुरुषज्ञानस्य निर्विकल्पकमात्ररूपतया द्विविधत्वासंभवाच्च । देहेन्द्रियाद्युपरागे तु सविकल्पानां योगानां वितर्कानुगतादिभूमित्रय एवान्तर्भावादिति । अत्र चास्मिताशब्दो विविक्तचेतनाकारतामात्रोपलक्षकः, तेनोदासीनभावेन य ईश्वरचेतनत्वसाक्षात्कारस्तस्यापि संग्रहः । सोपाधिकेश्वरसंप्रज्ञातस्य च विचारानुगते प्रवेशः । एताश्च संप्रज्ञातभूमय आनन्दानुगतं विचारानुगते प्रवेश्य **मोक्षधर्म**वाक्येनोक्ताः

वितर्कश्च विवेकश्च विचारश्चोपजायते ।
मुनेः समादधानस्य प्रथमं योगमादितः ।। इति ;

प्रथमं योगं संप्रज्ञातं समादधानस्य कुर्वतः आदितः, क्रमाज्जायत इत्यर्थः ।

योगारम्भे मूर्त्तंहरिममूर्त्तमथ चिन्तयेत् ।
स्थूले विनिर्जितं चित्तं ततः सूक्ष्मे शनैर्नयेत् ।।

इति **स्मृति**द्वय चास्मिन्नौत्सर्गिकक्रमे प्रमाणमिति । इदानीं—

संवेद्य केवलं ध्यानं न कुर्याद्रघुनन्दन

इत्यादि**स्मृत्य**नुसारेण पूर्वपूर्वभूमिकासूत्तरोत्तरभूमिविषयस्य चिन्तनमुत्तरभूमिषु च पूर्वपूर्वविषयस्य परित्यागं विदधाति—**तत्र प्रमश्चतुष्टयानुगत** इत्यादिना । तत्र प्रथमः सवितर्कानुगतः समाधिश्चतुष्टयानुगतो वितर्कादिचतुष्टयेनानुगतो भवति, तस्मायःपिण्डवदेकीभावेन स्थूलसाक्षात्कारे पुरुषपर्यन्तानां सर्वेषामेव भानात् । अत्र च विचारादित्रयविषयग्राहकतामात्रेण विचारादित्रयानुगतत्वं विवक्षितमन्यथा सांकर्यापत्तेः, वितर्कानुगते समाधौ केवलात्मपर्यन्तसाक्षात्काराभावाच्च । एवमुत्तरेष्वपि बोध्यम् । **द्वितीय** इति । द्वितीयो विचारानुगतो वितर्कविकलः वितर्कभूमिजयात्तत्परित्यागेन तद्विषयविकलः । **तृतीय** इति । तृतीय आनन्दानुगतो विचारविषयेणापि विकलः । **चतुर्थ** इति । चतुर्थोऽस्मिताऽनुगतस्तद्विकलः=आनन्देनापि विकल इत्यतोऽस्मितामात्र इत्यर्थः । असंप्रज्ञातात्संप्रज्ञातस्य भेदमाह—**सर्व एत** इति । सालम्बनाः साधारणा एकाग्रवृत्तियुक्ता इति यावत् । समाधयो योगाः, कार्यकारणयोरभेदादिति प्रागेव व्याख्यातम् ।। १७ ।।

अथासंप्रज्ञातः समाधिः किमुपायः किंस्वभावो वेति ?

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ।। १८ ।।

सर्ववृत्तिप्रत्यस्तमये संस्कारशेषो निरोधश्चित्तस्य समाधिरसंप्रज्ञातः। तस्य परं वैराग्यमुपायः। सालम्बनो ह्यभ्यासस्तत्साधनाय न कल्पत इति विरामप्रत्ययो निर्वस्तुक आलम्बनीक्रियते। स चार्थशून्यः। तदभ्यासपूर्वं चित्तं निरालम्बनमभावप्राप्तमिव भवतीत्येष निर्बीजः समाधिरसंप्रज्ञातः॥ १८॥

तत्त्ववैशारदी

क्रमप्राप्तमसंप्रज्ञातमवतारयितुं पृच्छति—अथेति। विराम[1] प्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषो[2] ऽन्यः। पूर्वपदेनोपायकथनमुत्तराभ्यां च स्वरूपकथनम्।

मध्यमं पदं विवृणोति—सर्ववृत्तीति। प्रथमं पदं व्याचष्टे—तस्य परमिति। विरामः वृत्तीनामभावः, तस्य प्रत्ययः=कारणम् तस्याभ्यासः, तदनुष्ठानपौनःपुन्यम्ः, तदेव पूर्वं यस्य स तथोक्तः। अथापरं वैराग्यन्निरोध-कारणं कस्मान्न भवतीत्यत आह—सालम्बनो हीति। कार्यसरूपं कारणं युज्यते, न विरूपम्। विरूपं चापरं वैराग्यं सालम्बनं निरालम्बनसमाधिना कार्येण। तस्मान्निरालम्बनादेव ज्ञानप्रसादमात्रात्तस्योत्पत्तिर्युक्ता। धर्ममेघसमाधिरेव हि नितान्तविगलितरजस्तमोमलाद् बुद्धिसत्त्वादुपजातस्तद्विषयातिक्रमेण प्रवर्त्तमानोऽनन्तो विषयावद्यदर्शी समस्तविषयपरित्यागाच्च स्वरूपप्रतिष्ठः सन्निरालम्बनः संस्कारमात्रशेषस्य निरालम्बनस्य समाधेः कारणमुपपद्यते, सारूप्यादिति। आलम्बनीकरणमाश्रयणम्। अभावप्राप्तमिव वृत्तिरूपकार्याकरणान्निर्बीजः निरालम्बनः। अथ वा बीजम् क्लेशकर्माशयाः, ते निष्क्रान्ता यस्मात्स तथा॥ १८॥

योगवार्तिकम्

क्रमप्राप्तमसंप्रज्ञातमवतारयितु पृच्छति—अथेति।

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः। वृत्त्याऽपि विरम्यतामिति प्रत्ययो विरामप्रत्ययः, परं वैराग्यं ज्ञानेऽप्यलंबुद्धिर्ज्ञानमपि शाम्यत्वित्येवंरूपा, तस्या अभ्यासात् पौनः पुन्याज्जायत इत्याद्यविशेषणार्थः। तथा चाद्यविशेषणेनोपायकथनं मध्येन लक्षणकथनमन्त्येन लक्ष्यकथनम्। अन्योऽसंप्रज्ञात इत्यर्थः। अन्त्यं विशेषणद्वयं व्याचष्टे—सर्वेति। समाधिर्योगः। आद्यविशेष-

---

१. विरामो वृत्तिनिरोधः, तस्य प्रत्ययः कारणम् परं वैराग्यमित्यर्थः।

२. एकाग्रताजन्यसंस्कारैः तत्पूर्वभाविनः संस्कारस्य, एकाग्रताजन्यसंस्काराणाञ्च निरोधजन्यसंस्कारेण नष्टेऽपि निरोधजन्यसंस्काराणाम् केनापि विनाशाभावात् असम्प्रज्ञातस्य संस्कारशेषत्वम् उपपद्यते इत्यर्थः।

णस्य पर्यवसितार्थमाह—तस्य परं वैराग्यमुपाय इति। नन्वेकाग्रतारूपोऽभ्यासोऽप्यत्र साक्षात्कारणं कथं न भवति संप्रज्ञात इवेत्याकाङ्क्षायामाह—सालम्बन इति। पुरुषपर्यन्तं कस्मिन्नप्यालम्बने चित्तस्यैकाग्रतारूपोऽभ्यासो नासंप्रज्ञातस्य साक्षात्साधको भवति; आलम्बनवृत्त्यविरोधित्वात्। अतः पुरुषख्यातिपर्यन्तास्वखिलवृत्तिष्वलंबुद्धिरूपो विरामप्रत्ययः परवैराग्याख्य एवासंप्रज्ञातेन साधनतयाऽऽलम्बनीक्रियत आश्रीयते; स यतो निर्वस्तुकः=नास्ति वस्तु चिन्तनीयं यत्रेत्यर्थः। ननु तस्य निर्वस्तुकत्वं कथं तदाश्रयणे हेतुः? तत्राह—स चार्थशून्य इति। सोऽप्यसंप्रज्ञातो ध्येयार्थशून्यः, अतोऽखिलध्येयवैराग्यमेव तत्र हेतुर्युक्त इत्यर्थः। सूत्रस्य फलितार्थमाह—तदभ्यासेति। कृतवैराग्याभ्यासं चित्तं निरालम्बनं निर्विषयमभावप्राप्तमिव वृत्तिरूपकार्याकरणाद् मृतकवद्भवतीत्येषोऽवस्थाविशेष इत्यादेरयमर्थः। निर्बीज इति। संस्कारद्वारा जन्मबीजं ज्ञानकर्म तच्छून्यावस्थेत्यर्थः। संस्काराख्यसंसारबीजोन्मूलक इति वाऽर्थः॥ १८॥

स खल्वयं द्विविधः—उपायप्रत्ययो भवप्रत्ययश्च। तत्रोपायप्रत्ययो योगिनां भवति—

भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्॥ १९॥

विदेहानां देवानां भवप्रत्ययः। ते हि स्वसंस्कारमात्रोपयोगेन चित्तेन कैवल्यपदमिवानुभवन्तः स्वसंस्कारविपाकं तथाजातीयकमतिवाहयन्ति। तथा प्रकृतिलयाः साधिकारे चेतसि प्रकृतिलीने कैवल्यपदमिवानुभवन्ति, यावन्न पुनरावर्ततेऽधिकारवशाच्चित्तमिति॥ १९॥

तत्त्ववैशारदी

निरोधसमाधेरवान्तरभेदं हानोपादानाङ्गमादर्शयति—स खल्वयं निरोधसमाधिर्द्विविधः—उपायप्रत्ययो भवप्रत्ययश्च। उपायो वक्ष्यमाणः श्रद्धादिः प्रत्ययः कारणं यस्य निरोधसमाधेः स तथोक्तः। भवन्ति जायन्तेऽस्यां जन्तव इति भवोऽविद्या, भूतेन्द्रियेषु वा विकारेषु प्रकृतिषु वाऽव्यक्तमहदहंकारपञ्चतन्मात्रेष्वनात्मस्वात्मख्यातिस्तौष्टिकानां वैराग्यसंपन्नानाम्। स खल्वयं भवः प्रत्ययः कारणं यस्य निरोधसमाधेः स भवप्रत्ययः। तत्र तयोर्मध्ये, उपायप्रत्ययो योगिनां मोक्षमाणानां भवति। विशेषविधानेन शेषस्य मुमुक्षुसंबन्धं निषेधति। केषां तर्हि भवप्रत्यय इत्यत्र सूत्रेणोत्तरमाह—भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्। विदेहाश्च प्रकृतिलयाश्च तेषामित्यर्थः।

तद्व्याचष्टे—विदेहानां देवानां भवप्रत्ययः। भूतेन्द्रियाणामन्यतममात्मत्वेन प्रतिपन्नास्तदुपासनया तद्वासनावासितान्तःकरणाः पिण्डपातानन्तरमिन्द्रियेषु भूतेषु वा लीनाः संस्कारमात्रावशेषमनसः षाट्कौशिकशरीररहिता

विदेहाः। ते हि स्वसंस्कारमात्रोपयोगेन चित्तेन कैवल्यपदमिवानुभवन्तः प्राप्नुवन्तो विदेहाः। अवृत्तिकत्वं च कैवल्येन सारूप्यम्, साधिकारसंस्कारशेषता च वैरूप्यम्। संस्कारमात्रोपभोगेनेति क्वचित्पाठः। तस्यार्थः—संस्कारमात्रमेवोपभोगो यस्य न तु चित्तवृत्तिरित्यर्थः। प्राप्तावधयः स्वसंस्कारविपाक तथाजातीयकमतिवाहयन्ति अतिक्रामन्ति, पुनरपि संसारे विशन्ति। तथा च वायुप्रोक्तम्

दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः।
भौतिकास्तु शतं पूर्णम् ॥

इति। तथा प्रकृतिलयाश्चाव्यक्तमहदहंकारपञ्चतन्मात्रेष्वन्यतममात्मत्वेन प्रतिपन्नास्तदुपासनया तद्वासनावासितान्तःकरणाः पिण्डपातानन्तरमव्यक्तादीनामन्यतमे लीनाः। साधिकारेऽचरितार्थे। एवं हि चरितार्थं चेतः स्याद्यदि विवेकख्यातिमपि जनयेदजनितसत्त्वपुरुषान्यताख्यातेस्तु चेतसोऽचरितार्थस्यास्ति साधिकारतेति। साधिकारे चेतसि प्रकृतिलीने कैवल्यपदमिवानुभवन्ति यावन्न पुनरावर्ततेऽधिकारवशाच्चित्तमिति। प्रकृतिसाम्यमुपगतमप्यवधिं प्राप्य पुनरपि प्रादुर्भवति ततो विविच्यते। यथा वर्षातिपाते मृद्भावमुपगतो मण्डूकदेहः पुनरम्भोदवारिधारावसेकान्मण्डूकदेहभावमनुभवतीति। तथा च वायुप्रोक्तम्—

सहस्रं त्वाभिमानिकाः।
बौद्धा[1] दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः॥
पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः।
पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते॥ इति।

तदस्य पुनर्भवप्राप्तिहेतुतया हेयत्वं सिद्धम्॥ १६॥

योगवार्त्तिकम्

असंप्रज्ञातस्यापि निमित्तभेदाद् द्वैविध्यं सूत्राभ्यां सूत्रकारो वक्ष्यति, तदेव द्वैविध्यं युक्तिसिद्धं न पूर्वाचार्योक्तक्रमेण दर्शयति तयोः सूत्रयोरवतारणाय—स खल्वयं द्विविध इति। सोऽयमसंप्रज्ञातः; आगामिसूत्रेऽस्य प्रज्ञापूर्वकत्वदर्शनात्। उपायप्रत्ययो वक्ष्यमाणश्रद्धाऽऽद्युपायकारणको योगिनामिह लोके भवति, इह लोके योगभ्रष्टानां च देवताविशेषताऽऽपन्नानां देवलोके भवप्रत्ययो जन्ममात्रकारणक इति क्रमः। तत्रोपायप्रत्ययं विस्तरेण वदिष्यन् सूत्रकारः सूचीकटाहन्यायेनादौ भवप्रत्ययं वदिष्यतीति सूत्रभाष्ययोः क्रमभेदो न दोषायेति मन्तव्यम्।

उत्पत्तिक्रमानुसारेण सौत्रं क्रममुल्लंघ्य पूरयित्वा सूत्रमुत्थापयति—तत्रेति। तत्रोपायप्रत्ययो योगिनां प्रकृष्टयोगानां भवति, स च पश्चाद् वक्ष्यत इति शेषः।

१. बुद्धौ आत्मस्वाभिमानवन्तः बौद्धा इत्यर्थः।

भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् । भवो जन्म तदेव प्रत्ययः कारणं यस्येति विग्रहः । विदेहप्रकृतिलयानामिति विभज्य व्याचष्टे–**विदेहानामिति** । [1]शरीरनैरपेक्ष्येण बुद्धिवृत्तिमन्तो विदेहा इति **विभूतिपादे** स्पष्टीभविष्यति, ते च महदादयो देवास्तेषां साधनानुष्ठानं विनैवासंप्रज्ञातयोगो जन्ममात्रनिमित्तको भवति, योनिसाद्गुण्येनौत्पत्तिकज्ञानात् । ते हि दैनन्दिनप्रलये कदाचिच्च सर्गकालेऽपि स्वसंस्कारमात्रोपगतेन चित्तेन= संस्कारशेषेण निरोधावस्थेन चित्तेन, कैवल्यपदमिव प्राप्नुवन्तो व्युत्थानकाले च स्वसंस्कारस्य देवभावप्रापकसंस्कारस्य विपाकं फलमैश्वर्यभोगं प्रारब्धकर्मयन्त्रिता अतिवाहयन्ति अतिक्रामन्ति, ततो मुच्यन्त इति शेषः । **तथा प्रकृतिलया** इति । ईश्वरोपासनया प्रकृतिदेवतोपासनया वा ये ब्रह्माण्डं सावरणं त्यक्त्वा लिङ्गशरीरेण सह प्रकृत्यावरणे गताः तेऽत्र प्रकृतिलीनाः । तेऽपि चासमाप्तकार्ये चेतसि स्वेच्छयैव प्रकृतिलीने संस्कारशेषे सत्यसंप्रज्ञातयोगे कैवल्यपदमिव प्राप्नुवन्ति यावदधिकारशेषवशात् चित्तं पुनर्व्युत्थितं न भवति, तस्यापि भवप्रत्यय इति शेषः[2] । अधिकारसमाप्तौ च तेऽपि मुच्यन्त इत्याशयः । केचित्तु भवत्यस्यामिति भवोऽविद्या, तथा चेदं सूत्रमिन्द्रियादिप्रकृत्यन्तचिन्तकानामविद्याकारणकमसंप्रज्ञातं वदतीत्याहुः, तन्न—परवैराग्यस्यासंप्रज्ञातहेतुतया तस्याविदुष्यसंभवात् । यच्च **वायुपुराणे**—

दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।
भौतिकाश्च शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥
बौद्धा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।
पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ॥
निर्गुणं पुरुषं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते ।

इति वाक्यं तद् इन्द्रियाद्युपासकानामनुत्पन्नज्ञानानां कर्मदेवानां तत्तत्पदावस्थितिकालमेव परिच्छिनत्ति न तु तेषामसंप्रज्ञातसमाधिकालान् देहाद्यभावेन वृत्त्यभावकालान् वा; इन्द्रियादिचिन्तामात्रेणासंप्रज्ञातानुपपत्तेः, वृत्त्यभावस्य

---

१. स्थूलशरीरं चात्र विवक्षितम् ।

२. अत्रायं सारांशः—स्थूलदेहविरहेऽपि लिङ्गदेहेनैव भोगभाजो महदाद्युपासका विदेहाः । तेषां भावो वैदेह्यम् । ये तु प्रकृतावात्मत्वोपासनया सावरणब्रह्माण्डाद्बहिर्भूतं प्रकृत्याख्यावरणं लिङ्गदेहेन सह गताः तेषां भावः प्रकृतिलयत्वम् । विदेहास्तु सावरणब्रह्माण्डान्तर्गताः इति भेदः । ते च मलिनाल्पैश्वर्यभोगाः । प्रकृतिलयास्तु तेषामपीशाः स्वसङ्कल्पमात्रनिर्मितसत्त्वप्रधाननिर्मलविषयभोगास्ते ईश्वरकोटय उच्यन्ते ।

कादाचित्कस्य प्रलयमरणादितुल्यत्वेनापुरुषार्थत्वाच्च, इन्द्रियाद्युपासकानामिन्द्रियाद्यभिमानिसूर्यादिपदप्राप्तेरेवान्यत्र फलवत्त्वश्रवणाच्चेति ।।१९ ।।

श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ।। २० ।।

उपायप्रत्ययो योगिनां भवति। श्रद्धा चेतसः संप्रसादः । सा हि जननीव कल्याणी योगिनं पाति। तस्य हि श्रद्दधानस्य विवेकार्थिनो वीर्यमुपजायते। समुपजातवीर्यस्य स्मृतिरुपतिष्ठते। स्मृत्युपस्थाने च चित्तमनाकुलं समाधीयते। समाहितचित्तस्य प्रज्ञाविवेक उपावर्तते, येन यथार्थं वस्तु जानाति। तदभ्यासात्तद्विषयाच्च वैराग्यादसंप्रज्ञातः समाधिर्भवति ।। २० ।।

तत्त्ववैशारदी

योगिनां तु समाधेरुपायक्रममाह—श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ।

नन्विन्द्रियादिचिन्तका अपि श्रद्धावन्त एवेत्यत आह—श्रद्धा चेतसः संप्रसादः। स चागमानुमानाचार्योपदेशसमधिगततत्त्वविषयो भवति हि चेतसः संप्रसादोऽभिरुचिरतीच्छा श्रद्धा, नेन्द्रियादिष्वात्माभिमानिनामभिरुचिरसंप्रसादो हि सः, व्यामोहमूलत्वादित्यर्थः। कुतोऽसावेव श्रद्धेत्यत आह—सा हि जननीव कल्याणी योगिनं पाति विमार्गपातजन्मनोऽनर्थात्। सोऽयमिच्छाविशेष इष्यमाणविषयं प्रयत्नं प्रसूत इत्याह--तस्य हि श्रद्दधानस्य। तस्य विवरणम्--विवेकार्थिनो वीर्यमुपजायते। स्मृतिर्ध्यानम्। अनाकुलम् विक्षिप्तम्। समाधीयते=योगाङ्गसमाधियुक्तं भवति। यमनियमादिनान्तरीयकसमाध्युपन्यासेन च यमनियमादयोऽपि सूचिताः। तदेवमखिलयोगाङ्गसंपन्नस्य संप्रज्ञातो जायत इत्याह—समाहितचित्तस्येति। प्रज्ञाया विवेकः प्रकर्ष उपजायते। संप्रज्ञातपूर्वमसंप्रज्ञातोत्पादमाह—तदभ्यासात् तत्रैव तत्तद्भूमिप्राप्तौ तद्विषयाच्च वैराग्यादसंप्रज्ञातः समाधिर्भवति। स हि कैवल्यहेतुः। सत्वपुरुषान्यताख्यातिपूर्वो हि निरोधश्चित्तमखिलकार्यकरणेन चरितार्थमधिकारादवसादयति ।। २० ।।

योगवार्त्तिकम्

उपायप्रत्ययमसंप्रज्ञातं तदधिकारिणं चाह—

श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम्। इतरेषां विदेहप्रकृतिलयातिरिक्तानां देवानां वा मनुष्यादीनां वा न जन्ममात्रादसंप्रज्ञातो भवति, किंतु श्रद्धाऽऽदिभ्य; प्रज्ञापर्यन्तेभ्य इत्यर्थः। संक्षेपतः सूत्रवाक्यार्थमाह—उपायेति। उपायः श्रद्धाऽऽदिः। श्रद्धाऽऽदीन् पञ्च क्रमेण व्याचष्टे—श्रद्धा

चेतस इत्यादिना । संप्रसादः प्रीतिः योगो मे भूयादित्यभिलाषा, सा च समर्था मातेव योगिनं पाति प्रतिबन्धसहस्राणि तिरस्कृत्य रक्षति, यथा योगभङ्गो न भवतीत्यर्थः । श्रद्धातश्च वीर्यं भवतीत्याह—तस्य होति । श्रद्दधानस्य विवेके जीवेश्वरान्यतरपुरुषतत्त्वज्ञाने योगसाधनेऽर्थितया वीर्यं प्रयत्नो धारणारूपो भवतीत्यर्थः । समुपजातेति । वीर्यतश्च स्मृतिर्ध्यानम्, ततश्च समाधिर्योगस्य चरमाङ्गं भवति । तदेवं श्रद्धामूलकाद्धारणाद्यन्तरङ्गत्रयात्संप्रज्ञातयोगे जायमाने प्रज्ञा जीवब्रह्मान्यतरात्मतत्त्वसाक्षात्काररूपो विवेक उपावर्त्तत उपजायते येन विवेकेन यथार्थं वस्तु जानाति विषयीकरोति विद्वानित्यर्थः । तदेवं श्रद्धाऽऽदीन् व्याख्याय तत्पूर्वकत्वमसंप्रज्ञातस्य व्याचष्टे—तदभ्यासादिति । प्रज्ञाया अभ्यासात्तत्सिद्धया तद्विषयकादपि विरामप्रत्ययरूपादलंबुद्ध्याख्याद्वैराग्यादसंप्रज्ञातो भवतीति सूत्रार्थः ॥ २० ॥

ते खलु नव योगिनो मृदुमध्याधिमात्रोपाया भवन्ति । तद्यथा—मृदूपायो मध्योपायोऽधिमात्रोपाय[1] इति । तत्र मृदूपायोऽपि त्रिविधः—मृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेग इति । तथा मध्योपायस्तथाऽधिमात्रोपाय इति । तत्राधिमात्रोपायानां—

तीव्रसंवेगानामासन्नः[2] ॥ २१ ॥

समाधिलाभः समाधिफलं च भवतीति ॥ २१ ॥

तत्त्ववैशारदी

ननु श्रद्धादयश्चेद्योगोपायास्तर्हि सर्वेषामविशेषेण समाधितत्फले स्याताम् । दृश्यते तु कस्यचित्सिद्धिः कस्यचिदसिद्धिः कस्यचिच्चिरेण सिद्धिः कस्यचिच्चिरतरेण कस्यचित्क्षिप्रमित्यत आह—ते खलु नव योगिन इति । उपायः श्रद्धादयो मृदुमध्याधिमात्राः प्राग्भवीयसंस्कारादृष्टवशाद्येषां ते तथोक्ताः ।

---

१ तथा च नव योगिनः इमे :—

(१) मृदूपायमृदुसम्वेगः, मृदूपायमध्यसम्वेगः, (३) मृदूपायतीव्रसम्वेगः, (४) मध्योपायमृदुसम्वेगः, (५) मध्योपायमध्यसम्वेगः (६) मध्योपायतीव्रसंवेगः (७) अधिमात्रोपायमृदुसम्वेगः, (८) अधिमात्रोपायमध्यसम्वेगः, (९) अधिमात्रोपायतीव्रसम्वेगः, इति । अग्रिमसूत्रे च नवमस्यैव भेदत्रयम्—अधिमात्रोपायमृदुतीव्रसम्वेगः, अधिमात्रोपायमध्यतीव्रसम्वेगः, अधिमात्रोपायाधिमात्रतीव्रसम्वेग—इति नात्र नवत्वोक्तौ न्यूनता भाष्यस्येति बोध्यम् ।

२. सम्वेगः क्रियाहेतुर्दृढतरः संस्कार इति भोजवृत्तिः । साधनानुष्ठानम्प्रति उपक्रम इति विवरणम् ।

संवेगो वैराग्यं तस्यापि मृदुमध्यतीव्रता प्राग्भवीयवासनादृष्टवशादेवेति तेषु यादृशां क्षेपीयसी सिद्धिस्तान्दर्शयति सूत्रेण–तीव्रसंवेगानामासन्न इति सूत्रम्, शेषं भाष्यम् । समाधेः संप्रज्ञातस्य फलमसंप्रज्ञातः, तस्यापि कैवल्यम् ।।२१।।

योगवार्तिकम्

आसन्नसमाधिसिद्धौ त्वतिशयेनोपायानुष्ठानं हेतुरिति सूत्रद्वयेन प्रतिपादनीयम्, तयोरादिसूत्रमवतारयितुमुपक्रमते–ते खल्विति । उपायः=श्रद्धाऽऽदिः, तस्य मृदुत्वमल्पता, मध्यत्वं प्रसिद्धमेव, अधिमात्रत्वमतिप्रमाणता=अतिशयितत्वमिति यावत् । संवेगश्चोपायानुष्ठाने शैघ्रयम् । कश्चित्तु संवेगो वैराग्यमिति व्याचष्टे, तन्न; योगिनो नवधात्वानुपपत्तेः, उपायकार्यतया वैराग्योपायमृदुत्वादिकं विहाय स्वातन्त्र्येण मृदुत्वाद्यसंभवात्, संवेगशब्दस्य वैराग्यवाचकत्वाभावाच्चेति । तथा मध्येति । मृदुसंवेगत्वादिरूपैस्त्रिविध इत्यर्थः । तथाऽधिमात्रोपाय इति । अधिकप्रमाणकोपायोऽपि मृदुसंवेगत्वादिरूपैस्त्रिविध इत्यर्थः ।

तत्र तेषु नवसु मध्ये, सूत्रेण सहान्वयः ।

अधिमात्रोपायानां तीव्रसंवेगानामासन्नः, । नवयोगिमध्ये चरमाणामेवासन्नोऽसंप्रज्ञातो भवतीत्यर्थः । समाधिलाभः तन्निष्पत्तिः । न केवलं समाधिरासन्नोऽपि तु मोक्षोऽपीत्याह—समाधिफलं चेति—

विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि

इत्यादिविष्णुपुराणादिभ्य इति भावः । अत्र कश्चिद्—अधिमात्रोपायानामिति सूत्रमध्ये न प्रवेशयति, तन्न—तथा सति संवेगस्य त्रिधा विभागेनैव सूत्रोपपत्तौ भाष्ये नवधा विभागप्रदर्शनवैयर्थ्यापत्तेः ।। २१ ।।

मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः ।। २२ ।।

मृदुतीव्रो मध्यतीव्रोऽधिमात्रतीव्र इति, ततोऽपि विशेषः । तद्विशेषान्मृदुतीव्रसंवेगस्यासन्नस्ततो मध्यतीव्रसंवेगस्यासन्नतरस्तस्मादधिमात्रतीव्रसंवेगस्याधिमात्रोपायस्यासन्नतमः समाधिलाभः समाधिफलं चेति ।२२।

तत्त्ववैशारदी

मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः । निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातमिति ।। २२ ।।

योगवार्तिकम्

मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः । पूर्वसूत्रोक्तविशिष्टेऽन्तर्गतस्य तीव्रत्वस्य मृदुमध्याधिमात्रत्वेन त्रैविध्यात्ततोऽप्यासन्नादपि विशेषस्तरतमरूपो

भवति पूर्वसूत्रोक्तस्य नवमयोगिन इत्यर्थः। एतदेव व्याचष्टे-ततोऽपि विशेष इत्यन्तेन भाष्येण। फलितार्थमाह–तद्विशेषादपीति। तस्माद्विशेषादपि नवमस्य त्रिविधस्यान्तिमानामासन्नतम इत्यर्थः। अपिशब्द आगामिसूत्रस्थसाधनापेक्षया। अत्र तीव्राधिमात्रसंवेगस्येत्यपपाठः, अधिमात्रतीव्र इत्युक्तभाष्यतोऽधिमात्रतीव्रसंवेगस्येत्येव पाठादिति ॥ २२ ॥

किमेतस्मादेवासन्नतरः समाधिर्भवति। अथास्य लाभे भवत्यन्योऽपि कश्चिदुपायो न वेति—

ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २३ ॥

प्रणिधानाद्भक्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णात्यभिध्यानमात्रेण। तदभिध्यानमात्रादपि योगिन आसन्नतरः समाधिलाभः समाधिफलं च भवतीति ॥ २३ ॥

तत्त्ववैशारदी

सूत्रान्तरं पातयितुं विमृशति—किमेतस्मादेवेति। नवाशब्दः संशयनिवर्तकः। ईश्वरप्रणिधानाद्वा।

व्याचष्टे-- प्रणिधानाद्भक्तिविशेषान्मानसाद्वाचिकात्कायिकाद्वाऽऽवर्जितोऽभिमुखीकृतस्तमनुगृह्णाति। अभिध्यानमनागतार्थेच्छा--इदमस्याभिमतमस्त्विति। तन्मात्रेण न व्यापारान्तरेण। शेषं सुगमम् ॥ २३ ॥

योगवार्त्तिकम्

सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति–किमेतस्मादेवेति। किमेतस्मादेव तीव्रसंवेगस्याधिमात्रत्वादेवासन्नतमः समाधिर्भवतीत्यादिरर्थः। न वेति वैकल्पिकस्त्वार्थः। विकल्पमेव सिद्धान्तयति सूत्रेण—

ईश्वरप्रणिधानाद्वा। विशेष इत्यनेनान्वयः। प्रणिधानमत्र न द्वितीयपादवक्ष्यमाणं किं त्वसंप्रज्ञातकारणीभूतसमाधिर्भावनाविशेष एव, तज्जपस्तदर्थभावनमित्यागामिसूत्रेणैवात्मप्रणिधानस्यात्र लक्षणीयत्वात्। तथा च सूत्रद्वयस्यायमर्थः–प्रज्ञाऽन्तो यो योगोपायो जीवात्मपरमात्मसाधारणविषयक उक्तः तत्र जीवात्मप्रज्ञाऽन्तस्योपायस्याधिमात्रतीव्रसंवेगत्वे सत्येवासन्नतमोऽसम्प्रज्ञातो भवति, परमात्मप्रज्ञाऽन्तस्योपायस्य त्वधिमात्रतीव्रसंवेगत्वाभावेऽप्यासन्नतमोऽसंप्रज्ञातो भवतीति। एवं च सति मुख्यकल्पानुकल्पभेदेन परमात्मजीवात्मप्रज्ञयोर्योगमोक्षहेतुत्वं बोध्यम्, उभयप्रज्ञयोरेव देहाद्यभिमाननिवर्त्तकत्वेन परवैराग्यद्वारकत्वसाम्येऽप्यतितीव्राभ्यासं विनाऽपि परमात्मप्रज्ञाया आसन्नतमयोगहेतुतया श्रैष्ठ्यात्, ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्चेत्यागामिसूत्रेणाधिकद्वारकीर्त्तनात्। अत एव श्रुतिस्मृतीतिहासादिषु

प्रायशो ब्रह्मज्ञानमेव मोक्षहेतुतयोपदिश्यते, कदाचिदेव तु स्वातन्त्र्येण जीवतत्त्वज्ञानमिति। यदि चोभयोरेव तुल्यवद्विकल्पः स्यात्तर्हि तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय, तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ, अमृतस्यैष सेतुः इत्यादिश्रुतयो व्याकुप्येरन्। तथा—

स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपो व्यक्तस्वरूपोऽप्रकटस्वरूपः।
सर्वेश्वरः सर्वविशेषवेत्ता समस्तशक्तिः परमेश्वराख्या॥
प्रज्ञायते येन उदस्तदोषं शुद्धं परं निर्मलमेकरूपम्।
संदृश्यते वाऽप्यवगम्यते वा तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम्॥

इत्यादिस्मृतयोऽपि व्याकुप्येरन्। मुख्यकल्पत्वे तु राजमार्ग एव मम इति वाक्यवत् तादृशवाक्यानां मुख्यसाधनपरतयोपपत्तिरिति दिक्।

ननु जीवप्रज्ञाऽऽसन्नतमयोगोत्पादनार्थमभ्यासस्यातितीव्रत्वमपेक्षते; ईश्वरप्रज्ञा तु नापेक्षत इत्यत्र का युक्तिरित्याकाङ्क्षायामाह-प्रणिधानादित्यादि। ब्रह्मात्मना चिन्तनरूपतया प्रेमलक्षणभक्तिरूपाद्वक्ष्यमाणात्प्रणिधानादावर्जितोऽभिमुखीकृत ईश्वरस्तं ध्यायिनमभिध्यानमात्रेण अस्य समाधिमोक्षावासन्नतमौ भवेतामितीच्छामात्रेण रोगाशक्त्यादिभिरुपायानुष्ठानमान्द्येऽप्यनुगृह्णात्यानुकूल्यं भजते; अतस्तस्मादभिध्यानादपि प्रणिधाननिष्पत्त्यादिद्वारा योगिनामासन्नतमौ समाधिमोक्षौ भवत इत्यर्थः॥२३॥

अथ प्रधानपुरुषव्यतिरिक्तः कोऽयमीश्वरो नामेति?

क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः॥ २४॥

अविद्यादयः क्लेशाः, कुशलाकुशलानि कर्माणि, तत्फलं विपाकः, तदनुगुणा वासना आशयाः। ते च मनसि वर्तमानाः पुरुषे व्यपदिश्यन्ते, स हि तत्फलस्य भोक्तेति। यथा जयः पराजयो वा योद्धृषु वर्तमानः स्वामिनि व्यपदिश्यते। यो ह्यनेन भोगेनापरामृष्टः स पुरुषविशेष ईश्वरः।

कैवल्यं प्राप्तास्तर्हि सन्ति च बहवः केवलिनः, ते हि त्रीणि बन्धनानि च्छित्त्वा कैवल्यं प्राप्ताः। ईश्वरस्य च तत्संबन्धो न भूतो न भावी। यथा मुक्तस्य पूर्वा बन्धकोटिः प्रज्ञायते, नैवमीश्वरस्य। यथा वा प्रकृतिलीनस्योत्तरा बन्धकोटिः संभाव्यते, नैवमीश्वरस्य। स तु सदैव मुक्तः सदैवेश्वर इति।

योऽसौ प्रकृष्टसत्त्वोपादानादीश्वरस्य शाश्वतिक उत्कर्षः स किं सनिमित्त आहोस्विन्निर्निमित्त इति? तस्य शास्त्रं निमित्तम्।

शास्त्रं पुनः किंनिमित्तम्? प्रकृष्टसत्त्वनिमित्तम्।

एतयोः शास्त्रोत्कर्षयोरीश्वरसत्त्वे वर्तमानयोरनादिः सम्बन्धः। एतस्मादेतद्भवति सदैवेश्वरः सदैव मुक्त इति। तच्च तस्यैश्वर्यं साम्यातिशयविनिर्मुक्तम्, न तावदैश्वर्यान्तरेण तदतिशय्यते। यदेवातिशयि स्यात्तदेव तत्स्यात्। तस्माद्यत्र काष्ठाप्राप्तिरैश्वर्यस्य स ईश्वरः। न च तत्समानमैश्वर्यमस्ति। कस्मात् ? द्वयोस्तुल्ययोरेकस्मिन्युगपत्कामितेऽर्थे नवमिदमस्तु पुराणमिदमस्त्वित्येकस्य[1] सिद्धावितरस्य प्राकाम्यविघातादूनत्वं प्रसक्तम्। द्वयोश्च तुल्ययोर्युगपत्कामितार्थप्राप्तिर्नास्ति, अर्थस्य विरुद्धत्वात्। तस्माद्यस्य साम्यातिशयैर्विनिर्मुक्तमैश्वर्यं स एवेश्वरः स पुरुषविशेष इति॥ २४॥

तत्त्ववैशारदी

ननु चेतनाचेतनाभ्यामेव व्यूढं नान्येन विश्वम्। ईश्वरश्चेदचेतनस्तर्हि प्रधानम्, प्रधानविकाराणामपि प्रधानमध्यपातात्। तथा च न तस्यावर्जनम्, अचेतनत्वात्। अथ चेतनस्तथापि चितिशक्तेरौदासीन्यादसंसारितया चास्मितादिविरहात्कुत आवर्जनं कुतश्चाभिध्यानमित्याशयवानाह—अथ प्रधानेति। अत्र सूत्रेणोत्तरमाह—क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः।

अविद्यादयः क्लेशाः। क्लिश्यन्ति खल्वमी पुरुषं सांसारिकविविधदुःखप्रहारेणेति। कुशलाकुशलानीति धर्माधर्माः। तेषां च कर्मजत्वादुपचारात्कर्मत्वम्। विपाको जात्यायुर्भोगाः। विपाकानुगुणा वासनास्ताश्चित्तभूमावाशेरत इत्याशयाः। न हि करभजातिनिर्वर्तकं कर्म प्राग्भवीयकरभभोगभावितां भावनां न यावदभिव्यनक्ति तावत्करभोचिताय भोगाय कल्पते। तस्माद्भवति करभजात्यनुभवजन्मा भावना करभविपाकानुगुणेति। नन्वमी क्लेशादयो बुद्धिधर्मा न कथंचिदपि पुरुषं परामृशन्ति। तस्मात्पुरुषग्रहणादेव तदपरामर्शसिद्धेः कृतं क्लेशकर्मेत्यादिनेत्यत आह—ते च मनसि वर्तमानाः सांसारिके पुरुषे व्यपदिश्यन्ते। कस्मात् ? स हि तत्फलस्य भोक्ता चेतयितेति। तस्मात्पुरुषत्वादीश्वरस्यापि तत्संबन्धः प्राप्त इति तत्प्रतिषेध उपपद्यत इत्याह—यो ह्यनेन बुद्धिस्थेनापि पुरुषमात्रसाधारणेन भोगेनापरामृष्टः स पुरुषविशेष ईश्वरः। विशिष्यत इति विशेषः। पुरुषान्तराद्व्यवच्छिद्यते।

विशेषपदस्य व्यावर्त्यं दर्शयितुकामः परिचोदनापूर्वं परिहरति—कैवल्यं

---

१. द्वयोरीश्वरत्वे परस्परं कदाचिदिच्छाविरोधस्य स्वाभाविकतया यदि कस्मिंश्चिद्विषये 'इदं नवम् अस्तु' इतीच्छा एकस्य अपरस्य च 'पुराणमेवेदमस्तु' इतीच्छा तत्र युगपदेकस्य वस्तुनः नवत्वपुराणत्वसम्बन्धाभावात् तस्य नवत्वे पुराणत्वे वा एकतरस्येच्छाविघातः स्फुट एवेति तात्पर्यम्।

प्राप्तास्तर्हीति। प्रकृतिलयानां प्राकृतो बन्धः। वैकारिको बन्धो विदेहानाम्। दक्षिणाबन्धो दिव्यादिव्यविषयभोगभाजाम्। तान्यमूनि त्रीणि बन्धनानि। प्रकृतिभावनासंस्कृतमनसो हि देहपातानन्तरमेव प्रकृतिलयतामापन्ना इति तेषां पूर्वा बन्धकोटिः प्रज्ञायते, तेनोत्तरकोटिविधानमात्रम्। इह तु पूर्वापरकोटिनिषेध इति। संक्षिप्य विशेषं दर्शयति—स तु सदैव मुक्तः सदैवेश्वर इति। ज्ञानक्रियाशक्तिसंपद् ऐश्वर्यम्।

अत्र पृच्छति—योऽसाविति। ज्ञानक्रिये हि न चिच्छक्तेरपरिणामिन्याः संभवत इति रजस्तमोरहितविशुद्धचित्तसत्त्वाश्रये वक्तव्ये। न चेश्वरस्य सदामुक्तस्याविद्याप्रभवचित्तसत्त्वसमुत्कर्षेण सह स्वस्वामिभावः संबन्धः संभवतीत्यत उक्तम्–प्रकृष्टसत्त्वोपादानादिति। नेश्वरस्य पृथग्जनस्येवाविद्यानिबन्धनश्चित्तसत्त्वेन स्वस्वामिभावः, किं तु तापत्रयपरीतान्प्रेत्यभावमहार्णवाज्जन्तूनुद्धरिष्यामि ज्ञानधर्मोपदेशेन; न च ज्ञानक्रियासामर्थ्यातिशयसंपत्तिमन्तरेण तदुपदेशः; न चेयमपहतरजस्तमोमलविशुद्धसत्त्वोपादानं विनेत्यालोच्य सत्त्वप्रकर्षमुपादत्ते भगवानपरामृष्टोऽप्यविद्यया। अविद्याभिमानी चाविद्यायास्तत्त्वमविद्वान्भवति, न पुनरविद्यामविद्यात्वेन सेवमानः। न खलु शैलूषो रामत्वमारोप्य तास्ताश्चेष्टा दर्शयन्भ्रान्तो भवति। तदिदमाहार्यमस्य रूपं न तात्त्विकमिति।

स्यादेतत्–उद्दिधीर्षया भगवता सत्त्वमुपादेयं तदुपादानेन च तदुद्दिधीर्षा, अस्या अपि प्राकृतत्वात्। तथा चान्योन्यसंश्रय इत्यत उक्तम्—शाश्वतिक इति। भवेदेतदेवं यदीदंप्रथमता सर्गस्य भवेत्। अनादौ तु सर्गसंहारप्रबन्धे सर्गान्तरसमुत्पन्नसंजिहीर्षावधिसमये पूर्णे मया सत्त्वप्रकर्ष उपादेय इति प्रणिधानं कृत्वा भगवाञ्जगत्संजहार। तदा चेश्वरचित्तसत्त्वं प्रणिधानवासनावशात्तथैवेश्वरचित्तसत्त्वभावेन परिणमते। यथा चैत्रः श्वः प्रातरेवोत्थातव्यं मयेति प्रणिधाय सुप्तस्तदैवोत्तिष्ठते प्रणिधानसंस्कारात्। तस्मादनादित्वादीश्वरप्रणिधानसत्त्वोपादानयोः शाश्वतिकत्वेन नान्योन्यसंश्रयः। न चेश्वरस्य चित्तसत्त्वं महाप्रलयेऽपि न प्रकृतिसाम्यमुपैतीति वाच्यम्। यस्य हि न कदाचिदपि प्रधानसाम्यं न तत्प्राधानिकं नापि चितिशक्तिरज्ञत्वादित्यर्थान्तरमप्रामाणिकमापद्येत। तच्चायुक्तम्, प्रकृतिपुरुषव्यतिरेकेणार्थान्तराभावात्। सोऽयमीदृश ईश्वरस्य शाश्वतिक उत्कर्षः किं सनिमित्तः सप्रमाणक आहोस्विन्निर्निमित्तो निष्प्रमाणक इति? उत्तरम्—तस्य शास्त्रं निमित्तम्। श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानि[1] शास्त्रम्।

---

१. विवरणकारास्तु शास्त्रपदं ज्ञानार्थकत्वेन व्याचक्षते। केचित्तुमतानुसारेण चेयमपि व्याख्या तत्र वर्त्तते।

चोदयति—**शास्त्रं पुनः किंनिमित्तम्**। प्रत्यक्षानुमानपूर्वं हि शास्त्रम्, न चेश्वरस्य सत्त्वप्रकर्षे कस्यचित्प्रत्यक्षमनुमानं वास्ति। न चेश्वरप्रत्यक्षप्रभवं शास्त्रमिति युक्तम्। कल्पयित्वापि ह्ययं ब्रूयादात्मैश्वर्यप्रकाशनायेति भावः। परिहरति—**प्रकृष्टसत्त्वनिमित्तम्**। अयमभिसंधिः-मन्त्रायुर्वेदेषु[1] तावदीश्वरप्रणीतेषु प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थाव्यभिचारविनिश्चयात्प्रामाण्यं सिद्धम्। न चौषधिभेदानां तत्संयोगविशेषाणां च मन्त्राणां च तत्तद्वर्णावापोद्धारेण सहस्रेणापि पुरुषायुषैर्लौकिकप्रमाणव्यवहारी शक्तः कर्त्तुमन्वयव्यतिरेकौ। न चागमादन्वयव्यतिरेकौ ताभ्यां चागमस्तत्संतानयोरनादित्वादिति प्रतिपादयितुं युक्तम्, महाप्रलये तत्संतानयोर्विच्छेदात्। न च तदभावे प्रमाणाभावः। अभिन्नं प्रधानविकारो जगदिति हि प्रतिपादयिष्यते। सदृशपरिणामस्य च विसदृशपरिणामता दृष्टा। यथा क्षीरेक्षुरसादेर्दधिगुडादिरूपा। विसदृशपरिणामस्य पूर्वं सदृशपरिणामता च दृष्टा। तदिह प्रधानेनापि महदहङ्कारादिरूपविसदृशपरिणामेन सता भाव्यं कदाचित्सदृशपरिणामेनापि। सदृशपरिणामश्चास्य साम्यावस्था। स च महाप्रलयः। तस्मान्मन्त्रायुर्वेदप्रणयनात्तावद्भगवतो विगलितरजस्तमोमलावरणतया परितः प्रद्योतमानं बुद्धिसत्त्वप्रकर्षादेव भवितुमर्हति। न च सत्त्वोत्कर्षे रजस्तमःप्रभवौ विभ्रमविप्रलम्भौ संभवतः। तत्सिद्धं प्रकृष्टसत्त्वनिमित्तं शास्त्रमिति।

स्यादेतत्—प्रकर्षकार्यतया प्रकर्षं बोधयच्छास्त्रं शेषवदनुमानं[2] भवेन्न त्वागम इत्यत आह—**एतयोरिति**। न कार्यत्वेन बोधयत्यपि त्वनादिवाच्यवाचकभावसंबन्धेन बोधयतीत्यर्थः। ईश्वरस्य हि बुद्धिसत्त्वे प्रकर्षो वर्तते, शास्त्रमपि तद्वाचकत्वेन तत्र वर्तत इति। उपसंहरति—**एतस्माद् ईश्वरबुद्धिसत्त्वप्रकर्षवाचकाच्छास्त्रात्**, एतद्भवति ज्ञायते, विषयेण विषयिणो लक्षणात्—**सदैवेश्वरः सदैव मुक्त इति**। तदेवं पुरुषान्तराद्व्यवच्छिद्येश्वरान्तरादपि व्यवच्छिनत्ति—**तच्च तस्येति**। अतिशयविनिर्मुक्तिमाह—**न तावदिति**। कुतः—**यदेवेति**। कस्मात्सर्वातिशयविनिर्मुक्तं तदैश्वर्यमित्यत आह—**तस्माद्यत्रेति**। अतिशयनिष्ठामप्राप्तानामौपचारिकमैश्वर्यमित्यर्थः। साम्यविनिर्मुक्तिमाह—**न च तत्समानमिति**। प्राकाम्यमविहतेच्छता। तद्विघातादूनत्वम्। अनूनत्वे वा द्वयोरपि प्राकाम्यविघातः, कार्यानुत्पत्तेः। उत्पत्तौ वा विरुद्धधर्मसमालिङ्गितमेकदा कार्यमुपलभ्येतेत्याशयवानाह—**द्वयोश्चेति**। अविरुद्धाभिप्रायत्वे च

---

१. अत्रार्थे न्यायसूत्रम्—"मन्त्रायुर्वेदवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्" इति।

२. यत्र कार्येण कारणानुमितिः तच्छेषवदिति दृष्टव्येयमुक्तिः।

प्रत्येकमीश्वरत्वे कृतमन्यैरेकेनैवेशनायाः कृतत्वात्। संभूयकारित्वे वा न कश्चिदीश्वरः परिषद्वत्। नित्येशनायोगिनां च पर्यायायोगात्कल्पनागौरव-प्रसङ्गाच्चेति द्रष्टव्यम्। तस्मात्सर्वमवदातम्॥ २४॥

योगवार्त्तिकम्

ननु प्रधानपुरुषातिरिक्तं तत्त्वं नास्तीति त्वयाऽप्यभ्युपगम्यते, तत्र चेश्वरो न प्रधानं चेतनत्वाद्यभ्युपगमात्; नापि पुरुषः, सर्वेषां पुरुषाणां चिन्मात्र-स्वरूपत्वेनेश्वरत्वानीश्वरत्वयोः स्वतोऽसम्भवात्; न हि वैशेषिकादिवत् नित्येच्छाऽऽदिमान् स्वत एवेश्वरस्त्वयाऽप्यभ्युपगम्यते। औपाधिकत्वे तूपाधि-मुक्त्या पुरुषाख्यजीवानामेवैश्वर्यमस्तु तत्परत्वेनैव श्रुतिस्मृत्युपपत्तेः, अतः प्रधानजीवातिरिक्त ईश्वरो नास्तीति सांख्याक्षेपनिरासकतयोत्तरसूत्रमवतार-यति—अथ प्रधानेति। क इत्याक्षेपे। अथ वा प्रकृतिपुरुषातिरिक्तस्येश्वरस्य किं लक्षणमिति प्रश्नेन लक्षणसूत्रमुत्थापयति—अथ प्रधानेति।

क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः। पुरुषविशेष एवेश्वरः। तथा चेश्वरस्य पुरुषेऽन्तर्भावस्तदुपाधेः प्रधान इति भावः। यच्चोक्तं सिद्धजीवमादायेश्वरप्रतिपादकश्रुतिस्मृत्योरुपपत्तिरिति तन्निराकरणार्थ-मपरामृष्ट इत्यन्तं विशेषणम्। क्लेशाद्यपरामृष्टतया श्रुतिस्मृतिगीत ईश्वरो न सिद्धजीवो भवितुमर्हति, कादाचित्कक्लेशादिसंबन्धादित्यर्थः। अपरामृष्टान्तं विशेषणं व्याचष्टे—**अविद्याऽऽदय** इति। **अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनि-वेशाः क्लेशा** इति वक्ष्यति। **कुशलाकुशलसाधनत्वात् कुशलाकुशलानि धर्माधर्माः, तयोः क्लेशकर्मणोः** फलं विपाकः, **स च जात्यायुर्भोगाः।** भोगश्चात्र विषयसत्त्वादिभिश्चित्तपोषणं शब्दाद्याकारवृत्तिर्वा, न तु सुखाद्य-नुभवः, **ते च मनसि वर्त्तमाना** इति वक्ष्यमाणात्स हि **तत्फलस्य भोक्तेत्यनेन** विपाकफलयोः सुखदुःखयोर्भोगस्य पुरुषे वक्ष्यमाणत्वाच्चेति। चित्तभूमौ शेरत इत्याशया वासनास्ताश्च विपाकानुगुणाः तत्कारणानि, यतस्तत्तच्छरी-रसाध्यभोगवासनामुद्बोध्यैव कर्मणा विपाको दीयत इति। ननु क्लेशाद्यपरा-मृष्टत्वं सर्वपुरुषसाधारणमित्याशङ्क्याह—**ते च मनसीति।** एकस्यैवान्तःकर-णस्य वृत्तिभेदाच्चातुर्विध्यमित्याशयेन[२] पूर्वं चेतस्युक्ताऽविद्याऽत्र मनस्युक्तेति

२. मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं करणमान्तरम्।
संशयो निश्चयो मोहः स्मरणं विषया इमे॥ इति वाक्यं ध्येयम्। परन्तु योगदर्शने वृत्तिभेदात्त्रैविध्यं महदहङ्कारमनः स्वरूपमेव प्रसिद्धम् न चातुर्विध्य-मिति विवेचनीयम्। चित्तस्य चात्र मते महति बुद्ध्यपरपर्याये प्रवेश इति **सांख्यप्रवचने** स्वयमेवानेनोक्तम्।

बोध्यम् । तथा चायमर्थः—ते चाविद्याऽऽदयो यद्यपि मनस्येव सन्ति न कुत्रापि पुरुषे, तथाऽपि पुरुषे सांसारिके व्यपदिश्यन्त इति । व्यपदेशबीजं च स्वामित्वापरनामकं भोक्तृत्वमित्याह—स हीति । हि यस्मात् स पुरुषस्तस्य क्लेशादेः फलस्य सुखदुःखयोः स्वस्मिन्प्रतिबिम्बितयोर्भोक्ता भवतीत्यर्थः । स्वामित्वसम्बन्धेनाधारत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति । तथा च राजा जयी पुरुषो धनीत्यादिवदेव पुरुषः क्लेशादिमान् सुखी दुःखी मूढ इत्यादिविद्वद्व्यवहार इति भावः । समवायसम्बन्धेन पुरुषे सुखादिमत्त्वबुद्धिरेवाविद्येति । एवं च सत्त्वाख्येन क्लेशसंपर्केण शून्यता नान्यपुरुषेऽस्ति किंत्वीश्वर एवेत्याह—यो ह्यनेनेति । अनेन भोगेन क्लेशादिफलभोगेनेत्यर्थः । अत्रानेनेति विशेषणादीश्वरस्य भोगोऽस्तीत्यवधार्यते, सर्वविवेकग्रहणे सत्येव स्वोपाधिसुखसाक्षितामात्रं चिदवसानो भोग इति सांख्यसूत्रात् । तथा च—

उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥

इति गीताद्युक्तपरमेश्वरे भोग उपपद्यत इति । अत एवेश्वरस्यापि भोगप्रतिपादिका ऋतं पिबन्ताविति श्रुतिः यथाश्रुतैवोपपद्यते । अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति श्रुतिस्तु मुख्यमेव भोगं प्रतिषेधति । मुख्यभोगश्चाभिमानपूर्वकः सुखाद्यनुभवः, लोकैस्तत्रैव भोगव्यवहारात्, सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोग इत्यागामिसूत्रेण तस्यैव लक्षयितव्यत्वात् । अथ वा जीवभोग्यदुःखादिभोक्तृत्वमेवानश्नन्नितवाक्येन प्रतिषिध्यते, एकशरीरस्थत्वेन तद्भोगस्यैव प्रसक्तत्वादिति जीवन्मुक्तस्यापीश्वरसदृश एव भोगो दुःखभोगमात्रमीश्वराद्विलक्षणमिति ।

अपरामृष्टत्वं परामर्षशून्यता, तत्र परामर्षशब्दफलं प्रतिपादयितुं शङ्कते—कैवल्यमिति । यदि क्लेशादिशून्यः ईश्वरः श्रुतिस्मृतिभ्य एष्टव्यस्तर्हि कैवल्यं ज्ञानं प्राप्ता बहवो हिरण्यगर्भादयः केवलिनः केवलानां जीवन्मुक्तानामध्यक्षाः क्लेशादिशून्याः सन्ति, त एवेश्वरतया श्रुत्यर्थाः सन्त्विति पूर्वपक्षिणो भावः, तथा च सांख्यसूत्रम्–मुक्तात्मनः प्रशंसा सिद्धस्य वा इति ।

आद्यस्तु मोक्षो ज्ञानेन द्वितीयो रागसंक्षयात् ।
कृच्छ्रक्षयात्तृतीयस्तु व्याख्यातं मोक्षलक्षणम् ॥

इतिपञ्चशिखाचार्यधृतवाक्ये च ज्ञानस्यापि कैवल्यमोक्षादिशब्दार्थत्वात् हिरण्यगर्भादयोऽपि कैवल्यमुक्त्यादिमन्त उच्यन्ते । कैवलिन इतिपाठे केवलस्यायमिति कैवलोऽत्र द्वितीयमोक्षो रागादिक्लेशशून्यतेति । परिहरति—ते हीति । ते हि हिरण्यगर्भादयः प्राकृतिकानि बन्धनानि पूर्वस्थितानि छित्त्वैव मुक्ताः, न तु क्लेशादिपरामर्शशून्याः, ईश्वरस्तु सर्वदैव क्लेशात्मक-

बन्धनत्रयशून्यतया श्रुत्यादिसिद्ध इत्यर्थः । ईश्वरस्य सदा क्लेशादिशून्यत्वे मानम्—

तत्र यः परमात्मा हि स नित्यं निर्गुणः स्मृतः ।
कर्मात्मा पुरुषो योऽसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते ॥

इत्यादिवाक्यशतानि । निर्गुणः = गुणाभिमानशून्यः, गीतायां गुणाभिमानशून्यतयैव गुणातीतत्ववचनात्,

परस्तु निर्गुणः प्रोक्तो ह्यहंकारयुतोऽपरः ।

इति नारदीयादिष्वपि ईश्वरजीवयोरिच्छादिसाम्येऽपि तदनभिमानाभिमानाभ्यां निर्गुणसगुणत्वसिद्धेश्च । बन्धनत्रयं चोक्तं सांख्ये–प्रकृतिलयानां प्राकृतिको बन्धः, विदेहानां वैकारिको बन्धः, दिव्यादिव्यविषयभाजां दक्षिणाबन्ध—इति । तत्राद्योऽष्टप्रकृतिष्वभिमानरूपः, द्वितीयः शब्दादिविषयरागः, तृतीयो गृहस्थानां कर्मदक्षिणादानाध्ययनादिष्वनुरागः । तथा चोक्तम्—

प्रकृतेर्वंत बन्धेन तथा वैकारिकेण च ।
दक्षिणाभिस्तृतीयेन बद्धो जन्तुर्विवर्त्तते ॥ इति ।

ईश्वरस्य क्षुद्रेश्वरेभ्यो वैलक्षण्यं बन्धापरामर्षरूपं विवृणोति—**यथा मुक्तस्येति** । निरस्ताविद्यस्येत्यर्थः । प्रज्ञायते निश्चीयते संभाव्यत इति । प्रकृतिलीनस्याभिमानसंबन्धेन पश्चाद्बन्धसंभावनेति भावः । **सदैव मुक्त इति** । दुःखशून्य इत्यर्थः । **सदैवेश्वर इति** । सदैवाप्रतिहतेच्छया युक्तः । अत्र केचित्–सदैवेश्वर ऐश्वरशक्तिमानित्यर्थः, न हि वेदान्तिभिरिव प्रलये योगैरपीश्वरस्य नित्यमिच्छाऽऽदिकमभ्युपगन्तुं शक्यते, प्रकृतेर्गुणसाम्यरूपत्वाभ्युपगमविरोधाद् इत्येकदेशिनः, तन्न; यतो—

नैवाहस्तस्य न निशा नित्यस्य परमात्मनः ॥

इत्यादिवाक्यशतैरीश्वरसत्त्वस्य नित्यमेव ज्ञानेच्छाऽऽदिकं यथाश्रुतभाष्यानुरोधाच्च विसदृशपरिणामाभावरूपाच्च साम्यावस्थाऽनित्येच्छादिमन्नित्यसत्त्वव्यक्तिसत्त्वेऽप्युपपद्यत इति स्वाकार्याकरणमेव च तस्य द्विपरार्द्धान्तलय इति । किं बहुना, आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषत् इति श्रुत्या प्राग्लये परमात्मनोऽर्थद्रष्टत्वं सिद्धमत ईश्वरोपाधेर्ज्ञानलक्षणा वृत्तिः प्रलयेऽप्यस्ति । न चोपाधिवृत्तिं विनैवेशस्य ज्ञातृत्वमेष्टव्यम्, बाधकं विना दृष्टानुसारत्यागानौचित्यात्, ज्ञानशक्तिरहं परा इति प्रकृत्यभिमानिदेवतावाक्यविरोधाच्च । किं च एतत्तमो वा इदमेकमास तत्परे स्यात् तत्परेणेरितं विषयत्वं प्रयाति इत्यादिश्रुतिष्वेव परमेश्वरप्रयत्नेनैव गुणवैषम्यं श्रूयते । तथा—

प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः ।
क्षोभयामास सम्प्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ ॥

इत्यादिना प्रकृतेर्वैषम्यहेतुः क्षोभोऽपीश्वरेच्छात एव । स्मर्यते च—अतः **साम्यावस्थायामप्यगत्येश्वरोपाधेर्ज्ञानादि स्वीकार्यम्** इति । अपि च-एवं सति प्रलये स्वसंकल्पेन स्वोपाधिं स्वस्माद्वियोज्येश्वरः शेते, पूर्वसर्गीयसंकल्पसंस्काराभ्यां च सर्गादावुपाधिरीश्वरेण सह स्वयं संयुज्यत इत्यभ्युपेयम्, तच्चायुक्तम्, तस्य हेतुरविद्या इत्यागामिसूत्रेणाविद्याया बुद्धिपुरुषसंयोगहेतुत्ववचनेनेश्वरस्याप्यविद्वत्त्वापत्तेः । न चाहार्यज्ञानरूपोऽविद्यया संयोगः स्यात् , सा चाविद्या[1] मायेति न तस्याः क्लेशत्वमिति वाच्यम्, संयोगहेत्वविद्याया विवेकख्यातिनाश्यत्वबोधकसूत्रविरोधात् । किं च सूत्रकारेण

क्लेशकर्मविपाकाद्यैर्वासनाभिस्तथैव च ।
अपरामृष्टमेवाह पुरुषं हीश्वरं श्रुतिः ॥

इति **योगियाज्ञवल्क्या**दिभिश्चेश्वरोपाधौ संस्कारस्य प्रतिषिद्धत्वात् तदभ्युपगमोऽपि तेषामपसिद्धान्त एव । तथाऽऽगामिसूत्रप्रतिषिद्धं कालावच्छिन्नत्वं चेशे स्याद् उपाधिवृत्त्यभावेनैव चेतनस्य कालानवच्छिन्नत्वाद् इत्यादीन्यत्र दूषणानि सन्ति । तस्मात् प्रलये निरुद्धोऽप्युपाधिः पूर्वसर्गीयसंकल्पवासनाभ्यां स्वयं व्युत्थितो भवतीति यच्छास्त्रं तद्दैनंदिनप्रलये योगनिद्रया शयानस्य स्वयंभुव उपाधिपरमेव, न परमेश्वरोपाधिपरमिति दिक् ।

शास्त्रप्रामाण्यसिद्धौ शास्त्राद् यथोक्तेश्वरसिद्धिरीश्वरसिद्धौ चैतत्प्रत्ययपूर्वकतया शास्त्रप्रामाण्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयं मन्वानो नास्तिक ईश्वरे प्रमाणमस्ति न वेति पृच्छति-**योऽसाविति** । सर्वपुरुषाणां स्वत एकरूपतयैश्वर्यमुपाधिधर्म एवेति प्रतिपादयितुं प्रकृष्टसत्त्वोपादानादित्युक्तम् , प्रकृष्टसत्त्वसंबन्धात्तदौपाधिकः शाश्वतिको नित्य उत्कर्ष ऐश्वर्यमित्यर्थः । ईश्वरस्य चोपाधौ प्रमाणम्—

कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः ॥

इति श्रुत्यादयः । तदैक्षत, सोऽकामयत, तदात्मानं स्वयकुरुत, स एको ब्रह्मण आनन्द इति श्रुत्याद्युक्तस्यानन्दान्तस्य ब्रह्मणि स्वतोऽनुपपत्तिश्च, साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च इत्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्य निर्गुणत्वचिन्मात्रत्वसिद्धेरिति । **सनिमित्तकः** सप्रमाणकः । उत्तरम्-**तस्य शास्त्रं निमित्तमिति** । शास्त्रं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानि । पुनः पृच्छति-**शास्त्रं पुनरिति** । शास्त्र-

---

१. आहार्यभ्रमस्य न तथाभ्रमवतोऽनर्थकारित्वम् इति सहजसिद्धम् इति निगूढाशयः ।

स्यैव प्रामाण्यं कुत इत्यर्थः। उत्तरम्–प्रकृष्टसत्त्वनिमित्तमिति। ईश्वरस्योपाधियंत्प्रकृष्टसत्त्वं तत्प्रत्यक्षरूपवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वाच्छास्त्रस्य प्रामाण्यमित्यर्थः। नन्वेवमन्योन्याश्रयः, शास्त्रप्रामाण्ये सिद्धे प्रकृष्टसत्त्वसिद्धिः तत्सिद्धौ च तन्मूलकतया शास्त्रप्रामाण्यसिद्धिरिति चेन्न, मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यतः ईश्वरसिद्धेः प्रागेव शास्त्रस्य प्रामाण्यसिद्धेः। प्रकृष्टसत्त्वस्य च शास्त्रप्रामाण्यनिर्वाहकतामात्रमत्रोक्तमिति। तथा च न्यायसूत्रम्–मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यम् इति। एतयोरिति। विषयत्वेन समवायसम्बन्धेन च परमेश्वरसत्त्वे[1] वर्त्तमानयोरेतयोः शास्त्रोत्कर्षयोरनादिर्निमित्तनैमित्तिकभावः संबन्धः, शास्त्रं नैमित्तिकं सत्त्वोत्कर्षश्च निमित्तं कारणत्वादित्यर्थः। ततः किमित्याकाङ्क्षायामाह–तस्मादिति। सदैवेश्वरः प्रलयेऽपि ज्ञानेच्छाकृतिमान्, सदैव मुक्तोऽनादिकाले क्लेशादिमुक्तश्चेत्यर्थः। ईश्वरस्याद्वितीयत्वमपि प्रतिपादयति—तच्चेति। नास्ति साम्यमतिशयश्च यस्मात् तादृशमित्यर्थः। अतिशयनिर्मुक्तौ हेतुमाह—न तावदिति। उक्ते हेतुमाह—यदेवेति। यस्माद्धेतोर्यदेवातिशयि निरतिशयं तदेव तत् ऐश्वर्यं स्यादिति योजना। सातिशयत्वे सत्यैश्वर्यमेव न भवति, अप्रतिहतेच्छत्वस्यैवाभावात्। अतो यदेव निरतिशयि तदेव मुख्यमैश्वर्यमित्यर्थः। उपसंहरति—तस्मादिति। ऐश्वर्येण यत्र काष्ठा प्राप्यते स ईश्वर इत्यर्थः। साम्यनिर्मुक्तौ हेतुमाह—न चेति। द्वयोरिति। नवमल्पकालस्थायि, पुराणं दीर्घकालस्थायि एवमस्त्वित्येवंरूपेणैकस्मिन्नर्थे क्वचिद् द्वाभ्यां तुल्याभिमताभ्यां कामिते सत्येकस्य सिद्धौ संकल्पसिद्धावितरस्येच्छाविघातादूनत्वं न्यूनत्वं स्यादतो न समानानेकेश्वरसम्भव इत्यर्थः। ननूभयोः संकल्पान्नवत्वं पुराणत्वं चोभयमेव भवतु? तत्राह–द्वयोश्चेति। तस्य पुरुषविशेषत्वमुपसंहरति–स चेति। स्यादेतत्—यदि प्रकृष्टसत्त्वोपादानादेव शाश्वतिको जीवेभ्य उत्कर्षश्चेतनविशेषस्य त्वयाऽप्यभ्युपगतस्तथा जीवानामप्यपकर्षो मलिनकार्यसत्त्वनिमित्तिक इत्यर्थादागतः। तथा च श्रुतिरपि—

कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः॥ इति।

तर्हि किमर्थं पुरुषविशेष ईश्वर एवेत्युच्यते? एकस्यैवात्मन आकाशस्येवोपाधिभेदैर्जीवेश्वरादिविभागसंभवेन लाघवादैकात्म्यकल्पनस्यैवौचित्यात्, तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि,

---

१. परमेश्वरस्य चित्तसत्त्वे विषयतया (तदवृत्तिविशेषज्ञानविषयतया) शास्त्रस्य, समवायेन च तत्र उत्कर्षस्य सत्तेति भावः। वस्तुतस्तु समवायस्यात्र शास्त्रेऽनभ्युपगमात् तादात्म्येनेत्युचितम् इति ध्येयम्।

आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत्
तथात्मैको ह्यनेकश्च जलाधारेष्विवांशुमान् ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतैरात्मैक्यस्यैव प्रतिपादितत्वाच्च । भेदाभेदोभयश्रुतिस्मृतिमध्ये भेदनिन्दयाऽभेदज्ञानस्य मोक्षफलकत्वकथनेन चाभेदवाक्यानि एव स्वार्थपराणि, भेदवाक्यानि त्वनुवादमात्राणीति[1] ? अत्रोच्यते—जीवेश्वरयोरंशांशिनोस्तावद्व्याप्यव्यापकभावस्वीकारेण जीवोपाधिनाऽवच्छेद्यस्यात्मप्रदेशस्येश्वरोपाध्यवच्छिन्नत्वं वक्तव्यम् । तथा च यथा ब्रह्माण्डाकाशस्य गर्दभमुखावच्छेदेन दुस्स्वरत्वं यथा वा पाय्ववच्छेदेनौपाधिकं दुर्गन्धत्वमेवं कारणसत्त्वावच्छिन्नचिदाभाशस्यापीश्वरस्य जीवोपाध्यवच्छेदेन संसारित्वं स्यात् । यदि च जीवेश्वरौ चैतन्यस्यैवांशौ न तु जीव ईश्वरस्य साक्षादंशोऽतो घटकुण्डाकाशवदेवान्योन्यव्यावृत्तौ जीवेश्वरौ स्वीक्रियेतां तदाऽपीश्वरस्य जीवान्तर्यामित्वानुपपत्तिः, जीवप्रदेशेऽपी[2]श्वरासत्त्वादिति । एवमेव सर्वजीवानामप्यैक्यं न सम्भवति; एकस्यैव चिदाभाशस्यैकान्तःकरणाद्विमुक्तेऽपि प्रदेशे संसार्यन्तःकरणान्तरसम्बन्धाद् बन्धप्रसङ्गेन श्रुत्युक्तबन्धमोक्षादिव्यवस्थाऽनुपपत्तेः । न ह्याकाशस्य भग्नघटप्रदेशेष्वन्यघटसंबन्धो न भवतीति नियमः संभवति, प्रत्यक्षविरोधात्, पर्यायैश्चैकस्मिन्नेव[3] देशेऽनेकलिङ्गदेहसंबन्धस्य समानदेशीयभोगेनानुमानाच्च । तदेतदुक्तं **कपिलाचार्यैः—जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम्, उपाधिभेदेऽप्येकस्य नानायोगः आकाशस्येव घटादिभिः** इत्यादिसूत्रैरिति । ननूपाधिविशिष्टयोरेव जीवेश्वरत्वे वक्तव्ये इति चेत् ? न—विकल्पासहत्वात् । विशिष्टानतिरेके जीवेश्वरत्वबन्धमोक्षादिसांकर्यतादवस्थ्यात् । अतिरेके तु तदनित्यं नित्यं वा ? आद्ये विनाशितया तस्य बन्धमोक्षाद्यनुपपत्तिः, अन्त्ये-वृश्चिकभिया पलायमानस्याशीविषमुखनिपातः । यदि हि विशिष्टा अनेक आत्मानः कल्पनीयास्तर्ह्यस्मासूपन्यस्तगौरवं भवतामप्यापतितम् । अधिकं तु सामान्यैकात्मकल्पनमिति । न चात्माद्वैतश्रुत्यनुरोधेन तदप्युचितमिति वाच्यम्, विशिष्टात्मभ्यः सामान्यात्मनोऽत्यन्तभेदे तत्त्वमस्याद्यभेदवाक्यानुपपत्तितादवस्थ्यात्, अत्यन्तमभेदे च विशिष्टातिरिक्तताविरोधात्, भेदाऽभेदे चास्मन्मतप्रवेशादिति । अस्माभिरपि हि सामान्यरूपेणाभेदो वैधर्म्यलक्षणभेदनिरासायेष्यते, विशेषतस्तु भेद इति । तथा चोक्तं **कपिलाचार्यैः—नाद्वैतश्रुतिविरोधो जाति-**

---

१. लोकसिद्धभेदानुवादपराणि इत्यर्थः ।

२. अत्र अपि शब्दो निरर्थकः प्रतिभाति ।

३. पर्यायैः = क्रमशः । तथा च एकत्रैवेश्वरे परस्परविरुद्धसंसारित्वासंसारित्वधर्मद्वयसमावेशो नोपपद्येत इति भावः ।

परत्वात् इति। एव तावदवच्छेदवादो निरस्तः। प्रतिबिम्बवादस्त्वत्यन्तं विकल्पासहः, प्रतिबिम्बस्य तुच्छत्वे प्रतिबिम्बरूपजीवस्य ब्रह्मणा सहाभेदानुपपत्तिः, सदसतोरभेदानुपपत्तेः; अतुच्छत्वे चात्मनानात्वस्य शब्दभेदेन स्वीकारापत्तरद्वैताद्यनुपपत्तिश्चेति। अत्र च मूढानामुपर्युपरि कक्षाः ब्रह्ममीमांसाभाष्येऽस्माभिर्निराकृताः। तत्त्वमस्यादिवाक्यानि तत्र विस्तरेण व्याख्यातानि, संक्षेपतस्त्वत्रापि व्याख्यास्यामः। न्यायानुग्रहेण बलवद्भिरग्निविस्फुलिङ्गादिभिः सांशदृष्टान्तैर्विरोधादाकाशसूर्यादिदृष्टान्ता अखण्डतापरा न भवन्ति, किंतु ब्रह्मणि सर्वजीवानामविभागलक्षणाभेदस्य सर्वकालस्थायितया पारमार्थिकत्वेऽपि यत्किञ्चिदवच्छेदेन फेनबुद्बुदादिवद् अतिभङ्गुरस्य विभागलक्षणभेदस्यापारमार्थिकस्यौपाधिकत्वमात्रं प्रतिपादयन्तीति। एतेन भेदनिन्दावाक्यानि प्रकरणभेदैर्विभागवैधर्म्यादिभेदपराण्येव। यच्चोक्तमभेदज्ञानान्मोक्षः श्रूयत इति, तत् परम्परयैव न तु साक्षात्, अथात आदेशो नेति नेति, न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्ति,

प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां परमं हि तत्।
पश्यन्ति सूरयः शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम्॥

इत्याद्यैः श्रुतिस्मृतिवाक्यैर्विवेकाख्यभेदज्ञानस्यैव मुख्यत्वात्;

परमात्मात्मनोर्योगः परमोऽर्थ इतीष्यते।
मिथ्यैतदन्यद् द्रव्यं हि नैति न द्रव्यतां यतः।

इति विष्णुपुराणादिष्वत्यन्ताभेदस्यापि निन्दितत्वाच्चेति। किं बहुना—

अन्यश्च राजन्! प्रवरस्तथाऽन्यः पञ्चविंशकः।
तत्स्थत्वाच्चानुपश्यन्ति एक एवेति साधवः॥

इति मोक्षधर्मादिष्वन्योन्याभावाविभागरूपतयैव भेदाभेदयोर्व्याख्यातत्वेन भेदवाक्याऽभेदवाक्ययोरर्थनिर्णये नाधुनिककुतर्कापेक्षेति दिक् ॥२४॥

किं च—

तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् ॥२५॥

यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नप्रत्येकसमुच्चयातीन्द्रियग्रहणमल्पं बह्विति सर्वज्ञबीजमेतद्धिवर्धमानं यत्र निरतिशयं स सर्वज्ञः। अस्ति काष्ठाप्राप्तिः सर्वज्ञबीजस्य, सातिशयत्वात्परिमाणवदिति।

यत्र काष्ठाप्राप्तिर्ज्ञानस्य स सर्वज्ञः। स च पुरुषविशेष इति। सामान्यमात्रोपसंहारे च कृतोपक्षयमनुमानं न विशेषप्रतिपत्तौ समर्थम्, इति तस्य संज्ञादिविशेषप्रतिपत्तिरागमतः पर्यन्वेष्या। तस्यात्मानुग्रहाभावेऽपि भूतानुग्रहः प्रयोजनम्, ज्ञानधर्मोपदेशेन कल्पप्रलयमहाप्रलयेषु संसारिणः

पुरुषानुद्धरिष्यामीति । तथा चोक्तम्—आदिविद्वान्निर्माणचित्तमधिष्ठाय कारुण्याद्भगवान्परमर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तन्त्रं प्रोवाचेति ॥२५॥

तत्त्ववैशारदी

एवमस्य क्रियाज्ञानशक्तौ शास्त्रं प्रमाणमभिधाय ज्ञानशक्तावनुमानं प्रमाणयति— किञ्चेति । तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् ।

व्याचष्टे — यदिदमिति । बुद्धिसत्त्वावरकतमोऽपगमतारतम्येन यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नानां प्रत्येकं च समुच्चयेन च वर्तमानानामतीन्द्रियाणां ग्रहणम्, तस्य विशेषणमल्पं बह्विति, सर्वज्ञबीजम् कारणम् । कश्चित्किंचिदेवातीतादि गृह्णाति, कश्चिद्बहु, कश्चिद्बहुतरम्, कश्चिद्बहुतममिति ग्राह्यापेक्षया ग्रहणस्याल्पत्वं बहुत्वं कृतम् । एतद्धि वर्धमानं यत्र निष्क्रान्तमतिशयात्स सर्वज्ञ इति । तदनेन प्रमेयमात्रं कथितम् । अत्र प्रमाणयति—अस्ति काष्ठाप्राप्तिः सर्वज्ञबीजस्येति साध्यनिर्देशः[1] । निरतिशयत्वं काष्ठा, यतः परमतिशयवत्ता नास्तीति । तेन नावधिमात्रेण सिद्धसाधनम् । सातिशयत्वादिति हेतुः । यद्यत्सातिशयं तत्तत्सर्वं निरतिशयम्, यथा कुवलामलकबिल्वेषु सातिशयं महत्त्वमात्मनि निरतिशयमिति व्याप्तिं दर्शयति—परिमाणवदिति । न च गरिमादिभिर्गुणैर्व्यभिचार इति सांप्रतम् । न खल्ववयवगरिमातिशयी गरिमावयविनः, किं त्वापरमाणुभ्य आऽन्त्यावयविभ्यो यावन्तः केचन तेषां सर्वेषां प्रत्येकवर्तिनो गरिम्णः समाहृत्य गरिमवर्धमानाभिमानः । ज्ञानं तु न प्रतिज्ञेयं समाप्यत इत्येकद्विबहुविषयतया युक्तं सातिशयमिति न व्यभिचारः ।

उपसंहरति—यत्र काष्ठेति । ननु सन्ति बहवस्तीर्थंकरा बुद्धार्हतकपिलर्षिप्रभृतयः । तत्कस्मात्त एव सर्वज्ञा न भवन्त्यस्मादनुमानादित्यत आह—सामान्येति । कुतस्तर्हि तद्विशेषप्रतिपत्तिरित्यत आह—तस्येति । बुद्धादिप्रणीतश्चागमाभासो न त्वागमः, सर्वप्रमाणबाधितक्षणिकनैरात्म्यादिमार्गोपदेशकत्वेन विप्रलम्भकत्वादिति भावः । तेन श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणलक्षणादागमत आगच्छन्ति बुद्धिमारोहन्ति अस्मादभ्युदयनिःश्रेयसोपाया इत्यागमः । तस्मात्संज्ञादिविशेषप्रतिपत्तिः, संज्ञाविशेषः शिवेश्वरादिः श्रुत्यादिषु प्रसिद्धः । आदिपदेन षडङ्गतादशाव्ययते संगृहीते । यथोक्तं वायुपुराणे—

सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता[2] नित्यमलुप्तशक्तिः[3] ।
अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरंगानि महेश्वरस्य ॥

---

१. काष्ठाप्राप्तिः साध्यम् इत्यर्थः ।

२. जीवकर्मसहकारेण कर्म कुर्वतोपीश्वरस्य तथैव न स्वातन्त्र्यव्याघातो यथाऽमात्यसहकारेण राज्ञः इति बोध्यम् ।

३. एकस्या अपि शक्तेरलोपे अलुप्तशक्तित्वं सूपपादमिति कृत्वा पृथगनन्तशक्तिरित्युक्तम् ।

तथा—ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः ।
स्रष्टृत्वमात्मसंबोधो ह्यधिष्ठातृत्वमेव च ।
अव्ययानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शंकरे ।।

स्यादेतत्-नित्यतृप्तस्य भगवतो वैराग्यातिशयसंपन्नस्य स्वार्थे तृष्णासंभवात्कारुणिकस्य च सुखैकतानजनसर्जनपरस्य दुःखबहुलजीवलोकजननानुपपत्तेरप्रयोजनस्य च प्रेक्षावतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः क्रियाशक्तिशालिनोऽपि न जगत्क्रियेत्यत आह—तस्यात्मानुग्रहाभावेऽपीति । भूतानाम् प्राणिनामनुग्रहः प्रयोजनम् । शब्दाद्युपभोगविवेकख्यातिरूपकार्यकरणात्किल चरितार्थं चित्तं निवर्तते । ततः पुरुषः केवली भवति । अतस्तत्प्रयोजनाय कारुणिको विवेकख्यात्युपायं कथयति । तेनाचरितार्थत्वाच्चित्तस्य जन्तूनीश्वरः पुण्यापुण्यसहायः सुखदुःखे भावयन्नपि [1]नाकारुणिकः । विवेकख्यात्युपायकथने द्वारमाह—ज्ञानधर्मोपदेशेनेति । ज्ञानं च धर्मश्च ज्ञानधर्मौ, तयोरुपदेशेन ज्ञानधर्मसमुच्चयाल्लब्धविवेकख्यातिपरिपाकात्कल्पप्रलये=ब्रह्मणो दिनावसाने यत्र सत्यलोकवर्जं जगदस्तमेति । महाप्रलये ससत्यलोकस्य ब्रह्मणोऽपि निधने संसारिणः स्वकारणगामिनोऽतस्तदा मरणदुःखभाजः । कल्पेत्युपलक्षणमन्यदापि । स्वार्जितकर्मपाकवशेन जन्ममरणादिभाजः पुरुषानुद्धरिष्यामीति कैवल्यं प्राप्य पुरुषा उद्धृता भवन्तीत्यर्थः । एतच्च करुणाप्रयुक्तस्य ज्ञानधर्मोपदेशनं कापिलानामपि सिद्धमित्याह—तथा चोक्तमिति । पञ्चशिखाचार्येण इति शेषः । आदिविद्वान् कपिल इति । आदिविद्वानिति पञ्चशिखाचार्यवचनमादिमुक्तस्वसंतानादिगुरुविषयं न त्वनादिमुक्तपरमगुरुविषयम् । आदिमुक्तेषु कदाचिन्मुक्तेषु विद्वत्सु कपिलोऽस्माकमादिविद्वान्मुक्तः स एव च गुरुरिति । कपिलस्यापि जायमानस्य महेश्वरानुग्रहादेव ज्ञानप्राप्तिः श्रूयत इति । कपिलो नाम विष्णोरवतारविशेषः प्रसिद्धः । स्वयंभूः हिरण्यगर्भः । तस्यापि सांख्ययोगप्राप्तिर्वेदे श्रूयते । स एवेश्वर आदिविद्वान्कपिलो विष्णुः स्वायंभूरिति भावः । स्वायंभुवानां त्वीश्वर इति भावः ।। २५ ।।

योगवार्त्तिकम्

पुरुषान्तरेभ्य ईश्वरस्य निरतिशयसार्वज्ञ्यरूपविशेषान्तरं प्रतिपादयन् सूत्रमवतारयति—किं चेति ।

तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् । बीजं = लिङ्गं सर्वज्ञानुमापकं वक्ष्यमाणं यत्सातिशयजातीयं ज्ञानं तत् तत्रेश्वरे निरतिशयमित्यर्थः । सार्वज्ञ्यबीजमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः । यत्तु बीजं कारणम्, तथा च सर्वज्ञत्वकारणं सत्त्व-

---

१. अत्रार्थे न्यायकन्दली न्यायमञ्जरी च द्रष्टव्ये ।

मिति तस्यार्थ इति कश्चित्, तन्न; ज्ञानस्य बह्वल्पतयोरेव बीजतयाऽत्र भाष्यकारैर्व्याख्यास्यमानत्वादिति। व्याचष्टे—यदिदमिति। यद् अतीतानागतवर्त्तमानानां प्रत्येकसमुच्चितामतीन्द्रियार्थानामल्पं बहु ग्रहणं ज्ञानमिदं सर्वज्ञबीजमित्यर्थः। कथं बीजम्? तदाह—तदिति। एतत्सर्वज्ञबीजं सातिशयज्ञानं विवर्धमानं यत्र निरतिशयं भवति स सर्वज्ञोऽन्यथाऽनवस्थानादिति युक्तिरुक्ता। प्रयोगमप्याह—अस्तीति। सर्वज्ञबीजं सातिशयज्ञानं क्वचित्प्राप्तकाष्ठं सातिशयत्वात् परिमाणवदित्यर्थः। अत्र बाधकाभावे सतीति हेतुर्विशेषणीयस्तेन गुरुत्वसंस्काररूपादिषु न व्यभिचारः। तेषां चैकत्र काष्ठाप्राप्तौ कार्यमात्रेऽतिशयित्वमेव[1] बाधकम्, सामग्र्यास्तारतम्याव्यवस्थित्या कार्यतारतम्ये व्यवस्थाऽनुपपत्तेः। ज्ञानेच्छापरिमाणानां तु नित्यानामपि सिद्धतया क्वचित् काष्ठाप्राप्तौ नास्ति बाधकम्। वस्तुतस्तु यथाश्रुतभाष्यादनवस्थाऽऽपत्तेश्च गुरुत्वादिष्वप्यतिशयानां क्वचित्काष्ठाऽनुमीयते, सामग्रीतारतम्यकाष्ठाया अप्यनवस्थाऽऽपत्त्यैवानुमानसाम्यात्। अतो न हेतौ विशेषणापेक्षेति। अस्मिंश्चानुमाने श्रुत्यादिस्तर्क इति। सूत्रतात्पर्यमाह—यत्रेति। ननूक्तानुमानेन सामान्यतः सर्वज्ञपुरुषसिद्धावपि तस्य संज्ञाविशेषः कथमवधार्यत इत्याकाङ्क्षायामाह-सामान्येति। सामान्यमात्रेणोपसंहारे निश्चये कृतपर्यवसानमनुमानं न संज्ञाऽऽदिविशेषप्रतिपादनक्षममित्यत इत्यादिरर्थः। संज्ञा = ब्रह्मान्तर्यामिपरमात्मादिरूपा। आदिशब्देन पूर्णानन्दत्वपरमकारुणिकत्वपारमार्थिकात्मत्वजगदाधारकारणत्वादयो ग्राह्याः। हरिहरादिसंज्ञामूर्त्तयस्तु शक्तिशक्तिमदाद्यभेदेनोपासनार्थमेव परमेश्वरस्योच्यन्ते न तु साक्षादेव—

ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मन्! प्रधाना ब्रह्मशक्तयः।
ततो न्यूनाश्च मैत्रेय! देवा दक्षादयस्ततः॥
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां यः परः स महेश्वरः॥

इत्यादिवाक्येभ्यः। आगमतः = वेदान्ततः। यत्त्वाधुनिकाः केचन परस्य साक्षादपि लीलाविग्रहं कल्पयन्ति, तदप्रामाणिकम्, विष्ण्वादीनामेव

---

१. अयमाशयः—गुरुत्वादिगुणाः सर्वथा अनित्या एवेति नैतेषां काष्ठाप्राप्तिः क्वचित्, सर्वत्रैव वर्तमानानामेषां सातिशयत्वादेव च न क्वापि निरतिशयत्वम्। यदि हि यत्र यत्र सातिशयत्वं तत्र तत्र काष्ठाप्राप्तिमत्त्वमिति व्याप्तिः स्यात् तर्हि गुरुत्वादौ व्यभिचारः स्फुट एव, सातिशयत्वेऽपि क्वचिदेषां काष्ठाप्राप्तेरभावात्। सर्वत्रैवैषां सातिशयत्वे कार्यत्वं नियामकम्। तथा च कार्यत्वसमव्याप्तं सातिशयत्वमेवैतेषां काष्ठाप्राप्तौ बाधकम् इति बाधकाभावे सतीति हेतुविशेषणेन व्यभिचारोद्धारः स्पष्टः।

लीलाऽवतारश्रवणात्। विष्णवादीनां च परमात्मन्येवाहंभावात्तेषामवतारा एव परमेश्वरावतारतया श्रुतिस्मृतिषूच्यन्ते, तेन तु ते भ्रान्ताः, न तस्य कार्यं करणं च विद्यते इत्यादिश्रुतिभ्यः परमेश्वरस्य कार्यकारणाख्यशरीरद्वय-प्रतिषेधात्;

अनादिमत्परं ब्रह्म सर्वदेहविवर्जितम् ॥

इत्यादिस्मृतिभ्यश्चेति दिक्।

ननु नित्यमुक्तश्चेदीश्वरस्तर्हि पुरुषार्थाभावात् तस्य प्रवृत्तिर्न घटते, तथा च सांख्यसूत्रम्—स्वोपकारादधिष्ठानं लोकवत् इति पूर्वपक्षः, तन्न; प्रवृत्त्यादिनित्यत्वात् तत्र निमित्तापेक्षा नास्तीति मुख्यसमाधाने सत्यपि प्रौढ्या प्रकारान्तरेणापि समाधानमाह—तस्यात्मेति। आत्मानुग्रहः=स्वोपकारः, तस्येश्वरस्य स्वोपकाराभावेऽपि भक्तान् पुरुषानुद्धरिष्यामीत्याशयेन ज्ञानधर्मयोरुपदेशतो भक्तभूतानुग्रहः प्रयोजनम्। पुरुषाणां विशेषणं कल्पेत्यादि। कल्पप्रलयेषु=दैनंदिनप्रलयेषु, महाप्रलयेषु=प्राकृतप्रलयेषु च संसारिणः स्वकारणगामिनोऽतस्तदा मरणदुःखभाज इत्यर्थः। ननु स्वेष्टसाधनताज्ञानाभावे कथं व्यापारः स्यादिति चेत्? न; तृणारणिमणिन्यायेन स्वेष्टसाधनताज्ञानपरदुःखज्ञानयोर्विजातीयेच्छाद्वयं प्रत्येव फलबलेन हेतुतायाः क्लृप्तत्वात्, तथा च ब्रह्मसूत्रम्—लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् इति। ननु तथाऽपि भक्तानेवानुगृह्णाति नान्यान् प्रत्युत तान्निगृह्णात्यपि स्वभक्तैश्वर्यदानेनेत्यतो वैषम्यादिना नेश्वरस्य नित्यमुक्तत्वं भवतीति चेत्? मैवम्—अग्नेरौष्ण्यस्वाभाव्यवत् विशुद्धसत्त्वे भक्तवशतास्वभावस्यापर्यनुयोज्यत्वात्। वैषम्यं च रागद्वेषाभ्यामेव भवति न तु प्रवृत्तिमात्रेणेति। अत एव गीता—

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्॥ इति।

यच्च हिरण्यगर्भाद्यैश्वर्यदानाद् अन्येषां दुःखं भवति तत्रापि हिरण्यगर्भादीनामेव वैषम्यं बीजम्, ईश्वरस्य तु परदुःखप्रहाणेच्छा विद्यमानाऽपि भक्तवशतया कुण्ठिता स्वकार्याय विलम्बत इति सर्वं समञ्जसम्। यच्च सर्वेश्वरस्य कर्मसापेक्षतया वैषम्यं नैर्घृण्यं च[1] ब्रह्ममीमांसासूत्रेणापाकृतं तत्राप्ययमेवाशयः-लोकानां विहितनिषिद्धरूपाणि कर्माणि देवानां सुखदुःखसाधनानि; अत ईश्वरेण स्वभक्तदेवेष्वपराद्धाय यद्दुःखं दीयते अनपराद्धाय सुखं तद्भक्तपारवश्यनिमित्तकमिति। स्वप्रयोजनाभावेऽपि विदुषां प्रवृत्तौ पञ्चशिखाचार्यवाक्यं सांख्यस्थं प्रमाणयति-तथा चोक्तमिति। आदिविद्वान् स्वयंभूः सर्गादावाविर्भूतो विष्णुर्निर्माणचित्तं योगबलेन स्वनिर्मितं चित्तमधिष्ठाय

१. वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति इति ब्रह्मसूत्रम् ॥ २।१।३४॥

स्वांशेन प्रविश्य कपिलाख्यपरमर्षिर्भूत्वा कारुण्याज्जिज्ञासव आसुरये तत्त्वं प्रोवाचेत्यर्थः ॥ २५ ॥

स एषः—

पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥ २६ ॥

पूर्वे हि गुरवः कालेनावच्छिद्यन्ते । यत्रावच्छेदार्थेन कालो नोपावर्तते स एष पूर्वेषामपि गुरुः । यथास्य सर्गस्यादौ प्रकर्षगत्या सिद्धस्तथातिक्रान्तसर्गादिष्वपि प्रत्येतव्यः ॥ २६ ॥

तत्त्ववैशारदी

संप्रति भगवतो ब्रह्मादिभ्यो विशेषमाह—स एष इति । पातनिका—स एष इति । सूत्रम्—पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ।

व्याचष्टे—पूर्वे हीति । कालस्तु शतवर्षादिः अवच्छेदार्थेनावच्छेदेन प्रयोजनेन, नोपावर्तते न वर्तते प्रकर्षस्य गतिः प्राप्तिः । प्रत्येतव्य आगमात् । तदनेन प्रबन्धेन भगवानीश्वरो दर्शितः ॥ २६ ॥

योगवार्त्तिकम्

परमेश्वरस्यापरं विशेषं प्रतिपादयति सूत्रकारः—

स एष पूर्वेषापि गुरुः कालेनानवच्छेदात् । पूर्वेषां पूर्वपूर्वसर्गाद्युत्पन्नानां ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादीनामपि गुरुः पिताऽन्तर्यामी विद्यया ज्ञानचक्षुःप्रदश्च, कुतः ? कालेनानवच्छेदात्, ब्रह्मादयो हि द्विपरार्द्धादिकालेनावच्छिन्नं गुरुं विना न सम्भवन्तीत्यर्थः, यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै इत्यादिश्रुतिभ्य इति भावः । न च प्रकृतिस्वातन्त्र्यक्षतिः, निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनाम् इत्यागामिसूत्रात् निमित्तकारणस्येश्वरादेस्तत्स्वातन्त्र्याविघातकत्वात् । एतदेव व्याचष्टे-पूर्वे हीति । अवच्छेदशब्दार्थेनावच्छेदप्रयोजनेन कालो नोपावर्तते न संबध्यते । तात्पर्यार्थमाह-यथाऽस्येति । अस्य वर्त्तमानस्य सर्गस्यादौ पूर्वं प्रकर्षगत्या ज्ञानोत्कर्षप्राप्त्या स्वतःसिद्ध इत्यर्थः । अत्रेश्वरस्य सर्वजीवपितृत्ववचनात् श्रुत्युक्ताग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तानुसारेण च जीवब्रह्मणोरंशांशिभावस्तयोरभेदश्च पितापुत्रवदेवेति भावः । तथा च स्मृतिः—

यथा दीपसहस्राणि दीप एकः प्रसूयते ।
तथा जीवसहस्राणि स एवैकः प्रसूयते ॥
सलिले करकाऽश्मेव दीपोऽग्नाविव तन्मयः ।
जीवो मौढ्यात् पृथग् बुद्धो युक्तो ब्रह्मणि लीयते[१] ॥ इत्यादिः ।

---

१. मौढ्यात् जीवः ब्रह्मणः पृथगात्मानं जानाति, बुद्धस्तु युक्तः, युक्तोऽत एव बुद्ध इति वा ब्रह्मणि लीयते इति तात्पर्यम् ।

अयं चाभेदो नाखण्डता; अपि त्वविभाग एव, अविभागो वचनात् इति वेदान्तसूत्रेण जीवानां ब्रह्मण्यविभागलक्षणाभेदस्यैव वचनात्। अविभागश्च दुग्धं जलमभूदित्यादिप्रत्ययनियामकः स्वरूपसम्बन्धः आधारताऽऽदिवत्, किं वा लक्षणानन्यत्वमिति। अनेन पितृत्वान्तर्यामित्वरूपेण गुरुत्वेन जीवानामप्यात्मेश्वर इति वेदान्तमहावाक्यार्थोऽपि सूचितः। यो हि यस्यांशी अधिष्ठाता वा भवति स तस्यात्मेति दृष्टम्। यथा सूर्यश्चक्षुषः, यथा वा जीवो देहस्येति दिक् ॥२६॥

तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २७ ॥

वाच्य ईश्वरः प्रणवस्य। किमस्य संकेतकृतं वाच्यवाचकत्वमथ प्रदीपप्रकाशवदवस्थितम् इति? स्थितोऽस्य वाच्यस्य वाचकेन सह सम्बन्धः। संकेतस्त्वीश्वरस्य स्थितमेवार्थमभिनयति। यथावस्थितः पितापुत्रयोः संबन्धः संकेतेनावद्योत्यते अयमस्य पिता, अयमस्य पुत्र इति सर्गान्तरेष्वपि वाच्यवाचकशक्त्यपेक्षस्तथैव संकेतः क्रियते। संप्रतिपत्तिनित्यतया नित्यः शब्दार्थसंबन्ध इत्यागमिनः प्रतिजानते॥ २७ ॥

तत्त्ववैशारदी

संप्रति तत्प्रणिधानं दर्शयितुं तस्य वाचकमाह-तस्य वाचकः प्रणवः।

व्याचष्टे—**वाच्य** इति। तत्र परेषां मतं विमर्शद्वारेणोपन्यस्यति—**किमस्येति**। वाचकत्वम् प्रतिपादकत्वमित्यर्थः। **परे हि** पश्यन्ति—यदि स्वाभाविकः शब्दार्थयोः संबन्धः संकेतेनास्माच्छब्दादयमर्थः प्रत्येतव्य इत्येवमात्मकेनाभिव्यज्येत, ततो यत्र नास्ति स संबन्धस्तत्र संकेतशतेनापि न व्यज्येत। न हि प्रदीपव्यङ्ग्यो घटो यत्र नास्ति तत्र प्रदीपसहस्रेणापि शक्यो व्यङ्क्तुम्। कृतसंकेतस्तु करभशब्दो वारणे वारणप्रतिपादको दृष्टः। ततः संकेतकृतमेव वाचकत्वमिति विमृश्याभिमतमवधारयति—**स्थितोऽस्येति**। अयमभिप्रायः—सर्व एव शब्दाः सर्वाकारार्थाभिधानसमर्था[1] इति स्थित एवैषां सर्वाकारैरर्थैः स्वाभाविकः संबन्धः। ईश्वरसंकेतस्तु प्रकाशकश्च नियामकश्च तस्य। ईश्वरसंकेतासंकेतकृतश्चास्य वाचकापभ्रंशविभागः। तदिदमाह—संकेतस्त्वीश्वरस्येति। निदर्शनमाह—**यथेति**। ननु शब्दस्य प्राधानिकस्य महाप्रलयसमये प्रधानभावमुपगतस्य शक्तिरपि प्रलीना। ततो महदादिक्रमेणोत्पन्नस्यावाचकस्यैव माहेश्वरेण संकेतेन न शक्या वाचकशक्तिरभिज्वलयितुम् विनष्टशक्तित्वादित्यत आह—**सर्गान्तरेष्वपीति**। यद्यपि सह शक्त्या प्रधान-

---

१. तथा च भगवान् महाभाष्यकारोऽपि प्राह 'सर्वे सर्वार्थवाचकाः' इति ॥

साम्यमुपगतः शब्दस्तथापि पुनराविर्भवंस्तच्छक्तियुक्त एवाविर्भवति वर्षातिपातसमधिगतमृद्भाव इवोद्भिज्जो मेघविसृष्टवारिधारावसेकात् । तेन पूर्वसंबन्धानुसारेण संकेतः क्रियते भगवतेति । तस्मात्संप्रतिपत्तेः सदृशव्यवहारपरम्परायाः नित्यतया नित्यः शब्दार्थयोः सम्बन्धो न कूटस्थनित्य इत्यागमिकाः प्रतिजानते, न पुनरागमनिरपेक्षाः सर्गान्तरेष्वपि तादृश एव संकेत इति प्रतिपत्तुमीशत इति भावः ॥ २७ ॥

योगवार्त्तिकम्

ईश्वरशब्दार्थो विस्तरेण व्याख्यातः। इदानीं तत्प्रणिधानं व्याख्यातुमादौ प्रणिधानाङ्गं मन्त्रं दर्शयति—

तस्य वाचकः प्रणवः । तस्येश्वरस्य प्रणवो नामेत्यर्थः,

अदृष्टविग्रहो देवो भावग्राह्यो मनोमयः ।
तस्योंकारः स्मृतो नाम तेनाहूतः प्रसीदति ॥

इति **योगियाज्ञवल्क्या**दिवचनेभ्यः । अदृष्टविग्रहोऽद्भुतशरीरो देवः परमात्मा भावग्राह्यो भक्तिमात्रग्राह्यो मनोमयो मनस्तुल्यकारणोपाधिशबलोऽयःशबलाग्निवदित्यादिरर्थः ।

कर्त्तव्यविचारोपयोगिनमर्थं पूरयति—**वाच्य ईश्वर** इति । नित्य एव प्रणवेन सहेश्वरस्य वाच्यवाचकभाव इति । श्रद्धाऽतिशयोत्पादनाय संशयपूर्वकमवधारयति—**किमस्येति** । ईश्वरप्रणवयोर्वाच्यवाचकता शक्तिः किमस्येश्वरस्य संकेतेनाहार्यान्योन्याध्यासरूपेण कृताऽऽगन्तुकी; यथा पिण्डविशेषे देवदत्तादिनामवाच्यता पितृसंकेतकृता तद्वत्, अथ वा प्रदीपस्य प्रकाशवत्स्वाभाविकी यावद्द्रव्यभाविनीत्यर्थः । विमृष्य सिद्धान्तमाह—**स्थित** इति । अर्थसम्बन्धमेवाभिनयति = प्रकाशयतीत्यर्थः । **स च शक्त्याख्यसम्बन्ध** आधाराधेयवत्स्वरूपसम्बन्धोऽतिरिक्तपदार्थ एव वाऽस्तु । घटादिनाम्नामप्येवं बोध्यम् । देवदत्तादिनाम्नां तु नैवं यतः पुरुषसंकेतभेदेनार्थभेदा भवन्तीति । **संकेतेनेति** । अयमस्य पितेत्याद्येवंरूपेणेत्यन्वयः । ननु शक्तिनित्यत्वेऽपि कदाचित्संकेतभेदाद्देवदत्तादिशब्दवदर्थभेदोऽपि प्रणवस्य स्यादित्याशङ्कायामाह—**सर्गान्तरेष्वपीति** । अर्थसंकेतो लौकिको न भवति; अपि तु सर्वज्ञाश्चेतनाशक्ति पूर्वसिद्धामनुसृत्यैव संकेतं कुर्वन्तीत्याशयः । सम्बन्धनित्यत्वे संप्रतिपत्त्याख्यकार्यनित्यत्वं प्रमाणयति—**सम्प्रतिपत्तीति** । देवदत्तादिशब्दवद्वाच्यवाचकभावस्यानित्यत्वे कदाचित्संकेतवैपरीत्येन व्यवहारवैपरीत्यमपि स्यादित्याशयः । तथा च सति सर्वत्र शब्दार्थेऽनाश्वासः स्यादित्यागमिनः प्रतिजानते=अवधारयन्तीति समग्रवाक्यार्थेनान्वयः ॥२७॥

विज्ञातवाच्यवाचकत्वस्य योगिनः—

तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥२८॥

प्रणवस्य जपः प्रणवाभिधेयस्य चेश्वरस्य भावनम्। तदस्य योगिनः प्रणवं जपतः प्रणवार्थं च भावयतश्चित्तमेकाग्रं संपद्यते। तथा चोक्तम्—

स्वाध्यायाद्योगमासीत योगात्स्वाध्यायमासते।
स्वाध्याययोगसंपत्त्या परमात्मा प्रकाशते॥ इति॥ २८॥

तत्त्ववैशारदी

वाचकमाख्याय प्रणिधानमाह—तज्जपस्तदर्थभावनम्। व्याचष्टे—प्रणवस्येति। भावनं पुनः पुनश्चित्ते निवेशनम्। ततः किं सिध्यतीत्यत आह—प्रणवमिति। एकाग्रं संपद्यते एकस्मिन्भगवत्यारमति चित्तम्। अत्रैव वैयासिकीं गाथामुदाहरति—तथा चेति। तत ईश्वरः समाधितत्फललाभेन तमनुगृह्णाति॥ २८॥

योगवार्त्तिकम्

प्रणिधानाङ्गमन्त्रं प्रदर्श्य साङ्गप्रणिधानस्य स्वरूपं सूत्रकारो वक्ष्यति, तत्सूत्रं पूरयित्वोत्थापयति—विज्ञातेति। सूत्रेण सहान्वयः।

तज्जपस्तदर्थभावनम्। सूत्रार्थं व्याचष्टे—प्रणवस्येति। प्रणवजपेन सह ब्रह्मध्यानं प्रणिधानम्, तच्च वाच्यवाचकभावं ज्ञात्वा कर्त्तव्यमिति समुदायार्थः।

प्रणवेन परं ब्रह्म ध्यायीत नियतो यतिः॥

इति स्मरणादिति। प्रणवार्थश्चावान्तरभेदैः श्रुत्यादिषु बहुधोक्तः, संक्षेपात्तु गारुडोक्तोऽर्थोऽत्र कथ्यते। यथा गारुडे—

व्यक्ताव्यक्ते च पुरुषस्तिस्रो मात्राः प्रकीर्त्तिताः।
अर्धमात्रा परं ब्रह्म ज्ञेयमध्यात्मचिन्तकैः॥ इति।

प्रणवार्थचिन्तनं च मुख्यतो द्विविधम्—तत्रैकमंशांशिकार्यकारणशक्तिशक्तिमदाद्यभेदेन तप्तायःपिण्डवदविभागलक्षणैकीभावादहं ब्रह्म सर्वं खलु ब्रह्मेत्यादिरूपं भवति तमेतमात्मानमोमिति ब्रह्मणैकीकृत्य ब्रह्म चात्मनोमित्येकीकृत्य इत्यादि श्रुतेः, सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत इत्यादि श्रुतेश्च,

एकः समस्तं यदिहास्ति किंचित्तदच्युतो नास्ति परं ततोऽन्यत्।
सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम्॥

इत्यादिस्मृतेश्च। अपरं प्रकृतितत्कार्यपुरुषेभ्यो विवेकेन केवले ब्रह्मचिन्मात्र आत्मत्वचिन्तनम्, ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः

पाराय तमसः परस्मात्, अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति तमेवैकं जानथ आत्मानम् आत्मेत्येवोपासीत इति श्रुतेः,

प्रकृतिं पुरुषे स्थाप्य पुरुषं ब्रह्मणि न्यसेत् ।
अहं ब्रह्म परं ज्योतिः प्रसंख्याय विमुच्यते ॥
यः सर्वभूतचित्तज्ञो यश्च सर्वहृदि स्थितः ।
यश्च सर्वान्तरे ज्ञेयः सोऽहमस्मीति चिन्तयेत् ॥

इति गारुडादिभ्यश्च । तथा—आत्मेति तूपयन्ति ग्राहयन्ति च इति ब्रह्ममीमांसासूत्राच्च । अत्र गारुडवाक्ये पुरुषस्य ब्रह्मणि न्यासो लय एव न त्वभेदः,

विज्ञानात्मनि संयोज्य क्षेत्रज्ञे प्रविलाप्य तम् ।
ब्रह्मण्यात्मानमाधारे घटाम्बरमिवाम्बरे ॥

इत्यादिवाक्येषु जीवविलापनेन ब्रह्मात्मचिन्तनस्य स्मरणात्, प्रकृतिस्थापनसाहचर्याच्च । अम्बरदृष्टान्तश्च नाखण्डत्वे—

यथाऽग्निरग्नौ संक्षिप्तः समानत्वमनुव्रजेत् ।
तथाऽऽत्मा साम्यमभ्येति योगिनः परमात्मना ॥

इत्यादिवाक्योक्तस्याग्निवायुजलादिबहुलदृष्टान्तस्य साम्यस्य च विरोधाद्, न्यायानुग्रहेणाग्न्यालयादिदृष्टान्तानामेव बलवत्त्वाच्च; किंत्वेकरूपस्यौपाधिकमिथ्याविभागनिवृत्तिमात्र इति । विलापनेन च प्रकृत्यादिवज्जीवानामनात्मत्वमेव लभ्यते । तदुक्तं मात्स्ये—

तत्त्वैः संपादितं भुङ्क्ते पुरुषः पञ्चविंशकः ।
ईश्वरेच्छावशात्सोऽपि जडात्मा कथ्यते बुधैः ॥ इति ।

मोक्षधर्मे च—

ते चैनं नाभिनन्दन्ति पञ्चविंशकमप्युत ।
षड्विंशमनुपश्यन्तः शुचयस्तत्परायणाः ॥ इति ।

एतेन प्रकृतिपुरुषौ विलाप्य यच्छिष्टं ब्रह्म तस्मिन्नेवाहंभावे वचनाच्च न जीवे मुख्योऽहंशब्द इति । अनयोश्चिन्तनयोर्मध्ये प्रथमचिन्तनमुपासना, द्वितीयं तत्त्वज्ञानमिति । ब्रह्मात्मताज्ञानं चातिदुर्लभम् । मोक्षधर्मे चोक्तम्—

भवन्ति ज्ञानिनो नित्यं सर्वतश्च निरामयाः ।
ऐकात्म्यं नाम कश्चिद्धि कदाचित्प्रतिपद्यते ॥ इति दिक् ।

ईश्वरप्रणिधानादिति पञ्चम्युक्तमसंप्रज्ञातपर्यन्तयोगहेतुत्वं तत्त्वप्रणिधानस्य येन द्वारेण तदाह—तदस्येति । प्रणिधानादिभिश्चैकाग्रो भवति, ततश्च परमात्मसाक्षात्कारः, ततः परवैराग्यादसंप्रज्ञातयोग इति शेषः,

स्वाध्याययोगसंपत्त्या परमात्मा प्रकाशते ॥

इति वक्ष्यमाणवाक्यस्वरसात् । उक्तार्थे स्वपितुर्वाक्यं विष्णुपुराणस्थं प्रमाणयति-तथा चोक्तमिति । योगजपयोरेकदा न संभव इति योगस्याद्यन्तयोर्व्युत्थानकाले जप उक्तः ।

ननु परमात्मसाक्षात्कारात् परवैराग्यं भवतीति यदुक्तं तन्नोपपद्यते, आत्मसाक्षात्कारेणैवाभिमाननिवृत्त्या परवैराग्यसंभवादिति ? अत्रोच्यते—ब्रह्मज्ञानं ताटस्थ्येनात्र न विवक्षितं किं त्वात्मत्वेनैव । तथा च जीवात्मतत्त्वज्ञानाद् बुद्धिपर्यन्तमभिमाननिवृत्तिवत् परमात्मज्ञानाद् जीवपर्यन्तेष्वभिमानो निवर्त्तते, पञ्चविंशतितत्त्वानि विलाप्यैव सोऽहमित्यात्मतयाऽधिष्ठानब्रह्मसाक्षात्कारादिति । नन्वेवं जीवस्याप्यनात्मत्वं प्रसक्तमिति चेत् ? न, व्यावहारिकपारमार्थिकभेदेनात्मद्वयाभ्युपगमात् । आत्मत्वं हि संघाताध्यक्षत्वं क्षेत्रज्ञत्वं च, तच्चेश्वरस्यैवास्ति, ईश्वरत्ववज्जीवात्मनां परतन्त्रत्वाद्, धर्माधर्माद्यज्ञातृत्वाच्च । जीवानां च चितिशक्तिमत्तामात्रेणैवात्मत्वं गौणं बुद्ध्याद्यापेक्षिकं च; यथा हिरण्यगर्भादीनामीश्वरत्वं तद्वज्जीवानामात्मत्वं बन्धमोक्षभोगादिभागितया सिद्धं लोकव्यवहारगोचरतया च व्यावहारिकमेव । एवमेवाहंत्वंशब्दोऽपि परमात्मन्येव मुख्यो न तु जीवे, प्रयोगादिषु स्वातन्त्र्याभावेन प्रयोक्त्रात्मत्वादिरूपस्याहमादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य जीवेष्वभावादिति । तथा चोक्तम्—

त्वामात्मानं परं मत्वा परम् आत्मानमेव च ।
आत्मा पुनर्बहिर्मृग्य अहो ज्ञजनताऽज्ञता ॥ इति ।

परम्=अनात्मानम् । यद्यपि जीवो मुख्यात्मा न भवति तथाऽपि तज्ज्ञानादपि धर्माधर्मरागादिनिवृत्त्या मोक्षस्तु भवत्येवेति । एतेन व्यवहारपरमार्थभेदादैकात्म्यनानाऽऽत्मतावादौ श्रुतिस्मृतिदर्शनेष्वविरुद्धावित्यपि सिद्धम् । अधिकं तु ब्रह्ममीमांसाभाष्ये विज्ञानामृते द्रष्टव्यमिति दिक् ।

तदिदमीश्वरप्रणिधानाद्वेत्यादिसूत्रगणोक्तमर्थजातं लिङ्गपुराणे स्पष्टं प्रदर्शितम् । यथा—

अविद्ययेशस्य योगो नातीतो नाप्यनागतः ।
नाप्यस्त्यस्मितया चैवं रागेणापि त्रिकालता ॥
कालेषु त्रिषु संबन्धस्तस्य द्वेषेण नो भवेत् ।
तथैवाभिनिवेशेन संबन्धो न कदाचन ॥
कुशलाकुशलैश्चैव संबन्धो नैव कर्म्मभिः ।
भवेत् कालत्रये शंभोरविद्यामतिवर्जनात् ॥
विपाकैः कर्मणां तस्य न भवेदेव संयमः ।
कालेषु त्रिषु शर्वस्य शिवस्य शिवदायिनः ॥

सुखदुःखैर्न संस्पृश्यः कालत्रितयवर्तिभिः ।
तथैव भोगसंस्कारैर्भगवानन्तकान्तकः ॥
पुंविशेषः परो देवो भगवान् परमेश्वरः ।
चेतनाचेतनोन्मुक्तः प्रपञ्चादखिलात्परः ॥
लोके सातिशयत्वेन ज्ञानैश्वर्ये विलोकिते ।
शिवे नातिशयित्वेन स्थिते आहुर्मनीषिणः ॥
प्रतिसर्गं वस्तुभानं ब्रह्मणः शास्त्रविस्तरम् ।
उपदेशात्स एष्टव्यः कालावच्छेदवर्त्तिनाम् ॥
कालावच्छेदयुक्तानां गुरूणामप्यसौ गुरुः ।
सर्वेषामपि सर्वेशः कालावच्छेदवर्जितः ॥
अनादिरेव संबन्धो विज्ञानोत्कर्षयोः परे ।
स्थितयोरीदृशः शर्वः परिशुद्धः स्वभावतः ॥
आत्मप्रयोजनाभावे परानुग्रह एव हि ।
प्रयोजनं समस्तानां क्रियाणां परमेष्ठिनः ॥
प्रणवो वाचकस्तस्य शिवस्य परमात्मनः ।
शिवरुद्रादिशब्दानां प्रणवो हि परः स्मृतः ॥
शंभोः प्रणववाच्यस्य भावना तज्जपादपि ।
आशु सिद्धिः परा प्राप्या भवत्येव न संशयः ॥
एकं ब्रह्ममयं ध्यायेत्सर्वं विप्र ! चराचरम् ।
चराचरविभागं च त्यजेदहमिति स्मरन् ॥
सप्ताण्डावरणान्याहुरण्डस्यात्माऽम्बुजासनः ।
कोटिकोट्ययुतानीशे चाण्डानि कथितानि तु ॥
तत्र तत्र चतुर्वक्त्रा ब्रह्माणो हरयो भवाः ।
सृष्टाः प्रधानेन तथा प्राप्य शंभोस्तु सन्निधिम् ॥
असंख्यातश्च रुद्राख्या असंख्याताः पितामहाः ।
हरयश्चाप्यसंख्याता एक एव महेश्वरः ॥
ब्रह्मेन्द्रविष्णुरुद्राद्यैरपि देवैरगोचरम् ।
आदिमध्यान्तरहितं भेषजं भवरोगिणाम् ॥
शिवतत्त्वमिति ख्यातं शिवादपि परं पदम् ।

इति ॥२८॥

किं चास्य भवति—

ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च ॥ २९ ॥

ये तावदन्तराया व्याधिप्रभृतयः ते तावदीश्वरप्रणिधानान्न भवन्ति ।

स्वरूपदर्शनमप्यस्य भवति। यथैवेश्वरः पुरुषः शुद्धः प्रसन्नः केवलोऽनुपसर्गस्तथायमपि बुद्धेः प्रतिसंवेदी यः पुरुषः इत्येवमधिगच्छति ॥२९॥

तत्त्ववैशारदी

किं च परमस्मात्–ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च। प्रतीपं विपरीतमञ्चति विजानातीति प्रत्यक्, स चासौ चेतनश्चेति प्रत्यक्चेतनोऽविद्यावान् पुरुषः। तदनेनेश्वराच्छाश्वतिकसत्त्वोत्कर्षसंपन्नाद्विद्यावतो निवर्तयति। अविद्यावतः प्रतीचश्चेतनस्याधिगमो ज्ञानं स्वरूपतोऽस्य भवति। अन्तराया वक्ष्यमाणास्तदभावश्च। अस्य विवरणम्—ये ताविदिति। स्वमात्मा तस्य रूपम्। रूपग्रहणेनाविद्यासमारोपितान्धर्मान्निषेधति। नन्वीश्वरप्रणिधानमीश्वरविषयं कथमिव प्रत्यक्चेतनं साक्षात्करोति, अतिप्रसङ्गादित्यत[1] आह—तथैवेश्वर इति। शुद्धः कूटस्थनित्यतयोदयव्ययरहितः प्रसन्नः क्लेशवर्जितः केवलः धर्माधर्मापेतः। अत एवानुपसर्गः। उपसर्गाः जात्यायुर्भोगाः। सादृश्यस्य किञ्चिद्भेदाधिष्ठानत्वादीश्वराद् भिनत्ति—बुद्धेः प्रतिसंवेदीति। तदनेन प्रत्यग्ग्रहणं व्याख्यातम्। अत्यन्तविधर्मिणोरन्यतरार्थानुचिन्तनं न तदितरस्य साक्षात्काराय कल्पते। सदृशार्थानुचिन्तनं तु सदृशान्तरसाक्षात्कारोपयोगितामनुभवति एकशास्त्राभ्यास इव तत्सदृशार्थशास्त्रान्तरज्ञानोपयोगिताम्। प्रत्यासत्तिस्तु स्वात्मनि साक्षात्कारहेतुर्न परात्मनीति सर्वमवदातम् ॥२९॥

योगवार्त्तिकम्

तदेवं जीवप्रज्ञाया इवेश्वरप्रणिधानादपि प्रज्ञाद्वारा योगस्तत्फलं मोक्षश्च भवतीत्युक्तम्, इदानीं तयोर्मध्य ईश्वरप्रणिधानस्य मुख्यकल्पत्वं प्रतिपादयितुं तत्र द्वाराधिक्यं सूत्रेण प्रतिपादयति—किं चास्येति। अन्यचास्य प्रणिधानिनो भवतीत्यर्थः।

ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च। तत ईश्वरप्रणिधानात्तत्साक्षात्कारद्वारा तद्दृष्टान्तेन जीवतत्त्वमप्यनायासेन पूर्णतया साक्षात् क्रियत इति प्रथमदलार्थः। अपिशब्द आसन्नतमसमाध्यपेक्षया। यद्यपि प्रति=प्रतिवस्तु, अञ्चति=अनुगच्छतीति व्युत्पत्त्याऽसंकुचितसर्वानुगतः परमात्मैव मुख्यः प्रत्यक्शब्दार्थः—

प्रत्यक्प्रशान्तं भगवच्छब्दसंज्ञं यद्वासुदेवं कवयो वदन्ति ॥

इत्यादिष्वपीश्वरे प्रत्यक्प्रयोगदर्शनाच्च, तथाऽपीश्वरादिशब्दवदेव प्रत्य-

---

१. अन्यप्रणिधानेनान्यसाक्षात्कारेऽतिप्रसङ्गो बोध्यः।

क्शब्दोऽपि जीवे गौणो विभुत्वात्। अत एव प्रकृतिव्यावर्त्तनाय चेतनेत्युक्तम्। यदि च प्रत्यक्शब्दः पश्चिमवाची तथाऽपि सर्गप्रलयाद्यवधिभूते ब्रह्मण्येव मुख्योऽन्यत्र गौण इति। अन्तरायाभाव एकाग्रतासामान्यस्यैव फलमिति वक्ष्यते **तत्प्रतिषधार्थमेकतत्त्वाभ्यास** इति सूत्रेणेत्यतो विशिष्येश्वरप्रणिधानस्यान्तरायाभावफलकत्ववचनमनुवादकतया व्याचष्टे—**ये तावदिति**। अनुवादस्य च फलमाधिक्येन विघ्ननिवर्त्तकत्वलाभः, **तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां स भवति** इति श्रुत्या ब्रह्मात्मतादर्शिन इच्छाविघाते देवादीनामप्यसामर्थ्यप्रतिपादनादिति। अत एवोक्तं **नारदीयादिष्वपि**—

तस्मान्मुमुक्षोः सुसुखो मार्गः श्रीविष्णुसंश्रयः।
चित्तेन चिन्तयानेन बञ्च्यते ध्रुवमन्यथा॥
धत्ते पदं त्वमविता यदि विघ्नमूर्ध्नि॥

इत्यादि। **स्वरूपदर्शनमिति**। अस्य प्रतीचो जीवस्य यत्तात्त्विकं रूपं तस्य साक्षात्कारोऽपि भवतीत्यर्थः। अन्यप्रणिधानेनान्यसाक्षात्कारेऽदृष्टद्वारमप्यस्तीतिप्रतिपादयन्नेव स्वरूपदर्शनं विवृणोति—**यथैवेति**। बुद्धेः प्रतिसंवेदी बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बोद्ग्राही तत्साक्षीति यावत्। इदं च जीवब्रह्मणोरत्यन्ताभेदनिराकरणाय वैधर्म्यमुक्तम्। यथैवेश्वरः शुद्ध्यादिगुणकस्तथाऽयमपि यो बुद्धेः साक्षी पुरुष इत्येवमधिगच्छति=अवधारयति पुरुषत्वाविशेषादित्यर्थः। पुरुषश्चेतनः शुद्धः पापपुण्यविवर्जितः प्रसन्नो निर्दुःखः केवलश्चिन्मात्रोऽनुपसर्गो जात्यायुर्भोगरहित इति। तदेतदुक्तं **नारदीये**—

मायाप्रवर्त्तके विष्णौ दृढा भक्तिः कृता नृणाम्।
सुखेन प्रकृतेर्भिन्नं स्वं दर्शयति दीपवत्॥ इति।

यद्यप्यंशिस्वरूपावधारणेनांशस्वरूपावधारणवदंशस्वरूपावधारणेनाप्यंशिस्वरूपावधारणं भवति, अंशांशिनोरेकस्वरूपत्वस्यौत्सर्गिकत्वात्, प्रत्युतेश्वरस्यावाङ्मनसगोचरतया स्वतत्त्वसाक्षात्कारादेव तदनुसारेणेश्वरे विवेकः संभवति नान्यथा, तथा च **श्रुतिरपि—यदात्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं दीपोपमेनेह युक्तः प्रपश्येत्** इत्यादिः; तथाऽपि जीवस्य पूर्णत्वनित्यत्वाद्यंश ईश्वरानुसारेणैव सुखेन ज्ञातुं शक्यत इत्याशयः। अत एव तत्त्वमेव त्वमेव तत् इत्यादिश्रुतयः परस्परमेवावैधर्म्यलक्षणाभेदं प्रतिपादयन्ति। २९॥

अथ केऽन्तरायाः ? ये चित्तस्य विक्षेपाः। के पुनस्ते कियन्तो वेति ?

व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरति-
भ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि
चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः॥३०॥

नवान्तरायाश्चित्तस्य विक्षेपाः, सहैते चित्तवृत्तिभिर्भवन्ति। एतेषामभावे न भवन्ति पूर्वोक्ताश्चित्तवृत्तयः। तत्र व्याधिर्धातुरसकरणवैषम्यम्। स्त्यानमकर्मण्यता चित्तस्य। संशय उभयकोटिस्पृग्विज्ञान-स्यादिदमेवं नैवं स्यादिति। प्रमादः समाधिसाधनानामभावनम्। आलस्यं कायस्य चित्तस्य च गुरुत्वादप्रवृत्तिः। अविरतिश्चित्तस्य विषयसंप्रयोगात्मा गर्धः। भ्रान्तिदर्शनं विपर्ययज्ञानम्। अलब्धभूमिकत्वं समाधिभूमेरलाभः। अनवस्थितत्वं लब्धायां भूमौ चित्तस्याप्रतिष्ठा। समाधिप्रतिलम्भे हि सति तदवस्थितं स्यादिति। एते चित्तविक्षेपा नव योगमला योगप्रतिपक्षा योगान्तराया इत्यभिधीयन्ते ॥३०॥

तत्त्ववैशारदी

पृच्छति—अथ क इति। सामान्येनोत्तरम्— य इति। विशेषसंख्ये पृच्छति—के पुनः इति। उत्तरम् व्याधीत्यादिसूत्रम्।

अन्तराया नव। एताश्चित्तवृत्तयो योगान्तराया योगविरोधिनः, चित्तस्य विक्षेपाः। चित्तं खल्वमी व्याध्यादयो योगाद्विक्षिपन्त्यपनयन्तीति विक्षेपाः। योगप्रतिपक्षत्वे हेतुमाह—सहैत इति। संशयभ्रान्तिदर्शने तावद्वृत्तितया वृत्तिनिरोधप्रतिपक्षौ। येऽपि न वृत्तयो व्याधिप्रभृतयस्तेऽपि वृत्तिसाहचर्यात्तत्प्रतिपक्षा इत्यर्थः। पदार्थान्व्याचष्टे—व्याधिरिति। धातवो वातपित्तश्लेष्माणः, शरीरधारणात्। अशितपीताहारपरिणामविशेषो रसः। करणानीन्द्रियाणि। तेषां वैषम्यम् न्यूनाधिकभाव इति। अकर्मण्यता कर्मानर्हता। संशय उभयकोटिस्पृग्विज्ञानम्। सत्यप्यतद्रूपप्रतिष्ठत्वेन संशयविपर्यासयोरभेदे उभयकोटिस्पर्शास्पर्शरूपावान्तरविशेषविवक्षयात्र भेदेनोपन्यासः। अभावनम् अकरणम् तत्राप्रयत्न इति यावत्। कायस्य गुरुत्वं तमसा। गर्धस्तृष्णा। मधुमत्यादयः समाधिभूमयः। लब्धभूमेर्यदि तावतैव दुस्थितंमन्यस्य समाधिभ्रेषः स्यात्ततस्तस्या अपि भूमेरपायः स्यात्। यस्मात्समाधिप्रतिलम्भे तदवस्थितं स्यात्तस्मात्तत्र प्रयतितव्यमिति ॥३०॥

योगवार्तिकम्

अन्योन्यदृष्टान्तेनान्योन्यधर्माणामन्योन्यस्मिन्नवधारणायान्तरायस्वरूपप्रतिपादकं सूत्रमवतारयति—अथेति। व्याध्यादेरन्तरायत्वोपपादनाय सूत्रे चित्तविक्षेपा इति वदिष्यति। तस्य व्याख्यानार्थं भाष्ये वक्रोक्तिः। विक्षेपाः=विक्षेपकाः। सामान्येन दत्तोत्तरं विशेषसंख्याभ्यां पुनः पृच्छति—के पुनरिति।

व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः। चित्तविक्षेपकतयैतान् ते

पूर्वसूत्रोक्ता अन्तराया इत्यर्थः। व्याचष्टे-**नवेति**। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चित्ते विक्षेपकत्वमेषां साधयति—**सहैत** इति। सूक्ष्मकालानाकलनेन सहेत्युक्तम्। एतेषामव्यवधानेनैव व्याध्यादिगोचरा वा तन्निवृत्त्युपायगोचरा वा चित्तस्य वृत्तयो भवन्ति योगभ्रंशिका इत्यर्थः। व्याध्यादीन्नव क्रमेण व्याचष्टे—**व्याधिरिति**। शरीरधारकत्वाद् धातूनां वातकफपित्तानां, रसानामाहारपरिणामानां, करणानां चक्षुरादिमनआदीनां च वैषम्यं विसदृशभावो व्याधिः, अकर्मण्यता =योगानुष्ठानाक्षमता, आमवातादिना देहस्याकर्मण्यत्वेऽपि चित्तस्य योगाविरोधाच्चित्तस्येत्युक्तम्। संशयाकारमाह—**स्यादिति**। इदं **गुरुशास्त्रोक्तं** ज्ञानतत्साधनादि। अभावनमननुसंधानम्, कायगुरुत्वं कफादिना, चित्तगुरुत्वं तमसा, ताभ्यां हेतुभ्यामप्रवृत्तिः समाधिसाधनाननुष्ठानम्, संप्रयोगात्मा सन्निकर्षजन्यो गर्धोऽभिलाषः, विपरीतं ज्ञानं गुर्वादिप्रमितार्थविपरीतनिश्चयः। **समाधिभूमेरिति**। वक्ष्यमाणानां मधुमत्यादिभूमीनामेकतमस्या अपि साधनानुष्ठानेऽप्यलाभ इत्यर्थः। अप्रतिष्ठालाभेऽपि भ्रंशः। ननु लाभोत्तरं भ्रंशे का क्षतिरित्याशङ्कायामाह—**समाधिप्रतिलम्भे हीति**। प्रतिलम्भो निष्पत्तिर्ध्येयसाक्षात्कार इति यावत्। अयं भावः—साक्षात्कारपर्यन्तमेव चित्तस्य तत्तद्भूम्यवस्थानमपेक्षितमतोऽकृतसाक्षात्कारस्य योगारूढस्यापि भ्रंशोऽनवस्थितत्वमेव भवतीति।

आरूढयोगोऽपि निपात्यतेऽधः सङ्गेन योगी किमुताल्पसिद्धिः॥

इत्यादिस्मृतिश्चात्र प्रमाणमिति। एतेषां तान्त्रिकान् संज्ञाभेदानाह—**एत** इति॥३०॥

दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसहभुवः ॥३१॥

दुःखमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकं च। येनाभिहताः प्राणिनस्तदुपघाताय प्रयतन्ते तद्दुःखम्। दौर्मनस्यमिच्छाविघाताच्चेतसः क्षोभः। यदङ्गान्येजयति कम्पयति तदङ्गमेजयत्वम्। प्राणो यद्बाह्यं वायुमाचामति स श्वासः। यत्कौष्ठ्यं निःसारयति स प्रश्वासः। एते विक्षेपसहभुवो विक्षिप्तचित्तस्यैते भवन्ति। समाहितचित्तस्यैते न भवन्ति॥३१॥

तत्त्ववैशारदी

न केवलं नवान्तरायाः, दुःखादयोऽप्यस्य तत्सहभुवो भवन्तीत्याह—**दुखेति**। प्रतिकूलवेदनीयं दुःखम् आध्यात्मिकम् शारीरं व्याधिवशान्मानसं च कामादिवशात्। आधिभौतिकम् व्याघ्रादिजनितम्। आधिदैविकम् ग्रहपीडादिजनितम्। तच्चेदं दुःखं प्राणिमात्रस्य प्रतिकूलवेदनीयतया हेयमित्याह—**येनाभिहता** इति। अनिच्छतः प्राणो यद्बाह्यं वायुमाचमति पिबति, प्रवेश-

यीति यावत्, स श्वासः समाध्यङ्गरेचकविरोधी। अनिच्छतोऽपि प्राणो यत्कौष्ठ्यं वायुम्, निःसारयति निश्चारयति, स प्रश्वासः समाध्यङ्गपूरकविरोधी॥ ३१॥

योगवार्तिकम्

न केवलमेते व्याध्यादयो योगान्तराया अपि तु दुःखादिरूपेष्वन्तरायान्तरेष्वपि हेतवो भवन्तीत्याह—

दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसहभुवः ॥

दुःखादीन्यत्र क्रमेण व्याचष्टे-दुःखमिति। आत्मानं स्वसंघातमधिकृत्य वर्त्तत इत्याध्यात्मिकम्, तच्च द्विविधं शारीरं मानसं च। शारीरं व्याध्यादिजनितं मानसं कामादिजम्। भूतानि प्राणिनो व्याघ्रादीन् लक्षीकृत्य जायत इत्याधिभौतिकं व्याघ्राद्युत्थम। देवानधिकृत्य जायत इत्याधिदैविकं शीतोष्णाद्युत्थमित्यर्थः। यद्यपि सर्वमेव विपच्चोद्भवं दुःखं मानसं तथाऽपि प्राधान्येन मनोविकारजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यां मानसत्वामानसत्वविभागः। विषयगतदुःखेषु चित्तविक्षेपाणामहेतुत्वात् दुःखसामान्यस्य त्रिधा विभागो न घटते, घटपटादिदुःखानामसंग्रहात्। एवमन्यत्रापि। दुःखसामान्यलक्षणमाह-येनेति। क्षोभः=चाञ्चल्यम्। यदङ्गानीति। अङ्गकम्पोऽङ्गमेजयत्वमिति। प्राणेति। पुरुषप्रयत्नं विना स्वयमेव प्राणो यद्बाह्यं वायुमतिशयेनाचामति पिबति शरीरान्तःप्रवेशयति स श्वासनामा विकार इत्यर्थः। कौष्ठ्यमुदरस्थं वायुं निःसारयति बहिःकरोति। शेषं पूर्ववत्। सूत्रवाक्यार्थं व्याचष्टे-एत इति। विक्षेपसहभुवो व्याध्यादिविक्षेपोद्भवाः। तत्र हेतुमाह- विक्षिप्तेति। विक्षेपानन्तरमेव जायन्ते, विक्षेपनिवृत्तौ निवर्तन्त इत्यर्थः॥ ३१॥

अथैते विक्षेपाः समाधिप्रतिपक्षास्ताभ्यामेवाभ्यासवैराग्याभ्यां निरोद्धव्याः, तत्राभ्यासस्य विषयमुपसंहरन्निदमाह--

तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ॥३२॥

विक्षेपप्रतिषेधार्थमेकतत्त्वावलम्बनं चित्तमभ्यसेत्। यस्य तु प्रत्यर्थनियतं प्रत्ययमात्रं क्षणिकं च चित्तं तस्य सर्वमेव चित्तमेकाग्रं नास्त्येव विक्षिप्तम्। यदि पुनरिदं सर्वतः प्रत्याहृत्यैकस्मिन्नर्थे समाधीयते तदा भवत्येकाग्रमित्यतो न प्रत्यर्थनियतम्।

योऽपि सदृशप्रत्ययप्रवाहेन चित्तमेकाग्रं मन्यते तस्यैकाग्रता यदि प्रवाहचित्तस्य धर्मस्तदैकं नास्ति प्रवाहचित्तं क्षणिकत्वात्। अथ प्रवाहांशस्यैव प्रत्ययस्य धर्मः, स सर्वः सदृशप्रत्ययप्रवाही वा विसदृशप्रत्यय-

प्रवाहो वा प्रत्यर्थनियतत्वादेकाग्र एवेति विक्षिप्तचित्तानुपपत्तिः।[1] तस्मादेकमनेकार्थमवस्थितं चित्तमिति।

यदि च चित्तेनैकेनानन्विताः स्वभावभिन्नाः प्रत्यया जायेरन्नथ कथमन्यप्रत्ययदृष्टस्यान्यः स्मर्ता भवेत्, अन्यप्रत्ययोपचितस्य च कर्माशयस्यान्यः प्रत्यय उपभोक्ता भवेत्? कथंचित्समाधीयमानमप्येतद्गोमयपायसीयन्यायमाक्षिपति।

किं च स्वात्मानुभवापह्नवश्चित्तस्यान्यत्वे प्राप्नोति। कथम्? यदहमद्राक्षं तत्स्पृशामि, यच्चास्प्राक्षं तत्पश्याम्यहमिति प्रत्ययः सर्वस्य प्रत्ययस्य भेदे सति प्रत्ययिन्यभेदेनोपस्थितः। एकप्रत्ययविषयोऽयमभेदात्माऽहमिति प्रत्ययः कथमत्यन्तभिन्नेषु चित्तेषु वर्तमानं सामान्यमेकं प्रत्ययिनमाश्रयेत्? स्वानुभवग्राह्यश्चायमभेदात्माहमिति प्रत्ययः। न च प्रत्यक्षस्य माहात्म्यं प्रमाणान्तरेणाभिभूयते। प्रमाणान्तरं च प्रत्यक्षबलेनैव[2] व्यवहारं लभते। तस्मादेकमनेकार्थमवस्थितं च चित्तम् ॥३२॥

तत्त्ववैशारदी

उक्तार्थोपसंहारसूत्रमवतारयति-**अथैत** इति। अथोक्तार्थानन्तरम् उपसंहरन्निदं सूत्रमाहेति संबन्धः। निरोद्धव्यत्वे हेतुरुक्तः—**समाधिप्रतिपक्षा** इति। यद्यपीश्वरप्रणिधानादित्यभ्यासमात्रमुक्तं तथापि वैराग्यमिह तत्सहकारितया ग्राह्यमित्याह—ताभ्यामुक्तलक्षणाभ्यामेवाभ्यासवैराग्याभ्यां निरोद्धव्याः। तत्र तयोरभ्यासवैराग्ययोर्मध्ये अभ्यासस्यानन्तरोक्तस्येति। **तत्प्रतिषेधार्थमि**त्यादि। एकं तत्त्वमीश्वरः, प्रकृतत्वादिति। **वैनाशिकानां** तु सर्वमेकाग्रमेव चित्तं नास्ति किञ्चिद्विक्षिप्तमिति तदुपदेशानां तदर्थानां च प्रवृत्तीनां वैयर्थ्यमित्याह—

---

१. तथा च सर्वेषां योगित्वं प्राप्तम्, न च एतत् स्वाभाविकमिति त्याज्यमेतन्मतम् इति हृदयम्।

२. यद्यपि अनुमानादिनापि व्याप्तिग्रहे शाब्दज्ञानविषयीभूतात् लिङ्गादपि अनुमितिसिद्धौ अनुमानस्य न प्रत्यक्षबललब्धपदत्वम् तथापि अनवस्थाभिया व्याप्तिग्रहणादौ प्रत्यक्षे एव विश्रामो वाच्यः। तदुक्तमाचार्यैः—

प्रतिबन्धग्रहे तस्य प्रत्यक्षमुपयुज्यते।
कोऽन्यः सन्तरणे हेतुरनवस्थामहोदधेः॥

इति।

शब्दस्य च प्रत्यक्षपूर्वकत्वं स्वाभाविकमेवेति सूक्तं प्रमाणान्तरं च प्रत्यक्षबलेनैव व्यवहारं लभते इति।

यस्य त्विति । यस्य मते प्रत्यर्थेऽप्यमाण एकस्मिन्ननेकस्मिन्वा, नियतम् याव-दर्थावभासमुत्पन्नं तत्रैव समाप्तमनन्यगामि । अर्थान्तरं तावत्प्रथमं गृहीत्वार्था-न्तरमपि पश्चात्कस्मान्न गृह्णातीत्यत आह—क्षणिकं च । क्षणस्याभेद्यत्वेन[1] पूर्वपश्चाद्भावस्याप्यभाव इति भावः । अस्मन्मते त्वक्षणिकं चित्तं स्वविषय एकस्मिन्ननेकस्मिन्वानवस्थितं प्रतिक्षणं तत्तद्विषयोपादानपरित्यागाभ्यां विष-यानियतं विक्षिप्तमतो विक्षेपपरिणाममपनीय शक्यैकाग्रताऽऽधातुमिति तदुपदे-शप्रवृत्त्योर्नानर्थकत्वमित्याह—**यदि पुनरिदमिति** । उपसंहरति—**अतो नेति** ।

वैनाशिकमुत्थापयति—**योऽपीति** । मा भूदेकस्मिन्क्षणिके चित्त एका-ग्रताधानप्रयत्नः । चित्तसंताने त्वनादावक्षणिके विक्षेपमपनीयैकाग्रताधास्यत इत्यर्थः । तदेतद्विकल्प्य दूषयति—**तस्येति** । तस्य दर्शने एकाग्रता यदि प्रवाहचित्तस्य चित्तसंतानस्य वा धर्मः तत्रैकम् क्रमवदुत्पादेषु प्रत्ययेष्वनुग-तं नास्ति प्रवाहचित्तम् । कुतः ? यद्यावदस्ति तस्य सर्वस्य क्षणिकत्वादक्षणि-कस्य चासत्त्वाद्भवतां दर्शन इति भावः । द्वितीयं कल्पं गृह्णाति—**अथेति** । सांवृतस्य प्रवाहस्यांशः प्रत्ययः परमार्थः सन्, तस्य प्रत्ययस्यैकाग्रता प्रयत्न-साध्यो धर्मः । दूषयति—**स सर्व इति** । सांवृतप्रवाहापेक्षया **सदृशप्रत्ययप्र-वाही वा विसदृशप्रत्ययप्रवाही वा** । अतः परमार्थसता रूपेण प्रत्यर्थनि-यतत्वादर्थावभास उत्पन्नस्तत्र समाप्तत्वात् एकाग्र एवेति विक्षिप्तचित्तानु-पपत्तिः, यदपनयेनैकाग्रताऽऽधीयत इति । उपसंहरति—**तस्मादिति** ।

इतोऽपि चित्तमेकमनेकार्थमवस्थितं चेत्याह—**यदि चेति** । यथा हि मैत्रेणाधीतस्य शास्त्रस्य न चैत्रः स्मरति; यथा मैत्रेणोपचितस्य पुण्यस्य पापस्य वा कर्माशयस्य फलं तदसंबन्धी चैत्रो न भुङ्क्ते, एवं प्रत्ययान्तरदृष्टस्य प्रत्ययान्तरं न स्मरेत्, प्रत्ययान्तरोपचितस्य वा कर्माशयस्य फलं च न प्रत्ययान्तरमुपभुञ्जीतेत्यर्थः । ननु नातिप्रसज्यते, कार्यकारणभावे[2] सतीति विशेषणाच्छ्राद्धवैश्वानरीयेष्ट्यादावकर्तृ मातृपितृपुत्रादिगामिफलदर्शनान्मधुर-रसभावितानामाम्रबीजादीनां परम्परया फलमाधुर्यनियमादित्यत आह—**कथ-ञ्चित् समाधीयमानमप्येतदिति** । अयमभिसंधिः—कः खल्वेकसंतानव-र्तिनां प्रत्ययानां संतानान्तरवर्तिभ्यः प्रत्ययेभ्यो विशेषो येनैकसंतानवर्तिना प्रत्ययेनानुभूतस्योपचितस्य च कर्माशयस्य तत्संतानवर्त्येव प्रत्ययः स्मर्ता भोक्ता च स्यान्नान्यसंतानवर्ती ? न हि संतानो नाम कश्चिदस्ति वस्तुसन् य एनं

---

१. क्षणस्य सर्वसूक्ष्मकालोपाधित्वेनैतदुपपद्यते ।

२. उपादानोपादेयभाव इत्यर्थः । असहकृतं च कारणमुपादानकारणमित्यन्यत्र प्रपञ्चितम् ।

संतानिनं संतानान्तरवर्तिभ्यो भिन्द्यात् । न च काल्पनिको भेदः क्रियायामुपपद्यते । न खलु कल्पिताग्निभावो माणवकः पचति । न च कार्यकारणभावसंबन्धोऽपि वास्तवः । सहभुवोः सव्येतरविषाणयोरिवाभावादसद्भुवोरपि प्रत्युत्पन्नाश्रयत्वायोगात् । न ह्यतीतानागतौ व्यासज्ज्य प्रत्युत्पन्नं वर्तितुमर्हतः । तस्मात्संतानेन वा कार्यकारणभावेन वा स्वाभाविकेनानुपहिताः परमार्थसन्तः प्रत्ययाः परस्परासंस्पर्शित्वेन स्वसंतानवर्तिभ्यः परसंतानवर्तिभ्यो वा प्रत्ययान्तरेभ्यो न भिद्यन्ते । सोऽयं गोमयं च पायसं चाधिकृत्य प्रवृत्तो न्यायः—गोमयं पायसं गव्यत्वादुभयसिद्धपायसवदिति । तमाक्षिपति न्यायाभासत्वेन ततोऽप्यधिकत्वादिति । न चात्र कृतनाशाकृताभ्यागमचोद्यम् । यतश्चित्तमेव कर्मणां कर्तृ, तदेव तज्जनिताभ्यां सुखदुःखाभ्यां युज्यते । सुखदुःखे च चितिच्छायापन्नं चित्तं भुङ्क्त इति पुरुषे भोगाभिमानश्चितिचित्तयोरभेदग्रहादिति । स्वप्रत्ययं प्रतीत्य समुत्पन्नानां स्वभाव एवैषां तादृशो यत्त एव स्मरन्ति फलं चोपभुञ्जते, न त्वन्ये । न च स्वभावो नियोगपर्यनुयोगावर्हति—एवं भवतु; मैवं भूदिति वा; कस्मान्नैवमिति वेति ।

यः पूर्वोक्ते न परितुष्यति तं प्रत्याह—**किं च स्वात्मेति** । उदयव्ययधर्माणामनुभवानामनुभवस्मृतीनां च नानात्वेऽपि तदाश्रयमभिन्नं चित्तमहमिति प्रत्ययः प्रतिसंदधानः कथमत्यन्तभिन्नान्प्रत्ययानालम्बेत् । ननु ग्रहणस्मरणरूपकारणभेदात्पारोद्यरूपविरुद्धधर्मसंसर्गाद्वा न प्रत्यभिज्ञानं नामैकः प्रत्ययो यतः प्रत्ययिनश्चित्तस्यैकता स्यादित्यत आह—**स्वानुभवेति** । ननु कारणभेदविरुद्धधर्मसंसर्गावत्र बाधकावुक्तावित्यत आह—**न च प्रत्यक्षस्येति** । प्रत्यक्षानुसारत एव सामग्र्यभेदः पारोद्यापारोद्यधर्माविरोधश्चोपपादितो **न्यायकणिकायाम्** । अक्षणिकस्य चार्थक्रिया **न्यायकणिकाब्रह्मतत्त्वसमीक्षाभ्या**मुपपादितेति सर्वमवदातम् ॥३२॥

योगवार्त्तिकम्

नन्वेतेऽन्तरायाः सकार्याः किमीश्वरप्रणिधानमात्रनिरस्या अथ वाऽन्योपायेनापि निरसितुं शक्या इत्याकाङ्क्षायामुत्तरं प्रयच्छति सूत्रान्तरावतारणाय-**अथैत** इति । अथ विक्षेपोत्पत्त्यनन्तरमेते विक्षेपा अभ्यासवैराग्याभ्यामित्यादिसूत्रोक्ताभ्यां सामान्याभ्यामेवाभ्यासवैराग्याभ्यां निरस्या न त्वीश्वरप्रणिधानादेवेति नियम इत्यर्थः । एतत्प्रतिपादकतयोत्तरसूत्रमवतारयति—**तत्रेति** । तयोरभ्यासवैराग्ययोर्मध्येऽभ्यासविषयं जीवेश्वरादिसाधारणं पिण्डीकृत्योपसंहरन् इदं मयोक्तं वक्ष्यमाणसूत्रेणाहेत्यर्थः । यदि हीश्वरप्रणिधानमेव केवलमन्तरायाभावहेतुरिति वक्ष्यमाणसूत्रार्थः स्यात्तदैकतत्त्वाभ्यास इति सामान्योपसंहारो न युज्येत, निस्संदेहार्थमीश्वराभ्यास इत्येव वक्तुं युक्तत्वादिति भावः ।

तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः । एकं स्थूलादि किंचित् । यत्तु—एकतत्त्वशब्देनात्र परमेश्वर एवोक्त इति, तन्न—बाधकं विना सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वानौचित्यात्, पूर्वसूत्रप्राप्तत्वेन पौनरुक्त्यापत्तेश्च, सर्वमेव चित्तमेकाग्रं नास्त्येव विक्षिप्तमित्यागामिभाष्यानुपपत्तेश्चेति ।

उक्तयोर्विक्षेपैकाग्रतयोर्वक्ष्यमाणपरिकर्मणश्चोपपत्तये चित्तस्य स्थिरतां साधयिष्यन् चित्तस्य क्षणिकत्वादिकं दूषयति-यस्य त्विति । यस्य तु वैनाशिकस्य मते चित्तं प्रत्यर्थनियतमर्थादर्थान्तरं न गच्छति तथा प्रत्ययमात्रं निराधारवृत्तिमात्रं तथा क्षणिकं च भवति; तस्य मते सर्वमेव चित्तमेकाग्रमतो विक्षिप्तचित्तानुपपत्तिरित्यर्थः । तदनुपपत्तौ च तेषां स्वशिष्येभ्यः स्वशास्त्रेषु समाध्युपदेशो विफल एवेति । चित्तस्य क्रमेण नानाऽर्थविषयकत्वस्वीकारे तु नायं दोष इत्याह—यदि पुनरिति । ततः किमित्यत आह-अतो नेति । योऽपि वैनाशिकविशेषः उक्तदोषपरिहाराय मन्यते सदृशप्रत्ययप्रवाहरूपतैव चित्तस्यैकाग्रता प्रवाहमध्ये विसदृशत्वं च विक्षेप इति, तस्य मतं योऽपीत्यादिनाऽनूद्य विकल्प्य दूषयति—तस्येति । मत इति शेषः । क्षणिकत्वादिति । अत आश्रयाभावेनैकाग्रताऽनुपपत्तिरिति शेषः । नन्वतीतानागतवर्त्तमानासु सदृशप्रत्ययव्यक्तिषु त्रित्वादिवद्व्यासज्यवृत्तिरेकाग्रता भवत्विति चेत् ? न; अन्योन्यासमानकालीनेषु व्यासज्यवृत्तित्वासंभवात्, क्षणिकवादिनां सामान्यधर्माभावेन सादृश्यस्य दुर्वचत्वाच्चेति । प्रवाहांशस्य प्रत्येकव्यक्तेरित्यर्थः । दूषयति—स सर्व इति । स सर्वः प्रवाहांशः सदृशप्रत्ययप्रवाहान्तःपाती वा विसदृशप्रत्ययप्रवाहान्तःपाती वा भवतु; उभयथैवैकाग्रः, चित्तस्य प्रत्यर्थनियतत्वादित्यादिरर्थः । अतः स्वसिद्धान्तमुपसंहरति—तस्मादिति । अवस्थितं स्थिरम् । परमते दूषणान्तरमाह—यदि चेति । स्वभावभिन्नत्वेन नित्यभिन्नत्वेन त्वयाऽभ्युपगताः प्रत्यया यद्येकचित्तानाश्रिताः स्युरित्यर्थः । अथशब्दः प्रश्ने । अन्यप्रत्ययदृष्टस्येति । तन्मते चित्तातिरिक्तात्माभावादुक्तम्, उपचितस्य = अर्जितस्य कर्माशयस्यादृष्टस्येत्यर्थः । नन्वेकसंतानोत्पन्नत्वेनानुभवसंस्कारस्मृत्यादीनां कार्यकारणभावाभ्युपगमेनायं दोषः परिहर्त्तव्य इत्याशङ्कायामाह—समाधीयमानमिति । गोमयं पायसं गव्यत्वादित्यादि न्यायमतिदूषणं समाधीयमानमप्याक्षिपति = तिरस्करोति, तन्न्यायापेक्षयाऽप्येतद्दूषणोद्धरणन्याय आभासीभूत इत्यर्थः । तत्र हि गव्यत्वं हेतुः प्रसिद्धोऽस्ति, अत्र त्वेकसंतानीयत्वरूपो हेतुरप्यप्रसिद्धः, संतानस्यैकतानिर्वाहकजात्याद्यनभ्युपगमादिति भावः । दूषणान्तरमाह—किं चेति । स्वस्य बौद्धस्य य आत्मविषयकानुभवस्तस्याप्यपलापश्चित्तस्य प्रतिक्षणमन्यत्वे सति प्रसज्यत इत्यर्थः । पृच्छति—कथमिति । उत्तरम्—यदिति । अव्ययमहमो विशेषणम् । तथा च योऽहमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीत्यादिप्रत्ययेऽहमिति यः

प्रत्ययांशः स सर्वस्य प्रत्ययस्य दर्शनस्पर्शनादिरूपस्यान्योन्यभेदे सति तदाश्रये प्रत्ययिनि धर्मिण्यभेदाकारतयाऽनुभवसिद्धोऽस्तीत्यर्थः। आत्मानुभवं व्याख्याय तदपह्नवं व्याचष्टे—एकप्रत्ययेति। अयं चैकप्रत्ययविषयः प्रत्ययव्यक्तिमात्रगोचरको भवन्मतेऽतो भेदाकारोऽहमिति प्रत्ययः कथं भवन्मतेऽत्यन्तभिन्नेषु क्षणिकचित्तेषु विषयत्वेन वर्तमानः सामान्यमेकं विषयीकुर्यादित्यर्थः, सर्वप्रत्ययानुगतधर्मिणः स्थिरचित्तस्यानभ्युपगमादिति भावः। नन्वभेदाकारोऽहंप्रत्यय एवाप्रामाणिक इति? तत्राह—स्वानुभवेति। अभेदात्मा=अभेदाकारः। ननु यत्सत्तत् क्षणिकमिति सत्त्वेन क्षणिकत्वानुमानादुक्तप्रत्ययो बाधनीयस्तत्राह–न च प्रत्यक्षेति। माहात्म्यम्=स्वार्थसाधकत्वम्, न तर्कादिशून्य-प्रमाणान्तरेणाभिभूयते=प्रतिबध्यते, उपजीव्यजातीयत्वेन बलवत्त्वादित्यर्थः। शङ्खः पीत इत्यादिप्रत्यक्षं तु तर्कयोगेन बलवताऽनुमानेनैव बाध्यते। एवं देहाद्यात्मताप्रत्यक्षमपि निर्णीतप्रामाण्येन शास्त्रेण संदिग्धप्रामाण्यतया दुर्बलं बाध्यत इति। ननु चित्तातिरिक्तात्मानभ्युपगमिनामयं दोषो न चास्तिकानाम्, अहंप्रत्ययस्य स्थिरात्मविषयकत्वाभ्युपगमादतः स्वमते कथं चित्तस्थैर्यसिद्धिरिति चेत्? पूर्वोक्तात् स्मृतिसंस्कारयोरेकाश्रयतानियमादित्यवेहि। तदिदं चित्तस्थैर्यमुपसंहरति–तस्मादिति। परिकर्मोपदेशान्यथाऽनुपपत्त्याऽपि चित्तस्थैर्यमनुमीयत इत्याह–यस्येति। हेतुगर्भविशेषणेन यस्य स्थिरचित्तस्येदमागामिसूत्रवक्ष्यमाणपरिकर्मचित्तप्रसादनं स्थितिदार्ढ्यहेतुः परिष्कारः शास्त्रेषु निर्दिश्यत इत्यर्थः ॥३२॥

यस्येदं शास्त्रेण परिकर्म निर्दिश्यते[1] तत्कथम्—

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥ ३३ ॥

तत्र सर्वप्राणिषु सुखसंभोगापन्नेषु मैत्रीं भावयेत्, दुःखितेषु करुणाम्, पुण्यात्मकेषु मुदिताम्, अपुण्यशीलेषूपेक्षाम्। एवमस्य भावयतः शुक्लो धर्म उपजायते। ततश्च चित्तं प्रसीदति, प्रसन्नमेकाग्रं स्थितिपदं लभते ॥३३॥

तत्त्ववैशारदी

अपरिकर्मितमनसोऽसूयादिमतः समाधितदुपायसपत्त्यनुत्पादाच्चित्तप्रसादनोपायानसूयादिविरोधिनः प्रतिपादयितुमुपक्रमते—यस्येदमिति। यस्य चित्तस्य व्युत्थितस्येदं परिकर्मेत्यर्थः। मैत्रीकरुणेत्यादिप्रसादनान्तम् सूत्रम्। सुखितेषु मैत्रीम् सौहार्दम् भावयत ईर्ष्याकालुष्यं निवर्तते चित्तस्य।

१. यस्येदम्… निर्दिश्यते इत्यंशो वार्त्तिकमते पूर्वसूत्रभाष्यस्यैव।

दुःखितेषु च करुणामात्मनीव परस्मिन्दुःखप्रहाणेच्छाम् भावयतः परापकारचिकीर्षाकालुष्यं चेतसो निवर्तते। पुण्यशीलेषु प्राणिषु मुदितां हर्षम् भावयतोऽसूयाकालुष्यं चेतसो निवर्तते। अपुण्यशीलेषु चोपेक्षां माध्यस्थ्यम् भावयतोऽमर्षकालुष्यं चेतसो निवर्तते। ततश्चास्य राजसतामसधर्मनिवृत्तौ शुक्लो धर्म उपजायते। सत्त्वोत्कर्षसंपन्नः सम्भवति, वृत्तिनिरोधपक्षे तस्य प्रसादस्वाभाव्याच्चित्तं प्रसीदति। प्रसन्नं च वक्ष्यमाणेभ्य उपायेभ्य एकाग्रं स्थितिपदं लभते। असत्यां पुनर्मैत्र्यादिभावनायां न त उपायाः स्थित्यै कल्पन्त इति ॥३३॥

योगवार्त्तिकम्

सूत्रान्तरमुत्थापयितुं पृच्छति—कथमिति। किमुपायकं किंस्वरूपं किंफलं वा परिकर्म भवतीत्यर्थः।

अत्र सूत्रेणोत्तरम्—

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम्। प्रसादनं स्थितिनिबन्धनमित्यागामितृतीयसूत्रस्थेनान्वयः, अन्यथा तत्र सूत्रे वाशब्दवैयर्थ्यात्। निबन्धनत्वं च स्थित्यभ्रंशहेतुत्वम्, तच्च स्थितिहेतुश्रद्धाऽऽद्यप्रतिबन्धद्वारा, तथैवागामिसूत्रे भाष्यव्याख्यानात्, श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधीनामेव स्थितिहेतूनामुक्तत्वाच्च। अत्र सुखादिशब्दस्तद्बाहुल्यलाभाय धर्मधर्म्यभेदात्सुखित्ववाची, भावना चोत्पादनं प्रसादनं समाधिप्रतिबन्धकरागद्वेषाधर्मादिमलापसारणं तोयादिप्रसादवदित्यर्थः। तत्र सर्वेति। मैत्रीं सौहार्दं करुणां निरुपधिपरदुःखप्रहाणेच्छां मुदितां प्रीतिमुपेक्षामौदासीन्यं सर्वत्र भावयेदित्यन्वयः। भावनानां चित्तप्रसादे द्वारमाह—एवमस्येति। शुक्लः पापासंभिन्नः ततो धर्मः, इतस्तमःक्षये चित्तं निर्मलं भवतीत्यर्थः। अदृष्टद्वारकत्वं चैतन्मुख्यत उक्तम्, रागद्वेषनिवृत्तिरूपदृष्टद्वारकत्वमपि बोध्यम्। तदुक्तं गीतायाम्—

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन्।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति॥
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते॥ इति।

ननु चित्तस्य प्रसादाख्यपरिकर्मणैव किं कार्यमित्याकाङ्क्षायामाह—प्रसन्नमिति। प्रसन्नं चित्तमेकाग्रं भूत्वा स्थिरपदमभ्रंशयोग्यतां लभत इत्यर्थः। स्थितिपदमिति पाठे स्थितिः स्थैर्यमित्यर्थः। एवं सर्वत्र ॥३३॥

प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ३४ ॥

कौष्ठ्यस्य वायोर्नासिकापुटाभ्यां प्रयत्नविशेषमद्वानं प्रच्छर्दनम्। विधारणं प्राणायामः। ताभ्यां वा मनसः स्थितिं संपादयेत् ॥३४॥

तत्त्ववैशारदी

तानिदानीं स्थित्युपायानाह—**प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य**। वाशब्दो वक्ष्यमाणोपायान्तरापेक्षो विकल्पार्थः, न मैत्र्यादिभावनापेक्षया, तया सह समुच्चयात्।

प्रच्छर्दनं विवृणोति—**कौष्ठ्यस्येति**। प्रयत्नविशेषाद्योगशास्त्रविहिताद्येन कौष्ठ्यो वायुर्नासिकापुटाभ्यां शनै रेच्यते। विधारणं विवृणोति- **विधारणं प्राणायामः**। रेचितस्य प्राणस्य कौष्ठ्यस्य वायोर्यदायामो बहिरेव स्थापनं न तु सहसा प्रवेशनम्। तदेताभ्यां प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वायोर्लघूकृतशरीरस्य मनः स्थितिपदं लभते। अत्र चोत्तरसूत्रगतात्स्थितिनिबन्धनीति पदात्स्थितिग्रहणमाकृष्य संपादयेदित्यर्थप्राप्तेन संबन्धनीयम् ॥३४॥

योगवार्त्तिकम्

प्रसादस्य साधनान्तरमाह—

प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य। वाशब्दोऽप्यर्थे। आभ्यामपि चित्तस्य प्रसादनं कुर्यादित्यर्थः।

नासिकापुटाभ्यामिति। एकतरपुटेनेत्यर्थः। **प्रयत्नविशेषादिति**। सूक्ष्मरूपेण **योगशास्त्रो**क्तरीत्या। वमनं रेचनमित्यर्थः। विधारणं कुम्भकं तच्चार्थात्पूरणानन्तरमिति बोध्यम्, रेचनोत्तरं पूरणं विना विधारणासंभवात्। प्राणायाम इत्युक्तेः

प्राणायामश्च विज्ञेयो रेचकपूरककुम्भकाः ॥

इत्यादिस्मृतिभिस्त्रयाणामेव मिलितानां प्राणायामत्वकथनादिति। **प्राणायाम इति**। एतच्च द्वयं पूरणगर्भं प्राणायाम इत्यर्थः। प्रच्छर्दनविधारणे व्याख्याय समग्रसूत्रार्थमाह—**ताभ्यामिति**। **स्थितिं भावयेत्**; प्रसादद्वारेति शेषः। अत्र प्राणायामो यमादिनिरपेक्ष एवोत्तमाधिकारिणो योगसाधनतयोक्तः, द्वितीयपादे च मन्दाधिकारिणो व्युत्थितचित्तस्य यमाद्यष्टाङ्गमध्ये प्राणायामो वक्तव्य इत्यपौनरुक्त्यम्। तथा च **स्मृतिः**—

प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषम् ॥ इति ॥ ३४ ॥

विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः
स्थितिनिबन्धनी ॥ ३५ ॥

नासिकाग्रे धारयतोऽस्य या दिव्यगन्धसंवित्सा गन्धप्रवृत्तिः, जिह्वाग्रे रससंवित्, तालुनि रूपसंवित्, जिह्वामध्ये स्पर्शसंवित्, जिह्वामूले शब्दसंविदित्येता वृत्तय उत्पन्नाश्चित्तं स्थितौ निबध्नन्ति,

संशयं विधमन्ति, समाधिप्रज्ञायां च द्वारीभवन्तीति। एतेन चन्द्रादित्यग्रहमणिप्रदीपरश्म्यादिषु प्रवृत्तिरुत्पन्ना विषयवत्येव वेदितव्या।

यद्यपि हि तत्तच्छास्त्रानुमानाचार्योपदेशैरवगतमर्थतत्त्वं सद्भूतमेव भवति, एतेषां यथाभूतार्थप्रतिपादनसामर्थ्यात्, तथापि यावदेकदेशोऽपि कश्चिन्न स्वकरणसंवेद्यो भवति तावत्सर्वं परोक्षमिवापवर्गादिषु सूक्ष्मेष्वर्थेषु न दृढां बुद्धिमुत्पादयति। तस्माच्छास्त्रानुमानाचार्योपदेशोपोद्बलनार्थमेवावश्यं कश्चिद् विशेषः प्रत्यक्षीकर्तव्यः। तत्र तदुपदिष्टार्थैकदेशप्रत्यक्षत्वे सति सर्वं सुसूक्ष्मविषयमप्यापवर्गाच्छ्रद्धीयते। एतदर्थमेवेदं चित्तपरिकर्म निर्दिश्यते। अनियतासु वृत्तिषु तद्विषयायां वशीकारसंज्ञायामुपजातायां चित्तं समर्थं स्यात्तस्य तस्यार्थस्य प्रत्यक्षीकरणायेति। तथा च सति श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधयोऽस्याप्रतिबन्धेन भविष्यन्तीति ॥ ३५ ॥

तत्त्ववैशारदी

स्थित्युपायान्तरमाह—**विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनी।**

व्याचष्टे—**नासिकाग्रे धारयत** इति। धारणाध्यानसमाधीन्कुर्वतस्तज्जयाद्या दिव्यगन्धसंवित्तत्साक्षात्कारः। एवमन्यास्वपि प्रवृत्तिषु योज्यम्। एतच्चागमात्प्रत्येतव्यं नोपपत्तितः। स्यादेतत्, किमेतादृग्भिर्वृत्तिषु कैवल्यं प्रत्यनुपयोगिनीभिरित्यत आह—**एता वृत्तयोऽल्पेनैव कालेनोत्पन्नाः चित्तमीश्वरविषयायां वा विवेकख्यातिविषयायां वा स्थितौ निबध्नन्ति।** नन्वन्यविषया वृत्तिः कथमन्यत्र स्थितिं निबध्नातीत्यत आह—**संशयं विधमन्ति** अपसारयन्ति, अत एव **समाधिप्रज्ञायामिति**। वृत्त्यन्तराणामप्यागमसिद्धानां विषयवत्त्वमतिदिशति—**एतेनेति**।

नन्वागमादिभिरवगतेष्वर्थेषु कुतः संशय इत्यत आह—**यद्यपि हीति**। श्रद्धामूलो हि योगः, उपदिष्टार्थैकदेशप्रत्यक्षीकरणे च श्रद्धातिशयो जायते, तन्मूलाश्च ध्यानादयोऽस्याप्रत्यूहं भवन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

योगवार्त्तिकम्

प्रसादापेक्षया स्थितिनिबन्धनं परिकर्मान्तरमाह—

विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनी। प्रकृष्टा वृत्तिः प्रवृत्तिः साक्षात्काररूपा। विषया गन्धादयः पञ्च विषयत्वेनास्याः सन्तीति विषयवती, सा च स्वसाधनादुत्पन्ना स्वाविषयेष्वपि विवेकपर्यन्तेषु श्रद्धाऽऽद्यप्रतिबन्धहेतुतया स्थितिप्रयोजिका भवतीत्यर्थः। वाशब्दः समुच्चये;

आवश्यकतया भाष्ये वाच्यत्वात् । अत्र च मनस इति वचनाद् मनश्चित्तयोरेकतेति बोध्यम्[1] ।

विषयवतीं प्रवृत्तिं पञ्चप्रकारां दर्शयति—नासिकाऽग्रे इति । नासिकाऽग्रे गन्धोपलब्धिस्थाने धारणां कुर्वतो योगिनो यो दिव्यगन्धसाक्षात्कारोऽल्पेनैव कालेन भवति सा गन्धप्रवृत्तिरिति तान्त्रिकपरिभाषा । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । ताल्वादयो रूपाद्युपलब्धिस्थानमिति शास्त्रप्रामाण्यादवधारणीयम् । स्थितिनिबन्धनीति व्याचष्टे—चित्तं स्थितौ निबध्नन्तीति । अर्थान्तरेष्वतिसूक्ष्मेषु दृढस्थितियोग्यं कुर्वन्ति संस्कारद्वारेत्यर्थः । अन्यच्च कुर्वन्तीत्याह—संशयमिति । शास्त्रीयेऽर्थान्तरे संशयं निराकुर्वन्तीत्यर्थः । संशयविधमनप्रकारं च वक्ष्यति । समाधिप्रज्ञायामिति । समाधौ जायते या प्रज्ञा सत्त्वपुरुषान्यतासाक्षात्कारस्तत्र वक्ष्यमाणवैराग्यद्वारोपकुर्वन्ति चेत्यर्थः । एतेनेति । यतो रूपप्रवृत्तिर्विषयवती, एतेन हेतुना रूपप्रधानत्वाच्चन्द्रादिप्रवृत्तयोऽपि स्थितिहेतुतया शास्त्रान्तरेषूच्यमाना अस्यामेव विषयवत्यां प्रवेशनीया इत्यर्थः । अतो न न्यूनतेति भावः ।

संशयं विधमन्तीति यदुक्तं तत्र शङ्कां निराकुर्वन्नेव तद्विवृणोति—यद्यपि हीति । तैस्तैः शास्त्रैः स्वानुमानैराचार्योपदेशैश्च निर्णीतमर्थतत्त्वं परमार्थभूतमेव भवतीति निश्चयान्न तत्र संशयः संभवतीति शेषः । संशयमुपपादयति—तथाऽपीति । यावच्छास्त्रार्थैकदेशः स्वकरणैश्चक्षुर्मनआदिभिर्न साक्षात्क्रियते तावत्सर्वं शास्त्रादि परोक्षमिव व्याजोक्तिवत् संदिग्धतात्पर्यकं भवतीत्यतो नापवर्गादिषु निश्चयं जनयतीत्यर्थः । तात्पर्यसंशयाहितो हि संशयो निर्णीतेऽप्यर्थे भवति, अत एव शास्त्रमूलकेऽनुमानेऽपि संशयो भवतीत्याशयः । संशयमुपपाद्य तद्विधमनप्रकारमाह—तस्मादिति । उपोद्बलनमत्र पूर्वावधृततात्पर्ये संशयापसारणम् । तत्र शास्त्रेषु, श्रद्धीयते=इदमित्थमेवेति विश्वस्यत इत्यर्थः । एतदर्थम्=निश्चयाख्यश्रद्धोत्पादनार्थम् । समाधिप्रज्ञायाः श्रद्धा द्वारीभवतीति यदुक्तं तद्विवृणोति—अनियतास्विति । अनियतासु=अव्यवस्थितासु चित्तवृत्तिषु मध्ये तत्तद्गन्धादिप्रवृत्त्या गन्धादीनां दोषदर्शनात् तद्विषयके वशीकारसंज्ञावैराग्ये जाते सति विक्षेपह्रासात् तस्य तस्योत्तरभूमिरूपस्यार्थस्य साक्षात्काराय चित्तं समर्थं स्यादित्यर्थः । वैराग्यस्य द्वारं विक्षेपाख्यप्रतिबन्धनिवृत्तिं स्वयं विवृणोति तथा च सतीति । वशीकारसंज्ञावैराग्ये च सतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

---

१. उभयोरेवान्तःकरणावस्थात्मकत्वात् इति भावः ।

विशोका वा ज्योतिष्मती ॥३६॥

प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनीत्यनुवर्तते। हृदयपुण्डरीके धारयतो या बुद्धिसंवित्, बुद्धिसत्त्वं हि भास्वरमाकाशकल्पम्, तत्र स्थितिवैशारद्यात्प्रवृत्तिः सूर्येन्दुग्रहमणिप्रभारूपाकारेण विकल्पते। तथाऽस्मितायां समापन्नं चित्तं निस्तरङ्गमहोदधिकल्पं शान्तमनन्तमस्मितामात्रं भवति। यत्रेदमुक्तम्—तमणुमात्रमात्मानमनुविद्यास्मीत्येवं तावत्संप्रजानीते इति। एषा द्वयी विशोका विषयवती, अस्मितामात्रा च प्रवृत्तिर्ज्योतिष्मतीत्युच्यते यया योगिनश्चित्तं स्थितिपदं लभत इति ॥३६॥

तत्त्ववैशारदी

विशोका वा ज्योतिष्मती। विगतशोका दुःखरहिता। ज्योतिष्मती ज्योतिरस्या अस्तीति ज्योतिष्मती प्रकाशरूपा।

हृदयपुण्डरीक इति। उदरोरसोर्मध्ये यत्पद्ममधोमुखं तिष्ठत्यष्टदलं रेचकप्राणायामेन तदूर्ध्वमुखं कृत्वा तत्र चित्तं धारयेत्, तन्मध्ये सूर्यमण्डलमकारो जागरितस्थानम्, तस्योपरि चन्द्रमण्डलमुकारः स्वप्नस्थानम्, तस्योपरि वह्निमण्डलं मकारः सुषुप्तिस्थानम्, यस्योपरि परव्योमात्मकं ब्रह्मनादं तुरीयस्थानमर्धमात्रमुदाहरन्ति ब्रह्मवादिनः। तत्र कर्णिकायामूर्ध्वमुखी सूर्यादिमण्डलमध्यगा ब्रह्मनाडी। ततोऽप्यूर्ध्वं प्रवृत्ता सुषुम्ना नाम नाडी, तया खलु बाह्यान्यपि सूर्यादीनि प्रोतानि। सा हि चित्तस्थानम्, तस्यां धारयतो योगिनश्चित्तसंविदुपजायते। उपपत्तिपूर्वकं बुद्धिसंविद आकारमादर्शयति—**बुद्धिसत्त्वं** हीति। **आकाशकल्पमिति** व्यापितामाह। सूर्यादीनां प्रभास्तासां रूपं तदाकारेण विकल्पते नानारूपा भवति। मनश्चात्र बुद्धिरभिमतं न तु महत्तत्त्वम्। तस्य च सुषुम्नास्थस्य वैकारिकाहङ्कारजन्मनः सत्त्वबहुलतया ज्योतीरूपता विवक्षिता, तत्तद्विषयगोचरतया च व्यापित्वमपि सिद्धम्। अस्मिताकार्ये मनसि समापत्तिं दर्शयित्वाऽस्मितासमापत्तेः स्वरूपमाह—**तथेति**। शान्तमपगतरजस्तरङ्गम्। अनन्तं व्यापि अस्मितामात्रं न पुनर्नानाप्रभारूपम्। **आगमान्तरेण** स्वमतं समीकरोति—**यत्रेति**। यत्रेदमुक्तं **पञ्चशिखेन** तमणुं दुरधिगमत्वादात्मानमहंकारास्पदमनुविद्यानुचिन्त्यास्मीत्येवं तावज्जानीत इति। स्यादेतद्—नानाप्रभारूपा भवतु ज्योतिष्मती, कथमस्मितामात्ररूपा ज्योतिष्मतीत्य आह—**एषा द्वयीति**। विधूतरजस्तमोमलास्मितैव सत्त्वमयी ज्योतिरिति भावः। द्विविधाया अपि ज्योतिष्मत्याः फलमाह—**ययेति** ॥३६॥

योगवार्त्तिकम्

चित्तस्थैर्यनिबन्धनं परिकर्मान्तरमाह—

विशोका वा ज्योतिष्मती । विगतः शोको यस्या इति विशोकेति हेतुगर्भविशेषणम् । तथा च यतो विशोका, अतो वक्ष्यमाणज्योतिष्मती श्रेष्ठा स्थितिहेतुरित्यर्थः ।

द्विविधां विशोकां विवृणोति—**हृदयेत्यादिना एषा द्वयी विशोकेत्यन्तेन** । हृदयपुण्डरीकालम्बने चित्तं धारयतो या बुद्धिसंवित्तत्साक्षात्कारो भवति यच्च वक्ष्यमाणरीत्याऽस्मितामात्रमस्मीत्येतावन्मात्राकारं चित्तं भवति, एषा द्वयी विशोका ज्योतिष्मतीत्युच्यते इत्यन्वयो भविष्यति । तत्र= बुद्धिसंविदि । ज्योतिष्मतीसंज्ञाया अन्वर्थतामाह–**बुद्धिसत्त्वं** हीति । बुद्धिरूपं सत्त्वं भास्वरं स्वपरप्रकाशकं तेजोवद् आकाशवद्विभु च भवति, तत्र बुद्धौ स्थितिवैशारद्याद् निर्मलैकाग्र्याद् बुद्धिप्रवृत्तिः सूर्यादिप्रभासदृशाकारेण विकल्पते विशेषेणोत्पद्यत इत्यर्थः । अतो विषयस्य ज्योतिष्मत्त्वे विषयिणी प्रवृत्तिरपि ज्योतिष्मतीति भावः । अत्र चान्तःकरणस्य विभुत्वमाचार्येण सिद्धान्तितम् । अन्तःकरणस्य चेयं योगशास्त्रोक्ता प्रक्रिया–उदरोरसोर्मध्ये यत्पद्मं तिष्ठत्यधोमुखमष्टदलं तद्रेचकप्राणायामेनोर्ध्वमुखं कृत्वा तस्मिन्नालाम्बने चित्तं धारयेत्, तत्र हि चित्तं तिष्ठति । तद्यथा पद्ममध्ये सूर्यमण्डलमकारो जागरितस्थानं, तस्योपरि चन्द्रमण्डलमुकारः स्वप्नस्थानं, तस्योपरि वह्निमण्डलं मकारः सुषुप्तिस्थानं, तदुपरि परं ब्रह्म व्योमात्मकं नादस्तुरीयस्थानमस्ति यमर्द्धमात्रमुदाहरन्ति योगिनः, तत्कर्णिकायां विष्वग्व्यापिशाखासहस्रवत्या मनोवहनाड्या मूलं तिष्ठति, तस्या अलाबुलतिकाया इव ऊर्ध्वमुख्येका शाखा सुषुम्नेति गीयते, तया च शाखारूपया ब्रह्मनाड्या बाह्यान्यपि सूर्यमण्डलानि प्रोतानि । सैव मनोवहा नाडी चित्तस्थानं भवति । तस्यां चित्तं धारयतो योगिनश्चित्तसाक्षात्कारो जायत इति । **तथाऽस्मितायामिति** । अस्मिताऽत्र नाहंकारः किं त्वात्मतत्त्वं **तमणुमात्रमात्मानमनुविद्य** इत्युत्तरवाक्यात्, अस्मिताऽऽत्मताऽहन्तानां पर्यायत्वाच्च । भावप्रत्ययश्च निर्विशेषसामान्यमात्रताबोधनाय प्रयुक्तः । तथा चास्मितायां विविक्तचिन्मात्रे पुरुषे समापन्नं तद्रूपताऽऽपन्नमत एव निस्तरङ्गमहोदधिकल्पपुरुषाकारत्वात् स्वयमपि तत्कल्पं तथा शान्तं शोकादिनिमत्ताभरहितमनन्तं सर्वतोऽनावृतमस्मितामात्रमस्मीत्येतावन्मात्राकारमन्याकारताशून्यं भवतीत्यर्थः । आत्मनश्चिज्ज्योतिर्मयत्वात् तदाकारस्य ज्योतिष्मत्त्वं स्पष्टमेवेति पुनर्नोक्तम् । नन्वनेनैवात्मसाक्षात्कारेण कृतार्थत्वात् कथमस्य स्थितिशेषतयोपन्यास इति चेत् ? न; कृतात्मसाक्षात्काराणामपि ज्ञाननिष्ठया परवैराग्यार्थमभ्यासापेक्षणादिति ।

गन्धादिप्रवृत्तिभ्यश्चायमस्मिताप्रवृत्तेर्विशेषो यद्गन्धादिप्रवृत्तयोऽर्थान्तरेषु चित्तस्थैर्यहेतवोऽस्मिताप्रवृत्तिस्तु स्वविषय एवेति। अपि च जीवात्मसाक्षात्कारस्य परमात्मनि चित्तस्थितिहेतुत्वमस्तीति। अस्मिताशब्दार्थं पूर्वाचार्यमुखेन विवृणोति—यत्रेदमिति। अणुमात्रं सूक्ष्मतममनुविद्य श्रवणमननाभ्यामवधार्याऽस्मीत्येतावन्मात्राकारेण साक्षात्करोतीत्यर्थः। एषा द्वयीति। विषयवती; अस्मितामात्रा चेति द्विविधा विशोका ज्योतिष्मतीत्युच्यते शास्त्रकृद्भिः। अनया योगिनश्चित्तं स्थितियोग्यतां प्राप्नोतीत्यर्थः। ननु गन्धादिप्रवृत्तिवद् बुद्धिसंविदोऽपि विषयवतीत्वे पूर्वसूत्रेणैव तद्ग्रहणं युक्तमिति चेत्? न; गन्धादिपञ्चक एव विषयशब्दस्य मुख्यत्वात्तत्प्रवृत्तेरेव मुख्यविषयवत्याः पूर्वसूत्रेणोक्तत्वाद्। बुद्धौ च पुरुषसाक्षितया विषयशब्दो गौण एव, असङ्गस्य पुरुषस्य बुद्धिवद्बन्धाभावेन सिधात्वर्थायोगात्। अतो बुद्धिसंविदो गौणं विषयवत्त्वमत्र सूत्रे प्रोक्तमिति। विशोकत्वं चास्मितासंविदः साक्षादेवास्ति तरति शोकमात्मविदिति श्रुतेः, बुद्धिसंविदस्तु विशोकत्वं संकल्पसिद्ध्या किं वा विवेकख्यातिद्वारेति बोध्यम्॥३६॥

वीतरागविषयं वा चित्तम्॥ ३७॥

वीतरागचित्तालम्बनोपरक्तं वा योगिनश्चित्तं स्थितिपदं लभत इति॥३७॥

तत्त्ववैशारदी

वीतरागविषयं वा चित्तम्। वीतरागाः कृष्णद्वैपायनप्रभृतयस्तेषां चित्तम् तदेवालम्बनम् तेनोपरक्तमिति॥ ३७॥

योगवार्त्तिकम्

चित्तस्तथैर्यकारणं परिकर्मान्तरमाह—

वीतरागविषयं वा चित्तम्।

व्याचष्टे—वीतेति। वीतरागं यत्सनकादीनां चित्तं तदेवालम्बनं तेनोपरक्तं तद्धारणया तदाकारताऽऽपन्नं योगिचित्तं विरक्तं सदालम्बनान्तरेऽपि स्थितियोग्यतां लभत इत्यर्थः। ३७॥

स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा॥ ३८॥

स्वप्नज्ञानालम्बनं वा निद्राज्ञानालम्बनं वा तदाकारं योगिनश्चित्तं स्थितिपदं लभत इति॥ ३८॥

तत्त्ववैशारदी

स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा। यदा खल्वयं स्वप्ने विविक्तवनसंनिवेशवर्तिनीमुत्कीर्णामिव चन्द्रमण्डलात्कोमलमृणालशकलानुकारिभिरङ्गप्रत्यङ्गैरुपेतामभिजातचन्द्रकान्तमणिमयीमतिसुरभिमालतीमल्लिकामालाहारिणीं मनोहरां भगवतो महेश्वरस्य प्रतिमामाराधयन्नेव प्रबुद्धः प्रसन्नमनास्तदा तामेव स्वप्नज्ञानालम्बनीभूतामनुचिन्तयतस्तस्य तदेकाकारमनसस्तत्रैव चित्तं स्थिति-

पदं लभते। निद्रा चेह सात्त्विकी ग्रहीतव्या, यस्याः प्रबुद्धस्य सुखमहमस्वाप्समिति प्रत्यवमर्शो भवति। एकाग्रं हि तस्यां मनो भवति। तावन्मात्रेण चोक्तम्—एतदेव ब्रह्मविदो ब्रह्मणो रूपमुदाहरन्ति सुषुप्तावस्थेति। ज्ञानं च ज्ञेयरहितं न शक्यं गोचरयितुमिति ज्ञेयमपि गोचरीक्रियते ॥ ३८ ॥

योगवार्त्तिकम्

तथैव परिकर्मान्तरमाह—

स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा। स्वप्नज्ञानं स्वप्नरूपं ज्ञानं तदालम्बनकं चित्तं प्रपञ्चज्ञाने स्वप्नदृष्टिमच्चित्तमिति यावत्। तथा चोक्तम्—

दीर्घस्वप्नमिमं विद्धि दीर्घं वा चित्तविभ्रमम् ॥ इति।

इयं च दृष्टिः कामदुघत्वादिगुणैर्वाचि धेनुदृष्टिवत् क्षणभङ्गुरविषयकत्वादिगुणैर्जाग्रद्ज्ञाने स्वप्नदृष्टिरूपेति। एतदपि वैराग्यद्वारा चित्तस्थैर्यहेतुरित्याशयः।

निद्राज्ञानालम्बनं चेति। निद्रारूपं ज्ञानमेवालम्बनं यस्य तत्तथा सर्वजीवेषु विस्मृतात्मकेषु सुषुप्तदृष्टिमच्चित्तमिति यावत्। तदुक्तम्—

ब्रह्माद्यं स्थावरान्तं च प्रसुप्तं यस्य मायया।
तस्य विष्णोः प्रसादेन यदि कश्चित् प्रमुच्यते ॥
चराचरं लय इव प्रसुप्तमिह पश्यताम्।
किं मृषा व्यवहारेषु न विरक्तं भवेन्मनः ॥ इति।

भाष्यं च सुगमम् ॥३८॥

यथाभिमतध्यानाद्वा ॥ ३९ ॥

यदेवाभिमतं तदेव ध्यायेत्। तत्र लब्धस्थितिकमन्यत्रापि स्थितिपदं लभत इति ॥ ३९ ॥

तत्त्ववैशारदी

यथाभिमतध्यानाद्वा। किं बहुना, यदेवाभिमतं तत्तद्देवतारूपमिति[1] ॥३९॥

योगवार्त्तिकम्

यथाऽभिमतध्यानाद्वा। किं बहुना, यदेवाभिमतं हरिहरमूर्त्यादिकं तदेवादौ ध्यायेत्, तस्मादपि ध्यानात्तत्र लब्धस्थितिकस्य चित्तस्यान्यत्रापि विवेकपर्यन्तसूक्ष्मेषु विनैव साधनान्तरं स्थितियोग्यता भवतीत्यर्थः। इत्थमेव व्याचष्ट—**यदेवेति** ॥३९॥

---

१. रूपमित्यतः परं ध्यायेदिति पूरणीयम्।

परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥ ४० ॥

सूक्ष्मे निविशमानस्य परमाण्वन्तं स्थितिपदं लभत इति । स्थूले निविशमानस्य परममहत्त्वान्तं स्थितिपदं चित्तस्य । एवं तामुभयीं कोटिमनुधावतो योऽस्याप्रतीघातः स परो वशीकारः । तद्वशीकारात्परिपूर्णं योगिनश्चित्तं न पुनरभ्यासकृतं परिकर्मापेक्षत इति ॥ ४० ॥

तत्त्ववैशारदी

कथं पुनः स्थितिपदमात्मीभावोऽवगन्तव्य इत्यत आह—

परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ।

व्याचष्टे—**सूक्ष्म इति** । उक्तमर्थं पिण्डीकृत्य वशीकारपदार्थमाह—**एवं तामुभयीमिति** । वशीकारस्यावान्तरफलमाह—**तद्वशीकारादिति** ॥४०॥

योगवार्त्तिकम्

परिकर्मनिष्पत्तेर्लक्षणमाह—

परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः । अस्य = परिकर्मितचेतसः, परमं महत्त्वं येषां पुरुषादीनां ते परममहत्त्वाः । व्याचष्टे—**सूक्ष्मे**ऽल्पपरिमाणे चित्तस्य निवेशनमवस्थानमभीप्सोरित्यर्थः । लभते योगीति शेषः । **स्थूल इति** । स्थूले महापरिमाणे । अन्यत् पूर्ववत् । **एवं तामिति** । एतत् स्थूलसूक्ष्मरूपं कोटिद्वयं पक्षद्वयं चरतोऽस्य चित्तस्य योऽप्रतिघातः केनाप्यप्रतिबद्धता स वशीकारश्चित्तस्य विधेयत्वं भवतीत्यर्थः । परशब्दादपरोऽपि वशीकारोऽस्ति दोषदर्शनजन्यो वशीकारसंज्ञारूप इति भावः । तदपेक्षयाऽस्य परत्वे हेतुमाह—**तद्वशीकारादिति** । तस्माद्वशीकारात्परिपूर्णं समाप्तस्थैर्यसाधनाकाङ्क्षं चित्तमभ्यासान्तरसाध्यं परिष्कारं नापेक्षत इत्यर्थः । वशीकारसंज्ञावैराग्यानन्तरमपि तु चित्तमभ्यासकृतं वशीकारमपेक्षत एवेति तदपरं निकृष्टमिति भावः ॥४०॥

अथ लब्धस्थितिकस्य चेतसः किंस्वरूपा किंविषया वा समापत्तिरिति ? तदुच्यते—

क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु
तत्स्थतदञ्जनता समापत्तिः ॥ ४१ ॥

क्षीणवृत्तेरिति प्रत्यस्तमितप्रत्ययस्येत्यर्थः । अभिजातस्येव मणेरिति दृष्टान्तोपादानम् । यथा स्फटिक उपाश्रयभेदात्तत्तद्रूपोपरक्त उपाश्रयरूपाकारेण निर्भासते तथा ग्राह्यालम्बनोपरक्तं चित्तं ग्राह्यसमापन्नं ग्राह्यस्वरूपाकारेण निर्भासते । तथा भूतसूक्ष्मोपरक्तं भूतसूक्ष्म-

स्वरूपाभासं भवति। तथा स्थूलालम्बनोपरक्तं स्थूलरूपसमापन्नं स्थूलरूपाभासं भवति। तथा विश्वभेदोपरक्तं विश्वभेदसमापन्नं विश्वरूपाभासं भवति।

तथा ग्रहणेष्वपीन्द्रियेषु द्रष्टव्यम्। ग्रहणालम्बनोपरक्तं ग्रहणसमापन्नं ग्रहणस्वरूपाकारेण निर्भासते। तथा ग्रहीतृपुरुषालम्बनोपरक्तं ग्रहीतृपुरुषसमापन्नं ग्रहीतृपुरुषस्वरूपाकारेण निर्भासते। तथा मुक्तपुरुषालम्बनोपरक्तं मुक्तपुरुषसमापन्नं मुक्तपुरुषस्वरूपाकारेण निर्भासत इति। तदेवमभिजातमणिकल्पस्य चेतसो ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु पुरुषेन्द्रियभूतेषु या तत्स्थतदञ्जनता तेषु स्थितस्य तदाकारापत्तिः सा समापत्तिरित्युच्यते ॥ ४१ ॥

तत्त्ववैशारदी

तदेवं चित्तस्थितेरुपाया दर्शिताः। लब्धस्थितिकस्य चित्तस्य वशीकारोऽपि दर्शितः। संप्रति लब्धस्थितिकस्य चेतसः किंविषयः किंरूपश्च संप्रज्ञातो भवतीति पृच्छति—**अथेति**। अत्रोत्तरसूत्रमवतारयति—**तदुच्यत इति**। सूत्रं पठति—**क्षीणवृत्तेरित्यादि समापत्त्यन्तम्**।

तद्व्याचष्टे—**क्षीणेति**। अभ्यासवैराग्याभ्यां क्षीणराजसतामसप्रमाणादिवृत्तेश्चित्तस्य। तस्य व्याख्यानम्—**प्रत्यस्तमितप्रत्ययस्येति**। तदनेन चित्तसत्त्वस्य स्वभावस्वच्छस्य रजस्तमोभ्यामभिभव उक्तः। दृष्टान्तं स्पष्टयति—**यथेति**। उपाश्रयः उपाधिर्जपाकुसुमादिः। उपरक्तस्तच्छायापन्नः। उपाश्रयस्य यदात्मीयं रूपं लोहितनीलादि तदेवाकारस्तेन लक्षितो निर्भासते। दार्ष्टान्तिके योजयति—**तथा ग्राह्येति**। ग्राह्यं च तदालम्बनं च तेनोपरक्तं तदनुविद्धम्। तदनेन ग्रहीतृग्रहणाभ्यां व्यवच्छिनत्ति। आत्मीयमन्तःकरणरूपमपिधाय ग्राह्यसमापन्नं ग्राह्यतामिव प्राप्तमिति यावत्। अतो ग्राह्यस्वरूपाकारेण निर्भासते। ग्राह्योपरागमेव सूक्ष्मस्थूलताभ्यां विभजते—**भूतसूक्ष्मेति**। विश्वभेदश्चेतनाचेतनस्वभावो गवादिर्घटादिश्च द्रष्टव्यः। तदनेन वितर्कविचारानुगतौ समाधी दर्शितौ।

तथा ग्रहणेष्वपीन्द्रियेष्विति। गृह्यन्त एभिरर्था इति ग्रहणानीन्द्रियाणि। एतदेव स्पष्टयति—**ग्रहणालम्बनेति**। ग्रहणं चालम्बनं च तदिति ग्रहणालम्बनम्। तेनोपरक्तमनुविद्धमात्मीयमन्तःकरणरूपमपिधाय ग्रहणमिव बहिष्करणमिवापन्नमिति। तदनेनानन्दानुगतमुक्त्वाऽस्मितानुगतमाह—**तथा ग्रहीतृपुरुषेति**। अस्मितास्पदं हि ग्रहीता पुरुष इति भावः। पुरुषत्वाविशेषादनेनैव मुक्तोऽपि पुरुषः शुकप्रह्लादादिः समाधिविषयतया संग्रहीतव्य इत्याह—

तथा मुक्तेति। उपसंहरंस्तत्स्थतदञ्जनतापदं व्याचष्टे—**तदेवमिति।** तेषु ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु, स्थितस्य धारितस्य ध्यानपरिपाकवशादपहतरजस्तमोमलस्य चित्तसत्त्वस्य या तदञ्जनता तदाकारता, सा समापत्तिः संप्रज्ञातलक्षणो योगः उच्यते। तत्र च ग्रहीतृग्रहणग्राह्येष्विति सौत्रः पाठक्रमोऽर्थक्रमाविरोधान्नादर्तव्यः। एवं भाष्येऽपि प्रथमं भूतसूक्ष्मोपन्यासो नादरणीय इति सर्वं रमणीयम् ॥ ४१ ॥

योगवार्तिकम्

तदेवमभ्यासवैराग्यादिकं परिकर्मान्तं योगसाधनमभिहितं सामान्यतो योगद्वितयं च प्रोक्तमतः परं योगयोः फलं वक्तव्यं, तत्रादौ संप्रज्ञातस्य फलं ध्यानादिव्यावृत्तं प्रतिपादयन्सूत्रमवतारयति—**अथेति।** अथशब्दः प्रश्ने। समापत्तिः सम्यगालम्बनाकारत्वापत्तिः प्रत्यक्षवृत्तिरित्यर्थः। चित्तस्य चेयं प्रज्ञाऽऽख्यावस्था संप्रज्ञातेष्वेव भवति न तु धारणाध्यानसमाधिषु, तेषु सामग्र्येणालम्बनाग्रहणात् साक्षात्कारस्यैव विशेषाकारत्वादिति।

क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनता समापत्तिः। क्षीणवृत्तेरपगतवृत्त्यन्तरस्य चित्तस्येत्यर्थः। अभिजातस्य निर्मलस्य मणेरिव ग्रहीत्रादिषु तत्स्थिततया तदञ्जनता सम्यक्तदाकारता जायते, सा च समापत्तीतिशब्दवाच्या भवतीत्यर्थः। अत्र संप्रज्ञातफलभूतायाः प्रज्ञायाः समापत्तिरिति तान्त्रिकी परिभाषाऽपि प्रसङ्गादुक्ता, सा चासंप्रज्ञातव्यावृत्तस्य संप्रज्ञातस्वरूपस्य परिचायकं तस्यैव संप्रज्ञातयोग इति पश्चाद्वक्ष्यते **ता एव सबीजः समाधिः** इति सूत्र इति। क्षीणवृत्तेरिति हेतुगर्भविशेषणस्यायमाशयः—चित्तस्य स्वत एव सर्वार्थसाक्षात्कारसामर्थ्यमस्ति; विषयान्तरव्यासङ्गदोषादेव तु तत्प्रतिबद्धमतो वृत्त्यन्तरप्रतिबन्धस्य निःशेषतो विगमे स्वत एव ध्येयवस्तुसाक्षात्कारस्तद्रूपापत्त्याख्यो भवतीति।

भाष्ये—**प्रत्यस्तमितेति।** प्रत्ययस्य प्रत्ययान्तरस्येत्यर्थः, समापत्तेरपि प्रत्ययत्वात्। उत्पत्तिक्रमानुरोधेन सौत्रं पाठक्रममुल्लङ्घ्य ग्राह्यादिसमापत्तीः सदृष्टान्ता व्याख्यानायादौ स्वयं विवृणोति—**यथेति।** उपाश्रयभेदाज्जपाकुसुमाद्युपाधिविशेषात्तद्रूपोपरक्तस्तत्प्रतिबिम्बोद्ग्राही **सन्** स्फटिक उपाधितुल्याकारतयैव निर्भासते प्रतीयते तथा ग्राह्यग्रहणालम्बनेनोपरक्तं समर्पितप्रतिबिम्बं वृत्तेः प्रत्यक्षरूपतालाभाय ग्राह्यसमापन्नमिति ग्राह्यगतविशेषाकारमित्यर्थकमेवं भूतं चित्तं ग्राह्यान्यूनाकारेणैव साक्षिणि निर्भासत इत्यर्थः। तत्र समापत्तिरूपस्य प्रत्यक्षस्य प्रामाण्याय ग्राह्यरूपाकारेण निर्भासत इत्यनेन तत्फलमुक्तं पौरुषेयबोधस्यैव प्रमाणफलत्वादिति। एवं सर्वत्र। ग्राह्यसमापत्ताववान्तरं त्रैविध्यमाह—**भूतेति।** अत्र भूतसूक्ष्मशब्देन तन्मात्रादिप्रकृ-

तिपर्यन्तं गृहीतम्। सूक्ष्मशब्दस्य कारणार्थतया नात्रेन्द्रियग्रहणम्। स्थूलशब्देन च महाभूतानि गृहीतानि। विश्वभेदशब्देन च स्थावरजङ्गमादयोऽवान्तरभेदा ग्राह्याः। अन्यत् पूर्ववत्।

गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणमिन्द्रियम्, तत्र समापत्तौ सूक्ष्मस्थूलविश्वभेदरूपं त्रैविध्यमतिदिशति — **तथा ग्रहणेष्वपीति**। इन्द्रियाणां सूक्ष्मं बुद्ध्यहंकाराविति **भाष्यकारो** वक्ष्यति। स्थूलं च चक्षुरादिकं विश्वभेदश्च स्थावरजङ्गमानां चक्षुरादिविशेषा इति। अवान्तरविभागमतिदिश्य ग्रहणसमापत्तिं सामान्यतो दर्शयति—**ग्रहणालम्बनेति**। पूर्ववद्व्याख्येयम्। ग्रहीतृसमापत्तिं पूर्ववद्व्याचष्टे—**तथा ग्रहीत्रिति**। ग्रहीतृत्वं बुद्धेरपि व्यपदिश्यत इति तद्व्यावर्त्तनाय पुरुषपदम्। अत्र ग्रहणफलोपहितत्वम् ग्रहीतृत्वं स्वरूपयोग्यतापरत्वे मुक्तपुरुषेषु पृथग्वचनानौचित्यात्[1]। ईश्वरस्य चात्रैव प्रवेशः। ग्रहणस्वरूपयोग्यमात्रेष्वपि समापत्तिं व्याचष्टे—**मुक्तेति**। मुक्ता आत्यन्तिकलयं गताः **शुकादयः**। समग्रसूत्रार्थमाह—**तदेवमिति**॥ ४१॥

तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा सवितर्का समापत्तिः ॥४२॥

तद्यथा गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरिति ज्ञानमित्यविभागेन विभक्तानामपि ग्रहणं दृष्टम्। विभज्यमानाश्चाऽन्ये शब्दधर्मा अन्येऽर्थधर्मा अन्ये ज्ञानधर्मा इत्येतेषां विभक्तः पन्थाः। तत्र समापन्नस्य योगिनो यो गवाद्यर्थः समाधिप्रज्ञायां समारूढः स चेच्छब्दार्थज्ञानविकल्पानुविद्ध उपावर्तते सा संकीर्णा समापत्तिः सवितर्केत्युच्यते॥ ४२॥

तत्त्ववैशारदी

सामान्यतः समापत्तिरुक्ता। सेयमवान्तरभेदाच्चतुर्विधा भवति। तद्यथा-सवितर्का, निर्वितर्का, सविचारा, निर्विचारा चेति। तत्र सवितर्कायाः समापत्तेर्लक्षणमाह—**तत्रेत्यादि**। समापत्त्यन्तं सूत्रम्। तत्र तासु समापत्तिषु मध्ये, सवितर्का समापत्तिः प्रतिपत्तव्या। कीदृशी? शब्दश्चार्थश्च ज्ञानं च तेषां विकल्पाः। वस्तुतो भिन्नानामपि शब्दादीनामितरेतराध्यासाद्विकल्पः, अप्येकस्मिन्भेदमादर्शयति भिन्नेषु चाभेदम्। तेन शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा व्यामिश्रेत्यर्थः। **तद्यथा गौरिति शब्द इति**। गौरित्युपात्तयोरर्थज्ञानयोः शब्दाभेदविकल्पो दर्शितः। **गौरित्यर्थ इति**। गौरित्युपात्तयोः शब्दज्ञानयोरर्थाभेदविकल्पो दर्शितः। **गौरिति ज्ञानमिति**। गौरित्युपात्तयोः

---

१. ग्रहणयोग्यतायाः मुक्तेऽपि सम्भवात् इति भावः।

शब्दार्थयोर्ज्ञानाभेदविकल्पः। तदेवमविभागेन विभक्तानामपि शब्दार्थज्ञानानां ग्रहणं लोके द्रष्टव्यम्। यद्यविभागेन ग्रहणं कुतस्तर्हि विभाग इत्यत आह— विभज्यमानाश्चेति। विभज्यमानाश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां परीक्षकैः, अन्ये शब्दधर्माः, ध्वनिपरिणाममात्रस्य शब्दस्योदात्तादयो धर्माः, अन्येऽर्थस्य जडत्वमूर्तत्वादयः, अन्ये प्रकाशमूर्तिविरहादयो ज्ञानस्य धर्मा इति। तस्मादेतेषां विभक्तः पन्थाः स्वरूपभेदोन्नयनमार्गः। तत्र विकल्पिते गवाद्यर्थे समापन्नस्येति। तदनेन योगिनोऽपरं प्रत्यक्षमुक्तम्। शेषं सुगमम्॥ ४२॥

योगवार्त्तिकम्

सामान्यतः समापत्तिरुक्ता। तत्र ग्रहीतृसमापत्तौ स्थूलसूक्ष्मविषयत्वरूपविशेषाभावात्सा एकविधैव, ग्राह्यग्रहणसमापत्त्योस्तु तद्विशेषसत्त्वात्तयोर्विशेषानाह त्रिभिः सूत्रैः—

तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा सवितर्का समापत्तिः।

तृतीयसूत्रे सूक्ष्मविषयकसमापत्तेः वक्ष्यमाणतयाऽस्य सूत्रद्वयस्य स्थूलविषयकत्वं परिशेषाल्लभ्यते। स्थूलं कार्यं सूक्ष्मं कारणम्। तत्र स्थूलं द्विविधम्-भूतानि तन्मात्राणां कार्याणि; इन्द्रियाणि चाहंकारस्य कार्याणीति। तत्र च स्थूलसूक्ष्मसमापत्ती द्विविधे भवतः। तासु चतसृषु समापत्तिषु सविकल्पिकायाः स्थूलविषयकसमापत्तेर्लक्षकमिदं सूत्रम्।

तदेतद् व्याचक्षाण आदौ शब्दार्थज्ञानविकल्पमुदाहरति—**तद्यथेत्यादिना-दृष्टमित्यन्तेन**। इत्यविनिर्भागेण = एवमभेदेन विभक्तानां वस्तुतो भिन्नानामपि ग्रहणं विकल्पाख्यं लोके दृष्टं पूर्वोक्तविकल्पलक्षणाक्रान्तत्वादित्यर्थः। ननु वस्तुशून्यत्वे सति विकल्पः स्यात्; प्रतीतिबलात्त्वभेदोऽत्र वस्तुसन्नेव भवतु तत्राह—**विभज्यमानाश्चेति**। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां परीक्षकैर्विभज्यमाना विविच्यमाना अन्येऽर्थज्ञानधर्माभ्यां भिन्नाः शब्दधर्मास्तारत्वमन्दत्वादयः, एवमर्थधर्माः जडत्वमूर्त्तत्वादयः शब्दज्ञानधर्माभ्यामन्ये, एवं ज्ञानधर्माः प्रकाशामूर्त्तत्वादयः शब्दार्थधर्माभ्यामन्ये, इत्थमेतेषां शब्दार्थज्ञानानां विभक्तोऽन्योन्यं भिन्नः पन्थाः=स्वरूपभेदोन्नयनमार्ग इत्यर्थः। समापत्तिरेव विकल्परूपेत्यतो विकल्पसंकीर्णत्वानुपपत्तिरित्याशयेनान्यथा सूत्रार्थं व्याचष्टे—**तत्रेति**। तत्र गवादौ स्थूलभूतेन्द्रियेषु समापन्नस्य समाहितस्य योगिनः समाधिप्रज्ञायां समारूढो यो गवाद्यर्थः स यदि शब्दार्थज्ञानविकल्पेन "गौरियं भासते" इत्येवं शब्दार्थज्ञानानामभेदभ्रमेणानुविद्धो विषयीकृतो भवति तदा सा सङ्कीर्णा विकल्पमिश्रिता, विकल्पविषयीभवदर्थविषयिणीति यावत्, **समापत्तिः सवितर्कसंज्ञा भवतीत्यर्थः। अत्र हि गौरय-**

मित्यंशे शब्दार्थयोरभेदविकल्पः, भासत इत्यंशे चार्थज्ञानयोरभेदविकल्पः, अर्थद्वारा च शब्दज्ञानयोरप्यभेदविकल्पः। एवं 'नारायणोऽयं भासते' इत्यादिरूपैश्च सवितर्का समापत्तिर्भवति। अत्र शब्दादिविकल्पैर्यथासम्भवमन्येऽपि विकल्पा उपलक्षणीयाः। इयं च समापत्तिरपरं प्रत्यक्षमविद्यालेशसम्बन्धादिति ॥ ४२ ॥

यदा पुनः शब्दसंकेतस्मृतिपरिशुद्धौ श्रुतानुमाज्ञानविकल्पशून्यायां समाधिप्रज्ञायां स्वरूपमात्रेणावस्थितोऽर्थस्तत्स्वरूपाकारमात्रतयैवावच्छिद्यते सा च निर्वितर्का समापत्तिः। तत्परं प्रत्यक्षम्। तच्च श्रुतानुमानयोर्बीजम्। ततः श्रुतानुमाने प्रभवतः। न च श्रुतानुमानज्ञानसहभूतं तद्दर्शनम्। तस्मादसंकीर्णं प्रमाणान्तरेण योगिनो निर्वितर्कसमाधिजं दर्शनमिति। निर्वितर्कायाः समापत्तेरस्याः सूत्रेण लक्षणं द्योत्यते—

स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का ॥४३॥

या शब्दसंकेतश्रुतानुमानज्ञानविकल्पस्मृतिपरिशुद्धौ ग्राह्यस्वरूपोपरक्ता प्रज्ञा स्वमिव प्रज्ञारूपं ग्रहणात्मकं त्यक्त्वा पदार्थमात्रस्वरूपा ग्राह्यस्वरूपापन्नेव भवति सा निर्वितर्का समापत्तिः। तथा च व्याख्यातम्ः—

तस्या[1] एकबुद्ध्युपक्रमो ह्यर्थात्माऽणुप्रचयविशेषात्मा गवादिर्घटादिर्वा लोकः। स च संस्थानविशेषो भूतसूक्ष्माणां साधारणो धर्म आत्मभूतः, फलेन व्यक्तेनानुमितः स्वव्यञ्जकाञ्जनः प्रादुर्भवति, धर्मान्तरोदये च तिरोभवति। स एष धर्मोऽवयवीत्युच्यते। योऽसावेकश्च महांश्चाणीयांश्च स्पर्शवांश्च क्रियाधर्मकश्चानित्यश्च तेनावयविना व्यवहाराः क्रियन्ते।

यस्य पुनरवस्तुकः स प्रचयविशेषः सूक्ष्मं च कारणमनुपलभ्यमविकल्पस्य तस्यावयव्यभावादतद्रूपप्रतिष्ठं मिथ्याज्ञानमिति प्रायेण सर्वमेव प्राप्तं मिथ्याज्ञानमिति।

तदा च सम्यग्ज्ञानमपि किं स्याद्विषयाभावात्। यद्यदुपलभ्यते तत्तदवयवित्वेनाघ्रातम्। तस्मादस्त्यवयवी यो महत्त्वादिव्यवहारापन्नः समापत्तेर्निर्वितर्काया विषयो भवति ॥ ४३ ॥

---

१. एतच्च पूर्वाचार्यवाक्यम् इति वार्त्तिककृतां मतम्।

तत्त्ववैशारदी

सूत्रं योजयितुं प्रथमतस्तावन्निर्वितर्कां व्याचष्टे—**यदा पुनरिति**। परिशुद्धिरपनयः। शब्दसंकेतस्मरणपूर्वे खल्वागमानुमाने प्रवर्तेते। संकेतश्चायं गौरिति शब्दार्थज्ञानानामितरेतराध्यासात्मा। ततश्चागमानुमानज्ञानविकल्पौ भवतः। तेन तत्पूर्वा समाधिप्रज्ञा सवितर्का। यदा पुनरर्थमात्रप्रवणेन चेतसार्थमात्राहतेन तदभ्यासान्नान्तरीयकतामुपगता संकेतस्मृतिस्त्यक्ता, तत्त्यागे च श्रुतानुमानज्ञानविकल्पौ तन्मूलौ त्यक्तौ, तदा तच्छून्यायां समाधिप्रज्ञायां स्वरूपमात्रेणावस्थितोऽर्थस्तत्स्वरूपमात्रतयैव न तु विकल्पितेनाकारेण परिच्छिद्यते, सा निर्वितर्का समापत्तिरिति। तद्योगिनां परं प्रत्यक्षमसदारोपगन्धस्याप्यभावात्। स्यादेतत्—परेण प्रत्यक्षेणार्थतत्त्वं गृहीत्वा योगिन उपदिशन्त्युपपादयन्ति च। कथं चातद्विषयाभ्यामागमपरार्थानुमानाभ्यां सोऽर्थ उपदिश्यत उपपाद्यते च? तस्मादागमानुमाने तद्विषये, ते च विकल्पाविति परमपि प्रत्यक्षं विकल्प एवेत्यत आह—**तच्च श्रुतेति**। यदि हि सवितर्कमिव श्रुतानुमानसहभूतं तदनुषक्तं स्याद् भवेत्संकीर्णम्। तयोस्तु बीजमेवैतत्। ततो हि श्रुतानुमाने प्रभवतः। न च यद्यस्य कारणं तत्तद्विषयं भवति। न हि धूमज्ञानं वह्निज्ञानकारणमिति वह्निविषयम्। तस्मादविकल्पेन प्रत्यक्षेण गृहीत्वा विकल्प्योपदिशन्ति चोपपादयन्ति च। उपसंहरति—**तस्मादिति**। व्याख्येयं सूत्रं योजयति—**निर्वितर्काया इति**। **स्मृतिपरिशुद्धावित्यादि सूत्रम्**।

शब्दसंकेतश्च श्रुतं चानुमानं च तेषां ज्ञानमेव विकल्पस्तस्मात्स्मृतिस्तस्याः परिशुद्धिरपगमस्तस्याम्। अत्र च संकेतस्मृतिपरिशुद्धिर्हेतुः, श्रुतादिज्ञानस्मृतिपरिशुद्धिश्च हेतुमती। अनुमानशब्दश्च कर्मसाधनोऽनुमेयवाचकः। स्वमिवेतीवकारो भिन्नक्रमस्त्यक्तवेतिपदानन्तरं द्रष्टव्यः।

विषयविप्रतिपत्तिं निराकरोति—**तस्या एकेति**। एकां बुद्धिमुपक्रमत आरभत इत्येकबुद्ध्युपक्रमः। तदनेन परमाणवो नानात्मानो न निर्वितर्कविषया इत्युक्तं भवति, योग्यत्वेऽपि तेषां परमसूक्ष्माणां नानाभूतानां महत्त्वैकार्थसमवेतैकत्वनिर्भासप्रत्ययविषयत्वायोगात्। अस्तु तर्हि परमार्थसत्सु परमाणुषु सांवृतः प्रतिभासधर्मः स्थौल्यमित्यत आह—**अर्थात्मेति**। नासति बाधके स्थूलमनुभवसिद्धं शक्यापह्नवमिति भावः। तत्र ये पश्यन्ति द्व्यणुकादिक्रमेण गोघटादय उपजायन्त इति तान्प्रत्याह—**अणुप्रचयेति**। अणूनां प्रचयः स्थूलरूपपरिणामः। स च विशिष्यतेऽन्यस्मात्परिणामान्तरात्। स एवात्मा स्वरूपं यस्य स तथोक्तः। गवादिर्भोगायतनम्। घटादिर्विषयः। तच्चैतदुभयमपि लोक्यत इति लोकः। नन्वेष भूतसूक्ष्मेभ्यो भिन्नोऽभिन्नो वा स्यात्। भिन्नः

श्चेत्कथं तदाश्रयः कथं च तदाकारः ? नहि घटः पटादन्यस्तदाकारस्तदाश्रयो वा। अभिन्नश्चेत्तद्वदेव सूक्ष्मोऽसाधारणश्च स्यादत आह—**स चेति**। अयमभिप्रायः—नैकान्ततः परमाणुभ्यो भिन्नो घटादिरभिन्नो वा। भिन्नत्वे गवाश्ववद्धर्मधर्मिभावानुपपत्तेः। अभिन्नत्वे धर्मिरूपवत्तदनुपपत्तेः। तस्मात्कथञ्चिद्भिन्नः कथञ्चिदभिन्नश्चास्थेयः। तथा च सर्वमुपपद्यते। भूतसूक्ष्माणामिति षष्ठ्या कथंचिद्भेदं सूचयति, आत्मभूत इति चाभेदम्। फलेन व्यक्तेन तदनुभवलक्षणेन तद्व्यवहारलक्षणेन च व्यक्तेन विप्रतिपन्नं प्रत्यनुमापितः। कारणाभेदेन च कारणाकारतोपपन्नेत्याह—**स्वव्यञ्जकाञ्जन** इति। स किं तदात्मभूतो धर्मो नित्यः ? नेत्याह—**धर्मान्तर** इति। धर्मान्तरस्य कपालादेरुदय इत्यर्थः। तस्यावयविनः परमाणुभ्यो व्यावृत्तं रूपमादर्शयति—**स एष** इति। परमाणुसाध्यायाः क्रियाया अन्या क्रिया मधूदकादिधारणलक्षणा, तद्धर्मक इति। न केवलमनुभवादपि तु व्यवहारतोऽपि, तन्निबन्धनत्वाल्लोकयात्राया इत्याह—**तेनेति**।

स्यादेतत्—असति बाधकेऽनुभवोऽवयविनं व्यवस्थापयेत्। अस्ति च बाधकम्—यत्सत्तत्सर्वमनवयवम्, यथा विज्ञानम्। सच्च गोघटादीति स्वभावहेतुः। सत्त्वं हि विरुद्धधर्मसंसर्गरहितत्वेन व्याप्तम्। तद्विरुद्धश्च विरुद्धधर्मसंसर्गः सावयव उपलभ्यमानो व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या सत्त्वमपि निवर्तयति। अस्ति चावयविनि तद्देशत्वाऽतद्देशत्वावृतत्वानावृतत्वरक्तत्वारक्तत्वचलत्वाचलत्वलक्षणो[1] विरुद्धधर्मसंसर्ग इत्यत आह—**यस्य पुनरिति**। अयमभिप्रायः—अनुभवसिद्धं सत्त्वं हेतुः क्रियते यत्किल पांशुलपादुको हालिकोऽपि प्रतिपद्यते, अन्यद्वानुभवसिद्धात्? तत्रान्यदसिद्धत्वादहेतुः। अनुभवसिद्धं तु घटादीनां सत्त्वमर्थक्रियाकारित्वरूपं न स्थूलादन्यत्। सोऽयं हेतुः स्थूलत्वमपाकुर्वन्नात्मानमेव व्याहन्ति। ननु न स्थूलत्वमेव सत्त्वम्, अपि त्वसतो व्यावृत्तिः। अस्थौल्यव्यावृत्तिश्च स्थौल्यम्। व्यावर्त्यभेदाच्च व्यावृत्तयो भिद्यन्ते। अतः स्थौल्याभावेऽपि न सत्त्वव्याहतिः, अन्यत्वात्। भवतु वा व्यावृत्तिभेदादवसायविषयभेदः। यत्पूर्वकास्त्ववसायास्तस्यानुभवस्याविकल्पस्य प्रमाणस्य को विषय इति निरूपयतु भवान्? रूपपरमाणवो निरन्तरोत्पादा अगृहीतपरमसूक्ष्मत्वा इति चेत्? हन्त! एते गन्धरसस्पर्शपरमाणुभिरन्तरिता न निरन्तराः। तस्मादन्तरालाग्रह एकघनवनप्रत्ययवत्परमाण्वालम्बनः सन्नयं विकल्पो मिथ्येति तत्प्रभवा विकल्पा न पारम्पर्येणापि वस्तुप्रतिबद्धा इति कुतस्तदवसितस्य सत्त्वस्यानवयवत्वसाध-

---

१. उपलक्षणमेतत्।

कत्वम् ? तस्मादविकल्पकस्य प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमिच्छता तदनुभूयमानस्थौल्यस्यैव सत्त्वमविकल्पावसेयमकामयताऽप्यभ्युपेयम् । तथा च तद्बाधमानं सत्त्वमात्मानमेवापबाधेत । परमसूक्ष्माः परमाणवो विजातीयपरमाण्वनन्तरिता अनुभवविषया इति व्याहतमङ्गीकरणम् । तदिदमुक्तम्—**यस्य पुनरवस्तुकः स प्रचयविशेषो** निर्विकल्पस्य विषयः । सन्तु तर्हि सूक्ष्माः परमाणवो निर्विकल्पविषया इत्यत आह—**सूक्ष्मं च कारणमनुपलभ्यमविकल्पस्येति** । तस्यावयव्यभावाद्धेतोरतद्रूपप्रतिष्ठं मिथ्याज्ञानमिति लक्षणेन सर्वमेव प्राप्तं मिथ्याज्ञानं यच्च तदधिष्ठानसत्त्वालम्बनमित्यर्थः । नन्वेतावतापि न ज्ञानमात्मनि मिथ्या भवति, तस्यावयवित्वेनाप्रकाशादित्यत आह—**प्रायेणेति** ।

ननु किमेतावतापीत्यत आह—**तदा चेति** । सत्त्वादिज्ञानं चेन्मिथ्या तदा सत्त्वादिहेतुकमनवयवित्वादिज्ञानमपि मिथ्यैव । तस्यापि हि निर्विकल्पागोचरस्थूलमेवावसेयतया विषयः, स च नास्तीति तात्पर्यार्थः । विषयाभाव एव कुत इत्यत आह—**यद्यदिति** । विरोधश्च परिणामवैचित्र्येण भेदाभेदेन चोक्तोपपत्त्यनुसारेणोद्धर्तव्य इति सर्वं रमणीयम् ।। ४३ ।।

योगवार्त्तिकम्

सूत्रान्तरं योजयितुं प्रथमं तावन्निर्वितर्कां स्थूलसमापत्तिं व्याचष्टे- **यदा पुनरिति** । अयं भावः—शब्दसंकेतस्मरणपूर्वके तावत्क्रमेणागमानुमानज्ञाने भवतः, संकेतश्चायं गौरिति शब्दार्थयोरितरेतराध्यासात्मकः, **एतद्वै तत्परमपरं च ब्रह्म यदोंकार** इत्यादिश्रुतिषु,

अकारोकारमकारा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।।

इत्यादिस्मृतिषु, **अमरा निर्जरा** इत्यादिकोशेषु च संकेतस्य विकल्पिताभेदरूपत्वावधारणात् । ततश्च संकेतग्रहसमानाकारेणैव शाब्दबोधस्तन्मूलकानुमानं च भवतीत्यत आगमानुमानज्ञानयोरपि श्रवणमननरूपयोर्विकल्प औत्सर्गिकः । ततश्च तन्मूलिका या प्रथमं जायते समाधिप्रज्ञा साऽपि विकल्पव्याप्तैव भवतीति सा सवितर्का भवति । यदा पुनरर्थमात्रादरादर्थमात्रप्रवणेन चेतसा संकेतस्मृतिस्त्यज्यते तदा समाधौ तन्मूलको विकल्पो न जायत इति निर्वितर्का भवतीति । तदिदमाह—**शब्दसंकेतेति** । शब्दसंकेतस्य स्मृतेः परिशुद्धिरपगमस्तस्यां सत्यां तत्स्मृतिनिमित्तकेन श्रुतानुमानज्ञानकालीनविकल्पेन शून्यायां समाधिप्रज्ञायामर्थस्वरूपाकारेणैवावधार्यत इत्यादिरर्थः । आरोपगन्धस्यापि सम्पर्को नास्तीति प्रतिपादनाय स्वरूपमात्रेणावस्थितोऽर्थ इत्युक्तम् । **परमिति** । आरोपसम्पर्काभावादिति भावः । अगृहीतग्राहित्वं निर्वितर्कसमापत्तेः प्रामाण्यप्रयोजकं दर्शयति—**तच्चेत्यादिना-दर्शनमितीत्यन्तेन** । श्रुतानुमा-

नयोः श्रवणमननयोर्बीजम् । बीजशब्दार्थं व्याचष्टे-तत इति । प्रभवतः प्रकर्षेण भवतः, गुरुणाऽशेषविशेषसाक्षात्कारं विनाऽसन्दिग्धाविपर्यस्तवस्तुस्वरूपप्रतिपादनासम्भवात् । अतः सवितर्कानधिगतोऽपि विशेषोऽस्या विषय इत्यर्थः । नन्वेवं सर्वज्ञगुरुणा श्रुतिस्मृतिभ्यामेवाशेषविशेषप्रतिपादनं स्यादितीयं व्यर्था निर्वितर्कसमापत्तिरिति तत्राह—न चेति । सहभूतं तत्कालीनम् । गुरोर्विशेषज्ञत्वेऽपि स विशेषः शब्देनाशेषो वक्तुं न शक्यत इक्षुक्षीरादिविशेषवत्,

इदं तदिति निर्देष्टुं गुरुणाऽपि न शक्यते ॥

इति स्मृतेः । अतः सर्वज्ञवाक्यादपि निर्विकल्पकसमापत्तिसमानाकारं ज्ञानं न सम्भवतीत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—तस्मादिति । संकीर्णम्=गृहीतमात्रानवगाहि ।

तदेवमुत्तरसूत्रस्य लक्ष्यमवधार्य सूत्रमवतारयति—निर्वितर्काया इति । स्पष्टम् ।

स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का । यतः स्मृतिपरिशुद्धौ सत्यां जायते तथा स्वरूपशून्येव भवति अतोऽर्थमात्रस्य निर्भासो यत्रेत्यर्थमात्रनिर्भासाऽखिलविकल्पशून्या या समापत्तिः सा निर्वितर्केत्यर्थः ।

पदानि क्रमतो व्याचष्टे–या शब्देति । शब्दसंकेतात् श्रुतानुमानरूपज्ञाने या विकल्पारूढा स्मृतिः चिन्ता सवितर्ककालेऽप्यनुवर्त्तते तदपगमे सतीत्याद्यपदार्थः । शब्दसंकेतस्यात्र स्मृतिहेतुत्वं स्वगोचरज्ञानद्वारा बोध्यम् । संकेतश्च शब्दार्थयोः कल्पिताभेदमात्र इत्यतः संकेतस्मृतौ तन्मूलकज्ञाने चाभेदविकल्पऔत्सर्गिक इति । शब्दविकल्पशून्यत्वे हेतुमुक्त्वा ज्ञानविकल्पशून्यत्वे हेतुमाह–स्वमिवेति । इवकारो भिन्नक्रमेण त्यक्त्वेतिपदानन्तरं योजनीयः । त्यागसादृश्यं चाग्रहणमिति । तृतीयपदस्यार्थमाह–पदार्थमात्रेति । तस्याप्यर्थमाह–ग्राह्यस्वरूपापन्नेव भवतीति । सा निर्वितर्केति । एवंनिर्भासा या समापत्तिः सा निर्वितर्केत्यर्थः । तदेवं सूत्राभ्यां प्रतिपादितौ सवितर्कनिर्वितर्कयोगौ सविकल्पनिर्विकल्पशब्दाभ्यामपि शास्त्रेषूच्येते, वितर्कविचारेत्यादिसूत्रे च यः स्थूलविषयकाभोगो वितर्क इत्युक्तं स एवात्र सवितर्कनिर्वितर्कसमापत्तिरूपेण द्विधोक्त इति । नन्वस्य निर्वितर्कसाक्षात्कारस्य विषयः किमवयवाः, किं वाऽवयवी ? आद्ये वक्ष्यमाणनिर्विचारसमापत्त्या सहैकविषयत्वापत्तिः,अन्त्येऽवयविनः कल्पितत्वेन तद्गोचरनिर्वितर्काया विकल्पशून्यत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्यावयविनं व्यवस्थापयन् अवयविविषयकत्वमेवास्य वृद्धवाक्यादवधारयति–तथा चेत्यादिना –लोक इत्यन्तेन । व्याख्यातम् पूर्वाचार्यैरिति शेषः । तस्या निर्वितर्काया गवादिर्घटादिर्वा लोक आलम्बनमित्यन्वयः। नन्ववयविनि किं प्रमाणम् ? तत्राह–एक

बुद्ध्युपक्रम इति। एका गौरिति बुद्धिमुपक्रमत आरभत इत्येकबुद्ध्युपक्रमः। अतो नावयवानामनेकतयाऽवयविव्यवहारनिर्वाहकत्वमिति भावः । नन्वेवमप्येकप्रत्ययानुरोधादेकं विज्ञानमात्रमेवावयविव्यवहारहेतुरस्तु ? तत्राह—अर्थात्मेति । अर्थात्मा=दृश्यस्वरूपः, विज्ञानमात्रत्वे स्वस्य स्वदृश्यत्वानुपपत्तिः, कर्मकर्तृ विरोधादिति भावः । नन्वेवमवयवेभ्योऽवयविनोऽतिरेके कपालं घटो जात इत्यादिरूपोऽवयवावयविनोरभेदप्रत्ययो न स्यादित्याशङ्कामपाकरोति—अणुप्रचयविशेषात्मेति । अणूनामेव प्रचया[1]ख्यसंयोगनिमित्तको यो विशेषः परिणामरूपस्तत्स्वरूप इत्यर्थः । तथा च सामान्यविशेषयोर्भेदाङ्गीकाराद् अभेदप्रत्ययोऽप्युपपन्न एवेति भावः। न च भेदाभेदयोर्विरोध इति वाच्यम् , भेदस्यान्योन्याभावरूपत्वात् , अभेदस्याविभागरूपत्वादिति । अयं चाविभागो न लक्षणानन्यत्वम् , लक्षणभेदकालेऽप्यभेदप्रत्ययात् ; किं त्वाधाराधेयभाववत्स्वरूपसम्बन्धविशेष एव दुग्धजलयोरिवेति । एतत्सर्वं परिणामसूत्रे विशिष्य प्रतिपादयिष्यति भाष्यकारः। ननु यद्यवयवी स्वीकृतस्तर्हि तस्यैकावयवनाशे नाशापत्त्याऽनुपलब्धिप्रसङ्गः, किं चावयविनो नित्यत्वे सर्वदा कार्यकारिताप्रसङ्गः, अनित्यत्वेऽसदुत्पादतः शशश‍ृङ्गाद्यपि कारणव्यापारादुत्पद्येतेत्याशङ्कामपाकरोति—स चेति। स च स्थूलोऽवयवी, स्वकारणानां भूतसूक्ष्माणां साधारणः प्रत्येकं परिसमाप्नोति न तु द्वित्वादिवद्व्यासज्य[2]वृत्तिः, एकावयवव्यवधानेऽप्यप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । अत एकावयवनाशेऽप्यवयवान्तरेऽवयव्यवस्थानात्तदुपलब्धिः। अवयवविभागविशेष[3] एव चावयविनाशकः। स च विशेषो जातिरूपः फलबलात् कल्प्यत इति भावः। तथाऽऽत्मभूतः सदैव भूतसूक्ष्मेष्वनुगतः, नातः शशादौ श‍ृङ्गाद्युत्पत्तिप्रसङ्गः। तत्र प्रमाणमाह—फलेन व्यक्तेनानुमित इति । अभिव्यक्तिलक्षणकार्यानुमितः, असदभिव्यक्तौ सर्वत्र सर्वाभिव्यक्तिप्रसङ्गात्। ननु तर्हि सर्वदैवाभिव्यक्तिः कुतो न भवति? तत्राह—स्वव्यञ्जकेति । स्वाभिव्यक्तिहेतुर्यत्कारणं तदेवाञ्जनमभिव्यञ्जनं कारणं यस्य तथाभूतः सन्नाविर्भवति वर्त्तमानावस्थां प्राप्नोति, न सर्वदा; तथा धर्मान्तरोदयकाले च मुद्गरपातादिना तिरोभवति अतीतावस्थां प्राप्नोति स एवावयवानां धर्मोऽवयवीत्युच्यत इत्यर्थः । अतो नोक्तशङ्काऽवकाशः, कार्यनित्यत्वेऽप्यभिव्यक्तस्यैव कार्यस्य स्वकार्यकारित्वादिति भावः ।

स्यादेतद्—अभिव्यक्तिरपि नित्याऽनित्या वा ? आद्ये सर्वदैवा-

---

१. एतच्चायुक्तम् , सर्वत्र प्रचयाभावात् । अतो मिश्रव्याख्यानमेव वरम् ।

२. अनेकपर्याप्तः, पर्याप्तिसम्बन्धेन अनेकत्र वर्त्तमान इति भावः ।

३. तथा चात्र मते नैकावयवनाशे वैशेषिकादिवदवयविनाशः इति ध्येयम् ।

भिव्यक्तिकार्यप्रसङ्गः, अन्त्येऽवयव्यादेरेवानित्यत्वमभिव्यक्तिवदस्तु, व्यर्थमभिव्यक्तिकल्पनमिति ? उच्यते—अतीतानागतावस्थावत्त्वस्वरूपमनित्यत्वं घटादावभिव्यक्तौ चेष्यत एव, आद्यन्तयोः कार्यस्यात्यन्तासत्त्वप्रतिषेधाय ध्वंसादिप्रतियोगित्वस्यैव निषेधात्, अतीतानागतावस्थयोर्ध्वंसप्रागभावस्थलाभिषेकमात्र एवास्माकं विशेषात्। अभिव्यक्तिकल्पना च न व्यर्था, घटोऽनागतो घटोऽतीत इतिव्यहारवद् घटो वर्तमान इति व्यवहारस्यापि घटमात्रेणासंभवाद् घटस्यावस्थात्रयसाधारण्येनातीतादिकालेऽपि वर्त्तमानत्वव्यवहारप्रसङ्गात्। न चैवमभिव्यक्तेरप्यवस्थात्रयकल्पना भवत्येवेति वाच्यम्, बीजाङ्कुरादिवत् प्रामाणिकत्वेनादोषत्वस्य सांख्यसूत्रेणोक्तत्वात्। किं च सत एवाभिव्यक्तिरित्येव सत्कार्यवादिनो नियमः, अभिव्यक्तेश्चाभिव्यक्त्यन्तरास्वीकारेण तस्या असत्या एवोत्पादेऽपि न क्षतिः; कार्याणामनागतावस्थैवाभिव्यक्तेरप्यनागतावस्था, सैव चाभिव्यक्त्युत्पत्तौ नियामिका। अतः शशश्रृङ्गादिवैलक्षण्यम्। यथा परैरुत्पत्तेरुत्पत्तिरभावे चाभावः स्वरूपमेवेष्यते तथैवाभिव्यक्तेरभिव्यक्तिः स्वरूपमेवेत्यस्माभिरप्युपगन्तव्यम् घटादेरतीतानागतावस्थे तदभिव्यक्तेरप्यतीतानागतावस्थे इति। अथैवमभिव्यक्तिरपि घटस्वरूपमेवास्त्विति चेत्? न; अतीताद्यवस्थघटेनाभिव्यक्तिव्यवहारप्रसङ्गस्योक्तत्वादिति दिक्।

यत्तु वैशेषिकाः प्रागभावमेव कार्योत्पत्तिनियामकं कल्पयन्ति, तदसत्—अभावकल्पनापेक्षया भावकल्पने लाघवात्। भावानां दृष्टत्वाद्, अन्यानपेक्षत्वाच्च[1]। अपि चाभावेषु स्वतो विशेषे भावत्वापत्तिः, प्रतियोगिरूपविशेषश्च प्रतियोग्यसत्ताकाले[2] नास्ति। अतोऽभावस्याविशिष्टतया सर्वत्र सर्वोत्पत्तिप्रसङ्ग एवेति।

अवयवेभ्यो विज्ञानाच्चातिरिक्ततया हेतुभूतं ताभ्यां वैधर्म्यजातमवयविनि दर्शयति—**योऽसाविति**। षड्विशेषणानि यथासंभवमवयवज्ञानाभ्यां वैधर्म्याणि। वैशेषिकैस्त्र्यणुकशब्देनोच्यते यः परिणामविशेषः स एवात्राणीयानित्युक्तः, कार्येषु परमसूक्ष्मत्वाभावादिति। अवयवादिविलक्षणजलाहरणादिव्यवहारकारितयाऽप्यतिरिक्तोऽवयवीति प्रतिपादयति—**तेनावयविनेति**।

---

१. अभावज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानसापेक्षतयाऽन्यापेक्षत्वम्, भावज्ञानस्य तु न तथेत्यन्यानपेक्षत्वमित्यर्थः।

२. असच्च न विशेषणमिति भावः। उपलक्षणत्वं कथं नेति प्रश्ने तु 'असतान्चोपलक्षणानां न विशेषकत्वम्, सर्वदा तुल्यरूपत्वात्' इति कुसुमाञ्जलिग्रन्थो (२।३।।) ध्येयः॥

अवयवातिरिक्तोऽवयवी नास्तीत्यवयवा एव निर्विकल्पसाक्षात्कारविषया इति वैनाशिकमतमपाकरोति—यस्य पुनरिति। यस्य मते स प्रचयनिमित्तको विशेषोऽवयव्याख्योऽवस्तुकस्तुच्छः सूक्ष्मं चावयवाख्यं कारणं न प्रत्यक्षगोचरं तस्य मतेऽवयव्यभावात् प्रायेण सर्वमेव मिथ्याज्ञानमित्यायातम्, यतोऽतद्रूपप्रतिष्ठमेव मिथ्याज्ञानमिति। तदा च सर्वस्य मिथ्याज्ञानत्वे सम्यग् ज्ञानमपि किं स्यात्? न स्यादेव विषयाभावेन क्वापि, ज्ञानस्य सद्विषयकत्वासिद्धेरित्यर्थः। तत्र हेतुः - यद्यदिति। नन्ववयवज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वं स्यादिति चेत्? न; सूक्ष्मं चेत्यादिनाऽवयवानामप्रत्यक्षत्वस्योक्तत्वात्। अप्रत्यक्षेष्ववयवेषु लिङ्गं चावयव्येव, तस्याभावात् पूर्वावयवज्ञानं प्रमाणाभावादेवासिद्धमित्याशयः। ज्ञानज्ञानस्य[१] सम्यग्ज्ञानत्वं कदाचित् स्यादित्याशयात् प्रायेणेत्युक्तम्। अवयव्यभावे संघाताश्रितत्वेन परैरभ्युपगतस्य ज्ञानस्यापि रूपादिवन्मिथ्यात्वे सर्वं ज्ञानं भ्रमो ज्ञानत्वादित्यनुमानसंभवाच्चेति। स्वसिद्धान्तमुपसंहरति—तस्मादिति। सवितर्कायाः कदाचिद् विकल्पेनाप्युपपत्तिरित्याशयेन निर्वितर्काया इत्युक्तम्॥ ४३॥

एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता॥ ४४॥

तत्र भूतसूक्ष्मेष्वभिव्यक्तधर्मकेषु देशकालनिमित्तानुभवावच्छिन्नेषु या समापत्तिः सा सविचारेत्युच्यते। तत्राप्येकबुद्धिनिर्ग्राह्यमेवोदितधर्मविशिष्टं भूतसूक्ष्ममालम्बनीभूतं समाधिप्रज्ञायामुपतिष्ठते।

या पुनः सर्वथा सर्वतः शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानवच्छिन्नेषु सर्वधर्मानुपातिषु सर्वधर्मात्मकेषु समापत्तिः सा निर्विचारेत्युच्यते। एवंस्वरूपं हि तद्भूतसूक्ष्ममेतेनैव स्वरूपेणालम्बनीभूतमेव समाधिप्रज्ञास्वरूपमुपरञ्जयति। प्रज्ञा च स्वरूपशून्येवार्थमात्रा यदा भवति तदा निर्विचारेत्युच्यते।

तत्र महद्वस्तुविषया सवितर्का निर्वितर्का च, सूक्ष्मवस्तुविषया सविचारा निर्विचारा च। एवमुभयोरेतयैव निर्वितर्कया विकल्पहानिर्व्याख्यातेति॥ ४४॥

---

१. मिथ्याज्ञानविषयकज्ञानस्येत्यर्थः। एतस्य ज्ञानस्य नाप्रमात्वम्, व्यधिकरणप्रकारकत्वाभावात्। अत एव भ्रान्तिज्ञस्य न भ्रान्तत्वम्। अधिकं कुसुमाञ्जल्यादौ।

तत्त्ववैशारदी

एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता। अभिव्यक्तो घटादिर्धर्मो यैस्ते तथोक्ताः। घटादिधर्मोपगृहीता इति यावत्। **देश** उपर्यधःपार्श्वादिः। कालो वर्तमानः। निमित्तं पार्थिवस्य परमाणोर्गन्धतन्मात्रप्रधानेभ्यः पञ्चतन्मात्रेभ्य[1] उत्पत्तिः। एवमाप्यस्य परमाणोर्गन्धतन्मात्रवर्जितेभ्यो रसतन्मात्रप्रधानेभ्यश्चतुर्भ्यः। एवं तैजसस्य गन्धरसतन्मात्ररहितेभ्यो रूपतन्मात्रप्रधानेभ्यस्त्रिभ्यः। एव वायवीयस्य गन्धादितन्मात्ररहिताभ्यां स्पर्शप्रधानाभ्यां स्पर्शशब्दतन्मात्राभ्याम्। एवं नाभसस्य शब्दतन्मात्रादेवैकस्मात्। तदिदं निमित्तं भूतसूक्ष्माणाम्। एतेषां देशकालनिमित्तानामनुभवः, तेनावच्छिन्नेषु। नाननुभूतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरुपजायत इत्यर्थः। ननु सवितर्कया सह किं सारूप्यं सविचाराया इत्यत आह—**तत्रापीति**। पार्थिवो हि परमाणुः पञ्चतन्मात्रप्रचयात्मैकबुद्धिनिर्ग्राह्यः। एवमाप्यादयोऽपि चतुस्त्रिद्व्येकतन्मात्रात्मान एकबुद्धिनिर्ग्राह्या वेदितव्याः। उदितो वर्तमानो **धर्मस्तेन** विशिष्टम्। एतावता चात्र संकेतस्मृत्यागमानुमानविकल्पानुवेधः सूचितः। न हि प्रत्यक्षेण स्थूले दृश्यमाने परमाणवः प्रकाशन्ते, अपि त्वागमानुमानाभ्याम्। तस्मादुपपन्नमस्याः संकीर्णत्वमिति।

निर्विचारामाह—**या पुनरिति**। सर्वथा सर्वेण नीलपीतादिना प्रकारेण। सर्वत इति हि सार्वविभक्तिकस्तसिः, सर्वैर्देशकालनिमित्तानुभवैरित्यर्थः। तदनेन स्वरूपेण कालानवच्छेदः परमाणूनामिति दर्शितम्। नापि तदारब्धधर्मद्वारेणेत्याह—**शान्तेति**। शान्ता अतीता उदिता वर्तमाना अव्यपदेश्या भविष्यन्तो धर्मास्तैरनवच्छिन्नेषु। नन्वनवच्छिन्ना धर्मैः परमाणवः किमसंबद्धा एव तैरित्यत आह—**सर्वधर्मानुपातिष्विति**। कतमेन संबन्धेन धर्माननुपतन्ति परमाणव इत्यत आह—**सर्वधर्मात्मकेषु**। कथंचिद्भेदः कथंचिदभेदो धर्माणां परमाणुभ्य इत्यर्थः। कस्मात्पुनरियं समापत्तिरेतद्विषयेत्यत आह—**एवंस्वरूपं हीति**। वस्तुतत्त्वग्राहिणी नातत्त्वे प्रवर्तत इत्यर्थः। विषयमभिधायास्याः स्वरूपमाह—**प्रज्ञा चेति**।

संकलय्य स्वरूपभेदोपयोगिविषयमाह—**तत्रेति**। उपसंहरति—**एवमिति** उभयोरात्मनश्च निर्विचारायाश्चेति ॥ ४४ ॥

---

१. एतेन परमाणुः तन्मात्रं च तुल्यमिति प्रलपन्तो नवीना निरस्ताः। स्पष्टयिष्यते चायमर्थो भाष्यकृतापि चतुर्थे।

योगवार्त्तिकम्

तदेवं स्थूलविषये सूत्रद्वयेन समापत्तेर्द्विधा विभागं कृत्वा सूक्ष्मविषयेऽपि तस्या द्वैविध्यमतिदिशति—

एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता । एतया सवितर्कनिर्वितर्करूपया स्थूलविषयकसमापत्त्या, सूक्ष्मविषयाऽपि सविचार-निर्विचाररूपा समापत्तिद्वयी व्याख्याता, [1]अन्योपरागानुपरागसाम्येनेत्यर्थः । **वितर्कविचारे**त्यादिसूत्रे **सूक्ष्मविषयकाभोगो विचार** इत्युक्तम्, स एवात्र सविचारनिर्विचाररूपेण द्विधोच्यत इति स्मर्त्तव्यम् ।

कालाद्युपरागानुपरागयुक्तां समापत्तिं द्विधा विभजते—**तत्र भूतसूक्ष्मेष्वि**ति। अत्र भूतशब्द इन्द्रियाणामप्युपलक्षकः, सामान्यत एव सूक्ष्मविषयत्वेनास्याः समापत्तेः **भाष्ये** व्याख्येयत्वात् । भूतेन्द्रियाणां यत्सूक्ष्मं कारणं तत् तन्मात्रादिप्रकृतिपर्यन्तम् **सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम्** इत्यागामिसूत्रात्, तेषु वर्त्तमान-धर्मविशिष्टेषु तथा देशकालनिमित्तैर्विशिष्टतयाऽनुभूयमानेषु या समापत्तिः सा सविचारेत्युच्यत इत्यर्थः । अत्र देश उपर्यधःपार्श्वादिः, कालो वर्त्तमानादिः, निमित्तं परिणामप्रयोजकः पुरुषार्थविशेष इति । पूर्ववदेवात्राप्यवयवातिरिक्त-स्तन्मात्रादिरूपोऽवयवी समापत्तेर्विषय इत्याह—**अत्रापीति** । उदितो वर्त्त-मानः, उपतिष्ठते=आरूढं भवति । सविचारां व्याख्याय निर्विचारां व्याचष्टे— **या पुनररिति** । या तु सर्वथा सर्वैः स्वरूपैः, सर्वतो देशकालाद्यनवच्छेदतः समापत्तिः शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानवच्छिन्नेष्वतीतवर्त्तमानभविष्यद्धर्मै-रनवच्छिन्नेष्वतीतवर्तमानभूतसूक्ष्मेषु जायते सा निर्विचारा । अनवच्छिन्न-शब्दस्यासंबद्धार्थत्वनिरासाय विशेषणद्वयम्—**सर्वधर्मेत्यादि** । सर्वधर्मानुगतेषु सर्वधर्माणामाश्रयेषु चेत्यर्थः । निर्वितर्कसाम्यमस्याः प्रतिपादयति—**एवंस्वरूपं हीति** । पूर्वसूत्रानुसारेणैतद्व्याख्येयम् । उक्तस्य समापत्तिचतुष्टयस्य विषयविभागमाह—**तत्रेति** । महत् स्थूलं केवलविकृतिरिति यावत् । तेनेन्द्रि-याणां भूतपरमाणूनां च संग्रहः । भूतपरमाणूनां च सूक्ष्ममध्ये प्रवेशो वक्तुं न शक्यते, आगामिसूत्रे **पार्थिवस्याणोर्गन्धतन्मात्रं सूक्ष्म** इत्यादिना तन्मात्रादीनामेव सूक्ष्मत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्, सूक्ष्मत्वं च तत्त्वान्तरकारणत्वम् । तच्च जलादिचतुष्टयव्यावृत्त्यर्थं बहिरिन्द्रियग्राह्यगुणराहित्येन विशेषणीयम् । वस्तुतस्तु अष्टप्रकृतिसिद्धान्ताद् भूतान्युत्तरभूतेष्वाधारकारणान्येव, न तु प्रकृ-तयः । अतोऽत्र तत्त्वान्तरप्रकृतित्वमेव सूक्ष्मत्वमिति । ननु शब्दार्थज्ञानविकल्प-संकीर्णत्वमेव कथमेतयैवेत्यनेन नातिदिश्यते ? तत्राह—**एवमुभयोरेतयैव**

---

१. अन्यो देशकालादिः ।

निर्वितर्कया विकल्पहानिर्व्याख्यातेति। एवंस्वरूपमिव विकल्पहानिरपि= यथोक्तविकल्पराहित्यमप्युभयोः सविचारनिर्विचारयोरेतयैव पूर्वोक्तया निर्वितर्कया यथोक्तविकल्पशून्यया सूत्रकारेण व्याख्यातप्रायेत्यर्थः, पूर्वभूमिकायां त्यक्तविकल्प[1]स्योत्तरभूमिकायामसंभवादिति ।।४४।।

सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ।। ४५ ।।

पार्थिवस्याणोर्गन्धतन्मात्रं सूक्ष्मो विषयः, आप्यस्य रसतन्मात्रम्, तैजसस्य रूपतन्मात्रम्, वायवीयस्य स्पर्शतन्मात्रम्, आकाशस्य शब्दतन्मात्रमिति। तेषामहंकारः; अस्यापि लिङ्गमात्रं सूक्ष्मो विषयः। लिङ्गमात्रस्याप्यलिङ्गं सूक्ष्मो विषयः। न चालिङ्गात्परं सूक्ष्ममस्ति।

नन्वस्ति पुरुषः सूक्ष्म इति? सत्यम्। यथा लिङ्गात्परमलिङ्गस्य सौक्ष्म्यं न चैवं पुरुषस्य। किं तु लिङ्गस्यान्वयिकारणं पुरुषो न भवति, हेतुस्तु भवतीति। अतः प्रधाने सौक्ष्म्यं निरतिशयं व्याख्यातम् ।।४५।।

तत्त्ववैशारदी

किं भूतसूक्ष्म एव ग्राह्यविषया समापत्तिः समाप्यते? न। किन्तु—सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम्।

पार्थिवस्य परमाणोः संबन्धिनी या गन्धतन्मात्रता सा समापत्तेः सूक्ष्मो विषयः। एवमुत्तरत्रापि योज्यम्। लिङ्गमात्रं महत्तत्त्वम्, तद्धि लयं गच्छति प्रधान इति। अलिंगं प्रधानम्, तद्धि न क्वचिल्लयं गच्छतीत्यर्थः। अलिंगपर्यवसानत्वमाह—न चालिङ्गात्परमिति।

चोदयति—नन्विति। पुरुषोऽपि सूक्ष्मो नालिङ्गमेवेत्यर्थः। परिहरति—सत्यमिति। उपादानतया सौक्ष्म्यमलिङ्ग एव नान्यत्रेत्यर्थः। तत्र पुरुषार्थनिमित्तत्वान्महदहंकारादेः पुरुषोऽपि कारणमलिङ्गवदिति कुत एवंलक्षणमलिङ्गस्यैव सौक्ष्म्यमित्याशयवान्पृच्छति—किं त्विति। उत्तरमाह—लिङ्गस्येति। सत्यं कारणं न तूपादानम्। यथा हि प्रधानं महदादिभावेन परिणमते न तथा पुरुषस्तद्धेतुरपीत्यर्थः। उपसंहरति—अतः प्रधान एव सौक्ष्म्यं निरतिशयं व्याख्यातम् ।। ४५ ।।

योगवार्त्तिकम्

सूक्ष्मविषयेत्युक्तम्। तत्र सूक्ष्मो विषयः किंपर्यन्त इत्याकाङ्क्षायामाह—

सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम्। सूक्ष्मश्चासौ विषयश्चेति सूक्ष्मविषयः। अलिङ्गं प्रकृतिस्तत्पर्यन्तैव सूक्ष्मविषयतेत्यर्थः। तत्र स्थूलमारभ्य

---

१. अयं च विकल्पः स्मृतिपरिशुद्धौ इति पूर्वसूत्रोक्तो बोध्यः।

प्रकृतिपर्यन्तस्य सूक्ष्मतायां क्रममाह—**पार्थिवस्येति**। स्थूलकाष्ठाः पञ्चविधा अणवः, तत्र पार्थिवाणवपेक्षया गन्धतन्मात्रं समापत्तेः सूक्ष्मो विषयः। यद्यपि पार्थिवाणुर्जलविशिष्टगन्धतन्मात्रारब्धस्तथाऽपि गन्धतन्मात्रस्य प्राधान्यात् तदेव पार्थिवाणोः सूक्ष्मत्वमुक्तम्। एवमाप्यादीनां त्रयाणां पूर्वपूर्वभूतविशिष्टरसादितन्मात्रकार्यत्वेऽप्याकाशाणोश्चाहङ्कारविशिष्टशब्दतन्मात्रकार्यत्वेऽपि प्राधान्यादेकैकतन्मात्रमेव सूक्ष्ममित्युक्तमिति वेदितव्यम्। **तेषामहङ्कार** इति। तेषां पञ्चतन्मात्राणामहङ्कारः सूक्ष्मः, कारणत्वात्। अत्र च तन्मात्रैरिन्द्रियाण्युपलक्षणीयानि। **अस्यापीति**। अहङ्कारस्यापीत्यर्थः। **लिङ्गमात्रं** महत्तत्वम्, तद्धि स्वकारणस्य प्रकृतेरनुमापकमात्रमंकुरवत्, प्रकृतिगतविशेषाणामहंकारादिष्वेव प्रकटीभावात्, यथान्यत्र काण्डादिभिर्बीजगतविशेषाभिव्यक्तिर्नांकुरमात्रेणेति। **अलिङ्गं** प्रधानम्, अकार्यत्वेन[1] कस्याप्यननुमापकत्वादिति। अलिङ्गपर्यवसानत्वं व्याचष्टे—न **चालिङ्गादिति**। चोदयति—**नन्विति**। ननु पुरुषः प्रकृत्यपेक्षयाऽपि सूक्ष्मोऽस्ति निर्धर्मकत्वादिति पूर्वपक्षं परिहरति—**सत्यमिति**। यथोपादानतया लिङ्गापेक्षितं सौक्ष्म्यं प्रधानस्यास्ति नैवं पुरुषस्य, तस्यापरिणामित्वात्। उपादानतया च सूक्ष्मत्वमत्र विवक्षितमित्याशयः। ननु यदि पुरुषः कारणं न भवति तर्हि **यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद् ब्रह्म,**

तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिशताविरोध इत्याशङ्कां परिहरति—**किं तु लिङ्गस्येति**। हेतुस्तु भवति, किन्तु लिङ्गस्यान्वयिकारणमुपादानकारणं पुरुषो न भवतीति व्युत्क्रमेणान्वयः। तत्र परमात्मनोऽधिष्ठातृत्वेन निमित्तकारणत्वम्,

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ॥

इति गीतावचनात्;

प्रधानपुंसोरजयोर्यतः क्षोभः प्रवर्त्तते।
नित्ययोर्व्यापिनोश्चैव जगदादौ महात्मनोः॥
तत्क्षोभकत्वात् ब्रह्माण्डसृष्टौ हेतुर्निरञ्जनः।
अहेतुरिति सर्वात्मा ज्ञायते परमेश्वरः॥

इत्यादि सकलस्मृतिषु तथा निर्णयाच्च। **यत्तु**—ईश्वरस्याधिष्ठानत्वरूपमुपादानत्वं **यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते** इत्याद्युक्तश्रुतिस्मृत्योर्गीयत

---

१. इदमत्रावधेयम्—अलिङ्गमित्यनेन प्रधानस्यालिङ्गमिति विवक्षितम्। प्रधानं न प्रधानस्य लिङ्गं पुरुषस्य लिङ्गत्वे सदपि। अतएवात्र नानुपपत्तिः। यद्वा लयाभावात् लिङ्गम् प्रधानम्।

आकाशस्य वायूपादानत्ववत् तदप्यत्र दर्शने निमित्तकारणतामध्य एव प्रवेश्यते पुरुषाणां विकारित्वभ्रमनिरासायेति । पुरुषार्थं प्रकृतेः प्रवृत्त्यभ्युपगमेन च जीवपुरुषाणामपि महदाद्यखिलसृष्टिहेतुत्वं संयोगमात्रेण, नोपादानत्वेन । तथा चोक्तम्—

बुद्धयादयो विशेषान्ता अव्यक्तादीश्वरेच्छया ।
पुरुषाधिष्ठितादेव जज्ञिरे मुनिपुङ्गवाः ! ॥
सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेरभवन् गुणाः ।
मया प्रक्षोभ्यमाणायाः पुरुषानुमतेन च ॥

इत्यादिस्मृतिभिः । जीवानामधिष्ठानसंयोगमात्रम् । अनुमतिस्तु पूर्वकल्पीयकामकर्मादिरूपेति दिक् ॥४५॥

ता एव सबीजः समाधिः । ४६ ।

ताश्चतस्रः समापत्तयो बहिर्वस्तुबीजा इति समाधिरपि सबीजः । तत्र स्थूलेऽर्थे सवितर्को निर्वितर्कः, सूक्ष्मेऽर्थे सविचारो निर्विचार इति चतुर्धोपसंख्यातः समाधिरिति ॥ ४६ ॥

तत्त्ववैशारदी

चतसृणामपि समापत्तीनां ग्राह्यविषयाणां संप्रज्ञातत्वमाह—**ता एव सबीजः समाधिः** । एवकारो भिन्नक्रमः सबीज इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । ततश्चतस्रः समापत्तयो ग्राह्यविषयाः सबीजतया नियम्यन्ते । सबीजता त्वनियता ग्रहीतृग्रहणगोचरायामपि समापत्तौ विकल्पाविकल्पभेदेनानिषिद्धा व्यवतिष्ठते । तेन ग्राह्ये चतस्रः समापत्तयो ग्रहीतृग्रहणयोश्च चतस्र इत्यष्टौ सिद्धा भवन्तीति ।

निगदव्याख्यात भाष्यम् ॥ ४६ ॥

योगवार्त्तिकम्

तदेवं ग्राह्यग्रहणसमापत्त्योः स्थूलसूक्ष्मविषयभेदेन विशिष्टाविशिष्टरूपतश्चतुर्विधविभाग उक्तः । ग्रहीतृसमापत्तौ च यः सविकल्परूपो विशेषः स एतास्वेव चतसृष्वन्तर्भूतः, चेतनोपरागेणैव।चेतनेषु योगस्य व्यवस्थापितत्वात् । अतो ग्रहीतृसमापत्तौ सविकल्पाविकल्पादि विभागो नोक्तः । **वितर्केत्या**दिसूत्रेण पूर्वं संप्रज्ञातस्यावान्तरविभाग एव कृतः । इदानीं यथोक्तसमापत्त्याख्यकार्यमुखेन सबीजपरिभाषापूर्वकं संप्रज्ञातस्य सामान्यलक्षणमनेनैव प्रसङ्गेनाह—

ता एव सबीजः समाधिः । ता एव ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु समापत्तय एव सबीजः समाधिः संप्रज्ञातयोग इत्यर्थः । समापत्तिरूपसाक्षात्कारहेतुत्वाद्योगस्य समापत्तित्वमुक्तम्, योगे स्वतोऽवान्तरविशेषाभावादिति । ननु ग्रहीतृग्रहणग्राह्यसमापत्तिभिर्वितर्कविचारास्मितानुगतास्त्रयः संप्रज्ञाता एव संगृह्यन्ते न

पुनरानन्दानुगत इति कथं ता एवेत्यवधारणमिति चेत् ? न, आनन्दस्य बुद्धिधर्मत्वेन ग्राह्यमध्ये प्रवेशात् । ननु दुःखबीजसंस्कारहेतुतया समापत्तय एव सबीजाः न तु वृत्तिनिरोधात्मको योग इति कथमुच्यते ता एव सबीजयोग इति ? तत्राह भाष्यकारः—**ताश्चतस्र** इति । बहिर्वस्तून्यनात्मधर्माः संस्कारधर्मादयो दुःखबीजानि जायन्त आभ्य इति बहिर्वस्तुबीजाः, संप्रज्ञातनिष्ठाया अपि संस्कारहेतुत्वाद् धर्ममेघत्वाच्च । तथा च वितर्कादिसूत्रोक्तरीत्या चतस्रः, प्रकृते तु त्रिधा विभक्तास्ता ग्रहीत्रादिविषयिकाः समापत्तयो बहिर्वस्तुबीजा इत्यतस्ताभिः सम्बन्धात्समाधेः संप्रज्ञाताख्यो वृत्तिनिरोधोऽपि सबीज उच्यत इत्यर्थः । ननु स्थूलसूक्ष्मसमापत्तेरेव चतुर्विधत्वादानन्दास्मितासमापत्तिभ्यां सह षट् समापत्तयो भवन्ति, तत्कथमुच्यते चतस्र इत्याशङ्कामपाकरोति—**तत्र स्थूलेऽर्थ** इति । तत्र चतसृषु समापत्तिषु मध्ये । स्थूलेऽर्थ एक एव समाधिरवान्तरभेदेनैव सवितर्कनिर्वितर्करूपतो द्विधा; तथा सूक्ष्मेऽर्थेऽप्येक एव समाधिरवान्तरभेदेनैव सविचारनिर्विचाररूपतो द्विधा प्रोक्त इत्यतो वितर्कानुगतादिरूपैः पूर्वैः स संप्रज्ञातयोगश्चतुर्धोपसंख्यातः परिगणित इत्यर्थः ।

केचित्तु सूत्रस्थ एवकारो भिन्नक्रमः । तथा च ताः सवितर्कनिर्वितर्कसविचारनिर्विचाररूपाश्चतस्रः समापत्तयः सबीजसमाधेरेवेति सूत्रार्थः । तेन न ग्रहीत्रादिसमापत्तेरपि सबीजत्वं **भाष्ये** प्रागुक्तं विरुध्यत इत्याहुः । तन्न; ग्रहीत्रादिसमापत्तेः सबीजत्वानुक्त्याऽत्र **सूत्रकारस्य** न्यूनताऽऽपत्तेः, एवकारवैयर्थ्याच्च, यथाक्रमस्यैवैवकारस्योपपत्तौ भिन्नक्रमत्वानौचित्याच्चेति । यच्चान्यैरुक्तं ग्राह्यविषये स्थूलसूक्ष्मभेदेन सवितर्कादिरूपाश्चतस्रः समापत्तयः, ग्रहणाख्येषु चेन्द्रियेषु सानन्दनिरानन्दरूपे द्वे समापत्ती, ग्रहीतृषु च सास्मितनिरस्मितरूपे द्वे समापत्ती इत्यष्टौ समापत्तयो बोध्याः, युक्तिसाम्यादिति तदपि न; प्रमाणादर्शनाद्, आनन्दानुगतास्मितानुगतयोर्निरानन्दनिरस्मितत्वरूपविशेषासम्भवाच्च । आनन्दो हि ह्लादमात्रोऽस्मिता च चैतन्यमात्रसंविदिति भाष्यकृता प्रोक्तम्, न त्विन्द्रियं ह्लादशब्देन व्याख्येयम्, लक्षणाप्रसङ्गात् ।[1] नाप्यहङ्कारोपरक्तचैतन्यमस्मिताशब्देन व्याख्येयम्, लक्षणाऽऽपत्तेः । अतः कथं ह्लादवतः संप्रज्ञातस्य ह्लादशून्यत्वं कथं वा विविक्तचिन्मात्रसंविद्युक्तस्य संप्रज्ञातस्य तच्छून्यत्वमिति दिक् । तस्मादवान्तरभेदेन पञ्चैव समापत्तयः—ग्राह्यग्रहणयोः स्थूलसूक्ष्मभेदेन सवितर्काद्याश्चतस्रः, पञ्चमी च ग्रहीतृष्विति । संप्रज्ञातयोगस्त्वानन्दानुगतमादायावान्तरभेदेन षोढैवेति ॥४६॥

---

१. लक्षणा च मुख्यार्थबाधपूर्विकेति मुख्यार्थज्ञानपूर्विकापीति एतस्या जघन्यत्वेनोपेक्षणीयत्वमेवोचितम् सति अन्यथाऽर्थोपपादने इति भावः ।

निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ॥ ४७ ॥

अशुद्ध्यावरणमलापेतस्य प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य रजस्तमोभ्यामनभिभूतः स्वच्छः स्थितिप्रवाहो वैशारद्यम् । यदा निर्विचारस्य समाधेर्वैशारद्यमिदं जायते तदा योगिनो भवत्यध्यात्मप्रसादो भूतार्थविषयः क्रमाननुरोधी स्फुटः प्रज्ञालोकः । तथा चोक्तम्—

प्रज्ञाप्रसादमारुह्य अशोच्यः शोचतो जनान् ॥
भूमिष्ठानिव शैलस्थः सर्वान्प्राज्ञोऽनुपश्यति ॥ ४७ ॥

तत्त्ववैशारदी

चतसृष्वपि समापत्तिषु ग्राह्यविषयासु निर्विचारायाः शोभनत्वमाह—**निर्विचारवैशारद्य ऽध्यात्मप्रसादः**।

वैशारद्यपदार्थमाह—**अशुद्धीति** । रजस्तमसोरुपचयोऽशुद्धिः, सैवावरणलक्षणो मलस्तस्मादपेतस्य प्रकाशात्मनः प्रकाशस्वभावस्य बुद्धिसत्त्वस्य । अत एवानभिभूत इति । स्यादेतत्-ग्राह्यविषया चेत्समापत्तिः कथमात्मविषयः[१] प्रसाद इत्यत आह—**भूतार्थविषय** इति । नात्मविषयः किं तु तदाधार इतर्थः । **क्रमाननुरोधी** युगपदित्यर्थः । अत्रैव **पारमर्षीं गाथा**मुदाहरति—**तथा चेति** । ज्ञानालोकप्रकर्षेणात्मानं सर्वेषामुपरि पश्यन्दुःखत्रयपरीतान् शोचतो जनाञ्जानाति ॥ ४७ ॥

योगवार्त्तिकम्

उक्तासु समापत्तिषु निर्विचारायां विशेषं कंचिदाह—
निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः।

सामान्यतो वैशारद्यमादौ व्याचष्टे—**अशुद्ध्येति** । रजस्तमोवृद्धिकरणं पापादिरशुद्धिः, सैवावरणलक्षणो मलः, तस्मादपेतस्येति हेतुगर्भविशेषणम् । प्रकाशात्मनः प्रकाशस्वभावस्य बुद्धिरूपसत्त्वस्य कारणापायादेव रजस्तमोभ्यामनभिभूतोऽतः स्वच्छः ध्येयगताशेषविशेषप्रतिबिम्बोद्ग्राही स्थितिप्रवाह एकाग्रताधारा चित्तस्य वैशारद्यमित्यर्थः । समग्रसूत्रार्थं व्याचष्टे-**यदेति** । आत्मनि बुद्धौ वर्त्तत इत्यध्यात्मं तादृशः । प्रसादशब्दार्थं विवृणोति—**भूतार्थेति** । यथाऽऽर्थविषयकः क्रमाननुरोधी युगपत्सर्वार्थताग्राही स्फुटः प्रत्यक्षः स प्रज्ञाऽऽख्य आलोक इत्यर्थः । अत्रैव **परमर्षिगाथा**मुदाहरति—**तथा चेति** । तरति शोकमात्मविदिति श्रुतेर-

---

१. असमानविषयकत्वात्समापत्तेरिति भावः ।

शोच्योऽहं दुःखी पापीत्यादिरूपैः स्वयमशोच्यः[1] सन् सर्वानेव जनान् शोचतो दुःखितान् पश्यति। स्वयं शोच्यो हि पुरुषः स्वापेक्षया कंचित् सुखिनमिव पश्यति, मौढ्यात्; अशोच्यस्तु परमार्थतो दुःखसमुद्रमग्नं सर्वजीवजातं दुःखितमेव पश्यति; अमूढत्वादित्यर्थः। तथा च निर्विचारवैशारद्ये जाते स्वयमेव प्रकृतिपुरुषविवेको वा परमेश्वरतत्त्वं वा साक्षात्क्रियते न तु तत्साक्षात्काराय पुनर्योगापेक्षेति निर्विचाराया उत्कर्षः ॥४७॥

ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा ॥ ४८ ॥

तस्मिन्समाहितचित्तस्य या प्रज्ञा जायते तस्या ऋतम्भरेति संज्ञा भवति। अन्वर्था च सा, सत्यमेव बिभर्ति ; न च तत्र विपर्यासज्ञानगन्धोऽप्यस्तीति। तथा चोक्तम्—

आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च।
त्रिधा प्रकल्पयन्प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम् ॥ ४८ ॥

तत्त्ववैशारदी

अत्रैव योगिजनप्रद्धिान्वर्थसंज्ञाकथनेन योगिसंमतिमाह—**ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा।**

सुगमं **भाष्यम्**। आगमेनेति वेदविहितं श्रवणमुक्तम्। अनुमानेनेति मननम्। ध्यानं चिन्ता। तत्राभ्यासः पौनःपुन्येनानुष्ठानम्। तस्मिन् रस आदरः। तदनेन निदिध्यासनमुक्तम् ॥ ४८ ॥

योगवार्त्तिकम्

पूर्वसूत्रोक्तसबीजसमाधौ जायमानायाः समापत्त्याख्यायाः प्रज्ञाया अन्वर्थां तान्त्रिकीं संज्ञामपि दर्शयति—

ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा। तस्मिन्निति तत्रेत्यस्य विवरणम्। तस्मिन्समाहितचितस्येति पूर्वोक्तसबीजयोग इत्यर्थः। न चाव्यवहितसूत्रोक्तं वैशारद्यं प्रसादो वा कथं न तत्रेत्यनेन न परामृष्यत इति वाच्यम्, द्वितीयसूत्रतोऽत्र समाधिप्रज्ञासामान्यपरत्वस्य लप्स्यमानत्वात्। सुगममन्यत्। ननु संज्ञाकथनमात्रेण किं प्रयोजनमित्याशङ्क्याह—**अन्वर्थेति**। विपर्यासरूपज्ञानं यद्यपि सवितर्कयोगजप्रज्ञायां शब्दार्थज्ञानविकल्पेऽस्ति तथाऽपि ऋतंभरजातीयत्वस्यैवात्र विवक्षितत्वात् न तस्यामव्याप्तिः। साजात्यं च समाधिजप्रज्ञात्वेन। अथ वा तत्र समाहितचित्ते जायमाना या प्रज्ञा सैव ऋतम्भरोच्यत इति सूत्रार्थः,

१. स्वस्याशोच्य इति मुद्रितः पाठोऽयुक्तः प्रतिभाति।

लौकिकज्ञानेऽविद्यालेशसंपर्कावश्यंभावादिति। योगकाले प्रकृष्टा प्रज्ञा भवतीत्यत्र स्मृतिं प्रमाणयति—तथा चेति। ध्यानस्य चिन्तनस्य योऽभ्यासः पौनःपुन्यं तत्र यो रस आदरस्तेन। तथा च श्रवणमनननिदिध्यासनैस्त्रिभिर्हेतुभिः सबीजयोगकाले प्रज्ञां प्रकल्पयन् प्रकर्षेण विपर्यासराहित्येनोत्पादयन् तत्प्रज्ञातः परवैराग्यद्वारा वक्ष्यमाणमुत्तमयोगं निर्बीजं लभत इति श्लोकार्थः ॥ ४८ ॥

सा पुनः—

श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात् ॥ ४९ ॥

श्रुतमागमविज्ञानं तत्सामान्यविषयम्। न ह्यागमेन शक्यो विशेषोऽभिधातुम्। कस्मात्? न हि विशेषेण कृतसंकेतः शब्द इति। तथानुमानं सामान्यविषयमेव। यत्र प्राप्तिस्तत्र गतिर्यत्र न प्राप्तिस्तत्र न गतिरित्युक्तम्। अनुमानेन च सामान्येनोपसंहारः। तस्माच्छ्रुतानुमानविषयो न विशेषः कश्चिदस्तीति।

न चास्य सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टस्य वस्तुनो लोकप्रत्यक्षेण ग्रहणमस्ति। न चास्य विशेषस्याप्रमाणकस्याभावोऽस्तीति समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्य एव स विशेषो भवति भूतसूक्ष्मगतो वा पुरुषगतो वा। तस्माच्छ्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया सा प्रज्ञा विशेषार्थत्वादिति ॥४९॥

तत्त्ववैशारदी

स्यादेतत्—आगमानुमानगृहीतार्थविषयभावनाप्रकर्षलब्धजन्मा निर्विचारागमानुमानविषयमेव गोचरयेत्; न खल्वन्यविषयानुभवजन्मा संस्कारः शक्तोऽन्यत्र ज्ञानं जनयितुम्, अतिप्रसङ्गात्। तस्मान्निर्विचारा चेदृतंभरा, आगमानुमानयोरपि तत्प्रसङ्ग इत्यत आह—**श्रुतानुमानेत्यादि**। बुद्धिसत्त्वं हि प्रकाशस्वभावं सर्वार्थदर्शनसमर्थमपि तमसावृतं यत्रैव रजसोद्घाट्यते तत्रैव गृह्णाति। यदा त्वभ्यासवैराग्याभ्यामपास्तरजस्तमोमलमनवद्यवैशारद्यमुद्द्योतते तदास्यातिपतितसमस्तमानमेयसीम्नः प्रकाशानन्त्ये सति किं नाम यन्न गोचर इति भावः।

व्याचष्टे—**श्रुतमागविज्ञानं तत्सामान्यविषयम्** इति। कस्मात्? **न ह्यागमेन शक्यो विशेषोऽभिधातुम्**। कुतः? यस्मादानन्त्याद्व्यभिचाराच्च न विशेषेण कृतसंकेतः शब्दः। यस्मादस्य विशेषेण सह न वाच्यवाचकसंबन्धः प्रतीयते। न च वाक्यार्थोऽपीदृशो विशेषः संभवति। अनुमानेऽपि लिङ्गलिङ्गिसंबन्धग्रहणाधीजन्मनि गतिरेषैवेत्याह—**तथानुमानमिति**। यत्र प्राप्तिरि-

त्यत्र यत्तत्शब्दयोः स्थानपरिवर्तनेन व्याप्यव्यापकभावोऽवगमयितव्यः। अतोऽत्रानुमानेन सामान्येनोपसंहारः। उपसंहरति—तस्मादिति।

अस्तु तर्हि संबन्धग्रहानपेक्षं लोकप्रत्यक्षं न तत्सामान्यविषयमित्यत आह-**न चास्येत्यादि**। मा भूतत्संबन्धग्रहाधीनं लोकप्रत्यक्षम्, इन्द्रियाधीनं तु भवत्येव। न चेन्द्रियाणामस्मिन्नस्ति योग्यतेत्यर्थः। ननु च यद्यागमानुमानप्रत्यक्षागोचरो विशेषः, तर्हि नास्ति, प्रमाणविरहादित्यत आह—**न चेति**। न हि प्रमाणं व्यापकं कारणं वा प्रमेयस्य, येन तन्निवृत्तौ निवर्तेत। नो खलु कलावतश्चन्द्रस्य परभागवर्तिहरिणसद्भावं प्रति न संदिहते प्रामाणिका इत्यर्थः। इति तस्मात्। **समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्य एवेति**। अत्र च विवादाध्यासिताः परमाणव आत्मानश्च प्रातिस्विकविशेषशालिनः, द्रव्यत्वे सति परस्परं व्यावर्तमानत्वाद्, ये द्रव्यत्वे सति परस्परम् व्यावर्तन्ते ते प्रातिस्विकविशेषशालिनः—यथा खण्डमुण्डादय इत्यनुमानेनागमेन च ऋतंभरप्रज्ञोपदेशपरेण यद्यपि विशेषो निरूप्यते, यदनिरूपणे संशयः स्यान्न्यायप्राप्तत्वात्तथाप्यदूरविप्रकर्षेण तत्सत्त्वं कथंचिद्गोचरयतः श्रुतानुमाने, न तु साक्षाच्चार्थमिव समुच्चयादिपदानि लिङ्गसंख्यायोगितया। तस्मात्सिद्धं श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयेति ॥ ४९ ॥

योगवार्तिकम्

नन्वागमानुमानयोरपि प्रमाणत्वात्ताभ्यामेव तदर्थतत्त्वं गृह्यतां किं योगेनेत्याशङ्कानिरासायोत्तरं सूत्रं प्रवर्त्तते, तद्योजयति—**सा पुनरिति**।

श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात्। सा तु समाधिसामान्यजा प्रज्ञा श्रुतानुमानरूपप्रज्ञाभ्याम् श्रवणमननाभ्यमन्यविषया = अतिरिक्तविषया, विशेषार्थत्वात् = विशेषोऽर्थो विषयो यस्याः सा तथा, तत्त्वादित्यर्थः।

समाधिप्रज्ञायाः श्रवणमननाभ्यामतिरिक्तविषयत्वं विवृणोति—**श्रुतमागमेति**। **न हि विशेषेणेति**। पदार्थताऽवच्छेदकरूपेणैव पदार्थः शाब्दबोधे भासतेऽन्यथाऽतिप्रसङ्गात्। पदार्थताऽवच्छेदकं तु घटत्वादिसामान्यमेव, न तु तत्तद्विशेषास्तेषामानन्त्येन सर्वेषामेकदाऽनुपस्थितेस्तत्तद्रूपैः शक्तिग्रहासंभवात्, विशेषाणामन्योन्यं व्यभिचाराच्च, सामान्यतः श्रुतेऽप्यर्थे विशेषसंशयदर्शनाच्चेति। इत्युक्तमिति अनुमानमित्यस्य विशेषणम्। अत्र हि व्यापकताऽवच्छेदकेन गतित्वादिसामान्येनैवानुमानं भवति न तु क्रियाऽऽदिगतविशेषरूपैरिति। **अनुमानेन चेति**। सामान्योपसंहार इत्युक्त इत्युनुषङ्गः। ननु श्रुतानुमानागोचरोऽपि विशेषो लौकिकप्रत्यक्षेणैव ग्राह्योऽस्तु किं योगजप्रत्यक्षेणेति तत्राह—**न चास्येति**। नन्वेवं तस्य विशेषस्याप्रामाणि-

कत्वाद् अभाव एवास्त्वित्याङ्कां प्रतिषेधति—**न चास्य विशेषस्येति।** **न हि निर्विशेषं सामान्यमस्तीति न्यायेन** सर्वत्रैव वस्तुनि विशेषसिद्धेरिति भावः।अतः परिशेषात्समाधिप्रज्ञाग्राह्य एव स विशेष इत्युपसंहरति—**इति समाधीति।** स्थूलस्य विशेषः कदाचिल्लौकिकप्रत्यक्षगोचरोऽपि स्यादिति स्थूलं परित्यज्य भूतसूक्ष्मगतः इत्युक्तम्। **पुरुषगतो वेति।** एतेन पुरुषेष्वपि विशेषादिधर्मः स्वीकृतः, धर्मनिषेधस्तु विशेषगुणद्रव्यत्वादिपरः। अथवा स्वस्वोपाधिप्रतिबिम्बा एवातीतानागतवर्तमाना मुक्तामुक्तसाधारणाखिलपुरुषेष्वन्योन्यं विशेष इति बोध्यम्।

स्यादेतत्, व्यवहितादिषु सन्निकर्षाद्यभावात्कथं समाधिप्रत्यक्षग्राह्यत्वमपि स्यात्? अथ योगजधर्मस्यापि सन्निकर्षत्वं कल्प्यमिति चेत्? न-सयोगादिभिरननुगमात्, प्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वेनातीतादिप्रत्यक्षस्यैवासंभावाच्चेति? अत्रोच्यते—अस्माकमन्तःकरणस्य विभुत्वेनातीतादीनां स्वरूपतः सत्त्वेन च सदा सर्वार्थसन्निकर्षात्, योगजधर्मेण च व्यवहितातीतादिज्ञानप्रतिबन्धकं तम एव निरस्यत इति। तदेतत्साङ्ख्यभाष्ये **लीनवस्तुलब्धातिशयसंबन्धाद्वा न दोष** इति सूत्रेऽस्माभिः प्रपञ्चितम्। उपसंहारमुखेन सूत्रवाक्यार्थमाह—**तस्माच्छ्रुतेति।** एतेन दशमस्त्वमसीतिवत् शब्दादेव साक्षात्कार आत्मनो भवति, निर्विशेषत्वेन चात्मनो न विशेषग्रहार्थमपि योगजप्रत्यक्षापेक्षेति **नवीनवेदान्ति**प्रलापोऽपसिद्धान्त एव, स्वशास्त्रानुक्तेऽर्थे समानतन्त्रसिद्धान्तस्यैव सिद्धान्तत्वादिति॥ ४९॥

समाधिप्रज्ञाप्रतिलम्भे योगिनः प्रज्ञाकृतः संस्कारो नवो नवो जायते—

तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी॥ ५०॥

समाधिप्रज्ञाप्रभवः संस्कारो व्युत्थानसंस्काराशयं बाधते। व्युत्थानसंस्काराभिभवात्तत्प्रभवाः प्रत्यया न भवन्ति। प्रत्ययनिरोधे समाधिरुपतिष्ठते। ततः समाधिजा प्रज्ञा, ततः प्रज्ञाकृताः संस्कारा इति नवो नवः संस्काराशयो जायते। ततश्च प्रज्ञा ततश्च संस्कारा इति।

कथमसौ संस्काराशयश्चित्तं साधिकारं न करिष्यतीति? न ते प्रज्ञाकृताः संस्काराः क्लेशक्षयहेतुत्वाच्चित्तमधिकारविशिष्टम् कुर्वन्ति। चित्तं हि ते स्वकार्यादवसादयन्ति। ख्यातिपर्यवसानं हि चित्तचेष्टितमिति॥ ५०॥

तत्त्ववैशारदी

स्यादेतत्-भवतु परमार्थविषयः संप्रज्ञातो यथोक्तोपायाभ्यासात्।अनादिना तु व्युत्थानसंस्कारेण निरूढनिबिडतया प्रतिबन्धनीया समाधिप्रज्ञा सा वात्यावर्तमध्यवर्तिप्रदीपपरमाणुरिवेति शङ्कामपनेतुं सूत्रमवतारयति—**समाधिप्रज्ञेति।**

सूत्रं पठति—तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी । तदिति निर्विचारां समापत्तिं परामृशति । अन्येति व्युत्थानमाह । भूतार्थपक्षपातो हि धियां स्वभावः । तावदेवेयमनवस्थिता भ्राम्यति न यावत्तत्त्वं प्रतिलभते । तत्प्रतिलम्भे तत्र स्थितपदा सती संस्कारबुद्धिः संकारबुद्धिचक्रक्रमेणावर्तमानानादिमप्ये- तत् तत्त्वसंस्कारबुद्धिकमं बाधत एवेति । तथा च बाह्या अप्याहुः—

निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः ।
न बाधोऽनादिमत्त्वेऽपि बुद्धेस्तात्पक्षपाततः ॥ इति ।

स्यादेतत्—समाधिप्रज्ञातोऽस्तु व्युत्थानजस्य संस्कारस्य निरोधः । समाधिजस्तु संस्कारातिशयः समाधिप्रज्ञाप्रसवहेतुरस्त्यविकल इति तदवस्थैव चित्तस्य साधि- कारतेति चोदयति—कथमसाविति । परिहरति—न त इति । चित्तस्य हि कार्यद्वयम् शब्दाद्युपभोगो विवेकख्यातिश्चेति । तत्र क्लेकर्माशयसहितं शब्दा- द्युपभोगे प्रवर्तते । प्रज्ञाप्रभवसंस्कारोन्मूलितनिखिलक्लेशकर्माशयस्य तु चेतसोऽवसितप्रायाधिकारभावस्य विवेकख्यातिमात्रमवशिष्यते कार्यम् । तस्मा- त्समाधिसंस्काराश्चित्तस्य न भोगाधिकारहेतवः, प्रत्युत तत्परिपन्थिन इति । स्वकार्याद्भोगलक्षणादवसादयन्ति असमर्थं कुर्वन्तीत्यर्थः । कस्मात् ? ख्याति- पर्यवसानं हि चित्तचेष्टितम् । तावद्धि भोगाय चित्तं चेष्टते न यावद्विवेक- ख्यातिमनुभवति । संजातविवेकख्यातिनस्तु क्लेशनिवृत्तौ न भोगाधिकार इत्यर्थः ॥ ५० ॥

योगवार्त्तिकम्

यथोक्तप्रज्ञायाः संस्कारजनकत्वमुत्तरसूत्रोपयोगितया प्रतिपादयति—समा- धीति । ननु तथाऽपि प्रज्ञोत्पत्तिपर्यन्तं योगापेक्षाऽस्तु, प्रज्ञोत्पत्त्यनन्तरं तु पुनः संप्रज्ञातपरम्परायाः किं फलमित्याशङ्कायामाह—

तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी । प्रतिबन्धः कार्यविरोधित्वम् । इदमेव बाधशब्देन **भाष्यकारो** वक्ष्यति । सर्वेषां च संस्काराणां चित्तनाशादेव नाश इत्यपि **भाष्ये** व्यक्तीभविष्यति । सूत्रार्थं व्याचष्टे—**बाधत** इत्यन्तेन । आशेत इत्याशयः, संस्कारश्चासावाशयश्चेति विग्रहात् संकाराशयमनुद्बुद्ध- संस्कारमित्यर्थः । उद्बुद्धसंस्कारस्य च बाधो न संभवति; उद्बोधप्रतिबन्धस्यैव बाधशब्दार्थत्वादिति भावः । ननु वृत्तिनिरोधसंस्कारस्य व्युत्थानसंकाराभि- भावकत्वं वक्ष्यति, तत्कथं समाधिप्रज्ञासंस्कारस्यापि व्युत्थानसंस्काराभिभाव- कत्वमिष्यत इति चेत् ? न; वृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्यैव वक्ष्यमाणयुक्त्या संस्कार- जनकत्वसिद्धेर्न तु संप्रज्ञातकालीनस्य यत्किञ्चिद्वृत्तिनिरोधस्यापि, स्मृतिहेतु- तया सिद्धात्प्रज्ञासंस्कारादेव व्युत्थानसंस्काराभिभवस्य वक्ष्यमाणप्रयोजनस्योप-

पत्तेः। नन्वेकयैव प्रज्ञाव्यक्त्या तत्सन्तानव्यक्त्या चोत्पादितेन संस्कारेण व्युत्थानसंस्कारबाधसंभवे किमर्थं पुनःपुनः संप्रज्ञातानुष्ठानम् ? तत्राह—**व्युत्थानसंस्काराभिभवादि**त्यादि- **ततश्च संस्कारा** इत्यन्तेन। अभिभवात्=तत्करणात् । शेषं स्पष्टम् ।

अयं भावः—नैकदा संप्रज्ञाते व्युत्थानसंस्कारबाधः, श्रुतिस्मृतिसिद्धस्य पुनःपुनर्व्युत्थानस्यानुपपत्तेः, उपदेशाद्यनुपपत्तेश्च; किं तु संप्रज्ञातपरम्पराजन्येन दृढतरसंस्कारेणैव तद्बाधः, अदृढैश्च प्राथमिकैः संप्रज्ञातसंस्कारैस्तस्य बाधार्थन्तनुतापरंपरैव क्रियते। तथा च संस्कारदार्ढ्यार्थं प्रज्ञासंस्कारचक्रमपेक्ष्यत इति । एतेन प्रज्ञायाः साक्षादेव व्युत्थानसंस्कारबाधकत्वशङ्काऽप्यपास्ता, एकप्रज्ञयैव संस्कारबाधे व्युत्थानासंभवात् । प्रज्ञासंस्कारे तु दृढत्वरूपवैजात्यसंभवेन तस्यैव व्युत्थानसंस्कारबाधकताऽवच्छेदकत्वकल्पनया व्युत्थानाद्युपपत्तिरिति । व्युत्थानसंस्कारेषु मध्येचाऽविद्यासंस्कारस्यायं विशेषः—यत्सकृत्प्रज्ञाया जनितेनैव संस्कारेणाविद्यासंस्कारो बाध्यते, न तत्र प्रज्ञासंस्कारचक्रापेक्षेति। एतच्च **ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः** इत्यागामिसूत्रद्वये प्रकटीभविष्यति। इदमत्रावधेयम्—अस्मिन्सूत्रे शेषसूत्रे चाखिलसंस्कारदाहस्य योगफलत्ववचनात् प्रारब्धकर्मणोऽप्यतिक्रमेणाशुतरमोक्षः केवलज्ञानासाध्यो योगयोरसाधारणं फलमिति। न हि भोगसंस्कारस्य निःशेषतो दाहे प्रारब्धकर्मापि फलायालम्, दृष्टकारणाभावाद्, **योगाग्निदग्धकर्मचयोऽचिरादि**त्यादिवाक्ये संकोचकप्रमाणाभावाच्च। **ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणी**त्यादिष्वगत्या संकोचः क्रियते, **तस्य तावदेव चिरमि**त्यादिज्ञानिविषयकश्रुतेः; उपदेशाद्यन्यथाऽनुपपत्तेश्च। **साङ्ख्यवेदान्तसूत्रयोश्च** ज्ञानिनामेव प्रारब्धभोगावश्यकतोक्ता। नन्वर्द्धभुक्तप्रारब्धकर्मणां नाशे तत्फलस्य कालप्रतिनियमानुपपत्तिरिति चेत्? न; शास्त्रोक्तनाशकनाश्यकर्मस्वेव कालप्रतिनियमात्, अन्यथा **कर्मविपाको**क्तप्रायश्चित्तस्य शान्तिकर्मादेश्चार्धभुक्तपापनाशकत्वानुपपत्तिः। शास्त्रोक्तनाशकनाश्यकर्मणां तु स्वावस्थितिपर्यन्तमेव फलदातृत्वमिति दिक् । नन्वेवं प्रज्ञासंस्कारातिशयस्वीकारे ततोऽपि पुनर्जन्म भविष्यति, न चासंप्रज्ञातयोगेन तस्य नाशो भवितेति वाच्यम्, असंप्रज्ञाताभावेऽपि प्रारब्धसमाप्त्यनन्तरं केवलज्ञानतो मोक्षाभ्युपगमादित्याशङ्कते—**कथमसाविति**। साधिकारं स्वकार्यजननक्षमम्। परिहरति-**न त** इति। ते प्रज्ञासंकाराश्चित्तं स्वकार्यक्षमं न कुर्वन्ति, जन्मकारणस्याविद्यादिक्लेशस्य विनाशनादित्यर्थः। कर्मनाशनादित्यपि बोध्यम्। कर्त्तव्यसमापनादपि साधिकारं न कुर्वन्तीत्याह— **चित्तं हीति**। स्वकार्यादवसादयन्ति कर्त्तव्यशून्यङ्कुर्वन्ति। तत्र हेतुः—**ख्यातीत्यादि**। हि यस्माच्चित्तस्य व्यापारो विवेकख्यातिपर्यन्तः,

विवेकख्यातिनिष्पत्तौ सत्यां प्रवर्त्तकपुरुषार्थासम्भवात् ; सा च विवेकख्याति-रूपा प्रज्ञा तत्संस्कारातिशयेनानिशमुत्पद्य परवैराग्यजननद्वारेण समाप्यत इत्यर्थः ॥ ५० ॥

किं चास्य भवति—

तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः ॥ ५१ ॥

स न केवलं समाधिप्रज्ञाविरोधी, प्रज्ञाकृतानां संस्काराणामपि प्रति-बन्धी भवति । कस्मात् ? निरोधजः संस्कारः समाधिजान्संस्कारान्बाधत इति ।

निरोधस्थितिकालक्रमानुभवेन निरोधचित्तकृतसंस्कारास्तित्वमनु-मेयम् । व्युत्थाननिरोधसमाधिप्रभवैः सह कैवल्यभागीयैः संस्कारैश्चित्तं स्वस्यां प्रकृताववस्थितायां प्रविलीयते, तस्मात्ते संस्काराश्चित्तस्याधिकार-विरोधिनो न स्थितिहेतवः । यस्मादवसिताधिकारं सह कैवल्यभागीयैः संस्कारैश्चित्तं विनिवर्तते, तस्मिन्निवृत्ते पुरुषः स्वरूपमात्रप्रतिष्ठोऽतः शुद्धः केवलो मुक्त इत्युच्यत इति ॥ ५१ ॥

इति श्रीपातञ्जले सांख्यप्रवचने योगशास्त्रे श्रीमद्व्यासभाष्ये
प्रथमः समाधिपादः ॥ १ ॥

—❀—

तत्त्ववैशारदी

तदत्र भोगाधिकारप्रशान्तिः प्रयोजनं प्रज्ञासंस्काराणामित्युक्तम् । पृच्छति—किं चेति । किं चास्य भवति प्रज्ञासंस्कारवच्चित्तं प्रज्ञाप्रवाहजनकतया तथैव साधिकारमित्यधिकारापनुत्तयेऽन्यदपि किंचिदपेक्षणीयमस्तीत्यर्थः । सूत्रेणोत्तरमाह—तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः । परेण वैराग्येण ज्ञानप्रसादमात्रलक्षणेन संस्कारोपजननद्वारा तस्यापि प्रज्ञाकृतस्य संस्कारस्य निरोधः, न केवलं प्रज्ञाया इत्यपिशब्दार्थः । सर्वस्योत्पद्यमानस्य संकारप्रज्ञाप्रवाहस्य निरोधात्कारणाभावेन कार्यानुत्पादात्सोऽयं निर्बीजः समाधिः ।

व्याचष्टे—स निर्बीजः समाधिः समाधिप्रज्ञाविरोधिनः परस्माद्वैराग्यादुपजायमानः स्वकारणद्वारेण न केवलं समाधिप्रज्ञाविरोधी प्रज्ञाकृताना-मप्यसौ संस्काराणां परिपन्थी भवति । ननु वैराग्यजं विज्ञानं सद्विज्ञानं प्रज्ञामात्रं बाधताम् । संस्कारं त्वविज्ञानरूपं कथं बाधते । दृष्टा हि जाग्रतोऽपि स्वप्नदृष्टार्थे स्मृतिरित्याशयवान्पृच्छति—कस्मादिति । उत्तरम्—निरोधज इति ।

निरुध्यतेऽनेन प्रज्ञेति निरोधः परं वैराग्यम्। ततो जातो निरोधजः संस्कारः। संस्कारादेव दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितपरवैराग्यजन्मनः प्रज्ञासंस्कारबाधो न तु विज्ञानादित्यर्थः।

स्यादेतत्-निरोधजसंस्कारसद्भावे किं प्रमाणम्? स हि प्रत्यक्षेण वानुभूयेत, स्मृत्या वा कार्येणानुमीयेत। नच सर्ववृत्तिनिरोधे प्रत्यक्षमस्ति योगिनः। नापि स्मृतिः, तस्य वृत्तिमात्रनिरोधतया स्मृतिजनकत्वासंभवादित्यत आह—**निरोधेति**। निरोधस्थितिश्चित्तस्य निरुद्धावस्थेत्यर्थः। तस्याः कालक्रमो मुहूर्तार्धयामयामाहोरात्रादिस्तदनुभवेन। एतदुक्तं भवति—वैराग्याभ्यासप्रकर्षानुरोधी निरोधप्रकर्षो मुहूर्तार्धयामादिव्यापितयानुभूयते योगिना। न च परवैराग्यक्षणाः क्रमनियततया परस्परमसंभवन्तस्तत्तत्कालव्यापितया सातिशयं निरोधं कर्तुमीशत इति तत्तद्वैराग्यक्षणप्रचयजन्यः स्थायी संस्कारप्रचय एषितव्य इति भावः। ननूच्छिद्यन्तां प्रज्ञासंस्काराः, निरोधसंस्कारास्तु कुतः समुच्छिद्यते? अनुच्छेदे वा साधिकारत्वमेवेत्यत आह—**व्युत्थानेति**। व्युत्थानं च तस्य निरोधसमाधिश्च संप्रज्ञातस्तत्प्रभवाः संस्काराः कैवल्यभागीया निरोधजाः संस्कारा इत्यर्थः। व्युत्थानप्रज्ञासंस्काराश्चित्ते प्रलीना इति भवति चित्तं व्युत्थानप्रज्ञासंस्कारवत्। निरोधसंस्कारस्तु प्रत्युदित एवास्ते चित्ते। निरोधसंस्कारे सत्यपि चित्तमनधिकारवत्। पुरुषार्थजनकं हि चित्तं साधिकारं शब्दाद्युपभोगविवेकख्याती च तथा पुरुषार्थौ। संस्कारशेषतायां तु न बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुष इति नासौ पुरुषार्थः। विदेहप्रकृतिलयायां न निरोधभागितया साधिकारं चित्तम्, अपि तु क्लेशवासिततयेत्याशयवानाह—**यस्मादिति**। शेषं सुगमम्॥ ५१॥

योगस्योद्देशनिर्देशौ तदर्थं वृत्तिलक्षणम्।
योगोपायाः प्रभेदाश्च पादेऽस्मिन्नुपवर्णिताः॥ १॥

इति श्री**वाचस्पतिमिश्र**विरचितायां **पातञ्जलयोगसूत्रभाष्य**व्याख्यायां **तत्त्ववैशारद्यां** प्रथमः समाधिपादः॥ १॥

—❀—

योगवार्त्तिकम्

क्षीणवृत्तेरित्यादिसूत्रैः संप्रज्ञातस्य फलादिकमुक्तम्। इदानीमसंप्रज्ञातस्य फलादेः सूत्रं प्रवर्त्तिष्यते, तत्सूत्रं प्रज्ञासंस्कारातिशयस्य पुनर्जन्माहेतुत्वे हेत्वन्तरपरतयाऽवतारयति—**किं चास्येति**। तस्य प्रज्ञासंस्कारस्यान्यच्च फलं सर्ववृत्तितत्संस्कारयोर्निरोधो भवतीति न पुनर्जन्मसंभावनेत्यर्थः।

तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः । पूर्वपूर्वासंप्रज्ञाते तावत्प्रज्ञैव निरुध्यते, प्रज्ञासंस्कारस्य तु तानवमात्रं भवति । एवं क्रमेण तु तस्यापि प्रज्ञाकृतसंस्कारस्याप्यसंप्रज्ञातपरम्परया निरोधेऽत्यन्ताभिभवे जायमाने चरमासम्प्रज्ञातो निर्बीजयोगस्य परा काष्ठा भवत्यपुनर्व्युत्थानेत्यर्थः । **सर्वनिरोधा**दितिसूत्रावयवेन निर्बीजत्वे हेतुरुक्तः । यतः प्रज्ञा तत्संकारश्च सर्वोऽप्यत्यन्तं विलयमितोऽतोनिर्बीजः, दुःखबीजैः संस्कारादिभिः शून्य इत्यर्थः । पूर्वपूर्वासम्प्रज्ञातव्यक्तिषु च क्रमेण बीजतानवाद् गौणं निर्बीजत्वमसंप्रज्ञातलक्षणे पूर्वं भाष्यकृतोक्तमिति स्मर्त्तव्यम् । तथा च चरमासम्प्रज्ञाते सर्वे प्रज्ञासंस्काराः क्षीयन्त इत्यतो न ते चित्तं साधिकारं कुर्वन्तीति भावः । एतेनासंप्रज्ञातपरंपरायाः प्रज्ञासंस्कारात्यन्तलयः फलं सूत्रेणोक्तम् ।

सूत्रस्थस्यापिशब्दस्यार्थं **भाष्यकारो** व्याचष्टे—**स न केवलमिति** । स सामान्यनिर्बीजयोगः, न केवलं समाधिप्रज्ञाया विरोधी भावाभावरूपेण, अपि तु क्रमेण प्रज्ञाकृतसंस्काराणामपि प्रतिबन्धी = अत्यन्तमभिभावक इत्यर्थः । ननु यदि प्रज्ञाकृतसंस्काराणामपि सम्प्रज्ञातो बाधकस्तर्हि सकृदसम्प्रज्ञातादेव सर्वसंस्कारबाधे व्युत्थानं कदाऽपि कस्यापि न स्यादित्याशयेनाक्षिपति—**कस्मादिति** । परिहरति—**निरोधज इति** । न निरोधः साक्षादेव प्रज्ञासंस्कारान् विलापयति किं तु निरोधपरंपराजन्यो दृढतरः संस्कार एव प्रज्ञासंस्कारानत्यन्तं विलापयतीत्यर्थः । दृढतरत्वं च जातिविशेष इत्युक्तम् ।

ननु ज्ञानस्यैव संस्कारजनकत्वं दृष्टम्, निरोधस्तु न ज्ञानं संस्कारशेषचित्तावस्थाविशेषमात्रत्वादतस्तस्य संस्कारजनकत्वे किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह—**निरोधस्थितीति** । निरोधस्थितावसम्प्रज्ञातावस्थाने यो मुहूर्त्ताहोरात्रमासादिरूपः कालक्रमः क्रमेण कालवृद्धिस्तद्दर्शनेन निरोधावस्थचित्तजन्यः संकारोऽनुमेयः, संस्कारवृद्धिव्यतिरेकेण तन्नियामकासम्भवादित्यर्थः । सम्प्रज्ञातस्य तु कालवृद्धिः प्रज्ञासंस्कारतारतम्येनैवोपपद्यत इत्यतो न सम्प्रज्ञातस्य संस्कारहेतुतेति । ननु प्रज्ञासंस्कारश्चरमासम्प्रज्ञातेनात्यन्तं बाध्यताम्, निरोधसंस्कारास्तु कुतः समुच्छिद्यन्तेः तदनुच्छेदे च साधिकारत्वमेव चित्तस्येति मोक्षानुपपत्तिः । किं च प्रलीनानामपि संस्काराणां कदाचिद्योगीश्वरसंकल्पादिना दग्धबीजस्येव पुनरुद्बोधोऽपि सम्भाव्येतेत्याशङ्कामपाकरोति—**व्युत्थाननिरोधेति** । असम्प्रज्ञातापेक्षया समाधिप्रज्ञाऽपि **व्युत्थानम्** । अतो व्युत्थानं ज्ञानसामान्यं निरोधसमाधिश्चासम्प्रज्ञातस्तदुभयप्रभवैः **सह**=सहितैः **कैवल्यभागीयैः**=कैवल्यहेतुकर्मसंस्कारैर्विशिष्टं चित्तं स्वकीयप्रकृतौ नित्यायां स्वयमेव प्रलीयते = दग्धेन्धनानलवदात्यन्तिकलयं गच्छति परिणामस्वाभाव्यात् ; तत्स्वामिपुरुषस्य भोगहेतुर्विसदृशपरिणाम एव हि पुनर्न

भवति, तद्धेतोः पुरुषार्थस्याभावादित्यर्थः। अथ वा कैवल्यभागीयैः कैवल्यपर्यन्तस्थायिभिर्व्युत्थानसंस्कारैः सहेति चित्तविशेषणम्। अनेन सूत्रेण शङ्कानिराकरणमुपपादयति—**तस्मादिति**। तस्मान्निरोधसंस्कारस्यापि क्षयात्ते निरोधसंस्कारा इत्यादिरर्थः। ननु भवतु योगद्वयाच्चित्तस्यात्यन्तिकलयस्तथाऽपि पुरुषार्थः कः सिध्यतीत्याकाङ्क्षायामाह—**यस्मादित्यादि**। यस्माच्चित्तं निवर्तते तस्तस्मिन्निवृत्ते सति पुरुषो मुक्त इत्युच्यते। तत्र हेतुगर्भविशेषणानि—**स्वरूपेत्यादीनि**। स्वरूपमात्रप्रतिष्ठः पररूपैः प्रतिबिम्बितदुःखादिभिर्मुक्तः शुद्धः=स्वत्वसम्बन्धेन पुण्यपापमुक्तः, भोगसाधनत्वस्यैव स्वत्वतया कूटस्थस्यापि संसारदशायां स्वत्वाभ्युपगमात् एतादृशमुक्तेः साध्यत्वमुपपन्नम्। केवलः= उपाधिसंयोगाख्यबन्धमुक्त इत्यर्थः। एवंरूपो मोक्ष एव योगस्य मुख्यं फलमित्याशयः। पारमार्थिको दुःखकर्मादिसम्बन्धो लेपाख्यसंयोगरूपसम्बन्धो वा लोके बन्ध इत्युच्यते, तन्मुक्तिश्च बुद्धेरेव न कूटस्थस्यासङ्गस्य पुरुषस्येति प्रतिपादयितुं **मुक्त इत्युच्यत** इत्युक्तम्। शास्त्रेषु मुक्त इति व्यवहारमात्रं क्रियत इति तस्यार्थः। तदुक्तं **साङ्ख्यसूत्रेण—वाङ्मात्रं न तु तत्त्वं चित्तस्थितेः** इति। पुरुषे बन्धादिकं वाङ्मात्रं चित्त एव बन्धाद्यवस्थानादित्यर्थः। पुरूषार्थत्वं च पारमार्थिकमेव, दुःखं मा भुञ्जीयेति प्रार्थनादिति भावः।

साङ्ख्यप्रवचन इति। साङ्ख्यशास्त्रस्यैव प्रकर्षेण वचनं साङ्ख्यप्रवचनम्। **साङ्ख्ये** ह्यभ्युपगमवादेनेश्वरं प्रतिषिध्यासम्प्रज्ञातयोगनैरपेक्ष्येण च जीवतत्त्वज्ञानादेव मोक्ष उक्तः, अस्मिंस्तु शास्त्रे निरुपद्रवासन्दिग्धैच्छिकमुक्तिनियमाय परमेश्वरविद्या, आशुमोक्षहेतुरसम्प्रज्ञातयोगश्च प्रदर्शित इति भावः॥५१॥

इति श्रीपातञ्जलभाष्यवार्त्तिके **श्रीविज्ञानभिक्षुनिर्मिते** प्रथमः समाधिपादः॥ १ ॥

—❀—

पातञ्जलयोगसूत्रम्

द्वितीयः साधनपादः

—*—

उद्दिष्टः समाहितचित्तस्य योगः। कथं व्युत्थितचित्तोऽपि योगयुक्तः स्यादित्येतदारभ्यते—

तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥१॥

नातपस्विनो योगः सिध्यति। अनादिकर्मक्लेशवासनाचित्रा प्रत्युपस्थितविषयजाला चाशुद्धिर्नान्तरेण तपः संभेदमापद्यत इति तपस उपादानम्। तच्च चित्तप्रसादनमबाधमानमनेनासेव्यमिति मन्यते।

स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणां जपो मोक्षशास्त्राध्ययनं वा।

ईश्वरप्रणिधानं सर्वक्रियाणां परमगुरावर्पणं तत्फलसंन्यासो वा ॥१॥

तत्त्ववैशारदी

ननु प्रथमपादेनैव सोपायः सावान्तरप्रभेदः सफलो योग उक्तस्तत्किमपरमवशिष्यते यदर्थं द्वितीयः पादः प्रारभ्येतेत्यत आह— उद्दिष्ट इति। अभ्यासवैराग्ये हि योगोपायौ प्रथमे पाद उक्तौ। न च तौ व्युत्थितचित्तस्य द्रागित्येव सम्भवत इति द्वितीयपादोपदेश्यानुपायानपेक्षते सत्त्वशुद्ध्यर्थम्। ततो हि विशुद्धसत्त्वः कृतरक्षासंविधानोऽभ्यासवैराग्ये प्रत्यहं भावयति। समाहितत्वमविक्षिप्तत्वम्। कथं व्युत्थानचित्तोऽप्युपदेक्ष्यमाणैरुपायैर्युक्तः सन् योगी स्यादित्यर्थः। तत्र वक्ष्यमाणेषु नियमेष्वाकृष्य प्राथमिकं प्रत्युपयुक्ततरतया प्रथमतः क्रियायोगमुपदिशति सूत्रकारः—तपःस्वाध्यायेत्यादि। क्रियैव योगः क्रियायोगः, योगसाधनत्वात्। अत एव विष्णुपुराणे खाण्डिक्यकेशिध्वजसंवादे—

योगयुक्प्रथमं योगी युञ्जमानोऽभिधीयते ॥

इत्युपक्रम्य तपःस्वाध्यायादयो दर्शिताः।

व्यतिरेकमुखेन तपस उपायत्वमाह—नातपस्विन इति। तपसोऽवान्तरव्यापारमुपायतोपयोगिनं दर्शयति—अनादीति। अनादिभ्यां कर्मक्लेशवासनाभ्यां चित्रात एव प्रत्युपस्थितमुपनतविषयजालं यस्यां सा तथोक्ता। अशुद्धी रजस्तमःसमुद्रेको नान्तरेण तपः संभेदमापद्यते। सान्द्रस्य नितान्त-

विरलता संभेदः। ननूपादीयमानमपि तपो धातुवैषम्यहेतुतया योगप्रतिपक्ष इति कथं तदुपाय इत्यत आह—तच्चेति। तावन्मात्रमेव तपश्चरणीयं न यावता धातुवैषम्यमापद्यतेत्यर्थः।

प्रणवादयः पुरुषसूक्तरुद्रमण्डलब्राह्मणादयो वैदिकाः, पौराणिकाश्च ब्रह्मपारायणादयः। परमगुरुर्भगवानीश्वरस्तस्मिन्। यत्रेदमुक्तम्—

कामतोऽकामतो वापि यत्करोमि शुभाशुभम्।
तत्सर्वं त्वयि संन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम्॥ इति।

तत्फलसंन्यासो वा। फलानभिसंधानेन कार्यकरणम्। यत्रेदमुक्तम्—

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि॥ इति ॥१॥

योगवार्त्तिकम्

ननु प्रथमपादेनैव योगः सोपायः सफलश्चावान्तरभेदैः सह प्रोक्तः, तत्किमपरमवशिष्यते यदर्थं द्वितीयपाद आरब्धव्य इत्याकाङ्क्षायामाह—उद्दिष्ट इति। समाहितचित्तस्य योगारूढचित्तस्योत्तमाधिकारिणोऽभ्यासवैराग्यमात्रसाधनेनैष क्रियायोगादिसकलाङ्गानां नैरपेक्ष्येण पूर्वपादे योगः प्रदर्शितः, तेषां बहिरङ्गत्वं वक्ष्यति त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः इति सूत्रेण तदभावेऽपि भावादिति भाष्येण च। तथा चोक्तमाश्वमेधिके—

अपेतव्रतकर्मा तु केवलं ब्रह्मणि स्थितः।
ब्रह्मभूतश्चरन् लोके ब्रह्मचारीति कथ्यते॥ इति।

तथा गारुडेऽपि—

आसनस्थानविधयो न योगस्य प्रसाधकाः।
शिशुपालः सिद्धिमाप स्मरणाभ्यासगौरवात्॥ इति।

ते चाभ्यासवैराग्ये न सर्वेषां द्रागित्येव भवतः, अतो व्युत्थितचित्तो बहिर्मुखोऽपि योगमारुरुक्षुः क्रमात् केनोपायेन योगयुक्तः स्यादिति तमुपायं वक्तुमेतत्सूत्रजातमारभत इत्यर्थः। तदेवमधिकारभेदेन साधनभेदो गारुडादिष्वप्युक्तः—

आरुरुक्षुयतीनां च कर्मज्ञाने उदाहृते।
आरूढयोगवृक्षाणां ज्ञानत्यागौ परौ मतौ॥ इति।

त्यागो बाह्यकर्मणाम्।

गीतायामपि—

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते॥ इति।

कारणं योगस्य ।

तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः, योगोपायत्वाद्योगः क्रिया चासौ योगश्चेति विग्रहः । तप आदीनि त्रीणि क्रियायोग इत्यर्थः । ईश्वरप्रणिधानरूपो भक्तियोगोऽप्यत्र क्रियायोगमध्य एव प्रवेशितः ।

अतो—

योगास्त्रयो मया प्रोक्ता भक्तिज्ञानक्रियाऽऽत्मकाः ॥

इत्यादिस्मृतिषु त्रय एव योगोपायत्वाद्योगा उक्ताः, तत्र ज्ञानयोगो धारणाध्यानसमाधिरूपः पूर्वपादे प्रोक्तः, विस्तरस्त्वस्याग्रे भविष्यतीति । यद्यपि यमादयोऽपि क्रियायोगास्तथाऽपि वक्ष्यमाणयमनियमादिषु मध्ये तप आदित्रयं प्रकृष्टतयाऽऽदौ पृथङ् निर्दिष्टं केवलेनैतेनापि तीव्रतरेण योगो भवतीति सूचयितुमिति बोध्यम् ।

ननु स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानं च तत्त्वज्ञानेश्वरानुग्रहाभ्यां योगोपकारकं स्यात्, तपस्तु देहेन्द्रियशोषणात्मकं केन द्वारेण योगस्योपकारकं भवतु; प्रत्युत चित्तक्षोभकत्त्वेन योगविरोध्येवेत्याशङ्क्य तपसो द्वारमाह—**नातपस्विन** इति । असिद्धौ हेतुमाह—**अनादीति** । अनादिक्लेशकर्मवासनया हेतुना चित्रा नानाविधाऽशुद्धिः पापाख्या प्रत्युपस्थापितविषयजालतया योगविरोधिनी तपो विना न संभेदं तनुतामापद्यत इत्यर्थः । इतीति । इत्यतः साधनमध्ये तपसो ग्रहणमित्यर्थः । योगविरोधशङ्कामपाकरोति—**तच्चेति** । तच्च तपश्चित्तप्रसादाविरोधि मृद्वेवानेन योगिना कर्त्तव्यमिति परमर्षिभिर्मन्यत इत्यर्थः ।

पवित्राणां पापक्षयहेतूनाम् ।

प्रथमपादोक्तप्रणिधानादतिरिक्तमत्र प्रणिधानमाह—**सर्वक्रियाणामिति** । लौकिकवैदिकासाधारण्येन सर्वकर्मणां परमेश्वरेऽन्तर्यामिण्यर्पणमित्यर्थः । तदुक्तं **गीतायाम्**—

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय ! तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ इति ।

अर्पणं च—

कामतोऽकामतो वाऽपि यत्करोमि शुभाशुभम् ।
तत्सर्वं त्वयि संन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम् ॥

इत्यादिस्मृतिभिर्व्याख्यातमिति । त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहमिति चिन्तनमेव सन्यास इत्यर्थः । अत्र प्रयोक्तृत्वमन्तर्यामिविषयैव न तु श्रुतिद्वारा, अशुभकर्मसु श्रुत्यभावादिति । एतदपेक्षयाऽपि प्रकृष्टं द्विविधं कर्मार्पणान्तरं **कौर्मे** प्रोक्तम्—

ब्रह्मणा दीयते देयं ब्रह्मणे संप्रदीयते।
ब्रह्मैव दीयते चेति ब्रह्मार्पणमिदं परम्॥
नाहं कर्त्ता सर्वमेतत् ब्रह्मैव कुरुते तथा।
एतद् ब्रह्मार्पणं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः॥ इति।

तत्फलेति। एतदपि कौर्मे प्रोक्तम्—

यद्वा फलानां संन्यासं प्रकुर्यात्परमेश्वरे।
कर्मणामेतदप्याहुर्ब्रह्मार्पणमनुत्तमम्॥ इति।

कर्मफलानामीश्वरो भोक्तेति चिन्तनं कर्मफलसंन्यासः,

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम्॥

इत्यादिवाक्यात्। तदुक्तम्—

करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत् तत्॥इति।

यज्ञादीनां हीन्द्रादिभावापन्नस्यान्तर्यामिणो भोग एव मुख्यं फलम्—

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः।
तेऽपि मामेव कौन्तेय! यजन्त्यविधिपूर्वकम्॥

इत्यादिवाक्येभ्य इति।

नन्वत्र वाक्ये विष्णवाख्यदेवताविशेषस्यैवेतरदेवतायजनेन यजनं प्रोक्तं न परमात्मन इति चेत्? न;

परं हि ब्रह्म कथितं योगयुक्तेन तन्मय!॥

इत्यनुगीतावाक्यतः श्रीकृष्णस्य भगवद्गीतायां परमात्मोपदेशस्यैव लाभादिति। यद्यपीश्वरस्य भोगो नित्यः तथाऽपि सिसृक्षाऽऽद्युत्पत्तिवत् तदु[१]-त्पत्तिर्गौणी, यज्ञादिसहकारेणैव फलदातृतयेश्वरप्रीतेरभिव्यक्तेः।

नन्वीश्वरप्रणिधानमत्र पूर्वपादोक्तभावनारूपमेव कथं न भवति? तत्राह—स हि क्रियायोग इति। स हि स एव फलसंन्यासः कर्मार्पणं च क्रियायोगो भवति, कर्मशेषत्वात्तज्जपस्तादर्थभावनमिति पूर्वोक्तं च भावनारूपं प्रणिधानं ज्ञानमेव, कर्मतच्छेषत्वयोरभावादित्यर्थः। उत्तरसूत्रेण सहान्वये तु हिशब्दवैयर्थ्यमिति बोध्यम्॥ १॥

स हि क्रियायोगः[२]—

समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च॥२॥

स ह्यासेव्यमानः समाधिं भावयति क्लेशांश्च प्रतनूकरोति। प्रतनू-

---

१. अभिव्यक्तिरित्यर्थः।

२. वार्त्तिकमतेन एतावत्पर्यन्तं भाष्यम् प्रथमसूत्रस्यैव।

कृतान्क्लेशान्प्रसंख्यानाग्निना दग्धबीजकल्पानप्रसवधर्मिणः करिष्यतीति, तेषां तनूकरणात्पुनः क्लेशैरपरामृष्टा सत्त्वपुरुषान्यतामात्रख्यातिः सूक्ष्मा प्रज्ञा समाप्ताधिकारा प्रतिप्रसवाय कल्पिष्यत इति ॥२॥

तत्त्ववैशारदी

तस्य प्रयोजनाभिधानाय सूत्रमवतारयति—स हीति । सूत्रम्— समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ।

ननु क्रियायोग एव चेत्क्लेशान्प्रतनूकरोति कृतं तर्हि प्रसंख्यानेनेत्यत आह—प्रतनूकृतानिति । क्रियायोगस्य प्रतनूकरणमात्रे व्यापारो न तु बन्ध्यत्वे क्लेशानाम् । प्रसंख्यानस्य तु तद्बन्ध्यत्वे । दग्धबीजकल्पानिति बन्ध्यत्वेन दग्धकलमबीजसारूप्यमुक्तम् । स्यादेतत्—प्रसंख्यानमेव चेत्क्लेशानप्रसवधर्मिणः करिष्यति, कृतमेषां प्रतनूकरणेनेत्यत आह—तेषामिति । क्लेशानामतानवे हि बलवद्विरोधिग्रस्ता सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरुदेतुमेव नोत्सहेत, प्रागेव तद्बन्ध्यभावं कर्तुम् । प्रविरलीकृतेषु तु क्लेशेषु दुर्बलेषु तद्विरोधिन्यपि वैराग्याभ्यासाभ्यामुपजायते । उपजाता च तैरपरामृष्टानभिभूता नैव यावत्परामृश्यत इति । सत्त्वपुरुषान्यतामात्रख्यातिः सूक्ष्मा प्रज्ञा, अतीन्द्रियतया सूक्ष्मोऽस्य विषय इति सूक्ष्मा प्रज्ञा, प्रतिप्रसवाय प्रविलयाय कल्पिष्यते । कुतः ? यतः समाप्ताधिकारा समाप्तोऽधिकारः कार्यारम्भणम् गुणानां यथा हेतुभूतया सा तथोक्तेति ॥२॥

योगवार्त्तिकम्

तेषां योगद्वारमाह —

समाधिभावनार्थः क्लेशनूकरणार्थश्च ।

उभयार्थत्वे हेतुमाह—स हीति । आ सम्यक् निष्कामादिरूपेण सेव्यमानः स हि स एव कर्मयोगः कर्मातिरिक्तविषयेभ्यो निरुद्धवृत्तिकं निष्पापं च चित्तं करोति ततः क्रमेण सत्त्वोद्रेकादेकाग्रमन्यत्रापि करोति; अविद्याऽऽदिकं च प्रकर्षेणानायासेन तनूकरोति सत्त्वशुद्ध्यादिद्वारेत्यर्थः । उत्तमाधिकारिणश्च समाधियोग्यता क्लेशतनुता च सिद्धैवेत्यतः पूर्वपादे तदुभयं योगसाधनतया नोक्तम् । नन्वविद्याऽऽदीनां क्लेशानां नाशेनैव संसारोच्छेदः, प्रतनूकरणेन तु किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाह — प्रतनूकृतानिति । प्रतनूकृतांश्च शुष्केन्धनतुल्यान् कृतान् क्लेशान् क्रियायोगः स्वयमुद्दीपितेन प्रसंख्यानाग्निना विवेकख्यातिवह्निना दग्धबीजवदप्रसवधर्मिणोऽप्रसवस्वभावान् संस्काराजनकान् करिष्यति, जीवन्मुक्तिदशायामिति शेषः । प्रसंख्यानाग्निज्वालने तनूकरणस्य द्वारं वदन्

पूर्वोक्तार्थमुपसंहरति—तेषामिति । अपरामृष्टा=अनभिभूता, तथा चानभिभव एव तनूकरणस्य द्वारमिति । सूक्ष्मेति । सूक्ष्मविषयत्वात् सूक्ष्मा साक्षात्काररूपिणी प्रज्ञा क्रमेण समाप्तकर्त्तव्या चरमासंप्रज्ञाते प्रतिप्रसवाय प्रलयाय कल्पिष्यते विदेहकैवल्यदशायामिति शेषः । तदेवं क्रियायोगस्य मोक्षज्ञानादिव्यापारकथनात्कर्मयोगो ज्ञानादिसाधनतया ज्ञानाद्यङ्गमेव न साक्षान्मोक्षहेतुरिति सिद्धान्त इति ॥ २ ॥

अथ के क्लेशाः कियन्तो वेति ?

अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः ॥३॥

क्लेशा इति पञ्च विपर्यया इत्यर्थः । ते स्यन्दमाना गुणाधिकारं द्रढयन्ति, परिणाममवस्थापयन्ति, कार्यकारणस्रोत उन्नमयन्ति, परस्परानुग्रहतन्त्रीभूत्वा कर्मविपाकं चाभिनिर्हरन्तीति ॥ ३ ॥

तत्त्ववैशारदी

पृच्छति—अथेति । अविद्येति सूत्रेण परिहारः । **अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः ।**

व्याचष्टे—**पञ्च विपर्यया** इति । अविद्या तावद्विपर्यय एव । अस्मितादयोऽप्यविद्योपादानास्तदविनाभाववर्तिन इति विपर्ययाः । ततश्चाविद्यासमुच्छेदे तेषामपि समुच्छेदो युक्त इति भावः । तेषामुच्छेत्तव्यताहेतुं संसारकारणत्वमाह—ते इति । स्यन्दमानाः समुदाचरन्तो गुणानामधिकारं द्रढयन्ति बलवन्तं कुर्वन्त्यत एव परिणाममवस्थापयन्ति, अव्यक्तमहदहंकारपरम्परया हि कार्यकारणस्रोत उन्नमयन्त्युद्भावयन्ति । यदर्थं सर्वमेतत्कुर्वन्ति तद्दर्शयति—**परस्परेति** । कर्मणां विपाको जात्यायुर्भोगलक्षणः पुरुषार्थस्तममी क्लेशा अभिनिर्हरन्ति निष्पादयन्ति । किं प्रत्येकं निष्पादयन्ति ? नेत्याह—**परस्परानुग्रहेति** । कर्मभिः क्लेशाः क्लेशैश्च कर्माणीति ॥ ३ ॥

योगवार्त्तिकम्

उत्तरसूत्रावताराय पृच्छति—**अथेति**

अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः ।

पञ्च विपर्यया इति पूरयित्वा संक्षेपतः सूत्रार्थमाह—**क्लेशा इतीति** । इतिशब्दोऽविद्याऽऽदिपरामर्शी । तथा चाविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशा इति पञ्च विपर्ययाः क्लेशा इत्यर्थ इति योजना । अत्र कियन्त इतिप्रश्नस्योत्तरम् पञ्चेत्यनेन, के त इत्यस्य चोत्तरम् विपर्यया इत्यनेनाह—**पञ्च विपर्यया** इति । अत्र पञ्चेत्यर्थादेव लब्धं विपर्यया

इति च पूरितं विशेषलक्षणस्य च सामान्यलक्षणपूर्वकत्वौचित्त्याद् । विपर्ययशब्दश्चात्र संसारहेतुविपर्ययार्थकः, अतो न शुक्तिरजतविपर्यये क्लेशलक्षणातिव्याप्तिः । रागादीनां च विपर्ययकार्यतया विपर्ययत्वं चेष्टम् । प्रकृतस्य संसारहेतुविपर्ययस्य लक्षणमदृष्टसामान्यहेतुमनोविशेषगुणत्वमिति । ननु क्लेशशब्दो दुःखवाची किमित्यविद्याऽऽदिषु परिभाषितः, किमर्थं वा तेषामुच्छेदोऽपेक्षित इत्याकाङ्क्षायामाह—ते स्यन्दमाना इति । ते क्लेशाः स्यन्दमाना लब्धवृत्तिका दृष्टादृष्टद्वारा गुणानां सत्त्वादीनाम् अधिकारम् कार्यारम्भणसामर्थ्यं द्रढयन्ति=बलवत् कुर्वन्ति, तथा गुणानां परिणामं वैषम्यरूपमवस्थापयन्ति निर्वर्त्तयन्ति, ततश्च महदादिरूपकार्यकारणप्रवाहमुन्नमयन्ति प्रवर्त्तयन्ति । यदर्थमेतत्सर्वं कुर्वन्ति तद्दर्शयति—**परस्परेति** । कर्मविपाकं जात्यायुर्भोगं चाभिनिर्हरन्ति निष्पादयन्ति । किं स्वतन्त्रा एव ? नेत्याह—**परस्परानुग्रहतन्त्रा भूत्वेति** । अविद्यातो रागो रागाच्चाविद्येत्येवमादिरूपान्योन्यानुग्रहाधीना भूत्वेत्यर्थः । अन्योन्यसाहित्येनैव हि क्लेशानां स्थैर्यं भवति येन स्थैर्येण विपाकपरम्परा निर्वहतीति भावः । तथा च क्लेशाख्यदुःखदत्वाद‌विद्याऽऽदीनां क्लेशपरिभाषा **तान्त्रिकी**, तथा दुःखनिदानतयाऽविद्याऽऽदयः समुच्छेतव्या इति भावः ॥ ३ ॥

अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ॥ ४ ॥

अत्राविद्या क्षेत्रं प्रसवभूमिरुत्तरेषामस्मितादीनां चतुर्विधविकल्पानां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ।

तत्र का प्रसुप्तिः ? चेतसि शक्तिमात्रप्रतिष्ठानां बीजभावोपगमः । तस्य प्रबोध आलम्बने संमुखीभावः । प्रसंख्यानवतो दग्धक्लेशबीजस्य संमुखीभूतेऽप्यालम्बने नासौ पुनरस्ति, दग्धबीजस्य कुतः प्ररोह इति, अतः क्षीणक्लेशः कुशलश्चरमदेह इत्युच्यते । तत्रैव सा दग्धबीजभावा पञ्चमी क्लेशावस्था नान्यत्रेति । सतां क्लेशानां तदा बीजसामर्थ्यं दग्धमिति विषयस्य संमुखीभावेऽपि सति न भवत्येषां प्रबोध इति उक्ता प्रसुप्तिः, दग्धबीजानामप्ररोहश्च ।

तनुत्वमुच्यते—प्रतिपक्षभावनोपहताः क्लेशास्तनवो भवन्ति । तथा विच्छिद्य विच्छिद्य तेन तेनात्मना पुनः पुनः समुदाचरन्तीति विच्छिन्नाः । कथम् ? रागकाले क्रोधस्यादर्शनात्, न हि रागकाले क्रोधः समुदाचरति । रागश्च क्वचिद्दृश्यमानो न विषयान्तरे नास्ति । नैकस्यां स्त्रियां चैत्रो रक्त इत्यन्यासु स्त्रीषु विरक्तः, किं तु तत्र रागो लब्धवृत्तिरन्यत्र तु भविष्यद्वृत्तिरिति । स हि तदा प्रसुप्ततनुविच्छिन्नो भवति । विषये यो

लब्धवृत्तिः स उदारः। सर्व एवैते क्लेशविषयत्वं नातिक्रामन्ति।

कस्तर्हि विच्छिन्नः प्रसुप्तस्तनुरुदारो वा क्लेश इति? उच्यते—सत्यमेवैतत्। किं तु विशिष्टानामेवैतेषां विच्छिन्नादित्वम्। यथैव प्रतिपक्षभावनातो निवृत्तस्तथैव स्वव्यञ्जकाञ्जनेनाभिव्यक्त इति। सर्व एवामी क्लेशा अविद्याभेदाः। कस्मात्? सर्वेष्वविद्यैवाभिप्लवते। यदविद्यया वस्त्वाकार्यते तदेवानुशेरते क्लेशा विपर्यासप्रत्ययकाल उपलभ्यन्ते, क्षीयमाणां चाविद्यामनु क्षीयन्त इति॥ ४॥

तत्त्ववैशारदी

हेयानां क्लेशानामविद्यामूलत्वं दर्शयति—**अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम्।**

तत्र का प्रसुप्तिरिति। स्वोचितामर्थक्रियामकुर्वतां क्लेशानां सद्भावे न प्रमाणमस्तीत्यप्यभिप्रायः पृच्छतः। उत्तरमाह—**चेतसीति**। मा नामार्थक्रियां कार्षुः क्लेशा विदेहप्रकृतिलयानाम्, बीजभावं प्राप्तास्तु ते शक्तिमात्रेण सन्ति क्षीर इव दधि। न हि विवेकख्यातेरन्यदस्ति कारणं तद्बन्ध्यतायाम्। अतो विदेहप्रकृतिलया विवेकख्यातिविरहिणः प्रसुप्तक्लेशा न यावत्तदवधिकालं प्राप्नुवन्ति। तत्प्राप्तौ तु पुनरावृत्ताः सन्तः क्लेशास्तेषु तेषु विषयेषु संमुखीभवन्ति। शक्तिमात्रेण प्रतिष्ठा येषां ते तथोक्ताः। तदनेनोत्पत्तिशक्तिरुक्ता। बीजभावोपगम इति च कार्यशक्तिरिति। ननु विवेकख्यातिमतोऽपि क्लेशाः कस्मान्न प्रसुप्ता इत्यत आह—**प्रसंख्यानवत** इति। **चरमदेहः**, न तस्य देहान्तरमुत्पत्स्यते यदपेक्ष्यास्य देहः पूर्व इत्यर्थः। **नान्यत्र** विदेहादिष्वित्यर्थः। ननु सतो नात्यन्तविनाश इति किमिति तदीययोगर्द्धिबलेन विषयसंमुखीभावे न क्लेशाः प्रबुध्यन्त इत्यत आह—**सतामिति**। सन्तु क्लेशाः दग्धस्त्वेषां प्रसंख्यानाग्निना बीजभाव इत्यर्थः।

क्लेशप्रतिपक्षः क्रियायोगस्तस्य भावनमनुष्ठानं तेनोपहतास्तनवः। अथ वा सम्यग्ज्ञानमविद्यायाः प्रतिपक्षः, भेददर्शनमस्मितायाः, माध्यस्थ्यं रागद्वेषयोरनुबन्धबुद्धिनिवृत्तिरभिनिवेशस्येति। विच्छित्तिमाह—**तथेति**। क्लेशानामन्यतमेन समुदाचरताभिभवाद्वात्यन्तं विषयसेवया वा विच्छिद्य विच्छिद्य तेन तेनात्मना समुदाचरन्त्याविर्भवन्ति वाजीकरणाद्युपयोगेन वाभिभावकदौर्बल्येन वेति। वीप्सया विच्छेदसमुदाचारयोः पौनःपुन्यं दर्शयता यथोक्तात्प्रसुप्ताद्भेद उक्तः। रागेण वा समुदाचरता विजातीयः क्रोधोऽभिभूयते सजातीयेन वा विषयान्तरवर्तिना रागेणैव विषयान्तरवर्ती रागोऽभिभूयत इत्याह—**रागेति**। भविष्यद्वृत्तेस्त्रयी गतिर्यथायोगं वेदितव्येत्याह—स

हीति । भविष्यद्वृत्तिक्लेशमात्रपरामर्शि सर्वनाम न चैत्ररागपरामर्शि, तस्य विच्छिन्नत्वादेवेति । उदारमाह—विषय इति । ननूदार एव पुरुषान्क्लिश्नातीति भवतु क्लेशः, अन्ये त्वक्लिश्नन्तः कथं क्लेशा इत्यत आह—सर्व एवैत इति । क्लेशविषयत्वं क्लेशपदवाच्यत्वं नातिक्रामन्त्युदारतामापद्यमानाः । अत एव तेऽपि हेया इति भावः ।

क्लेशत्वेनैकतां मन्यमानश्चोदयति—कस्तर्हीति । क्लेशत्वेन समानत्वेऽपि यथोक्तावस्थाभेदाद्विशेष इति परिहरति उच्यते—सत्यमिति । स्यादेतत्—अविद्यातो भवन्तु क्लेशाः, तथाप्यविद्यानिवृत्तौ कस्मान्निवर्तन्ते ? न खलु पटः कुविन्दनिवृत्तौ निवर्तत इत्यत आह—सर्व एवेति । भेदा इव भेदाः । तदविनिर्भागवर्तिन इति यावत् । पृच्छति—कस्मादिति । उत्तरमाह—सर्वेष्विति । तदेव स्फुटयति—यदिति । आकार्यते समारोप्यते । शेषं सुगमम् ।

प्रसुप्तास्तत्त्वलीनानां तन्ववस्थाश्च योगिनाम् ।
विच्छिन्नोदाररूपाश्च क्लेशा विषयसङ्गिनाम् ॥ इति संग्रहः ॥ ४ ॥

योगवार्त्तिकम्

क्लेशानां स्थूलसूक्ष्माणां सर्वेषामेव ज्ञाननाश्यत्वं वक्ष्यमाणमुपपादयितुम् अविद्यामूलकत्वमन्यक्लेशानामाह—

अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ।

निमित्तकारणस्यापि प्रसवभूमित्वं प्राधान्यमात्रेण गौणं व्याख्यास्यते—अत्रेति । अत्र तेषु क्लेशेषु मध्ये चतुर्भेदानामस्मिताऽऽदिक्लेशानामित्यादिरर्थः । प्रसुप्तादीनां सर्वेषामेवाविद्यासत्त्वे सत्त्वं तदभावे तदभाव इत्याशयः ।

तेषां चतुर्विधभेदं विवृणोति—तत्र का प्रसुप्तिरिति । चेतसि शक्तिमात्रेणानागतावस्थयाऽवस्थितानामस्मिताऽऽदीनां बीजभावोपगमः स्वकार्यजननसामर्थ्यं प्रसुप्तिरित्यर्थः । अस्माद्वाक्यात् कार्यस्यानागतावस्थैव कारणे कार्यशक्तिरिति लब्धम्, सैव चोपादानकारणतेति भावः । दग्धबीजभावां पञ्चमीमवस्थां व्यावर्त्तयितुं बीजभावोपगम इत्युक्तम् । दग्धबीजभावानां चास्मिताऽऽदीनां पुनरप्रसवादविद्या न क्षेत्रमिति सा पञ्चम्यवस्था न लक्ष्येति भावः । कदाचित्प्रबोधसत्त्व एव प्रसुप्तिः संभवतीत्यतः प्रबोधमपि दर्शयति—तस्येति । तस्य सुप्तक्लेशस्य स्वस्वविषये संमुखीभावोऽभिव्यक्तिः प्रबोध इत्यर्थः । पञ्चम्यवस्थायामतिव्याप्त्यभावं प्रतिपादयति—प्रसंख्यानेति । प्रसंख्यानवतो विवेकसाक्षात्कारिणो जीवन्मुक्तस्य दग्धक्लेशबीजतया संमुखीभूते सन्निकृष्टेऽपि विषयेऽसौ क्लेशानां संमुखीभावः

पुनर्न भवति । तत्र हेतुःर्दग्धबीजस्य कुतः प्ररोह इतीति । कारणाभावादित्यर्थः । तत्र तस्य पुनः क्लेशप्ररोहे शास्त्रप्रसिद्धं चरमदेहकत्वं प्रमाणयति—अत इति । पुनः प्ररोहे सति देहान्तरोत्पत्त्या ज्ञानिदेहस्य चरमत्वानुपपत्तिरिति भावः । तथा च स्मर्यते—

बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः ।
ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संपद्यते पुनः ॥ इति ।

ज्ञानदग्धैः क्लेशरूपबीजैर्हेतुभिरात्मा देहो न पुनरुत्पद्यत इत्यर्थः, क्लेशाख्यबीजदाहादित्यर्थः । दग्धबीजभावाया अवस्थाया अपरिगणने बीजमाह- तत्रैवेति । तत्रैव चरमदेह एव दग्धबीजावस्था नान्यत्र, पुनर्जन्माभावादित्यर्थः । अतो नास्ति दग्धबीजावस्थस्य प्रसवो नापि तत्प्रसव भूमिरविद्येति भावः । जीवन्मुक्तानां विषयसन्निकर्षेऽपि क्लेशानभिव्यक्तेः क्लेशसंस्कार एव तदा नास्ति विवेके कैवल्य इवेति भ्रमं निरस्यति—सतामिति । सूक्ष्मरूपेण सतामेव क्लेशानां तदा चरमदेहे बीजसामर्थ्यं कार्यजननसामर्थ्यं दग्धं नाशितमित्यादिरर्थः । अग्न्यादौ दाहादिशक्तेर्यावद्द्रव्यभाविता-दर्शनात् चित्तेन सहैव क्लेशशक्तेरशेषतो नाशसंभवात् । एतच्च ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्मा इतिसूत्रे व्यक्तीभविष्यति । उपसंहरति-इत्युक्ता प्रसुप्तिर्दग्धबीजानामप्ररोहश्चेति ।

शिष्यावधानाय क्रमप्राप्तं तनुत्वस्य निर्वचनं प्रतिजानीते—तनुत्वमुच्यत इति । प्रतिपक्षेति । क्लेशप्रतिपक्षः क्रियायोगः, तस्य भावनमनुष्ठानं तेनोपहताः क्लेशास्तनवो विवेकख्यातिबन्धाक्षमा भवन्ति । एतदेव तनुत्वमिति शेषः ।

केचित्तु सम्यग्दर्शनं श्रवणादिरूपं परोक्षमविद्यायाः प्रतिपक्षः, एवं भेददर्शनमस्मितायाः, अहेयानुपादेयताज्ञानरूपं माध्यस्थ्यं रागद्वेषयोः, उपकरणाख्यानुबन्धबुद्धिनिवृत्तिरभिनिवेशस्य, एतेषां भावनेनानुष्ठानेनोपहता इत्यर्थमाहुः ।

विच्छित्तिं व्याचष्टे—तथेति । क्लेशानामन्यतमेनाभिभवादत्यन्तविषयसेवनाद्वा विच्छिद्य तेन तेनात्मना पूर्ववदतमुभावेनैव पुनः समुदाचरन्ति=आविर्भवन्तीत्यतो विच्छिन्नशब्दवाच्या भवन्तीत्यर्थः । अत्र वीप्सया विच्छित्तिसमुदाचारयोः पौनःपुन्यं दर्शयता प्रसुप्ताद् भेद उक्तः । प्रसुप्तिर्हि क्लेशानां व्यञ्जकविलम्बेनैकद्वित्रिजन्मादिबहुकालं व्यापारानभिव्यक्तिः, विच्छिन्नता तु स्वल्पप्रतिबन्धतः क्लेशप्रवाहस्याल्पकालमन्तराऽन्तराऽनभिव्यक्तिरिति भेदः । तेन तेनात्मनेत्यनेन च तन्ववस्थातो भेद उक्त इति । विच्छेदे प्रमाणं पृच्छति—कथ

मिति। उत्तरम्-रागेति। रागकाले क्रोधस्यादर्शनात् क्रोधस्य विच्छिन्नता सिध्यतीत्यर्थः। तदा क्रोधाभावे च पुनः क्रोधोत्पत्त्यसम्भवोऽसत्कार्यानभ्युपगमादिति भावः। एवं क्लेशान्तरेऽपि द्रष्टव्यम्। रागकाले क्रोधस्य विच्छेदे च विरोधो बीजमित्याह—न हीति। कालिकविच्छेदं क्लेशानाम् उदाहृत्य दैशिकविच्छेदमप्युदाहरति—रागश्चेति। विषयान्तरे न नास्ति अपि तु विच्छिन्नावस्थस्तत्रापि; अन्यथाऽसदुत्पादासंभवादित्यर्थः। अतो विषयान्तरे तदा रागेण विच्छिन्न इति भावः। तदेव लोकव्यवहारेणाप्यवधारयति-नैकस्यामिति। तत्रैकस्यां स्त्रियामित्यर्थः। स हीति। स हि रागस्तदाऽन्यत्र प्रसुप्तो वा तनुर्वा विच्छिन्नो वैकतरोऽवश्यं भवति तत्र विच्छिन्नतामादायात्रोदाहृत इत्याशयः। उदारतां व्याचष्टे—विषय इति। लब्धवृत्तिर्लब्धस्वाभाविकवृत्तिरित्यर्थः। तेन तनुव्यावृत्तिः। ननु प्रसुप्तविच्छिन्नयोः कथं क्लेशत्वं दुःखाजनकत्वादित्याशङ्क्याह-सर्व एवैत इति। क्लेशविषयत्वं क्लेशजननयोग्यत्वं नातिक्रामन्ति, उदाराद्यवस्थायां प्रसुप्तादिरूपस्य धर्मिणो दुःखदत्वादित्यर्थः।

नन्वेवं सर्वासामेव क्लेशव्यक्तीनां कालभेदाच्चानुरूप्ये कथं प्रसुप्तादिरूपेण क्लेशानां विभाग इत्याशङ्कते-कस्तर्हीति। परिहरति—उच्यत इति। प्रसुप्तादिरूपेण चतुर्णां क्लेशानामेकत्वमिति सत्यमेतत्, तथाऽप्यवस्थाभिर्विशिष्टानामेव क्लेशानां विच्छिन्नादित्वं विवक्षितम्, यथैकस्यैव पुरुषस्य बालकतरुणवृद्धादिरूपो विभाग इत्यर्थः। उक्ताया उदारावस्थायाः कारणं प्रदर्शयति हानाय-यथैवेति। स्वव्यञ्जकेन विषयध्यानेनाञ्जनेनाभिव्यक्त उदारो भवति क्लेशोऽतो मुमुक्षुणा प्रतिपक्षभावनावद्विषयसङ्गत्यागोऽपि कार्य इत्याशयः। निमित्तकारणेऽपि क्षेत्रशब्दो येन गुणेनात्र गौणस्तमाह-सर्व एवेति। ननु रागादीनां ज्ञानत्वाभावात् कथमविद्याविशेषत्वमित्याशयेन पृच्छति-कस्मादिति। उत्तरम्—सर्वेष्विति। सर्वेष्वेव स्वेतरक्लेशेष्वविद्यैव व्यापिका भवति, तत्र हेतुः—यदीति। आकार्यते=विषयीक्रियते, अनुशेरते अनुगता भवन्ति। शेषं सुगमम्। तथा च वैशेष्यात्तद्वाद इति न्यायेनाविद्याप्राचुर्याद् अविद्यामिश्रितेषु सर्वक्लेशेष्वविद्याभेदवत्त्वमुपपन्नं यथा सुवर्णादिषु पार्थिवांश मिश्रितेषु तेजोवैशेष्यात्तेजोभेदत्वमिति[1] भावः॥ ४॥

तत्राविद्यास्वरूपमुच्यते—

अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्म-
ख्यातिरविद्या ॥ ५ ॥

---

१ एतच्च वैशेषिकादितन्त्रेभ्यो ज्ञेयम्।

अनित्ये कार्ये नित्यख्यातिः। तद्यथा–ध्रुवा पृथिवी, ध्रुवा सचन्द्रतारका द्यौः, अमृता दिवौकस इति।

तथाऽशुचौ परमबीभत्से काये शुचिख्यातिः। उक्तं च–

स्थानाद्बीजादुपष्टम्भान्निःस्यन्दान्निधनादपि।
कायमाधेयशौचत्वात्पण्डिता ह्यशुचिं विदुः॥

इत्यशुचौ शुचिख्यातिर्दृश्यते। नवेव शशाङ्कलेखा कमनीयेयं कन्या मध्वमृतावयवनिर्मितेव चन्द्रं भित्त्वा निःसृतेव ज्ञायते, नीलोत्पलपत्रायताक्षी हावगर्भाभ्यां लोचनाभ्यां जीवलोकमाश्वासयन्तीवेति कस्य केनाभिसंबन्धः, भवति चैवमशुचौ शुचिविपर्यासप्रत्यय इति। एतेनापुण्ये पुण्यप्रत्ययस्तथैवानर्थे चार्थप्रत्ययो व्याख्यातः।

तथा दुःखे सुखख्यातिं वक्ष्यति–परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः इति। तत्र सुखख्यातिरविद्या।

तथानात्मन्यात्मख्यातिर्बाह्योपकरणेषु चेतनाचेतनेषु भोगाधिष्ठाने वा शरीरे, पुरुषोपकरणे वा मनस्यनात्मन्यात्मख्यातिरिति। तथैतदत्रोक्तम्-व्यक्तमव्यक्तं वा सत्त्वमात्मत्वेनाभिप्रतीत्य तस्य संपदमनु नन्दत्यात्मसंपदं मन्वानस्तस्य व्यापदमनु शोचत्यात्मव्यापदं मन्यमानः स सर्वोऽप्रतिबुद्ध इति।

एषा चतुष्पदा भवत्यविद्या मूलमस्य क्लेशसंतानस्य कर्माशयस्य च सविपाकस्येति। तस्याश्चामित्रागोष्पदवद्वस्तुसतत्त्वं विज्ञेयम्। यथा नामित्रो मित्राभावो न मित्रमात्रं किं तु[1] तद्विरुद्धः सपत्नः। तथाऽगोष्पदं न गोष्पदाभावो न गोष्पदमात्रं किंतु देश एव ताभ्यामन्यद्वस्त्वन्तरम्[2]। एवमविद्या न प्रमाणं न प्रमाणाभावः किं तु विद्याविपरीतं ज्ञानान्तरमविद्येति॥ ५॥

तत्त्ववैशारदी

अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या।

अनित्यत्वोपयोगि विशेषणम्—कार्य इति। केचित्किल भूतानि नित्यत्वेनाभिमन्यमानास्तद्रूपमभीप्सवस्तान्येवोपासते। एवं धूमादिमार्गानुपासते

---

१. अत्र 'किन्तु......सपत्नः' इत्यंशो वाचस्पतिमतेन न मूलस्थः।

२. अत्र अन्यदित्यस्य वस्त्वन्तरमिति वाचस्पतिविवरणात् वस्त्वन्तरमिति पाठो न मौलिकः प्रतिभाति।

चन्द्रसूर्यतारकाद्युलोकान्नित्यानभिमन्यमानास्तत्प्राप्तये । एवं दिवौकसो देवानमृतानभिमन्यमानास्तद्भावाय सोमं पिबन्ति । आम्नायते हि—**अपाम सोमममृता अभूम** इति । सेयमनित्येषु नित्यख्यातिरविद्या । **तथाशुचौ परमबीभत्से काये** । अर्धोक्त एव कायबीभत्सतायां **वैयासिकीं गाथां** पठति—**स्थानादिति** । मातुरुदरं मूत्राद्युपहतं स्थानम् । पित्रोर्लोहितरेतसी बीजम् । अशितपीताहाररसादिभावः उपष्टम्भः, तेन शरीरं धार्यते । निःस्यन्दः प्रस्वेदः । निधनं च श्रोत्रियशरीरमप्यपवित्रयति, तत्स्पर्शे स्नानविधानात् । ननु यदि शरीरमशुचि, कृतं तर्हि मृज्जलादिक्षालनेनेत्यत आह—**आधेयशौचत्वादिति** ! **स्वभावेनाशुचेरपि शरीरस्य शौचमाधेयं सुगन्धितेव कामिनीनामङ्गरागादिति** ।
स्वभावेनाशुचेरपि शरीरस्य शौचमाधेयं सुगन्धितेव कामिनीनामङ्गरागादिति ।
अर्धोक्तं पूरयति—**इत्यशुचाविति** । इत्युक्तेभ्यो हेतुभ्योऽशुचौ **शरीर** इति । शुचिख्यातिमाह—**नवेति** । हावः शृङ्गारजा लीला । कस्य स्त्रीकायस्य परमबीभत्सस्य केन मन्दतमसादृश्येन शशाङ्कलेखादिना संबन्धः । एतेनानुचौ स्त्रीकाये शुचिख्यातिप्रदर्शनेन । अपुण्ये हिंसादौ **संसारमोचकादीनां** पुण्यप्रत्ययः । एवमर्जनरक्षणादिदुःखबहुलतयानर्थे धनादावर्थप्रत्ययो व्याख्यातः । सर्वेषां जुगुप्सितत्वेनाशुचित्वात् ।

तथा दुःख इति । सुगमम् ।

तथानात्मनीति । सुगमम् । **तथैतदत्रोक्तं पञ्चशिखेन** । व्यक्तं चेतनं पुत्रदारपश्वादि । अव्यक्तमचेतनं शय्यासनाशनादि । स सर्वोऽप्रतिबुद्धो मूढः ।

चत्वारि पदानि स्थानान्यस्या इति चतुष्पदा । नन्वन्यापि दिङ्मोहालातचक्रादिविषयानन्तपदाऽविद्या, तत्किमुच्यते चतुष्पदेत्यत आह—**मूलमस्येति** । सन्तु नामान्या अप्यविद्याः, संसारबीजं तु चतुष्पदैवेति ।

नन्वविद्येति नञ्समासः पूर्वपदार्थप्रधानो वा स्याद्यथाऽमक्षिकमिति, उत्तरपदार्थप्रधानो वा यथाऽराजपुरुष इति, अन्यपदार्थप्रधानो वा यथाऽमक्षिको देश इति ? तत्र पूर्वपदार्थप्रधानत्वे विद्यायाः प्रसज्यप्रतिषेधो गम्येत, न चास्याः क्लेशादिकारणत्वम् ; उत्तरपदार्थप्रधानत्वे विद्यैव कस्यचिदभावेन विशिष्टा गम्येत, सा च क्लेशादिपरिपन्थिनी न तु तद्बीजम् , न हि प्रधानोपघाती प्रधानगुणो युक्तः, तदनुपघाताय गुणे त्वन्याय्यकल्पना, तस्माद्विद्यास्वरूपानुपघाताय नञोऽन्यथाकरणमध्याहारो वा निषेध्यस्येति; अन्यपदार्थप्रधानत्वे त्वविद्यमानविद्या बुद्धिर्वक्तव्या, न चासौ विद्याया अभावमात्रेण क्लेशादिबीजम् , विवेकख्यातिपूर्वकनिरोधसंपन्नाया अपि तथात्वप्रसङ्गात् , तस्मात्सर्वथैवाविद्याया न क्लेशादिमूलतेत्यत आह—**तस्या-**

श्चेति, वस्तुनो भावो वस्तुसतत्त्वं वस्तुत्वमिति यावत् । तदनेन न प्रसज्यप्रतिषेधः, नापि विद्यैवाविद्या, न तदभावविशिष्टा बुद्धिः, अपि तु विद्याविरुद्धं विपर्ययज्ञानमविद्येत्युक्तम् । लोकाधीनावधारणो हि शब्दार्थयोः संबन्धः । लोके चोत्तरपदार्थप्रधानस्यापि नञ उत्तरपदाभिधेयोपमर्दकस्य तल्लक्षिततद्विरुद्धपरतया तत्र तत्रोपलब्धेरिहापि तद्विरुद्धे वृत्तिरिति भावः । दृष्टान्तं विभजते—**यथा नामित्र** इति । न मित्राभावो नापि मित्रमात्रमित्यस्यानन्तरं किंतु वस्त्वन्तरं[1] तद्विरुद्धः सपत्न इति वक्तव्यम् । तथाऽगोष्पदमिति न गोष्पदाभावो न गोष्पदमात्रं किं तु देश एव विपुलो गोष्पदविरुद्धस्ताभ्यामभावगोष्पदाभ्यामन्यद्वस्त्वन्तरम् । दार्ष्टान्तिके योजयति—**एवमिति** ॥५॥

योगवार्त्तिकम्

अविद्यैव मूलं दुःखबीजम् इत्युक्तम्, इदानीं पञ्च क्लेशान् पञ्चभिः सूत्रैः क्रमेण लक्षयति—**अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या**। अनित्यादिचतुष्टये क्रमेण नित्यादिबुद्धिरविद्येत्यर्थः । अविद्याचतुष्टयं क्रमेण व्याचष्टे, उदाहरणानि च दर्शयति— **अनित्य** इति । अनित्यत्वमसत्त्वं कालनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमिति यावत् । तस्यैव स्वरूपाख्यानम् **कार्यं** इति । नित्यत्वं च सत्त्वम् । **गारुडे**—

> अनात्मन्यात्मविज्ञानमसतः सत्स्वरूपता ।
> सुखाभावे तथा सौख्यं मायाऽविद्याविनाशिनी ॥ इति ।

भगवद्गीतायां च—

> नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
> उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ इति ।

असतः प्रागभावप्रतियोगिनो भावोऽविनाशित्वं नास्ति, सतश्चानादिभावस्याभावो विनाशो नास्तीत्यर्थः । **अविनाशि तु तद्विद्धी**त्याद्युत्तरवाक्यात् अप्रागभावप्रतियोगित्वरूपानित्यत्वमेवासत्त्वमुक्तमिति । इमामेवासति सद्बुद्धिरूपामविद्यामादाय '**प्रपञ्च आविद्यकः**' इति श्रुतिस्मृतिडिण्डिमः । तथा प्रपञ्चज्ञानस्यासति सदाकारकत्वाद् भ्रमत्वमपि शुक्तिरजतादिज्ञानवद्गीयत इति । उक्ताविद्यायाः प्रपञ्चमेवोदाहरणमाचार्योऽप्याह–**ध्रुवेति** । **वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिश्रुत्याऽपि** प्रपञ्चस्येदृशमेवासत्यत्वमुक्तम् ।

---

१. अत्र वस्त्वन्तरं किन्तु तद्विरुद्धः इति पाठः सर्वत्रोपलब्धोपि सौकर्यायास्माभिः परिहृतः ।

परमबीभत्स इति। कुत्सितेऽपवित्र इति यावत्। कायस्याशुचित्वे श्रुतिं प्रमाणयति—उक्तं चेति। स्थानं मूत्राद्युपहतं मातुरुदरम्, बीजं शुक्रशोणिते, उपष्टम्भो मातृभुक्तान्नादिरसः, निस्यन्दो नवद्वाररोमकूपादिभिश्च क्षरणम्, निधनं मरणम्। एवमन्येऽशुद्धिहेतवः स्पष्टाः। तथा स्नानादिभिः शौचाधानादपि सदा स्वतोऽशुचित्वमनुमीयत इत्याह—आधेयशौचत्वादिति। ननु भवतु शरीरमशुचि, तथाऽपि तत्र शुचिख्यातौ किं प्रमाणमित्याकाङ्क्षायामाह—अशुचौ शुचिख्यातिर्दृश्यत इति। नवीनशशाङ्कवदियं कन्या कमनीया मधुनोऽमृतस्य वाऽवयवैरंशैर्निर्मितेव दृश्यते। हावः=शृङ्गारजा लीला, कस्य स्त्रीकायस्य निकृष्टस्य केन चन्द्रकलाऽऽदिनाऽतिनिर्मलेनाभिसंबन्धः साधर्म्यम्? नास्त्येव विवक्षितसाधर्म्यमित्यर्थः। उपसंहरति—भवतीति। एतेनेति भाष्ये। एतेनाशुचौ शुचिख्यातेर्व्याख्यानेनापुण्ये तप्तशिलाऽऽरोहणादौ हिंसाऽऽदौ वा पुण्यप्रत्ययस्तथाऽनर्थेऽर्जनरक्षणादिना दुःखबहुलतयाऽपुरुषार्थे धनादावर्थप्रत्ययोऽप्यविद्यात्वेन व्याख्यातः, शुच्यशुचिशब्दयोर्योगोत्कृष्टसाधनासाधनमात्रोपलक्षकत्वादित्यर्थः। भाष्योक्तमप्यविद्याद्वयमन्यासामपि संसारहेतूनामविद्यानामुपलक्षकमतो न न्यूनता।

तत्रेत्युत्तरग्रन्थेन तृतीयामविद्यां व्याख्यातुमादौ वक्ष्यमाणसूत्रमुखेन तस्योदाहरणं प्रदर्शयति—तथा दुःख इति। तथेत्यस्य तत्र सुखख्यातिरविद्येत्यनेनान्वयः। वक्ष्यतीति। अर्थादिति शेषः। तत्रेति। जगद्रूपदुःख इत्यर्थः। अत्र च दुःखमेव सर्वं विवेकिन इत्यागामिसूत्रे दुःखसाधनतया दुःखबहुलतया च दुःखत्ववचनाद् दुःखसाधने दुःखनिवृत्त्याख्यतात्त्विकसुखसाधनत्वबुद्धिः तथा दुःखप्रचुरे सुखप्रचुरत्वबुद्धिश्च तृतीयाऽविद्येति बोध्यम्। अन्यथा केवलदुःखे सुखभ्रमस्यासिद्धिरिति।

चतुर्थीमविद्यां व्याचष्टे—तथाऽनात्मनीति। उदाहरणम्—बाह्येति। बाह्यस्य देहस्योपकरणेषु पुत्रादिष्वहंबुद्धितया विषयभोगावच्छेदकतयाऽन्तःकरणस्योपकरणे शरीरेऽहंबुद्धिस्तथा भोग्यतया साक्षात्पुरुषस्योपकरणेऽन्तःकरणेऽहंबुद्धिरित्यर्थः। इमामेव चतुर्थीमविद्यामादाय प्रपञ्चोऽविद्याकार्य इत्युच्यते, अहं करोमीत्याद्यभिमानस्यैव धर्माधर्मोत्पत्तिद्वाराऽखिलजगद्धेतुत्वाद् इति। अत्र पञ्चशिखाचार्यसंवादमाह—तथेति। यथा मयोक्तं तथा अत्र चतुर्थेऽविद्याविषये पञ्चशिखेनाप्येतदुक्तमित्यर्थः। व्यक्ताव्यक्तं व्याकृताव्याकृतं स्थूलसूक्ष्मरूपं बुद्धिसत्त्वमात्मतया गृहीत्वा तस्य सत्त्वस्य संपत्तिं सत्यसंकल्पादिकं शुभवासनाऽदृष्टादिकं चानुनन्दत्यात्मसंपदं मन्वानस्तथा तस्य विपत्तिम् इच्छाविघातादिरूपादिकं चानुशोचत्यात्मविपत्तिं मन्वानः, एवंविधो यः स सर्वोऽविद्वानित्येतदुक्तमित्यन्वयः।

ननु शुक्तिरजतादिभ्रमरूपाणामविद्यानां कथमत्र गणना न कृतेत्याशङ्क्याह—**एषेति**। पशोरिव चत्वारि पदानि पादा अंशा अस्या इति चतुष्पदा, एवंभूतैवैषा संसारस्य मूलं भवतीत्यर्थः। तथा च संसाराहेतुतया नान्यासामत्र गणनमिति भावः। ननु विग्रहतोऽविद्याशब्दस्य[1] विद्याभिन्नत्वं विद्याशून्यत्वमत्युक्तमविद्यात्वं वाऽर्थः स्यात्, न तु विपरीतख्यातिरित्याशङ्क्याह—**तस्याश्चेति**। तस्याश्चाविद्यायाः सतत्त्वं तत्त्वं वस्त्वेव विज्ञेयं न त्वभावोऽमित्रागोष्पदादिशब्दवदित्यर्थः। दृष्टान्तं विभजते—**यथा नामित्र** इति। **न मित्राभाव** इति। अत्राभावशब्देन संसर्गान्योन्याभावौ ग्राह्यौ। **न मित्रमात्रमिति**। नास्ति मित्रं यस्मादितिव्युत्पत्त्या केवलमित्रमित्यर्थः। किं तु तद्विरुद्धो मित्रविरुद्ध इत्यर्थः। तथा च निरूढलक्षणेति भावः। **किं तु देश एवेति**। विपुलो देशविशेषोऽगोष्पद इति परिभाषितः। प्रमाणं=विद्या। **ज्ञानान्तरमिति**। एतेनाविद्याशब्दस्य ज्ञानविशेषे रूढत्वावधारणादाधुनिकवेदान्तिनामन्यार्थत्वोपवर्णनं स्वातन्त्र्यमात्रमवधेयम्। क्वाचित्कस्तु त्रिगुणात्मकप्रकृतावविद्याशब्दो गौणः, अविद्ययाऽऽत्मन्यारोपितत्वात् जडत्वाच्च, विद्याऽविद्याशब्दयोर्ज्ञानाज्ञानवाचित्वेनात्मानात्मवाचित्वादिति। अस्मिंश्च दर्शने सांख्यानामिवाविवेको नाविद्याशब्दार्थः किं तु वैशेषिकादिवद् विशिष्टज्ञानमेवेति[2] सूत्रभाष्याभ्याममवन्तव्यम् ॥ ५ ॥

दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता ॥ ६ ॥

पुरुषो दृक्शक्तिर्बुद्धिर्दर्शनशक्तिरित्येतयोरेकस्वरूपापत्तिरिवास्मिता क्लेश उच्यते। भोक्तृभोग्यशक्त्योरत्यन्तविभक्तयोरत्यन्तासंकीर्णयोरविभागप्राप्ताविव सत्यां भोगः कल्पते, स्वरूपप्रतिलम्भे तु तयोः कैवल्यमेव भवति कुतो भोग इति। तथा चोक्तम्—बुद्धितः परं पुरुषमाकारशीलविद्यादिभिर्विभक्तमपश्यन्कुर्यात्तत्रात्मबुद्धिं मोहेन इति ॥ ६ ॥

तत्त्ववैशारदी

अविद्यामुक्त्वा तस्याः कार्यमस्मितां रागादिवरिष्ठामाह—**दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता**। दृक्च दर्शनं च, ते एव शक्ती, तयोरात्मानात्मनोरनात्मन्यात्मज्ञानलक्षणाविद्यापादिता यैकात्मतेव न तु परमार्थत एकात्मता साऽस्मिता। दृगदर्शनयोरिति वक्तव्ये तयोर्भोक्तृभोग्ययोर्योग्यतालक्षणं संबन्धं दर्शयितुं शक्तिग्रहणम्।

---

१. एषोऽर्थः तत्त्ववैशारद्यां स्फुटतरः।

२. तथा च अन्यथाख्यातिरत्र दर्शने सिध्यतीति ज्ञेयम्।

सूत्रं विवृणोति—**पुरुष** इति। नन्वनयोरभेदप्रतीतेरभेद एव कस्मान्न भवति कुतश्चैकत्वं क्लिश्नाति पुरुषमित्यत आह—**भोक्तृभोग्येति**। भोक्तृशक्तिः पुरुषो भोग्यशक्तिर्बुद्धिस्तयोरत्यन्तविभक्तयोः। कुतोऽत्यन्तविभक्तत्वमित्यत आह—**अत्यन्तासंकीर्णयोः**। अपरिणामित्वादिधर्मकः पुरुषः परिणामित्वादिधर्मिका बुद्धिरित्यसंकीर्णता। तदनेन प्रतीयमानोऽप्यभेदो न पारमार्थिक इत्युक्तम्। **अविभागेति** क्लेशत्वमुक्तम्। अन्वयं दर्शयित्वा व्यतिरेकमाह—**स्वरूपेति**। प्रतिलम्भो विवेकख्यातिः। परस्याप्येतत्संमतमित्याह—**तथा चोक्तं पञ्चशिखेन बुद्धित** इति। आकारः स्वरूपं सदा विशुद्धिः। शीलमौदासीन्यम्। विद्या चैतन्यम्। बुद्धिरविशुद्धानुदासीना जडा चेति तत्रात्मबुद्धिरविद्या। मोहः पूर्वाविद्याजनितः संस्कारस्तमो वाऽविद्यायास्तामसत्वादिति॥ ६॥

योगवार्त्तिकम्

अविद्याऽनन्तरं तत्कार्यमस्मितां लक्षयति—

दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता। दृग्=द्रष्टा, दृश्यतेऽनेति दर्शनम्=करणं बुद्धिः, प्रलयादौ फलोपधानं नास्तीति शक्तिग्रहणम्, तयोरेकात्मतैव स्वरूपतो धर्मतश्चात्यन्तमेकाकारो विपर्ययोऽस्मिताऽहंकार इत्यर्थः।

एतदेव शब्दान्तरेणाह–**पुरुष** इत्यादिना। एकस्वरूपापत्तिरिवैकाकारो यः क्लेशः सोऽस्मितोच्यत इत्यन्वयः। अविद्यातश्चास्मिताया अयं भेदो यद् बुद्ध्यादावादौ या सामान्यतोऽहंबुद्धिरयं च भेदाभेदेनाप्युपपद्यतेऽत्यन्ताभेदाग्रहणात्, सैवाविद्या न तु तदुत्तरकालीनः पुरुषे बुद्ध्यादिगुणदोषारोप ईश्वरोऽहमहं भोगीत्यादिरूपः, न वा दूरस्थवनस्पत्योरिव तयोरत्यन्तमेकताभ्रमः, अस्मिता तु एतदुभयरूपिणीति। भ्रमत्वाविशेषेऽपि कार्यकारणरूपावान्तरविशेषादविद्याऽस्मितयोर्भेदेनोपन्यास इति। अनयोश्च कार्यकारणभावबोधो लोकानुसारेणावधार्यते, लोके ह्यादौ कलत्रपुत्रभृत्यादिष्वात्मभावो जायते, पश्चादेव तु तेषां सुखदुःखादिकमात्मन्यभिमन्यते तथाऽदौ जलादिषूपाधिषु प्रतिबिम्बादिरूपेण चन्द्राद्यारोपो भवति, पश्चादेव तु चन्द्रादिषु तद्द्वारा कम्पमालिन्याद्यारोपो भवतीति। अयं च कार्यकारणभावः पूर्वसूत्रस्थेन पञ्चशिखवाक्येनाप्युक्तः, तथा सांख्यकारिकायामपि पाठक्रमेणोक्तः—

तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्।
गुणकर्तृत्वे च तथा कर्त्तेव भवत्युदासीनः॥ इति।

ननु बुद्धिपुरुषयोरन्यारोपेणैवाहं दुःखीत्यादिव्यवहारोपपत्तावेकात्मताऽऽरोपे किं प्रमाणम्, परस्परारोपश्च व्यक्त्योरभेदग्रहं विनाऽपि रङ्गरजतयोरिव

संभवत्येव, अग्निलोहयोर्दूरस्थवनस्पत्योश्च पुनः स्फुटैक्यप्रत्ययदर्शनादभेदारोपः सिध्यति, आत्मबुद्ध्योः परमसूक्ष्मतया नास्ति स्फुटमैक्यप्रत्यक्षमिति ? तत्राह—**भोक्तृभोग्यशक्त्योरिति** । अत्यन्तविविक्तयोरित्यत्र हेतुरत्यन्तासंकीर्णयोरत्यन्तविप्रकृष्टधर्मकयोरिति । भोग्यभोक्तृत्वे एव स्फुटे वैधर्म्ये; अन्यथा कर्मकर्तृविरोधादिति भावः । एवं भूतयोर्भोक्तृभोग्ययोः पुरुषबुद्ध्योरविभागप्राप्ताविव सत्यामेकत्वप्रत्यये सत्येव भोगः संभवति, भेदग्रहे तु तयोः कैवल्यमन्योन्यवियोग एव भवति परवैराग्यादित्यतः कथं भोगः स्यादित्यर्थः । तथा च भोगान्यथाऽनुपपत्तिरेकात्मताऽऽरोपे प्रमाणमित्याशयः । अत एव सत्त्वपुरुषयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः इति सूत्रकृद्वदिष्यति, योऽहं सुखी सोऽहंतदनुभवितेत्येकाकारतैव च बुद्ध्यात्मप्रत्यययोरविशेषाद्यस्मिन्सत्येव च लोके भोगव्यवहार इति । जीवन्मुक्तस्य च गौण एव भोगः सुखादिसाक्षात्कारमात्ररूप इति वक्ष्यामः । इदं चोपलक्षणं सुखदुःखज्ञानाद्याश्रयोऽहम् एक एवेति प्रत्ययोऽप्येकात्मताऽऽरोपे प्रमाणं बोध्यम् । अस्मितायाः स्वरूपेऽविद्याजन्यत्वे च **पञ्चशिखाचार्य**वाक्यं प्रमाणयति—**तथा चोक्तमिति** । परमार्थतो बुद्धितः परं पृथक्कृतं पुरुषं बुद्धेराकारशीलविद्याऽऽदिभिर्विविक्तमसंस्पृष्टमपश्यन्नविवेकी जनस्तत्र बुद्ध्याकारादिष्वात्मबुद्धिमस्मितां कुर्यात्, शान्ताद्याकारोऽस्मि जाग्रदादिशीलोऽस्मि विद्याऽऽदिमानस्मीत्येवंरूपाम्, मोहेन = पूर्वसूत्रोक्ताविद्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

सुखानुशयी रागः ॥ ७ ॥

सुखाभिज्ञस्य सुखानुस्मृतिपूर्वः सुखे तत्साधने वा यो गर्धस्तृष्णा लोभः स राग इति ॥७॥

तत्त्ववैशारदी

विवेकदर्शने रागादीनां विनिवृत्तेरविद्यापादितास्मिता रागादीनां निदानमित्यस्मितानन्तरं रागादील्लँक्षयति—**सुखानुशयी रागः** ।

सुखानभिज्ञस्य स्मृतेरभावात्**सुखाभिज्ञस्ये**त्युक्तम् । स्मर्यमाणे सुखे रागः सुखानुस्मृतिपूर्वकः । अनुभूयमाने तु सुखे नानुस्मृतिमपेक्षते । **तत्साधने तु** स्मर्यमाणे दृश्यमाने वा सुखानुस्मृतिपूर्व एव रागः । दृश्यमानमपि हि सुखसाधनं तज्जातीयस्य सुखहेतुतां स्मृत्वा तज्जातीयतया वास्य सुखहेतुत्वमनुमायेच्छति । अनुशयिपदार्थमाह—**य इति** ॥ ७ ॥

योगवार्त्तिकम्

अस्मितां लक्षयित्वा तत्कार्यं रागं लक्षयति—

सुखानुशयी रागः। सुखानुशयी सुखतत्साधनमात्रविषयको यः क्लेशः स

राग इत्यर्थः। मात्रपदादविद्याऽऽदिव्यावृत्तिःजीवन्मुक्तेच्छाव्यक्ते राग एव न भवति संसाराहेतुत्वादिति न तस्यामतिव्याप्तिः। रागस्य कारणं वदन्निममेवार्थं भाष्यकारोऽप्याह-सुखाभिज्ञस्येति। सुखाभिज्ञस्य वा सुखानुस्मृतिपूर्वको वेत्यर्थः, तेन सुखसाक्षात्कारतः सुखस्मृतितश्च रागो भवतीति रागस्य कारण-मुक्तम्। पर्यायै रागशब्दार्थमवधारयति—गर्ध इत्यादिना॥ ७॥

दुःखानुशयी द्वेषः॥ ८॥

दुःखाभिज्ञस्य दुःखानुस्मृतिपूर्वो दुःखे तत्साधने वा यः प्रतिघो मन्युर्जिघांसा क्रोधः स द्वेष इति॥ ८॥

तत्त्ववैशारदी

दुःखानुशयी द्वेषः।

दुखाभिज्ञस्येति पूर्ववद्व्याख्येयम्। अनुशयिपदार्थमाह—यः प्रतिघ इति। प्रतिहन्तीति प्रतिघः। एतदेव पर्यायैर्विवृणोति—मन्युरिति॥८॥

योगवार्तिकम्

रागप्रतिघातोत्थतया रागस्य पश्चाद् द्वेषं लक्षयति—

दुःखानुशयी द्वेषः। सर्वं पूर्ववत्। प्रतिहन्त्युद्वेजयतीति प्रतिघः। अत्र जिघांसेति वचनाद् द्वेषोऽपीच्छाविशेष एवेत्याशयः॥ ८॥

स्वरसवाही विदुषोऽपि तथा रूढोऽभिनिवेशः॥ ९॥

सर्वस्य प्राणिन इयमात्माशीर्नित्या भवति मा न भूवं भूयासमिति। न चाननुभूतमरणधर्मकस्यैषा भवत्यात्माशीः। एतया च पूर्वजन्मानुभवः प्रतीयते। स चायमभिनिवेशः क्लेशः स्वरसवाही, कृमेरपि जातमात्रस्य प्रत्यक्षानुमानागमैरसंभावितो मरणत्रास उच्छेददृष्ट्यात्मकः पूर्वजन्मा-नुभूतं मरणदुःखमनुमापयति।

यथा चायमत्यन्तमूढेषु दृश्यते क्लेशस्तथा विदुषोऽपि विज्ञात-पूर्वापरान्तस्य रूढः। कस्मात्? समाना हि तयोः कुशलाकुशलयोर्मरण-दुःखानुभवादियं वासनेति॥ ९॥

तत्त्ववैशारदी

स्वरसवाही विदुषोऽपि तथा रूढोऽभिनिवेशः।

अभिनिवेशपदार्थं व्याचष्टे-सर्वस्य प्राणिन इति। इयमात्माशीरात्मनि प्रार्थना मा न भूवं माऽ[1]भावी भूवं, भूयासं जीव्यासमिति। न चाननुभूतम-

१. अभावी=अभावप्रतियोगी मा भूवं किन्तु भूयासमेव। सर्वदा सन् इत्यर्थः।

रणधर्मकस्य, अननुभूतो मरणधर्मो येन जन्तुना न तस्यैषा भवत्यात्माशीरभिनिवेशो मरणभयम्। प्रसङ्गतो जन्मान्तरं प्रत्याचक्षाणं नास्तिकं निराकरोति—**एतया चेति**। प्रत्युदितस्य शरीरस्य ध्रियमाणत्वात्पूर्वजन्मानुभवः प्रतीयते। निकायविशिष्टाभिरपूर्वाभिर्देहेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिरभिसंबन्धो[१] जन्म, तस्यानुभवः प्राप्तिः, सा प्रतीयते। कथमित्यत आह—**स चायमभिनिवेशः**। अर्थोक्तावेवास्य क्लेशत्वमाह—**क्लेश इति**। अयमहितकर्मादिना जन्तून् क्लिश्नाति दुःखाकरोतीति क्लेशः। वक्तुमुपक्रान्तं परिसमापयति-**स्वरसवाहीति**। स्वभावेन वासनारूपेण वहनशीलो न पुनरागन्तुकः। **कृमेरपि** जातमात्रस्य दुःखबहुलस्य निकृष्टतमचैतन्यस्य। अनागन्तुकत्वे हेतुमाह—**प्रत्यक्ष इति**। प्रत्यक्षानुमानागमैः प्रत्युदिते जन्मन्यसंभावितोऽसंपादितो **मरणत्रास** उच्छेददृष्ट्यात्मकः पूर्वजन्मानुभूतं मरणदुःखमनुमापयति। अयमभिसंधिः—जातमात्र एव हि बालको मारकवस्तुदर्शनाद्वेपमानः कम्पविशेषादनुमितमरणप्रत्यासत्तिस्ततो बिभ्यदुपलभ्यते। दुःखाद्दुःखहेतोश्च भयं दृष्टम्। न चास्मिञ्जन्मन्यनेन मरणमनुभूतमनुमितं श्रुतं वा, प्रागेवास्य दुःखत्वं तद्धेतुत्वं वावगम्यते। तस्मात्तस्य तथाभूतस्य स्मृतिः परिशिष्यते। न चेयं संस्काराहते। न चायं संस्कारोऽनुभवं विना। न चास्मिञ्जन्मन्यनुभव इति प्राग्भवीयः परिशिष्यत इत्यासीत्पूर्वजन्मसंबन्ध इति।

तथापदं यथापदमाकाङ्क्षत इत्यर्थप्राप्ते यथापदे सति यादृशो वाक्यार्थो भवति तादृशं दर्शयति—**यथा चायमिति**। अत्यन्तमूढेषु मन्दतमचैतन्येषु। विद्वत्तां दर्शयति—**विज्ञातपूर्वापरान्तस्य**। अन्तः कोटिः। पुरुषस्य हि पूर्वा कोटिः संसार **उत्तरा** च कैवल्यम्। सैव विज्ञाता श्रुतानुमानाभ्यां येन स तथोक्तः। सोऽयं मरणत्रास आकृमेरा च विदुषो **रूढः** प्रसिद्ध इति। नन्वविदुषो भवतु मरणत्रासो विदुषस्तु न संभवति, विद्ययोन्मूलितत्वात्; अनुन्मूलने वा मरणत्रासस्य स्यादत्यन्तसत्त्वमित्याशयवान्पृच्छति-**कस्मादिति**। उत्तरमाह—**समाना हीति**। न संप्रज्ञातवान्विद्वानपि तु श्रुतानुमितविवेक इति भावः ॥९॥

योगवार्त्तिकम्

द्वेषमूलकतया द्वेषस्य पश्चादभिनिवेशं लक्षयति—

स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः। स्वरसेन संस्कारमात्रेण

---

१. निकायः=देवमनुष्यतिर्यगादीनामनौत्तराधर्येण अवस्थितः सङ्घातः, तद्विशिष्टाभिरित्यर्थः इति तात्पर्यटीका। अत्रार्थे 'सङ्घे चानौत्तराधर्ये' (पा० सू० ३।३।४२) इति सूत्रम् द्रष्टव्यम्।

वहतीति स्वरसवाही। अपिशब्दसमुच्चितमविद्वांसं तथेति तच्छब्दः परामृशति। रूढः प्रसिद्धः। तथा च यथाऽविद्वज्जनस्य तथा विदुषोऽपि स्वरसवाहित्वहेतुना यः क्लेशोऽस्ति प्रसिद्धः सोऽभिनिवेश इत्यर्थः। अविद्याऽऽदयस्तु विदुषि न सन्तीति न तेष्वतिव्याप्तिः। नन्वेवं कथं पूर्वोक्तमविद्याव्याप्तत्वमभिनिवेशस्य घटताम्, अविद्यानाशेऽप्यभिनिवेशसत्त्वादिति चेत्, ? न; संस्कारहेतुताऽवच्छेदकरूपेणैव विपर्ययव्याप्तत्वस्य विवक्षितत्वात्। संस्कारहेतुत्वं मरणत्रासातिरिक्तभयत्वेनैव फलबलादिति। अयं च क्लेशो भयाख्य इति वक्ष्यति **भाष्यकारः**। अभिनिवेशस्यात्यन्तदुरन्तत्वप्रतिपादनाय विद्वदपरिहार्यत्वमुखेन लक्षणं कृतं भयसामान्यमेव तु अभिनिवेशो रागादिवदिह विवक्षित इति।

तत्रादौ **भाष्यकारो**ऽभिनिवेशस्य स्वरूपमाह — **सर्वस्येति**। सर्वस्य विदुषोऽविदुषश्चेयमात्मन्याशीः प्रार्थना = इच्छाविशेषः सदैव भवति। तामेवाह—**मा न भूवम्** इति। माऽहमभावी भूवं भूयासं जीव्यासमित्येवंरूपेत्यर्थः। इयमाशीरेव त्रासो भयमित्युच्यत इति भावः। विदुषोऽप्यपरिहार्यत्वमुपपादयितुं यथोक्तमभिनिवेशस्य कारणमवधारयति—**न चेति**। अननुभूतो मरणस्य धर्मो दुःखातिशयो येन तस्येयमाशीर्न संभवति धनादिनाशजन्यदुःखज्ञस्यैव धनादिषु तादृशाशीर्दर्शनात्—धनं मे मा नश्यतु सदैव भूयादिति। अत एव तयाऽऽशिषा पूर्वजन्मनि मरणदुःखानुभवस्तत्कारणतया प्रतीयतेऽनुमीयत इत्यर्थः। एतेन जीवस्यानादित्वमपि प्रसङ्गात्साधितम्, जन्म तु कूटस्थचिन्मात्रस्य तैस्तैर्देहेन्द्रियबुद्धिवेदनादिभिराद्यः संबन्ध इति। यत्तु **न जायते न म्रियते** इत्यादिवाक्यं तदात्मन उत्पत्तिविनाशावेतद्देहादेरिव प्रतिषेधतीति बोध्यम्। नन्विह जन्मन्येवानुमानादिना मरणदुःखानुभवेनाभिनिवेशाख्यं भयं भवतु किमर्थं पूर्वजन्मानुभवः कल्प्यत इत्याशङ्कामपाकरोति—**स चायमिति**। स चायमुक्ताशीरूपोऽभिनिवेशः स्वरसवाही स्वाभाविकोऽत्यन्तमूढस्य कृमेरपि मरणदुःखप्रत्यक्षादिभिरसंभाव्यो मरणत्रास उच्छेददृष्ट्यात्मक उच्छेददृष्टिकार्यः पूर्वजन्मानुभूतं मरणदुःखमनुमापयति पूर्वजन्मनि मरणदुःखानुभवमनुमापयति, यदनुभवोत्थेन मरणत्रासेन जनितया वासनयेह जन्ममरणत्रासो भवतीति शेषः। मरणभयस्य द्वेषरूपस्यापि संस्कारजनकत्वं विरोधस्येवागत्या कल्प्यत इति।

अभिनिवेशं तत्कारणं च व्याख्याय सूत्रावयवार्थं व्याचष्टे—**यथा** चेत्यादिना रूढ इत्यन्तेन। **विज्ञातेति**। विज्ञातः संप्रज्ञातयोगेन साक्षात्कृतः प्रपञ्चस्य पूर्वान्तोऽपरान्तश्चाद्यन्तौ येन स तथा तस्य तत्त्वज्ञस्येत्यर्थः, कुशलाकुशलयोरिति वक्ष्यमाणत्वाद् इति। एतेनाद्यन्तयोरवशिष्यमाणमेव वस्तु

प्रपञ्चस्य तत्त्वं तच्च परं ब्रह्म विकारस्तु मध्ये वाचाऽऽरम्भणमात्रमित्यस्माकमपि सिद्धान्त इति सिद्धम् । तथा चोक्तं मोक्षधर्मेऽपि—

अन्तेषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे ।
अन्तप्राप्तिसुखामाहुर्दुःखमन्तरमेतयोः ॥ इति ॥

सुखामाहु[1]रित्यार्षम्, सुखायाहुरिति पाठस्तु साधुः । ननु तत्त्वज्ञस्याविद्याऽस्मिताऽऽद्यभावात्कथं यथोक्ताशीरित्याशयेनाशङ्कते-कस्मादिति । संस्कारमात्रजन्यत्वेन परिहरति-समाना हीति । इयं वासना एतदाशीर्हेतुवासनेत्यर्थः । इयं च बलवत्तरा वासना चित्तेन सह नश्यत्येव ज्ञानेन न दह्यत इत्येतद् अविद्याऽऽदिसंस्कारेभ्यो विशेषः । ननु कुशलस्यात्मनित्यत्वनिश्चयात्कथं मा न भूवं भूयासमितीच्छा स्यात्, सिद्धत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति चेत् ? न; विशेषदर्शने सत्यपीदृगिच्छादृष्ट्या फलबलेन तादृशसंस्कारस्योत्तेजकत्वात् । एतेन यदाधुनिकवेदान्तिब्रुवा आहुरात्मा सुखस्वरूपो[2] निरुपधियथोक्तेच्छाविषयत्वाद् बाह्यसुखवदित्यनुमानेनात्मनः सुखरूपता सिद्ध्यतीति, तदप्यपास्तम्, पूर्वपूर्वजन्मसु यस्त्रासो जातस्तेन तदा जातायास्तद्वासनातो निरुपधीच्छासंभवात्, अन्यथाऽप्यात्मत्वेनैव प्रियत्वकल्पनौचित्याच्चेति ॥ ९ ॥

ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १० ॥

ते पञ्च क्लेशा दग्धबीजकल्पा योगिनश्चरिताधिकारे चेतसि प्रलीने सह तेनैवास्तं गच्छन्ति ॥ १० ॥

तत्त्ववैशारदी

तदेवं क्लेशा लक्षिताः । तेषां च हेयानां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाररूपतया चतस्रोऽवस्था दर्शिताः । कस्मात्पुनः पञ्चमी क्लेशावस्था दग्धबीजभावतया सूक्ष्मा न सूत्रकारेण कथितेत्यत आह—ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः । यत्किल पुरुषप्रयत्नगोचरस्तदुपदिश्यते । न च सूक्ष्मावस्थाहानं प्रयत्नगोचरः । किं तु प्रतिप्रसवेन कार्यस्य चित्तस्यास्मितालक्षणकारणभावापत्त्या हातव्येति ।

व्याचष्टे—त इति । सुगमम् ॥ १० ॥

योगवार्त्तिकम्

क्रियायोगः क्लेशतनूकरणार्थ इत्युक्तम्, तत्र क्लेशतनूकरणस्य फलं वक्तुमाह—

---

१. सुखायाहुरित्यस्यैव स्थाने लेखकप्रमादात्सुखामाहुरिति जातम् । हस्तलेखे यकारमकारयोर्लेखसाम्यमपि अस्त्येवेति आर्षत्वकल्पने नौचित्यम् ।

२. अत्रार्थे पञ्चदशी द्रष्टव्या ।

१. ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः। प्रसवाद्विरुद्धः प्रतिप्रसवः प्रलयः।तथा च प्रतिप्रस वेन चित्तस्य प्रलयेन सूक्ष्मा दग्धबीजभावाः क्लेशा हेया इत्यर्थः।

तदेव भाष्यकार आह-ते पञ्चे ति। पञ्चमध्येऽभिनिवेशो मरणातिरिक्त एव योगिनो दग्धबीजकल्पो भवतीत्युक्तमेव। ननु तनूकरणं दग्धबीजभावः प्रलयश्चेत्येव क्रमः, अतो दग्धबीजभावप्रतिपादकमुत्तरसूत्रमेवादावुचितमिति चेन्न, मुख्यफलतया प्रलयस्यात्रादौ निर्वचनात् तत्र द्वाराकाङ्क्षया च दग्धबीजभावस्य पश्चाद्वक्ष्यमाणत्वादिति। ननु क्लेशतद्वासनयोर्वक्ष्यमाणप्रसंख्यानेनैव नाशोऽस्तु किमर्थं तत्र चित्तनाशोऽपेक्ष्यत इति चेन्न, ज्ञानदग्धस्तथा क्लेशैरित्यादिशास्त्रप्रामाण्येन ज्ञानाग्निदाहस्यैव[1] सिद्धेर्न तु तन्नाशस्य। युक्तिश्चात्र प्रागेवोक्ता; कारणेषु कार्यशक्तेर्यावद्द्रव्यभावित्वदर्शनमिति। तथा च योगाग्निना व्युत्थानसंस्कारदाहवत् ज्ञानाग्निनाऽपि क्लेशसंस्कारयोर्दाह एव भवति न तु तन्नाशः। नन्वेवपि क्लेशसंस्कारदाहेन च संसारात्यन्तोच्छेदसंभवे संस्कारसहितचित्तनाशः[2] किमिति मोक्षायापेक्ष्यत इति चेत्? मैवम्—योगिसंकल्पेन दृष्टबीजादिवद् दग्धबीजशक्तिकादपि कदाचित्पुनरङ्कुरोत्पत्त्यापत्तेरिति॥ १०॥

स्थितानां तु बीजभावोपगतानाम्—

ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः॥ ११॥

क्लेशानां या वृत्तयः स्थूलास्ताः क्रियायोगेन तनूकृताः सत्यः प्रसंख्यानेन ध्यानेन हातव्या यावत्सूक्ष्मीकृता यावद्दग्धबीजकल्पा इति। यथा वस्त्राणां स्थूलो मलः पूर्वं निधूयते पश्चात्सूक्ष्मो यत्नेनोपायेन वापनीयते तथा स्वल्पप्रतिपक्षाः स्थूला वृत्तयः क्लेशानाम् सूक्ष्मास्तु महाप्रतिपक्षा इति॥ ११॥

तत्त्ववैशारदी

अथ क्रियायोगतनूकृतानां क्लेशानां किंविषयात्पुरुषप्रयत्नाद्धानमित्यत आह—स्थितानां तु बीजभावोपगतानामिति। अनेन बन्ध्येभ्यो व्यवच्छिनत्ति। सूत्रं पठति—ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः।

व्याचष्टे—क्लेशानामिति। क्रियायोगतनूकृता अपि हि प्रतिप्रसवहेतुभावेन कार्यतः स्वरूपतश्च शक्या उच्छेत्तुमिति स्थूला उक्ताः। पुरुषप्रयत्नस्य प्रसंख्यानागोचरस्यावधिमाह—यावदिति। सूक्ष्मीकृता इति विवृणोति—

---

१. दाहनाशयोर्भेदश्च 'नन्वेवमपि क्लेशसंस्कारदाहेन' इति पूर्वपक्षनिरासमुखेनानुपदमेव प्रदर्शयिष्यते।

२. नाशः आत्यन्तिकलयः।

दग्धेति। अत्रैव दृष्टान्तमाह—**यथा वस्त्राणामिति**। यत्नेन क्षालनादिना। उपायेन क्षारसंयोगादिना। स्थूलसूक्ष्मतामात्रतया दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साम्यं न पुनः प्रयत्नापनेयतया, प्रतिप्रसवहेयेषु तदसंभवात्। स्वल्पः प्रतिपक्ष उच्छेदहेतुर्यासां तास्तथोक्ताः। महान्प्रतिपक्ष उच्छेदहेतुर्यासां तास्तथोक्ताः। प्रतिप्रसवस्य चाधस्तात् क्लेशोच्छेदसाधकं स्यात् प्रसंख्यानमित्यवरतया स्वल्पत्वमुक्तम् ॥११॥

योगवार्त्तिकम्

तनूकरणस्य द्वारं दग्धबीजभावं प्रतिपादयन् सूत्रं पूरयित्वा पठति—**स्थितानामिति**। **तद्वृत्तय इति**। सामासान्तर्गततच्छब्दस्यार्थैः क्लेशैः सहान्वयः। स्थितानामित्यस्य विवरणं बीजभावोपगतानामिति। एतच्च सूत्रेण सह व्याख्यास्यामः।

ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः।

क्लेशानामिति। स्थितानां बीजभावोपगतानां क्लेशानां या वृत्तयः स्थूला अभिव्यक्तावस्थाः ताः प्रथमं क्रियायोगेनाल्पीकृताः सत्यः प्रसंख्यानेन समाधिजप्रज्ञारूपेण ध्यानेन ध्यानकार्येण हातव्याः प्रतिबद्धोत्पत्तिकाः कर्त्तव्याः। **यावत्सूक्ष्मीकृताः** अस्यैव विवरणं **दावदग्धबीजकल्पा** भवन्तीत्यर्थः। तच्च **प्रतिप्रसवहेया** इति पूर्वसूत्रेणैवोक्तमिति। तनूकरणादिषु त्रिषु सुकरत्वदुष्करत्वरूपं विशेषं दृष्टान्तेनाह—**यथा वस्त्राणामिति**। निर्धूयते वाताहत्या निराक्रियते, यत्नेन पाषाणे प्रहारादिना, उपायेन क्षारसंयोगादिना। अत्रेदं दृष्टान्ते साधनत्रयं दार्ष्टान्तिकेऽपि साधनत्रित्वाभिप्रायेणोक्तम्। **स्वल्पेति**। स्वल्पः क्रियायोगः प्रतिपक्षस्तनुताहेतुर्यासां स्थूलानामतनूकृतानां तास्तथा। महानतिदुष्करः प्रसंख्यानाग्निरसंप्रज्ञातयोगसाध्यचित्तनाशश्च प्रतिपक्षौ दाहकनाशकौ यासामिति महाप्रतिपक्षा इत्यर्थः। अनेन सूत्रेण जीवन्मुक्तानां वृत्तिरूपोऽप्यविद्यालेशस्तिष्ठतीत्यभ्युपगम **आधुनिकानां वेदान्तिब्रुवाणामपसिद्धान्त** इति निर्णेयम्, तथा सति स्थूलानामपि प्रतिप्रसवहेयत्वापत्तेरिति ॥ ११ ॥

क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ॥ १२ ॥

तत्र पुण्यापुण्यकर्माशयः लोभमोहक्रोधप्रभवः। स दृष्टजन्मवेदनीयश्चादृष्टजन्मवेदनीयश्च। तत्र तीव्रसंवेगेन मन्त्रतपःसमाधिभिर्निर्वर्तित ईश्वरदेवतामहर्षिमहानुभावानामाराधनाद्वा यः परिनिष्पन्नः स सद्यः परिपच्यते पुण्यकर्माशय इति। यथा तीव्रक्लेशेन भीतव्याधितकृपणेषु विश्वासोपगतेषु वा महानुभावेषु वा तपस्विषु कृतः पुनः पुनरपकारः स

चापि पापकर्माशयः सद्य एव परिपच्यते, यथा नन्दीश्वरः कुमारो मनुष्यपरिणामं हित्वा देवत्वेन परिणतः तथा नहुषोऽपि देवानामिन्द्रः स्वकं परिणामं हित्वा तिर्यक्त्वेन परिणत इति। तत्र नारकाणां नास्ति दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयः। क्षीणक्लेशानामपि नास्त्यदृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशय इति ॥ १२ ॥

तत्त्ववैशारदी

स्यादेतत्—जात्यायुर्भोगहेतवः पुरुषं क्लिश्नन्तः क्लेशाः। कर्माशयश्च तथा, न त्वविद्यादयः। तत्कथमविद्यादयः क्लेशा इत्यत आह—**क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः**। क्लेशा मूलं यस्योत्पादे च कार्यकरणे च स तथोक्तः। एतदुक्तं भवति—अविद्यादिमूलो हि कर्माशयो जात्यायुर्भोगहेतुरित्यविद्यादयोऽपि तद्धेतवोऽतः क्लेशा इति।

व्याचष्टे—**तत्रेति**। आशेरते सांसारिकाः पुरुषा अस्मिन्नित्याशयः। कर्मणामाशयो धर्माधर्मौ। कामात्काम्य[1]कर्मप्रवृत्तौ स्वर्गादिहेतुर्धर्मो भवति। एवं लोभात्परद्रव्यापहारादावधर्मः। मोहादधर्मे हिंसादौ धर्मबुद्धेः प्रवर्तमानस्याधर्म एव। न त्वस्ति मोहजो धर्मः। अस्ति क्रोधात्तज्जिगीषयाहितत्वेन कर्माशयेन पुण्येनान्तरिक्षलोकवासिनामुपरि स्थानम्। अधर्मस्तु क्रोधजो ब्रह्मवधादिजन्मा प्रसिद्ध एव भूतानाम्। तस्य द्वैविध्यमाह—**स दृष्टजन्मेति**। दृष्टजन्मवेदनीयमाह—**तीव्रसंवेगेनेति**। यथासंख्यं दृष्टान्तावाह—**यथा नन्दीश्वर इति**। **तत्र नारकाणामिति**। येन कर्माशयेन कुम्भीपाकादयो नरकभेदाः[2] प्राप्यन्ते तत्कारिणो नारकाः। तेषां नास्ति दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयः। न हि मनुष्यशरीरेण तत्परिणामभेदेन वा सा तादृशी वत्सरसहस्रादिनिरन्तरोपभोग्या वेदना संभवतीति। शेषं सुगमम् ॥ १२ ॥

योगवार्त्तिकम्

इदानीं क्लेशाः किमर्थं हेया इत्याकाङ्क्षायां क्लेशानां परम्परया दुःखनिदानत्वं सूत्रत्रयेण वक्तव्यम्। तत्रादौ क्लेशानां दुखोत्पादने साक्षाद् द्वारमाह—

क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः। दृष्टादृष्टजन्मनी वर्त्तमानभविष्यती वेदनं=भोगः कर्माशयो धर्माधर्मौ तौ च दृष्टजन्मभोग्यौ वोभयथैव क्लेशमूलकौ, क्लेशे सत्येव भवत इत्यर्थः।

---

१. एतेन काम्यत्वेन प्रसिद्धानामपि ज्योतिष्टोमादिकर्मणां निष्कामकर्मानुष्ठानं मुमुक्षुभिः कृतं न हानिकरमिति ध्वन्यते।

२. नरकभेदविवरणार्थम् याज्ञवल्क्यादिस्मृतिर्द्रष्टव्या।

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वाऽपि स इमाल्ँ लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥

इत्यादिवाक्यशतेभ्य इति भावः । यथा वाऽधिकारिविशेषतया क्लेशानां धर्मादिजनकत्वं शौचादिवद् एवं तज्जनककर्मादिषु रागादिरूपैः प्रवर्त्तनादपीत्यपि बोध्यम् ।

क्लेशमूलकत्वं विवृणोति—तत्रेति । तत्र चित्ते लोभादिरूपदोषत्रयसत्त्व एव पुण्यपापरूपौ कर्माशयौ भवत इत्यर्थः । रागद्वेषमोहाख्यानां च दोषाणामदृष्टनियामकत्वं कौर्मे दर्शितम्—

रागद्वेषादयो दोषाः सर्वे भ्रान्तिनिबन्धनाः ।
कार्यो ह्यस्य भवेद्दोषः पुण्यापुण्यमिति श्रुतिः ॥
तद्वशादेव सर्वेषां सर्वदेहसमुद्भवः ॥ इति ।

दृष्टजन्मवेदनीयमुदाहरति–तत्र तीव्रेति । सद्य इति । इह जन्मनीत्यर्थः । परिपच्यते कालेन परमेश्वरेण वा फलोपहितीक्रियते । दृष्टजन्मवेदनीयं पुण्यमुदाहृत्य दृष्टजन्मवेदनीयं पापमुदाहरति—तथेति । य इत्यनुषज्यते । यथाक्रममुक्तयोः पुण्यपापयोर्दृष्टान्तावाह—यथा नन्दीश्वर इति । अदृष्टजन्मवेदनीयं च कर्म प्रसिद्धत्वान्नोदाहृतम् । प्रसङ्गतो व्यतिरेकावप्युदाहरति–तत्र नारकाणामिति । नारकिपुरुषाणां धर्माद्यनुत्पत्तेः । ननु स्वर्गिणामपि कर्म नोत्पद्यत इति कथं नारकिवचनमात्रमिति चेत् ? न; स्वर्गिणां भारतवर्षमागत्य लीलामानुषविग्रहेण प्रयागादौ कर्मानुष्ठानस्य च तत्फलस्य च श्रवणादिति । शेषं सुगमम् ॥ १२ ॥

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥ १३ ॥

सत्सु क्लेशेषु कर्माशयो विपाकारम्भी भवति नोच्छिन्नक्लेशमूलः यथा तुषावनद्धाः शालितण्डुला अदग्धबीजभावाः प्ररोहसमर्था भवन्ति नापनीततुषा दग्धबीजभावा वा, तथा क्लेशावनद्धः कर्माशयो विपाकप्ररोही भवति, नापनीतक्लेशो न प्रसंख्यानदग्धक्लेशबीजभावो वेति । स च विपाकस्त्रिविधो जातिरायुर्भोग इति ।

तत्रेदं विचार्यते—किमेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणमथैकं कर्मानेकं जन्माक्षिपतीति ? द्वितीया विचारणा- किमनेकं कर्मानेकं जन्म निर्वर्तयत्यथानेकं कर्मैकं जन्म निर्वर्तयतीति ?

न तावदेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणम् । कस्मात् ? अनादिकालप्रचितस्यासंख्येयस्यावशिष्टकर्मणः सांप्रतिकस्य च फलक्रमानियमादना-

श्वासो लोकस्य प्रसक्तः, स चानिष्ट इति। न चैकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम्। कस्मात्? अनेकेषु कर्मस्वेकैकमेव कर्मानेकस्य जन्मनः कारण-मित्यवशिष्टस्य विपाककालाभावः प्रसक्तः, स चाप्यनिष्ट इति। न चानेकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम्। कस्मात्? तदनेकं जन्म युगपन्न संभवतीति क्रमेणैव वाच्यम्, तथा च पूर्वदोषानुषङ्गः।

तस्माज्जन्मप्रायणान्तरे कृतः पुण्यापुण्यकर्माशयप्रचयो विचित्रः प्रधानोपसर्जनभावेनावस्थितः प्रायणाभिव्यक्त एकप्रघट्टकेन मिलित्वा मरणं प्रसाध्य संमूर्च्छित एकमेव जन्म करोति। तच्च जन्म तेनैव कर्मणा लब्धायुष्कं भवति। तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्मणा भोगः संपद्यत इति। असौ कर्माशयो जन्मायुर्भोगहेतुत्वात्त्रिविपाकोऽभिधीयत इति। अत एकभविकः कर्माशय उक्त इति।

दृष्टजन्मवेदनीयस्त्वेकविपाकारम्भी भोगहेतुत्वाद्; द्विविपाकारम्भी वा भोगायुर्हेतुत्वान्नन्दीश्वरवन्नहुषवद्वेति। क्लेशकर्मविपाकानुभवनि-र्वर्तिताभिस्तु वासनाभिरनादिकालसंमूर्छितमिदं चित्तं विचित्रीकृतमिव सर्वतो मत्स्यजालं ग्रन्थिभिरिवाततमित्येता अनेकभवपूर्विका वासनाः। यस्त्वयं कर्माशय एष एवैकभविक उक्त इति। ये संस्काराः स्मृतिहेतवस्ता वासनास्ताश्चानादिकालीना इति।

यस्त्वसावेकभविकः कर्माशयः स नियतविपाकश्चानियतविपा-कश्च। तत्र दृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविपाकस्यैवायं नियमो न त्वदृष्ट-जन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य। कस्मात्? यो ह्यदृष्टन्मवेदनीयोऽनि-यतविपाकस्तस्य त्रयी गतिः—कृतस्याविपक्वस्य विनाशः, प्रधानकर्मण्या-वापगमनं वा, नियतविपाकप्रधानकर्मणाभिभूतस्य वा चिरमवस्थान-मिति।

तत्र कृतस्याविपक्वस्य नाशो यथा शुक्लकर्मोदयादिहैव नाशः कृष्ण-स्य। यत्रेदमुक्तम्—द्वे द्वे ह वै कर्मणी वेदितव्ये पापकस्यैको राशिः पुण्यकृतोऽपहन्ति। तदिच्छस्व कर्माणि सुकृतानि कर्तुमिहैव ते कर्म कवयो वेदयन्ते।

प्रधानकर्मण्यावापगमनम्। यत्रेदमुक्तम्—स्यात्स्वल्पः संकरः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः, कुशलस्य नापकर्षायालम्। कस्मात्? कुशलं हि मे बह्वन्यदस्ति यत्रायमावापं गतः स्वर्गेऽप्यपकर्षमल्पं करिष्यति इति।

नियतधिपाकप्रवनकर्मणाभिभूतस्य वा चिरमवस्थानम्। कथ-

मिति ? अदृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविपाकस्यैव कर्मणः समानं मरणमभिव्यक्तिकारणमुक्तम्, न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य ।

यत्त्वदृष्टजन्मवेदनीयं कर्मानियतविपाकं तन्नश्येदावापं वा गच्छेदभिभूतं वा चिरमप्युपासीत, यावत्समानं कर्माभिव्यञ्जकं निमित्तमस्य न विपाकाभिमुखं करोतीति । तद्विपाकस्यैव देशकालनिमित्तानवधारणादियं कर्मगतिर्विचित्रा दुर्विज्ञाना चेति । न चोत्सर्गस्यापवादान्निवृत्ति[1]रित्येकभविकः कर्माशयोऽनुज्ञायत इति ॥ १३ ॥

तत्त्ववैशारदी

स्यादेतत्—अविद्यामूलत्वे कर्माशयस्य विद्योत्पादे सत्यविद्याविनाशान्मा कर्माशयान्तरं चैषीत्[2], प्राचां तु कर्माशयानामनादिभवपरम्परासंचितानामसंख्यातानामनियतविपाककालानां भोगेन क्षपयितुमशक्यत्वादशक्योच्छेदः संसारः स्यादित्यत आह—**सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगा** इति । एतदुक्तं भवति-सुखदुःखफलो हि कर्माशयस्तादर्थ्येन तन्नान्तरीयकतया जन्मायुषी अपि प्रसूते । सुखदुःखे च रागद्वेषानुषक्ते तदविनिर्भागवर्तिनी तदभावे न भवतः । न चास्ति संभवो न च तत्र यस्तुष्यति वोद्विजते वा तच्च तस्य सुखं वा दुःखं वेति । तदियमात्मभूमिः क्लेशसलिलावसिक्ता कर्मफलप्रसवक्षेत्रमित्यस्ति क्लेशानां फलोपजननेऽपि कर्माशयसहकारितेति क्लेशसमुच्छेदे सहकारिवैकल्यात्सन्नप्यनन्तोऽप्यनियतविपाककालोऽपि प्रसंख्यानदग्धबीजभावो न फलाय कल्पत इति ।

उक्तमर्थं **भाष्यमेव** द्योतयति—**सत्स्विति** । अत्रैव दृष्टान्तमाह—**यथा तुषेति** । ननु न क्लेशाः शक्या अपनेतुम् । न हि सतामपनय इत्यत आह—**न प्रसंख्यानदग्धक्लेशबीजभाव** इति । विपाकस्य त्रैविध्यमाह-**स चेति** । विपच्यते साध्यते कर्मभिरिति विपाकः ।

कर्मैकत्वं ध्रुवं कृत्वा जन्मैकत्वानेकत्वगोचरा प्रथमा विचारणा । द्वितीया तु कर्मानेकत्वं ध्रुवं कृत्वा जन्मैकत्वानेकत्वगोचरा । तदेवं चत्वारो विकल्पाः ।

तत्र प्रथमं विकल्पमपाकरोति—**न तावदेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणम्** इति । पृच्छति—**कस्मादिति** । उत्तरमाह-**अनादिकाल एकैकजन्मचितस्यात** एवासंख्येयस्यैकैकजन्मक्षपितादेकैकस्मात्कर्मणोऽवशिष्टस्य कर्म-

---

१. 'प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गः प्रवर्त्तते' इति न्यायेनापवादविषयातिरिक्तेउत्सर्गप्रवृत्तेरवधारणादित्यर्थः ।

२ चिनोतेर्लुङि माङ्योगादडागमाभावे रूपम् ।

णः; सांप्रतिकस्य च फलक्रमानियमादनाश्वासो लोकस्य प्रसक्तः; स चानिष्ट इति। एतदुक्तं भवति—कर्मत्रयस्य विरलत्वात्तदुत्पत्तिबाहुल्याच्चान्योऽन्यसंपीडिताः कर्माशया निरन्तरोत्पत्तयो निरुच्छ्वासाः स्वविपाकं प्रतीति न फलक्रमः शक्योऽवधारयितुं प्रेक्षावतेत्यनाश्वासः पुण्यानुष्ठानं प्रति प्रसक्त इति। द्वितीयं विकल्पं निराकरोति—न चैकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम्। पृच्छति—कस्मादिति। उत्तरमाह—अनेकेष्विति। अनेकस्मिञ्जन्मन्याहितमेकैकमेव कर्मानेकस्य जन्मलक्षणस्य विपाकस्य निमित्तमित्यवशिष्टस्य विपाककालाभावः प्रसक्तः, स चाप्यनिष्टः, कर्मवैफल्येन तदननुष्ठानप्रसङ्गात्। यदैकजन्मसमुच्छेद्ये कर्मण्येकस्मिन्फलक्रमानियमादनाश्वासस्तदा कैव कथा बहुजन्मसमुच्छेद्ये कर्मण्येकस्मिन्। तत्र ह्यवसराभावाद्विपाककालाभाव एव सांप्रतिकस्येति भावः। तृतीयं विकल्पं निराकरोति—न चानेकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम्। तत्र हेतुमाह—तदिति। तदनेकं जन्म युगपन्न संभवत्ययोगिन इति क्रमेण वाच्यम्। यदि हि कर्मसहस्रं युगपज्जन्मसहस्रं प्रसुवीत तत एव कर्मसहस्रप्रक्षयादवशिष्टस्य विपाककालः फलक्रमनियमश्च स्याताम्। न त्वस्ति जन्मनां यौगपद्यम्। एवमेव प्रथमपक्ष एवोक्तं दूषणमित्यर्थः।

तदेवं पक्षत्रये निराकृते पारिशेष्यादनेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणमिति पक्षो व्यवतिष्ठत इत्याह—तस्माज्जन्मेति। जन्म च प्रायणं च जन्मप्रायणे। तयोरन्तरं मध्यम् तस्मिन्। विचित्रसुखदुःखफलोपहारेण विचित्रः। यदत्यन्तमुद्भूतमनन्तरमेव फलं दास्यति तत्प्रधानम्। यत्तु किञ्चिद्विलम्बेन तदुपसर्जनम्। प्रायणं मरणम्। तेनाभिव्यक्तः स्वकार्यारम्भणाभिमुखमुपनीत एकप्रघट्टकेन युगपत्संमूर्छितो जन्मादिलक्षणे कार्ये कर्तव्य एकलोलीभावमापन्न एकमेव जन्म करोति, नानेकम्। तच्च जन्म मनुष्यादिभावस्तेनैव कर्मणा लब्धायुष्कं कालभेदान्नियतजीवितं भवति। तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्मणा भोगः सुखदुःखसाक्षात्कारः स्वसंबन्धितया संपद्यत इति। तस्मादसौ कर्माशयो जात्यायुर्भोगहेतुत्वात्त्रिविपाकोऽभिधीयते। औत्सर्गिकमुपसंहरति-अत एकभविकः कर्माशय उक्त इति। एकभवोऽस्यास्तीति मत्वर्थीयष्ठन्। क्वचित्पाठ ऐकभविक इति। तत्रैकभवशब्दाद्भवार्थे ठक्प्रत्ययः। एकजन्मावच्छिन्नमस्य भवनमित्यर्थः।

तदेवमौत्सर्गिकस्यैकभविकस्य त्रिविपाकत्वमुक्त्वा दृष्टजन्मवेदनीयस्यैहिकस्य कर्मणस्त्रिविपाकत्वं व्यवच्छिनत्ति—दृष्टेति। नन्दीश्वरस्य खल्वष्टवर्षावच्छिन्नायुषो मनुष्यजन्मनस्तीव्रसंवेगाधिमात्रोपायजन्मा पुण्यभेद आयुर्भोगहेतुत्वाद् द्विविपाकः। नहुषस्य तु पार्ष्णिप्रहारविरोधिनागस्त्यस्येन्द्रपदप्राप्तिहेतु-

नैव कर्मणायुषो विहितत्वादपुण्यभेदो भोगमात्रहेतुः। ननु यथैकभविकः कर्माशयस्तथा किं क्लेशवासना भोगानुकूलाश्च कर्मविपाकानुभववासनाः। तथा च मनुष्यतिर्यग्योनिमापन्नो न तज्जातीयोचितं भुञ्जीतेत्यत आह—क्लेशेति। संमूर्छितमेकलोलीभावमापन्नम्। धर्माधर्माभ्यां व्यवच्छेत्तुं वासनायाः स्वरूपमाह— **ये संस्कारा** इति।

औत्सर्गिकमेकभविकत्वं क्वचिदपवदितु भूमिकामारचयति—**यस्त्वसाविति**। तुशब्देन वासनातो व्यवच्छिनत्ति। दृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविपाकस्यैवायमेकभविकत्वनियमो न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्य। किंभूतस्या**नियतविपाकस्येति**। हेतुं पृच्छति—**कस्मादिति**। हेतुमाह—**यो हीति**। एकां तावद्गतिमाह— **कृतस्येति**। द्वितीयामाह— **प्रधानेति**। तृतीयामाह—**नियतेति**।

तत्र प्रथमां विभजते— **तत्र कृतस्येति**। संन्यासिकर्मभ्योऽशुक्लाकृष्णेभ्योऽन्यानि त्रीण्येव कर्माणि कृष्णकृष्णशुक्लशुक्लानि। तदिह तपःस्वाध्यायादिसाध्यः शुक्लः कर्माशय उदित एवादत्तफलस्य कृष्णस्य नाशकोऽविशेषाच्च शबलस्यापि कृष्णभागयोगादिति मन्तव्यम्। अत्रैव **भगवानाम्नायमुदाहरति—यत्रेदमिति**। द्वे द्वे ह वै कर्मणी कृष्णकृष्णशुक्ले अपहन्तीति संबन्धः। वीप्सया भूयिष्ठता सूचिता। कस्येत्यत आह—**पापकस्येति**। पापकस्य पुंस इत्यर्थः। कोऽसावपहन्तीत्यत आह—**एको राशिः पुण्यकृतः** इति। समूहस्य समूहिसाध्यत्वात्। तदनेन शुक्लः कर्माशयस्तृतीय उक्तः। एतदुक्तं भवति—ईदृशो नामायं परपीडादिरहितसाधनसाध्यः शुक्लः कर्माशयो यदेकोऽपि सन्कृष्णान्कृष्णशुक्लांश्चात्यन्तविरोधिनः कर्माशयान्भूयसोऽप्यपहन्ति। तत्तस्मादिच्छस्वेति छान्दसत्वादात्मनेपदम्। शेषं सुगमम्। अत्र च शुक्लकर्मोदयस्यैव स कोऽपि महिमा यत इतरेषामभावो न तु स्वाध्यायादिजन्मनो दुःखात्। न हि दुःखमात्रविरोध्यधर्मोऽपि तु स्वकार्यदुःखविरोधी। न च स्वाध्यायादिजन्यं दुःखं तस्य कार्यम्, तत्कार्यत्वे स्वाध्यायादिविधानानर्थक्यात्तद्बलादेव तदुत्पत्तेः। अनुत्पत्तौ वा कुम्भीपाकाद्यपि विधीयेत। अविधाने च तदनुत्पत्तेरिति सर्वं चतुरस्रम्।

द्वितीयां गतिं विभजते—प्रधाने कर्मणि **ज्योतिष्टोमादिके** तदङ्गस्य पशुहिंसादेरावापगमनम्। द्वे खलु हिंसादेः कार्ये—प्रधानाङ्गत्वेन विधानात्तदुपकारः, **न हिंस्यात्सर्वा भूतानि** इति हिंसायाः प्रतिषिद्धत्वादनर्थश्च। तत्र प्रधानाङ्गत्वेनानुष्ठानादप्रधानतैवेत्यतो न द्रागित्येव प्रधाननिरपेक्षा सती स्वफलमनर्थं प्रसोतुमर्हति, किं त्वारब्धविपाके प्रधाने साहायकमाचरन्ती व्यवतिष्ठते। प्रधानसाहायकमाचरन्त्याश्च स्वकार्ये बीजमात्रतयावस्थानं प्रधाने कमण्यावापगम-

नम्। यत्रेदमुक्तं पञ्चशिखेन स्वल्पः संकरो ज्योतिष्टोमादिजन्मनः प्रधानापूर्वस्य पशुहिंसादिजन्मनानर्थहेतुनाऽपूर्वेण। सपरिहारः शक्यो हि कियता प्रायश्चित्तेन परिहर्तुम्। अथ प्रमादतः प्रायश्चित्तमपि नाचरितं प्रधानकर्मविपाकसमये स विपच्येत तथापि यावन्तमसावनर्थं प्रसूते तावान्सप्रत्यवमर्षः। मृष्यन्ते हि पुण्यसंभारोपनीतसुखसुधामहाह्रदावगाहिनः कुशलाः पापमात्रोपपादितां दुःखवह्निकणिकाम्। अतः कुशलस्य सुमहतः पुण्यस्य नापकर्षाय प्रक्षयाय पर्याप्तः। पृच्छति-**कस्मादिति**। उत्तरम्-**कुशलमिति**। कुशलं हि मे पुण्यवतो वहन्यदस्ति। प्रधानकर्मविपाकतया व्यवस्थितं दीक्षणीयादिदक्षिणान्तम्। **यत्रायं संकरः स्वल्पः स्वर्गेऽप्यस्य** फले संकीर्णपुण्यलब्धजन्मनः स्वर्गात्सर्वथा दुःखेनापरामृष्टादपकर्षमल्पदुःखसंभेदं करिष्यतीति।

तृतीयां गतिं विभजते—**नियतेति**। बलीयस्त्वेनेह प्राधान्यमभिमतं न त्वङ्गितया। बलीयस्त्वं च नियतविपाकत्वेनान्यदानवकाशत्वात्। अनियतविपाकस्य तु दुर्बलत्वमन्यदा सावकाशत्वात्। चिरमवस्थानं बीजभावमात्रेण न पुनः प्रधानोपकारितया, तस्य स्वतन्त्रत्वात्। ननु प्रायणे नैकदैव कर्माशयोऽभिव्यज्यत इत्युक्तम्। इदानीं च चिरावस्थानमुच्यते। तत्कथं परं पूर्वेण न विरुध्यत इत्याशयवान्पृच्छति-**कथमिति**। उत्तरम्-**अदृष्ट** इति। जात्यभिप्रायमेकवचनम्।

तदितरस्य गतिमुक्तामवधारयति-**यत्त्वदृष्टेति**। शेषं सुगमम्॥१३॥

योगवार्त्तिकम्

न केवलं कर्माशयेष्वेव क्लेशः कारणमपि तु तत्फलेष्वप्यतस्तान्यपि दुःखोत्पादने क्लेशानां साक्षात्परम्परया द्वाराणीत्याह—

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः। क्लेशरूपे कर्माशयस्य मूले सत्येव कर्माशयस्य विपाकः फलं भवति क्लेशाश्च वासनारूपा एव जन्मादिविपाककारणम्। विपाकस्य स्वरूपमाह—**जात्यायुर्भोगा** इति। जातिर्जन्म, आयुर्जीवनकालः, भोगः सुखदुःखात्मकशब्दादिवृत्तिरित्यर्थः। न तु सुखादिसाक्षात्कार एवात्र भोगः, ते **ह्लादपरितापफला** इत्युत्तरसूत्रे तस्य विपाकजन्यतावचनाद् इति। स्यादेतत्—क्लेशानां कर्मसहकारित्वे प्रमाणं नास्ति—

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन॥

इत्यादिवाक्येभ्यो हि ज्ञानस्य क्लेशक्षयहेतुत्ववत् कर्मक्षयहेतुत्वमपि सिद्धम्, अतः क्लेशाभावकाले कर्माभावस्यावश्यकत्वात्तत एव विपाकाभावः स्यादिति? अत्रोच्यते—विविधयोनिहेतुशुभाशुभकर्मसु सत्सु यत्र रागादिरन्तकाल उद्बुद्धस्तिष्ठति मरणोत्तरं तामेव योनिं जीवः प्राप्नोति नेतरामित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्मवद्रागादिदोषोऽपि विपाकहेतुः। तथा च **श्रुतिः**—

तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषिक्तमस्य ॥ इति ।
तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ॥ इति च ।

तथा गीताऽपि—

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।
कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ इति ।

न्यायसूत्रं च—वीतरागजन्मादर्शनात् । नरकादिष्वपि रागाद्यनुसारेणैव विपाको भवति, निषिद्धस्त्र्यादिसक्तानामेव सप्तलोहमयनारीसमालिङ्गनादिफलश्रवणात् । अतः क्लेशोऽपि स्वातन्त्र्येण विपाकारम्भे हेतुः । ज्ञानोत्तरं चारब्धविपाकः समाप्यत एव न त्वारभ्यत इति न तत्र क्लेशापेक्षेति । अपि चात्रैव सूत्रे भाष्यकृता कर्माशयस्यापि प्रसंख्यानदग्धबीजभावस्य वक्तव्यतया कर्माशयस्य दाह एव ज्ञानेन क्रियते न तु नाश इत्यवधार्यते । स च क्लेशाख्यसहकार्युच्छेद एव । ज्ञानस्य हि व्यापारद्वयं क्लेशाख्यहेतूच्छेदेन कर्मानुत्पादः प्राचीनकर्मणां दाहश्च; न तु कर्मनाशः, प्रारब्धकर्मणोऽपि नाशप्रसङ्गात् । न च प्रारब्धातिरिक्तकर्मत्वेन ज्ञाननाश्यता कल्प्येति वाच्यम्, लाघवेन क्लेशस्यैव विपाकारम्भहेतुत्वकल्पनौचित्यात् । प्रारब्धफलकस्य कर्मणो बीजशक्तिनाशेऽपि फलं समाप्यत एव बीजदाहेऽप्युत्पन्नाङ्कुरवदिति । अत एव—

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ।
योगाग्निदग्धकर्मचयोऽचिरात् ॥

इति गीताविष्णुपुराणयोर्ज्ञानयोगाभ्यां कर्मणो दाह एव श्रूयते न तु नाश इति, तदेकवाक्यतया च क्षीयन्ते चास्य कर्माणीत्यादिवाक्यान्यपि दाहपराण्येव, तथा तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ इति ब्रह्मसूत्रेऽपि विनाशशब्दो निष्फलताऽर्थक एव मन्तव्यः । कर्माशयनाशस्तु ज्ञानवासनानाशवच् चित्तनाशादेव भवति, धर्मिनाशस्य धर्मनाशहेतुतायाः सामान्यत एव क्लृप्तत्वादिति । तस्माज्ज्ञानेन क्लेशाख्यहेतुदाहात् कर्मानुत्पादवत् प्राचीनकर्मविपाकानारम्भोऽपि भवति, क्लेशाख्यदृष्टसहकार्यभावात् । अतो ज्ञानात् क्लेशाख्यसहकार्युच्छेद एव कर्मदाह इति सर्वं सुस्थम् ।

तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य भाष्यकारः सूत्रमिदं व्याचष्टे—सत्सु क्लेशेष्विति । विपाकारम्भीति । आरम्भशब्दाज्जीवन्मुक्तस्यारब्धविपाकेषु न क्लेशाः कारणमित्युक्तं तस्य ह्यारब्ध एव विपाकः कर्मणा समाप्यत इति । एतेन जीवन्मुक्तस्य भोगार्थमविद्यालेशकल्पनमज्ञानामुपेक्षणीयम्, आरब्धविपाकक्लेशानामहेतुत्वादिति । क्लेशानां कर्माशयसहकारित्वं ज्ञानादग्धकर्माशयस्यैव विपाकारम्भहेतुत्वं च दृष्टान्तेन प्रतिपादयति—यथा तुषेति । क्लेशावनद्ध इति ।

ज्ञानादग्धबीजभाव इत्यपि बोध्यम्, दृष्टान्तानुसारात् **न प्रसंख्यानदग्धबीजभावो** वेत्युत्तरवाक्याच्च । **नापनीतक्लेश** इति । सविपाकगोचरक्लेशशून्य-इत्यर्थः; अतो **न प्रसंख्यानदग्धबीजभावो** वेत्यस्य क्लेशसामान्याभावकालीनः कर्माशयोऽसंकीर्णोदाहाहरणमिति । **जात्यायुर्भोगा** इति व्याचष्टे—**स च विपाक** इति ।

कर्मणो जन्मकारणत्वे कञ्चन विशेषमवधारयितुमाह—**तत्रेदं विचार्यत** इति । तत्र = जन्मलक्षणविपाके । अस्य विचारस्य प्रयोजनं स्वयमेव वक्ष्यति । तत्र चत्वारो विकल्पाः—कर्मैकत्वपक्षं ध्रुवं कृत्वा जन्मैकत्वानेकत्वरूपं प्रथमं विकल्पद्वयं, कर्मानेकत्वं च ध्रुवं कृत्वा जन्मानेकत्वैकत्वरूपमपरं विकल्पद्वय-मिति । **आक्षिपतीति** । फलदानार्थमुत्पादयतीत्यर्थः । **किमनेकमिति** । अनेकं कर्म मिलित्वाऽनेकं जन्म करोतीत्यर्थः । आद्यविकल्पे तु न मिलनमुक्तमिति ततो विशेषः । तत्राद्यं विकल्पमपाकरोति–**न तावदेकमिति** । पृच्छति-**कस्मा-दिति** । उत्तरम्–**अनादीति** । प्रचितस्य संचितस्य, अवशिष्टस्य अभुक्तस्य । **अविशिष्टस्ये**तिपाठे अन्योन्यभुक्तत्वेनाविशिष्टस्येत्यर्थः । सांप्रतिकस्यैहिकस्य **फलक्रमानियमादनाश्वास** इति यथोक्तानामनन्तकर्मणां मध्ये किं कर्म प्रथमं फलं दास्यति किं वा पश्चादिति फलक्रमे नियमो नास्ति; अतो लोकानां पुण्यानुष्ठाने फलानाश्वासः स्यात्, भाव्यनन्तकालमध्ये भाविपापदिनाऽनुष्ठीय-मानकर्मणो विनाशसंभवात्, झटिति भोगकामनयैव कर्मानुष्ठानाच्चेत्यर्थः । द्वितीयं विकल्पं निराकरोति–**न चैकमिति** । अनेकजन्मसु किंचित्कृत्वा फलदानायानेकजन्मनः कारणमेकैकं कर्मेत्यपि न भवतीत्यर्थः । अत्र हेतुं पृच्छति—**कस्मादिति** । उत्तरम्—**अनेकेष्विति** । अनेकेषु जन्मसु क्रियमाणं कर्मैकैकं प्रत्येकमेवानेकस्यासंख्यजन्मनः कारणम् . अतोऽवशिष्टस्य तदितरस्य तद्विरुद्धफलस्य कर्मण इति यावदिति । तृतीयं विकल्पं निराक-रोति **न चानेकं कर्मेति** । पृच्छति–**कस्मादिति** । उत्तरम्–**तदनेकमिति** । **तथा चेति** । प्रथमपक्षोक्तदोषस्यानाश्वासस्य प्रसङ्ग इत्यर्थः ।

तदेवं पक्षत्रये दूषिते चतुर्थपक्षं सिद्धान्तयति–**तस्मादिति** । तस्माज्जन्मा-रभ्यामरणपर्यन्तकालं विहितनिषिद्धैर्यो धर्माधर्मसमूहो गुणप्रधानभावापन्न उत्पादितः स मरणकाल आरब्धकर्मभोगसमाप्त्या लब्धावसरः सन्नेकप्रयत्नेन मिलित्वा स्वफलदानार्थं मरणं प्रसाध्य संमूर्च्छितः प्रवृद्धवेग एकमेव जन्म गुण-प्रधानभावापन्नः स्वफलयोग्यं करोति नानेकमित्यर्थः । मरणं च लिङ्गदेहस्य स्थूलदेहादुत्क्रमणं न तु नाशो गमनश्रुतेः, नाशस्य भोगाहेतुतया कर्माजन्य-त्वस्वाभाविकत्वयोर्भाष्ये वक्ष्यमाणत्वाच्च । ननु केवलजन्मना किं प्रयोजनम् ?

तत्राह—**तच्च जन्मेति**। आयुषोऽपि न स्वतः पुरुषार्थत्वमत आह—**तस्मिन्नायुषीति**। **असाविति**। जन्महेतुरित्यर्थः। अन्यो हि द्व्येकमात्रविपाको भवतीति वक्ष्यति। औत्सर्गिकमुपसंहरति-**अत** इति। एको भवोऽस्मिन्कार्यतयाऽस्तीत्येकभविकः कर्माशयसमूहः **पूर्वाचार्यै**रुक्त इत्यर्थः। **ऐकभविक** इति पाठे त्वेकभविकं कर्म तज्जन्यादृष्टं चैकभविकमित्यर्थः। नन्वेवं स्वर्गिनारकिणां कथं पुनर्जन्मादि स्यात्, स्वार्गादिशरीरे धर्माद्यनुत्पत्तेः प्राचीनसर्वकर्मणां च तत्रैव समापनादिति चेद्? न; स्वर्गादिजनककर्मणामेव ब्राह्मणस्थावरादियोनिलाभपर्यन्तफलश्रवणात् शास्त्रानुक्तकालविशेषस्यैव फलस्यैकभविकत्वनियमादिति।

त्रिविपाकं कर्मोक्त्वैकद्विविपाके कर्मणी प्राह-**दृष्टजन्मेति**। **नन्दीश्वरवन्नहुषवच्चेति** दृष्टान्तद्वयं पूर्वोपन्यासक्रमेणोक्तम्। अत्र तु व्युत्क्रमेण योजनीयं प्रतिज्ञाक्रमेणोदाहरणौचित्यात्। **नन्दीश्वरस्य** ह्यष्टवर्षायुर्मनुष्यजन्मनः पुण्यविशेषेणायुर्भोगरूपं विपाकद्वयं देवसंबन्ध्युत्पन्नं **नहुषस्य** चेन्द्रत्वसंपादकर्मणैव दीर्घायुष्ट्वस्य लाभात् पापविशेषेण केवलं सर्पभोगरूप एक एव विपाक उत्पन्न इति। तत्र च **नन्दीश्वरनहुषयो**र्मनुष्यशरीरस्यैव वार्द्धकादिवद्देवसर्परूपपरिणामान्तरात् न जन्मान्तरमपूर्वदेहानुत्पादादिति। नन्वेवं कर्माशयवज्ज्ञानवासनाऽप्यैकभविक्येव स्यात्। तथा च **तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वादि**त्यागामिसूत्रे वासनानामनादित्ववचनं नोपपद्येतेत्याशङ्कां परिहरति- **क्लेशकर्मेति**। क्लेशकर्मणोर्विपाकस्य योऽनुभवश्चित्तवृत्तिनिवहो ज्ञानरूपस्तन्निष्पादिताभिर्ज्ञानरूपवासनाभिरनादिकालेषु संमूर्छितमुपचितं पुष्टमिति यावत्। अत एव विविधरूपाभिस्ताभिः पटवत् सर्वतश्चित्रितमिव चित्तं ग्रन्थिभिरायतं मत्स्यजालमिव वर्त्तत इत्यत एता वासना अनेकभवपूर्विकाः स्वीक्रियन्ते; अन्यथा मनुष्ययोन्यनन्तरं देवतिर्यग्योनिभोगानुपपत्तेः मनुष्यजन्मनि तद्वासनाऽनुपपत्तेः। एवं भववासनानां च मनुष्यजन्मनैव क्षयादित्यर्थः। अत्र वासनानां जीवमत्स्यबन्धकचित्तजालग्रथितत्वेन रूपणात्,

भिद्यते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः॥

इत्यादिश्रु**ता**तावपि हृदयग्रन्थिर्वासनैव न त्वाधुनिककल्पिताहंकारादिरिति सिद्धम्। कर्माशयाख्याद्धर्माधर्मरूपात्संस्काराद्वासनानां वैलक्षण्यमाह—**ये संस्कारा** इति। ताश्चानादिकालीना इत्युपसंहारः।

औत्सर्गिकमेकभविकत्वं क्वचिदपवदितुं भूमिकां रचयति—**यस्त्वसाविति**। नियतः स्वाभाविको विघ्नशून्यः तादृशो विपाको यस्य स तथा। स चाबन्ध्योऽनन्यशेषः कर्मान्तरानभिभूतश्च कर्माशयस्तद्विपरीतश्चानिय-

तविपाक इत्यर्थः । अयं चार्थोऽनियतविपाकत्रैविध्य**भाष्ये** व्यक्तीभविष्यति । **तत्रादृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविपाकस्यैवायं नियम** इति । एकभविकत्वनियम इत्यर्थः । **न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य चेति;** सुगमम् । दृष्टजन्मवेदनीयस्य भवाहेतुत्वेनैकभविकत्वाभावः स्पष्ट एवेत्यतोऽनियतविपाकस्यैवैकभविकत्वनियमाभावे हेतुं पृच्छति—**कस्मादिति।** उत्तरम्—**यो ह्यदृष्टे**ति। दृष्टजन्मवेदनीयस्यैकभविकत्वशङ्का नास्तीत्याशयेनैवाह—**अदृष्टजन्मवेदनीयस्येति।** स्वरूपाख्यानमात्रं न तु दृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकत्वं नास्तीत्यादिः कश्चिदाशयः संभवति, प्रयोजनाभावात् । यो ह्यदृष्टजन्मवेदनयोग्यो नियतविपाकभिन्नः स त्रिविध इत्यर्थः, यथाश्रुते वक्ष्यमाणस्याविपक्वनष्टस्य संग्रहानुपपत्तेः । तिसृष्वेकां गतिमाह-**कृतस्येति** । अपरिपक्वस्यादत्तफलकस्य विनाश इत्यर्थः । तथा च तस्य नास्त्येकभविकत्वमित्याशयः । द्वितीयामाह—**प्रधानेति।** प्रधानकर्मणा यागादिना सहैव तदङ्गानां पशुहिंसाऽऽदीनां स्वफलदानाय च फलप्राप्तिः प्रधानकर्मण्युपगमनम् । यथा धान्यबीजैः सहोत्पन्नानां तृणबीजानां तैः सहैव कुसूलमध्यस्थापितानां धान्यबीजेन सहैव वपनप्राप्तिः न स्वातन्त्र्येण तद्वत् परोपसर्जनतयाऽनुष्ठितत्वाद् न स्वातन्त्र्येण फलदानमिति । तथा प्रधानकर्मातिशयस्य यदा बलवत्तरकर्मान्तरेणाभिभवस्तदा तदुपसर्जनस्यापि नैकभविकत्वमित्याशयः। तृतीयां गतिमाह—**नियतविपाकेति।** तत्र प्रधानं नाङ्गि किं तु बलवत्तरम्, नियतविपाकेन प्रधानकर्मणा स्वविरुद्धफलदेनाभिभूतस्य प्रतिबद्धस्य चिरमवस्थानं द्वित्रिचतुरादिजन्मसु प्रसुप्ततयाऽवस्थानमित्यर्थः । तथा च तस्य नैकभविकत्वमित्याशयः ।

एतास्वाद्यमुदाहरति-**तत्र कृतस्येति** । शुक्लः कर्माशयः धर्मः, कृष्णश्चाधर्मः, तयोराद्येनोत्तरस्य नाशे श्रुतिमुदाहरति—**यत्रेदमिति** । पुण्यपापरूपे द्वे कर्मणी पुरुषैर्वेदितव्ये अवधारयितव्ये, द्वे द्वे इति वीप्सा पुरुषभेदात् कर्मभेदमभिप्रेत्योक्ता, यतः पुण्यकृतः पुण्यनिमित्त एको मुख्यो राशिः समूहस्य समूहिकार्यत्वात् पापकस्य पापराशेरपहन्ति, चोरस्य निहन्तीतिवत् कर्मणि षष्ठी, तस्मात्सुकृतानि कर्माणि कर्तुमिच्छस्व, तच्च कर्म इह लोक एव ते तुभ्यं कवयो वेदयन्ते प्रतिपादयन्ते न तु लोकान्तर इति श्रुत्यर्थः । **इच्छस्वेति** छान्दसत्वादात्मनेपदम् ।

द्वितीयां गतिमुदाहरति—**प्रधानेति** । यत्र यस्मिन्विषये **पञ्चशिखाचा**र्येणेदं वक्ष्यमाणमुक्तं तदेव प्रधानकर्मण्यावापो गमनमित्यन्वयः । **स्यात्स्वल्प** इत्यादिवाक्यस्यायमर्थः—हिंसाऽऽदिजन्यपापेन यागाद्यपूर्वस्य स्वल्प एव

संकरः स्यात्सोऽपि सपरिहारः स्वल्पेनैव प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्यते। यदि च प्रमादतः प्रायश्चित्तं न क्रियते सप्रत्यवमर्षः, बहुसुखमध्ये अन्यद् दुःखमर्षणायोग्यं भोजननान्तरीयकदुःखवत्, अतः कुशलस्य कर्मणोऽपकर्षाय हेयत्वाय नालं न पर्याप्तम्। **संकर** इति। शेषं **करिष्यती**त्यन्तं **पञ्चशिखवाक्यं** सुगमम्।

तृतीयां गतिमुदाहरति—**नियतेति**। उत्कटत्वरूपं बलवत्त्वमेव प्रधानत्वम्। नन्वेवं कर्मविशेषस्य चिरमवस्थाने सति पूर्वोक्तसर्वकर्मणामेकदैव प्रायणादभिव्यक्तिः कथमुपपद्यत इत्याशयेन शङ्कते—**कथमिति**। सिद्धान्तमाह—**अदृष्टेति**। कर्मणः कर्मसामान्यस्य। समानमेकम्। न त्वदृष्टेति। अदृष्टजन्मवेदनीयस्येति प्रसङ्गादुक्तम्। अत्रानियतविपाकस्य वेति वाशब्दः क्वचित्तिष्ठति, स वाशब्दोऽप्यर्थः।

गतित्रयमुपसंहरति—**यत्त्विति**। उपासीत = प्रतीक्षेत, विपाकं विपाकारम्भकं स्वाविरुद्धकर्मान्तरमिति शेषः। उपासनस्यावधिमाह—**यावदिति**। अस्य समानमविरुद्धं कर्माभिव्यक्तौ निमित्तं यावन्नैतत्फलोन्मुखीकरोतीत्यर्थः।

यद्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु।
तन्मे रोगं च शोकं च माकरी हन्ति सप्तमी॥

इत्यादिवाक्यानि तथा कर्मगतेर्दुर्विज्ञानत्ववचनानि चैतादृशकर्मविषयाण्येवेत्याह—**तद्विपाकस्येति**। अभिभूतकर्मविपाकस्यैव कुत्र कदा केन निमित्तविशेषेण भविष्यतीत्यवधारयितुमशक्यत्वादियमभिभूतकर्मगतिश्चित्रा अद्भुतरूपा दुर्विज्ञाना चेत्यर्थः। नन्वेवमेकभविकत्वं क्षतमित्याशङ्क्याह—**न चोत्सर्गस्येति**। निवृत्तिः क्षतिरित्यर्थः, क्वचिदपवादेऽप्येकभविकत्वमौत्सर्गिकमेवानुमन्यतेऽस्माभिरित्यर्थः। न चैवमप्यपवादाशङ्कयाऽनाश्वासतादवस्थ्यम्, अपवादस्य स्वानुष्ठानमान्द्यनिमित्तकतया तद्भित्त्वैव शक्यपरिहारत्वादिति। **यच्चाधुनिकवेदान्तिभिरे**कभविकमतं व्यभिचारेण दूषितं[1] तदज्ञानादेव, औत्सर्गिकतामात्रस्य **भाष्यकृ**तोक्तत्वादिति सर्वं सुस्थम् ॥ १३ ॥

ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् १४ ॥

ते जन्मायुर्भोगाः पुण्यहेतुकाः सुखफला अपुण्यहेतुका दुःखफला

---

१. अत्रार्थे द्रष्टव्या ब्रह्मसिद्धिः। तत्रापि च प्रथमकाण्डस्थप्रथमश्लोकघटकस्य अभयमितिपदस्य विवरणम् मतान्तरेण प्रस्तुतम्।

इति। यथा चेदं दुःखं प्रतिकूलात्मकमेवं विषयसुखकालेऽपि दुःखमस्त्येव प्रतिकूलात्मकं योगिनः ॥ १४ ॥

तत्त्ववैशारदी

उक्तं क्लेशमूलत्वं कर्मणाम्। कर्ममूलत्वं च विपाकानाम्। अथ विपाकाः कस्य मूलं येनामी त्यक्तव्या इत्यत आह—**ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वाद्** इति।

सूत्रं व्याचष्टे—**ते जन्मायुर्भोगा** इति। यद्यपि जन्मायुषोरेव ह्लादपरितापपूर्वभावितया तत्फलत्वं न तु भोगस्य ह्लादपरितापोदयान्तरभाविनस्तदनुभवात्मनस्तथाप्यनुभाव्यतया भोग्यतया भोगकर्मतामात्रेण भोगफलत्वमिति मन्तव्यम्। नन्वपुण्यहेतुका जात्यायुर्भोगाः परितापफला भवन्तु हेयाः, प्रतिकूलवेदनीयत्वात्; कस्मात्पुनः पुण्यहेतवस्त्यज्यन्ते सुखफला अनुकूलवेदनीयत्वात्। न चैषां प्रत्यात्मवेदनीयानुकूलता शक्या सहस्रेणाप्यनुमानागमैरपाकर्तुम्। न च ह्लादपरितापौ परस्पराविनाभूतौ यतो ह्लाद उपादीयमाने परितापोऽप्यवर्जनीयतयाऽऽपतेत्, तयोर्भिन्नहेतुकत्वाद् भिन्नरूपत्वाच्चेत्यत आह—**यथा चेदमिति** ॥ १४ ॥

योगवार्त्तिकम्

इदानीमुक्ताभ्यां कर्मतद्विपाकाभ्यां क्लेशानां मुख्यफलमाह—

ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात्। ते विपाकाः सर्व एव समुचितसुखदुःखफलकाः समुचितपुण्यपापहेतुकत्वादित्यर्थः।

अत्र सुखावच्छेदेन पुण्यहेतुका दुःखावच्छेदेन पापहेतुका इति विभज्य प्रतिपादयति—**ते जन्मायुरित्या**दिना। सुखदुःखयोश्च फलत्वं भोग्यतयेति प्रागेव व्याख्यातम्। विपाकान्तरगतभोगश्च शब्दाद्याकारवृत्तिरेवेति तस्यापि सुखदुःखहेतुत्वमुपपन्नम्। तदेवमनेकसूत्रैः प्रोक्तमविद्याया दुःखनिदानत्वं न्यायाचार्यैरेकसूत्रेणैवार्थादुक्तम्—**दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग** इति। कारणनाशादेव हि कार्यानुत्पाद इति। तदेवं दुःखनिदानतया क्लेशानां हेतुत्वमुक्तम्। ननु सर्वे विपाकाः कथं सुखदुःखफलकाः, ब्रह्मलोकादौ दुःखासंभिन्नसुखसत्त्वादित्याशङ्कां परिहरति—**यथा चेदमिति**। यथा चेदं परिदृश्यमानं रोगादिदुःखं प्रतिकूलात्मकद्वेष्यस्वभावं भवति एवं सर्वत्रैव विषयसुखकालेऽपि दुःखं योगिनां प्रतिकूलात्मकं तिष्ठतीत्यर्थः। दुःखतत्साधनयोरेकरूपेण ग्रहणाय प्रतिकूलात्मकमित्युक्तम्। मूढानां दुःखसमुद्रमग्नानां सुखनान्तरीयकसूक्ष्मदुःखेषु दृष्टिर्ना-

स्तीति योगिन इत्युक्तम् । तथा च लौकिकदुःखमिव विषयसुखमपि दुःखशबलतया दुःखत्वेन हेयमेवेति भावः । यद्यपि स्वर्गादौ सुखमधिकं तथाऽप्यल्पमपि दुःखं बलवद्द्वेषविषयो भवति । बलवत्त्वं च सुखाभिलाषाभिभावकत्वम् । तथा च सांख्यसूत्रम्—यथा दुःखाद् द्वेषः पुरुषस्य न तथा सुखादभिलाष इति । अस्मिन्सूत्रे सुखदुःखयोरेव कर्मविपाकफलत्ववचनात् जीवन्मुक्तानामपि प्रारब्धविपाकेषु सुखदुःखे शरीरे भवत एव, आभिमानिके तु न भवतः, तत्कारणक्लेशाभावादिति सिद्धान्तः । तथा च श्रुतिः—न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति इति,

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।
किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंचरेत् ।। इति च ।

स्मृतिश्च—

वीतरागभयक्रोधः स्थिरधीर्मुनिरुच्यते ।। इति ।। १४ ।।

कथं तदुपद्यते—

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्ति[1]विरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ।। १५ ।।

सर्वस्यायं रागानुविद्धश्चेतनाचेतनसाधनाधीनः सुखानुभव इति तत्रास्ति रागजः कर्माशयः । तथा च द्वेष्टि दुःखसाधनानि मुह्यति चेति द्वेषमोहकृतोऽप्यस्ति कर्माशयः । तथा चोक्तम् । नानुपहत्य भूतान्युपभोगः संभवतीति हिंसाकृतोऽप्यस्ति शारीरः इति । विषयसुखं चाविद्येत्युक्तम् । या भोगेष्विन्द्रियाणां तृप्तेरुपशान्तिस्तत्सुखम् । या लौल्यादनुपशान्तिस्तद्दुःखम् । न चेन्द्रियाणां भोगाभ्यासेन वैतृष्ण्यं कर्तुं शक्यम् । कस्मात् ? यतो भोगाभ्यासमनु विवर्धन्ते रागाः कौशलानि चेन्द्रियाणामिति । तस्मादनुपायः सुखस्य भोगाभ्यास इति । स खल्वयं वृश्चिकविषभीत इवाशीविषेण दष्टो यः सुखार्थी विषयानुवासितो महति दुःखपङ्के निमग्न इति । एषा परिणामदुःखता नाम प्रतिकूला सुखावस्थायामपि योगिनमेव क्लिश्नाति ।

अथ का तापदुःखता ? सर्वस्य द्वेषानुविद्धश्चेतनाचेतनसाधनाधीनस्तापानुभव इति, तत्रास्ति द्वेषजः कर्माशयः । सुखसाधनानि च प्रार्थयमानः कायेन वाचा मनसा च परिस्पन्दते, ततः परमनुगृह्णात्युपहन्ति चेति

---

१. गुणवृत्त्यविरोधाच्चेति भिक्षुसम्मतः पाठः ।

परानुग्रहपीडाभ्यां धर्माधर्मावुपचिनोति। स कर्माशयो लोभान्मोहाच्च भवतीत्येषा तापदुःखतोच्यते।

का पुनः संस्कारदुःखता? सुखानुभवात्सुखसंस्काराशयो दुःखानुभवादपि दुःखसंस्काराशय इति। एवं कर्मभ्यो विपाकेऽनुभूयमाने सुखे दुःखे वा पुनः कर्माशयप्रचय इति।

एवमिदमनादि दुःखस्रोतो विप्रसृतं योगिनमेव प्रतिकूलात्मकत्वादुद्वेजयति। कस्मात्? अक्षिपात्रकल्पो हि विद्वानिति। यथोर्णातन्तुरक्षिपात्रे न्यस्तः स्पर्शेन दुःखयति नान्येषु गात्रावयवेषु एवमेतानि दुःखान्यक्षिपात्रकल्पं योगिनमेव क्लिश्नन्ति नेतरं प्रतिपत्तारम्। इतरं तु स्वकर्मोपहृतं दुःखमुपात्तमुपात्तं त्यजन्तं, त्यक्त त्यक्तमुपाददानमनादिवासनाविचित्रया चित्तवृत्त्या समन्ततोऽनुविद्धमिवाविद्यया हातव्य एवाहंकारममकारानुपातिनं जातं जातं बाह्याध्यात्मिकोभयनिमित्तास्त्रिपर्वाणस्तापा अनुप्लवन्ते। तदेवमनादिना दुःखस्रोतसा व्यूह्यमानमात्मानं भूतग्रामं च दृष्ट्वा योगी सर्वदुःखक्षयकारणं सम्यग्दर्शनं शरणं प्रपद्यत इति।

गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः। प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिरूपा बुद्धिगुणाः परस्परानुग्रहतन्त्रीभूत्वा शान्तं घोरं मूढं वा प्रत्ययं त्रिगुणमेवारभन्ते। चलं च गुणवृत्तमिति क्षिप्रपरिणामि चित्तमुक्तम्। रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च परस्परेण विरुध्यन्ते सामान्यानि त्वतिशयैः सह प्रवर्तन्ते। एवमेते गुणा इतरेतराश्रयेणोपार्जितसुखदुःखमोहप्रत्ययाः सर्वे सर्वरूपा भवन्तीति, गुणप्रधानभावकृतस्त्वेषां विशेष इति। तस्माद् दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति।

तदस्य महतो दुःखसमुदायस्य प्रभवबीजमविद्या। तस्याश्च सम्यग्दर्शनमभावहेतुः।

यथा चिकित्साशास्त्रं चतुर्व्यूहम्—रोगो रोगहेतुरारोग्यं भैषज्यमिति, एवमिदमपि शास्त्रं चतुर्व्यूहमेव। तद्यथा—संसारः संसारहेतुर्मोक्षो मोक्षोपाय इति। तत्र दुःखबहुलः संसारो हेयः। प्रधानपुरुषयोः संयोगो हेयहेतुः। संयोगस्यात्यन्तिकी निवृत्तिर्हानम्। हानोपायः सम्यग्दर्शनम्।

तत्र हातुः स्वरूपमुपादेयं वा हेयं वा न भवितुमर्हति। हाने तस्योच्छेदवादप्रसङ्गः, उपादाने च हेतुवादः, उभयप्रत्याख्याने च शाश्वतवाद इत्येतत्सम्यग्दर्शनम्॥ १५॥

तत्त्ववैशारदी

यद्यपि न पृथग्जनैः प्रतिकूलात्मतया विषयसुखकाले संवेद्यते दुःखं तथापि तत् संवेद्यते योगिभिरिति प्रश्नपूर्वकं तदुपपादनाय सूत्रमवतारयति—कथं तदुप-

पद्यत इति। **परिणामेत्यादि** सूत्रम्। परिणामश्च तापश्च संस्कारश्चैतान्येव दुःखानि तैरिति।

परिणामदुःखतया विषयसुखस्य दुःखतामाह—**सर्वस्यायमिति**। न खलु सुखं रागानुवेधमन्तरेण संभवति। न ह्यस्ति संभवो न तत्र तुष्यति तच्च तस्य सुखमिति। रागस्य च प्रवृत्तिहेतुत्वात्प्रवृत्तेश्च पुण्यापुण्योपचयकारित्वा-त्तत्रास्ति **रागजः कर्माशयोऽसतोऽनुपजननात्**। **तथा च** सुखं भुञ्जानस्तत्र सक्तोऽपि विच्छिन्नावस्थेन द्वेषेण **द्वेष्टि दुःखसाधनानि**। तानि परिहर्तुमश-क्तो **मुह्यति चेति द्वेषमोहकृतोऽप्यस्ति कर्माशयः**। द्वेषवन्मोहस्यापि विपर्ययापरनाम्नः कर्माशयहेतुत्वमविरुद्धम्। ननु कथं रक्तो द्वेष्टि मुह्यति वा? रागसमये द्वेषमोहयोरदर्शनादित्यत आह-**तथा चोक्तमिति**। विच्छि-न्नावस्थान्क्लेशानुपपादयद्भिरस्माभिः। तदनेन वाङ्मनसप्रवृत्तिजन्मनी पुण्यापुण्ये दर्शिते। रागादिजन्मनः कर्तव्यमिदमिति मानसस्य संकल्पस्य साभिलाषत्वेन वाचनिकत्वस्याप्यविशेषात्। यथाहुः—

साभिलाषश्च संकल्पो वाच्यार्थान्नातिरिच्यते॥ इति।

शारीरमपि कर्माशयं दर्शयति—**नानुपहत्येति**। अत एव **धर्मशास्त्रकाराः पञ्च सूना गृहस्थस्य** इत्याहुः। स्यादेतत्—न प्रत्यात्मवेदनीयस्य विषयसुखस्य प्रत्याख्यानमुचितं योगिनामनुभवविरोधादित्यत आह—**विषयसुखं चाविद्ये-त्युक्तमिति**। चतुर्विधविपर्यासलक्षणामविद्यां दर्शयद्भिरिति। नापातमात्र-माद्रियन्ते **वृद्धाः**। अस्ति खल्वापाततो मधुविषसंपृक्तान्नोपभोगेऽपि सुखानुभवः प्रत्यात्मवेदनीयः। किं त्वायत्यामसुखम्। इयं च दर्शिता भगवतैव—

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम्।
परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम्॥ इति।

चोदयति—**या भोगेष्विति**। न वयं विषयह्लादं सुखमातिष्ठामहे, किंत्व-तृष्यतां पुंसाम् तत्तद्विषयप्रार्थनापरिक्लिष्टचेतसां तृष्णैव महद्दुःखम्। न चेय-मुपभोगमन्तरेण शाम्यति। न चास्याः प्रशमो रागाद्यनुविद्ध इति नास्य परि-णामदुःखतेति भावः। तृप्तेस्तृष्णाक्षयाद्धेतोरिन्द्रियाणामुपशान्तिरप्रवर्तनं विषये-ष्वित्यर्थः। एतदेव व्यतिरेकमुखेन स्पष्टयति—**या लौल्यादिति**। परिहरति—**न चेन्द्रियाणामिति**। हेतावनोः प्रयोगः। सत्यं तृष्णाक्षयः सुखमनवद्यम्। तस्य तु न भोगाभ्यासो हेतुरपि तु तृष्णाया एव तद्विरोधिन्याः। यथाहुः—

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते॥ इति।

शेषमतिरोहितम्।

तापदुःखतां पृच्छति—अथ केति। उत्तरम्—सर्वस्येति। सर्वजनप्रसिद्धत्वेन तत्स्वरूपप्रपञ्चमकृत्वा तापदुःखतापि परिणामदुःखतासमतया प्रपञ्चितेति।

संस्कारदुःखतां पृच्छति—केति। उत्तरम्—सुखेति। सुखानुभवो हि संस्कारमाधत्ते, स च सुखस्मरणं तच्च रागं स च मनःकायवचनचेष्टां सा च पुण्यापुण्ये ततो विपाकानुभवस्ततो वासनेत्येवमनादितेति। अत्र च सुखदुःखसंस्कारातिशयाच्चत्स्मरणं तस्माच्च रागद्वेषौ ताभ्यां कर्माणि कर्मभ्यो विपाक इति योजना।

तदेवं दुःखस्रोतः प्रसृतं योगिनमेव क्लिश्नाति नेतरं पृथग्जनमित्याह—एवमिदमनादीति। इतरं तु त्रिपर्वाणस्तापा अनुप्लवन्त इति संबन्धः। आधिभौतिकाधिदैविकयोस्तापयोर्बाह्यत्वेनैकत्वं विवक्षितम्। चित्ते वृत्तिरस्या इत्यविद्या चित्तवृत्तिस्तया ज्ञातव्य एव बुद्धीन्द्रियशरीरादौ दारापत्यादौ चाहंकारममकारानुपातिनमिति। तदत्र न सम्यग्दर्शनादन्यत्परित्राणमस्तीत्याह—तदेवमिति।

तदेवमौपाधिकं विषयसुखस्य परिणामतः संस्कारस्तापसंयोगाच्च दुःखत्वमभिधाय स्वाभाविकमादर्शयति—गुणवृत्तिविरोधाच्चेति। व्याचष्टे—प्रख्येति। प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिरूपा बुद्धिरूपेण परिणता गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि परस्परानुग्रहतन्त्राः शान्तं सुखात्मकं घोरं दुःखात्मकं मूढं विषादात्मकमेव प्रत्ययं सुखोपभोगरूपमपि त्रिगुणमारभन्ते। न च सोऽपि तादृशप्रत्ययरूपोऽस्य परिणामः स्थिर इत्याह—चलं च गुणवृत्तमिति क्षिप्रपरिणामि चित्तमुक्तम् इति। नन्वेकः प्रत्ययः कथं परस्परविरुद्धशान्तघोरमूढत्वान्येकदा प्रतिपद्यत इत्यत आह—रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च परस्परेण विरुध्यन्त इति। रूपाण्यष्टौ भावा धर्मादयः; वृत्तयः सुखाद्याः। तदिह धर्मेण विपच्यमानेनाधर्मस्तादृशो विरुध्यते। एवं ज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सुखादिभिश्च तादृशान्येव तद्विपरीतानि विरुध्यन्ते। सामान्यानि त्वसमुदाचरद्रूपाण्यतिशयैः समुदाचरद्भिः सहाऽविरोधात्प्रवर्तन्त इति। ननु गृह्णीम एतत्, तथापि विषयसुखस्य कुतः स्वाभाविकी दुःखतेत्यत आह—एवमेत इति। उपादानाभेदादुपादानात्मकत्वाच्चोपादेयस्याप्यभेद इत्यर्थः। तत्किमिदानीमात्यन्तिकमेव तादात्म्यम्। तथा च बुद्धिव्यपदेशभेदौ न कल्पेते इत्यत आह—गुणप्रधानेति। सामान्यात्मना गुणभावोऽतिशयात्मना च प्राधान्यम्। तस्मादुपाधितः स्वभावतश्च दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति।

दुःखं च हेयं प्रज्ञावताम्। न च तन्निदानहानमन्तरेण तद्धेयं भवितुमर्हति। न चापरिज्ञातं निदानं शक्यं हातुमिति मूलनिदानमस्य दर्शयति—

तदस्येति । दुःखसमुदायस्य प्रभव उत्पत्तिर्यतस्तद्बीजमित्यर्थः । तदुच्छेदहेतुं दर्शयति—तस्याश्चेति ।

इदानीमस्य शास्त्रस्य सर्वानुग्रहार्थं प्रवृत्तस्य तद्विधेनैव शास्त्रेण सादृश्यं दर्शयति—यथेति । चत्वारो व्यूहाः संक्षिप्तावयवरचना यस्य तत्तथोक्तम् । ननु दुःखं हेयमुक्त्वा संसारं हेयमभिदधतः कुतो न विरोध इत्यत आह—तत्र दुःखबहुल इति । यत्कृत्वाऽविद्या संसारं करोति तदस्या अवान्तरव्यापार संसारहेतुमाह—प्रधानपुरुषयोरिति । मोक्षस्वरूपमाह—संयोगस्येति । मोक्षोपायमाह—हानोपाय इति । केचित्पश्यन्ति हातुः स्वरूपोच्छेद एव मोक्षः । यथाह—

प्रदीपस्येव निर्वाणं विमोक्षस्तस्य चेतसः । इति ।

अन्ये तु सवासनक्लेशसमुच्छेदाद्विशुद्धविज्ञानोत्पाद एक मोक्ष इत्याचक्षते । तान्प्रत्याह—तत्रेति । तत्र हानं तावद्दूषयति—हानं तस्येति । न हि प्रेक्षावान्कश्चिदात्मोच्छेदाय यतते । ननु दृश्यन्ते तीव्रगदोन्मूलितसकलसुखा दुःखमयीमिव मूर्तिमुद्वहन्तः स्वोच्छेदाय यतमानाः ? सत्यम् । केचिदेव ते । न त्वेवं संसारिणो विविधविचित्रदेवाद्यानन्दभोगभागिनः । तेऽपि च मोक्षमाणा दृश्यन्ते । तस्मादपुरुषार्थप्रसक्तेर्न हातुः स्वरूपोच्छेदो मोक्षोऽभ्युपेयः । अस्तु तर्हि हातुः स्वरूपमुपादेयमित्यत आह—उपादने च हेतुवाद इति । उपादाने हि कार्यत्वेनानित्यत्वे सति मोक्षत्वादेव च्यवेत । अमृतत्वं हि मोक्षः । नापि विशुद्धो विज्ञानसंतानो भवत्यमृतः, संतानिभ्यो व्यतिरिक्तस्य संतानस्य वस्तुसतोऽभावात् । संतानिनां चानित्यत्वात् । तस्मात्तथा यतितव्यं यथा शाश्वतवादो भवति । तथा च पुरुषार्थतापवर्गस्येत्याह—उभयप्रत्याख्यान इति । तस्मात्स्वरूपावस्थानमेवात्मनो मोक्ष इत्येतदेव सम्यग्दर्शनम् ॥ १५ ॥

योगवार्त्तिकम्

सूत्रान्तरमवतारयितुं सुखस्यापि ज्ञानिदृष्ट्या दुःखत्वे हेतुं पृच्छति—कथमिति । तदुपपादकतयोत्तरसूत्रमवतारयति—तदुपपद्यत इति ।

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्त्यविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः । परिणामश्च तापश्च संस्कारश्च तज्जानि दुःखानि तैः संबन्धात् तत्कारणत्वादिति यावत् । तथा गुणवृत्त्यविरोधाच्चार्थतो दुःखसंभिन्नत्वाच्च प्रकृतितत्कार्यसुखादिकं सर्वं दुःखमेव विवेकिनः, सुखदुःखतत्त्वसाक्षात्कारिणो मतमिति वाक्यार्थः । प्रतिपदं च व्याख्या भाष्ये भविष्यति । एवकारेण चानुकूलात्मकसुखरूपता व्यच्छिन्ना । यद्यप्ययोगिनोऽपि दुःखमेव सर्वं तथाऽपि स

मूढत्वात्सुखकाले दुःखतया न जानाति, योगी तु सुखकालेऽपि तस्य दुःखात्मकत्वं पश्यतीति प्रतिपादयितुं विवेकिन इत्युक्तम्। ननु सुखसाधनतया सुखसंभिन्नतया च सुखमेव कथं सर्वं न भवतीति चेत् ? न; दुःखेषु बलवद्द्वेषस्योक्तत्वात्, सामान्यतो बाहुल्यस्याप्यत्र नियमाकत्वाच्च वैशेष्यात्तद्वाद इति न्यायात्। तदुक्तं विष्णुपुराणे—

कलत्रमित्रपुत्रार्थगृहक्षेत्रधनादिकैः।
क्रियते न तथा भूरि सुखं पुंसा यथाऽसुखम् ॥ इति।

संसारे च सुखापेक्षया दुःखबाहुल्यं जैगीषव्यावट्यसंवादे व्यक्तीभविष्यतीति।

तत्र परिणामदुःखहेतुतया सुखस्यापि दुःखतां प्रतिपादयति—सर्वस्यायमिति। उत्सर्गतः सर्वलोकस्य सुखानुभवकाले तत्र सुखे रागो जायते, रागाच्च सुखमिदं मे स्थिरं भवतु परमेश्वर! मा नश्यत्वित्यादि संकल्पात्मको मानसः कर्माशयो धर्माधर्मरूपी भवति, कर्माशयाच्च जन्मादिदुःखमिति प्रागेवोक्तमित्यर्थः। सुखभोगकाले रागजकर्माशयवद् द्वेषमोहजोऽपि कर्माशयः परिणामदुःखहेतुरस्तीत्याह—तथा च द्वेष्टीति। तथा च सुखभोगकाले तद्विरोधितया दुःखसाधनानि द्वेष्टि सुखभ्रंशे दुःखं मे मा भूत् शत्रुश्च मे नश्यत्वित्यादिरूपेण, तथा दुःखसाधनानि परिहर्तुमशक्तो मुह्यति चेत्यतो द्वेषमोहकृतोऽप्यस्ति कर्माशय इत्यर्थः। रागद्वेषमोहानां च प्रवृत्त्यादिद्वारेण साक्षादप्यदृष्टहेतुत्वमस्तीति। तथा चोक्तमिति—सुखस्य रागानुबिद्धत्वं च मयैवोक्तं सुखानुशयी राग इति सूत्रे सुखाभिज्ञस्येत्यादिभाष्येणेत्यर्थः। मानसकर्माशयद्वारा सुखस्य परिणामदुःखत्वं प्रतिपाद्य शरीरकर्माशयद्वाराऽपि तदाह-नानुपहत्येति। शारीरः कर्माशय इति। सुखभोगकाल इति शेषः। एताभ्यां च मानसशारीराभ्यां कर्माशयाभ्यां वाचनिकोऽपि कर्माशयः शापाशीर्वादज उपलक्षणीयः। सुखस्यापि परिणामदुःखसंबन्धेन दुःखत्वेऽविद्यासूत्रं प्रमाणीकृत्योपपादयति—विषयसुखं चेत्यादिना। ननु सर्वदुःखान्त एवेदं वक्तुमुचितमिति चेत्? न; सुखस्याविद्यात्वोपपादनकाल एव दृष्टद्वाराऽपि परिणामदुःखमुपदेष्टुमादावेव विषयसुखस्याविद्यात्वप्रतिपादनाद्। अत्र च वक्ष्यमाणपारमार्थिकसुखव्यावर्त्तनाय विषयेत्युक्तम्। अविद्याविषयपदार्थानां बुद्धिमात्रतया सुखमविद्येत्यभेदनिर्देशः।

भोगेन सुखं भवतीत्येवंरूपा भोगजदुःखे सुखबुद्धिरविद्या, सा चाविद्या न तत्सूत्रे विवेचिता; अतोऽत्र तामविद्यां प्रतिपादयन्नेव प्रकारान्तरेण परिणामदुःखं दर्शयति—या भोगेष्विति। तत्रादौ परमार्थिके सुखदुःखे कथयति—

तद् दुःखमित्यन्तेन। अयं भावः—विषयसुखं पारमार्थिकसुखं न भवति, दुःखबहुलत्वेन दुःखसम्भिन्नत्वेन च विवेकिनां निरुपधिप्रियत्वाभावात्, सुखानुशयी राग इतिसूत्रानुसारेण निरुपधिप्रियत्वस्यैव सुखलक्षणत्वादिति। अतः शान्तिश्चित्तस्य व्यापारोपरमस्तन्निमित्तिका दुखनिवृत्तिरिति यावत्। सैव पारमार्थिकं सुखं, सुखं दुःखसुखात्यय इति स्मरणात्, तृष्णाऽऽदिदुःखासम्भिन्नतया विशेषदर्शिनामपि निरुपधिप्रियत्वाच्च। तस्य च साधनं भोगेष्विन्द्रियाणां तृप्तिरिच्छाविच्छेद एव। तथा च श्रुतिः—स एको ब्रह्मण आनन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति। स्मृतिश्च—

न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम्॥ इति।

अत्र विषयसुखशब्देन चित्तस्य शान्तिनिमित्ताकाह्लादोऽपि गृहीतः, तस्यापि दुःखसम्भिन्नत्वेन दुःखत्वस्याविद्यालक्षणे विवक्षितत्वाद् इति। या लौल्यादिति। या चेन्द्रियाणां लौल्याद् भोगतृष्णातश्चित्तस्यानुपशान्तिवृंत्तिचाञ्चल्यं तद्दुःखं दुःखबाहुल्यतो विवेकिभिर्हेयत्वादित्यर्थः। सुखदुःखयोस्तत्साधनयोश्चैवं निर्णये सति विषयसुखस्य तत्साधनभोगस्याविद्यकमेव सुखत्वं तत्साधनत्वं च लब्धम्। अतश्च विषयसुखस्य परिणामदुःखत्वमित्येतत्प्रघट्टकेनाह—न चेन्द्रियाणामित्यादिना मग्न इत्यन्तेन। भोगाभ्यासमन्विति।

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते॥ इति।

वृश्चिकेति। वृश्चिकविषभीतः कामादिक्षुद्रदुःखभीतस्तन्निवृत्त्याख्यसुखार्थी स्त्रीपुत्रादिमयमहादुःखसर्पैर्दष्ट इति दृष्टान्तार्थः। विषयानुवासित इति परिणाममदुःखपङ्कमग्नतायां हेतुरुक्तः। विषयसंस्कारसंस्कृत इत्यर्थः। परिणामदुःखमुपसंहरन्नेव विवेकिन इतिविशेषणव्यावर्त्यमाह-एषा परिणामेति। दुखःता दुःखसमूहो[1] जनतेतिवत्। प्रतिकूला = द्वेष्या, सुखकालेऽपि योगिनमेव क्लिश्नाति दुःखाकरोतीत्यर्थः। भूते पश्यन्ति वर्वरा[2] इतिन्यायेनायोगिनम्परिणामकाल एव विषयसुखं दुःखाकरोति, योगिनं तु स्वकाल एवानर्थहेतुतादर्शनेन दुःखाकरोतीति भावः।

क्रमप्राप्तं तापदुःखं व्याख्यातुं पृच्छति—अथ केति। तापो दुःखम् किं तापजन्यदुःखसामान्यमित्यर्थः। उत्तरम्—सर्वस्येति। पूर्ववदेव व्याख्येयम्। पूर्वं सुखानुभवो रागानुविद्ध उक्त इदानीं च दुःखानुभवो द्वेषानुविद्ध उच्यत

---

१. एतच्चापव्याख्यानम्, समूहार्थे दुःखशब्दात्तल्विधानाभावात्। (द्र० पा० सू० ४।२।४३।) तस्माद्भावार्थकप्रत्यय एव न्याय्यः।

२. भूते = सम्प्राप्ते परिणामे, बर्वराः = पामराः पश्यन्ति = जानन्तीत्यर्थः।

इत्येव विशेष इति । **स कर्माशय** इति । सन्तापकालीनः कर्माशयो द्वेषेणेव रागमोहाभ्यामपि पूर्ववन्मानसो भवतीत्यर्थः । मानसं परिस्पन्दनं यदुक्तं तत्कायिकहिंसाऽऽर्थमेव, न तु स्वातन्त्र्येण मानसकर्माशयहेतुरतो न पौनरुक्त्यम् । यद्यपि तापदुःखतायामपि परिणामदुःखतैवात्र प्रदर्श्यते तथाऽपि पूर्वकाल उत्तरकाले च सर्वदैव दुःखत्वात् तापजदुःखस्य परिणामदुःखात् पृथङ्निर्देशः । अतः परिणामाद् दुःखमिति बोध्यम् ।

क्रमप्राप्तं संस्कारदुःखं पृच्छति–**का पुनरिति** । सुखदुःखसंस्कारजन्यदुःखसामान्यमित्यर्थः । **सुखानुभवादिति** । अत्रेयं प्रक्रिया—आदौ सुखदुःखानुभवैस्तत्संस्काराशयोऽनुद्बुद्धसंस्कारस्ततः कालादिविशेषैस्तदुद्बोधः ततः स्मृतिस्ततो रागद्वेषौ तयोश्च प्रवृत्तिः ततश्च पुनर्दुःखमिति । ज्ञानसंस्काराद् दुःखं प्रतिपाद्य धर्माधर्मरूपात् कर्मसंस्कारादपि दुःखं प्रपिपादयति—**एवं कर्मभ्य इति** । सुखदुःखरूपे विपाक इत्यन्वयः । नन्वियमपि परिणामदुःखतैवेति चेत् ? सत्यम्, तथापि संस्कारपरम्परया अनन्तदुःखप्रतिपादनाय **गोबलीवर्दन्यायेनास्य**[1] दुःखस्य पृथगुपन्यासो बोध्यः ।

विवेकिन इति विशेषणस्याभिप्रायं विस्तरतः सकलदुःखसाधारणमाह–**एवमिदमिति** । स्वाभाविकतयाऽनन्तत्वलाभायानादीत्युक्तं स्रोतसो विशेषणम् **विप्रसृतमिति** । विस्तीर्णमित्यर्थः । अक्ष्णः पात्रेणाधारेण गोलकेन तुल्यो विद्वानित्युक्तं विवृणोति–**यथोर्णेति** । एतानि भाविदुःखानीतरमयोगिनं प्रतिपत्तारं शब्दादिना परिणामदुःखज्ञातारमप्यविद्वांसमित्यर्थः । इतरं तु वर्त्तमानकाल एव क्लिश्नन्तीत्याह–**इतरं त्विति** । इतरं तु योगिनं त्रिपर्वाणस्तापा अनु स्वोत्पत्त्यनन्तरमेव प्लवन्ते व्याप्नुवन्तीत्यन्वयः, न तु पूर्वमिति शेषः । आधिभौतिकाधिदैविकाध्यात्मिकरूपाणि पर्वाणि येषां तापानां ते तथा । त्रिपर्वत्वं हेतुगर्भविशेषणम् । **बाह्येति** । बाह्यशब्देनाधिभौतिकाधिदैविकयोर्ग्रहणम्, इतरस्य विशेषणान्तरमनादीत्यादि–**अनुपातिन**मित्यन्तम् अनादिवासनाभिर्विचित्रया नानारूपया चित्तवृत्त्या चित्तनिष्ठयाऽविद्ययाऽनुविद्धं लिप्तमिव, अत एव हातव्येऽपि देहेन्द्रियादावहङ्कारममकारवन्तमिवेत्यर्थः । आत्मनोऽविद्याऽस्मिताऽऽद्यभावप्रतिपादनाय इवेत्याद्युक्तम् । शेषमतिरोहितम् । परिणामादिदुःखत्रयस्य साक्षिणो ज्ञानेन यत्फलं तदपि प्रसङ्गादाह–**तदेवमिति** । सुगमम् ।

---

१. एतच्चापाततः, गोशब्दस्य स्त्रीत्वविशिष्टायामेव गवि प्रसिद्धतया बलीवर्दशब्दस्य च पुंस्त्वविशिष्टे एवेति तयोः सामान्यविशेषभावाभावः । अतः ब्राह्मणवशिष्ठन्यायेनेति युक्तम् ।

गुणवृत्त्यविरोधाच्चेति हेतुं व्याख्यातुकामो योजयति—**गुणेति**। गुणानां सत्त्वादीनां ये वृत्त्यतिश[२]यास्तेषामेव विरोध एकदाऽनवस्थानं न तु न्यूनाधिकभावेन वृत्तीनां[३] विरोधोऽस्ति अतः प्राधान्येन सत्त्वपरिणामे सुखात्मकचित्तवृत्तावपि तदुपसर्जनतया रजोंऽशपरिणामभूतं दुःखमप्यल्पमस्त्येवेति दुःखसम्भिन्नत्वात्सर्वं सुखाद्यपि दुःखमेव विवेकदृष्ट्येति तस्य दलस्यार्थः। **गुणवृत्तिविरोधादिति** प्रामादिकपाठे तु गुणवृत्त्यतिशयस्यैव विरोधादित्यर्थः। तदेतद्व्याचष्टे—**प्रख्याप्रवृत्तीति**। प्रख्या प्रकाशः, प्रवृत्तिः क्रिया, स्थितिः स्तम्भः, धर्मधर्म्यभेदात्तद्रूपाः सत्त्वादयो बुद्धिरूपेण परिणता गुणाः परस्परसाहाय्याः सन्तः शान्त्यादिरूपं प्रत्ययं वृत्तिं त्रिगुणं सुखदुःखमोहवन्तमेवारभन्ते सुखादीनां सत्त्वादिकार्यत्वात् यः कश्चन प्रत्ययः शान्तो वा घोरो मूढो वा भवति ससर्वोऽपि त्रिगुण एव नैकैकमात्रगुण इत्यर्थः। शान्तादिपरिभाषात्रयं च सुखदुःखमोहाधिक्यमात्रेणेति, तथा च सुखवत्यपि प्रत्यये दुःखमस्त्येव। अत एकप्रत्ययोपादानत्वेन सुखेऽपि दुःखस्याविभागलक्षणाभेदो हरीतक्यामिव षण्णां रसानामिति। प्रत्ययश्च बुद्धेर्वृत्तिः प्रदीपशिखावत् बुद्धेः शिखा द्रव्यरूपा; **भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिः सम्बन्धार्थं सर्पतीति सांख्यसूत्राद्**, अतः प्रत्ययस्य सुखादिगुणवत्ता घटत इति। ननु सुखकाले सूक्ष्मो दुःखात्मको रजःपरिणामो नियमेन भवतीत्यत्र किं मानं तत्राह—**चलं चेति**। प्रदीपावयवानामिव बुद्ध्यवयवानां गुणानां वृत्तं क्रिया चञ्चला प्रतिक्षणमन्याऽन्या च भवति न तु निर्व्यापारा गुणास्तिष्ठन्ति अतस्तान्त्रिकैश्चित्तं क्षिप्रपरिणाम्युक्तमित्यर्थः। यद्यपि सर्वं जडवस्तु प्रतिक्षणपरिणामि तथाऽपि स्पष्टत्वाभिप्रायेण चित्तमिति विशेषवचनम्। तथा च चित्तगतस्य सत्त्वस्य वृत्तिकाले रजसो वृत्तिरावश्यकीति भावः। नन्वेक एव प्रत्ययः कथं विरुद्धसुखादित्रयात्मकः स्यात्तत्राह—**रूपातिशया** इति। बुद्धे रूपाण्यष्टौ भावा धर्मादयो धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याणि, वृत्तयश्च द्रव्यरूपाः शान्तादिनामकाः परिणामास्तेषामतिशया उत्कर्षा एव परस्परं विरुध्यन्ते। यदा धर्म उत्कृष्यते तदा नाधर्म उत्कृष्यते, एवं यदा ज्ञानादि तदा नाज्ञानादि तथा शान्ताद्युत्कर्षकाले घोराद्युत्कर्षश्च विरुध्यते सामान्यानि त्वपकृष्टान्यतिशयैः सह प्रवर्त्तन्त एवेत्यर्थः। ननु भवतु चित्तस्य सुखात्मकप्रत्यये दुःखत्वं सुखात्मकेषु शब्दादिविषयेषु कुतो दुःखत्वं येन सर्वं दुःखं स्यादित्यत आह—**एवमेत इति**। यथा चित्तस्य प्रत्यया एवमेव सर्वे पदार्थाः सर्वरूपाः सुखदुःखमोह-

---

२. एतच्च रूपातिशया इत्यादिना एतत्सूत्रभाष्यान्ते उक्तमेव।

३. सहावस्थाने इति पूरणीमम्।

धर्मका भवन्ति; अत एते गुणाः सत्त्वादयो घटादिरूपेणापि परिणताः परस्पर-साहित्येनोत्पादितसुखदुःखमोहात्मकप्रत्यया इत्यर्थः । न हि विषयगतविशेषं विना विषयसंबन्धमात्रेण सुखाद्यात्मकचित्तवृत्तिरुदेतुमर्हति, अव्यवस्था-ऽऽपत्तेः । विषयगतविशेषस्य चित्तगतसुखादिनियामकत्वे विशेषः सुखादिरूप एव विषयेषु कल्प्यते, कार्यानुरूपस्यैव कारणस्यौचित्याद् । अतो विषयेऽपि सुखादिधर्मान्तरं सुखादिवत्सिध्यतीति भावः । ननु सुखदुःखे रूपादिवद्विषय-धर्मौ स्यातां मोहस्तु ज्ञानरूपः कथं विषयधर्मः स्यादिति चेन्न, अतस्मिंस्तदा-कारतामात्रस्यैव मोहशब्दार्थत्वात् । तदुक्तं मोक्षधर्मे—

जगन्मोहात्मकं विद्धि अव्यक्तं व्यक्तसंज्ञकम् ।। इति ।।

अपि च सर्वकार्याणां बुद्ध्यात्मत्रिगुणात्मकमहत्तत्त्वस्य परिणामत्वादपि मोहवत्त्वमिति । ननु सर्वं यदि सर्वरूपास्तर्हि सर्वं सुखात्मकमपि स्यादिति न दुःखस्यापि हेयत्वं स्यादित्याशङ्कायामाह—गुणप्रधानेति । तथा च दुःख-बहुलतया दुःखप्राधान्याद् दुःखमेव सर्वमिदं सुखं वैशेष्यात्तद्वाद इतिन्याये-नेति भावः । उपसंहरति—तस्मादिति । तस्मात् परिणामेत्यादिसौत्रहेतुज्ञाना-दित्यर्थः । तदेवमत्र ध्यानादेर्व्युत्थितचित्तस्य योगसाधनं क्रियायोगमुक्त्वा तत्फलप्रसङ्गेन क्लेशास्तद्धानोपायाश्च तेषां हेयत्वाय दुःखनिदानत्वं दुःखं च प्रतिपादितम् ।

इदानीं संक्षेपेणोक्तं समग्रशास्त्रार्थं विस्तरेण सूत्रकारः पुनर्वदति सूत्रजातैः शास्त्रसमाप्तिपर्यन्तैः । तान्यवतारयितुं तेषां विषयजातमादौ सामा-न्यतः संकलय्य दर्शयति—तदस्येति । तत्तस्मादस्य दृश्यसामान्यरूपस्य दुःख-समूहस्योत्पत्तेर्बीजं मुख्यनिमित्तकारणमविद्या प्रथमक्लेशः, तस्याश्चाविद्याया अत्यन्तोच्छेदहेतुस्तत्त्वज्ञानम् ।

अतश्चिकित्साशास्त्रवदिदं योगशास्त्रं चतुर्व्यूहं चत्वारो व्यूहा हेयादीनां राशयः प्रतिपाद्या अस्मिन्निति चतुर्व्यूहमित्यर्थः । रोगादितुल्यत्वं प्रतिपादयन्नेव तेषां व्यूहानां स्वरूपाण्याह-तत्र दुःखेति । संसरत्यस्मिन्निति संसारोऽत्र प्रपञ्चः । ननु दुःखमेव हेयमिति वक्ष्यति । तत्कथं संसारो हेय उच्यते ? तत्राह—दुःखबहुलइति । दुःखबहुलत्वात्संसार एव दुःखमित्यर्थः। प्रधानेति । नन्वविद्या दुःखहेतुरित्युक्त्वाऽत्र संयोगः कथं दुःखहेतुः साध्यत इति चेद् ? व्यापारकथ-नायेत्यवेहि । अविद्या हि बुद्धिपुरुषसंयोगाख्यजन्मद्वारैव दुःखहेतुः, कार्यकारणा-भेदेन च सैव बुद्धिरत्र प्रधानशब्दार्थः, द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुरित्या-गामिसूत्रादिति ।संयोगस्येति । उक्तसंयोगस्यात्यन्तिकी निवृत्तिरेव हानं दुःख-हानमिति यावत्, तच्चरमकारणत्वादित्यर्थः । हानोपाय इति । सम्यग्दर्शन-मिति । प्रकृतिपुरुषविवेकसाक्षात्कारो दुःखहानोपायो मोक्षोपाय इत्यर्थः ।

असंप्रज्ञातयोगस्त्वाशुतरमोक्षार्थमेवापेक्ष्यत इत्याशयः। तेनायं योगो हानोपायतयाऽत्र नोक्तः।

ये तु नास्तिका मन्यन्ते—संयोगहानं न मोक्षः किंतु चित्तरूपस्यात्मनस्त्याग एव मोक्षः, किं चासंसारिविज्ञानसन्तानोच्छेदेन जीवन्मुक्तविज्ञानसन्तानलाभ एव मोक्ष इति तन्मतनिरसनपूर्वकं स्वशास्त्रस्यैव सम्यग्दर्शनत्वमवधारयति—तत्र हातुरिति। तत्र चतुर्व्यूहमध्य आत्मनो हानमुपादानं वा न पुरुषार्थ इत्यर्थः। इतिशब्दस्य हेतुवाद इत्यनन्तरमन्वयः। उक्तार्थे हेतुमाह—हाने तस्येति। तस्य हाने स्वत्यागे हि स्वोच्छेदवचनं प्रसज्येत मुख्यत्यागस्य भेद[1]तन्त्रत्वेनात्मन्यसंभवात्। तच्चायुक्तं स्वनाशस्य लोके पुरुषार्थत्वादर्शनात्, स्वीयतयैव सुखदुःखाभावयोः पुरुषार्थत्वादित्यर्थः। स्वयं म्रियमाणोऽपि दुःखहानार्थमेवाग्निप्रवेशादौ प्रवर्त्तते, न तु स्वनाशार्थमित्यर्थः। हेतुवाद इति। हेतुः स्वरूपस्य स कारणतावादः स्यात, तथा च भावकार्यत्वेन विनाशित्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। उभयेति। इत्यतो हानोपादानोभयनिषेधे स्वयं नित्यतावाद एव परिशेषात्सिध्यतीति, अत एतदेव यथोक्तचतुर्व्यूहशास्त्रं सम्यग्दृश्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्येत्यर्थः ॥१५॥

तदेतच्छास्त्रं चतुर्व्यूहमित्यभिधीयते—

हेयं दुःखमनागतम् ॥१६॥

दुःखमतीतमुपभोगेनातिवाहितं न हेयपक्षे वर्तते। वर्तमानं च स्वक्षणे भोगारूढमिति न तत्क्षणान्तरे हेयतामापद्यते। तस्माद्यदेवानागतं दुःखं तदेवाक्षिपात्रकल्पं योगिनं क्लिश्नाति, नेतरं प्रतिपत्तारम्। तदेव हेयतामापद्यते ॥ १६ ॥

तत्त्ववैशारदी

ततेदच्छास्त्रं 'चतुर्व्यूहमित्यभिधीयते—हेयं दुःखमनागतम्। अनागतमित्यतीतवर्तमाने व्यवच्छिन्ने। तत्रोपपत्तिमाह—दुःखमतीतमिति। ननु वर्तमानमुपभुज्यमानं न भोगेनातिवाहितमिति कस्मान्न हेयमित्यत आह—वर्तमानं चेति। सुगमम् ॥ १६ ॥

---

१. त्याज्य-त्यक्तृ-तन्त्रत्वेनेत्यर्थः। तथा च आत्मनस्त्याज्यत्वे त्यक्ता कश्चनाभ्युपेय एवेति स एवास्माकमात्मेति नात्मोच्छेदः। एतच्चाद्वैतेऽपि निषेधक एव वा प्रत्यगात्मा इत्यादिना सिद्धान्तितम्। वार्त्तिककृत्तु युक्त्यन्तरमपि समुच्चिकाय।

योगवार्त्तिकम्

इदानीं वक्ष्यमाणसूत्रगणमवतारयति–तदेतदिति । तदेतच्छास्त्रं चतुर्व्यूहमिति क्रमेणाभिधीयते प्रतिपाद्यते सूत्रकारेणेत्यर्थः ।

हेयं दुःखमनागतम् ।

अनागतमिति विशेषणस्य फलमाह—दुःखमतीतमित्यादिना; अतिवाहितमतिक्रान्तमतः सिद्धतया तद्धानं न पुरुषार्थः, तथा वर्त्तमानमपि स्वसत्ताकाले भुज्यत एवेति त्वया वक्तुं न शक्यते, स्वोत्तरोत्पन्नगुणेन च तृतीयक्षणे स्वयमेव नङ्क्ष्यतीति तद्धानार्थः प्रयासो विफल इत्यर्थः । नन्वेवमनागतस्यापि हेयत्वं न घटते, परचित्तदुःखस्य स्वचित्ते स्वत एवाभावात्, स्वचित्तवृत्तेश्चानागतदुःखस्यावश्यंभावित्वात्, अन्यथा सत्त्वप्रमाणाभावादिति चेत् ? न; स्वचित्तस्यैवानागतदुःखस्य कारणोच्छेदेनानुत्पत्त्या हेयत्वाद् वर्त्तमानलक्षणमप्राप्तस्याप्यनागतदुःखस्य चित्तनाशेन नाशात्कदाचिद्वर्त्तमानोऽपि चानागतधर्मोऽनुमानात्सिध्यति सर्वं सर्वात्मकमिति भाष्यकारेण तृतीयपादे सर्वत्रैव परिणामिवस्तुनि विकारजननशक्तेः कार्यानागतावस्थारूपाया जलभूम्यादिदृष्टान्तैः शान्तोदिताव्यपदेश्येत्यादिसूत्रेऽनुमेयत्वादिति । शेषं पूर्वसूत्रे व्याख्यातप्रायम्। अस्माच्च सूत्रादात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरेव मोक्ष इति सिद्धम् । अस्मिन्सूत्रे दुःखं मुख्यमेव ग्राह्यं, मुख्यस्यैव स्वतो हेयत्वात्, तद्धानं च समवायसंबन्धेन[१] यद्यपि पुरुषे नित्यसिद्धं तथाऽपि भोग्यतारूपस्वत्वसंबन्धेन धनादीनामिव तद्धानं न नित्यसिद्धमिति तेन संबन्धेन तद्धानं पुरुषार्थ इत्याशयः। तथा हि वक्ष्यति– तस्मिन्निवृत्ते पुरुषः पुनरिदं तापत्रयं न भुङ्क्ते इति । तदेतदुक्तं सांख्यन्याययोः–त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थ इति, दुखात्य[२]न्तविमोक्षोऽपवर्गः इति च । यत्तु—

आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितम् ॥

इत्येवंविधवाक्यजातं तद् दुःखनिवृत्त्याख्यसुखपरमेव, तदानीमभोग्यसुखस्यापुरुषार्थत्वात्, सुखं दुःखसुखात्यय इतिपरिभाषया रूढिबाधनाच्च[३] ॥१६॥

---

१. एतच्च परमतेन । स्वमते तु तादात्म्येनेति द्रष्टव्यम् । एतेन सम्बन्धेन पुरुषे दुःखाभावस्य नित्यसिद्धत्वं तु पुरुषस्य स्वरूपतोऽसङ्गत्वात् ।

२. अत्र 'तदत्यन्त' इत्येव सूत्रपाठो न्यायदर्शने (·········) । तत्र तत्पदस्य दुःखार्थकत्वमिति ध्येयम् ।

३. तथा च भट्टकारिका—लब्धात्मिका सती रूढिर्भवेद् योगापहारिणी । कल्पनीया तु लभेत नात्मानं योगबाधतः । इति । योगेन बाधत इत्यर्थः ।।

तस्माद्यदेव हेयमित्युच्यते तस्यैव कारणं प्रतिनिर्दिश्यते—

द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ १७ ॥

द्रष्टा बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुषः। दृश्या बुद्धिसत्त्वोपारूढाः सर्वे धर्माः। तदेतद् दृश्यमयस्कान्तमणिकल्पं संनिधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेन स्वं भवति पुरुषस्य दृशिरूपस्य स्वामिनः। अनुभवकर्मविषयतामापन्नमन्यस्वरूपेण प्रतिलब्धात्मकं स्वतन्त्रमपि परार्थत्वात् परतन्त्रम्।

तयोर्दृग्दर्शनशक्त्योरनादिरर्थकृतः संयोगो हेयहेतुर्दुःखस्य कारणमित्यर्थः। तथा चोक्तम्—[१]तत्संयोगहेतुविवर्जनात्स्यादयमात्यन्तिको दुःखप्रतीकारः। कस्मात् ? दुःखहेतोः परिहार्यस्य प्रतीकारदर्शनात्। तद्यथा—पादतलस्य भेद्यता, कण्टकस्य भेत्तृत्वं, परिहारः कण्टकस्य पादानधिष्ठानं पादत्राणव्यवहितेन वाधिष्ठानम्। एतत्त्रयं यो वेद लोके स तत्र प्रतीकारमारभमाणो भेदजं दुःखं नाप्नोति। कस्मात् ? त्रित्वोपलब्धिसामर्थ्यादिति। अत्रापि तापकस्य रजसः सत्त्वमेव तप्यम्। कस्मात् ? तपिक्रियायाः कर्मस्थत्वात्। सत्त्वे कर्मणि तपिक्रिया नापरिणामिनि निष्क्रिये क्षेत्रज्ञे। दर्शितविषयत्वात्सत्त्वे तु तप्यमाने तदाकारानुरोधी पुरुषोऽनुतप्यत इति दृश्यते ॥ १७ ॥

तत्त्ववैशारदी

हेयमुक्तम्। तस्य निदानमुच्यते—द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः।

द्रष्टुः स्वरूपमाह—द्रष्टेति। चितिच्छायापत्तिरेव बुद्धेर्बुद्धिप्रतिसंवेदित्वमुदासीनस्यापि पुंसः। नन्वेतावतापि बुद्धिरेवानेन दृश्येत, न दृश्येरञ्छब्दादयोऽत्यन्तव्यवहिता इत्यत आह—दृश्या बुद्धिसत्त्वेति। इन्द्रियप्रणालिकया बुद्धौ शब्दाद्याकारेण परिणतायां दृश्यानां भवन्ति शब्दादयोऽपि धर्मा दृश्या इत्यर्थः। ननु तदाकारापत्त्या बुद्धिः शब्दाद्याकारा भवतु। पुंसस्तु बुद्धिसंबन्धेऽभ्युपगम्यमाने परिणामित्वम्। असंबन्धे वा कथं तेषां बुद्धिसत्त्वोपारूढानामपि शब्दादीनां दृश्यत्वम् ? न हि दृशिनाऽसंस्पृष्टं दृश्यं दृष्टमित्यत आह—तदेतद्दृश्यमिति। प्रपञ्चितमिदमस्माभिः प्रथमपाद एव यथा चित्यासंपृक्तमपि बुद्धिसत्त्वमत्यन्तस्वच्छतया चितिबिम्बोद्ग्राहितया समापन्नचैतन्यमिव शब्दाद्यनुभवतीति। अत एव च

१—अत्र—तत्संयोगदुःखहेतुपरिवर्जनात्० इति विज्ञानभिक्षुसम्मतः पाठः प्रतीयते। नागेशवृत्त्यादावपि ईषद्भेदः पाठे। परन्तु अर्थैक्ये न विवादः।

शब्दाद्याकारपरिणतबुद्धिसत्त्वोपनीतान् सुखादीन्भुञ्जानः स्वामी भवति द्रष्टा, तादृशं चास्य बुद्धिसत्त्वं स्वं भवति। तदेतद्बुद्धिसत्त्वं शब्दाद्याकारवद्दृश्यमयस्कान्तमणिकल्पं पुरुषस्य स्वं भवति दृशिरूपस्य स्वामिनः। कस्मात्? अनुभवकर्मविषयतामापन्नं यतः। अनुभवो भोगः, पुरुषस्य कर्म क्रिया, तद्विषयतां भुज्यमानतामापन्नं यस्मादतः स्वं भवति। ननु स्वयंप्रकाशं बुद्धिसत्त्वं कथमनुभवविषय इत्यत आह—अन्यस्वरूपेणेति। यदि हि चैतन्यरूपं वस्तुतो बुद्धिसत्त्वं स्याद्भवेत्स्वयंप्रकाशम्। किं तु स्वं चैतन्यादन्यज्जडरूपं तेन प्रतिलब्धात्मकं तस्मात्तदनुभवविषयः। ननु यस्य हि यत्र किञ्चिदायतते तत्तदधीनम्। न च बुद्धिसत्त्वस्य पुरुषमुदासीनं प्रति किञ्चिदायतत इति कथं तत्तन्त्रम्। तथा च न तस्य कर्मेत्यत आह—स्वतन्त्रमपि परार्थत्वात्पुरुषार्थत्वात्परतन्त्रं पुरुषतन्त्रम्।

नन्वयं दृग्दर्शनशक्त्योः संबन्धः स्वाभाविको वा स्यान्नैमित्तिको वा। स्वाभाविकत्वे संबन्धिनोर्नित्यत्वादशक्योच्छेदः संबन्धः। तथा च संसारनित्यत्वम्। नैमित्तिकत्वे तु क्लेशकर्मतद्वासनानामन्तःकरणवृत्तितया सत्यन्तःकरणे भावादन्तःकरणस्य च तन्निमित्तत्त्वे परस्पराश्रयप्रसङ्गादनादित्वस्य च सर्गादावसंभवादनुत्पाद एव संसारस्य स्यात्। यथोक्तम्—

पुमानकर्ता येषां तु तेषामपि गुणैः क्रिया।
कथमादौ भवेत्तत्र कर्म तावन्न विद्यते॥
मिथ्याज्ञानं न तत्रास्ति रागद्वेषादयोऽपि वा।
मनोवृत्तिर्हि सर्वेषां न चोत्पन्नं मनस्तदा॥

इति शङ्कामपनयति—तयोर्दृग्दर्शनक्त्योरनादिरर्थकृतः संयोगो हेयहेतुः। सत्यम्। न स्वाभाविकः संबन्धो, नैमित्तिकस्तु। न चैवमादिमान्। अनादिनिमित्तप्रभवतया तस्याप्यनादित्वात्। क्लेशकर्मतद्वासनासंतानश्चायमनादिः प्रतिसर्गावस्थायां च सहान्तःकरणेन प्रधानसाम्यमुपगतोऽपि सर्गादौ पुनस्तादृगेव प्रादुर्भवति, वर्षापाय इवोद्भिज्जभेदो मृद्भावमुपगतोऽपि पुनर्वर्षासु पूर्वरूप इत्यसकृदावेदितं प्राक् (१।१९)। भावितया संयोगस्याविद्या कारणम्, स्थितिहेतुतया पुरुषार्थः कारणम्। तद्वशेन तस्य स्थितेः। तदिदमुक्तमर्थकृत इति। तथा चोक्तमिति। पञ्चशिखेन तत्संयोगो बुद्धिसंयोगः स एव हेतुर्दुःखस्य। तस्य विवर्जनात्स्यादयमात्यन्तिको दुःखप्रतीकारः। अर्थात्तदपरिवर्जने दुःखमित्युक्तं भवति। तत्रैवात्यन्तप्रसिद्धं निदर्शनमाह—तद्यथेति। पादत्राणमुपानत्। स्यादेतत्—गुणसंयोगस्तापहेतुरित्युच्यमाने गुणानां तापः

कत्वमभ्युपेयम् । न च तपिक्रियाया अस्त्यादेरिव कर्तृस्थो[1] भावो येन तप्यमन्यन्नापेक्षेत । न चास्यास्तप्यतया पुरुषः कर्म । तस्यापरिणामितया क्रियाजनितफलशालित्वायोगात् । तस्मात्तपेस्तप्यव्याप्तस्य तन्निवृत्तौ निवृत्तिमवगच्छामो ज्वलनविरहेणेव धूमाभावमित्यत आह—**अत्रापि तापकस्येति** । गुणानामेव तप्यतापकभावः । तत्र मृदुत्वात्पादतलवत्सत्त्वं तप्यम् । रजस्तु तीव्रतया तापकमिति भावः । पृच्छति —**कस्मादिति** । सत्त्वमेव तप्यं न तु पुरुषः । उत्तरम्—**तपिक्रियाया** इति । तत्किमिदानीं पुरुषो न तप्यते । तथा चाचेतनस्यास्तु सत्त्वस्य तापः, किं नश्छिन्नमित्यत आह—**दर्शितविषयत्वात्सत्त्वे तु तप्यमाने तदाकारानुरोधी पुरुषोऽप्यनुतप्यत** इति । दर्शितविषयत्वमनुतापहेतुः । तच्च प्राग् व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

योगवार्त्तिकम्

हेयस्य सूत्रं व्याख्याय क्रमप्राप्तहेय हेतुप्रतिपादकं सूत्रमवतारयति—**तस्माद्यदेव हेयमिति** ।

द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ।

द्रष्टृपदार्थमाह—**द्रष्टेति** । बुद्धेः प्रतिसंवेदनं संवेदनस्य बुद्धिवृत्तेः प्रतिबिम्बः, प्रतिध्वनिवदयं प्रयोगः, सोऽस्यास्तीति फलितार्थः । दृश्यपदार्थमाह—**दृश्या बुद्धिसत्त्वेति** । बुद्धिसत्त्वस्यापि दृश्यत्वेनात्र विशेषणं विवक्षितम् । धर्मा इति च बुद्ध्यारूढत्वेन बुद्धिधर्मत्वमभिप्रेत्योक्तं न तु बुद्धिकार्यत्वाभिप्रायेण, प्रधानादेरपि दृश्यत्वेन तत्त्यागानौचित्त्याद्; उत्तरसूत्रे प्रधानस्यैव मुख्यतो दृश्यत्ववचनाच्च । यद्यपि बुद्ध्यारूढो भवन् पुरुषोऽपि दृश्यः तथाऽपि तस्य निर्दुःखतया तद्दर्शनं न हेयहेतुरित्याशयेनात्र दृश्यमध्ये पुरुषं न गणयिष्यतीति । तथा च सुखदुःखमोहात्मकदृश्यवत्या बुद्ध्या सह द्रष्टुः साक्षिणः काष्ठाग्निवत् संबन्धो बन्धाख्यः पुरुषस्य दुखःहेतुरिति सूत्रार्थः; न तु बुद्ध्यारूढैर्दृश्यैर्द्रष्टुर्ज्ञानरूपः संयोगो हेयहेतुरत्र विवक्षितः, **स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोग** इत्यागामिसूत्रेणास्य संयोगस्य ज्ञानहेतुत्वेनैव लक्षणीयत्वाद् न तु ज्ञानरूपत्वेनेति । अस्माच्च सूत्राद् बुद्ध्यात्मसंयोगवत् घटाद्यात्मसंयोगोऽपि भोगहेतुर्बोध्यः, भोक्तृभोग्यसयोगस्यैव सामान्यतो भोगहेतुतया लाघवेनौचित्याद्, विषयभोगे च बुद्ध्यवच्छेदेन विषयसंयोगस्य हेतुत्वान्ना-

---

१—सकर्मकत्वादित्यर्थः । २—अकर्मकत्वमेव कर्त्तृस्थभावकत्वम् । कर्मस्थकर्तृस्थक्रिययोर्विवरणं कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः (पा० सू० ३।१।८७।।) इति सूत्रग्रन्थेभ्यो ज्ञेयम् ।

तिप्रसङ्ग इति। अस्य च संयोगस्य पुरुषार्थो हेतुरितिवक्तुं सकलपुरुषार्थवस्वरूपं स्वत्वं बुद्धौ पुरुषस्य प्रतिपादयति—तदेतदिति। न च तस्य हेतुरविद्येत्यागामिसूत्रेणैव संयोगस्य कारणं वक्ष्यत इति नास्ति संयोगकारणापेक्षेति वाच्यम्, अविद्याया अपि पुरुषार्थसमाप्तिद्वारैव बन्धहेतुताया वक्ष्यमाणत्वाद् इति। तदेतदित्यादेरयमर्थः—तद् बुद्धिसत्त्वम् एतज्जगद्दृश्यं यत्रास्तीत्येतद् दृश्यम् अतोऽयस्कान्तवत्संनिधिमात्रेणोपकारितया स्वयं दृश्यतया च ज्ञानमात्रस्वरूपस्य स्वामिनः पुरुषस्य स्वमात्मीयं भवतीति। ननु बुद्धेः कथमन्यः स्वामी स्वीक्रियते, सैवापरतन्त्रा स्वयं द्रष्ट्री स्वार्थैव भवतु तत्राह—अनुभवकर्मेत्यादि। यतः कर्मकर्तृविरोधेन स्वदृश्यत्वानुपपत्त्याऽनुभवाख्यं यत्पुरुषस्य कर्म तद्विषयतामापन्नं सदेवान्यरूपेण पुरुषचैतन्येन प्रतिलब्धात्मकं सिद्धसत्ताकम्, अन्यरूपेणान्यप्रयोजनेन लब्धस्थितिकं वाऽतः स्वतन्त्रं पुरुषानाश्रितमपि परार्थत्वात् परतन्त्रं परस्य स्वमित्यर्थः।

तदेवं दृश्याख्यभोग्यात्मकाखिलपुरुषार्थस्य बुद्धिनिष्ठत्वे सिद्धे स एव पुरुषार्थोऽनागतावस्थो बुद्धिपुरुषयोः संयोगे हेतुरिति वदन् सूत्रवाक्यार्थमाह—तयोरिति। तयोः स्वस्वामिनोः। दृश्यतेऽनयेति दर्शनं बुद्धिः, अनादिश्चात्र प्रवाहरूपेण पुरुषार्थकृतत्ववचनात्। ननु पुरुषार्थसंयोगाङ्गीकारेसत्य परिणामित्वभङ्ग इति चेन्न; सामान्यगुणातिरिक्तधर्मोत्पत्तेरेव व्यवहारानुसारेण परिणामशब्दार्थत्वावधारणात्, घटाद्यसंयोगाद्यैराकाशस्य द्वित्वादिभिश्च पुरुषस्य परिणामव्यवहाराभावात्, पद्मपत्रस्थतोयेन पद्मपत्रस्थापरिणामासंयोगादिश्रवणाच्च। संयोगविभागसंख्याऽऽदयस्तु द्रव्यसामान्यगुणा[1] इति। अपि च श्रुतिस्मृत्योः सुखादिरूपाः परिणामा एव पुरुषे नाभ्युपगम्यन्ते, मनोऽन्वयव्यतिरेकेण मनस्येव लाघवतस्तत्कल्पनात् मनसोऽवच्छेदकत्वं परिकल्प्यान्यत्र तत्कल्पने गौरवात्, संयोगादिकं प्रति तु द्रव्यत्वेनैव हेतुतया पुरुषस्यापि तत्संभवात्, पुरुषस्य द्रव्यत्वं चानाश्रितत्वतः[2] परिमाणतश्च सिद्धमिति। यद्यपि कारणावस्थबुद्धिः पुरुषस्य विभुः, तथाऽपि तयोः संयोगः परिच्छिन्नगुणान्तरावच्छेदेन संभवत्येव, महदाद्यखिलपरिणामानां त्रिगुण-

---

१. रूपरसगन्धस्पर्शस्नेहसांसिद्धिकद्रवत्वशब्दबुद्ध्यादिभावनान्ता गुणाः विशेषकत्वाद्विशेषगुणाः, तदतिरिक्ताः सामान्यगुणा इत्यर्थः।

२. अवयविद्रव्यस्यावयवद्रव्याश्रितत्वेन अनाश्रितत्वं द्रव्यत्वसाधकं नेत्यर्थः। साधकान्तरमाह—परिमाणतश्चेति। गुणविशेषः परिमाणो न द्रव्यादन्यत्र वर्त्तते इति तस्य द्रव्यत्वसाधकतेति भावः।

संयोगं विनाऽनुत्पत्तेः, स च संयोगजः संयोगः न तु कर्मजः, अवयवसंयोगादवयविसंयोगवदवच्छेदकीभूतगुणसंयोगादेव विभुनोः संयोगोत्पत्तेः, भूतलस्य घटसंयोगेन घटावच्छिन्नाकाशसंयोगोत्पत्तिवत्। वैशेषिकशास्त्रे विभुनोः संयोगश्च साक्षादेव निषिद्धः[1] न तु संयोगजः संयोग इति। यदि चात्मनः संयोग एव नास्तीति स्वीक्रियेत तर्हि प्रकृतिपुरुषसंयोगात्सृष्टिस्तद्वियोगतश्च प्रलय इति श्रुतिस्मृतिसूत्राणि नोपपद्येरन्। न च भोक्तृभोग्ययोग्यतैवौपचारिकोऽत्र संयोगो वक्तव्यः, तस्याः स्वस्वामिभावरूपत्वेनानादितया कार्यत्वस्याञ्जसाऽनुपपत्तेः। किं च तस्या अविनाशित्वे ज्ञाननाश्यत्ववचनविरोधः, नाशित्वे परिणामः पुरुषस्य स्यादिति। ननु संयोगस्वीकारे पुरुषस्यासंगताक्षतिरिति चेन्न; पुष्करपत्रे पुरुषदृष्टान्ते संयोगसत्त्वेऽपि असंगताऽभ्युपगमात्, स्वाश्रयविकारहेतुसंयोगस्यैव सङ्गत्वात्, पुरुषे च तादृशसंयोगास्वीकारादिति। तस्मात् पुरुषार्थनिमित्तको बुद्धिपुरुषयोः संयोगो भवति, स एव च जन्मरूपतया दुःखहेतुरिति सिद्धम्। स च संयोगविशेषः परमेश्वरस्य योगमाया योगीन्द्रैरप्यचिन्त्या श्रुतिस्मृतिगम्या न विशेषतस्तर्कगोचरो भवति, यया खलु नित्यमुक्तमसङ्गमविद्याऽऽदिरहितं विभुचिन्मात्रमात्मानं जीवजातमीश्वरो निबध्नाति। तथा चोक्तम्—

> अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् ॥ इति,
> सेयं भगवतो माया यन्नयेन विरुध्यते।
> ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्पण्यमुत बन्धनम् ॥ इति ॥

संयोगस्य दुःखहेतुत्वे पञ्चशिखाचार्यस्य संवादमाह—**तथा चोक्तमि**त्यादिना **प्रतीकार** इत्यन्तेन। तयोर्बुद्धिपुरुषयोः संयोगो दुःखहेतुस्तस्य परिवर्जनादत्यन्तोच्छेदाद् दुःखस्यात्यन्तिकः प्रतीकार उच्छेदः स्यादित्यर्थः। नन्वनादिकालप्रवृत्तस्य दुखहेतुसंयोगस्योच्छेदो न शक्यसंभावन इत्याशयेन पृच्छति प्रसङ्गात्तच्छक्यत्वमवधारयितुम्—**कस्मादि**ति। उत्तरम्—**दुःखहेतोरि**ति। परिहार्यस्येत्यनेन प्रकृत्यादिनित्यव्यावृत्तिः। तथा च दुःखहेतुत्वनित्यत्वलिङ्गेन संयोगस्य शक्योच्छेदकत्वम् अनुमेयमित्याशयः। दुःखहेतोः प्रतीकार्यत्वे लौकिकमुदाहरणमाह—**तद्यथे**ति। भेद्यत्वं भेदजदुःखभागित्वं भेत्तृत्वं च भेदद्वारा दुःखहेतुत्वं पादानधिष्ठानं पादेनानारोहणम्, पादत्राणमुपानत्, तद्व्यवहितेन वा पदा कण्टकस्यारोहणमित्यर्थः। एतत्त्रयं दुःखाश्रयदुःखहेतुतत्परीहारोपायरूपमित्यर्थः। यो वेदेत्यनेनैतत्त्रयज्ञानस्य प्रतीकारहेतुत्वं वदन्ने-

---

१. तदुक्तं पदार्थधर्मसंग्रहे अजश्च संयोगो नास्त्येव इति।

तत्त्रयं मुमुक्षुभिर्ज्ञेयमित्यपि सूचितवान् । ननु तापो दुःखमिति पर्यायः, तथा च दृष्टान्ते यथा भेद्यभेत्तृप्रतीकाररूपं त्रितयमस्ति नैवं दार्ष्टान्तिके, तत्रैकस्य बुद्धेरेव तप्यतापकोभयरूपताऽभ्युपगमात् पुरुषस्य निर्दुःखत्वादित्याक्षिपति—कस्मादिति । सिद्धान्तमाह —त्रित्वोपलब्धीति । बाह्यदुःखस्थल उक्तत्रयोपलब्धिबलादन्तर्दुःखस्थानेऽपि त्रयसिद्धिरिति भावः । तस्य प्रकारमाह—अत्रापीति । अत्रापि दार्ष्टान्तिकेऽपि । अयं भावः—बुद्धेरेकत्वेऽपि त्रिगुणात्मकत्वादंशत्रयमस्ति, तत्र रजोऽंशस्तापकः सत्त्वांशस्तप्यो बुद्धिपुरुषयोर्वियोगश्च दुःखप्रतीकार इति त्रयमुपपन्नमिति । ननु पुरुष एव कथं न तप्यो भवतीत्याशयेन । पृच्छति—कस्मादिति । सिद्धान्तमाह—अत्रापीत्यादिना-क्षेत्रज्ञ इत्यन्तेन । कर्मस्थत्वात् कर्मतन्त्रत्वात्, सकर्मकत्वादिति यावत् । कर्मत्वं च क्रियाव्याप्यत्वं दुःखव्याप्यत्वं वा परिणामिनि न संभवतीत्यर्थः । वृत्तिव्याप्यत्वं तु विषयतारूपमपरिणामिन्यपि संभवतीत्यतो ज्ञानक्रियाकर्मत्वं पुरुषस्योपपद्यत इति विशेषः । यच्च पुरुषस्य स्वज्ञेयत्वं तदपि स्वप्रतिबिम्बितबुद्धिवृत्तिव्याप्यत्वमेवेति न तत्रापि परिणामापेक्षेति । नन्वेवं कथं दुःखनिवृत्तिः पुरुषार्थः, परदुःखस्याहेयत्वात् न च पुरुषनिष्ठत्वभ्रमाद् दुःखं हेयं स्यादिति वाच्यम् ? विदुषामपि दुःखहानार्थमसंप्रज्ञातार्थितायाः स्वीकारादित्याशङ्कां समाधत्ते—दर्शितविषयत्वादित्यादिना । पुरुषो यतो दर्शितविषयो बुद्धिसत्त्वेन निवेदितविषयोऽतः सत्त्वे तप्यमाने प्रतिबिम्बरूपेण बुद्धिसत्त्वसमानाकारो भवेन्न तु तप्यत इति मूढैर्दृश्यते अनुतप्यत इवेत्यर्थः । न हि स्वाकारप्रतिबिम्बनातिरिक्तविषयनिवेदनमपरिणामिनि संभवति, प्रतिपादितं चैतद्वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति सूत्रे । तथा च प्रतिबिम्बरूपेण भोगाख्यसंबन्धेन विदुषामपि दुःखस्य हेयत्वान्न पुरुषार्थासंभवदोष इति भावः । ये तु पुरुषस्य भोक्तृत्वमपि नेच्छन्ति तेषामेवाधुनिकवेदान्तिब्रुवाणामयं दोषः ॥१७॥

दृश्यस्वरूपमुच्यते—

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं

भोगापवर्गार्थं दृश्यम् ॥१८॥

प्रकाशशीलं सत्त्वम् । क्रियाशीलं रजः । स्थितिशीलं तम इति । एते गुणाः परस्परोपरक्तप्रविभागाः परिणामिनः संयोगविभागधर्माण इतरेतरोपाश्रयेणोपार्जितमूर्तयः परस्पराङ्गाङ्गित्वेऽप्यसंभिन्नशक्तिप्रविभागास्तुल्यजातीयातुल्यजातीयशक्तिभेदानुपातिनः प्रधानवेलायामुपदर्शितसंनिधाना गुणत्वेऽपि च व्यापारमात्रेण प्रधानान्तर्णीतानुमितास्तिताः

पुरुषार्थकर्तव्यतया प्रयुक्तसामर्थ्याः संनिधिमात्रोपकारिणोऽयस्कान्तमणिकल्पाः प्रत्ययमन्तरेणैकतमस्य वृत्तिमनुवर्तमानाः प्रधानशब्दवाच्या भवन्ति। एतद्दृश्यमित्युच्यते।

तदेतद्भूतेन्द्रियात्मकं भूतभावेन पृथिव्यादिना सूक्ष्मस्थूलेन परिणते, तथेन्द्रियभावेन श्रोत्रादिना सूक्ष्मस्थूलेन परिणमत इति। तत्तु नाप्रयोजनमपि तु प्रयोजनमुररीकृत्य प्रवर्तत इति भोगापवर्गार्थं हि तद्दृश्यं पुरुषस्येति। तत्रेष्टानिष्टगुणस्वरूपावधारणमविभागापन्नं भोगः, भोक्तुः स्वरूपावधारणमपवर्ग इति। द्वयोरतिरिक्तमन्यद्दर्शनं नास्ति। तथा चोक्तम् — अयं तु खलु त्रिषु गुणेषु कर्तृष्वकर्तरि च पुरुषे तुल्यातुल्यजातीये चतुर्थे तत्क्रियासाक्षिण्युपनीयमानान्सर्वभावानुपपन्नाननुपश्यन् न दर्शनमन्यच्छङ्कते इति।

तावेतौ भोगापवर्गौ बुद्धिकृतौ बुद्धावेव वर्तमानौ कथं पुरुषे व्यपदिश्येते इति? यथा च जयः पराजयो वा योद्धृषु वर्तमानः स्वामिनि व्यपदिश्यते, स हि तत्फलस्य भोक्तेति एवं बन्धमोक्षौ बुद्धावेव वर्तमानौ पुरुषे व्यपदिश्येते, स हि तत्फलस्य भोक्तेति। बुद्धेरेव पुरुषार्थापरिसमाप्तिर्बन्धस्तदर्थावसायो मोक्ष इति। एतेन ग्रहणधारणोहापोहतत्त्वज्ञानाभिनिवेशा बुद्धौ वर्तमानाः पुरुषेऽध्यारोपितसद्भावाः, स हि तत्फलस्य भोक्तेति॥ १८॥

तत्त्ववैशारदी

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम्।

व्याचष्टे—प्रकाशेति। सत्त्वस्य हि भागः प्रकाशस्तामसेन भागेन दैन्येन वा राजसेन वा दुःखेनानुरज्यते। एवं राजसादिष्वपि द्रष्टव्यम्। तदिदमुक्तम्—परस्परोपरक्तविभागा इति। पुरुषेण सह संयोगविभागधर्माणः। यथाम्नायते—

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः॥

इतरेतरोपाश्रयेणोपर्जिता मूर्तिः पृथिव्यादिरूपा यैस्ते तथोक्ताः। स्यादेतत्—सत्त्वेन शान्तप्रत्यये जनयितव्ये रजस्तमसोरपि सत्त्वाङ्गत्वेन तत्र हेतुभावादस्ति सामर्थ्यमिति, यदापि च रजस्तमसोरङ्गित्वं तदापि शान्त एव प्रत्यय उदीयेत न घोरो मूढो वा सत्त्वप्रधान्य इवेत्य आह—परस्पराङ्गाङ्गित्वेऽप्यसंभिन्नशक्तिप्रविभागाः। भवतु शान्ते प्रत्यये जनयितव्ये रजस्तमसोरङ्गभावः। तथापि नैषां शक्तयः संकीर्यन्ते। कार्यासंकरोन्नेयो हि शक्तीनामसंकरः। असंकीर्णेन च समुदाचरता रूपेण शान्तघोरमूढरूपाणि कार्याणि दृश्यन्त इति

सिद्धं शक्तीनामसंभेद इति । स्यादेतत्—असंभेदश्चेच्छक्तीनां न संभूयकारित्वं गुणानाम् । न जातु भिन्नशक्तीनां संभूयकारित्वं दृष्टम् । न हि तन्तुमृत्पिण्ड-वीरणादीनि घटादीन्संभूय कुर्वन्ति इत्यत आह—**तुल्यजातीयातुल्यजातीयशक्तिभेदानुपातिनः** । यद्यपि तुल्यजातीय उपादानशक्तिर्नान्यत्र, सहकारिशक्तिस्त्वतुल्यजातीये । घटे तु जनयितव्ये न वीरणानामस्ति सहकारिशक्तिरपीति न तैस्तन्तूनां संभूयकारितेति भावः । तुल्यजातीयातुल्यजातीयेषु शक्येषु ये शक्तिभेदास्ताननुपतितुं शीलं येषां ते तथोक्ताः । **प्रधानवेलायामिति** । दिव्यशरीरे जनयितव्ये सत्त्वं गुणः प्रधानम् । अङ्गे रजस्तमसी । एवं मनुष्यशरीरे जनयितव्ये रजः प्रधानमङ्गे सत्त्वतमसी । एवं तिर्यक्शरीरे जनयितव्ये तमः प्रधानमङ्गे सत्त्वरजसी । तेनैते गुणाः प्रधानत्ववेलायामुपदर्शितसंनिधानाः कार्योपजननं प्रत्युद्भूतवृत्तय इत्यर्थः । प्रधानशब्दश्च भावप्रधानः । यथा **द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने** इत्यत्र द्वित्वैकत्वयोरिति । अन्यथा द्व्येकेष्विति स्यात् ।[1] ननु तदा प्रधानमुद्भूततया शक्यमस्तीति वक्तुम् । अनुद्भूतानां तु तदङ्गानां सद्भावे किं प्रमाणमित्यत आह-**गुणत्वेऽपि चेति** । यद्यपि नोद्भूतास्तथापि गुणानामविवेकित्वात्संभूयकारित्वाच्च व्यापारमात्रेण सहकारियता प्रधानेऽन्तर्णीतं सदनुमितमस्तित्वं येषां ते तथोक्ताः । ननु सन्तु गुणाः संभूयकारिणः समर्थाः, कस्मात् तत् पुनः कुर्वन्ति । न हि समर्थमित्येव कार्यं जनयति । मा भूदस्य कार्योपजननं प्रति विराम इत्यत आह—**पुरुषार्थकर्तव्यतयेति** । ततो निर्वर्तितनिखिलपुरुषार्थानां गुणानामुपरमः कार्यानारम्भणमित्युक्तं भवति । ननु पुरुषस्यानुपकुर्वतः कथं पुरुषार्थेन प्रयुज्यत इत्यत आह—**संनिधिमात्रेति** । ननु धर्माधर्मलक्षणमेव निमित्तं प्रयोजकं गुणानाम्, तत्किमुच्यते पुरुषार्थप्रयुक्ता इत्यत आह—**प्रत्ययमन्तरेणेति** । एकतमस्य सत्त्वस्य रजसस्तमसो वा प्रधानस्य स्वकार्ये प्रवृत्तस्य वृत्तिमितरे प्रत्ययं निमित्तं धर्मादिकं विनैवानुवर्तमानाः । यथा च वक्ष्यति—**निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्** इति । एते गुणाः

---

१. अयमर्थः—अत्र पाणिनेः सूत्रे द्विशब्दस्य पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वसंख्याविशिष्टपदार्थद्वयार्थकत्वे, एकशब्दस्य चैकत्वविशिष्टेऽर्थे वस्तूनां त्रित्वात् बहुवचनं स्यात्-'द्व्येकेषु' इति । भावप्रधाननिर्देशाभ्युपगमे तु द्वित्वम् एकत्वं चेति सङ्कलनया पदार्थद्वयमेवेति उपपन्नं द्व्येकयोरिति द्विवचनम् । द्वित्वम् एकत्वं चेति द्वौ पदार्थौ इत्युपचारात्, गुणे गुणान्तराभावात् इत्यपि बोध्यम् ।

प्रधानशब्दवाच्या भवन्तीति संबन्धः। प्रधीयत आधीयते विश्वं कार्यमेभिरिति व्युत्पत्त्यैतद् दृश्यमुच्यते।

तदेवं गुणानां शीलमभिधाय तस्य कार्यमाह—**तदेतदिति**। सत्कार्यवादसिद्धौ यद्यदात्मकं तत्तेन रूपेण परिणमत इति भूतेन्द्रियात्मकत्वं दीपयति—**भूतभावेनेत्यादिना**। भोगापवर्गार्थमिति सूत्रावयवमवतारयति–**तत्तु नाप्रयोजनमपि तु प्रयोजनमुररीकृत्य प्रवर्तते**। भोगं विवृणोति–**तत्रेति**। सुखदुःखे हि त्रिगुणाया बुद्धेः स्वरूपे, तस्यास्तथात्वेन परिणामात्। तथापि गुणगततयावधारणे न भोग इत्यत आह—**अविभागापन्नमिति**। एतच्चासकृद्विवेचितम्। अपवर्गं विवृणोति–**भोक्तुरिति**। अपवृज्यतेऽनेनेत्यपवर्गः। प्रयोजनान्तरस्याभावमाह–**द्वयोरिति**। **तथा चोक्तं पञ्चशिखेन—अयं तु खल्विति**।

ननु वस्तुतो भोगापवर्गौ बुद्धिकृतौ बुद्धिवर्तिनौ च कथं तदकारणे तदनधिकरणे च पुरुषे व्यपदिश्येते[1] इत्यत आह—**तावेताविति**। भोक्तृत्वं च पुरुषस्योपपादितम् अग्रे च वक्ष्यते। परमार्थतस्तु **बुद्धेरेव पुरुषार्थापरिसमाप्तिर्बन्ध** इति। एतेन भोगापवर्गयोः पुरुषसंबन्धित्वकथनमार्गेण ग्रहणादयोऽपि पुरुषसंबन्धिनो वेदितव्याः। तत्र स्वरूपमात्रेणार्थज्ञानं ग्रहणम्। तत्र स्मृतिर्धारणम्। तद्गतानां विशेषाणामूहनमूहः। समारोपितानां च युक्त्यापनयोऽपोहः। ताभ्यामेवोहापोहाभ्यां तदवधारणं तत्त्वज्ञानम्। तत्त्वावधारणपूर्वं हानोपादानज्ञानमभिनिवेशः॥ १८॥

योगवार्त्तिकम्

इदानीं द्रष्टृदृश्यसंयोगानां त्रयाणामेव स्वरूपं **सूत्रकारो** वक्ष्यति, तत्र दृश्यरूपप्रतिपादकं सूत्रमवतारयति–**दृश्यस्वरूपमुच्यत** इति। अत्र पाठक्रमवैपरीत्येनादौ दृश्यकथनस्येदं बीजं **दृशिमात्र** इत्यागामिसूत्रे मात्रशब्देनाखिलदृश्यभेदतो द्रष्टा प्रतिपादनीयः। तत्र च प्रतियोगिनां[2] दृश्यानां ज्ञानमादावपेक्ष्यत इति। पूर्वसूत्रे च प्राधान्यादादौ द्रष्टुरुपन्यास इति बोध्यम्।

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगपवर्गार्थं दृश्यम्। प्रलये प्रकाशादिकार्याभावाच्छीलपदोपादानम्। प्रकाशो बुद्ध्यादिवृत्तिरूपालोको भौतिकालोकश्च, क्रिया यत्नश्चलनं च, स्थितिः प्रकाशक्रियाभ्यां यथोक्ताभ्यां शून्यत्वं तयोः प्रतिबन्ध इति यावत्, तच्छीलं गुणत्रयमिति विशेष्यपदमत्रोत्तरसूत्रे गुणपर्वाणीति विभागवचनाल्लभ्यते, अत एव **भाष्यकारैरेते** गुणा इति व्याख्यास्यन्ते। तादृशेषु गुणेषु प्रमाणमाह—**भूतेति**। भूतेन्द्रियात्मकं

---

२. उपचारबीजाभावादित्यर्थः।

१. संयोगप्रतियोगिनामित्यर्थः।

स्थूलसूक्ष्मरूपाणां भूतानां स्थूलसूक्ष्मरूपाणां चेन्द्रियाणां कारणं तेन महदाद्यखिलकार्यकारणत्वमेव लब्धम् । तच्च गुणेषु । तेषां प्रकाशादिरूपतायां च प्रमाणं त्रिगुणात्मकानां च जडकार्याणां त्रिगुणात्मकजडकारणं विनाऽनुपपत्तेरिति । गुणानां कार्यमुक्त्वा स्वरूपसत्ताप्रयोजकं प्रयोजनमाह— **भोगापवर्गार्थमिति ।** भोगापवर्गप्रयोजनवदिति सूत्रार्थः । नन्वेवं गुणत्रयस्यैव दृश्यत्वं प्राप्तं न तु विकाराणामिति चेत् ? न; गुणपर्वतयोत्तरसूत्रेण तेषामपि संग्राह्यत्वादिति ।

तदेतत्सूत्रं व्याचष्टे—**प्रकाशशीलमिति** । ननु सत्त्वादिगुणा एव चेत् प्रकाशादिशीला दृश्यत्वेनात्रोक्तास्तर्हि प्रकृत्यवचनात् सूत्राकारस्य न्यूनता, तथा सत्त्वादिगुणानामेव भूतेन्द्रियात्मकत्वस्वीकारात् प्रकृतिसिद्धान्तक्षतिर्वैयर्थ्यादित्याशङ्क्य गुणा एव प्रकृतिशब्दवाच्याः न तु तदतिरिक्ता प्रकृतिरस्तीत्यवधारयति—**एते गुणा** इति । सत्त्वादयो गुणा एते प्रकृतिशब्दवाच्या भवन्ति, प्रधीयतेऽस्मिन्कार्यजातमित्यादिव्युत्पत्त्या प्रधानप्रकृत्यादिशब्दैरुच्यन्त इत्यन्वयः । तथा च **सांख्यसूत्रम्—सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वादिति** । सत्त्वादिषु गुणत्वं च पुरुषोपकरणत्वात्तद्बन्धकत्वाच्च न तु प्रकाशक्रियाऽऽदिवत् परसमवेतत्वादिति[1] भावः । प्रधानशब्दवाच्यत्वोपपादनाय गुणानामेव जगत्कारणत्वानित्यत्वादिकं हेतुगर्भविशेषणैरुपपादयति—**परस्परेति** । सत्त्वस्य प्रविभागोऽधिकभागः स्वल्पाभ्यां च रजस्तमोभ्याम् उपरक्तः संसृष्टः, एवं रजसः तमस इत्येवं परस्परोपरक्तप्रविभागाः तथा संयोगविभागधर्माणः परस्परं संयोगविभागस्वभावाः । एतेन गुणानां द्रव्यत्वं[2] सिद्धम् । तथेतरेतरसाहाय्येनोत्पादितावयविनः कार्यकारणाभेदेन **चारम्भवादा**द्विशेषः । ननु यदीतरसाहाय्येन सर्वे गुणाः सर्वकार्यकारणानि तर्हि सत्त्वादेरपि क्रियाऽऽदिहेतुत्वेन सक्रियत्वाद्यापत्त्या प्रकाशादिशक्तिसाङ्कर्यमिति ? तत्राह—**परस्पराङ्गाङ्गित्वेऽपीति** । अन्योन्याङ्गाङ्गिभावेनोत्पादितेऽपि द्रव्ये प्रकाशगुणः सत्त्वस्यैव क्रियागुणो रजस एव स्थितिगुणस्तमस एवेत्यतो न प्रकाशादिशक्तिविभागस्य संभेदः संमिश्रणमित्यर्थः । तथा तुल्यजातीयातुल्यजातीयशक्तिभेदानुपातिनः सत्त्वादिजात्या सजातीया विजातीयाश्च ये सहकारिशक्तिविशेषाः तदनुपातिनस्तेषामविशेषेणोपष्टम्भकस्वभावा इत्यर्थः । एतेन सत्त्वादीनि व्यक्तिरूपेणानन्तानि, त्रिगुणत्वादिव्यवहारस्तु सत्त्वत्वादिजातिमात्रेण **वैशेषिकाणां** नवद्रव्यव्यवहारवदिति सिद्धम् । अत एव **लघुत्वादिधर्मैरन्यो-**

---

१. वैशेषिकैस्तु परसमवेतत्वमेव गुणत्वमुक्तमिति तन्निरासः ।

२. सत्त्वादीनां वैशेषिकोक्तगुणरूपत्वे संयोगादिगुणाश्रयत्वं नोपपन्नं स्यात्, तैर्गुणे गुणाऽनङ्गीकारादिति भावः ।

न्यं साधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणानामिति सांख्यसूत्रेण सत्त्वादीनां साधर्म्यवैधर्म्ये लघुत्वादिरूपे प्रदर्शिते इति। तथा प्रधानवेलायां स्वस्वप्राधान्यकालेऽभिव्यक्तसांनिध्या विकारेषु भवन्ति तथा गुणत्वेऽपीतरोपसर्जनतादशायामपि व्यापारमात्रेण तथा विषयविषयाऽयस्कान्तमणिवच्चित्तस्याकर्षकाः। वक्ष्यति हि—अयस्कान्तमणिकल्पा विषयाः अयःसधर्मकं चित्तमिति। तथा प्रत्ययमन्तरेणाभिव्यक्तिं विना स्वानभिव्यक्तिकाल इति यावत्। तदानीमेकतमस्य यस्य कस्यचिद् गुणान्तरस्य वृत्तिमनु सूक्ष्मवृत्तिमन्तः, वृत्त्यतिशयानामेव विरोधस्योक्तत्वादिति विशेषणवर्गार्थः। एतद् दृश्यमित्युच्यत इति। एतद्गुणत्रयमेव कार्यकारणभावापन्नं दृश्यमुच्यते नास्ति ततोऽतिरिक्तं दृश्यान्तरमित्यर्थः। एत एव च गुणा न्यायवैशेषिकाभ्यां द्रव्याष्ट[1]करूपेण विभज्यन्ते, वेदान्तिभिस्तु मायेत्युच्यते, मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति श्रुतेः। तदुक्तं बृहद्वासिष्ठे—

नामरूपविनिर्मुक्तं यस्मिन् संतिष्ठते जगत्।
तमाहुः प्रकृतिं केचित् मायामन्ये परे त्वणून्॥ इति।

स्यादेतत्—यदि त्रिगुणातिरिक्ता प्रकृतिर्नास्ति तदाऽजामेकां लोहितशुक्लकृष्णामित्यादिश्रुत्युक्तं प्रकृतेरेकत्वादिकं व्याहन्येत, तथा—

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम्।
सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्॥

इत्यादिनोक्तो व्यापकत्वाक्रियत्वनिरवयवत्वादिरूपश्च सांख्यादिसिद्धान्तो व्याहन्येत, तथा—

एते प्रधानस्य गुणास्त्रयः स्युरनपायिनः॥

इत्यादिस्मृतिशतपरम्परासु प्रधानस्य गुणानां चाधाराधेयभावहेतुहेतुमद्भावयोर्वचनं नोपपद्येत, तथा—

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः॥

इति गीतादिवाक्योक्तं सत्त्वादेः प्रकृतिकार्यत्वं चानुपपन्नम्, तथाऽष्टाविंशतितत्त्वपक्षोऽपि नोपपद्यतेति ? अत्रोच्यते-पुरुषभेदेन सर्गभेदेन च भेदाभाव एव प्रकृतेरेकत्वमजाऽऽदिवाक्यैस्तन्मूलकसांख्यादिभिश्च प्रतिपाद्यते; अजावाक्येन तथातात्पर्यावधारणात्। भोग्यभोक्त्रोर्हि मध्ये भोग्या गुणा भोग्यत्वाभोग्यत्वाभ्यां सर्गभेदेन न भिद्यन्ते एते भोगार्हा एते च नेति, मुक्तपुरुषोपकरणानामप्यन्यपुरुषभोग्यत्वात्। भोक्तारस्तु पुरुषाः भोक्तृत्वाभोक्तृत्वाभ्यां सर्गभेदेन भिद्यन्ते पूर्वसर्गमुक्ता नोत्तरसर्गे भोक्तारः किं त्वन्य एवेति। अतः

---

१. आत्मातिरिक्तद्रव्याष्टकेत्यर्थः।

प्रकृतिरेका पुरुषस्त्वनेक इत्युच्यते। तथा त एव गुणाः सर्वसर्गेषु स्रष्टारो भवन्ति, महदादिविकाराणां तु सर्गभेदेन भिन्नत्वं स्पष्टमेव, अतीतव्यक्तेः पुनरनुदयस्य वक्ष्यमाणत्वदिति। यदि तु प्रकृतिरेकैव व्यक्तिः स्यात् तदा निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनामिति प्रकृतिबहुत्वसूत्रविरोध; इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इत्यादिश्रुतिविरोधश्चेति। व्यापकत्वं च प्रकृतेः कारणत्वसामान्येनैव बोध्यम्', कारणशून्यप्रदेशाभावाद् गन्धादेः पृथिव्यादिव्यापकत्ववत्। महदादिकं तु सामान्येनापि न व्यापकमिति। अत एवांशभेदेन प्रकृतेर्व्यापकत्वपरिच्छिन्नत्वयोरभ्युपगमाज्जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरादित्यागामिसूत्रोक्तः प्रकृत्यापूरो घटत इति। प्रकृतेरक्रियत्वं चाध्यवसायाभिमानादिरूपप्रतिनियतकार्यशून्यत्वमेव, न तु चलनादिकर्मशून्यत्वं—

प्रधानात् क्षोभ्यमाणाच्च तथा पुंसः पुरातनात्।
प्रादुरासीन्महद्बीजं प्रधानपुरुषात्मकम्॥
इत्यादिस्मृतिषु प्रकृतेरपि चलनापरनामकक्षोभावगमात्,
प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानवि!
चेष्टा यतः स भगवान् काल इत्यभिधीयते॥

इति स्पष्टं क्रियास्मरणाच्च। यत्तु क्वचित्पुरुषस्यापि क्षोभः श्रूयते स संयोगोन्मुखत्वेन गौणः, प्रकृतिकर्मणैव संयोगोत्पत्तेरिति। प्रकृतेर्निरवयवत्ववाक्यानि चारम्भकावयवनिषेधकानि न तु वनांशवृक्षतुल्यानामंशानां निषेधकानि। एतेन एते प्रधानस्य गुणा इत्यादिवाक्यान्यप्युपपादितानि वनतुल्यस्य प्रधानस्यांशिनः पनसाम्रदाडिमादितुल्यस्य गुणद्रव्यस्यांशत्वाभ्युपगमाद् इति। यच्च सत्त्वादीनां प्रकृतिकार्यत्ववचनं तद्व्यवहाराभिप्रायेण प्रकाशादिफलोपहिततयैव हि सत्त्वादिव्यवहारो दृश्यत इति; अन्यथा गुणनित्यत्वसिद्धान्तव्याघाताद्, अखण्डैकप्रकृतेर्विचित्रपरिणामासंभवाच्च; संभवे वा महदादिकार्यान्तराणामपि केवलप्रकृतेरेव संभवाद् गुणकल्पनावैयर्थ्यम्। किं च गुणरूपावच्छेदभेदादेव तत्संभव इति चेत्? न; तथा सति गुणेभ्य एव सर्वकार्योपपत्त्या तदतिरिक्तप्रकृतिवैयर्थ्यम्। किं च यदि गुणत्रयातिरिक्ता प्रकृतिः स्यात् तदा—

गुणसाम्यमनुद्रिक्तमन्यूनं च महामते!
उच्यते प्रकृतिर्हेतुः प्रधानं कारणं परम्॥

इत्यादिस्मृतिषु सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिरिति सांख्यसूत्रे च साम्यावस्थगुणानां प्रकृतित्ववचनमाञ्जस्येन नोपपद्येत; नोपपद्येत च विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वाणि, ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणा-

त्मानः, **परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम्**इत्यादिसूत्रेषु **भाष्ये** च गुणानामेव मूलकारणत्ववचनमित्यादिदूषणं स्यादिति। साम्यावस्था च न प्रकृतिलक्षणे विशेषणमपि तु यदा कदाचित्संबन्धेनोपलक्षणम्, काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा इतिवत्। सा च न्यूनाधिकभावेनासंहननावस्था = अकार्यावस्थेति यावत्। तदुपलक्षितगुणत्वं च प्रकृतिलक्षणं महदादिव्यावृत्तम्। तेन सर्गकालेऽपि गुणानां प्रकृतित्वोपपत्त्या न प्रकृतिनित्यताक्षतिः, नापीश्वरस्य तदैकरूप्येण साम्यावस्याशून्यत्वेऽपि तत्र प्रकृतिलक्षणातिव्याप्तिरिति दिक्।

गुणेषु प्रमाणोपदर्शकं **भूतेन्द्रियात्मकम्**इति विशेषणं व्याचष्टे-**तदेतद्भूतेति**। **भूतभावेने**त्यस्य विवरणं **पृथिव्यादिनेति**। तत्राप्यवान्तरविशेषमाह—**सूक्ष्मस्थूलेनेति**। तन्मात्राणि सूक्ष्माणि पृथिव्यादीनि महाभूतानि स्थूलपृथिव्यादीनि। **इन्द्रियभावेने**त्यस्य विवरणं **श्रोत्रादिनेति**। तत्राप्यवान्तरविशेषमाह—**सूक्ष्मस्थूलेनेति**। महदहंकारौ सूक्ष्मेन्द्रियमेकादश च स्थूलेन्द्रियाणि, इन्द्रियस्य संघात ईश्वरस्य कारणत्वादित्यर्थः। भोगापवर्गार्थमिति गुणस्यैवापरं विशेषणं मोक्षोपपादकं व्याचष्टे-**तत्तु नाप्रयोजनमित्यादिना**। तद् गुणत्रयं न प्रयोजनशून्यं सद् भूतेन्द्रियरूपेण प्रवर्त्तते; अपि तु प्रयोजनं स्वीकृत्यैव प्रवर्त्तत इत्यतस्तादृशं गुणत्रयं पुरुषस्य भोगापवर्गार्थं हि भोगापवर्गफलकमेवेत्यर्थः। भोगापवर्गौ व्याचष्टे-**तत्रेष्टानिष्टेति**। इष्टानिष्टगुणाः सुखदुःखात्मकाः शब्दादयः, तत्स्वरूपावधारणं तदाकारा बुद्धिवृत्तिः, न तु पुरुषनिष्ठः साक्षात्कारः, बुद्धिनिष्ठतायाः वक्ष्यमाणत्वात्, **स हि तत्फलस्य भोक्तेत्यनेन** पुरुषनिष्ठस्य भोगान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् पुरुषनिष्ठभोगस्य चित्स्वरूपतया नित्यत्वेन न फलत्वमञ्जसाऽस्तीति भावः। शब्दादिवृत्तिकाले विवेकख्यातिसत्त्वे वक्ष्यमाणापवर्ग एवेति तादृक्शब्दादिव्यावृत्त्यर्थमविभागापन्नमिति विशेषणं पुरुषेण सहाविविक्तम्। अहंकारेण ममेत्यात्मनिष्ठतयाऽभिमन्यमानमिति यावत्। जीवन्मुक्तस्य भोगाभास एव, अहं शृणोमीत्याद्यभिमन्यमानगर्भेष्वेव शब्दादिवृत्तेर्गुणेषु भोगव्यवहारात्। **भोक्तुरिति**। भोक्तुः पुरुषस्य यत्स्वरूपमुपाधिविविक्तचैतन्यं तदाकारा बुद्धिरपवर्गः।

आद्यस्तु मोक्षो ज्ञानेन द्वितीयो रागसंक्षयात्।
कृच्छ्रक्षयात् तृतीयस्तु व्याख्यातं मोक्षलक्षणम्॥

इति **पञ्चशिखवाक्याद्**, अपवृज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेर्वेत्यर्थः। ननु भोगापवर्गातिरिक्तार्थमपि दृश्यं कथं न भवतीत्याकाङ्क्षायामाह—**द्वयोरिति**। दर्शनं बुद्धिवृत्तिः। अविभागापन्नतायां **पञ्चशिखाचार्य**संवादमाह—**तथा चोक्तमिति**। अयं लोकेषु गुणेषु सर्वकर्तृषु सत्सु गुणत्रयापेक्षया चतुर्थे तुरीये

पुरुषे गुणव्यापाराणां जाग्रदादीनां साक्षिमात्रे कर्तर्युपनीयमानान् बुद्ध्या समर्प्यमाणान् गुणपरिणामान् तत्रैव पुरुषे उपपन्नान् युक्तिसिद्धानिव पश्यन् मूढो न गुणेभ्योऽन्यद्दर्शनं चैतन्यं शङ्कते संभावयत्यपीत्यर्थः। अत्र विवेकाग्रहणे भिन्नत्वे च हेतुस्तुल्यातुल्यजातीय इति पुरुषविशेषणम्, बुद्धिपुरुषयोर्द्वयोरपि स्वच्छत्वसूक्ष्मत्वादिना साम्यात् गुणपुरुषयोस्तुल्यजातीयत्वं जडत्वाजडत्वपरिणामित्वापरिणामित्वादिभिश्च वैजात्यमित्याशयः। अत्र भाष्ये गुणत्रयापेक्षया पुरुषस्य चतुर्थत्ववचनाद् अन्यान्यपि तुरीयवाक्यानि जाग्रदाद्यवस्थसत्त्वादिगुणत्रयापेक्षया साक्षित्वमेव पुरुषस्य तुरीयावस्थां वदतीति सिद्धम्। तथा च स्मर्यते—

सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत्।
प्रस्वापनं तु तमसा तुरीयं त्रिषु संततम्॥ इति।

ननूक्तयोर्भोगापवर्गयोर्गुणकार्यतया गुणनिष्ठत्वेन कथं पुरुषस्य भोगापवर्गार्थं दृश्यमित्युक्तमित्याशङ्कते—**तावेताविति**। यतो बुद्धिकृतान्वयव्यतिरेकाभ्यां बुद्धिकार्यावतो लाघवेन बुद्धावेव वर्त्तमानौ न तु पुरुषनिष्ठावित्यादिरर्थः। दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकं परिहरति—**यथेत्यादिना**। पुरुषे स्वामित्वाज्जयादिवत् तौ व्यपदिश्येते इति वाक्यार्थः। बन्धमोक्षौ यथोक्तभोगापवर्गौ। **स हि तत्फलस्येति**। बुद्धिगतयोर्विषयावधारणपुरुषावधारणयोः फलस्य सुखादिरूपस्य भोक्ता स्वप्रतिबिम्बितस्य साक्षी; अतस्तयोः स्वामीत्यर्थः। अत्र पुरुषस्यापि स्वातन्त्र्येण भोगस्योक्तत्वात् **स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति** शास्त्रप्रान्तसूत्रे पुरुषस्य स्वतोऽपि मोक्षस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च पुरुषस्य भोगापवर्गौ न निराक्रियेते, बुद्धिगतभोगापवर्गयोः स्वतोऽपुरुषार्थत्वाच्च, करणव्यापारस्य पुरुषार्थतासिद्धान्ताच्च, अपि तु परिणामरूपौ यथोक्तभोगापवर्गावेव पुरुषस्य निराक्रियेते। अत एव **तावेताविरयनेन** भोगापवर्गौ विशेषितौ **भाष्यकारेणेति**। पुरुषाणां च संसारिणां मुख्य एव भोगो बुद्धिवृत्त्यविविक्तः सुखादिसाक्षात्कारः, जीवन्मुक्तेश्वरयोस्तु गौणो भोगः सुखादिसाक्षात्कारमात्ररूप इतीश्वरलक्षणसूत्रे प्रतिपादितमस्माभिरिति। यदि च पुरुषे पृथग्भोगमोक्षौ न स्वीक्रियेते तदा—

कार्यकारणकर्त्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते॥
मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः॥

इत्यादिवाक्यानि नोपपद्येरन्निति दिक्। बुद्धेरेव परमौ बन्धमोक्षावपि दर्शयति—**बुद्धेरेवेति**। बुद्धिरूपेण परिणतानां गुणानामेवेत्यर्थः, तदर्थावसायो

विवेकख्यात्या पुरुषार्थसमाप्तिः । तथा च यथोक्तभोगापवर्गरूपैः पुरुषार्थैः संबन्धो बुद्धेर्बन्धो वियोगश्च मुक्तिरिति भावः । एतौ च बुद्धेः परबन्धपरममुक्ती, पूर्वोक्तौ तु भोगापवर्गावपरबन्धजीवन्मुक्ती इत्यविरोधः । एतेनेति । एतेन शब्दादिविषयभोगविवेकख्यात्योः पुरुषेष्वौपचारिकत्वेन ग्रहणादयोऽपि पुरुषेषूपचरितसत्ताका वेदितव्या इति शेषः । ग्रहणं स्वरूपमात्रेणार्थज्ञानम्, धारणा चिन्तनम् , ऊहोऽर्थगतविशेषाणां वितर्कणमपोहो वितर्कितमध्ये विचारतः कियतां निराकरणं तत्त्वज्ञानं वितर्कितमध्य एकं विचारतः कियद्विशेषावधारणम् अभिनिवेशस्तदाकारताऽऽपत्तिरिति । प्रकृतस्य योगस्य भूमिकारूपतयैव चित्तपरिणामा अत्र गणिताः, एतैश्चान्येऽपीच्छाकृत्यादय उपलक्षणीया इति ॥ १८ ॥

दृश्यानां तु गुणानां स्वरूपभेदावधारणार्थमिदमारभ्यते—

विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिंगानि गुणपर्वाणि ॥ १६ ॥

तत्राकाशवाय्वग्न्युदकभूमयो भूतानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्राणामविशेषाणां विशेषाः । तथा श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि बुद्धीन्द्रियाणि, वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाणि, एकादशं मनः सर्वार्थम्, इत्येतान्यस्मितालक्षणस्याविशेषस्य विशेषाः । गुणानामेष षोडशको[1] विशेषपरिणामः ।

षडविशेषाः । तद्यथा—शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रं चेत्येकद्वित्रिचतुष्पञ्चलक्षणाः शब्दादयः पञ्चाविशेषाः, षष्ठश्चाविशेषोऽस्मितामात्र इति । एते सत्तामात्रस्यात्मनो महतः षडविशेषपरिणामाः । यत्तत्परमविशेषेभ्यो लिङ्गमात्रं महत्तत्त्वं तस्मिन्नेते सत्तामात्रे महत्यात्मन्यवस्थाय विवृद्धिकाष्ठामनुभवन्ति, प्रतिसंसृज्यमानाश्च तस्मिन्नेव सत्तामात्रे महत्यात्मन्यवस्थाय यत्तन्निःसत्तासत्तं निःसदसन्निरसदव्यक्तमलिङ्गं प्रधानं तत्प्रतियन्ति । एष तेषां लिङ्गमात्रः परिणामो निःसत्तासत्तं चालिङ्गपरिणाम इति ।

अलिङ्गावस्थायां न पुरुषार्थो हेतुः । नालिङ्गावस्थायामादौ पुरुषार्थता कारणं भवतीति न तस्याः पुरुषार्थता कारणं भवतीति नासौ पुरुषार्थकृतेति नित्याख्यायते । त्रयाणां त्ववस्थाविशेषाणामादौ पुरुषार्थता कारणं

---

१. षोडशसंख्यापरिमितो गणः इत्यर्थे तदस्य परिमाणम् (पा० सू० ५।१।५७) इत्यधिकारे संख्यायाः संज्ञासङ्घ (पा० सू० ५।१।५८) इत्यनेन संघार्थे कन्प्रत्यये सति षोडशक इति रूपम् ।

भवति। स चार्थो हेतुर्निमित्तं कारणं भवतीत्यनित्याख्यायते। गुणास्तु सर्वधर्मानुपातिनो न प्रत्यस्तमयन्ते नोपजायन्ते। व्यक्तिभिरेवातीतानागतव्ययागमवतीभिर्गुणान्वयिनीभिरुपजननापायधर्मका इव प्रत्यवभासन्ते। यथा देवदत्तो दरिद्राति। कस्मात्? यतोऽस्य म्रियन्ते गाव इति। गवामेव मरणात्तस्य दरिद्रता, न स्वरूपहानादिति समः समाधिः।

लिङ्गमात्रमलिङ्गस्य प्रत्यासन्नं तत्र तत्संसृष्टं विविच्यते, क्रमानतिवृत्तेः। तथा षडविशेषा लिङ्गमात्रे संसृष्टा विविच्यन्ते, परिणामक्रमनियात्। तथा तेष्वविशेषु भूतेन्द्रियाणि संसृष्टानि विविच्यन्ते, तथा चोक्तं पुरस्तात्। न विशेषेभ्यः परं तत्त्वान्तरमस्तीति विशेषाणां नास्ति तत्त्वान्तरपरिणामः। तेषां तु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्यास्यन्ते ॥ १९ ॥

तत्त्ववैशारदी

दृश्यानां गुणानां स्वरूपभेदावधारणार्थमिदमारभ्यते—**विशेषाऽविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वाणि।**

येषामविशेषाणां शान्तघोरमूढलक्षणविशेषरहितानां ये विशेषा विकारा एव न तु तत्त्वान्तरप्रकृतयस्तेषां तानाह—**तत्राकाशेति**। उत्पादक्रमानुरूप एवोपन्यासक्रमः। अस्मितालक्षणस्याविशेषस्य सत्त्वप्रधानस्य बुद्धीन्द्रियाणि विशेषाः। राजसस्य कर्मेन्द्रियाणि। मनस्तूभयात्मकमुभयप्रधानस्येति मन्तव्यम्। अत्र च पञ्च तन्मात्राणि बुद्धिकारणकान्यविशेषत्वादस्मितावदिति। विकारहेतुत्वं चाविशेषत्वं तन्मात्रेषु चास्मितायां चाविशिष्टम्। संकलय्य विशेषान्परिगणयति—**गुणानामेष** इति।

अविशेषानपि गणयति—**षडिति**। संकलय्योदाहरति—**तद्यथेति**। विशिष्टं ह्यपरं परेणेति गन्ध आत्मना पञ्चलक्षणो, रस आत्मना चतुर्लक्षणो, रूपमात्मना त्रिलक्षणं स्पर्श आत्मना द्विलक्षणः, शब्दः शब्दलक्षण एवेति। कस्य पुनरमी षडविशेषाः कार्यमित्यत आह—**एते सत्तामात्रस्यात्मन** इति। पुरुषार्थक्रियाक्षमं सत्। तस्य भावः सत्ता। तन्मात्रं तन्महत्तत्त्वम्। यावती काचित्पुरुषार्थक्रिया शब्दादिभोगलक्षणा सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिलक्षणा वास्ति सा सर्वा महति बुद्धौ समाप्यत इत्यर्थः। आत्मन इति स्वरूपोपदर्शनेन तुच्छत्वं निषेधति। प्रकृतेरयमाद्यः परिणामो वास्तवो न तु तद्विवर्त इति यावत्। **यत्तत्परं** विप्रकृष्टकालमविशेषेभ्यस्तदपेक्षया संनिकृष्टकालेभ्यो लिङ्गमात्रं महत्तत्त्वं **तस्मिन्नेते** षडविशेषाः सत्तामात्रे महत्यात्मन्यवस्थाय सत्कार्यसिद्धेर्विवृद्धिकाष्ठामनुभवन्ति

प्राप्नुवन्ति । ये पुनरविशेषाणां विशेषपरिणामास्तेषां च धर्मलक्षणावस्थाः परिणामा इति, सेयमेषां विवृद्धिकाष्ठा परिणामकाष्ठेति । तदेवमुत्पत्तिक्रममभिधाय प्रलयक्रममाह—**प्रतिसंसृज्यमानाः** प्रलीयमानाः स्वात्मनि लीनविशेषा अविशेषास्त**स्मिन्नेव सत्तामात्रे महत्यात्मन्यवस्थाय** विलीय सहैव महता तेऽविशेषा अव्यक्तमन्यत्र लयं न गच्छतीत्यलिङ्गं प्रतियन्ति । तस्यैव विशेषणं **निःसत्तासत्तम्** इति । सत्ता पुरुषार्थक्रियाक्षमत्वम् । असत्ता तुच्छता । निष्क्रान्तं सत्ताया असत्तायाश्च यत्तत्तथोक्तम् । एतदुक्तं भवति—सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था न क्वचित्पुरुषार्थ उपयुज्यत इति न सती । नापि गगनकमलिनीव तुच्छस्वभावा । तेन नासत्यपीति । स्यादेतत्—अव्यक्तावस्थायामप्यस्ति महदादि तदात्मना, न हि सतो विनाशो, विनाशे वा न पुनरुत्पादो न ह्यसत उत्पाद इति महदादिसद्भावात्पुरुषार्थक्रिया प्रवर्तेत । तत्कथं निःसत्त्वमव्यक्तमित्यत आह—**निःसदसदिति** । निष्क्रान्तं कारणं सतः कार्यात् । यद्यपि कारणावस्थायां सदेव शक्त्यात्मना कार्यं तथापि स्वोचितामर्थक्रियामकुर्वद् असदित्युक्तम् । न चैतत्कारणं शशविषाणायमानकार्यमित्याह—**निरसदिति** । निष्क्रान्तमसतस्तुच्छरूपात्कार्यात् । तथा हि सति व्योमारविन्दमिवास्मान्न कार्यमुत्पद्येतेति भावः । प्रतिसर्गमुक्तमुपसंहरति—**एष तेषामिति** । एष इत्यनन्तरोक्तात्पूर्वस्य परामर्शः ।

लिङ्गमात्राद्यवस्थाः पुरुषार्थकृतत्वादनित्याः, अलिङ्गावस्था तु पुरुषार्थेनाकृतत्वान्नित्येत्यत्र हेतुमाह—**अलिङ्गावस्थायामिति** । कस्मात्पुनर्न पुरुषार्थो हेतुरित्यत आह—**नालिङ्गावस्थायामिति** । भवतिना विषयेण विषयि ज्ञानमुपलक्षयति । एतदुक्तं भवति—एवं हि पुरुषार्थता कारणमलिङ्गावस्थायां ज्ञायेत यद्यलिङ्गावस्था शब्दाद्युपभोगं वा सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिं वा पुरुषार्थं निर्वर्तयेत्तन्निर्वर्तने हि न साम्यावस्था स्यात् । तस्मात्पुरुषार्थकारणत्वमस्यां न ज्ञायत इति नास्याः पुरुषार्थता हेतुः । उपसंहरति—**नासाविति** । इतिस्तस्मादर्थे । अनित्यामवस्थामाह—**त्रयाणां** लिङ्गमात्राविशेषाणामित्यर्थः । पर्वस्वरूपं दर्शयित्वा गुणस्वरूपमाह—**गुणास्त्विति** । निदर्शनमाह—**यथा देवदत्त** इति । यत्रात्यन्तभिन्नानां गवामुपचयापचयौ देवदत्तोपचयापचयहेतू तत्र कैव कथा गुणेभ्यो भिन्नाभिन्नानां व्यक्तीनामुपजनापाययोरित्यर्थः ।

ननु सर्गक्रमः किमनियतो नेत्याह—**लिङ्गमात्रमिति** । न खलु न्यग्रोधधाना [1]अह्नायैव न्यग्रोधशाखिनं सान्द्रशाद्वलदलजटिलशाखाकाण्डनिपीतमार्तण्ड-

---

१. धाना इति बीजार्थकम् । अह्नायैवेत्यस्य झटित्येवेत्यर्थः ।

चण्डातपमण्डलमारभन्ते किं तु क्षितिसलिलतेजःसंपर्कात्परम्परोपजायमानाङ्कुरपत्रकाण्डनालादिक्रमेण। एवमिहापि युक्त्यागमसिद्धः क्रम आस्थेय इति। कथं भूतेन्द्रियाण्यविशेषसंसृष्टानीत्यत आह—**तथा चोक्तं पुरस्तादिति**। इदमेव सूत्रं प्रथमं व्याचक्षाणैः। अथ विशेषाणां कस्मान्न तत्त्वान्तरपरिणाम उक्त इत्यत आह-**न विशेषेभ्य** इति। तत्किमिदानीमपरिणामिन एव विशेषाः, तथा च नित्याः प्रसज्येरन्नित्य आह -**तेषां त्विति**॥ १९॥

योगवार्त्तिकम्

नन्वनेन सूत्रेण गुणानामेव दृश्यत्वं प्रोक्तं न तु विकाराणामिति न्यूनतानिरासाय प्रवर्त्तमानं सूत्रान्तरमवतारयति—**दृश्यानां त्विति**। **स्वरूपभेदावधारणार्थम्**=अवान्तरभेदप्रतिपादनार्थमित्यर्थः।

विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वाणि। गुणात्मको वंशस्तस्यालिङ्गादिविशेषान्तं पर्वचतुष्टयं बीजाङ्कुरवदवस्थाभेदाः नात्यन्तं भिन्ना अतो गुणेष्वेव सर्वदृश्यानामन्तर्भाव इति **सूत्रकारस्याशयः**। कार्यैः कारणान्यनुमीयन्त इत्याशयेन विशेषादिक्रमेण पर्वगणनम्।

तत्र यस्य यस्याविशेषस्य यो यो विशेषस्तमाह—**तत्राकाशेति**। आकाशादीनि भूतानि शब्दादितन्मात्राणां शान्तादिविशेषशून्यशब्दादिधर्मकसूक्ष्मद्रव्याणामत एवाविशेषसंज्ञकानां विशेषा अभिव्यक्तशान्तादिविशेषकाः परिणामाः, यथाक्रममिति शेषः। **तथेति विशेषा**-इत्यागामिनाऽन्वयः। मनस इन्द्रियमध्यप्रवेशे हेतुगर्भविशेषणं **सर्वार्थमिति**। सर्वेषां दशेन्द्रियाणामर्था एवार्था यस्येति मध्यमपदलोपी समासः, मनःसहकारेणैव श्रोत्रादीनां शब्दादिग्राहकत्वादिति। अहंकारस्याविशेषत्वे हेतुगर्भविशेषणम् -**अस्मितालक्षणस्येति**। अभिमानमात्रधर्मकस्य श्रवणस्पर्शनादिरूपविशेषरहितस्याहंकारस्येति शेषः। पिण्डीकृत्य विशेषपर्वोपसंहरति -**गुणानामिति**। एवं पञ्चभूतैकादशेन्द्रियगणः षोडशसंख्याको गुणानां विशेषाख्यः परिणाम इत्यर्थः। नन्विन्द्रियवत्तन्मात्राण्यहंकारस्य विशेषाः कथं नोक्ताः शब्दस्पर्शादिविशेषवत्त्वादिति चेन्न; विशेषमात्रस्यैवात्र विशेषपरिभाषणात् तन्मात्राणि तु भूतानामविशेषा अपि भवन्तीति।

अविशेषपर्व व्याचष्टे—**षड् अविशेषा** इति। षड् गणयति—**शब्दतन्मात्रमित्यादिना**—**अस्मितामात्र** इत्यन्तेन। **एकद्वित्रीति**। लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं धर्मः, तन्मात्राणां द्रव्यत्वलाभाय लक्षणपदम्। तथा चोत्तरोत्तरतन्मात्रेषु पूर्वपूर्वतन्मात्राणां हेतुत्वाच्छब्दतन्मात्रं शब्दमात्रधर्मकं तत्कार्यतया स्पर्शतन्मात्रं शब्दस्पर्शोभयधर्मकम्, एवं क्रमेणैकैकलक्षण धर्मवृद्धिरित्यर्थः।

एतेषु च मात्रशब्दैः शान्तादिविशेषस्यैव व्यावृत्तिर्न तु गुणान्तरसंपर्कस्य, एकद्वित्र्यादिलक्षणत्ववचनात् ।

तन्मात्राण्यविशेषाणि अविशेषास्ततो हि ते ।
न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः ॥

इति **विष्णुपुराणाच्चेति** ।

ननु तन्मात्रेषु परस्परं कार्यकारणभावे सिद्ध एव कारणगुणक्रमेणोत्तरोत्तर गुणवृद्धिः सेत्स्यति, तत्रैव तु किं प्रमाणं **श्रुतिस्मृत्योः** स्थूलभूतेष्वेवाकाशादिक्रमेण कारणतासिद्धेरिति चेद् ? आकाशादिस्थूलभूतेभ्यो वाय्वाद्युत्पत्तिदर्शनेन सूक्ष्मेऽपि भूते तथा कार्यकारणभावकल्पनस्यौचित्यमिति । एतानि च तन्मात्राणि तामसाहंकाराच्छब्दादिक्रमेणोत्पद्यन्त इति बोध्यम् । अस्मितामात्रोऽभिमानवृत्तिकः, तेनेन्द्रियभावापन्नाहंकारव्यावृत्तिः । **एते सत्तामात्रस्येति** । सत्ता विद्यमानता व्यक्ततेति यावत् । व्यक्ततामात्रं महत्तत्त्वमाद्यकार्यत्वात्, प्रलये हि सर्वं विकारद्रव्यम् अतीतानागतरूपाभ्यामेव तिष्ठति न तु विद्यमानतया, अत आद्यविकारोऽङ्कुरत्वो महान् सर्गादौ सत्तां लभते, स सत्तामात्रमुच्यते, स च सत्सामान्यतया सत्तामात्रमुच्यते, सद्विशेषाणामहंकारादीनां तदानीमभावात् । अत एव **यास्कमुनिना** शब्दादिषड्भावविकारमध्ये जन्मोत्तरमस्तितैव[1] विकार उक्तः । तथा च संसारवृक्षस्यास्तितामात्रपरिणामो महत्तत्त्वं वृद्धिपरिणामस्त्वहंकारादिरिति । एवंभूतस्य सर्वविकाराणामात्मनः स्वरूपस्य महतो महत्तत्त्वस्य बुद्ध्याख्यस्य परिणामः षड् अविशेषसंज्ञका इत्यर्थः । अविशेषत्व च सामान्यत्वम् । यद्यपि षोडशविशेषाणां सामान्यत्वं महत्तत्वप्रकृत्योरप्यस्ति तथाऽप्यस्ति विशेषशब्दः पङ्कजादिशब्दवद्योगरूढः षट्स्वेवेति । अत्र षण्मध्ये तन्मात्राणां बुद्धिपरिणामित्वमहंकारद्वारैव मन्तव्यं **सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानमिति** सूत्रे **भाष्येण** तथा व्याख्यातत्वादिति । लिङ्गमात्रपर्व व्याचष्टे—**यत्तत्परमिति** । अविशेषेभ्यो यत्परं पूर्वोत्पन्नं वंशस्योद्भित्पर्ववज्जगदङ्कुरो महत्तत्त्वं तल्लिङ्गमात्रमित्यर्थः । लिङ्गमखिलवस्तूनां व्यञ्जकं तन्मात्रं महत्तत्त्वम्, महत्तत्त्वं हि स्वयंभोरादिपुंसः कार्यब्रह्मण उपाधिभूतं सर्गादौ सर्वं जगद्भासयदेवोदेति सुप्तोत्थितचित्तवत्, ज्ञानातिरिक्तस्तु व्यापारः पश्चादेवाहंकारादुत्पन्नो भवत्यतो लिङ्गमात्रमित्युच्यते । तथा च **स्मृतिः**—

ततोऽभवन्महत्तत्त्वमव्यक्तात् कालचोदितात् ।
विज्ञानात्मात्मदेहस्य विश्वं व्यञ्जंस्तमोनुदः ॥ इति ।

---

१. तथा च निरुक्तम्—षड्भावविकाराः "जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति ।

कश्चित्तु लयं गच्छतीति लिङ्गपदस्यार्थमाह—तत्तु प्रमाणादर्शनादुपेक्षितम्, अहंकारादेरपि लयगमनेन महत्तत्त्वमात्रे लिङ्गमात्रप्रयोगानौचित्याच्च, तथा लिङ्गमात्रमिति मात्रशब्दार्थानुपपत्तेश्चेशति। तस्मिंस्तत्वे महच्छब्दप्रयोगबीजमहङ्काराद्यखिलविकाराधारत्वमाह--तस्मिन्निति। तस्मिन्सूक्ष्मरूपे ते पूर्वोक्ता अविशेषविशेषाः पदार्था अवस्थयाऽनागतावस्थया स्थित्वोत्तरोत्तरवंशपर्वाणीव विवृद्धिकाष्ठां स्थावरजङ्गमानां प्राप्नुवन्ति।

महान्प्रादुरभूद् ब्रह्मा कूटस्थो जगदङ्कुरः ॥

इति स्मृतेः। तथा प्रतिसंसृज्यमानाः प्रलीयमानाश्च ते तस्मिन्नेवावस्थयाऽतीतावस्थयाऽनुगता भूत्वा तेनैव सह यत्तत्प्रसिद्धसाम्यावस्थगुणत्रयरूपमलिङ्गं तत् प्रधानाख्यमूलकारणं प्रतियन्ति प्रकृतौ लीयन्त इत्यन्वयः। एतेन महत्तत्त्वोपाधिकस्य कार्यब्रह्मणोऽपि जगत्सृष्टिस्थितिलयहेतुत्वं प्रसङ्गाद्याख्यातम्। प्रधानस्यासङ्गत्वोपपादनायाव्यक्तमिति विशेषणं, स्वयमव्यक्ततया न परस्परव्यञ्जकमित्यलिङ्गमित्याशयः पुरुषात्पराभिमतशरीरादिभ्यश्च व्यावर्त्तनाय निःसत्तासत्तं विशेषणम्। निर्गते पारमार्थिके सत्तासत्ते यस्मादिति विग्रहः कूटस्थनित्यत्वादि पारमार्थिकं सत्।

सतोऽस्तित्वे च नासत्ता नास्तित्वे सत्यता कुतः ॥
तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किंचित् क्वचित्कदाचिद् द्विज! वस्तुजातम्।
यच्चान्यथात्वं द्विज! याति भूयो न तत्तथा तत्र कुतो हि सत्त्वम्?

इति गारुडवैष्णवादिवाक्येभ्यः सत्तासामान्याभावस्यैव पारमार्थिकासत्तात्वसिद्धेः। तच्च सत्त्वं प्रधाने नास्ति, महदाद्यखिलविकाररूपैः प्रलयेष्वसत्त्वात्, सूक्ष्मदृष्ट्या तु परिणामितया प्रतिक्षणं तत्तद्धर्मरूपेणापायाच्च। तथा च श्रुतिस्मृतयः चैतन्यं चिन्मात्रं सत्,

क्षणं न संतिष्ठति जीवलोकः क्षयोदयाभ्यां परिवर्त्तमानः ॥

इत्याद्या इति। यथा च सत्तया वर्जितमेवमेवासत्तयाऽपि पारमार्थिक्या वर्जितं सत्तासामान्याभावस्यैव पारमार्थिकासत्त्वात्। तच्च प्रधाने नास्ति, नित्यत्वादर्थक्रियाकारित्वात् श्रुतिस्मृत्यनुमानादसिद्धत्वाच्च। इत्थमेव च सदसद्भ्यामनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं मायाऽऽख्यं प्रधानमिति वेदान्तसिद्धान्तोऽप्यवधारणीयः।

नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयात्मिका।
सदसद्भ्यामनिर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनी ॥

इत्यादित्यपुराणादिषु मायाऽऽख्यप्रकृतेः पारमार्थिकसत्त्वादिरूपेणानिरूप्यत्ववचनाच्च। न तु प्रपञ्चस्यात्यन्ततुच्छता; अत्यन्तविनाशिता वेदान्त-

सिद्धान्तः, नाभाव उपलब्धेः, भावे चोपलब्धेः इति वेदान्तसूत्राभ्यामेवात्यन्ततुच्छताया निराकरणात्, सत्त्वाच्चावरस्य असद्व्यपदेशादिति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्, वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदित्यादियथाश्रुतवेदान्तसूत्रेभ्यः प्रपञ्चस्य सदसद्रूपताया एव सिद्धेश्च धर्मान्तरेणातीतानागतधर्मेण, शास्त्रेषु स्वप्नादिदृष्टान्ताश्च क्षणभङ्गुरत्वपारमार्थिकासत्त्वांशेनैवेति बोध्यम्। न हि स्वप्नगन्धर्वनगरादयोऽप्यत्यन्तासन्तः, स्वप्नादावपि साक्षिभास्यमानसपदार्थाभ्युपगमात्। अन्यथा सन्ध्ये सृष्टिराह हीति वेदान्तसूत्रेणैव स्वप्ने सृष्ट्यवधारणं विरुध्येत। न स्वप्नादिवदिति वेदान्तसूत्रे च जाग्रत्प्रपञ्चस्य केवलमानसत्वमेव निराकरोति। एतेन स्वप्नादिदृष्टान्तैः प्रपञ्चस्य मनोमात्रत्वाभ्युपगमः नवीनवेदान्तिनामपसिद्धान्त एव, वेदान्तसूत्रेणापि स्वप्नतुल्यत्वाभावनिर्णयात्। तस्माद्यथोक्तमेव प्रपञ्चस्यासत्त्वं ब्रह्ममीमांसाया अपि सिद्धान्तः, समानतन्त्रसिद्धत्वाच्चेति दिक्। कश्चित्त्वत्रोत्तरविशेषणे चार्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वं विवक्षितं तच्च प्रलये प्रकृतितद्विकारयोर्नास्तीत्याह, तन्न; ईश्वरान्यपुरुषस्याप्येवमसत्तया तद्व्यावृत्त्यसम्भवात्, जीवेष्वपि हि विषयप्रकाशनव्यापारोपरम एवासत्ता लयः स्वापः प्रलयेऽस्तीश्वरप्रकरणे श्रुतिस्मृतिषु प्रसिद्ध इति। प्रधानस्य परमार्थिकसदसत्त्वाभावोपपत्तये तद्विकाराणामपि पारमार्थिक्यौ सदसत्त्वे न स्त इति प्रतिपादयितुं प्रधानस्य विशेषणान्तरं **निःसदसदिति।** निर्गते सदसती यस्मादिति विग्रहः। **निःसन्निरसदिति** पाठेऽप्ययमेवार्थः, प्रधानवृत्ति हि यद्विकारजातं तत्पारमार्थिकसन्न भवति, परिणामित्वेन स्वधर्मैः प्रतिक्षणविनाशाद्, आद्यन्तयोर्व्यक्त्यवस्थयाऽप्यसत्त्वाच्च। **वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्,**

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत!
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतयश्च विकाराणां नित्यतारूपं सत्त्वं निराकुर्वन्ति। अत्र च श्रुतौ विकाराणामाद्यन्तयोर्नाममात्रावशेषत्वेनास्थिरतयैव तदपेक्षया स्थिरत्वरूपं सत्यत्वं कारणस्य विवक्षितम्, **नित्यो नित्यानां सत्यस्य सत्यमिति** श्रुत्यन्तरे तादृशार्थसिद्धेः, न पुनर्विकाराणामत्यन्ततुच्छतया; मृद्विकारस्य ब्रह्मविकारदृष्टान्तत्वानुपपत्तेः। न हि लोके मृद्विकारस्यात्यन्ततुच्छत्वं सिद्धमस्ति येन ब्रह्मकार्यप्रपञ्चतुच्छत्वे दृष्टान्तता तस्य स्यादिति। यथा प्रधानवृत्ति कार्यजातमत्यन्तसन्न भवति एवमत्यन्तासदपि न भवति, अतीतानागतादिरूपैः सदा सत्त्वात्, तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्,

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्य इति ।

नन्वेवं सविकारस्य प्रधानस्य सदसत्त्वप्रतिषेधे सति प्रकृतेः सदसदात्मकताप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिशतव्याकोपः, **सदसद्बाधाबाधाभ्यामिति सांख्यसूत्र**विरोधश्चेति ? मैवम्— तथाविधवाक्यानां व्यक्तरूपव्यावहारिकसदसत्तापरत्वात् । **सांख्यसूत्रे** च बाधाबाधौ रूपभेदेन सार्वकालिकाविति । तदुक्तम्—

जगन्मयी भ्रांतिरियं न कदाऽपि न विद्यते ।
विद्यते न कदाचिच्च जलबुद्बुदवत् स्थितम् ॥

इति । भ्रान्तिरिति पारमार्थिकभ्रममाश्रित्य ज्ञानज्ञेययोरभेदविवक्षयोक्तम् । अत एव **गौतमसूत्रम्–तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्तिरिति** । तात्त्विकमिथ्याबुद्धिरनित्यपदार्थज्ञानं च प्रधानं मिथ्याज्ञानं प्रसिद्धमिथ्याज्ञानं शुक्तिरजतादिज्ञानमिति । पारमार्थिकभ्रमलक्षणं च तदभाववति तत्प्रकारत्वमसद्विषयकता वा, तदुभयमपि परिणामिनित्यपदार्थबुद्धिष्वप्यस्तीति । व्यावहारिकपारमार्थिकभेदेन सत्ताऽऽदिद्वैविध्यं च **विष्णुपुराणादिषु** प्रसिद्धम् । यथा—

सद्भाव एषो भवते मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् ।
एतच्च यत्संव्यवहारभूतं तथाऽपि चोक्तं भुवनाश्रितं तत् ॥

इति । तृतीया च लोकसिद्धा प्रातिभासिक्यपि सत्ता शुक्तिरजतस्वाप्नपदार्थानां मनोमात्रपरिणामानामिति । यत्तु परमात्मचैतन्यस्यैव सत्त्वं न तु जीवचैतन्यानामपीति **वेदान्तरहस्यं नाऽन्योऽतोऽस्ति द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धे**त्यादिश्रुतिसिद्धं तत्तु लयशून्यत्वरूपामतिपारमार्थिकसत्तामभिप्रेत्यैव बोध्यम् । प्रलये हि परमात्मनि प्रकृतिपुरुषयोर्व्यापारोपरमरूपो लयो भवति—

प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ लीयेते परमात्मनि ॥

इत्यादिवाक्येभ्यः । परमात्मा च सदा जाग्रत्स्वरूपतया लयशून्य इति स एव परमार्थसन्न प्रकृतिपुरुषाविति **वेदान्तमहावाक्य**मर्यादा । एतेन सदसत्त्वयोर्विरोधादेकत्रासंभव इत्यप्यपास्तम् , व्यवहारपरमार्थभेदेन कालभेदेनावच्छेदभेदेन स्वरूपभेदेन प्रकारभेदेन च तयोरविरोधादिति । तदेवं **श्रुतिन्याय**सिद्धं सत्यत्वमिथ्यात्वविभागमविदुषा**माधुनिकवेदान्तिब्रुवाणां** प्रपञ्चात्यन्तासत्यत्वादिरूपाश्रयासिद्धान्ता **नास्तिकमता**नुसारिणो मुमुक्षुभिर्दूरतः परिहरणीयाः, समानन्यायेनान्यत्र सिद्धान्तानामेव **ब्रह्ममीमांसा**सिद्धान्तत्वादिति सर्वं समञ्जसम् । लिङ्गमात्रपरिणाममुपसंहरति—**एष तेषामिति** । तेषां गुणानामित्यर्थः । अलिङ्गं पर्व व्याचष्टे—**निःसत्तासत्तं चेति** । निःसत्तासत्तमित्युक्ते यः पदार्थः सोऽलिङ्गनामा गुणानां परिणामः, स च साम्यावस्था-

नात्मको गुणेभ्योऽतिरिक्त इति तस्य गुणपरिणामत्वमुपपद्यते, तस्यां च साम्यावस्थायां प्रधानवाचिशब्दो धर्मधर्म्यभेदेन महदादिव्यावृत्त्यर्थमेवात्र **श्रुतिस्मृत्योश्च** प्रयुज्यते, परमार्थतस्तु गुणा एव तदुपलक्षिताः प्रधानम , **भाष्ये** गुणानामेव प्रधानत्वस्योक्तत्वादिति।

इदानीं पर्वणां गुणानां च परस्परवैधर्म्यैर्भेदो व्युत्पादनीयः—तत्रादावलिङ्गावस्थारूपस्य पर्वणः पर्वत्रयाद् गुणेभ्यश्च वैधर्म्यं प्रतिपादयति–**अलिङ्गावस्थायामिति**। पुरुषार्थौ विषयभोगविवेकख्याती तत्कार्यौ सुखदुःखाभावौ च स पुरुषार्थो नालिङ्गावस्थां प्रति हेतुः यतोऽलिङ्गावस्थायामादौ सृष्टेः प्राक् पुरुषार्थता पुरुषार्थभावः कारणं कारणत्वाभिमतो नोत्पद्यत इत्यर्थः। दुःखनिवृत्तिव्यावर्तनाय कारणमित्युक्तम् , प्रलयकाले दुःखनिवृत्तेः कर्मक्षयादेवोपपत्तेः प्रलयाप्रयोजनतया दुःखनिवृत्तिः प्रलयकारणं न भवतीत्याशयः। उपसंहरति—**न तस्या** इति। एतदुक्तं भवति-व्यक्तावस्थायां गुणेभ्यः शब्दाद्युपभोगादिरूपः पुरुषार्थो जायतेऽतः स तस्यामनागतावस्थः कारणं भवतु साम्यावस्थायां तु न तज्जन्यः कश्चन पुरुषार्थोऽस्तीत्यतो नास्याः पुरुषार्थः कारणमिति। एतावता किमित्य आह—**नासौ पुरुषार्थकृतेति। नित्याऽऽख्यायत** इति। शास्त्रेष्विति शेषः। नित्या स्वाभाविकी अनैमित्तिकत्वेन पर्वत्रयापेक्षया स्थिरा, स्वाभाविकत्वेऽपि धर्मादिभिः प्रतिबन्धोऽत्र गुणानां साम्यरूपः परिणाम इति भावः। अव्यक्तावस्थायाश्च स्वाभाविकत्वं न व्यक्तावस्थाऽपेक्षया। बहुकालावस्थायित्वमेव नित्यत्वं सत्यत्वापरनामकं व्यवहारे सिद्धम् , **धर्मो नित्यः सुखःदुखे त्वनित्ये** इत्यादि**भारता**दिव्यवहाराद्। ईदृशनित्यत्वं च **गीता**दिषूक्तम्—

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना॥

इत्यादिभिरिति। अथ वा सर्वदा सत्त्वरूपं नित्यत्वमेवात्राप्यर्थोऽस्तु, सर्गेऽपि गुणसाम्यस्यात्यन्ततोऽनुच्छेदात् , अंशत एव वैषम्येणावरणरूपस्य गुणसाम्यस्य सर्वदा सत्त्वात् , अन्यथा साम्यावस्थाया अत्यन्तोच्छेदे पर्वत्वानुपपत्तेश्च। अनेन हि सूत्रेण **ऊर्ध्वमूलमधः**इत्यादि**गीताम् अव्यक्तमूलप्रभव** इत्यादि**मोक्षधर्मादिकं** चानुसृत्य संसाररूपो गुणवृक्ष एव चतुष्पर्वतया निरूपितः, तस्य च वंशतुल्यस्य गुणवृक्षस्यावरणानां पूर्वपूर्वतत्त्वानामंशत एवोत्तरतत्त्वरूपेण परिणामो भवति समुद्रस्यांशतः फेनादिरूपतावत् न तु दध्ना दुग्धस्येव पूर्वपूर्वतत्त्वस्य सर्वांशेन परिणामः। उत्पन्नकार्यस्य कारणेन पुनरापूरणार्थं तु कारणानां स्वकार्यावरकतयाऽवस्थानं सिध्यति। तस्मात्सर्गकालेऽपि बहिरलिङ्गावस्थावस्थानात्तस्या नित्यत्वमिति। ननु प्रकृतिमादायाष्टावेवावर-

णानि ब्रह्माण्डस्य श्रूयन्ते न तु तन्मात्राण्यपीति चेत् ? न; सूक्ष्मस्थूलयोरेकत्व-विवक्षयाऽष्टधाऽऽवरणवचनात् । अत एव **भागवत**द्वितीयस्कन्धे परब्रह्मगतौ पञ्चभूतानां बहिस्तन्मात्रावरणे गतिरुक्ता । इन्द्रियाणि चाकारणत्वान्नावरणानि, तेषामुत्पत्तिस्तु तन्मात्रसमानदेशा यथा तिलसमानदेशा सूक्ष्मतैलोत्पत्तिरिति दिक् । इतरस्मिन्नवस्थात्रये त्वनित्यत्वरूपं वैधर्म्यमाह—**त्रयाणामिति** । आदौ उत्पत्तौ उपादानकारणत्वव्यवच्छेदार्थमाह—**सर्वार्थ** इति । अनित्या त्रिधा अवस्थेति शेषः । शेषं सुगमम् । पर्वसु नित्यानित्यत्वरूपं वैधर्म्यमुक्त्वा पर्विणां गुणानां पर्वभ्यो वैधर्म्यमाह—**गुणास्त्विति** । गुणास्तु सत्त्वादयः सर्वविकारेष्व-नुगता अत उत्पत्तिविनाशशून्या अनुपचरितनित्या इत्यर्थः । अलिङ्गावस्थाऽपि हि नैवं नित्येति । ननु त्रिगुणात्मकप्रकृतेर्नित्यत्वे—

प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः ।
क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ ।
तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम !

इत्यादिस्मृतिषु प्रकृतेर्व्ययोत्पत्तिवचनं कथमुपपद्येत ? तत्राह—**व्यक्तिभिरेवेति** । गुणान्वयिनीभिर्गुणधर्मैः कार्यव्यक्तिभिरेवातीताद्युपचयान्तपरिणाम-वतीभिर्हेतुभिर्जन्मविनाशवन्त इव ते गुणाः प्रतीयन्ते, कार्यकारणविभागात्, न तु तेषां स्वतो जन्मविनाशौ स्त इत्यर्थः । तथा च स्वानुगतानां व्ययादिनैव गुणात्मकप्रकृतेर्व्ययादिव्यवहार इत्याशयः । परिणामस्तु प्रकृतेः । पार-मार्थिकत्वे सति व्याप्यानामुत्पत्तिविनाशयोः व्यापकेषु व्यवहारे दृष्टान्त-माह—**यथेति** । दरिद्राति क्षीणो भवति इति । **समः समाधिरिति** । इदं समाधानं दार्ष्टान्तिकेऽपि समानमित्यर्थः । ननु तथाऽपि प्रकृतेर्नित्यत्वं नोपपद्यते, **भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः,**

प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ लीयेते परमात्मनि ॥

इत्यादिवाक्येभ्य इति चेत् ? दत्तोत्तरत्वात्, कार्यविनाशेन तत्रापि तन्नि-वृत्तिवचनात्, व्यापारोपरमाख्यलयस्यैव पुरुषसाहचर्येण तत्रावधारणाच्च;

वियोजयत्यथान्योन्यं प्रधानपुरुषावुभौ ।
प्रधानपुंसोरनयोरेष संहार ईरितः ॥

इति कौर्मवाक्याच्च । अन्यथा न्यायानुग्रहेण बलवतीभिः प्रकृतिनित्यताश्रुति-भिर्विरोधाच्च । एवमेव प्रकृतिपुरुषयोः पुराणेषु श्रूयमाणोत्पत्तिरन्योन्य-संयोगेनाभिव्यक्तिरेव बोध्या,

संयोगलक्षणोत्पत्तिः कथ्यते कर्मजा तयोः इति स्मृतेः ।

तथा चोक्तम्—

न घटत उद्भवः प्रकृतिपुरुषयोरजयो-
रुभययुजा भवन्त्यसुभृतो जलबुद्बुदवत् ।
त्वयि त इमे ततो विविधनामगुणैः परमे
सरित इवार्णवे मधुनि लिल्युरशेषरसाः ॥ इति ।

इदानीं प्रकृत्यादीन् स्वस्वकार्यैरनुमापयितुं पर्वशब्दसूचितमलिङ्गादीनामविरलक्रमं दर्शयति—**लिङ्गमात्रमिति**। प्रत्यासन्नमव्यवहितकार्यम् । **तत्रेति**। तद्धि लिङ्गमात्रं तत्रालिङ्गेऽलिङ्गावस्थप्रधानेऽव्यक्तरूपेणाविभक्तमित्यतस्ततो विविच्यते विभक्तं भवति । तत्र हेतुः—**क्रमेति** । क्रमस्य पौर्वापर्यस्य कदाऽप्यनतिक्रमादित्यर्थः । यदि हि कारणे ह्यनागतावस्थाभिरसतामप्युत्पत्तिः स्यात् तर्हि अविशेषात्सर्वं सर्वत्रोत्पद्येत तथाऽतीतमप्युत्पद्येत, न च प्रागभावः कारणम्, अभावस्यासिद्धेः । किं चाभावस्य निमित्तकारणत्वाभ्युपगमे तस्यैवोपादानकारणत्वमपि स्यात्, तथा च जितं **शून्यवादिभिः** । अथाभावस्योपादानत्वं न इष्टमिति चेत् ? तुल्यं निमित्तत्त्वेऽपि । अत उपादानतावन्निमित्तत्वमपि नाभावस्य । तस्मात्कार्यजननशक्तिरेवानागतावस्थारूपिणी कार्यरूपेण परिणमत इति । तदनेन **भाष्येण** सत्कार्यवादः प्रसाधितः । तथेत्याद्यप्येवं व्याख्येयम् । महदादिभिः प्रकृत्याद्यनुमानप्रकारश्च **सांख्यसूत्रै**रुक्तोऽस्माभिरपि **तद्भाष्ये** प्रपञ्चितो विस्तरभयात्तु नेह प्रस्तूयत इति । तथा चोक्तम्—**पुरस्तादि**ति । यथा विशेषेभ्योऽवान्तरभेदभिन्ना विशेषा जायन्ते तथा पुरस्तादस्यैव सूत्रस्यादावुक्तमित्यर्थः । ननु कथं गुणपर्वणां चतुर्धा विभागः **सूत्रकारेण** कृतः, ब्रह्माण्डस्थावरजङ्गमरूपैः पर्वणामानन्त्यमाशङ्क्य ब्रह्माण्डादीनां सर्वेषां विशेषकार्याणां विशेषेष्वेवान्तर्भावमाह—**न विशेषेभ्य इति** । विशेषेभ्यः परमुत्तरभावि तत्त्वान्तरं तत्त्वभेदः नास्ति, अतो विशेषाणां तत्त्वान्तरपरिणामो नास्तीत्यर्थः । अतो ब्रह्माण्डादिकं सर्वं विशेषपर्वणैव गृहीतमिति भावः । तत्त्वत्वं च द्रव्यत्वं तत्त्वान्तरत्वं च स्वावृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वम् । पञ्चविंशतितत्त्वेषु पञ्चविंशतिजात्यनङ्गीकारे च तत्त्वान्तरत्वं स्वावृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वमिति । नन्वेवं तत्त्वभेदात्कथमन्तःकरणस्यैकत्वं तत्र तत्रोक्तं घटेतेति ? उच्यते—यथा विशेषाख्यपञ्चतत्त्वात्मिकैकैव पृथिवी प्रागुत्पद्यते, ततः तस्याः खननमन्थनादिना पार्थिवे जलतेजसी अभिव्यक्तमात्रे भवतः, एवं तत्त्वत्रयात्मक एवादौ महान् जायते, पश्चाच्च तस्याहङ्कारादिर्वृत्तिभेद इति । तर्हि किं विशेषाणां परिणामा एव न सन्ति ? नेत्याह—**तेषां त्विति**। व्याख्यास्यन्त इति । सूत्रकारेणोत्तरपाद इति शेषः ।

स्यादेतत्—महदादिक्रमेणोक्तः सृष्टिप्रकार आकाशादिक्रमबोधकश्रुति-विरोधाद्धेयः, श्रुतौ तन्मात्राद्यश्रवणेन ते पदार्थाश्च कल्पिताः, मन्वादि-स्मृतयश्च सांख्यकल्पनानुवादेन धर्मादिपरा एव न प्रकृत्यादिपरा इति न स्मृतिभिरपि प्रकृत्यादिसिद्धिरिति ?

अत्रोच्यते—गुणत्रयात्मिका प्रकृतिस्तावत् मूलकारणतया मैत्रेयोपनिषदि श्रूयते, यथा—तमो वा इदमेकमास तत्परं स्यात् तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयाति एतद्वै रजसो रूपं तद्रजः खल्वीरितं विषमत्वं प्रयाति एतद्वै सत्त्व-स्य रूपं तत्सत्त्वमेवेरितं तमसः संप्रास्रवत् सत्सांशोऽयं यश्चेतितामात्रः प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसायलिङ्गः प्रजापतिस्तस्य प्रोक्ता अस्या-स्तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरित्यादि, तथा गर्भोपनिषदि चतुर्विंशतितत्त्वान्यनेन क्रमेणोक्तानि, यथा—अष्टौ प्रकृतयः, षोडश विकाराः, शरीरम् इति, तथा प्रश्नोपनिषदि च एवं ह वैतत्सर्वं परे आत्मनि संप्रतिष्ठते पृथिवी च पृथिवीमात्रा चापश्चापोमात्राश्च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चाकाशश्चकाशमात्रा चेत्यादिना परमात्मनि सर्वं त्रयोविंशतितत्त्वं तिष्ठति समुद्रे नदनदीवदित्युक्तम् । अतश्चतुर्विंशतितत्त्वानि प्रत्यक्षश्रुत्या स्मृत्यनुमेय-श्रुत्या च सिद्धानि । अद्वैतश्रुतिस्तु न तासां बाधिका, व्यवहारपरमार्थभेदेन विषयभेदात् , व्यावहारिकाद्वैतश्रुतीनां चाविभागलक्षणाभेदपरताया एव नदीसमुद्रादिदृष्टान्तैरवगमादिति । तेषां च महदादीनां सृष्टिक्रमोऽपि श्रुतौ पाठक्रमादवधार्यते,

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥

इत्यादिषु । यच्च तैत्तिरीयके वियदादिसृष्टिः[1] श्रूयते, तत्र वियतः प्राग्बु-द्ध्यादिसृष्टिः पूरणीया स्मृत्युन्नेयश्रुत्येकवाक्यतया छान्दोग्ये वियद्वायु-पूरणवदिति । किं च सांख्योक्तसृष्टिक्रमे स्पष्टैव श्रुतिरस्ति, यथा गोपालता-पनीये—एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मासीत् तस्मादव्यक्तमेवाक्षरं तस्मादक्षरान्म-हत् महतो वै अहङ्कारस्तस्मादेवाहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राणि तेभ्यो भूतादीनीति । वेदान्तसूत्रैरपि बुद्ध्यादिक्रमेणैव सृष्टिरुक्ता तत्र नवीनानां कुव्याख्या चास्माभिस्तद्भाष्य एवापास्तेति । तदेवं सांख्यशास्त्रे प्रपञ्चितानि चतुर्विंशतितत्त्वानि अत्र संक्षेपतः सूत्रद्वयेनोक्तानि । एतेषां च स्वरूपादिकं

---

१. तस्मादेतस्माद्वा आत्मन आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवी इति हि तत्र श्रुतिः ।

तत्रैव प्रदर्शितं संक्षेपतस्त्वत्राप्युच्यते—पञ्च भूतान्येकादशेन्द्रियाणि च प्रसिद्धान्येव, तन्मात्राणि भूतानां साक्षात् कारणानि, शब्दादिमत्सूक्ष्मद्रव्याणि अतस्तानि सूक्ष्मभूतान्यपि क्वचिदुच्यन्ते, महदहङ्कारौ च मोक्षधर्मे लक्षितौ। यथा—

हिरण्यगर्भो भगवानेष बुद्धिरिति स्मृतः।
महानिति च योगेषु विरिञ्चिरिति चाप्युत॥
धृतं चैकात्मकं येन कृत्स्नं त्रैलोक्यमात्मना।
तथैव बिम्बरूपत्वाद्विश्वरूप इति श्रुतः॥
एष वै विक्रियाऽऽपन्नः सृजत्यात्मानमात्मना।
अहङ्कारं महातेजाः प्रजापतिमहङ्कृतम्॥

इत्यादि। अत्र चोपासनार्थं शक्तिशक्तिमदभेदेनोपाध्योर्नामादिकमुपाधिमत्त्वेन तयोरुक्तेर्मनुष्यपश्वादिनामरूपादिवत्। स्मृत्यन्तरेषु सांख्ययोगयोश्चाविवेकतो जडवस्तुन्येव तद्व्यवहारः, ज्ञानैश्वर्यादिरूपमहत्तत्त्वस्याभिमानरूपाहङ्कारस्य चान्तःकरणधर्मत्वादिति। प्रकृतिस्तु त्रयोविंशतितत्त्वकारणानि सत्त्वादिनामकसूक्ष्मद्रव्याणि असंख्यातानि। गुणशब्दश्च तेषु पुरुषोपकरणत्वात् पुरुषबन्धकत्वाच्च प्रयुज्यते। तच्च गुणत्रयं सुखदुःखमोहधर्मकत्वात् सुखदुःखमोहात्मकमुच्यते, पुरुषाणां सर्वार्थसाधकत्वाद्राजामात्यवत्प्रधानमुच्यते, जगदुपादानत्वात्प्रकृतिर्जगन्मोहकत्वाच्च मायेत्युच्यते, वैशेषिकादिभिश्च स्वस्वपरिभाषया परमाण्वज्ञानादिशब्दैश्चोच्यते इति। तदुक्तं वासिष्ठे—

नामरूपविनिर्मुक्तं यस्मिन् संतिष्ठते जगत्।
तमाहुः प्रकृतिं केचिन्मायामेके परे त्वणून्॥

इत्यादिनेति। एषु च त्रयोविंशतितत्त्वानि सर्गादौ स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयरूपेण परिणमन्ते। तत्र स्थूलं पञ्चभूतेभ्यः सूक्ष्मं च शेषेभ्यः, तयोश्च सूक्ष्मं काष्ठवच्चैतन्याभिव्यञ्जकत्वात् पुरुषस्य लिङ्गशरीरमित्युच्यते, तच्चाहङ्कारस्य बुद्धौ प्रवेशात्सप्तदशावयवकं सांख्यशास्त्रे प्रोक्तं सप्तदशैकं लिङ्गमिति। अत्र एकत्वं समष्ट्यभिप्रायेणोक्तम्, व्यक्तिभेदः कर्मविशेषादित्युत्तरसूत्रेण व्यक्तिरूप एकस्यैव लिङ्गशरीरस्य व्यक्तिभेदवचनात्। अयं च व्यष्टिसमष्टिभावो न वनवृक्षवत् किं तु पितापुत्रवदेव,

तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः करणैः सह।
क्षेत्रज्ञाः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः॥

इतिमन्वादिवाक्यैर्हिरण्यगर्भस्य शरीरद्वयांशैरेवाखिलपुंसां शरीरद्वयोत्पत्तिरिति सिद्धेः, वनवृक्षयोस्तु नैवं कार्यकारणभावोऽस्तीति दिक्॥ १९॥

व्याख्यातं दृश्यम् । अथ द्रष्टुः स्वरूपावधारणार्थमिदमारभ्यते—

द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ॥२०॥

दृशिमात्र इति दृक्शक्तिरेव विशेषणापरामृष्टेत्यर्थः। स पुरुषो बुद्धेः प्रतिसंवेदी। स बुद्धेर्न सरूपो नात्यन्तं विरूप इति। न तावत्सरूपः। कस्मात् ? ज्ञाताज्ञातविषयत्वात् परिणामिनी हि बुद्धिः, तस्याश्च विषयो गवादिर्घटादिर्वा ज्ञातश्चाज्ञातश्चेति परिणामित्वं दर्शयति।

सदा ज्ञातविषयत्वं तु पुरुषस्यापरिणामित्वं परिदीपयति। कस्मात् ? न हि बुद्धिश्च नाम पुरुषविषयश्च स्याद् गृहीताऽगृहीता चेति सिद्धं पुरुषस्य सदा ज्ञातविषयत्वं ततश्चापरिणामित्वमिति।

किं च परार्था बुद्धिः संहत्यकारित्वात्, स्वार्थः पुरुष इति। तथा सर्वार्थाध्यवसायकत्वात्त्रिगुणा बुद्धिस्त्रिगुणत्वादचेतनेति। गुणानां तूपद्रष्टा पुरुष इति। अतो न सरूपः।

अस्तु तर्हि विरूप इति ! नात्यन्तं विरूपः। कस्मात् ? शुद्धोऽप्यसौ प्रत्ययानुपश्यः। यतः प्रत्ययं बौद्धमनुपश्यति। तमनुपश्यन्नतदात्मापि तदात्मक इव प्रत्यवभासते। तथा चोक्तम्—अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसंक्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्रान्तेव तद्वृत्तिमनुपतति, तस्याश्च प्राप्तचैतन्योपग्रहरूपाया बुद्धिवृत्तेरनुकारमात्रतया बुद्धिवृत्त्यविशिष्टा हि ज्ञानवृत्तिरित्याख्यायते ॥ २० ॥

तत्त्ववैशारदी

व्याख्यातं दृश्यम्। द्रष्टुः स्वरूपावधारणार्थमिदमारभ्यते—द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः।

व्याचष्टे-दृशिमात्र इति। विशेषणानि धर्मास्तैरपरामृष्टा। तदनेन मात्रग्रहणस्य तात्पर्यं दर्शितम्। स्यादेतत्—यदि सर्वविशेषणरहिता दृक्शक्तिर्न तर्हि शब्दादयो दृश्येरन्, न हि दृशिनाऽसंस्पृष्टं दृश्यं भवतीत्यत आह—स पुरुष इति। बुद्धिदर्पणे पुरुषप्रतिबिम्बसंक्रान्तिरेव बुद्धिप्रतिसंवेदित्वं पुंसः। तथा च दृशिच्छायापन्नया बुद्ध्या संसृष्टाः शब्दादयो भवन्ति दृश्या इत्यर्थः। स्यादेतत्—पारमार्थिकमेव बुद्धिचैतन्ययोः कस्मादैक्यं नोपेयते, किमनया तच्छायापत्त्येत्यत आह—स बुद्धेर्न सरूप इति। तदाऽसरूपस्य तच्छायापत्तिरपि दुर्घटेत्यत आह—नात्यन्तं विरूप इति। तत्र सारूप्यं निषेधति—न तावदिति। हेतुं पृच्छति-कस्मादिति। सहेतुकं वैरूप्ये हेतुमाह-ज्ञातेति। परिणामिनी बुद्धिर्यस्मात्तस्माद्विरूपा। यदा खल्वियं शब्दाद्याकारा भवति

तदा ज्ञातोऽस्याः शब्दादिलक्षणो भवति विषयः। तदनाकारत्वे त्वज्ञातः। तथा च कदाचिदेव तदाकारतां दधती परिणामिनीति। प्रयोगश्च भवति— बुद्धिः परिणामिनी, ज्ञाताज्ञातविषयत्वाच्छ्रोत्रादिवदिति।

तद्वैधर्म्यं पुरुषस्य तद्विपरीताद्धेतोः सिध्यतीत्याह—**सदेति**। स्यादेतत्— सदा ज्ञातविषयश्चेत्पुरुषो न तर्हि केवली स्यादित्याशयवान्पृच्छति—**कस्मादिति**। उत्तरम्—**न हि बुद्धिश्च नामेति**। बुद्ध्यग्रहणयोरस्ति सह संभवो निरोधावस्थायामत उक्तं विरोधसूचनाय—**पुरुषविषयश्चेति**। तेनाद्यश्चकारो बुद्धिविषयत्वेन समुच्चिनोति। परिशिष्टौ तु विरोधद्योतकौ चकाराविति। प्रयोगस्तु पुरुषोऽपरिणामी, सदा संप्रज्ञातव्युत्थानावस्थयोर्ज्ञातविषयत्वात्। यस्तु परिणामी नासौ सदा ज्ञातविषयो भवति यथा श्रोत्रादिरिति व्यतिरेकी हेतुः।

अपरमपि वैधर्म्यमाह—**किं च परार्थेति**। बुद्धि खलुः क्लेशकर्मवासनादिभिर्विषयेन्द्रियादिभिश्च संहत्य पुरुषार्थमभिनिर्वर्तयन्ती परार्था। प्रयोगश्च परार्था बुद्धिः संहत्यकारित्वाच्छयनासनाभ्यङ्गवदिति। पुरुषस्तु न तथेत्याह— **स्वार्थः पुरुष** इति। **सर्वं पुरुषाय कल्पते**। पुरुषस्तु न कस्मैचिदत्यर्थः। वैधर्म्यान्तरमाह—**तथा सर्वार्थेति**। सर्वानर्थाञ्छान्तघोरमूढांस्तदाकारपरिणता बुद्धिरध्यवस्यति, सत्त्वरजस्तमसां चैते परिणामा इति सिद्धा त्रिगुणा बुद्धिरिति। न चैवं पुरुष इत्याह—**गुणानां तूपद्रष्टा पुरुष** इति। तत्प्रतिबिम्बितः पश्यति न तु तदाकारपरिणत इत्यर्थः। उपसंहरति—**अत** इति।

अस्तु तर्हि विरूप इति। **नात्यन्तं विरूपः**। **कस्मात्? यतः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः**। यथा चैतत्तथोक्तं **वृत्तिसारूप्यमितरत्र** इत्यत्र। **तथा चोक्तं पञ्चशिखेन—अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरात्मा**। **अत एव बुद्धावप्रतिसंक्रमा च परिणामिनि** बुद्धिरूपेऽर्थे संक्रान्तेव **तद्वृत्ति** बुद्धिवृत्ति**मनुपतति**। नन्वसङ्क्रान्ता कथं संक्रान्तेव कथं वा वृत्तिं विनानुपततीत्यत आह—**तस्याश्चेति**। प्राप्तश्चैतन्योपग्रह उपरागो येन रूपेण तत्तथा प्राप्तचैतन्योपग्रहं रूपं यस्याः सा तथोक्ता। एतदुक्तं भवति—यथा निर्मले जलेऽसंक्रान्तोऽपि चन्द्रमाः संक्रान्तप्रतिबिम्बतया संक्रान्त इव, एवमत्राप्यसङ्क्रान्ताऽपि सङ्क्रान्तप्रतिबिम्बा चितिशक्तिः सङ्क्रान्तेव, तेन बुद्ध्यात्मत्वमापन्ना बुद्धिवृत्तिमनुपततीति। तदनेनानुपश्य इति व्याख्यातम्, तामनुकारेण पश्यतीत्यनुपश्य इति॥ २०॥

योगवार्त्तिकम्

सूत्रान्तरमवतारयति—**व्याख्यातमिति**।

द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः। दृशिरत्र न गुणः, किंतु प्रकाशस्वरूपं द्रव्यं—

ज्ञानं नैवात्मनो धर्मो न गुणो वा कथंचन।
ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः सर्वगतः शिवः॥

इत्यादिस्मृतेः। अग्न्यौष्ण्यादिषु च भेदाभेदावेव, औष्ण्यग्रहणेऽपि चक्षुषाऽग्निग्रहणात्। पुरुषस्तु ज्ञानग्रहणं विना न गृह्यत इति। मात्रशब्देन पूर्वसूत्रोक्तप्रकाशक्रियाऽऽदिगुणव्यावृत्तिः, तेष्वेव च सर्वेषां शेषगुणानामन्तर्भावः, शुद्धशब्देन च भूतेन्द्रियात्मकत्वव्यावृत्तिः, शुद्धेऽपि बुद्ध्यभेदभ्रमोपपादनाय शेषविशेषणम्। अत्र च परिणामित्वपारार्थ्याचेतनत्वादि बुद्धेरशुद्धिः, तद्राहित्यं च पुरुषस्य शुद्धिरिति भाष्ये व्यक्तीभविष्यति। प्रत्ययानुपश्यः प्रत्ययसमानाकारताऽऽपन्न इव सन् बुद्धिवृत्तिसाक्षीत्यर्थः। अनेन विशेषणेन द्रष्टरि प्रमाणं चोक्तमिति। शुद्धोऽपीत्यादिभाष्यस्य फलान्तरं च भाष्यकारो व्याख्यास्यति।

दृशिमात्रशब्दार्थमाह—दृक्शक्तिरेवेति। प्रलयमोक्षादौ जीवानां दर्शनाख्यचैतन्यफलोपधानं नास्तीति शक्तिपदोपादानम्। एवशब्दार्थमाह—विशेषणापरामृष्टेति। विशिष्यते व्यावर्त्यते द्रव्यान्तरादेभिरिति विशेषणानि विशेषगुणाः वैशेषिकशास्त्रोक्ताः, तैः कालत्रयेऽप्यसंबद्धा इत्यर्थः। तेन संयोगसंख्यापरिमाणादिसत्त्वेऽप्यक्षतिः। द्रष्टेति लक्ष्यपदं बुद्धिव्यावृत्ततया व्याचष्टे—स पुरुष इति। संवेदिन्या बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुषः, संवेदनमर्थाकारवृत्तिः, तस्याः प्रतिसंवेदनं प्रतिध्वनिवत्प्रतिबिम्बं यत्र स पुरुष इत्यर्थः। बुद्धेः साक्षीति तु पर्यवसितोऽर्थः। एतेन प्रतिबिम्बरूपयाऽऽरोपितक्रियया कल्पितं दर्शनकर्तृत्वं द्रष्टृत्वमित्यपि सूचितम्। आत्मनो ज्ञानस्वरूपत्वं च—

यथा दीपः प्रकाशात्मा ह्रस्वो वा यदि वा महान्।
ज्ञानात्मानं तथा विद्यादात्मानं सर्वजन्तुषु॥

इत्यादिवाक्यशतानुग्रहेण लाघवतर्कानुग्रहेण चात्मत्वादिरूपव्यतिरेक्यादिलिङ्गैरनुमेयं ज्ञानाश्रयत्वकल्पने धर्मधर्मिभावापन्नवस्तुद्वयकल्पनागौरवात्। अहं जानामीतिप्रत्ययस्तु अहं गौर इति भ्रमशतान्तःपातितयाऽप्रामाण्यशङ्काऽऽस्कन्दितत्वेन यथोक्तानुमानापेक्षया दुर्बल इति दिक्। बुद्धिपुरुषयोर्विवेकप्रतिपादनाय तयोरभेदभ्रमोपपादनाय च तयोर्वैरूप्यसारूप्यप्रतिपादकतया क्रमेण शुद्धोऽपीत्यादिविशेषणद्वयम्—स न बुद्धेः सरूपो नात्यन्तं विरूप इति। पारमार्थिकसारूप्याभावः शुद्धोऽपीत्याद्यदलार्थः, प्रतिबिम्बरूपापारमार्थिकसारूप्यं च शेषदलार्थः। तथा च परिणामित्वादिरूप-

बुद्धिसारूप्याभाव एव शुद्धिः, बुद्धिवृत्तिसारूप्यमेव च प्रत्ययानुपश्यत्वमित्याशयतम्। सारूप्याभावसारूप्ये क्रमेण प्रतिपादयति—न तावदित्यादिना। कस्मादित्यस्योत्तरम्—परिणामिनी हि बुद्धिरिति। परिणामित्वे हेतुर्ज्ञाताज्ञातविषयत्वादिति। ज्ञातेत्याद्युक्तं विवृणोति-तस्याश्चेति। तस्या बुद्धेः। चो हेतौ। गवादिरिति। गोशब्दः शब्दवाची, अतो गवादिघटादिपदाभ्यां धर्मधर्मिसामान्यपरतया धर्मधर्मिरूपपरिणामशेषाणां बुद्धिविशेषाणां ग्रहणम्, ज्ञातो वृत्तिव्याप्यस्तदन्यश्चाज्ञातः। दर्शयति अनुमापयतीत्यर्थः। अयं भावः—यदा बुद्धिःपरिणामिनी स्यात् तदैव कदाचित् बुद्धिः शब्दाद्याकारा भवति कदाचिच्च नेत्युपपद्यते। न च पुरुष इव बुद्धावपरिणामित्वेऽपि विषयस्य प्रतिबिम्बनमेव विषयाकारताऽस्तु, ततश्च प्रतिबिम्बकादाचित्कत्वेन ज्ञाताज्ञातविषयत्वमुपपद्येतेति वाच्यम्, स्वप्नध्यानादौ विषयासान्निध्येन तत्प्रतिबिम्बासंभवात्, शास्त्रेषु बुद्धौ विषयप्रतिबिम्बवचनं तु तत्समानाकारपरिणाममात्रेणातो बुद्धेरर्थग्रहणस्यानित्यतया तस्या अर्थाकारपरिणामोऽनुमीयत इति।

बुद्धेः परिणामित्वं दर्शयित्वा तदभावं पुरुषे दर्शयति—सदा ज्ञातेति। सदा ज्ञातो विषयो बुद्धिवृत्तिरूपो येन तस्य भावः सदाज्ञातविषयत्वम्। परिदीपयति अनुमापयति। यदि हि पुरुषः परिणामी स्यात् तदा जाड्यपरिणामेन कदाचित्पुरुषस्य विषयो बुद्धिवृत्तिरज्ञाताऽपि तिष्ठेत्। ततश्च वर्त्तमानाया अपि घटादिवृत्तेरज्ञानसंभवात् घटादिकं निश्चिनोमि न वेत्यादिसंशयः स्यात्, तथा योग्यानुपलब्ध्या घटादिज्ञानाभावनिश्चयश्च न स्यात्, अज्ञातवृत्तिसत्तासंभवादिति भावः। नन्वेतावता भोक्तुर्ज्ञानपरिणामो माऽस्तु सुखादिपरिणामाभावस्तु कथं तेनानुमाप्यत इति चेत्? उच्यते—शब्दादिनिश्चयरूपस्य परिणामस्य बुद्धौ सिद्ध्यैव तत्कार्याणाम् इच्छाकृतिसुखदुःखादृष्टसंस्कारादीनां बुद्धिधर्मत्वेनैव सिद्धेः, सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावे लाघवादिति। ननु न पुरुषस्यापि सदाज्ञातविषयत्वं प्रलयादौ स्वविषयस्य बुद्धिवृत्तेरदर्शनादित्याक्षिपति— कस्मादिति। समाधत्ते—न हीति। न हि पुरुषविषयो बुद्धिवृत्तिरपि शब्दादिवत्स्याच्च तिष्ठेच्च, अथ वा अगृहीता गृहीता च कालभेदेन भवतीत्यर्थः। तथा च स्मर्यते—

न चिदप्रतिबिम्बाऽस्ति दृश्याभावादृते किल।
क्वचिन्नाप्रतिबिम्बेन किलादर्शोऽवतिष्ठते॥ इति।

तथा च प्रलयादौ वृत्त्याख्यविषयाभावादेव तां न पश्यतीति भावः। उपसंहरति— इति सिद्धमिति।

परिणामित्ववदेव परार्थत्वापरार्थत्वरूपमपि वैधर्म्यं बुद्धिपुरुषयोर्दर्शयति—

किं चेति। बुद्धिः परार्था स्वभिन्नस्य भोगादिसाधनं संहत्यकारित्वात् = सहकारिसापेक्षव्यापारकत्वात्, शय्याऽऽसनशरीरादिवत्। पुरुषश्च स्वार्थः, स्वस्य च भोगादिसाधनम् उक्तहेत्वभावाद् यन्नैवं तन्नैवम्, यथा स एव दृष्टान्त इत्यर्थः। बुद्धेर्हि व्यापारो विषयग्रहणादिरिन्द्रियादिसापेक्षः शय्याऽऽदीनामपि शयनादिकार्यं भूम्यादिसापेक्षं, पुरुषस्य सुखादिप्रकाशनं च व्यापार एव न भवति, स्वरूपतो नित्यत्वात्। नापि सुखादिसत्त्वे तत्प्रकाशार्थं पुरुषः सहकारिणमपेक्षत इति भावः। बुद्ध्यादेः परार्थत्वे च श्रुतिः- **न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती**त्यादि। अत्र कश्चित्-स्वार्थ इति साध्यस्य न परार्थ इत्यर्थमाह तन्न; भृत्यचेतनस्यापि स्वामिचेतनार्थत्वदर्शनात्। परार्थत्वमेव तु परमात्रार्थत्वमिति चेत्? न; अचेतनत्वरूपं वैधर्म्यान्तरमाह-**तथा सर्वार्थेति**। सुखदुःखमोहात्मकांस्त्रिगुणान् सर्वार्थान् गृह्णती बुद्धिरपि तदाकारतया त्रिगुणा सत्त्वादिगुणत्रयमयीत्यनुमीयते, त्रिगुणत्वाच्च पृथिव्यादिवदचेतनेति सिद्धम्। गुणानां तूपद्रष्टा पुरुषो द्रष्टा बुद्धिसान्निध्येन बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बमात्रतो गुणद्रष्टा भवति न गुणाकारपरिणामेन बुद्धिवदिति। अतो न स त्रिगुणः, ततश्चेतन इति शेषः। उपसंहरति—**अत** इति। अतो वैधर्म्यत्रयान्न बुद्धिसरूपः पुरुष इत्यर्थः। एतावता शुद्ध इति व्याख्यातम्।

ननु सर्वाभिमाननिवृत्त्यर्थं सामान्यत एव दृग्दृश्यविवेकः प्रतिपादनीयः, तत्किमिति बुद्धिपुरुषयोरेव वैषम्यं प्रतिपाद्यत इति चेत्? न; बुद्धिरेव पुरुषस्य साक्षाद् दृश्या, बुद्ध्यारूढतयैवान्येषां दृश्यत्वात्। तस्यामेव साक्षादभिमानः तत्सम्बन्धादेवान्यत्राभिमानात्; मृतदेहे सुषुप्त्यवस्थप्राणे च चैतन्याभावस्य स्पष्टत्वात्; एकैकेन्द्रियघातेऽति चैतन्योपलब्धेः इन्द्रियाणामप्यचैतन्यस्य स्पष्टत्वात्। अतो बुद्धिविवेकादेव सर्वाभिमाननिवृत्तिरित्याशयेन बुद्धिवैधर्म्यमेव पुरुषेषु प्रायशः प्रतिपाद्यते। किञ्च बुद्ध्यतिरिक्तेभ्य आत्मविवेकस्य **न्यायवैशेषिकाभ्यामेव** सिद्धत्वेन बुद्धितो विवेक एव **सांख्ययोगयोरसाधारणं** कृत्यमिति। अत्यन्तवैरूप्यं निराकर्त्तुमुत्थापयति—**अस्तु तर्हीति**। यत इत्यस्य पूर्वेणान्वयः। **प्रत्ययानुपश्य** इत्येतद्व्याचष्टे—**प्रत्ययं बौद्धमिति**। बुद्धिवृत्तिमनुपश्यतीत्यर्थः। ननु बुद्धिद्रष्टृत्वेऽपि कथं नात्यन्तं बुद्धिवैरूप्यं तत्राह—**तमनुपश्यन्निति**। यतस्तमनुपश्यन्नतः पुरुषोऽतदात्माऽपि परमार्थतो बुद्ध्यसरूपोऽपि तत्सरूप इव प्रकाशते तदनुकारी भवति स्फटिक इव जपासरूप इत्यर्थः। अर्थाकारत्वस्यैवार्थग्रहणरूपतायाः बुद्धिस्थले सिद्धत्वादित्यर्थः। प्रतिबिम्बरूपेण च मिथ्यासारूप्येण न पारमार्थिकासारूप्याविरोधः। यथोक्तयोः सारूप्यवैरूप्ययोः **पञ्चशिखाचार्यवाक्यं** प्रमाणयति—**तथा चोक्तमिति**। भोक्तृशक्तिर्बुद्धिवत्परिणामिनी भवति तथा बुद्धिवत्स्वविषये **संक्रान्ता** उपर-

क्ताऽपि च भवति, विकारहेतुसंयोगस्यैवोपरागत्वात् बुद्धिविकारप्रतिबिम्बेनैवोपपत्तौ पुरुषस्य विकारकल्पनावैयर्थ्यात्। आभ्यां विशेषणाभ्यां वैरूप्यं दर्शितम्। इदानीं सारूप्यं दर्शयितुमादौ बुद्धेश्चिद्रूपत्वमुपपादयति—**परिणामिन्यर्थं** इति। परिणामिनि स्वस्वार्थे विषये बुद्धौ प्रतिबिम्बरूपेण संक्रान्तेवोपरक्तेव सती तद्वृत्तिं विषयाद्याकारामनुपतति चेतनामिव करोति यथा सूर्यो जलेऽनुपतन् जलं सूर्यमिव करोति तद्वत्। अनेन बुद्धे रूपं दर्शयित्वा पुरुषस्य बुद्धिसारूप्यं दर्शयति—**तस्याश्चेति**। हिशब्दोऽवधारणे। तस्या अपि भोक्तृशक्तेर्ज्ञानवृत्तिर्ज्ञानरूपा वृत्तिर्बुद्धिवृत्त्यविशिष्टैवेत्याख्यायते इत्यन्वयः। अत्र हेतुः प्राप्तेति। उपग्रह उपरागः उक्तरीत्या प्रातचैतन्योपरागकल्पाया बुद्धिवृत्तेरनुकारिणी प्रतिबिम्बोद्ग्राहिणी। तन्मात्रतयेति ज्ञानवृत्तेर्विशेषणम्। तथा च परस्परप्रतिबिम्बात् द्वयोरपि चेतनत्वसुखादिपरिणामकत्वरूपं सारूप्यमित्यर्थः। आख्यायत इत्यनन्तरमितिशब्दः पूरणीयः। तदनेन सूत्रेण जीवेश्वरसाधारण्येनैव चिन्मात्रत्वमुक्तम्। तथा च श्रुतिस्मृती—**चेतामात्रः प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञः**

ज्ञानमेव परं ब्रह्म ज्ञानं बन्धाय चेष्यते।
ज्ञानात्मकमिदं विश्वं न ज्ञानाद्विद्यते परम्।

इति। ये तु **वैशेषिकादयो** ज्ञानाश्रयमात्मानं मन्यन्ते ते **श्रुतिस्मृतिविरो**धेनोपेक्षणीयाः। किंच लाघवात् प्रतिपुरुषमेकैकमात्रव्यक्तिनित्यज्ञानसिद्धौ तस्याश्रयो गौरवात् न कल्प्यते, जानामीतिप्रत्यस्य संयोगसम्बन्धेनैवोपपत्तेः। यथा हीन्धनं तेजस्वीति प्रत्ययः संयोगसम्बन्धेन प्रमा तथैव बुद्धौ ज्ञानाख्यद्रव्यसंयोगसंबन्धेन ज्ञानवत्त्वप्रत्ययः प्रमैव। लोकानामहमितिप्रत्यये चावश्यं बुद्धिरपि भासते, अनादिमिथ्याज्ञानवासनाऽऽख्यदोषस्य प्रतिबन्धे मानाभावात्। अतोऽहं जानामीत्यविदुषां प्रत्ययोऽहमंशे भ्रमो ज्ञानवत्त्वांशे प्रमेत्यावयोः समानमेव। विदुषां तु जानामीति प्रत्ययोऽसिद्ध एव, परमेश्वरस्य सर्वज्ञत्वादिव्यवहारस्तु लोकव्यवहारादिति। अधिकं तु **सांख्यभाष्यादौ** प्रोक्तमिति दिक्॥ २०॥

तदर्थं एव दृश्यस्यात्मा ॥ २१ ॥

दृशिरूपस्य पुरुषस्य कर्मरूपतामापन्नं दृश्यमिति तदर्थं एव दृश्यस्यात्मा स्वरूपं भवतीत्यर्थः। तत्स्वरूपं तु पररूपेण प्रतिलब्धात्मकं भोगापवर्गार्थतायां कृतायां पुरुषेण न दृश्यत इति। स्वरूपहानादस्य नाशः प्राप्तः, न तु विनश्यति॥ २१॥

तत्त्ववैशारदी

द्रष्टृदृश्ययोः स्वरूपमुक्त्वा स्वस्वामिलक्षणसम्बन्धाङ्गं दृश्यस्य द्रष्ट्रर्थत्वमाह—तदर्थं एव दृश्यस्यात्मेति।

व्याचष्टे—दृशिरूपस्य पुरुषस्य भोक्तुः कर्मरूपतां भोग्यतामापन्नं दृश्यमिति, तस्मात्तदर्थ एव द्रष्ट्रर्थ एव दृश्यस्यात्मा भवति न तु दृश्यार्थः। ननु नात्मात्मार्थम् इत्यत आह—स्वरूपं भवतीति। एतदुक्तं भवति—सुखदुःखात्मकं दृश्यं भोग्यम्। सुखदुःखे चानुकूलयितृप्रतिकूलयितृणी तत्त्वेन तदर्थे एव व्यवतिष्ठेते। विषया अपि हि शब्दादयस्तादात्म्यादेव चानुकूलयितारः प्रतिकूलयितारश्च। न चात्मैवैषामनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयश्च, स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्। अतः पारिशेष्याच्चितिशक्तिरेवानुकूलनीया प्रतिकूलनीया च। तस्मात्तदर्थमेव दृश्यं न तु दृश्यार्थम्। अतश्च तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा न दृश्यार्थः, यत्स्वरूपमस्य यावत्पुरुषार्थमनुवर्तते, निर्वर्तिते च पुरुषार्थे निवर्तते इत्याह—स्वरूपमिति। स्वरूपं तु दृश्यस्य जडं पररूपेणात्मरूपेण चैतन्येन प्रतिलब्धात्मकमनुभूतस्वरूपं भोगापवर्गार्थतायां कृतायां पुरुषेण न दृश्यते। भोगः सुखाद्याकारः शब्दाद्यनुभवः। अपवर्गः सत्त्वपुरुषान्यतानुभवः। तच्चैतदुभयमप्यजानतो जडाया बुद्धेः पुरुषच्छायापत्त्येति पुरुषस्यैव। तथा च पुरुषभोगापवर्गयोः कृतयोर्दृश्यस्य भोगापवर्गार्थिता समाप्यत इति भोगापवर्गार्थतायां कृतायामित्युक्तम्। अत्रान्तरे चोदयति—स्वरूपहानादिति। परिहरति— न तु विनश्यतीति ॥ २१ ॥

योगवार्त्तिकम्

बुद्ध्यतिरिक्ते द्रष्टरि प्रमाणमाह सूत्रकारः—

तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा। तस्य पुरुषस्यार्थः प्रयोजने भोगापवर्गावेवार्थः प्रयोजनं यस्य स तथेति मध्यमपदलोपी समासः, भोगापवर्गप्रयोजनकमेव दृश्यस्य स्वरूपं कार्यकारणात्मकं गुणत्रयं न स्वार्थमित्यर्थः। तथा च गुणाः परार्थाः संहत्यकारित्वात् शय्याऽऽदिवदित्यनुमानेन बुद्ध्याद्यतिरिक्तस्य पुरुषाख्यस्य परस्य सिद्धिरिति भावः। इदं चानुमानं पूर्वसूत्रे व्याख्यातम्। तदर्थमेव दृश्यमित्येतावन्मात्रेणैव निर्वाहेऽप्यात्मपदं धात्वर्थे दर्शने तदर्थत्वान्वयभ्रमनिरासाय प्रयुक्तमिति।

तदर्थत्वे युक्तिं वदन् सूत्रं व्याचष्टे—दृशिरूपस्येति। यतो दृशिरूपस्य पुरुषस्य यत् कर्मैव कर्म दर्शनं तद्विषयतां गतमेव वस्तु दृश्यं भवति, दर्शनं च सर्ववस्तूनां प्रयोजनमिति सर्वसंमतमतस्तदर्थमेव दृश्यस्य गुणादेः स्वरूपं भवति तिष्ठतीत्यर्थः। न हि परप्रयोजनकं वस्तु परप्रयोजनं विना क्षणमपि स्थातुं क्षमते, नित्यमनित्यं वा प्रयोजनं विना कस्यापि परार्थस्यावस्थानादर्शनेन पुरुषार्थस्य तत्स्थितिहेतुत्वसिद्धेरिति भावः। अनेन च सूत्रेण चैतन्याधीना सत्ता दृश्यस्य न स्वत इति सिद्धम् ॥ २१ ॥

कस्मात् ?

कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् ॥ २२ ॥

कृतार्थमेकं पुरुषं प्रति दृश्यं नष्टमपि नाशं प्राप्तमप्यनष्टं तदन्यपुरुषसाधारणत्वात् । कुशलं पुरुषं प्रति नाशं प्राप्तमप्यकुशलान्पुरुषान्प्रति न कृतार्थमिति तेषां दृशेः कर्मविषयतामापन्नं लभत एव पररूपेणात्मरूपमिति । अतश्च दृग्दर्शनशक्त्योर्नित्यत्वादनादिः संयोगो व्याख्यात इति । तथा चोक्तम्—धर्मिणामनादिसंयोगाद्धर्ममात्राणामप्यनादिः संयोग इति ॥ २२ ॥

तत्त्ववैशारदी

नन्वत्यन्तानुपलभ्यं कथं न विनश्यतीत्याशयवान्पृच्छति—कस्मादिति । सूत्रेणोत्तरमाह—कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् । कृतोऽर्थो यस्य पुरुषस्य स तथा । तं प्रति नष्टमप्यनष्टं तद्दृश्यम् । कुतः ? सर्वान् पुरुषान्कुशलानकुशलान्प्रति साधारणत्वात् ।

व्याचष्टे—**कृतार्थमेकमिति** । नाशोऽदर्शनम् । अनष्टं तु दृश्यम्, अन्यपुरुषसाधारणत्वात् । तस्माद्दृश्यात्परस्यात्मनश्चैतन्यं रूपं तेन, तदिह श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रसिद्धमव्यक्तमनवयवमेकमनाश्रयं व्यापि नित्यं विश्वकार्यशक्तिमत् । यद्यपि कुशलेन तं प्रति कृतकार्यं न दृश्यते तथाप्यकुशलेन दृश्यमानं न नास्ति । न हि रूपमन्धेन न दृश्यत इति चक्षुष्मतापि दृश्यमानमभावप्राप्तं भवति । न च प्रधानवदेक एव पुरुषः, तन्नानात्वस्य जन्ममरणसुखदुःखोपभोगमुक्तिसंसारव्यवस्थया सिद्धेः । एकत्वश्रुतीनां च प्रमाणान्तरविरोधात्कथञ्चिद्देशकालविभागाभावेन भक्त्याप्युपपत्तेः । प्रकृत्येकत्वपुरुषनानात्वयोश्च श्रुत्यैव साक्षात्प्रतिपादनात् ।

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥

इति श्रुतिः । अस्या एव श्रुतेश्चानेन सूत्रेणार्थोऽनूदित इति । यतो दृश्यं नष्टमप्यनष्टं पुरुषान्तरं प्रत्यस्ति, अतो दृग्दर्शनशक्त्योर्नित्यत्वादनादिः संयोगो व्याख्यातः । अत्रैवागमिनामनुमतिमाह—**तथा चोक्तमिति** । धर्मिणां गुणानामात्मभिरनादिसंयोगाद्धर्ममात्राणां महदादीनामप्यनादिः संयोग इति । एकैकस्य महदादेः संयोगोऽनादिरप्यनित्य एव यद्यपि तथापि सर्वेषां महदादीनां नित्यः, पुरुषान्तराणां साधारणत्वाद्, अत उक्तं **धर्ममात्राणामिति** । मात्रग्रहणेन व्याप्तिं गमयति । अत एतद्भवति—यद्यप्येकस्य महतः संयोगोऽतीततामापन्नस्तथापि महदन्तरस्य पुरुषाणां संयोगो नातीत इति नित्य उक्तः ॥ २२ ॥

योगवार्त्तिकम्

सूत्रान्तरमवतारयितुमुपक्रमते—**तत्स्वरूपमिति** । ननु दृश्यस्वरूपं यदि परस्य पुरुषस्य रूपेण दर्शनेन निमित्तेन तदर्थं प्रति लब्धात्मकं लब्धसत्ताकं तर्हि भोगापवर्गार्थतायां भोगापवर्गरूपे पुरुषस्यार्थसमूहे कृते सति पुरुषेण न दृश्यत इति कृत्वा स्वरूपत्यागान्नाशोऽत्यन्तोच्छेदोऽस्य गुणादेः प्रसक्त इत्यर्थः । प्रयोजनसमाप्त्या हि प्रयोजनकारि नाश्यत इति धर्माधर्मवासनाचित्तादिस्थले दृष्टम् । तथा च प्रकृतिनित्यत्वसृष्ट्यादिप्रवाहानुच्छेदनित्यैश्वर्यादिसिद्धान्तहानिरिति पूर्वः पक्षः । अत्र सिद्धान्तमाह—**न तु विनश्यतीति** । पृच्छति—**कस्मादिति** । अत्र प्रत्युत्तरं सूत्रं पठति—

कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् ।

व्याचष्टे—**कृतार्थमिति** । बुद्ध्या कृतः समापितोऽर्थो यस्येति कृतार्थमेकं कंचिन्मुक्तपुरुषं प्रति गुणादिकं नष्टं प्रयोजनाकरणात् राज्ञो राज्यवन्नष्टमपि सामान्यतो न नष्टं तस्मिन्नकृतार्थे अन्यपुरुषे च तस्य साधारणत्वादित्यर्थः । योजितं सूत्रं तात्पर्यतो व्याचष्टे—**कुशलमित्यादिना—रूपमितीत्यन्तेन** । कुशलं कल्याणमुक्तम् । अकृतोऽर्थो येनेत्यकृतार्थम् । शेषं व्याख्यातप्रायम् । सोऽयं सूत्रार्थः श्रुत्याऽप्यनुगृहीतः । यथा—

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥

इति । तदनेन सूत्रेण प्रकृतिनित्यत्वं पुरुषबहुत्वं च प्रतिपादितम्, तथा पुरुषभेदात् प्रकृतेर्बहुत्वं नास्तीत्येवंरूपं प्रकृतेरेकत्वं च प्रतिपादितं विज्ञानवादादिनिरासायेति । नन्वेवं—

यथा घटीकुम्भकमण्डलुस्थमाकाशमेकं बहुधा हि भिन्नम् ।
तथा सुबाहुः स च काशिपोऽहमन्ये च देहेषु शरीरभेदैः ॥

इत्येवंविधश्रुतिस्मृतिशतोक्तं सर्वात्मनामैक्यं विरुद्धमिति चेत्? न; तादृशवाक्यैः प्रकरणभेदेन क्वचिदवैधर्म्यलक्षणाभेदप्रतिपादनात्, सर्वात्मनामवैधर्म्यज्ञानेनैवापरिणामितया बुद्ध्याद्यभिमाननिवृत्तितो मोक्षसिद्धेः, क्वचिच्चाविभागलक्षणाभेदप्रतिपादनात् । ततश्चैकस्यैव परमात्मनो मुख्यात्मता सिध्यतीति । एतच्च सर्वं **ब्रह्ममीमांसाभाष्ये श्रुतिभाष्यादिषु** च प्रपञ्चितमस्माभिः । न पुनस्तादृशवाक्यानां जीवात्मपरमात्माखण्डतापरत्वं सम्भवति, बन्धमोक्षानुपपत्तिरूपसत्तर्कानुग्रहेण बलवद्भिर्भेदग्राहकश्रुतिस्मृतिशतैर्विरोधात्; अधिकं तु भेददर्शनात्, **अंशो नानाव्यपदेशादिति ब्रह्ममीमांसामारभ्य** सर्वदर्शनसूत्रैरतिस्फुटमात्मभेदप्रतिपादनेन भेदस्यैव श्रुत्यर्थत्वावधारणाच्च ।

अपि च सर्वात्मनामैक्यमात्रज्ञानान्न संसाराभिमाननिवृत्तिः सम्भवति, एकस्मिन्नेवाकाशेऽवच्छेदभेदेन शब्दतदभाववद् एकस्मिन्नेवात्मनि अवच्छेद-भेदेन संसारासंसारयोः सम्भवात्। विवेकज्ञानापेक्षणे च तत एवाभिमाननिवृत्ते-रैक्यज्ञानस्य न दृष्टद्वारा मोक्षहेतुत्वं स्यात्। नाप्यात्मैक्यज्ञानात् सर्वात्मब्रह्मो-पासनं संभवति, साक्षात् कुक्कुरत्वादिदृष्ट्याऽत्र ब्रह्मणो निन्दाया एव प्रसङ्गात्, जडवर्गेष्वविभागलक्षणाभेदेनोपासनाया अवश्यकल्प्यत्वेन चेतन-वर्गेष्वपि तथैवौचित्याच्च। तस्मात् प्रयोजनाभावात् नात्माखण्डताप्रतिपा-दने श्रुतिस्मृत्योस्तात्पर्यम्। अधिकं तु ब्रह्ममीमांसायामस्माभिराधुनिक-वेदान्तिब्रुवमतखण्डनावसरे प्रतिपादितमिति दिक्। तदेवं **विशेषाविशेषे**त्या-दिसूत्रगणेन द्रष्टुः पुरुषस्य स्वत एव दर्शनशक्तेश्च बुद्धेः कारणरूपेण नित्यत्वे सिद्धे तयोः संयोगः प्रवाहरूपेणानादिरिति शास्त्रेषु व्याख्यानमुपपन्नमित्याह—**अतश्चेति**। विनाशित्वेऽपि भावरूपाणां गुणानामनादित्वं न घटेत ततश्च तत्कार्यबुद्धेः ततश्च बुद्धिपुरुषसंयोगस्येति भावः। बुद्धिपुरुषसंयोगस्य प्रवाहरूपे-णानादित्वे पञ्चशिखाचार्यसंवादमाह—**तथा चोक्तमिति**। धर्मिणां गुणानां पुरुषैः सहानादिसंयोगादिति तु गुणनित्यत्वं विना धर्मसामान्यानां बुद्ध्या-दीनां संयोगानादित्वं न घटत इति प्रतिपादनाय प्रदर्शितम्। तदेवं प्रकाश-प्रवृत्तीत्यादिसूत्रैः पञ्चविंशतितत्त्वान्यत्र संक्षेपतो विवेकेनोक्तानि। विस्तरस्तु **सांख्यदर्शने** द्रष्टव्यः, प्रकृतिपुरुषविवेकस्यैव मुख्यतस्तत्र प्रतिपादनात् अत्र योगस्यैवेति ॥ २२ ॥

संयोगस्वरूपाभिधित्सयेदं सूत्रं प्रववृते—

स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ॥ २३ ॥

पुरुषः स्वामी दृश्येन स्वेन दर्शनार्थं संयुक्तः। तस्मात्संयोगाद् दृश्यस्योपलब्धिर्या स भोगः, या तु द्रष्टुः स्वरूपोपलब्धिः सोऽपवर्गः। दर्शनकार्यावसानः संयोग इति दर्शनं वियोगस्य कारणमुक्तम्। दर्शनमदर्शनस्य प्रतिद्वन्द्वीत्यदर्शनं संयोगनिमित्तमुक्तम्। नात्र दर्शनं मोक्षकारणम्, अदर्शनाभावादेव बन्धाभावः स मोक्ष इति। दर्शनस्य भावे बन्धकारणस्यादर्शनस्य नाश इत्यतो दर्शनज्ञानं कैवल्यकारण-मुक्तम्।

किं चेदमदर्शनं नाम ?

१—किं गुणानामधिकारः ?

२—आहोस्विद् दृशिरूपस्य स्वामिनो दर्शितविषयस्य प्रधानचित्त-स्यानुत्पादः स्वस्मिन्दृश्ये विद्यमाने दर्शनाभावः ?

३—किमर्थवत्ता गुणानाम् ?

४—अथाविद्या स्वचित्तेन सह निरुद्धा स्वचित्तस्योत्पत्तिबीजम् ?

५—किं स्थितिसंस्कारक्षये गतिसंस्काराभिव्यक्तिः ? यत्रेदमुक्तं—प्रधानं स्थित्यैव वर्तमानं विकाराकरणादप्रधानं स्यात्, तथा गत्यैव वर्तमानं विकारनित्यत्वादप्रधानं स्यात् । उभयथा चास्य प्रवृत्तिः प्रधानव्यवहारं लभते, नान्यथा । कारणान्तरेष्वपि कल्पितेष्वपि समानश्चर्चः ।

६—दर्शनशक्तिरेवादर्शनमित्येके; प्रधानस्यात्मख्यापनार्था प्रवृत्तिरिति श्रुतेः । सर्वबोध्यबोधसमर्थः प्राक्प्रवृत्तेः पुरुषो न पश्यति, सर्वकार्यकरणसमर्थं दृश्यं तदा न दृश्यत इति ।

७—उभयस्याप्यदर्शनं धर्म इत्येके । तत्रेदं दृश्यस्य स्वात्मभूतमपि पुरुषप्रत्ययापेक्षं दर्शनं दृश्यधर्मत्वेन भवति, तथा पुरुषस्यानात्मभूतमपि दृश्यप्रत्ययापेक्षं पुरुषधर्मत्वेनेव दर्शनमवभासते ।

८—दर्शनज्ञानमेवादर्शनमिति केचिदभिदधति । इत्येते शास्त्रगता विकल्पाः । तत्र विकल्पबहुत्वमेतत्सर्वपुरुषाणां गुणानां संयोगे साधारणविषयम् ॥ २३ ॥

तत्त्ववैशारदी

तदेवं तादर्थ्ये संयोगकारण उक्ते प्रासङ्गिके प्रधाननित्यत्वे संयोगसामान्यनित्यत्वे हेतौ चोक्ते संयोगस्य यत्स्वरूपमसाधारणो विशेष इति यावत्तदभिधित्सयेदं सूत्रं प्रववृते—**स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोग इति ।** यतो दृश्यं तदर्थमतस्तज्जनितमुपकारं भजमानः पुरुषस्तस्य स्वामी भवति । भवति च तद् दृश्यमस्य स्वम् । स चानयोः संयोगः शक्तिमात्रेण व्यवस्थितस्तत्स्वरूपोपलब्धिहेतुः ।

तदेतद्भाष्यमवद्योतयति—**पुरुष इति । पुरुषः स्वामी** योग्यतामात्रेण **दृश्येन स्वेन** योग्यतयैव **दर्शनार्थं संयुक्तः** । शेषं सुगमम् । स्यादेतत्—द्रष्टुः स्वरूपोपलब्धिरपवृज्यतेऽनेनेत्यपवर्ग उक्तः । न च मोक्षः साधनवान्, तथा सत्ययं मोक्षत्वादेव च्यवेतेत्यत आह—**दर्शनकार्यावसान** इति । दर्शनकार्यावसानो बुद्धिविशेषेण सह पुरुषविशेषस्य संयोग इति दर्शनं वियोगकारणमुक्तम् । कथं पुनर्दर्शनकार्यावसानत्वं संयोगस्येत्यत आह—**दर्शनमिति** । ततः किमित्यत आह—**अदर्शनमिति** । अदर्शनमविद्या **संयोगनिमित्त**मित्युक्तम् । उक्तमर्थं स्पष्टयति—**नात्रेति** । ननु दर्शनमदर्शनं विरोधि विनिवर्तयतु, बन्धस्य तु कुतो निवृत्तिरित्यत आह—**दर्शनस्येति** । बुद्ध्यादिविविक्तस्यात्मनः स्वरूपावस्थानं मोक्ष उक्तः, न तस्य साधनं दर्शनमपि त्वदर्शननिवृत्तिरित्यर्थः ।

असाधारणं संयोगहेतुमदर्शनविशेषं ग्रहीतुमदर्शनमात्रं विकल्पयति—**किं चेदमिति** ।

पर्युदासं गृहीत्वाह—**किं गुणानामधिकार** इति। अधिकारः कार्यारम्भणसामर्थ्यम्। ततो हि संयोगः संसारहेतुरुपजायते।

प्रसज्यप्रतिषेधं गृहीत्वा द्वितीयं विकल्पमाह—**आहोस्विदिति**। दर्शितो विषयः शब्दादिः सत्त्वपुरुषान्यता च येन चित्तेन तस्य तद्विषयस्यानुत्पादः। एतदेव स्फोरयति—**स्वस्मिन्दृश्ये** शब्दादौ सत्त्वपुरुषान्यतायां चेति। तावदेव प्रधानं विचेष्टते न यावद् द्विविधं दर्शनमभिनिर्वर्तयति। निष्पादितोभयदर्शनं तु विनिवर्तत इति।

पर्युदास एव तृतीयं विकल्पमाह—**किमर्थवत्ता गुणानाम्** इति। सत्कार्यवादसिद्धौ हि भाविनावपि भोगापवर्गार्थावव्यपदेश्यतया स्त इत्यर्थः।

पर्युदास एव चतुर्थं विकल्पमाह—**अथाविद्येति**। प्रतिसर्गकाले **स्वचित्तेन सह निरुद्धा** प्रधानसाम्यमागता वासनारूपेण स्वचित्तोत्पत्तिबीजम्। तेन दर्शनादन्याऽविद्यावासनैवादर्शनमुक्ता।

पर्युदास एव पञ्चमं विकल्पमाह—किं स्थितिसंस्कारस्य प्रधानवर्तिनः साम्यपरिणामपरम्परावाहिनः क्षये, गतिर्महदादिविकारारम्भस्तद्धेतुः संस्कारः प्रधानस्य गतिसंस्कारस्तस्याभिव्यक्तिः कार्योन्मुखत्वम्। तदुभयसंस्कारसद्भावे मतान्तरानुमतिमाह—**यत्रेदमुक्तमैकान्तिकत्वं व्यासेधद्भिः**, प्रधीयते जन्यते विकारजातमनेनेति **प्रधानम्**। तच्चेत्स्थित्यैव वर्तेत न कदाचिद्गत्या ततो **विकाराकरणान्न** प्रधीयते तेन किञ्चिदित्यप्रधानं स्यात्। अथ गत्यैव वर्तेत न कदाचिदपि स्थित्या, तत्राह—**तथा गत्यैवेति**। क्वचित्पाठः **स्थित्यै गत्यै** इति। तादर्थ्ये चतुर्थी, एवकारश्च द्रष्टव्यः। स्थित्यै चेन्न वर्तेत न क्वचिद्विकारो विनश्येत्। तथा च भावस्य सतो विनाशिनो नोत्पत्तिरपीति विकारत्वादेव च्यवेत। एवं च न प्रधीयतेऽत्र किञ्चिदित्यप्रधानं स्यात्। तदुभयथा स्थित्या गत्या चास्य प्रवृत्तिः प्रधानव्यवहारं लभते नान्यथैकान्ताभ्युपगमे। न केवलं प्रधाने, कारणान्तरेष्वपि परब्रह्मतन्मायापरमाण्वादिषु कल्पितेषु समानश्चर्चो विचारः। तान्यपि हि स्थित्यैव वर्तमानानि विकाराकरणादकारणानि स्युः, गत्यैव वर्तमानानि विकारनित्यत्वादकारणानि स्युरिति च।

पर्युदास एव षष्ठं विकल्पमाह—**दर्शनशक्तिरेवेति**। यथा प्रजापतिव्रते नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यनीक्षणप्रत्यासन्नः संकल्पो गृह्यत एवमिहापि दर्शननिषेधे तत्प्रत्यासन्ना तन्मूला शक्तिरुच्यते। सा च दर्शनं भोगादिलक्षणं प्रसोतुं द्रष्टारं दृश्येन योजयतीति। अत्रैव श्रुतिमाह—**प्रधानस्येति**। स्यादेतत्—आत्मख्यापनार्थं प्रधानं प्रवर्तत इति श्रुतिराह, न त्वात्मदर्शनशक्तिः प्रवर्तत इत्यत आह—**सर्वबोध्यबोधसमर्थ** इति। प्राक्प्रवृत्तेः प्रधानस्य नात्मख्यापनमात्रं

प्रवृत्तौ प्रयोजकम्, असामर्थ्ये तदयोगात्। तस्मात्सामर्थ्यं वृत्तेः प्रयोजकमिति श्रुत्यार्थादुक्तमित्यर्थः। दर्शनशक्तिः प्रधानाश्रयेऽङ्गीकृत्य षष्ठः कल्पः।

इमामेवोभयाश्रयामास्थाय सप्तमं विकल्पमाह—**उभयस्य पुरुषस्य च दृश्यस्य चादर्शनं दर्शनशक्तिर्धर्म इत्येके**। स्यादेतत्—मृष्यामहे दृश्यस्येति, तस्य सर्वशक्त्याश्रयत्वात्। न द्रष्टुरिति पुनर्मृष्यामः, न हि तदाधारा ज्ञानशक्तिः, तत्र ज्ञानस्यासमवायात्। अन्यथा परिणामापत्तिरित्यत आह—**यत्रेदमिति**। भवतु दृश्यात्मकं, तथापि तस्य जडत्वेन तद्गतशक्तिकार्यं दर्शनमपि जडमिति न शक्यं तद्धर्मत्वेन विज्ञातुम्, जडस्य स्वयमप्रकाशत्वात्। अतो दृशेरात्मनः प्रत्ययं चैतन्यच्छायापत्तिमपेक्ष्य दर्शनं तद्धर्मत्वेन भवति विज्ञायते, विषयेण विषयिण उपलक्षणात्। नन्वेतावतापि दृश्यधर्मत्वमस्य ज्ञानस्य भवति, न तु पुरुषधर्मत्वमपीत्यत आह—**तथा पुरुषस्येति**। सत्यं पुरुषस्यानात्मभूतमेव तथापि दृश्यबुद्धिसत्त्वस्य यः प्रत्ययश्चैतन्यच्छायापत्तिस्तमपेक्ष्य पुरुषधर्मत्वेनेव, न तु पुरुषधर्मत्वेन। एतदुक्तं भवति—चैतन्यबिम्बोद्ग्राहितया बुद्धिचैतन्ययोरभेदाद् बुद्धिधर्माश्चैतन्यधर्मा इव चकासतीति।

अष्टमं विकल्पमाह—**दर्शनज्ञानमेव** शब्दादीनामदर्शनं न तु सत्त्वपुरुषान्यताया इति केचित्। यथा चक्षू रूपे प्रमाणमपि रसादावप्रमाणमुच्यते। एतदुक्तं भवति—सुखाद्याकारशब्दादिज्ञानानि स्वसिद्ध्यनुगुणतया द्रष्टृदृश्यसंयोगमाक्षिपन्तीति। तदेवं विकल्प्य चतुर्थं विकल्पं स्वीकर्तुमितरेषां विकल्पानां सांख्यशास्त्रगतानां सर्वपुरुषसाधारण्येन भोगवैचित्र्याभावप्रसङ्गेन दूषयति—**इत्येते शास्त्रगता** इति ॥ २३ ॥

योगवार्त्तिकम्

द्रष्टृदृश्ययोः स्वरूपमुक्तम्। इदानीं तत्संयोगस्य स्वरूपप्रदर्शकं सूत्रमुत्थापयति—**संयोगस्वरूपेति**। द्रष्टृदृश्ययोः संयोगसामान्यं न हेयहेतुः, प्रलयमोक्षादिसाधारण्यात्। अतः संयोगगतविशेषावधारणायेदं सूत्रं प्रवृत्त इत्यर्थः।

स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः। स्वशक्तिर्दृश्यं भोग्यतायोग्यत्वात्, स्वामिशक्तिर्द्रष्टा भोक्तृयोग्यत्वात्, तयोः स्वरूपोपलब्धौ हेतुर्यः संयोगविशेषः स एव द्रष्टृदृश्यसंयोगोऽत्र हेयहेतुरुक्त इत्यर्थः, विभुनो द्रष्टृदृश्यसंयोगसामान्यस्य सार्वकालिकत्वेन हेयाहेतुत्वादिति भावः। स च संयोगविशेषो बुद्धिद्वारकः दृश्यबुद्धिसत्त्वोपाधिरूपः **सर्वे धर्मा** इति पूर्वभाष्यात्। अतो दृश्यवत्या बुद्ध्या संयोग एवात्र संयोगविशेषः,

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः॥

इत्येवंविधश्रुत्यादिभ्यो लिङ्गदेहात्मसंयोगादेवात्मनो विषयदर्शनावगमा-

दिति। एतेन भोक्तृभोग्ययोग्यतैव द्रष्टृदृश्ययोरनादिः संबन्धः, संयोगाङ्गीकारे पुरुषस्य परिणामित्वापत्तेरिति कस्यचित् प्रलापः सूत्रस्वरसाद्धेयः, तथा सति स्वस्वामिभावः संयोग इत्येव सूत्रौचित्यात्, संयोगस्यानाद्यैकव्यक्तित्वे सत्यागामिसूत्राभ्यामुत्पत्तिविनाशवचनानुपपत्तेश्च, चेतनत्वाचेतनत्वातिरिक्तस्य प्रतिनियतस्य योग्यत्वस्य ज्ञानावच्छेदकस्यानिरूपणाच्च, तयोश्च मोक्षकालसाधारण्येन हेयाहेतुत्वात्। यदि च स्वभुक्तवृत्तिवासनावत्त्वं प्रवाहरूपेण च वासनाया अनादित्वं तदेव च संयोग इत्युच्यते, तथाऽपि तादृशसंयोगस्य भाष्यवक्ष्यमाणमविद्यावासनाजन्यत्वादिकं न घटेतैव यथाश्रुतसंयोगत्यागानौचित्यादिकं चेति। यच्चोक्तं संयोगेन परिणामित्वमिति, तत्परिणामलक्षणाज्ञानात्। संयोगविभागमात्रेणाकाशादौ परिणामव्यवहाराभावेन सामान्यगुणातिरिक्तधर्मोत्पत्तिरेव परिणाम इत्युक्तत्वात्। अन्यथा प्रतिसर्गं प्रकृतिपुरुषयोः संयोगविभागौ श्रुतिस्मृत्योः श्रूयमाणौ विरुध्येताम्, न हि प्रतिसर्गं योग्यतोत्पादविनाशौ घटेतां पुरुषस्य परिणामप्रसङ्गात्, यथाश्रुतसंयोगविभागयोरेवोत्पादादिक्रमौचित्याच्चेति दिक्।

सूत्रार्थं विवृणोति—**पुरुष**इत्यादिना **सोऽपवर्ग** इत्यन्तेन। **संयुक्त** इति। भवतीति शेषः। सूत्रे स्वरूपपदं च विवेकख्यातिपर्य्यन्तस्य दर्शनसामान्यस्य संयोगजन्यत्वप्रतिपादनायेति। इदानीं **विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपाय** इति **तस्य हेतुरविद्ये**ति चागामिसूत्रद्वयार्थोऽनेनैव सूत्रेणोपपादित इत्येतत्क्रमेण प्रतिपादयति—**दर्शनकार्येत्यादिना**। कृतकृत्यस्य प्रयोजनाभावेनावस्थानासंभवेन दर्शनरूपकार्यावसानः संयोग इत्यतो दर्शनं द्रष्टृस्वरूपोपलब्धिवियोगकारणमर्थादनेन सूत्रेणोक्तमुपपादितं तथा दर्शनमदर्शनस्य प्रतिद्वन्द्वि विरोधीत्यतोऽदर्शनं संयोगहेतुरित्यप्यर्थादुक्तमुपपादितम्, दर्शनादर्शनयोर्विरोधेन विरुद्धयोरेव वियोगसंयोगयोस्तदुभयकार्यत्वौचित्यादित्यर्थः। ननु अदर्शनं यदि संयोगकारणं तर्हि अदर्शनाभावादेव संयोगविनिवृत्त्यात्मको मोक्षो भविष्यति कथं दर्शनमपि मोक्षहेतुरुच्यते इत्याशङ्कायामाह—**नात्र दर्शनमिति**। अस्मच्छास्त्रे दर्शनं तत्त्वज्ञानं न मोक्षकारणं गौरवात्, विरोधादिभिर्व्यवधानेन मोक्षाव्यवहितप्राक्काले ज्ञाने नियमासंभवात्; किं तु अदर्शनस्य वक्ष्यमाणरूपस्याभावादेव द्रष्टृदृश्यसंयोगाभावः, स एव मोक्ष इत्यर्थः। एतेन मोक्षस्यानिमित्तकतया स्वाभाविकत्वरूपं नित्यत्वं लब्धम्। नन्वेवं **विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपाय** इत्याग्रिमसूत्रविरोधो दर्शनं वियोगस्य कारणमिति स्वोक्तिविरोधश्च तत्राह—**दर्शनस्य भाव** इति। सुगमम्। उक्तं शास्त्रे। तथा च तत्त्वज्ञानं मोक्षे प्रयोजकमात्रमिति।

उत्तरसूत्रेणासाधारणं संयोगहेतुमदर्शनमवधारयितुमुक्तादर्शनं विकल्प्य

पृच्छति—**किं चेदमिति** । किं पुनः संयोगकारणत्वेनोक्तमदर्शनमित्यर्थः । नामेति वाक्यालङ्कारे । यद्यपि संयोगो दर्शनकारणमितिसूत्रणाद्दर्शनस्यानुत्पाद एव संयोगहेतुतयाऽत्र प्रसक्तो नान्यः, तथाऽपि तत्समनियततया अन्येषामपि संशयकोटित्वं बोध्यम् ।

तत्र प्रथमो विकल्पः—किं **गुणानामिति** । गुणानां सत्त्वादीनाम् अधिकारः कार्यारम्भणसामर्थ्यम्, ज्ञानाग्न्यदग्धा कार्यविशेषजननशक्तिरित्यर्थः । ततोऽपि हि संसारहेतुसंयोगविशेषो जायत इति । द्वितीयं विकल्पं परित्यज्य सर्वविकल्पेषु बन्धकत्वगुणयोगेनादर्शनशब्दो गौणः ।

द्वितीयं विकल्पमाह—**आहोस्विदिति** । अदर्शनमित्यत्र दर्शनशब्दस्य करणसाधनत्वप्रतिपादनाय दृशिरूपस्य स्वामिनो दर्शितविषयस्येति चित्तविशेषणम् दृशिस्वरूपाय स्वामिने दर्शितो विषयो येन तस्येत्यर्थः । उक्तमेव विवृणोति—**स्वस्मिन्निति** । स्वस्मिंश्चित्ते पुरुषार्थरूपेण दृश्ये शब्दादिवृत्तौ सत्त्वपुरुषान्यतावृत्तौ च सति यो दर्शनाभावश्चित्तवृत्त्यभाव इत्यर्थः । मोक्षकालीनं दर्शनाभावं व्यावर्त्तयितुं सत्यन्तम् । संयोगाहेतुतया तु तादृशमदर्शनं नात्र विचारणीयं चित्ते हि पुरुषार्थसत्तायामेवादर्शनं संयोगहेतुर्भवति इति भावः ।

व्यर्थतया द्वितीयविकल्पस्य विशेष्यभागपरित्यागमात्रेण तृतीयं विकल्पमाह—**किमर्थवत्तेति** । सत्कार्यसिद्धेर्भाविभोगापवर्गयोरव्यपदेश्ययोः स्वकारणेषु गुणेषु अवस्थानमित्यर्थः ।

चतुर्थं विकल्पमाह—**अथाविद्येति** । पञ्चपर्वा अविद्या प्रलयकाले स्वचित्तेन सह गुणेषु लीना वासनारूपेण स्वाश्रयचित्तस्योत्पत्तिबीजमित्यर्थः । तथा चाविद्यावासनैवादर्शनमिति । अयमेव पक्षः सिद्धान्तो भविष्यति ।

पञ्चमं विकल्पमाह—**किं स्थितीति** । प्रधाननिष्ठस्यासाम्यपरिणामहेतोः स्थितिसंस्कारस्य क्षये सति गतिसंस्कारस्य महदादिरूपविसदृशपरिणामहेतोरभिव्यक्तिरित्यर्थः । तयैव हि प्रकृतिक्षोभद्वारा पुंप्रकृत्योः संयोगो जन्यते इति । तदुभयसंस्कारसद्भावे मतान्तरं प्रमाणयति—**यत्रेदमिति** । स्थित्यै गत्यै इति तादर्थ्ये चतुर्थ्यौ, एवकारौ च तयोः पश्चादध्याहार्यौ । **स्थित्यैवेति** पाठे तु विशेषणे तृतीया इति । तथा च प्रधानं चेत् स्थितिमात्रेण वर्त्तेत तदा विकाराजनकत्वान्न प्रधानं स्यात् मूलकारणत्वं हि प्रधानत्वमिति, तथा गतिमात्रेण चेद्वर्त्तेत तदा महदादीनामपि प्रकृतिवदेव नित्यत्वापत्त्या किं कस्य मूलं स्यादिति न व्यवहारः संभवत्यत उभयथा स्थितिगतिभ्यामेव प्रधानस्यावस्थानं प्रधानव्यवहारं लभते कार्यतया न पुनरन्यथेत्यर्थः । न केवलं मूलकारण एवायं स्थितिगत्योः कालभेदेन निर्णायको विचारः किं तु कल्पितेषु

विकाररूपेषु कारणभेदेषु अपि महदादिष्वेव चर्चो विचारः समान इति प्रसङ्गादवधारयति। नास्तिकानां कुर्वद्रूपतावादमपाकर्तुं कारणान्तरेष्वपीति। स च चर्चो यथा मृदादिकं यदि स्थित्यैव निवृत्त्यैव वर्त्तेत तर्हि कदाऽपि घटानुत्पादनेन कारणत्वहानिः, यदि गत्यैव प्रवृत्त्यैव वर्त्तेत तदा मृद्घटयोर्द्वयोरेव तुल्यकालतया कार्यकारणव्यवस्थाऽनुपपत्तिरतो विकाररूपकारणमपि स्थितिगत्युभयवदेवेति।

षष्ठं विकल्पमाह—दर्शनशक्तिरेवेति। पुरुषायात्मानं दर्शयितुं या क्षमता सा दर्शनशक्तिः सैव चादर्शनमित्यर्थः। इय च शक्तिविवेकख्यात्यनुत्पादरूपा संयोगहेतुः। तथा चोक्तं सांख्यकारारिकया—

> दृष्टाऽहमित्युपरमत्यन्या इति,
> पुरुस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य।
> पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि सयोगस्तत्कृतः सर्गः॥ इति।

तृतीयविकल्पस्थस्य शब्दादिवृत्त्यनुत्पादस्य त्यागादस्य ततो भेदः। प्रधानस्य दर्शनशक्तौ श्रुतिं प्रमाणयति—प्रधानस्येति। कालत्तुतशाखास्थेयं श्रुतिः।

सप्तमं विकल्पमाह—सर्वबोध्येत्यादिनाऽवभासत इत्यन्तेन। सर्वबोधे समर्थोऽपि पुरुषः प्रधानप्रवृत्तेः प्राक् न पश्यति इत्येकमदर्शनं पुरुषनिष्ठमपरं च सर्वकार्याणां करण उत्पादने समर्थं स्वरूपयोग्यमपि दृश्यं प्रधानं तदा प्राक् प्रधानप्रवृत्तेः पुरुषेण न दृश्यत इति दृश्यनिष्ठमदर्शनमित्येवमुभयस्याप्यदर्शनं धर्म इत्येक आहुरित्यर्थः। एतदेवात्रादर्शनमिति शेषः। ननु जडानामदर्शनात्मकत्वात् कथं तेषामदर्शनं धर्मः स्याद्, अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वाद्; अव्यभिचारेण लाघवादेकत्वसिद्धेश्च; कथं वा दृशिस्वरूपस्य पुरुषस्यादर्शनं घटते, प्रकाशरूपस्याप्रकाशरूपत्वासंभवाद् इत्याशङ्क्य समाधत्ते-तत्रेदमिति। तत्रादर्शनद्वयमध्य इदमेकमदर्शनं दृश्यस्वरूपभूतमपि दृश्यधर्मत्वेन विशिष्टं भवति। तत्र हेतुः—पुरुषप्रत्ययापेक्षमिति। पुरुषप्रत्ययं बोधमपेक्ष्य तदविषयतयेति यावत्। तथेति। तथा पुरुषस्य निर्धर्मत्वात् सदा प्रकाशरूपत्वाच्चानात्मभूतमप्यदर्शनं पुरुषधर्मत्वेनैव लौकिकबुद्ध्याऽवभासते। तत्र हेतुः—दृश्यप्रत्ययापेक्षमिति। दृश्यप्रत्ययमपेक्ष्य दृश्यगोचरप्रत्ययाभावेनेति यावत्।

अष्टमं विकल्पमाह—दर्शनज्ञानमिति। ज्ञानं वासनारूपं तस्यापि दृश्यसंयोगहेतुत्वाद्; न तु भोगापवर्गरूपमनागतावस्थं दर्शनमत्रोक्तम्, अर्थवत्तया पौनरुक्त्यादिति। उपसंहरति—इत्येत इति। शास्त्रेष्वेतेऽज्ञानभेदास्तान्त्रिकैरुच्यन्त इत्यर्थः॥ २३॥

यस्तु प्रत्यक्चेतनस्य स्वबुद्धिसंयोगः—

तस्य हेतुरविद्या ॥ २४ ॥

विपर्ययज्ञानवासनेत्यर्थः। विपर्ययज्ञानवासनावासिता च न कार्यनिष्ठां पुरुषख्याति बुद्धिः प्राप्नोति, साधिकारा पुनरावर्तते। सा तु पुरुषख्यातिपर्यवसाना कार्यनिष्ठां प्राप्नोति, चरिताधिकारा निवृत्तादर्शना बन्धकारणाभावान्न पुनरावर्तते।

अत्र कश्चित्षण्डकोपाख्यानेनोद्घाटयति—मुग्धया भार्ययाभिधीयते षण्डकः—आर्यपुत्र ! अपत्यवती मे भगिनी किमर्थं नाहमिति। स तामाह—मृतस्तेऽहमपत्यमुत्पादयिष्यामीति। तथेदं विद्यमानं ज्ञानं चित्तनिवृत्ति न करोति, विनष्टं करिष्यतीति का प्रत्याशा। तत्राचार्यदेशीयो वक्ति—ननु बुद्धिनिवृत्तिरेव मोक्षः, अदर्शनकारणाभावाद् बुद्धिनिवृत्तिः। तच्चादर्शनं बन्धकारणं दर्शनान्निवर्तते। तत्र चित्तनिवृत्तिरेव मोक्षः। किमर्थमस्थान एवास्य मतिविभ्रमः ॥ २४ ॥

तत्त्ववैशारदी

चतुर्थं विकल्पं निर्धारयितुं सूत्रमवतारयति—**यस्तु प्रत्यक्चेतनस्य स्वबुद्धिसंयोग** इति। प्रतीपमञ्चति प्राप्नोतीति प्रत्यक् असाधारणस्तु संयोग एकैकस्य पुरुषस्यैकैकया बुद्ध्या वैचित्र्यहेतुः। सूत्रं पठति—**तस्येति**।

नन्वविद्या विपर्ययज्ञानम्, तस्य भोगापवर्गयोरिव स्वबुद्धिसंयोगो हेतुः, असंयुक्तायां बुद्धौ तदनुत्पत्तेः। तत्कथमविद्या संयोगभेदस्य हेतुरित्यत आह—**विपर्ययज्ञानवासनेति**। सर्गान्तरीयाया अविद्यायाः स्वचित्तेन सह निरुद्धाया अपि प्रधानेऽस्ति वासना। तद्वासनावासितं च प्रधानं तत्तत्पुरुषसंयोगिनीं तादृशीमेव बुद्धिं सृजति। एवं पूर्वपूर्वसर्गेष्वित्यनादित्वाददोषः। अत एव प्रतिसर्गावस्थायां न पुरुषो मुच्यत इत्याह—**विपर्ययज्ञानेति**। यदा पुरुषख्याति कार्यनिष्ठां प्राप्ता तदा विपर्ययज्ञानवासनाया बन्धकारणस्याभावान्न पुनरावर्तत इत्याह—**सा त्विति**।

अत्र कश्चिन्नास्तिकः कैवल्यं षण्डकोपाख्यानेनोपहसति। षण्डकोपाख्यानमाह—**मुग्धयेति**। किमर्थमित्यर्थशब्दो निमित्तमुपलक्षयति, प्रयोजनस्यापि निमित्तत्वात्। षण्डकोपाख्यानेन साम्यमापादयति—**तथेदं विद्यमानं** गुणपुरुषान्यताख्यातिज्ञानं **चित्तनिवृत्ति न करोति,** परवैराग्येण ज्ञानप्रसादमात्रेण ससंस्कारं निरुद्धं **विनष्टं करिष्यतीति का प्रत्याशा**। यस्मिन्सत्येव यद्भवति तत्तस्य कार्यम्, न तु यस्मिन्नसतीति भावः। अत्रैकदेशिमतेन परिहारमाह—**अत्रेति**। ईषदपरिसमाप्त आचार्य आचार्यदेशीयः। आचार्यस्तु वायुप्रोक्ते कृतलक्षणः—

आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि ।
स्वयमाचरते यस्मादाचार्यस्तेन चोच्यते ।।

इति । भोगविवेकख्यातिरूपपरिणतबुद्धिनिवृत्तिरेव मोक्षः, न तु बुद्धिस्वरूपनिवृत्तिः । सा च धर्ममेघान्तविवेकख्यातिप्रतिष्ठाया अनन्तरमेव भवति सत्यपि बुद्धिस्वरूपमात्रावस्थान इत्यर्थः । एतदेव स्फोरयति—**अदर्शनस्य बन्धकारणस्याभावाद् बुद्धिनिवृत्तिः । तच्चादर्शनं बन्धकारणं दर्शनान्निवर्तते ।** दर्शननिवृत्तिस्तु परवैराग्यसाध्या, सत्यपि बुद्धिस्वरूपावस्थाने मोक्ष इति भावः । एकदेशिमतमुपन्यस्य स्वमतमाह—**तत्र चित्तनिवृत्तिरेव मोक्षः ।** ननूक्तं दर्शने निवृत्तेऽचिराच्चित्तस्वरूपनिवृत्तिर्भवतीति कथं दर्शनकार्येत्यत आह—**किमर्थमस्थाने मतिविभ्रम** इति । अयमभिसन्धिः—यदि दर्शनस्य साक्षाच्चित्तनिवृत्तौ कारणभावमङ्गीकुर्वीमहि तत एवमुपालभ्येमहि, किं तु विवेकदर्शनं प्रकर्षकाष्ठां प्राप्तं निरोधसमाधिभावनाप्रकर्षक्रमेण चित्तनिवृत्तिमत्पुरुषस्वरूपावस्थानोपयोगीत्यातिष्ठामहे, तत्कथमुपालभ्येमहीति ।। २४ ।।

योगवार्त्तिकम्

संयोगभेदेन सर्वेषामेवादर्शनानां हेतुत्वं सिद्धान्तयन्नेव संयोगविशेषहेत्वदर्शनविशेषपरतयोत्तरसूत्रमवतारयति—**तत्र विकल्पेति** । तत्रादर्शने विकल्पबहुत्वं भेदबाहुल्यमेतत्पुरुषसामान्यस्य गुणसामान्यस्य च पुरुषार्थहेतुसंयोगसामान्यं प्रति कारणतायां बोध्यम् ।

यस्तु प्रत्येकचेतनस्य तत्तच्चेतनस्य स्वबुद्धिसंयोगो हेयहेतुः **स्वस्वामीत्यादिप्रकृतसूत्रेणोक्तः तस्य हेतुरविद्या** चतुर्थविकल्परूपमदर्शनमेवेति सूत्रेण सहान्वयः । **प्रत्यक्चेतनस्येति** पाठे स्वस्वबुद्ध्यनुगमशीलचेतनस्येत्यर्थः । अयं भावः—अविद्याक्षयोत्तरमपि जीवन्मुक्तस्य भोगार्थं विषयरूपेण परिणतैर्गुणैः सह संयोग उत्पद्यतेऽतो नाविद्या गुणपुषसंयोगसामान्ये हेतुः किं तु यथोक्तो गुणाधिकारादिरेव, स्वबुद्धिसंयोगस्तु जन्मापरनामाऽविद्यां विना न भवतीति बुद्धिपुरुषसंयोग एवासाधारण्येनाविद्याहेतुर्भवति । सैव च बुद्धिः संयोगद्वारा द्रष्टृदृश्यसंयोगहेतुर्विद्योच्छेद्या च भवतीत्याशयेन सैवोत्तरसूत्रेण सूच्यते, न गुणाधिकारादिः, तस्य ज्ञानानुच्छेद्यत्वाद् । एकस्य पुंसो मुक्तावपि पुरुषान्तरार्थं गुणाधिकारादितादवस्थ्याद् । यदेव च पुरुषेणोच्छेत्तुं शक्यते तदेव हेयनिदानमत्र प्रतिपादनीयम् ; अन्यथा कालकर्मेश्वरादीनामपि हेयहेतुसंयोगकारणतया तेषामप्यत्र प्रतिपाद्यताऽऽपत्तेरिति ।

तस्य हेतुरविद्या । तस्य द्रष्टृदृश्यसंयोगस्य बुद्धिपुरुषसंयोगद्वारा हेतुरविद्येत्यर्थः ।

भाष्यकारेण च सूत्रकारतात्पर्याभिप्रायेणैव तस्येत्यस्य बुद्धिसंयोगस्येत्यर्थ[1] उक्तः; न तु साक्षादेव द्रष्टृदृश्यसामान्यसंयोगस्यैव पूर्वसूत्रे प्रकृतत्वात्। **बुद्धिसंयोगस्येति**। अविद्या चात्र नानात्मन्यात्मबुद्धिमात्रम्, तस्य बुद्धिसंयोगाहेतुत्वाद्; अनित्यादौ नित्यादिबुद्धिरूपाणामविद्यानां वक्ष्यमाणविवेकख्यातिनाश्यत्वानुपपत्तेश्च। सा चाविद्या बुद्धिसंयोगजन्यतया तदव्यवहितप्राक्काले न सम्भवतीत्यत आह **भाष्यकारः-विपर्ययेति**। सर्गान्तरीयाविद्यायाः स्वचित्तेन सह निरुद्धायाः प्रधाने या वासना स्थिता तया वासितं प्रधानं तत्पुरुषसंयोगिनीं तादृशीमेव बुद्धिं सृजतीत्यनादित्वान्न दोषः। अविद्यावासनायां बुद्धिपुरुषसंयोगहेतुत्वे युक्तिमाह—**विपर्ययेति**। विपर्ययज्ञानवासनाबलात् पुरुषख्यातिरूपां कार्यनिष्ठां स्वकर्त्तव्यचरमावधिं न प्राप्नोति बुद्धिरतः स्वाधिकारतया पुनरावर्त्तते पुरुषेण संयुज्यते, सा तु बुद्धिः पुरुषान्यताख्यातिपर्यन्ता सती कार्यसमाप्तिं प्राप्नोति परवैराग्योत्पादात्, ततश्च चरिताधिकारा निष्पादितकार्या निवृत्ताविद्या सती संयोगाख्यबन्धस्य कारणाभावात् न पुनः पुरुषेण संयुज्यत इत्यर्थः। तथा चान्वयव्यतिरेकाभ्यां विपर्ययवासनाबुद्धिः पुरुषसंयोगहेतुरिति भावः।

पुरुषख्यात्या चित्तस्य निवृत्तिरिति यदुक्तं तत्र **नातिकाक्षेपं** निराचिकीर्षुस्तं प्रदर्शयति— **अत्र कश्चिदिति**। षण्डकोपाख्यानेन दृष्टान्तेनोद्घाटयति आक्षिपतीत्यर्थः। नपुंसकाख्यानमेवाह—**मुग्धयेत्यादिना-उत्पादयिष्यतीत्यन्तेन**। सः = षण्डकः। तां = भार्याम्। **विनष्टमिति**। विनष्टं परवैराग्येण निरुद्धं ज्ञानं चित्तनिवृत्तिरूपं मोक्षं करिष्यतीति नास्ति प्रत्याशेत्यर्थः। उपेक्षासूचनाय **पूर्वाचार्यमुखेनात्र** सिद्धान्तमाह—**तत्रेति**। ईषदसमाप्त आचार्य आचार्यदेशीयः। उपेक्षणीये प्रत्युत्तरदानमात्रेणाचार्यदेशीयत्वम्। आचार्यश्च **वायौ प्रोक्तः**—

आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि।
स्वयमाचरते यस्मादाचार्यस्तेन चोच्यते॥ इति।

नन्विति सम्बोधने। एतदुक्तं भवति—ज्ञानं न साक्षान्मोक्षहेतुरस्माभिरिष्यते किन्त्वविद्याख्यादर्शननिवृत्तितत्कार्यनिरोधयोगद्वारा, तथा च विनष्टमपि ज्ञानं बुद्धिपुरुषवियोगरूपमोक्षव्यापारद्वारा कारणं सम्भवत्येवेति। ननु यद्ययमा**चार्यदेशीयः** तर्हि किं बुद्धिचित्तादिनामकान्तःकरणनिवृत्तिमोक्ष एव न भवतीत्याशङ्कायामाह—**तत्र चित्तेति**। चित्तनिवृत्तिर्मोक्षो भवत्येव, किंतु तत्रा-

---

१. अत्र भाष्ये वार्तिककारमतेन 'तस्य बुद्धिसंयोगस्य' इति अधिकः पाठः प्रतीयते।

स्थान एवास्य **नास्तिकस्य** बुद्धिव्यामोहो व्यर्थ इत्यतोऽत्रोपेक्षणीये समाधातृत्वादेवाचार्यदेशीय उक्त इत्यर्थः ॥ २४ ॥

हेयं दुःखमुक्तम्। हेयकारणं च संयोगाख्यं सनिमित्तमुक्तम्। अतः परं हानं वक्तव्यम्—

तदभावात्संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यम् ॥ २५ ॥

तस्यादर्शनस्याभावाद् बुद्धिपुरुषसंयोगाभाव आत्यन्तिको बन्धनोपरम इत्यर्थः। एतत् हानम्। तद्दृशेः कैवल्यं, पुरुषस्यामिश्रीभावः पुनरसंयोगो गुणैरित्यर्थः। दुःखकारणनिवृत्तौ दुःखोपरमो हानम्, तदा स्वरूपप्रतिष्ठः पुरुष इत्युक्तम् ॥ २५ ॥

तत्त्ववैशारदी

तदेवं व्यूहद्वयमुक्त्वा तृतीयव्यूहाभिधानाय सूत्रमवतारयति—**हेयं दुःखमुक्तमिति। तदभावात्संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यमिति।**

सूत्रं व्याचष्टे—**तस्येति**। अस्ति हि महाप्रलयेऽपि संयोगाभावोऽत उक्तमात्यन्तिक इति। दुःखोपरमो हानमिति पुरुषार्थता दर्शिता। शेषमतिरोहितम् ॥ २५ ॥

योगवार्त्तिकम्

तदेवं हेयहेयहेतुरूपं व्यूहद्वयं व्याख्याय तृतीयव्यूहस्य सूत्रमवतारयति—**हेयमिति**। निमित्तमविद्या।

तदभावात्संयोगाभावो हानं तद् दृशेः कैवल्यम्। तस्या अविद्याया अभावाद्विनाशाद् बुद्धिपुरुषसंयोगनिवृत्तिद्वारा द्रष्टृदृश्यसंयोगनिवृत्तिः दुःखहानमित्युच्यते, कार्यकारणयोरभेदोपचारात्। तस्य पुरुषार्थत्वायोक्तं **तद् दृशेः कैवल्यमिति**। तदेव च हानं पुरुषस्य कैवल्यमित्यप्युच्यत इत्यर्थः।

इममेव सूत्रार्थं भाष्यकारः प्रकारान्तरेणाह—**तस्येति**। बुद्धिपुरुषसंयोगशब्देन कार्यकारणाभेदाद् द्रष्टृदृश्यसंयोगोऽपि ग्राह्यः। प्रलयकालीनवियोगव्यावर्त्तनायात्यन्तिक इति विशेषणं बन्धनोपरमस्य। एतद्धानमिति पूर्वेण सहान्वेति। **तद् दृशेः कैवल्यमि**त्येतद्व्याचष्टे—**तद् दृशेरिति**। तद्धानं **गुणैः** बुद्धिगुणैः दुःखादिभिः पुनरसंयोगः प्रतिविम्बरूपेणासम्बन्ध इत्यर्थः, स एव च दुःखभोगनिवृत्तिरूपः स्वतः पुरुषार्थरूप इति भावः। सूत्रस्य फलितार्थमाह—**दुःखेति-हान**मित्यन्तेन। व्याख्याते कैवल्यशब्दार्थे **तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानमिति** गतसूत्रं प्रमाणयति—**तदेति**। तदा दुःखनिवृत्तौ, अस्य च हानव्यूहस्य चतुर्थपादे विस्तरो भविष्यतीत्यत्र दिङ्मात्रेण स उक्तः ॥ २५ ॥

अथ हानस्य कः प्राप्त्युपाय इति—

विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः ॥ २६ ॥

सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययो विवेकख्यातिः, सा त्वनिवृत्तमिथ्याज्ञाना प्लवते। यदा मिथ्याज्ञानं दग्धबीजभावं बन्ध्यप्रसवं संपद्यते तदा विधूतक्लेशरजसः सत्त्वस्य परे वैशारद्ये परस्यां वशीकारसंज्ञायां वर्तमानस्य विवेकप्रत्ययप्रवाहो निर्मलो भवति। सा विवेकख्यातिरविप्लवा हानस्योपायः। ततो मिथ्याज्ञानस्य दग्धबीजभावोपगमः पुनश्चाप्रसव इत्येष मोक्षस्य मार्गो हानस्योपाय इति ॥ २६ ॥

तत्त्ववैशारदी

हानोपायलक्षणं चतुर्थं व्यूहमाख्यातुं सूत्रमवतारयति—**अथेति**। **विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः**। आगमानुमानाभ्यामपि विवेकख्यातिरस्ति। न चासौ व्युत्थानं तत्संस्कारं वा निवर्तयति, तद्वतोऽपि तदनुवृत्तेरिति तन्निवृत्त्यर्थमविप्लवेति। विप्लवो मिथ्याज्ञानं तद्रहिता। एतदुक्तं भवति—श्रुतमयेन ज्ञानेन विवेकं गृहीत्वा युक्तिमयेन च व्यवस्थाप्य दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेविताया भावनायाः प्रकर्षपर्यन्तं समधिगता साक्षात्कारवती विवेकख्यातिर्निवर्तितसवासनमिथ्याज्ञाना निर्विप्लवा हानोपाय इति। शेषं **भाष्यं** सुगमम् ॥ २६ ॥

योगवार्त्तिकम्

अतः परं हानोपायव्यूहश्चतुर्थपादस्यापि कियत्पर्य्यन्तं वाच्यः, तत्र चतुर्थव्यूहप्रतिपादनसूत्रमवतारयति—**अथेति**। बुद्धिसंयोगनिवृत्तिरेव साक्षाद् दुखःहाने कारणं विवेकख्यातिस्तु बुद्धिसंयोगहेत्वविद्यानिवर्त्तकत्वेन परम्परयेति प्राप्तिशब्देन सूचितम्।

विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः। साक्षात्कारनिष्ठारूपत्वलाभायाविप्लवेति विशेषणम्।

तत्राविप्लवशब्दात् कथमेतल्लभ्यत इत्याकाङ्क्षायामाह—**प्लवते**। मिथ्याज्ञानसंस्कारवशात् मिथ्याज्ञानेनान्तराऽन्तराऽभिभूयत इत्यर्थः। **यदेति**। यदा तु साक्षात्कारदशायां सूक्ष्ममिथ्याज्ञानमनागतावस्थं दग्धबीजतुल्यावस्थं तस्य विवरणं बन्ध्यप्रसवं बन्ध्यप्रसवसामर्थ्यं भवति तदा विधूतक्लेशाख्यधूलेर्बुद्धिसत्त्वस्यात एव परवैशारद्ये वैलक्षण्ये। अस्यैव विवरणं **परस्यां वशीकारसंज्ञायां** परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य **वशीकार** इति सूत्रोक्तायामिच्छाऽप्रतिघातरूपायां वर्त्तमानस्य विवेकख्यातिप्रवाहो निर्मलो मिथ्याज्ञानाकलुषितो भवति। अतः सा विवेकख्यातिरविप्लवोच्यते, सा परम-

साक्षात्काररूपिणी हानोपाय इत्यर्थः। केन द्वारेण हानोपाय इत्याकाङ्क्षायामाह—तत इति। ततो विवेकख्यातेः कारणात् मिथ्याज्ञानस्य सूक्ष्मरूपस्य दग्धबीजताप्राप्तिः, ततश्च पुनरप्रसव इति कृत्वा एष विवेकख्यातिरूपश्चित्तनिवृत्त्यादिरूपमोक्षस्य पन्थाः। अस्य विवरणं हानोपाय इत्यर्थः। नन्वेवं ज्ञानादेव दुःखहानाख्यमोक्षवचनाद् असंप्रज्ञातयोगस्य किं प्रयोजनमिति चेत्? न; परवैराग्यजासम्प्रज्ञातयोगस्याप्यत्र ज्ञानद्वारतया मोक्षहेतुत्वाशयादिति॥ २६॥

तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा॥ २७॥

तस्येति प्रत्युदितख्यातेः प्रत्याम्नायः। सप्तधेत्यशुद्ध्यावरणमलापगमाच्चित्तस्य प्रत्ययान्तरानुत्पादे सति सप्तप्रकारैव प्रज्ञा विवेकिनो भवति। तद्यथा—

१. परिज्ञातं हेयं नास्य पुनः परिज्ञेयमस्ति। २. क्षीणा हेयहेतवो न पुनरेतेषां क्षेतव्यमस्ति। ३. साक्षात्कृतं निरोधसमाधिना हानम्। ४. भावितो विवेकख्यातिरूपो हानोपाय इति। एषा चतुष्टयी कार्या विमुक्तिः प्रज्ञायाः। चित्तविमुक्तिस्तु त्रयी। ५. चरिताधिकारा बुद्धिः। ६. गुणा गिरिशिखरकूटच्युता इव ग्रावाणो निरवस्थानाः स्वकारणे प्रलयाभिमुखाः सह तेनास्तं गच्छन्ति। न चैषां प्रविलीनानां पुनरस्त्युत्पादः, प्रयोजनाभावादिति। ७. एतस्यामवस्थायां गुणसंबन्धातीतः स्वरूपमात्रज्योतिरमलः केवली पुरुष इति। एतां सप्तविधां प्रान्तभूमिप्रज्ञामनुपश्यन्पुरुषः कुशल इत्याख्यायते। प्रतिप्रसवेऽपि चित्तस्य मुक्तः कुशल इत्येव भवति, गुणातीतत्वादिति॥ २७॥

तत्त्ववैशारदी

विवेकख्यातिनिष्ठायाः स्वरूपमाह सूत्रेण—**तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञे**त्यनेन।

व्याचष्टे—**तस्येति**। **प्रत्युदितख्याते**र्वर्तमानख्यातेर्योगिनः **प्रत्याम्नायः** परामर्शः। अशुद्धिरेवावरणं चित्तसत्त्वस्य, तदेव मलं तस्यापगमाच्चित्तस्य प्रत्ययान्तरानुत्पादे तामसराजसव्युत्थानप्रत्ययानुत्पादे निर्विप्लवविवेकख्यातिनिष्ठामापन्नस्य सप्तप्रकारैव प्रज्ञा विवेकिनो भवति। विषयभेदात्प्रज्ञाभेदः। प्रकृष्टोऽन्तो यासां भूमीनामवस्थानां तास्तथोक्ताः। यतः परं नास्ति स प्रकर्षः। प्रान्ता भूमयो यस्याः प्रज्ञाया विवेकख्यातेः सा तथोक्ता।

ता एव सप्तप्रकाराः प्रज्ञाभूमीरुदाहरति—**तद्यथेति**। तत्र पुरुषप्रयत्ननिष्पाद्यासु चतसृषु भूमिषु प्रथमामुदाहरति—**परिज्ञातं हेयमिति**। यावत्किल

प्राधानिकं तत्सर्वं परिणामतापसंस्कारैर्गुणवृत्तिविरोधाद् दुःखमेवेति हेयम्। तत्परिज्ञातम्। प्रान्ततां दर्शयति-**नास्य पुनः** किंचिदपरिज्ञातं-**परिज्ञेयमस्ति**। द्वितीयामाह—**क्षीणा** इति। प्रान्ततामाह—**न पुनरिति**। तृतीयामाह—**साक्षात्कृतमिति**। प्रत्यक्षेण निश्चितं मया संप्रज्ञातावस्थायामेव निरोधसमाधिसाध्यं **हानम्**। न पुनरस्मात् परं निश्चेतव्यमस्तीति शेषः। चतुर्थीमाह—**भावितो** निष्पादितो **विवेकख्यातिरूपो हानोपायः**, नास्याः परं भावनीयमस्तीति शेषः। एषा चतुष्टयी कार्या विमुक्तिः समाप्तिः। कार्यतया प्रयत्नव्याप्यता दर्शिता। क्वचित्पाठः **कार्यविमुक्तिरिति**, कार्यान्तरेण विमुक्तिः प्रज्ञाया इत्यर्थः। प्रयत्ननिष्पाद्यानुनिष्पादनीयामप्रयत्नसाध्यां चित्तविमुक्तिमाह—**चित्तविमुक्तिस्तु त्रयीति**। प्रथमामाह—**चरिताधिकारा बुद्धिः**। कृतभोगापवर्गकार्येत्यर्थः। द्वितीयामाह—**गुणा** इति। प्रान्ततामाह— **न चैषामिति**। तृतीयामाह—**एतस्यामवस्थायामिति**। एतस्यामवस्थायां जीवन्नेव पुरुषः कुशलो मुक्त इत्युच्यते, चरमदेहत्वादित्याह—**एतामिति**। अनौपचारिकं मुक्तमाह —**प्रतिप्रसव** इति। प्रधानलयेऽपि **चित्तस्य मुक्तः कुशल इत्येव भवति, गुणातीतत्वादिति** ॥ २७ ॥

योगवार्त्तिकम्

तस्या विवेकख्यातेरविप्लवाख्यनिष्ठाया लक्षणमाह—

तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा। तस्य विवेकख्यातिरूपहानोपायस्य प्रान्तभूमिकारूपिणी प्रज्ञा सप्तधेत्यर्थः।

तदेतद्व्याचष्टे-**तस्येतीति**। तच्छब्दोक्तहानोपायस्य स्वरूपाख्यानं प्रत्युदितख्यातेरिति, अन्यथा तस्येति पुंल्लिङ्गानुपपत्तेः। प्रत्याम्नायः परामर्शः। न चात्र प्रत्युत्पन्नख्यातेः पुरुषस्य परामर्श इत्यर्थः सम्भवति, पुरुषस्य पूर्वसूत्रेष्वप्रस्तुतत्वात्। सप्तधेत्येतद्व्याख्यातुं गृह्णाति—**सप्तधेतीति**। **अशुद्ध्य**ेति। अशुद्धिर्विपर्ययाख्याऽविद्या तत्कार्यपापादिकं चोत्तरसूत्र**भाष्यात्**, सैवावरणरूपो मलस्तदपगमाच्चित्तस्य प्रत्ययान्तराणां विवेकख्यात्यन्येषामनुत्पादे सति परवैराग्यजान्निरोधयोगादुत्थानदशायां सप्ताकारा प्रज्ञा विवेकिनो निष्पन्नज्ञानस्य लिङ्गं भवतीत्यर्थः। एवकारोऽयोगव्यवच्छेदे। प्रकारन्यूनता नास्तीत्यर्थः।

एकस्या एव प्रज्ञायाः सप्तप्रकारत्वमुदाहरति—**तद्यथे**त्यादिना। प्रथमं प्रकारमाह—**परिज्ञातमिति**। परिज्ञातं साक्षात्कृतं मुमुक्षुभिर्हेयं नास्यामवशिष्टं पुनर्हेयमस्तीत्यर्थः। द्वितीयं प्रकारमाह—**क्षीणा** इति। ततश्च हेयहेतवोऽविद्याकामकर्मादयो विवेकसाक्षात्कारेण मम क्षीणा इत्यादिरर्थः। तृतीयं प्रकारमाह—**साक्षात्कृतमिति**। ततश्चाविद्यादिक्षयादुत्पन्नेन निरोधसमाधिना हेतुना व्युत्थानकाले दुःखहानरूपो भाविमोक्षो मया साक्षात्कृतः

देहपातानन्तरमेतादृशो मे मोक्षो भवितेति सजातीयसाक्षात्कार एव सजातीयान्तरसाक्षात्कारविनाशे परिचितः, असम्प्रज्ञातयोगदृष्टान्तेन कैवल्यमपि दृष्टप्रायमिति फलितार्थः। यथाश्रुते निरोधसमाधौ हानसाक्षात्कारानुपपत्तिर्वृत्त्यभावादिति। असम्प्रज्ञातकालीनश्च दुःखाभावो योग्यानुपलब्ध्या व्युत्थाने साक्षात्क्रियते। यदि ह्यसम्प्रज्ञातेऽपि दुःखं स्यात् तदाऽनुभूयेत, ततश्च सुप्तोत्थान इव व्युत्थाने स्मर्येतेति। अथ वा निरोधसमाधिना निष्पाद्यं हानं मोक्षो हानगोचरसम्प्रज्ञातेन साक्षात्कृतमित्यर्थः। चतुर्थं प्रकारमाह—**भावित** इति। ततश्च फलनिष्पत्त्या विवेकख्यातिरूपो हानोपायो भावितो निष्पादितः फलनिष्पत्त्यैव साधनस्य सिद्धेरिति। वस्तुतस्तु भावित इत्यादिप्रकारस्य द्वितीयस्थल एव पाठः, आञ्जस्येन क्रमोपपत्तेः। **एषेति**। एषा प्रान्तभूमिप्रज्ञाया विषयो हेयज्ञानसमाप्त्यादिरूपा चतुष्टयी प्रज्ञायाः प्रज्ञाऽऽख्यतत्त्वज्ञाननिमित्तात् पुंसां कार्यमुक्तिः कार्याद्विमुक्तिः कर्त्तव्यसमाप्तिः जीवन्मुक्तिरित्यर्थः। इयं परवैराग्यरूपा चित्तनाशस्याद्यभूमिकारूपा। **चित्तेति**। चित्ताद्विमुक्तिः चित्तविमुक्तिः परममुक्तिः, साऽपि प्रान्तभूमिप्रज्ञाया विषयः त्रिविधा भवति, चित्तविमुक्तिस्तु स्वयमेव भवति न तत्र साधनापेक्षेत्याशयेन पृथगुपन्यासः। तत्राद्यां चित्तविमुक्तिमाह—**चरिताधिकारा बुद्धिरिति**। समासभोगापवर्गा भवति बुद्धिरित्यर्थः। इयं परवैराग्यरूपा चित्तनाशस्याद्यभूमिकारूपा। द्वितीयामाह—**गुणा** इति। बुद्धेर्गुणाः संसारसुखदुःखादयः स्वकारणे सत्त्वादित्रिगुणमयप्रकृतौ लीयमानास्तेन चित्तेन सहात्यन्तलयं गच्छन्ति। तत्र दृष्टान्तः—**गिरीति**। गिरिशिखरकूटाच् च्युताः शिला इवावस्थातुमक्षमा इत्यर्थः। एषा च लिङ्गशरीरस्य विनस्यदवस्था द्वितीयभूमिका। तृतीयामाह—**न चैषामिति**। न चैषां संस्कारसुखादीनां पुनरुद्भवोऽस्ति, पुरुषार्थसमाप्त्या प्रयोजनाभावाद् इत्यत एतस्यामवस्थायां पुरुषो बुद्ध्यादिगुणसम्बन्धविशेषशून्यः स्वरूपमात्रज्योतिः निर्विषयकचिज्ज्योतिस्वरूपोऽमल औपाधिकतमोमालिन्यरहितः केवली केवलेषु मुक्तेष्वविभागी भवतीत्यर्थः। इयं चात्यन्तिकलयनिष्पत्तिरूपा विदेहकैवल्यस्य चरमभूमिका। इमां त्रिविधां चित्तभूमिं भाविनीमेव जीवन्मुक्तदशायां विशुद्धचित्तो योगी साक्षात्करोतीति बोध्यम्। तदेवं सप्तविषयत्वात्सप्तप्रकारा प्रज्ञा व्याख्याता। इदानीं सूत्रतात्पर्यार्थमाह—**एतां सप्तविधामिति**। प्रज्ञावानित्यनुक्त्वा प्रज्ञामनुपश्यन्निति निरभिमानताप्रतिपादनायोक्तम्। बुद्धिवृत्तिं प्रज्ञां साक्षिभावेनैव जीवन्मुक्तः पश्यति न त्वभिमन्यत इत्याशयः। कुशलः कल्याणोऽकल्याणबुद्धिपत्नीपरित्यागादिति। ज्ञानिनो जीवन्मुक्तस्य लक्षणं सूत्रेणोक्तं तत्प्रसङ्गात्स्वयं परममुक्तस्य ततो विशेषमाह—**प्रतिप्रसव** इति। चित्तस्यात्यन्तं लयेऽपि **कुशल** इत्येव भवति।

दुःखादिभिः सत्त्वादिभिश्च कुशलगुणैरत्यन्तवियोगादित्यर्थः । एवकारेण जीवन्मुक्तदशायामपि बाधितमकुशलं तिष्ठतीत्युक्तम् । अत एव चाख्यायत इत्यनेन जीवन्मुक्तावस्थायां गौणं कुशलत्वं व्याख्यायात्र भवतीत्यनेन मुख्यं कुशलत्वमुच्यत इति । यत्तु गीतायां—

सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ।

इति ज्ञानिनोऽपि गुणातीतत्वमुक्तं तद्गुणाभिमानशून्यतामात्रं परमेश्वरस्य निर्गुणत्ववदिति ॥ २७ ॥

सिद्धा भवति विवेकख्यातिर्हानोपाय इति । न च सिद्धिरन्तरेण साधनमित्येतदारभ्यते—

योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः ॥ २८ ॥

योगाङ्गान्यष्टावभिधायिष्यमाणानि । तेषामनुष्ठानात्पञ्चपर्वणो विपर्ययस्याशुद्धिरूपस्य क्षयो नाशः । तत्क्षये सम्यग्ज्ञानस्याभिव्यक्तिः । यथा यथा च साधनान्यनुष्ठीयन्ते तथा तथा तनुत्वमशुद्धिरापद्यते । यथा यथा च क्षीयते तथा तथा क्षयक्रमानुरोधिनी ज्ञानस्यापि दीप्तिर्विवर्धते । सा खल्वेषा विवृद्धिः प्रकर्षमनुभवत्याविवेकख्यातेः । आगुणपुरुषस्वरूपविज्ञानादित्यर्थः । योगाङ्गानुष्ठानमशुद्धेर्वियोगकारणम् यथा परशुश्छेद्यस्य । विवेकख्यातेस्तु प्राप्तिकारणं यथा धर्मः सुखस्य, नान्यथा कारणम् ।

कति चैतानि कारणानि शास्त्रे भवन्ति ? नवैवेत्याह । तद्यथा—

उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिविकारप्रत्ययाप्तयः ।
वियोगान्यत्वधृतयः कारणं नवधा स्मृतम् ॥ इति ।

तत्रोत्पत्तिकारणं मनो भवति विज्ञानस्य । स्थितिकारणं मनसः पुरुषार्थता, शरीरस्येवाहार इति । अभिव्यक्तिकारणं यथा रूपस्यालोकस्तथा रूपज्ञानम् । विकारकारणं मनसो विषयान्तरम्, यथाग्निः पाक्यस्य । प्रत्ययकारणं धूमज्ञानमग्निज्ञानस्य । प्राप्तिकारणं योगाङ्गानुष्ठानं विवेकख्यातेः । वियोगकारणं तदेवाशुद्धेः । अन्यत्वकारणं यथा सुवर्णस्य सुवर्णकारः । एवमेकस्य स्त्रीप्रत्ययस्याविद्या मूढत्वे, द्वेषो दुःखत्वे, रागः सुखत्वे, तत्त्वज्ञानं माध्यस्थ्ये । धृतिकारणं शरीरमिन्द्रियाणाम्, तानि च तस्य । महाभूतानि शरीराणाम्, तानि च परस्परं सर्वेषाम् । तैर्यग्यौनमानुषदैवतानि च परस्परार्थत्वादिति ।

एवं नव कारणानि । तानि च यथासंभवं पदार्थान्तरेष्वपि योज्यानि । योगाङ्गानुष्ठानं तु द्विधैव कारणत्वं लभत इति ॥ २८ ॥

तत्त्ववैशारदी

तदेवं चतुरो व्यूहानुक्त्वा तन्मध्यपतितस्य हानोपायस्य विवेकख्यातेर्गोदोहनादिवत्प्रागसिद्धेरसिद्धस्य चोपायत्वाभावात्सिद्ध्युपायान् वक्तुमारभत इत्याह—**सिद्धेति**। तत्राभिधास्यमानानां साधनानां येन प्रकारेण विवेकख्यात्युपायत्वं तद्दर्शयति सूत्रेण—**योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः**। योगाङ्गानि हि यथायोगं दृष्टादृष्टद्वारेणाशुद्धिं क्षिण्वन्ति।

पञ्चपर्वणो विपर्ययस्येत्युपलक्षणं पुण्यापुण्ययोरपि जात्यायुर्भोगहेतुत्वेनाशुद्धिरूपत्वादिति। शेषं सुगमम्। नानाविधस्य कारणभावस्य दर्शनाद्योगाङ्गानुष्ठानस्य कीदृशं कारणत्वमित्यत आह—**योगाङ्गानुष्ठानमिति**। अशुद्ध्या वियोजयति बुद्धिसत्त्वमित्यशुद्धेर्वियोगकारणम्। दृष्टान्तमाह—**यथा परशुरिति**। परशुश्छेद्यं वृक्षं मूलेन वियोजयति। अशुद्ध्या विजोयद् बुद्धिसत्त्वं विवेकख्यातिं प्रापयति। यथा धर्मः सुखम्। तथा योगांगानुष्ठानं विवेकख्यातेः प्राप्तिकारणं नान्येन प्रकारेणेत्याह—**विवेकख्यातेस्त्विति**।

नान्यथेति प्रतिषेधश्रवणात्पृच्छति—**कति चैतानीति**। उत्तरम्—**नवैवेति**। तानि दर्शयति कारिकया—**तद्यथा—उत्पत्तीति**। अत्रोदाहरणान्याह—**तत्रोत्पत्तिकारणमिति**। मनो हि विज्ञानमव्यपदेश्यावस्थातोऽपनीय वर्तमानावस्थामापादयदुत्पत्तिकारणं विज्ञानस्य। **स्थितिकारणं मनसः पुरुषार्थता**। अस्मिताया उत्पन्नं मनस्तावदवतिष्ठते न यावद्द्विविधं पुरुषार्थमभिनिर्वर्तयति। अथ निर्वर्तितपुरुषार्थद्वयं स्थितेरपैति, तस्मात्स्वकारणादुत्पन्नस्य मनसोऽनागतपुरुषार्थता स्थितिकारणम्। दृष्टान्तमाह—**शरीरस्येवेति**। प्रत्यक्षज्ञाननिमित्तमिन्द्रियद्वारा वा स्वतो वा विषयस्य संस्क्रियाभिव्यक्तिस्तस्याः **कारणं यथा रूपस्यालोकः**। **विकारकारणं मनसो विषयान्तरम्**। यथा हि मृकण्डोः समाहितमनसो बल्लकीविपञ्च्यमानपञ्चमस्वरश्रवणसमनन्तरमुन्मीलिताक्षस्य स्वरूपलावण्ययौवनसंपन्नामप्सरसं प्रम्लोचामीक्षमाणस्य समाधिमपहाय तस्यां सक्तं मनो बभूवेति। अत्रैव निदर्शनमाह—**यथाग्निः पाक्यस्य** तण्डुलादेः कठिनावयवसंनिवेशस्य प्रशिथिलावयवसंयोगलक्षणस्य विकारस्य **कारणम्**। इत एव विषयस्य **प्रत्ययकारणं धूमज्ञानमग्निज्ञानस्येति**। ज्ञायत इति ज्ञानम्। अग्निश्चासौ ज्ञानं चेत्यग्निज्ञानं तस्य। एतदुक्तं भवति—वर्तमानस्यैवाग्नेर्ज्ञेयस्य प्रत्ययकारणतया कारणमिति। **प्राप्तिकारणम्**—औत्सर्गिकी निरपेक्षाणां कारणानां कार्यक्रिया प्राप्तिः। तस्याः कुतश्चिदपवादोऽप्राप्तिः। **यथा निम्नोपसर्पणस्वभावानामपां प्रतिबन्धः सेतुना**, तथेहापि बुद्धिसत्त्वस्य सुखप्रकाशशीलस्य स्वाभाविकी सुखविवेकख्यातिजनकता प्राप्तिः। सा कुतश्चिदधर्मात्तमसो वा

प्रतिबन्धान्न भवति। धर्माद्योगाङ्गानुष्ठानाद्वा तदपनये तदप्रतिबद्धवृत्ति स्वभावत एव तज्जनकतया तदाप्नोति। यथा वक्ष्यति—**निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्** इति। तदेवं विवेकख्यातिलक्षणकार्यापेक्षया प्राप्तिकारणमुक्तम्। अवान्तरकार्यापेक्षया तु तदेव वियोगकारणमित्याह—**वियोगकारणमिति**। अन्यत्वकारणमाह—**अन्यत्वकारणं यथा सुवर्णकारः सुवर्णस्येति**। कटककुण्डलकेयूरादिभ्यो भिन्नाभिन्नस्य भेदविवक्षया कटकादिभिन्नस्याभेदविवक्षया कटकाद्यभिन्नस्य सुवर्णस्य कुण्डलादन्यत्वम्। तथा च कटककारी सुवर्णकारः कुण्डलादभिन्नात्सुवर्णादन्यत्कुर्वन्नन्यत्वकारणम्। अग्निरपि पाक्यस्यान्यत्वकारणं यद्यपि, तथापि धर्मिणो धर्मयोः पुलाकत्वतण्डुलत्वयोर्भेदाविवक्षया धर्मयोरुपजनापायेऽपि धर्म्यनुवर्तत इति न तस्यान्यत्वं शक्यं वक्तुमिति विकारमात्रकारणत्वमुक्तमिति न संकरः। न च संस्थानभेदो धर्मिणोऽन्यत्वकारणमिति व्याख्येयम्, सुवर्णकार इत्यस्यासंगतेः। बाह्यमन्यत्वकारणमुपन्यस्याध्यात्मिकमुदाहरति—**एवमेकस्येति**। अविद्या कमनीयेयं कन्यकेत्यादिज्ञानम्। सम्मोहयोगात्स एव स्त्रीप्रत्ययो मूढो विषण्णो भवति चैत्रस्य, मैत्रस्य पुण्यवतो बत कलत्ररत्नमेतन्न तु मम भाग्यहीनस्येति। एवं सपत्नीजनस्य तस्यां द्वेषः स्त्रीप्रत्ययस्य दुःखत्वे। एवं मैत्रस्य तस्या भर्तू रागस्तस्यैव स्त्रीप्रत्ययस्य सुखत्वे। तत्त्वज्ञानं त्वङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जासमूहः स्त्रीकायः स्थानबीजादिभिरशुचिरिति[1] विवेकिनां माध्यस्थ्ये वैराग्ये कारणमिति। धृतिकारणं शरीरमिन्द्रियाणां विधारकम्। इन्द्रियाणि च शरीरस्य। सामान्या करणवृत्तिर्हि प्राणाद्या वायवः पञ्च। तदभावे शरीरपातात्। एवं मांसादिकायाङ्गानामपि परस्परं विधार्यविधारकत्वम्। एवं महाभूतानि पृथिव्यादीनि मनुष्यवरुणसूर्यगन्धर्वहशशिलोकनिवासिनां शरीराणाम्। तानि च परस्परम्। पृथिव्यां हि गन्धरसरूपस्पर्शशब्दगुणायां पञ्च महाभूतानि परस्परं विधार्यविधारकभावेनावस्थितान्यप्सु चत्वारि तेजसि त्रीणि द्वे च मातरिश्वनीति। तैर्यग्योनमानुषदैवतादीनि च विधार्यविधारकभावेनावस्थितानि। नन्वाधाराधेयभावरहितानां कुतस्तत्त्वमित्यत आह—**परस्परार्थत्वादिति**। मनुष्यशरीरं हि पशुपक्षिमृगसरीसृपस्थावरशरीरोपयोगेन ध्रियते। एवं व्याघ्रादिशरीरमपि मनुष्यपशुमृगादिशरीरोपयोगेन। एवं पशुमृगादिशरीरमपि स्थावराद्युपयोगेन। एवं दैवशरीरमपि मनुष्योपहृतच्छागमृगकपिञ्जलमांसाज्यपुरोडाशसहकारशाखाप्रस्तरादिभिरिज्यमानं तदुपयोगेन। एवं देवतापि

---

१. स्थानाद्बीजादुपष्टम्भान्निःस्यन्दान्निधनादपि।
कायमाधेयशौचत्वात् पण्डिता ह्यशुचिं विदुः॥ इति भाष्योक्ता हेतवः आदिपदग्राह्याः।

वरदानवृष्ट्यादिभिर्मनुष्यादीनि धारयतीत्यस्ति परस्परार्थत्वमित्यर्थः । शेषं सुगमम् ॥ २८ ॥

योगवार्त्तिकम्

अतः परं शास्त्रसमाप्तिपर्यन्तं हानोपायव्यूहस्याशेषविशेषास्तत्प्रसङ्गेनैव च हानव्यूहस्य विशेषाश्च व्याख्येयाः, तत्रादौ विवेकख्यात्युपायप्रतिपादकं सूत्रजातमवतारयति—**सिद्धेति** । सिद्धा निष्पन्नाऽविप्लवेति यावत् ।

योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः । सामान्यतो ज्ञानं श्रवणमननाभ्यामपि भवतीति दीप्तिपदम् दीप्तिश्चात्राश्रुतामतविशेषग्रहणम् । अत्र **योगाङ्गानुष्ठाना**दित्यनेन वक्ष्यमाणयमादीना योगाङ्गत्वमपि ज्ञानाङ्गतावदेव विवक्षितम्, अन्यथा **तदपि बाहिरङ्गं निर्बीजस्ये**त्यागामिसूत्रे योगाङ्गतायां विशेषस्याप्रकृताभिधानताप्रसङ्गात् । ननु योगाङ्गानि योगसाधनानि, तानि च पूर्वोक्ततया पुनर्नाकाङ्क्ष्यन्त इति चेत् ? न, कथं **व्युत्थितचित्तोऽपि योगयुक्तः स्यादित्यादिभाष्येणैव** दत्तोत्तरप्रायत्वात् । पूर्वपादे ह्युत्तमाधिकारिणाम् अभ्यासवैराग्ये एव योगयोः साधनमुक्तं, ततश्च मध्यमाधिकारिणां तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानान्यपि केवलानि साधनान्येतत्पादस्यादावुक्तानि, अतः परं मन्दाधिकारिणां यमादीन्यपि योगसाधनानि वक्तव्यानि ज्ञानसाधनप्रसङ्गेनेत्यपौनरुक्त्यम् । यद्यपि ज्ञानमप्यसम्प्रज्ञातयोगसाधनतयाऽस्मिन् शास्त्रे प्रतिपादितं तथाऽपि तद्योगसामान्येऽङ्गं न भवति, सम्प्रज्ञाताहेतुत्वात् । अतो योगसामान्यस्य ज्ञानस्य चोभयोरेव तुल्यवदङ्गतयाऽत्र यमादीन्यष्टावेव योगाङ्गतया प्रदिपादयिष्यन्त इति ।

सूत्रं व्याचष्टे—**योगाङ्गानीति** । **विपर्ययस्येति** । योगाङ्गतया विपर्ययशब्देन तत्कार्यं पापादिकमपि ग्राह्यं तस्याप्यशुद्धिरूपत्वात्,

ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ।
यथाऽऽदर्शतले प्रख्ये पश्यन्त्यात्मानमात्मनि ॥

इति स्मृतेः । नाशश्चात्र तनुता, **तथा तथा** तनुत्वमशुद्धिरापद्यत इत्युत्तरवाक्यात्, **क्लेशतनूकरणार्थश्चे**त्युक्तसूत्राच्च । अतो न ज्ञानेनैव क्लेशानामत्यन्तोच्छेद इति सिद्धान्तव्याघातः । **अनुरोधिनी** = अनुसारिणी, **दीप्तिः** = सूक्ष्मग्राहिता । **गुणपुरुषेति** । गुणाश्रयः सत्त्वादयः, पुरुषश्च जीवेश्वरावित्यर्थः । एतेन जिज्ञासामात्रद्वारा यमनियमान्तर्गतसर्वकर्मणां ज्ञानहेतुत्वजिज्ञासाऽनन्तरं च कर्म त्याज्यमनुत्पन्नज्ञानेनापीति वेदान्तिब्रुवाणां मतं दुर्मतं मन्तव्यम्, विपर्ययतानवद्वारा यमनियमान्तर्गतकर्मणां ज्ञानहेतुत्वसिद्धेरिति । अत एव

कर्मणा सहिताज् ज्ञानात् सम्यग्योगोऽभिजायते ।
ज्ञानं च कर्मसहितं जायते दोषवर्जितम् ॥

इति **कौर्मा**दिषु कर्मणां ज्ञानसाहित्येनानुष्ठानं सिद्धम् । यद्यपि विषयान्तर-सञ्चाराख्यप्रतिबन्धनिवृत्तिरूपतया सम्प्रज्ञातोऽपि ज्ञानकारणं तथाऽप्यशुद्धिक्षय-द्वारा योगाङ्गानुष्ठानानामेव ज्ञानदीप्तिहेतुत्वमस्ति न योगस्येत्यङ्गपदोपादान-मिति । ननु नानाविधकार्यकारणभावदर्शनाद् योगाङ्गान्यशुद्धिक्षयं प्रति ज्ञानं प्रति च कीदृशं कारणमित्याकाङ्क्षायामाह—**योगाङ्गानुष्ठानमशुद्धेरिति** । अशुद्धेः कारणं वियोगरूपेणातिशयेनेत्यर्थः । अयं भावः—सत एव वस्तुनोऽ-तिशयहेतुः कारणमुच्यते, असदुत्पादस्यानभ्युपगमात् । तथा च सत्येवाशुद्धि-र्वियोगाख्येनातीतावस्थारूपेणातिशयेन योगाङ्गानां कार्येति । एवं दृष्टान्तेऽपि बोध्यम् । **विवेकख्यातेस्तु प्राप्तिकारणमिति** । प्राप्तिरूपातिशयाधायकतया विवेकख्यातेः कारणमित्यर्थः । प्राप्तिश्चोत्पत्तौ प्रतिबन्धनिवर्त्तनम् । तत्र दृष्टान्तमाह—**यथेति** । **नान्यथा कारणमिति** । न **वैशेषिकाणा**मिवोत्पत्ति-कारणमस्मन्मते, धर्मादीनां निमित्तकारणानां प्रतिबन्धनिवृत्तिकारणत्व-सिद्धान्तादित्याशयः । **निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकव**दिति सूत्रे चैतद् व्यक्तीभविष्यति । विवेकख्यातेरुत्पत्तौ च चित्तमेव कारणं स्वत एव सर्वार्थग्रहणसामर्थ्यादिति ।

पृच्छति--**कति चेतानीति** । उत्तरम्--**नवैवेत्याहे**ति । **पूर्वाचार्यगण** इति शेषः । कारिकोक्तानि नव कारणानि यथोक्तक्रममुदाहरति--**तत्रेति** । ज्ञानस्य वृत्तिरूपस्योत्पत्तिरूपातिशयेन मनः कारणं सम्भवति, उपादानत्वादि-त्यर्थः । आप्तिकारणं च नोत्पत्तौ साक्षात्कारणं किं तु प्रतिबन्धनिवृत्तिद्वारेति । घटादिषु दण्डादीनि च पूर्वोक्ताप्तिकारणमध्य एव प्रवेशनीयानि । उत्पत्ति-कारणत्वमुपादानकरणत्वमिति । **स्थितीति** । भोगापवर्गरूपं पुरुषार्थसामान्यं मनसः स्थितिरूपातिशयेन कारणं भवति, पुरुषार्थसमाप्तौ मनसः स्थितिरूपाति-शयेन कारणं भवति, पुरुषार्थसमाप्तौ मनसः स्वयमेव लयादित्यर्थः । अत्र प्राधान्येनैव मनउदाहृतं पुरुषार्थस्य सर्वभोग्यानामेव स्थितिहेतुत्वादिति । **अभिव्यक्तीति** । आलोकरूपज्ञानं च रूपस्याभिव्यक्तिरूपातिशयेन कारण-मित्यर्थः । अभिव्यक्तिश्च बुद्धिवृत्तिः पौरुषेयबोधश्च । तत्र बुद्धिवृत्तावालोकः कारणं पौरुषेयबोधे च रूपज्ञानं बुद्धिवृत्तिरूपमिति विभागः । **विकारकारण-मिति** । एकाग्रस्य मनसो विषयान्तरं स्वगोचररागादिविकाररूपातिशयेन कारणं भवतीत्यर्थः । **प्रत्ययकारणमिति** । प्रत्ययः सम्प्रत्ययः प्रामाण्यनिश्चयः इति यावत् । तथा च पर्वते वह्निरस्तीति शब्दादिना यदग्निज्ञानं तस्य सम्प्र-

स्ययकारणं पर्वते धूमदर्शनमित्यर्थः। यथाश्रुतेऽग्निज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानशब्दवैयर्थ्याद्, आनुमानिकज्ञानस्याप्यभिव्यक्तिमध्य एव प्रवेशाच्च। **प्राप्तिकारणमिति**। आप्तिः प्राप्तिरित्येक एवार्थः। एतद्व्याख्यातम्। **वियोगेति**। एतदपि व्याख्यातम्। ननु वियोगकारणे कारणव्यवहार एव नास्तीति चेत्? न; मशकार्थोऽयं धूम इत्यादिव्यवहारदर्शनात्, कर्मकार्ययोरेकार्थतयाऽशेषधातुकर्मणामेव कार्यत्वाच्चेति। **अन्यत्वकारणमिति**। रूपभेदकारणमित्यर्थः। ननु विकारकारणादस्य को भेद इति चेत्? उच्यते—सुवर्णादेः कटकादिरूपतात्यागेन कुण्डलादिरूपतायां यत्कारणं तत्सुवर्णादेर्विकारकारणमुच्यते, तदेव च कारणं कटकादेरन्यत्वकारणमुच्यते, कटकादिविनाशपूर्वकमन्येषां कुण्डलादीनामुत्पादनात्। अतः कार्यभेदेनैकस्यैव वस्तुनो द्विधा कारणत्वमिति। **सुवर्णस्येति**। सुवर्णपिण्डादेरित्यर्थः। सुवर्णस्य सर्वविकारानुगतत्वेन सुवर्णान्यत्वाकारणत्वात्। अतोऽस्य विकारकारणात् भेदात्। सुवर्णपिण्डं कुण्डलं करोति इत्यादिप्रत्ययश्चास्यां कारणतायां प्रमाणमिति। बाह्यमन्यत्वकारणमुदाहृत्यान्तरमप्यन्यत्वकारणमुदाहरति -- **एवमेकस्येति**। **स्त्रीप्रत्ययस्य**=आकारपरिणतबुद्धिद्रव्यस्य वृत्त्याख्यस्यैकजातीयस्य मूढत्वादिधर्माणामन्यत्वे भिन्नत्वेऽविद्याऽऽदिचतुष्टयं कारणमित्यर्थः। तत्र मोहः कर्त्तव्याकर्त्तव्यशून्यता, दुःखत्वसुखत्वे दुःखित्वसुखित्वे, माध्यस्थ्यं रागद्वेषमोहशून्यता। **धृतिकारणमिति**। शरीरमिन्द्रियाणाम् आश्रयविधया धारकम्, तानि चेन्द्रियाणि तस्य शरीरस्य योगक्षेमनिर्वाहकत्वेन धारकाणि। एवं पृथिव्यादीनि महाभूतान्याधारतयैव शरीराणां धारकाणि, तानि च परस्परं सर्वेषामिति, तानि च महाभूतान्यन्योन्यं सर्वेषां सर्वाणि धारकाणि, आकाशं वायोर्धारकम्, चक्रवात्या च छिद्राकाशस्य धारिका, छिद्रस्य तदन्तरत्वात् तदाश्रितत्वाच्च। एवं वायुस्तेजोधारकः तेजश्चावरणादिरूपमण्डान्तर्वर्त्तिवायूनां धारकमित्यादिरूपेण व्याख्येयम्। तथा तैर्यग्योनमानुषदैवतानि च शरीराणि परस्परं धारकाणि, आश्रयाश्रयिभावाभावेऽपि यज्ञवृष्ट्यादिभिरन्योन्यमुपकारकत्वात्,

देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः

इत्यादिभ्य इत्यर्थः। अथैवं स्थितिकारणात् कथं भेद इति? उच्यते—कार्यानुप्रवेशाप्रवेशाभ्याम् अवान्तरभेदात्। स्थितिहेतुर्हि पुरुषार्थाहारादिर्मतः शरीराद्यविभक्तः सन्नेव तानि स्थापयति, धृतिहेतुश्च शरीरादिरिन्द्रियादीननुप्रविश्यैव तानि धारयतीति महान् विशेष इति।

उपसंहरति—**इत्येवमिति**। यथायोग्यमेभिरेव कारणैरविद्याकर्मजीवेश्वरादीनां सर्वकारणत्वप्रतिपादिकाः श्रुतिस्मृतयो व्याख्येया इत्याशयवानाह-

तानि च यथासम्भवमिति। आधुनिकास्तु—उत्पाद्यविकार्याप्यसंस्कार्यरूपैश्चतुर्विधं कार्यमाहुः। तैस्तु नवानामेव कार्याणां चतुर्धा विभागः कृत इति। प्रकृतमुपसंहरति—योगाङ्गेति ॥ २८ ॥

तत्र योगाङ्गान्यवधार्यन्ते—

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यान-
समाधयोऽष्टावङ्गानि ॥ २९ ॥

यथाक्रममेषामनुष्ठानं स्वरूपं च वक्ष्यामः ॥ २९ ॥

तत्त्ववैशारदी

संप्रति न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थं योगाङ्गान्यवधारयति—तत्र योगाङ्गान्यवधार्यन्त इति। यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि। अभ्यासवैराग्यश्रद्धावीर्यादयोऽपि यथायोगमेतेष्वेव स्वरूपतो नान्तरीयकतयान्तर्भावयितव्याः ॥ २९ ॥

योगवार्त्तिकम्

सूत्रान्तरमवतारयति—तत्रेति।

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि। पूर्वपादोक्तान्यन्तरङ्गाणि अभ्यासवैराग्यश्रद्धाप्राणायामादीन्यस्य पादस्यादावुक्तानि, मध्यमसाधनानि तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि अत्यन्तबहिरङ्गैरनुक्तसाधनैः सह पिण्डीकृत्य योगज्ञानोभयसाधनतयाऽत्रोच्यन्त इत्यपौनरुक्त्यम्। क्रियासाधननिरूपणं तूत्तममध्यमाधमाधिकारिभेदात्। तत्र वैराग्यस्य सन्तोषे प्रवेशः, श्रद्धाऽऽदीनां च तपआदिषु, परिकर्मणां च धारणाऽऽदिष्विति इति। श्रवणमननयोश्च प्रमाणविधयैव ज्ञानहेतुत्वं साक्षादस्तीत्याशयेनाशुद्धिक्षयद्वारकेषु ज्ञानसाधनेषु न ते परिगणिते इति मन्तव्यम्। भाष्ये यथाक्रममेषामनुष्ठानमिति कर्तव्यमिति शेषः। अयं तूत्सर्ग एव, ईश्वरप्रसादाज्जितोत्तरभूमिकस्य नाधरभूमिषु विनियोग इति भाष्ये वक्तव्यत्वात्, अन्यथा बहिरङ्गान्तरङ्गविभागप्रतिपादनवैयर्थ्यापत्तेश्चेति ॥ २९ ॥

तत्र—

अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥ ३० ॥

तत्राहिंसा सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानामनभिद्रोहः, उत्तरे च यमनियमास्तन्मूलास्तत्सिद्धिपरतयैव तत्प्रतिपादनाय प्रतिपाद्यन्ते, तदवदातरूपकरणायैवोपादीयन्ते। तथा चोक्तम्—स खल्वयं ब्राह्मणो यथा यथा

व्रतानि बहूनि समादित्सते तथा तथा प्रमादकृतेभ्यो हिंसानिदानेभ्यो निवर्तमानस्तामेवावदातरूपामहिंसां करोति ।

सत्यं यथार्थे वाङ्मनसे । यथा दृष्टं यथानुमितं यथा श्रुतं तथा वाङ्मनश्चेति । परत्र स्वबोधसंक्रान्तये वागुक्ता सा यदि न वञ्चिता भ्रान्ता वा प्रतिपत्तिबन्ध्या वा भवेदिति । एषा सर्वभूतोपकारार्थं प्रवृत्ता न भूतोपघाताय । यदि चैवमप्यभिधीयमाना भूतोपघातपरैव स्यान्न सत्यं भवेत्पापमेव भवेत् । तेन पुण्याभासेन पुण्यप्रतिरूपकेण कष्टं तमः प्राप्नुयात् । तस्मात्परीक्ष्य सर्वभूतहितं सत्यं ब्रूयात् ।

स्तेयमशास्त्रपूर्वकं द्रव्याणां परतः स्वीकरणम्, तत्प्रतिषेधः पुनरस्पृहारूपमस्तेयमिति ।

ब्रह्मचर्यं गुप्तेन्द्रियस्योपस्थस्य संयमः ।

विषयाणामर्जनरक्षणक्षयसङ्गहिंसादोषदर्शनादस्वीकरणमपरिग्रह इति एते यमाः ॥ ३० ॥

तत्त्ववैशारदी

यमनियमाद्यङ्गान्युद्दिश्य यमनिर्देशकं सूत्रमवतारयति—**तत्रेति** । **अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः** ।

योगाङ्गमहिंसामाह—**सर्वथेति** । ईदृशीमहिंसां स्तौति—**उत्तरे चेति** । **तन्मूला** इति । अहिंसामपरिपाल्य कृता अप्यकृतकल्पा, निष्फलत्वादित्यर्थः । तत्सिद्धिपरतयैवानुष्ठानम् । अहिंसा चेन्मूलमुत्तरेषां कथं तेऽहिंसासिद्धिपरा इत्यत आह—**तत्प्रतिपादनायेति** । सिद्धिर्ज्ञानोत्पत्तिरित्यर्थः । स्यादेतत्—अहिंसाज्ञानार्था यद्युत्तरे कृतं तैरन्यत एव तदवगमादित्यत आह—**तदवदातेति** । यद्युत्तरे नानुष्ठीयेरन्नहिंसा मलिना स्यादसत्यादिभिरित्यर्थः । अत्रैवागमिकानां संमतिमाह—**तथा चेति** । सुगमम् ।

सत्यलक्षणमाह—**यथार्थे वाङ्मनसे** इति । यथाशब्दं साकाङ्क्षं पूरयति—**यथा दृष्टमिति** । प्रतिसंबन्धिनं तथाशब्दं प्रतिक्षिपति—**तथा वाङ्मनश्च** विवक्षायां कर्तव्यायामिति । अन्यथा तु न सत्यम् । एतत्सोपपत्तिकमाह—**परत्र** पुरुषे **स्वबोधसंक्रान्तये** स्वबोधसदृशबोधजननाय **वागुक्ता**-चरिता । अतः **सा यदि न वञ्चिता** वञ्चिका, यथा **द्रोणाचार्येण** स्वतनयाश्वत्थाममरणम् । **आयुष्मन्सत्यधन ! अश्वत्थामा हतः ?** इति पृष्टस्य **युधिष्ठिरस्य** प्रतिवचनं हस्तिनमभिसंधाय **सत्यं हतोऽश्वत्थामेति** । तदिदमुक्तस्योत्तरं न **युधिष्ठिरस्य** स्वबोधं संक्रामयति । स्वबोधो ह्यस्य हस्तिहननविषय इन्द्रियजन्मा । न चासौ संक्रान्तः किं त्वन्य एव तस्य तनयवधबोधो

जात इति । **भ्रान्ता वा** भ्रान्तिजा । भ्रान्तिश्च विवक्षासमये वा ज्ञेयार्थावधारणसमये वा । प्रतिपत्त्या बन्ध्या प्रतिपत्तिबन्ध्या । यथार्यान्प्रति **म्लेच्छभाषा** प्रतिपत्तिबन्ध्या, निष्प्रयोजना वा स्यादिति यथानपेक्षिताभिधाना वाक् । तत्र हि परत्र स्वबोधस्य संक्रान्तिरप्यसंक्रान्तिरेव निष्प्रयोजनत्वादिति । एवंलक्षणमपि सत्यं परापकारफलं सत्याभासं न तु सत्यमित्याह—**एषेति** । तद्यथा सत्यतपसस्तस्करैः सार्थगमनं पृष्टस्य सार्थगमनाभिधानमिति । अभिधीयमानोच्चार्यमाणा । शेषं सुगमम् ।

अभावस्य भावाधीननिरूपणतया स्तेयलक्षणमाह—**स्तेयमशास्त्रपूर्वकमिति** । विशेषेण सामान्यं लक्ष्यत इत्यर्थः । मानसव्यापारपूर्वकत्वाद्वाचनिककायिकव्यापारयोः प्रधान्यान्मनोव्यापार उक्तोऽस्पृहारूपमिति ।

ब्रह्मचर्यस्वरूपमाह—**गुप्तेति** । संयतोपस्थोऽपि हि स्त्रीप्रेक्षणतदालापकन्दर्पायतनतदङ्गस्पर्शनसक्तो न ब्रह्मचर्यवानिति तन्निरासायोक्तं **गुप्तेन्द्रियस्येति** । इन्द्रियान्तराण्यपि तत्र लोलुपानि रक्षणीयानीति ।

अपरिग्रहस्वरूपमाह—**विषयाणामिति** । तत्र सङ्गदोष उक्तो **भोगाभ्यासमनु विवर्धन्ते रागाः कौशलानि चेन्द्रियाणामिति** (२।१५ भाष्ये),-हिंसालक्षणश्च दोषो **नानुपहत्य भूतान्युपभोगः संभवतीति** (२।१५ भाष्ये) । अशास्त्रीयाणामयत्नोपनतानामपि विषयाणां निन्दितप्रतिग्रहादिरूपार्जनदोषदर्शनाच्छास्त्रीयाणामप्युपार्जितानां च रक्षणादिदोषदर्शनादस्वीकरणमपरिग्रहः ।। ३० ।।

योगवार्त्तिकम्

उत्तरसूत्रजातमवतारयति—**स्वरूपं चेति** । स्वरूपं च यथाक्रममेषामतः परं वक्ष्याम इत्यर्थः ।

तत्र **अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः** ।

योगाङ्गभूतां प्रकृष्टामहिंसां लक्षयति—**तत्राहिंसा सर्वथेति** । आश्रमविहितनित्यकर्माविरोधेनेति विशेषणीया, शौचादिषु क्षुद्रजन्तुहिंसाया अपरिहार्यत्वात् । अत एव योगिनां प्राणायामादिकं तत्पापक्षालनाय नित्यतया शास्त्रे विहितमिति । अहिंसाया अविरोधेनैव सत्यादयो यमनियमा अनुष्ठेया इति प्रतिपादनाय तस्याः श्रेष्ठत्वमाह—**उत्तरे चेति** । तन्मूला । सैव मूलं प्रयोजनं येषामिति विग्रहः । अतोऽहिंसासिद्धिपरतयैव शास्त्रेषु इतरयमनियमाः प्रतिपाद्यन्त इति । तत्सिद्धिपरतयैवेत्यस्य विवरणम्—**तत्प्रतिपादनायेति** । सत्यादिभिरहिंसा सिध्यतीति प्रतिपादनायेति तस्यार्थः । तथा तदवदातरूपकरणाहिंसा निर्मलीकरणायैव योगिभिरुपादीयन्तेऽनुष्ठीयन्ते चेत्यर्थः ।

शौचतपआद्यकरणे च नरकादिना हिंसाऽप्यन्ततोऽस्तीति मन्तव्यम्। तथा चेत्यादि सुगमम्। तथा मोक्षधर्मेऽप्युक्तम्—

यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनाम्।
सर्वाण्येवापिधीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे॥
एवं सर्वमहिंसायां धर्मार्थमपि धीयते॥ इति।

सत्यं लक्षयति—सत्यमिति। यथाऽर्थत्वं व्याचष्टे-यथा दृष्टमिति। दर्शनादीनां प्रमात्वमपि विवक्षितम्, भ्रान्ता वेति वक्ष्यमाणत्वात्; अज्ञाननिमित्तकपापान्तरवद् भ्रान्तिनिमित्तकासत्यस्यापि पापत्वौचित्यात्। मनश्चेति। मनश्च तथा तात्पर्ययुक्तमित्यर्थः। तेन यदा दृष्टादिविपरीतार्थबोधने तात्पर्यं तदा यथाऽर्था वागसत्यैव भवति, यथाऽश्वत्थामा हत इति युधिष्ठिरवाक्यम्। तत्र हि गजविषये वाक्यस्य सत्यत्वेऽपि मनसो न सत्यत्वं दृष्टविपरीतद्रोणपुत्रहनने तात्पर्यादिति। सत्यस्योदाहरणं सामान्यत आह—परत्रेत्यादिना-इतीत्यन्तेन। इतिशब्दात्पूर्वं तदा सत्यमिति पूरणीयम्। स्वविनोदाय गीतावाक्यादीनां परप्रतिपत्तिबन्ध्यत्वादावपि नासत्यत्वमित्यतस्तद्व्यावर्त्तनार्थं परत्र स्वबोधसंक्रान्तय इत्युक्तम्। वञ्चिता विपरीतार्थबोधनेच्छया प्रयुक्ता, भ्रान्ता भ्रमेण प्रयुक्ता, प्रतिपत्तिबन्ध्या अप्रसिद्धपदादिभिर्न बोधजननक्षमेत्यर्थः। यथोक्तसत्यलक्षणे लोकहितत्वमपि विशेषणं देयमित्याह—एषेति। एषा वाक् प्रवृत्ता ब्रह्मणा निर्मिता, अतो यदि च, एवमपि यथाऽर्थाऽपि, अभिधीयमानोच्चार्यमाणेत्यादिरर्थः। सा च वाक् यथा दस्युभिः सार्थगमनं पृष्टस्य सार्थगमनाभिधानम् इत्यादिरूपा, पुण्याभासेन पुण्यवत्प्रतीयमानेन। तत्र हेतुः—पुण्यप्रतिरूपकेणेति। पुण्यसदृशेनेत्यर्थः। कष्टं दुःखात्मकं तमो नरकमित्यर्थः। सत्यं यथाऽर्थं ब्रूयादित्यर्थः। अत्र चासत्यनिवृत्तिमात्रं सत्यशब्देन विवक्षितम्, तस्यैव तत्त्वसम्भवात्, अन्यथाऽसत्यस्य वचनेऽपि यमप्रसङ्गाच्चेति।

अस्तेयं लक्षयितुमभावस्य प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणतयाऽऽदौ स्तेयं लक्षयति=स्तेयमिति। प्रतिग्रहव्यावर्त्तनायाशास्त्रपूर्वकमिति। अत्र चौर्येणापि स्वत्वं ज्ञायत इत्यवगम्यते। अथ वा स्वीकरणं ममेति बुद्धिमात्रं भ्रमसाधारणमिति, तत्प्रतिषेधस्तन्निवृत्तिस्तथाऽप्यस्पृहामुपलक्षयाह—सस्पृहारूपमिति।

ब्रह्मचर्यं लक्षयति-गुप्तेति। गुप्तेन्द्रियस्येति स्वोक्तस्य विवरणमुपस्थस्येति। संयम इत्यत्रोपसर्गेणान्येन्द्रियसाहित्यमुपस्थस्य ग्राह्यम्। तेनोपस्थस्य विषये सर्वेन्द्रियव्यापारोपरम इति लक्षणम्। तथा चोक्तं दक्षसंहितायाम्—

ब्रह्मचर्यं सदा रक्षेदष्टधालक्षणं पृथक् ।
स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ॥
संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ।
एतन्मैथुनमष्टाङ्गम् प्रवदन्ति मनीषिणः ॥इति ।

प्रकृष्टमीक्षणं प्रेक्षणं रागपूर्वकं दर्शनमित्यर्थः ।

अपरिग्रहं लक्षयति—विषयाणामिति । परिग्रहे हिंसाऽऽद्या अपि दोषास्तेषां दर्शनादिति विशेषणं दम्भाशक्त्यादिनिमित्तकास्वीकरणेऽतिव्याप्तिनिरासायेति । हिंसा चात्र दातृप्रभृतीनां बोध्या ॥ ३० ॥

ते तु—

जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम् ॥ ३१ ॥

तत्राहिंसा जात्यवच्छिन्ना—मत्स्यवधकस्य मत्स्येष्वेव नान्यत्र हिंसा । सैव देशावच्छिन्ना—न तीर्थे हनिष्यामीति । सैव कालावच्छिन्ना—न चतुर्दश्यां न पुण्येऽहनि हनिष्यामीति । सैव त्रिभिरुपरतस्य समयावच्छिन्ना—देवब्राह्मणार्थे नान्यथा हनिष्यामीति । यथा च क्षत्रियाणां युद्ध एव हिंसा नान्यत्रेति । एभिर्जातिदेशकालसमयैरनवच्छिन्ना अहिंसादयः सर्वथैव परिपालनीयाः । सर्वभूमिषु सर्वविषयेषु सर्वथैवाविदितव्यभिचाराः सार्वभौमा महाव्रतमित्युच्यन्ते ॥३१॥

तत्त्ववैशारदी

सामान्यत उक्ताः । यादृशाः पुनर्योगिनामुपादेयास्तादृशान्वक्तुं सूत्रमवतारयति—ते त्विति । **जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम्** । सर्वासु जात्यादिलक्षणासु भूमिषु विदिताः सार्वभौमाः ।

अहिंसादय इति । अन्यत्राप्यवच्छेद ऊहनीयः । सुगमं **भाष्यम्** ॥३१॥

योगवार्त्तिकम्

उक्तानां यमानां विशेषप्रतिपादकं सूत्रं पूरयित्वा पठति—**ते त्विति** ।

जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम् । समयः संकेतो वक्ष्यमाणनियमविशेष इति यावत् । जात्यादिभिश्चतुर्भिरनवच्छिन्नास्ते यमाः सार्वभौमाः सर्वास्ववस्थासु अनुगता अतो महाव्रतमितिसंज्ञिता इत्यर्थः । अन्वर्थसंज्ञायाः फलं च प्रकृष्टयोगिभिरेवमनुष्ठानमिति ।

मुख्यमहिंसाऽऽख्ययममाश्रित्य जात्यवच्छिन्नादीन् व्याचष्टे—**तत्राहिंसेति** । जातिर्मत्स्यत्वादिः, तया परम्परया अवच्छिन्ना मत्स्याद्यतिरिक्तस्याहिंसेत्यर्थः ।

एवमुत्तरास्वपि परम्परयैवावच्छिन्नत्वं बोध्यम्। **सैव देशेति**। सैवाहिंसैव, एवमुत्तरयोरपि। **त्रिभिरुपरतस्येति** साङ्कर्यनिरासायोक्तम्। त्रिभिर्जात्याद्यवच्छेदैः परम्परया शून्यस्य पुरुषस्येत्यर्थः। समयावच्छिन्नस्योदाहरणद्वयमाह— **देवेति**। **यथेति**। यथा वेत्यर्थः। अहिंसाया इवान्येषामपि यमानां जात्याद्यवच्छिन्नत्वमूहनीयमित्याशयः। सूत्रतात्पर्यार्थमाह—**एभिरिति**। सार्वभौमशब्दस्यार्थमाह-**सर्वभूमिष्विति**। सर्वभूमिष्वित्यस्य विवरणम्—**सर्वविषयेष्विति**। विषया जात्यादयो यथोक्ताः। अस्यापि विवरणम्—**सर्वथैवेत्यादि**। ननु कुशसमिदाहरणादिवैधहिंसानामपि परित्यागे नित्यकर्मबाधेन प्रत्यवायापत्तिरिति ? मैवम्—

सर्वाणि भूतानि सुखे रमन्ते सर्वाणि दुःखेषु तथोद्विजन्ति।
तेषां भवोत्पादनजातखेदः कुर्यान्न कर्माणि हि जातवेदः॥

इति **मोक्षधर्मा**दिवाक्यैर्जातवेदसउत्पन्नात्मज्ञानस्य योगिनः कारुणिकस्य बाह्यकर्मत्यागानुज्ञयाऽयोगिनामेव बाह्यकर्माकरणे प्रत्यवायाद्, योगरूपस्यैव नित्यकर्मणो मन्वादिभिर्विहितत्वाच्च। यथा **मनौ**—

एतानेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः।
अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति॥ इति।

अत एव **वशिष्ठेन** बाह्याभ्यन्तरकर्मणोर्विकल्प उक्त—

बाह्यमाभ्यन्तरं चेति द्विविधं कर्म वैदिकम्।
तयोरन्यतरत् कुर्यान्नित्यं कर्म यथाविधि॥ इति।

तयोश्चाभ्यन्तरं कर्म हिंसाऽऽद्यभावाद् ऐकाग्र्यरूपत्वाच्च श्रेष्ठं **गीता**दिषूक्तम्—

श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परंतप!

इत्यादिना। **भाष्यकारश्च** वैधहिंसाया अपि पापहेतुत्वमग्रे प्रतिपादयिष्यति, शौचादिषु चापरिहार्या हिंसा चाश्रमविहिता वेऽति न तया व्रतलोपः, स्वाश्रमधर्माविरोधित्वेन विशेषितत्वादिति॥ ३१॥

शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः॥ ३२॥

तत्र शौचं मृज्जलादिजनितं मेध्याभ्यवहरणादि च बाह्यम्। आभ्यन्तरं चित्तमलानामाक्षालनम्। संतोषः संनिहितसाधनादधिकस्यानुपादित्सा। तपो द्वन्द्वसहनम्। द्वन्द्वश्च जिघत्सापिपासे शीतोष्णे स्थानासने काष्ठमौनाकारमौने च। व्रतानि चैषां यथायोगं कृच्छ्रचान्द्रायणसान्तपनादीनि। स्वाध्यायो मोक्षशास्त्राणामध्ययनं प्रणवजपो वा। ईश्वरप्रणिधानं तस्मिन् परमगुरौ सर्वकर्मार्पणम्।

शय्यासनस्थोऽथ पथि व्रजन्वा स्वस्थः परिक्षीणवितर्कजालः ।
संसारबीजक्षयमीक्षमाणः स्यान्नित्यमुक्तोऽमृतभोगभागी ॥
यत्रेदमुक्तम्-ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च इति ॥३२॥

तत्त्ववैशारदी

शौचादिनियमानाचष्टे—शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ।

व्याचष्टे—शौचमिति । आदिशब्देन गोमयादयो गृह्यन्ते । गोमूत्रयावकादि मेध्यम् । तस्याभ्यवहरणादि । आदिशब्दाद् ग्रासपरिमाणसंख्यानियमादयो ग्राह्याः । मेध्याभ्यवहरणादिजनितमिति वक्तव्ये मेध्याभ्यवहरणादि चेत्युक्तं कार्ये कारणोपचारात् । चित्तमला मदमानासूयादयः । तदपनयो मनःशौचम् । प्राणयात्रामात्रहेतोरभ्यधिकस्यानुपादित्सा सन्तोषः । प्रागेव स्वीकरणपरित्यागादिति विशेषः । काष्ठमौनमिङ्गितेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनम् । अवचनमात्रमाकारमौनम् । परिक्षीणवितर्कजाल इति । वितर्को वक्ष्यमाणः संशयविपर्ययौ चेति । एतावता शुद्धोऽभिसंधिरुक्तः । एते च यमनियमा विष्णुपुराणे उक्ताः—

ब्रह्मचर्यमहिंसां च सत्यास्तेयापरिग्रहान् ।
सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वमनो नयन् ॥
स्वाध्यायशौचसंतोषतपांसि नियतात्मवान् ।
कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन्प्रवणं मनः ॥
एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्तिताः ।
विशिष्टफलदाः काम्या निष्कामाणां विमुक्तिदाः ॥ इति ॥ ३२ ॥

योगवार्त्तिकम्

यमान् व्याख्याय नियमान् व्याचष्टे—

शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥

स्थूलशरीरस्यैव बाह्यान्तररूपेणादौ द्विविधं बाह्यशौचं दर्शयति—मृज्जलेति । मेध्यं गोमूत्रयवाग्वादि, तेषां भक्षणं मेध्याभ्यवरणम् । आदिशब्दादुपवासादयो ग्राह्याः । मानसमपि शौचमाह-आभ्यन्तरमिति । सत्त्वस्वभावस्य चित्तस्य मला रागद्वेषादयस्तेषां मैत्र्यादिना प्रक्षालनं प्रसाद इति प्रागुक्तमित्यर्थः । सन्तोषं व्याचष्टे-संनिहितेति । अत्यावश्यकप्राणयात्रानिर्वाहकविद्यमानसाधनादतिरिक्तस्यालिप्सेत्यर्थः । द्वन्द्वसहिष्णुतेति । शास्त्रोक्तरीत्या निर्द्वेषं द्वन्द्वसेवनमित्यर्थः । द्वन्द्वान्याह-जिघत्सेति । जिघत्सा = बुभुक्षा । यद्यपि शीतोष्णादिवत्परस्परविरुद्धत्वं बुभुक्षापिपासयोर्नास्ति तथाऽपि मिथुनव-

देव पारिभाषिकद्वन्द्वता। स्थानमूर्ध्वावस्थानम्, आसनं चोपवेशनम्, काष्ठमौनमिङ्गितेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनम्, आकारमौनं त्ववचनमात्रम्। एतानि शास्त्रोक्तव्रतेनैव सोढव्यानि न तु वृथेत्याशयेनाह—**व्रतानि चैषामिति**। स्वाध्यायव्याख्या सुकरा। **तज्जपस्तदर्थभावनमिति**प्रथमपादोक्तप्रणिधानव्यावृत्त्यर्थं द्वितीयपादाद्यसूत्रवाक्यार्थमेव प्रणिधानशब्दार्थं स्मारयति— **तस्मिन् परमगुरौ सर्वकर्मार्पणमिति**। एतच्च तत्रैव व्याख्यातम्। नन्वेवं तदर्थभावनरूपमेव प्रणिधानमर्थो भवतु? न; बहिरङ्गताया वक्ष्यमाणत्वात्, ईश्वरभावनं हि ध्यानरूपतया योगस्यान्तरङ्गमेव अङ्गमिति **त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्य** इतिवक्ष्यमाणसूत्रात् सर्वकर्मार्पणमेव मुख्यतो ध्येयं न त्वीश्वरतत्त्वम्, कुर्यात् कर्म संन्यासचिन्तनमिति **योगियाज्ञवल्क्य**वाक्यात्,

नाहं कर्त्ता सर्वमेतन्मनसा कुरुते तथा।
एतद् ब्रह्मार्पणं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः॥

इति **कौर्माच्च**। ईश्वरस्तु सामान्यतस्तद्विशेषणतामात्रेण कर्तृत्वारोपेण च ध्येय इत्यतो युक्ता तस्य योगबहिरङ्गतेति। तदेवं सूत्रगणोक्ता यमनियमा **विष्णुपुराणा**दिष्वपि दर्शिताः—

ब्रह्मचर्यमहिंसां च सत्यास्तेयापरिग्रहान्।
सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां मनसो नयन्।
स्वाध्यायशौचसंतोषतपांसि नियतात्मवान्।
कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परमस्मिन्प्रवणं मनः॥

इत्यादिभिः। एतेषु दशसु मध्य ईश्वरप्रणिधानस्य मुख्यतो योगाङ्गत्वमिति प्रतिपादनाय निर्विघ्नपरमात्मयोगहेतुत्वं तस्याह श्लोकेन—**शय्यासनेति**। ईश्वरप्रणिधानी तदनुग्रहात्सदैव योगयुक्तः स्यादिति श्लोकार्थः। स्वस्थः = परमात्मनिष्ठः, परमात्मार्पितकर्मणां मुख्यतस्तद्योगस्यैव कल्पनौचित्याद्। वितर्कजालो यो वक्ष्यमाणः स वक्ष्यमाणप्रतिपक्षभावनां विनाऽपि परिक्षीणो यस्य स तथा। संसारबीजानां संस्कारादीनां क्षयमनुदिनमुपलभमानः तथाऽमृतभोगभागी त्यागी चेन्मुक्तिसुखानुभवितेत्येवंभूतो नित्यमुक्तः स्यादित्यर्थः। न केवलमीश्वरेऽर्पितकर्मण ऐश्वरयोग एव भवति; अपि त्वीश्वरसाक्षात्कारद्वारा पूर्णत्वादिना जीवतत्त्वसाक्षात्कारोऽपीत्युक्तमेव स्मारयति— **यत्रेदमुक्तमिति**। यत्रेश्वरयोगे। ननु यमनियमयोर्मध्ये यज्ञदानावचनान्न्यूनतेति चेत्? न;—

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम्।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते॥

इत्यादिवाक्येभ्योऽत्रानुक्तकर्मणां तपस्येवान्तर्भावात् । एवं योगिनामन्तर्यागाभयदानादेरपि तपस्येवान्तर्भावः, देवब्राह्मणार्थहिंसाया अपि त्याज्यत्ववचनेन च प्रकृष्टयोगिनां बाह्यकर्मणाम् अभावसिद्धिरिति । तदेवं यमाः पञ्च नियमाश्च पञ्च सर्वस्मृतिसिद्धाः प्रोक्ताः । तत्र यमानामभावरूपतया कालाद्यनवच्छिन्नत्वसम्भवात् सार्वभौमत्वमुक्तम्; नियमानां तु प्रतिनियतकालावच्छिन्नतया न सार्वभौमत्वं सम्भवत्यतो नात्र महाव्रतरूपो विशेष उक्त इति । यथोक्तयोश्च यमनियमयोर्मध्ये निवृत्तिरूपतया शक्यसम्पादनत्वेन यमा एव परमहंसानामावश्यकाः, जडभरतादीनामप्यहिंसापालनस्य विष्णुपुराणादौ स्मरणात्ः न तु नियमाः, प्रवृत्तिरूपतया योगान्तरायत्वात् । तदुक्तं भागवते—

यमानभीक्ष्णं सेवेत नियमान् मत्परः कचित् ॥

इति ॥ ३२ ॥

एतेषां यमनियमानाम्—

वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३३ ॥

यदास्य ब्राह्मणस्य हिंसादयो वितर्का जायेरन्हनिष्याम्यहमपकारिणमनृतमपि वक्ष्यामि, द्रव्यमप्यस्य स्वीकरिष्यामि, दारेषु चास्य व्यवायी भविष्यामि, परिग्रहेषु चास्य स्वामी भविष्यामीति । एवमुन्मार्गप्रवणवितर्कज्वरेणातिदीप्तेन बाध्यमानस्तत्प्रतिपक्षान्भावयेत्—घोरेषु संसाराङ्गारेषु पच्यमानेन मया शरणमुपागतः सर्वभूताभयप्रदानेन योगधर्मः । स खल्वहं त्यक्त्वा वितर्कान्पुनस्तानाददानस्तुल्यः श्ववृत्तेनेति भावयेत् । यथा श्वा वान्तावलेही तथा त्यक्तस्य पुनराददान इत्येवमादि सूत्रान्तरेष्वपि योज्यम् ॥ ३३ ॥

तत्त्ववैशारदी

श्रेयांसि बहुविघ्नानि इत्येषामपवादसंभवे तत्प्रतीकारोपदेशपरं सूत्रमवतारयति—एतेषां यमनियमानामिति । सूत्रम्—वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् । भाष्ये नास्ति तिरोहितमिव किञ्चन ॥ ३३ ॥

योगवार्त्तिकम्

उक्तेषु यमनियमेषु वक्ष्यमाणविघ्नस्य निवृत्त्युपायप्रतिपादकं सूत्रं पूरयित्वाऽवतारयति—एतेषां यमनियमानामिति ।

वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् । वक्ष्यमाणवितर्कैर्यमादिबाधने सति वक्ष्यमाणं प्रतिपक्षभावनं कुर्यादित्यर्थः ।

तदेतद्व्याचष्टे—यदाऽस्येति । विपरीतास्तर्का विचारा येष्विति वितर्क-

संज्ञा हिंसाऽऽदिषु तान्त्रिकी। तर्कश्चात्र विशेषणम्। तथा च वितर्क्यमाणो हिंसाऽऽदिर्वितर्कः, तेन बाधने स्वाभिमुखीकरणे प्रतिपक्षभावनम् उत्तरसूत्र-वक्ष्यमाणं कुर्यादित्यर्थः। विपरीततर्कस्याकारमाह-**हनिष्यामीत्यादिना इतीत्यन्तेन**। एवं नियमपञ्चकेऽपि त्यक्ष्याम्यहं शौचमित्यादयो वितर्काः द्रष्टव्याः, युक्तिसाम्यात्। सूत्रतात्पर्यार्थमाह—**एवमिति**। एवमुन्मार्गाभिमुखेन हिंसाऽऽदिगतेन वितर्कज्वरेण ज्वलितेन बाध्यमानो योगी वितर्कविरोधिज्ञान-विषयतया वितर्कप्रतिपक्षान् दुःखादिफलकत्वादीन् भावयेत् चिन्तयेद् इत्यर्थः। प्रतिपक्षभावनं व्याचष्टे—**घोरेष्वित्यादिना भावयेदित्यन्तेन**। वितर्कान् हिंसाऽऽदीन्। अत्र दुःखफलत्वचिन्तनं वाक्यतात्पर्यार्थः। तुल्य-त्वमेव विवृणोति—**यथेति**। **एवमादीति**। वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनमि-त्येवमादिकं सूत्रान्तरेषु = **आसनप्राणायाम**सूत्रेष्वपि योजनीयम्। आदि-शब्देनास्य सूत्रस्य व्याख्या, उत्तरसूत्र च ग्राह्यम्। आसनादिषु च वितर्का आसनादिकं त्यक्ष्य इत्यादिरूपा इति शेषः ।। ३३ ।।

वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखा-ज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम् ।।३४।।

तत्र हिंसा तावत्—कृता कारितानुमोदितेति त्रिधा। एकैका पुनस्त्रिधा—लोभेन मांसचर्मार्थेन, क्रोधेनापकृतमनेनेति, मोहेन धर्मो मे भविष्यतीति। लोभक्रोधमोहाः पुनस्त्रिविधा मृदुमध्याधिमात्रा इति। एवं सप्तविंशतिर्भेदा भवन्ति हिंसायाः। मृदुमध्याधिमात्राः पुनस्त्रि-विधाः—मृदुमृदुर्मध्यमृदुस्तीव्रमृदुरिति। तथा मृदुमध्यो मध्यमध्यस्तीव्र-मध्य इति। तथा मृदुतीव्रो मध्यतीव्रोऽधिमात्रतीव्र इति। एवमेकाशीति-भेदा हिंसा भवति। सा पुनर्नियमविकल्पसमुच्चयभेदादसंख्येया, प्राणभृद्भेदस्यापरिसंख्येयत्वादिति। एवमनृतादिष्वपि योज्यम्।

ते खल्वमी वितर्का दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम्, दुःखमज्ञानं चानन्तं फलं येषामिति प्रतिपक्षभावनम्। तथा च हिंसकस्ता-वत्प्रथमं वध्यस्य वीर्यमाक्षिपति, ततश्च शस्त्रादिनिपातेन दुःखयति, ततो जीवितादपि मोचयति, ततो वीर्याक्षेपादस्य चेतनाचेतनमुपकरणं क्षीणवीर्यं भवति, दुःखोत्पादान्नरकतिर्यक्प्रेतादिषु दुःखमनुभवति, जीवितव्यपरोपणात्प्रतिक्षणं च जीवितात्यये वर्तमानो मरणमिच्छन्नपि दुःखविपाकस्य नियतविपाकवेदनीयत्वात्कथञ्चिदेवोच्छ्वसिति। यदि

च कथञ्चित्पुण्यावापगता हिंसा भवेत्तत्र सुखप्राप्तौ भवेदल्पायुरिति। एवमनृतादिष्वपि योज्यं यथासंभवम्। एवं वितर्काणां चामुमेवानुगतं विपाकमनिष्टं भावयन् न वितर्केषु मनः प्रणिदधीत ॥ ३४ ॥

तत्त्ववैशारदी

तत्र वितर्काणां स्वरूपप्रकारकारणधर्मफलभेदान्प्रतिपक्षभावनाविषयान्प्रतिपक्षभावनास्वरूपाभिधित्सया सूत्रेणाह—**वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम्।**

व्याचष्टे—तत्र हिंसेति। प्राणभृद्भेदस्यापरिसंख्येयत्वान्नियमविकल्पसमुच्चयाः संभविनो हिंसादिषु। तत्राधर्मतस्तमःसमुद्रेके सति चतुर्विधविपर्ययलक्षणस्याज्ञानस्याप्युदय इत्यज्ञानफलत्वमप्येतेषामिति।

दुःखाज्ञानानन्तफलत्वमेव हि प्रतिपक्षभावनं तद्वशादेभ्यो निवृत्तेरिति तदेव प्रतिपक्षभावनं स्फोरयति—**वध्यस्य**। पश्वादेर्वीर्यं प्रयत्नं कायव्यापारहेतुं प्रथम**माक्षिपति** यूपनियोजनेन। तेन हि पशोरप्रागल्भ्यं भवति। शेषमतिस्फुटम् ॥ ३४ ॥

योगवार्त्तिकम्

इदानी ये वितर्काः ये वा वितर्कस्य प्रतिपक्षाः यादृशं वा तच्चिन्तनं तत्त्रयमाह—

वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम्। हिंसाऽऽदय इति वितर्काणां स्वरूपकथनं विशेषणत्रयेण। तत्तद्गतविशेषाणां कथनं सर्वथैव हेयत्वप्रतिपादनाय। दुःखादिफलकत्वकथनं च प्रतिपक्षकथनम्, **प्रतिपक्षान् भावयेदिति** पूर्वसूत्रीय**भाष्या**नुपपत्त्या प्रतिपक्षभावनमित्यन्तकर्मधारयासम्भवात्। **शेषेण च भावनकथनमि**ति। दुःखाज्ञाने एवानन्ते फले येषामिति विग्रहः।

विशेषणत्रयोक्तान् विशेषान् विवृणोति—**तत्र हिंसेति। कृतेति।** कृता वा कारिता वाऽनुमोदिता वेत्यर्थः। तत्र कृता स्वयंनिष्पादिता, कारिता कुर्वित्युक्ता, अनुमोदिता परैः क्रियमाणा साधु साध्वित्यङ्गीकृता। कृतादीनामपि द्वितीयविशेषणोक्तं त्रैविध्यं व्याचष्टे—**एकैकेति।** लोभेनेत्यस्य व्याख्या—**मांसचर्मार्थेन** मांसचर्मादिप्रयोजनेन तथाऽपकृतमनेनेत्येवं क्रोधेन तथा मोहेन यज्ञार्थहिंसया निर्दोषो धर्मो भविष्यतीत्येवंरूपेणेत्यर्थः। यद्यपि **मृदुमध्याधिमात्रा** इति हिंसाऽऽदिविशेषणं सूत्रेऽस्ति तथाऽपि लोभादेर्मृदुत्वादिनैव

हिंसाऽऽदेर्मृदुत्वादिकमत्र विवक्षितमर्थसौष्ठवायेत्याशयेन लोभादिविशेषणतया मृदुत्वादीन् व्याचष्टे—**लोभक्रोधमोहा** इति । लोभक्रोधमोहा एकैकाः पुनस्त्रिधा मृदुमध्याधिमात्रा इत्यर्थः । एवमित्यादि-**हिंसाया** इत्यन्तमेकं वाक्यम्। **मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेष** इति पूर्वपादीयसूत्रानुसारेण यौक्तिकानपरान्विशेषान् स्वयमाह—**मृदुमध्याधिमात्राः पुनस्त्रिधेति** । सर्वत्र तीव्रत्वमधिमात्रता । शेषं स्पष्टम् । **सा पुर्नियमेति** । मत्स्येष्वेव हिंसेत्यादिर्नियमः, एकस्मिन् दिवसे स्थावरस्य जङ्गमस्य वाऽन्यतरस्यैव हिंसा नोभयोरित्यादिर्विकल्पः, स्थावरजङ्गमयोरुभयोरेवाव्यवस्थया हिंसत्यादिः समुच्चयः, इत्येवं नियमविकल्पसमुच्चयानाम् आनन्त्याद्धिंसाऽसंख्येयभेदेत्यर्थः । नियमाद्यानन्त्ये हेतुः—**प्राणभृदिति** । हिंसकानां हिंस्यानां वाऽसंख्यतया नियमादीनामनन्तप्रकारत्वमित्यर्थः । **एवमिति** । हिंसायामिवानृतादिरूपवितर्केष्वपि कृतकारितेत्यादिविभागा योजनीया इत्यर्थः । **अज्ञानं चेति** । अज्ञानं संमोहः ।

हिंसातो दुःखाज्ञाने यथा भवतस्तदाह-**तथा चेति** । तथा हीत्यर्थः । वीर्याक्षेपो बलान्नियमनम् । एवं त्रिप्रकारहिंसनात्त्रिप्रकारमेव दुःखं हन्ता प्राप्नोति कर्मानुरूपफलोदयादिति प्रतिपादयति—**ततो वीर्येति** । परस्य वीर्याक्षेपात्तस्य हन्तुरपि चेतनाचेतनमुपकरणं स्त्रीपुत्रधनादिकं क्षीणवीर्यं कार्याक्षमं भवति, तथा परस्य शस्त्रादिना दुःखोत्पादनाद्धन्ताऽपि नरकादिषु याम्यशस्त्रादिना दुःखमनुभवति, तथा परस्य जीवितव्यपरोपणात् प्राणवियोजनात्तत्कर्ताऽपि प्रतिक्षणं जीवितात्ययं रोगादिना मरणावस्थां संमोहमयीमापन्नो मरणमिच्छन्नपि कथंचिदेव जीवति । ननु तदानीमेव कथं मरणं न भवति तत्राह— **दुःखविपाकस्येति** । दुःखरूपस्य विपाकस्य प्रतिनियतजन्मादिविपाकैरेव भोग्यत्वादित्यर्थः । तदेतद्धिंसाया अनन्तदुःखाज्ञानफलकत्वं **गीतायाम**प्युक्तम्-

मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ।

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ॥

क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ।। इति ।

पुत्रा ह्यग्निविस्फुलिङ्गवत् पितुरंशाः, आत्मा वै जायते पुत्रः इति श्रुतेः । अत ईश्वरांशजीवेषु द्वेष ईश्वरद्वेष एव । किं च जीवानामप्यात्मा परमेश्वरः, अतः शरीरद्वेषेण शरीरिद्वेषवत् जीवद्वेषेण परमेश्वरस्य द्वेषो भवतीति भावः । **पुण्यावापगतेति** । पुण्यकर्मरूपस्य सुखबीजस्य चित्तभूमावावपने गता सह्यापितेत्यर्थः, धान्यबीजवपने तृणबीजानां वपनवदिति भावः । **भवेदल्पायुरिति** । ननु अहिंसन्सर्वाणि भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः, तस्माद्यज्ञे वधोऽवध इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्वैधहिंसाऽतिरिक्तहिंसाया एव प्रतिषेधात् कथं वैधहिंसाया

अनिष्टसाधनत्वमुच्यत इति ? अत्रोच्यते–कार्यत्व[1]मिष्टसाधनत्वं[2] वा विध्यर्थो न पुनरनिष्टाननुबन्धित्वमपि, राजत्वादिप्रापककर्मणां गर्भवासजन्याद्यनर्थ-हेतुतायाः सर्वसंमतत्वात् । न च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि विध्यर्थो वक्तुं शक्यते, अनिष्टेषु पुरुषाणां बलवद्द्वेषस्याव्यवस्थितेः, दुःखमेव सर्वं विवेकिन इत्युक्तत्वात्। किं च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विध्यर्थत्वेऽपि यज्ञादिनान्तरीयक-हिंसायाः सामान्यतोऽनिष्टजनकत्वश्रुत्यविरोधः । अपि चावैधहिंसात्यागस्य स्वर्गादिसाधनताबोधकविधिभिर्वैधहिंसायाः स्वर्गादिसाधनताबोधकविधिभिश्च सह हिंसायां मृत्य्वाद्यनिष्टहेतुताबोधकश्रुतिस्मृतीनां नास्त्येव विरोधो येन तासु सङ्कोचः कल्प्येत । अतो युक्तमुक्तं पुण्यावापगतानामपि हिंसानामनिष्ट-हेतुत्वम् । पुण्यावापगतहिंसास्वपि युधिष्ठिरादीनां प्रायश्चित्तश्रवणादप्ययमेव सिद्धान्त उन्नीयते,

तस्माद्यास्याम्यहं तात दृष्ट्वेमं दुःखसंनिधिम् ।
त्रयीधर्ममधर्माढ्यं किंपाकफलसंनिभम् ।।

इति मार्कण्डेयादिस्मृतिश्रुत्यादिभ्यश्च । अत एव स्मर्यतेऽपि—

सर्वाणि भूतानि सुखे रमन्ते सर्वाणि दुःखेषु तथोद्विजन्ति ।
तेषां भयोत्पादनजातखेदः कुर्यान्न कर्माणि हि जातवेदः ।।

इति मोक्षधर्मादिष्विति । वधोऽवध इत्यादि वाक्यं तु वधाभासतापरमिति दिक् । एवमिति । अनृतादिष्वप्येवं दुःखाज्ञानफलकत्वं यथासम्भवं मरणादिकं विहाय योज्यमित्यर्थः । प्रतिपक्षभावनस्य प्रयोजनमाह–एवं वितर्काणामिति । अनुगतं नियतमेवमनिष्टं विपाकं वितर्काणां कार्यमेव चिन्तयन् योगी न वितर्केषु मनः प्रणिधीत ददातीत्यर्थः ।। ३४ ।।

प्रतिपक्षभावनाहेतोर्हेया वितर्का यदास्य स्युरप्रसवधर्माणस्तदा तत्कृतमैश्वर्यं योगिनः सिद्धिसूचकं भवति । तद्यथा—

अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः ।। ३५ ।।

सर्वप्राणिनां भवति ।। ३५ ।।

तत्त्ववैशारदी

उक्ता यमनियमाः । तदपवादकानां च वितर्काणां प्रतिपक्षभावनातो हानिरुक्ता । संप्रत्यप्रत्यूहं यमनियमाभ्यासात् तत्तत्सिद्धिपरिज्ञानसूचकानि चिह्नान्युपन्यस्यति यत्परिज्ञानाद्योगी तत्र तत्र कृतकृत्यः कर्तव्येषु प्रवर्तत

---

१. एतच्च प्रभाकरानुसारेण ।
२. एतत्तु मण्डनाभिप्रायेण ।

इत्याह—यदेति । **अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्संनिधौ वैरत्यागः** । शाश्वतिकविरोधा अप्यश्वमहिषमूषकमार्जाराहिनकुलादयोऽपि भगवतः प्रतिष्ठिताहिंसस्य संनिधानात्तच्चित्तानुकारिणो वैरं परित्यजन्तीति ॥ ३५ ॥

योगवार्त्तिकम्

यमनियमनिष्पत्तिसूचकानां सिद्धान्तानां प्रतिपादकानि सूत्राणि अवतारयति—**प्रतिपक्षेति** । हेया हातुमर्हा एवंभूता वितर्का यदाऽस्य योगिनः प्रतिपक्षभावनातो विषयसान्निध्यकालेऽप्यप्रसवस्वभावा भवन्ति तदा तत्कृतं वितर्कहानिकृतमैश्वर्यं यमादिनिष्पत्तिसूचकं भवतीत्यर्थः । तन्निष्पत्त्यवधारणे च तत्तद्भूमिषु यत्नं विहाय भूमिकान्तरेषु योगी यत्नमातिष्ठेतेत्येतत्प्रतिपादयितुं सर्वेष्वेव योगाङ्गेषु सिद्धिकथनम् । **तद्यथा** = तदैश्वर्यं यथा—

अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः । प्रतिष्ठायां स्थैर्ये उक्तवितर्कसंस्पर्श इति यावत् । तस्यां सत्यां तत्सन्निधिस्थानां सर्वप्राणिनां मार्जारमूषकादीनामन्योन्यवैरत्यागो भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ॥ ३६ ॥

धार्मिको भूया इति भवति धार्मिकः । स्वर्गं प्राप्नुहीति स्वर्गं प्राप्नोति । अमोघास्य वाग्भवति ॥ ३६ ॥

तत्त्ववैशारदी

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् । क्रियासाध्यौ धर्माधर्मौ क्रिया । तत्फलं च स्वर्गनरकादि । ते एवाश्रयतीत्याश्रयः । तस्य भावस्तत्त्वम् । तदस्य भगवतो वाचा भवतीति ।

क्रियाश्रयत्वमाह—**धार्मिक इति** । फलाश्रयत्वमाह—**स्वर्गमिति** । अमोघाऽप्रतिहता ॥ ३६ ॥

योगवार्त्तिकम्

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् । सर्वप्राणिनां भवतीत्यत्रापि शेषः । क्रिया धर्मः, तस्य फलं स्वर्गादिः, तयोराश्रयत्वं सर्वप्राणिनां सत्यप्रतिष्ठस्य वचनाद्भवतीत्यर्थः ।

तदेतद्व्याचष्टे—**धार्मिक** इति । धार्मिको भूया इति वचनात् संबोध्यो धार्मिको भवतीत्यादिरर्थः । **अमोघेति** । एवंप्रकारेणास्य योगिनो वाक् सत्या भवतीत्यर्थः । अत्र वाक् मनसोऽप्युपलक्षणम् ॥ ३६ ॥

अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ॥ ३७ ॥

सर्वदिक्स्थान्यस्योपतिष्ठन्ते रत्नानि ॥ ३७ ॥

तत्त्ववैशारदी

अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् । सुबोधम् ॥ ३७ ॥

योगवार्त्तिकम्

अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् । सर्वाभ्यो दिग्भ्यो रत्नोपस्थानं सर्वरत्नोपस्थानम् ।

तदेतद् व्याचष्टे—सर्वदिक्कानीति ॥ ३७ ॥

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ॥ ३८ ॥

यस्य लाभादप्रतिघान्गुणानुत्कर्षयति, सिद्धश्च विनेयेषु ज्ञानमाधातुं समर्थो भवतीति ॥ ३८ ॥

तत्त्ववैशारदी

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः । वीर्यं सामर्थ्यं यस्य लाभादप्रतिघातप्रतीघातान्गुणानणिमादीनुत्कर्षयत्युपचिनोति । सिद्धश्च [1]तारादिभिरष्टाभिः सिद्धिभिरूह्याद्यपरनामभिरुपेतो विनेयेषु शिष्येषु ज्ञानं योगतदङ्गविषयमाधातुं समर्थो भवतीति ॥ ३८ ॥

योगवार्त्तिकम्

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ।

वीर्यं शक्तिविशेषं लक्षयति— यस्येति । यस्य वीर्यस्य लाभात्प्रतीघातवर्जितान् गुणान् ज्ञानक्रियाशक्तीरुत्कर्षयति योगी वर्धयति तथा सिद्धः स्वयंज्ञानी भूत्वा शिष्येषु ज्ञानाधानसमर्थश्च भवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासंबोधः ॥ ३९ ॥

अस्य भवति । कोऽहमासं, कथमहमासं, किंस्विदिदं, कथंस्विदिदं, के वा भविष्यामः, कथं वा भविष्याम इत्येवमस्य पूर्वान्तपरान्तमध्येष्वात्मभावजिज्ञासा स्वरूपेणोपावर्तते । एता यमस्थैर्ये सिद्धयः ॥ ३९ ॥

तत्त्ववैशारदी

अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासंबोधः । निकायविशिष्टैर्देहेन्द्रियादिभिः संबन्धो जन्म । तस्य कथन्ता किंप्रकारता । तस्याः संबोधः साक्षात्कारः । सप्रकारातीन्द्रियशान्तोदिताव्यपदेश्यजन्मपरिज्ञानमिति यावत् ।

---

१. अष्टसिद्धिविवरणार्थम् ऊहः शब्दोऽध्ययनम् इत्यादिसांख्यकारिका सव्याख्या द्रष्टव्या ।

अतीतं जिज्ञासते—**कोऽहमासमिति**। तस्यैव प्रकारभेदमुत्पादे स्थितौ च जिज्ञासते—**कथमहमासमिति**। वर्तमानस्य जन्मनः स्वरूपं जिज्ञासते—**किंस्विदिति**। शरीरं भौतिकं किं भूतानां समूहमात्रमाहोस्वित्तेभ्योऽन्यदिति? अत्रापि कथंस्विदित्यनुषञ्जनीयम्। क्वचित्तु पठ्यत एव। अनागतं जिज्ञासते-**के वा भविष्याम** इति। अत्रापि कथंस्विदित्यनुषङ्गः। **एवमस्येति**। पूर्वान्तोऽतीतः कालः परान्तो भविष्यन्मध्यो वर्तमानस्तेष्वात्मनो भावः शरीरादिसम्बन्धस्तस्मिन् जिज्ञासा ततश्च ज्ञानम्। **यो हि यदिच्छति स तत्करोतीति न्यायात्**॥ ३९॥

योगवार्त्तिकम्

अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासंबोधः। अपूर्वेण देहेन्द्रियादिसंघातेन ज्ञानहेतुः संबन्धो जन्म। तस्य कथन्ता किंप्रकारता, तयोः संबन्धः साक्षात्कारो जन्मकथंतासंबोधः। तथा च शान्तोदिताव्यपदेश्यानां जन्मनां स्वरूपतः प्रकारतश्च जिज्ञासामात्रेण साक्षात्कारोऽपरिग्रहस्थैर्ये भवतीत्यर्थः।

तदेतद्व्याचष्टे—**अस्य भवतीति**। इदं सूत्रेण सहान्वेति। कोऽहमासं कथमहमासमित्यतीतजन्मनः स्वरूपप्रकारयोर्जिज्ञासा, किंस्विदित्यादिद्वयं वर्तमानजन्मनः स्वरूपप्रकारजिज्ञासा, के वा भविष्याम इत्यादिद्वयं च भाविजन्मन इति। पूर्वापरान्तमध्याः भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालाः। तेष्वस्य योगिनः स्वजन्मजिज्ञासोत्पन्नमात्रैव स्वरूपेण स्वविषयेण ज्ञानेन उपावर्त्तते विशिष्टा भवति, नास्त्यत्र साधनापेक्षेत्यर्थः। स्वतः सर्वार्थग्रहणयोग्यस्यापि चेतसोऽतीतादीनां स्वावस्थानाम् अग्रहणं परिग्रहव्यासङ्गदोषाद्। अतो परिग्रहस्थैर्यात्ताः क्षणं प्रणिधानमात्रेणैव गृह्यन्त इति भावः॥ ३९॥

नियमेषु वक्ष्यामः—

शौचात्स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः॥ ४०॥

स्वाङ्गे जुगुप्सायां शौचमारभमाणः कायावद्यदर्शी कायानभिष्वङ्गी यतिर्भवति। किं च परैरसंसर्गः कायस्वभावावलोकी स्वमपि कायं जिहासुर्मृज्जलादिभिराक्षालयन्नपि कायशुद्धिमपश्यन्कथं परकायैरत्यन्तमेवाप्रयतैः संसृज्येत॥ ४०॥

तत्त्ववैशारदी

शौचात्स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः। अनेन बाह्यशौचसिद्धिसूचकं कथितम्॥ ४०॥

योगवार्त्तिकम्

शौचात्स्वांगजुगुप्सा परैरसंसर्गः। शौचात् शौचस्थैर्यात्। अनेन

सूत्रेण बाह्यशौचस्थैर्यस्य सिद्धिरुच्यते। जुगुप्सा कुत्सा अशुचित्वदोषदर्शनं तस्याशेषतः साक्षात्कार इति यावत्।

शौचस्वाङ्गजुगुप्सायां युक्तिमप्याह—स्वांग इति। यत पूर्वमल्पजुगुप्सया शौचमभ्यस्तम् अतोऽतिशयितजुगुप्सा शौचफलं युक्तेत्याशयः। जुगुप्सां विवृणोति-कायेति। आवद्यम् दोषः। तज्ज्ञानस्य फलमाह—कायानभिष्वंगीति। शेषं सुगमम्॥ ४०॥

किं च—

सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शन-
योग्यत्वानि च॥ ४१॥

भवन्तीति वाक्यशेषः। शुचेः सत्त्वशुद्धिस्ततः सौमनस्यं तत ऐकाग्र्यं तत इन्द्रियजयस्ततश्चात्मदर्शनयोग्यत्वं बुद्धिसत्त्वस्य भवतीत्येतच्छौचस्थैर्यादधिगम्यत इति॥ ४१॥

तत्त्ववैशारदी

आन्तरशौचसिद्धिसूचकमाह—किं चेति। सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च। चित्तमलानामाक्षालने चित्तसत्त्वममलं प्रादुर्भवति, वैमल्यात्सौमनस्यं स्वच्छता, स्वच्छं तदेकाग्रम्, ततो मनस्तन्त्राणामिन्द्रियाणां तज्जयाज्जयस्तत आत्मदर्शनयोग्यत्वं बुद्धिसत्त्वस्य भवतीति॥ ४१॥

योगवार्त्तिकम्

अत्यन्तशौचस्य सिद्धिसूचकं सूत्रमवतारयति—किं चेति।

सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च।

एतेषु क्रमं दर्शयति—शुचेरिति। क्षालितचित्तमलस्य सत्त्वशुद्धिः सत्त्वोद्रेको भवति, ततः सौमनस्यं प्रीतिः, स्वत एवानन्दो जायते, ततश्च प्रीतचित्तस्याविक्षेपादैकाग्र्यम्, तत इन्द्रियजयः, ततश्चात्मदर्शनयोग्यत्वमिति। सूत्रद्वयार्थमुपसंहरति—एतदिति। एतत्सूत्रद्वयोक्तं शौचसामान्यस्य स्थैर्यात्प्राप्यत इत्यर्थः॥ ४१॥

सन्तोषादनुत्तमः सुखलाभः॥ ४२॥

तथा चोक्तम्—

यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम्।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्॥ इति॥ ४२॥

तत्त्ववैशारदी

संतोषादनुत्तमः सुखलाभः। न विद्यतेऽस्मादुत्तम इत्यनुत्तमः। यथा चोक्तं ययातिना पुरौ यौवनमर्पयता—

या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यताम्।
तां तृष्णां संत्यजन्प्राज्ञः सुखेनैवाभिपूर्यते। इति।

तदेतद्दर्शयति—यच्च कामसुखं लोक इत्यादिना ॥ ४२ ॥

योगवार्त्तिकम्

संतोषादनुत्तमसुखलाभः। नास्त्युत्तमं सुखं यस्मात्तादृशसुखस्य लाभः संतोषस्थैर्याद्भवतीत्यर्थः। तृष्णाक्षयो हि संतोषः। तृष्णाप्रतिबन्धापगमे च चित्तस्य स्वाभाविकसत्त्वाधिक्यनिमित्तिका सुखस्वभावता स्वत एवाविर्भवति, न तत्सुखे विषयापेक्षेति तन्निर्विषयं शान्तिसुखम् आत्मसुखमुच्यते, ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य इत्यादिश्रुतेः। ईश्वरस्य पूर्णकामत्वात् श्रोत्रियस्य च ज्ञानेन कामक्षयादुभयोरेव वैतृष्ण्यस्य तुल्यतया समानं सुखमित्याशयः। बुद्धेः सत्त्वात्मकतया सुखस्वभावत्वेन जीवेऽपि नित्यं सुखमिदमेव गीयते, स्वाभाविकस्य यावद्द्रव्यभावित्वात्। तमसा पिहितत्वेन च सदाऽनभिव्यक्तत्वाद्। न पुनश्चितिरेव सुखस्वरूपिणी, चिन्मात्रत्वश्रुतिस्मृतिसूत्रविरोधादेरुक्तत्वाद् इति।

सतोषादभिव्यक्तसुखस्यानुत्तमत्वे स्मृतिमुदाहरति—तथा चोक्तमिति। कामसुखं लौकिकविषयेभ्यः सुखं दिव्यं संकल्पमात्रोत्थविषयजम्, संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति इत्यादिश्रुतेः। तृष्णाक्षयाभिव्यक्तसुखस्येत्यर्थः। विदेहकैवल्ये तु सुखवाक्यानि दुःखनिवृत्त्या गौणानीति ॥ ४२ ॥

कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ॥ ४३ ॥

निर्वर्त्यमानमेव तपो हिनस्त्यशुद्ध्यावरणमलम्। तदावरणमलापगमात्कायसिद्धिरणिमाद्या। तथेन्द्रियसिद्धिर्दूराच्छ्रवणदर्शनाद्येति ॥४३॥

तत्त्ववैशारदी

तपःसिद्धिसूचकमाह—कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः।

अशुद्धिलक्षणमावरणं तामसमधर्मादि। अणिमाद्या महिमा लघिमा प्राप्तिश्च। सुगमम् ॥ ४३ ॥

योगवार्त्तिकम्

कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः।

व्याचष्टे—निर्वर्त्यमानमिति। अशुद्धिरधर्मस्तामसो गुणः, सैवा-

मादिशक्तेरावरको मत इत्यर्थः । अणिमादिसिद्धीर्विभूतिपादे व्याख्यास्यति। शेषं सुगमम् ॥ ४३ ॥

स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः ॥ ४४ ॥

देवा ऋषयः सिद्धाश्च स्वाध्यायशीलस्य दर्शनं गच्छन्ति कार्ये चास्य वर्तन्त इति ॥ ४४ ॥

तत्त्ववैशारदी

स्वाध्यायसिद्धिसूचकमाह–स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः । सुगमम् ॥४४॥

योगवार्त्तिकम्

स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः । संप्रयोगो दर्शनं यां देवतां द्रष्टुमिच्छति सैव दृश्या भवतीत्यर्थः । सुगमं भाष्यम् ॥ ४४ ॥

समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥ ४५ ॥

ईश्वरार्पितसर्वभावस्य समाधिसिद्धिर्यया सर्वमीप्सितमवितथं जानाति देशान्तरे देहान्तरे कालान्तरे च । ततोऽस्य प्रज्ञा यथाभूतं प्रजानातीति ॥ ४५ ॥

तत्त्ववैशारदी

समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ।

न च वाच्यमीश्वरप्रणिधानादेव चेत्संप्रज्ञातस्य समाधेरङ्गिनः सिद्धिः कृतं सप्तभिरङ्गैरिति, ईश्वरप्रणिधानसिद्धौ दृष्टादृष्टावान्तरव्यापारेण तेषामुपयोगात् । संप्रज्ञातसिद्धौ च संयोगपृथक्त्वेन दध्न इव क्रत्वर्थता पुरुषार्थता च । न चैवमनन्तरङ्गता, धारणाध्यानसमाधीनां संप्रज्ञातसिद्धौ, संप्रज्ञातसमानगोचरतयाङ्गान्तरेभ्योऽतद्गोचरेभ्योऽस्यान्तरङ्गत्वप्रतीतेः । ईश्वरप्रणिधानमपि हीश्वरगोचरं न संप्रज्ञेयगोचरमिति बहिरङ्गमिति सर्वमवदातम् । प्रजानातीति प्रज्ञापदव्युत्पत्तिर्दर्शिता ॥ ४५ ॥

योगवार्त्तिकम्

समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ।

व्याचष्टे—ईश्वरेति । ईश्वरेऽर्पितः सर्वभावः सर्वव्यापारो येन तस्य समाधिसिद्धेर्योगनिष्पत्तिर्यथा येन प्रकारेणेश्वरानुग्रहतो भवति तदुच्यते—आदौ तावद्देशाद्यन्तरस्थमपि ध्येयं सर्वं श्रवणमननकाले यथाऽर्थमेव जानाति, गुरुवाक्यादादावविपर्यस्तं भवति; ततोऽस्य योगिनः प्रज्ञा समाधिकालेऽपि यथाऽर्थमेव साक्षात्करोतीत्यर्थः । एवं संप्रज्ञातसिद्धावसंप्रज्ञातसमाधिः स्वयमेव

सिध्यतीति तत्र प्रदर्शितम् । न चेश्वरप्रणिधानादेव योगनिष्पत्ताावितराङ्गवैयर्थ्यमिति वाच्यम् , ईश्वरप्रणिधानस्य मोहमात्रनिवृत्तिद्वारत्ववचनात् , द्वारान्तरेण त्वङ्गान्तराणां समाधिसाधनत्वसंभवात् । अपि च ईश्वरप्रणिधानेनैव निर्विघ्नं सर्वाण्यङ्गानि संपाद्य समाधिं जनयतीति नान्याङ्गवैफल्यम् । अथ वा अन्यान्यङ्गानीश्वरप्रणिधानद्वारा समाधिं निष्पादयन्ति, इतराङ्गानां च स्वतो नैतादृशी शक्तिरस्ति इत्याशयेनेश्वरप्रणिधानस्यैव तु मुख्यतः समाधिसाधकत्वं सूत्रितमिति । बहिरङ्गत्वं त्वस्य संयमद्वारकतथाऽनावश्यकतया च वक्ष्यतीति ।। ४५ ।।

उक्ताः सह सिद्धिभिर्यमनियमाः । आसनादीनि वक्ष्यामः । तत्र—

स्थिरसुखमासनम् ।। ४६ ।।

तद्यथा पद्मासनं वीरासनं भद्रासनं स्वस्तिकं दण्डासनं सोपाश्रयं पर्यङ्कं क्रौञ्चनिषदनं हस्तिनिषदनमुष्ट्रनिषदनं समसंस्थानं स्थिरसुखं यथासुखं चेत्येवमादीनि ।। ४६ ।।

तत्त्ववैशारदी

उत्तरसूत्रमवतारयति—**उक्ताः सह सिद्धिभिर्यमनियमाः । आसनादीनि वक्ष्याम** इति । **तत्र स्थिरसुखमासनम्** । स्थिरं निश्चलं यत्सुखं सुखावहं तदासनमिति सूत्रार्थः । आस्यतेऽत्र आस्ते वानेनेत्यासनम् ।

तस्य प्रभेदानाह—**तद्यथेति** । पद्मासनं प्रसिद्धम् । स्थितस्यैकतरः पादो भून्यस्त एकतरश्चाकुञ्चितजानोरुपरि न्यस्त इत्येतद्वीरासनम् । पादतले वृषणसमीपे संपुटीकृत्य तस्योपरि पाणिकच्छपिकां कुर्यात्तद्भद्रासनम् । सव्यमाकुञ्चितं चरणं दक्षिणजङ्घोर्वन्तरे निक्षिपेत्, दक्षिणं चाकुञ्चितं चरणं वामजङ्घोर्वन्तरे निक्षिपेत्, एतत्स्वस्तिकम् । उपविश्य श्लिष्टाङ्गुलिकौ श्लिष्टगुल्फौ भूमिश्लिष्टजङ्घोरुपादौ प्रसार्य चण्डासनमभ्यसेत् । योगपट्टकयोगात्सोपाश्रयम् । जानुप्रसारितबाहोः शयनं पर्यङ्कः । क्रौञ्चनिषदनादीनि क्रौञ्चादीनां निषण्णानां संस्थानदर्शनात्प्रत्येतव्यानि । पार्ष्णिपादाग्राभ्यां द्वयोराकुञ्चितयोरन्योन्यसंपीडनं समसंस्थानम् । येन संस्थानेनावस्थितस्य स्थैर्यं सुखं च सिध्यति तदासनं स्थिरसुखम् । तदेतत्तत्र भगवतः सूत्रकारस्य संमतम् । तस्य विवरणम्—**यथासुखं चेति** ।। ४६ ।।

योगवार्त्तिकम्

सूत्रान्तरमवतारयति—**उक्ता** इति ।

स्थिरसुखमासनम् । स्थिरं निश्चलं सुखकरं च यत्तदासनम् आस्यतेऽनेन प्रकारेणेत्यासनमित्यर्थः ।

आसनस्य भेदानाह—तद्यथेति। तत्र पद्माद्यासनचतुष्टयस्य लक्षणं वसिष्ठेनोक्तम्—

अङ्गुष्ठौ सन्निबध्नीयाद् हस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण तु।
ऊर्वोरुपरि विप्रेन्द्र! कृत्वा पादतले उभे॥
पद्मासनं भवेदेतत् सर्वेषामेव पूजितम्।
एकपादमथैकस्मिन् विन्यस्योरौ च संस्थितः॥
इतरस्मिंस्तथा पादं वीरासनमुदाहृतम्।

अस्यैवार्द्धमर्द्धासनमप्युच्यते। तथा—

गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत्।
पार्श्वपादौ च पाणिभ्यां दृढं बध्वा सुनिश्चलः॥
भद्रासनं भवेदेतत्सर्वव्याधिविषापहम्।
जानूर्वोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे॥
ऋजुकायः सुखासीनः स्वस्तिकं तत्प्रचक्षते॥ इति।

इतराण्यासनानि योगप्रदीपाद्युक्तानि संक्षेपात्कथ्यन्ते—

दण्डासनम् = उपविश्य श्लिष्टाङ्गुलिकौ श्लिष्टगुल्फौ भूमिश्लिष्टजङ्घोरुपादौ प्रसार्य दण्डवच्छयनम्, सोपाश्रयं योगपट्टयोगेनोपवेशनम्, पर्यङ्कं च जानुप्रसारितबाहोः शयनम्, क्रौञ्चनिषदनादीनि क्रौञ्चादीनां निषण्णानां संस्थानदर्शनात् प्रत्येतव्यानि, जानुनोरुपरि हस्तौ कृत्वा कायशिरोग्रीवस्यावक्रभावेनावस्थानं समवस्थानम्, स्थिरसुखं च सूत्रोपात्तम्। तस्य व्याख्यानं यथासुखमिति। आदिशब्देन मायूराद्यासनानि ग्राह्याणि। यावत्यो जीवजातयस्तावन्त्येवासनानीति संक्षेपः॥ ४६॥

प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम्॥ ४७॥

भवतीति वाक्यशेषः। प्रयत्नोपरमात्सिध्यत्यासनं येन नाङ्गमेजयो भवति। अनन्ते वा समापन्नं चित्तमासनं निर्वर्तयतीति॥ ४७॥

तत्त्ववैशारदी

आसनस्वरूपमुक्त्वा तत्साधनमाह—**प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम्**। स सांसिद्धिको हि प्रयत्नः शरीरधारको न योगाङ्गस्योपदेष्टव्यासनस्य कारणम्, तस्य तत्कारणत्व उपदेशवैयर्थ्यात्स्वरसत एव तत्सिद्धेः। तस्मादुपदेष्टव्यस्यासनस्यायमसाधको विरोधी च स्वाभाविकः प्रयत्नः, तस्य च याहच्छिकासनहेतुतयासननियमोपहन्तृत्वात्। तस्मादुपदिष्टनियमासनमभ्यस्यता स्वाभाविकप्रयत्नशैथिल्यात्मा प्रयत्न आस्थेयो नान्यथोपदिष्टमासनं सिध्यतीति स्वाभाविक-

प्रयत्नशैथिल्यमासनसिद्धिहेतुः। अनन्ते वा नागनायके स्थिरतरफणासहस्र-विधृतविश्वंभरामण्डले समापन्नं चित्तमासनं निर्वर्तयतीति ॥ ४७ ॥

योगवार्त्तिकम्

आसनस्थैर्यस्योपायमाह—

प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम्।

प्रयत्नशैथिल्यस्य द्वारमाह—येन नाङ्गेति। बहुव्यापारानन्तरं चेदासनं क्रियते तदाऽङ्गकम्पनादासनस्थैर्यं न भवतीत्याशयः। अनन्तेति। अथ वा प्रयत्नशालित्वेऽपि पृथिवीधारिणि स्थिरतरशेषनागे समापन्नं तद्धारणया तदात्मताऽऽपन्नं चित्तमासनं निष्पादयतीत्यर्थः। तच्चानन्तानुग्रहाद्वा सजातीय-भावनावशाद्वाऽदृष्टविशेषवशाद्वेत्यन्यदेतत् ॥ ४७ ॥

ततो द्वन्द्वानभिघातः ॥ ४८ ॥

शीतोष्णादिभिर्द्वन्द्वैरासनजयान्नाभिभूयते। ४८ ॥

तत्त्ववैशारदी

आसनविजयसूचकमाह—ततो द्वन्द्वानभिघातः। निगदव्याख्यातं भाष्यम्। आसनमप्युक्तं विष्णुपुराणे—

एवं भद्रासनादीनां समास्थाय गुणैर्युतम्। इति ॥ ४८ ॥

योगवार्त्तिकम्

आसनप्रतिष्ठायां सिद्धिमाह—

ततो द्वन्द्वानभिघातः। भाष्यं सुगमम् ॥ ४८ ॥

तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः ॥ ४९ ॥

सत्यासनजये बाह्यस्य वायोराचमनं श्वासः। कौष्ठ्यस्य वायोर्निः-सारणं श्वासः। तयोर्गतिविच्छेद उभयाभावः प्राणायामः ॥ ४९ ॥

तत्त्ववैशारदी

आसनानन्तरं तत्पूर्वकतां प्राणायामस्य दर्शयंस्तल्लक्षणमाह—तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः। रेचकपूरककुम्भकेष्वस्ति श्वास-प्रश्वासयोर्गतिविच्छेद इति प्राणायामसामान्यलक्षणमेतदिति। तथा हि—यत्र बाह्यो वायुराचम्यान्तर्धार्यते पूरके तत्रास्ति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः। यत्रापि कोष्ठ्यो वायुर्विरेच्य बहिर्धार्यते रेचके तत्रास्ति श्वासप्रश्वासयोर्गतिवि-च्छेदः। एवं कुम्भकेऽपीति।

तदेतद्भाष्येणोच्यते—सत्यासनजय इति ॥ ४९ ॥

योगवार्त्तिकम्

क्रमप्राप्तं प्राणायाममाह—

तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः । वक्ष्यमाणचतुर्विधप्राणायामस्यैवं सामान्यलक्षणं गतिविच्छेदः शास्त्रोक्तरीत्या स्वाभाविकगतेः प्रतिषेध इत्यर्थः । स च रेचकपूरककुम्भकेष्वनुगतः । नन्वेवं प्रत्येकस्यापि प्राणायामत्वापत्त्या त्रिभिर्मिलित्वैकप्राणायाम इति—

प्राणायामस्तु विज्ञेयो रेचकपूरककुम्भकैः

इत्यादिवाक्योक्तं व्याहन्येतेति चेत्? न; त्रयाणां पौर्वापर्येण प्रथमभूमिकायां सहानुष्ठाननियमादेकत्वव्यवहारोपपत्तेः । न तु तादृशवाक्येषु मिलितानामेव प्राणायामत्वं विवक्षितम्,

रेचकं पूरकं त्यक्त्वा सुखं यद्वायुधारणम् ।
प्राणायामोऽयमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः ॥

इति **वासिष्ठसंहिता**ऽऽदौ केवलकुम्भकस्यापि प्राणायामत्ववचनादिति ।

इदं सूत्रं व्याचष्टे—**सत्यासन** इति । यथा यमनियमयोरन्यकालकृतयोर्योगाङ्गत्वं नैवमासनस्य, किं तु प्राणायामाद्यङ्गपञ्चकसाहित्येनेत्येतत् प्रतिपादयितुं सत्यासने इति विशेषणम् । तथा च सत्यासन इति समाधिसूत्रपर्यन्तम् अनुवर्त्तनीयम्, **गीता**दावासनोपरागेणैव ध्यानादिस्मरणादिति । अत एव चासनादीनां षडङ्गानां सहानुष्ठेयत्वेनारादुपकारकतयाऽन्तरङ्गत्वमित्याशयेन **स्मृत्या**दिषु क्वचित्षडङ्गो योग उच्यते, यमनियमयोः कालान्तरीयतयाऽत्यन्तबहिरङ्गत्वादिति । आचमनमन्तः प्रवेशः । नन्वेवं प्रवेशनिर्गमरूपयोः श्वासप्रश्वासयोः गतिरेव नास्तीत्याशयेनाह—**उभयाभाव** इति । तथा च गतिशब्दार्थोऽत्र न विवक्षितः, स्वाभाविकश्वासप्रश्वासयोः प्रतिषेधः प्राणायाम इत्येवार्थः ॥ ४९ ॥

स तु—

बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः

परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ॥ ५० ॥

यत्र प्रश्वासपूर्वको गत्यभावः स बाह्यः । यत्र श्वासपूर्वको गत्यभावः स आभ्यन्तरः । तृतीयः स्तम्भवृत्तिर्यत्रोभयाभावः सकृत्प्रयत्नाद्भवति । यथा तप्ते न्यस्तमुपले जलं सर्वतः संकोचमापद्यते तथा द्वयोर्युगपद्गत्यभाव इति । त्रयोऽप्येते देशेन परिदृष्टा इयानस्य विषयो देश इति । कालेन परिदृष्टाः क्षणानामियत्तावधारणेनावच्छिन्ना इत्यर्थः । संख्या-

भिः परिदृष्टा एतावद्भिः श्वासप्रश्वासैः प्रथम उद्घातस्तद्वन्निगृहीतस्यैतावद्भिर्द्वितीय उद्घात एवं तृतीयः एवं मृदुरेवं मध्य एवं तीव्र इति संख्यापरिदृष्टः । स खल्वयमेवमभ्यस्तो दीर्घसूक्ष्मः ॥ ५० ॥

तत्त्ववैशारदी

प्राणायामविशेषत्रयलक्षणपरं सूत्रमवतारयति—**स त्विति** । **बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः** । वृत्तिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते ।

रेचकमाह—**यत्र प्रश्वासेति** । पूरकमाह—**यत्र श्वासेति** । कुम्भकमाह—**तृतीय** इति । तदेव स्फुटयति—**यत्रोभयोः** श्वासप्रश्वासयोः सकृदेव विधारकात्प्रयत्नादभावो भवति न पुनः पूर्ववदापूरणप्रयत्नौघविधारकप्रयत्नो नापि रेचकप्रयत्नौघविधारकप्रयत्नोऽपेक्ष्यते, किं तु यथा तप्त उपले निहितं जलं परिशुष्यत्सर्वतः संकोचमापद्यत एवमयमपि मारुतो वहनशीलो बलवद्विधारकप्रयत्ननिरुद्धक्रियः शरीर एव सूक्ष्मीभूतोऽवतिष्ठते न तु पूरयति येन पूरकः । न तु रेचयति येन रेचक इति । इयानस्य **देशो** विषयः प्रादेशवितस्तिहस्तादिपरिमितो निवातप्रदेश ईषीकातूलादिक्रियानुमितो बाह्यः । एवमान्तरोऽप्यापादतलमामस्तकं पिपीलिकास्पर्शसदृशेनानुमितः स्पर्शेन । निमेषक्रियावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थो भागः क्षणः । तेषामियत्तावधारणेनावच्छिन्नः । स्वजानुमण्डलं पाणिना त्रिःपरामृश्यच्छोटिकावच्छिन्नः कालो मात्रा । ताभिः षट्त्रिंशन्मात्राभिः परिमितः प्रथम उद्घातो मृदुः । स एव द्विगुणीकृतो द्वितीयो मध्यः । स एव त्रिगुणीकृतस्तृतीयस्तीव्रः । तमिमं संख्यापरिदृष्टं प्राणायाममाह—**संख्याभिरिति** । स्वस्थस्य हि पुंसः श्वासप्रश्वासक्रियावच्छिन्नेन कालेन यथोक्तच्छोटिकाकालः समानः प्रथमोद्घातकर्मतां नीत उद्घातो विजितो वशीकृतो निगृहीतः । क्षणानामियत्ताकालो विवक्षितः, श्वासप्रश्वासप्रचयोपपन्ना तु संख्येति कथंचिद्भेदः । स खल्वयं प्रत्यहमभ्यस्तो दिवसपक्षमासादिक्रमेण देशकालप्रचयव्यापितया दीर्घः । परमनैपुण्यसमधिगमनीयतया च सूक्ष्मो न तु मन्दतया ॥ ५० ॥

योगवार्त्तिकम्

अवान्तरभेदप्रतिपादकमुत्तरसूत्रं पूरयित्वोत्थापयति—**स त्विति** ।

बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ।

स तु प्राणायामो बाह्यवृत्तिरभ्यन्तरवृत्तिः स्तम्भवृत्तिरिति त्रिविधः रेचकपूरककुम्भकभेदात् । तदुक्तं **विष्णुपुराणे**—

परस्परेणाभिभवं प्राणापानौ यदानिलौ ।
कुरुतः स द्विधा तेन तृतीयः संयमात्तयोः ॥ इति ।

स च त्रिविधः प्राणायामो देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो निर्णीतो नियमितो भवति, तदभ्यासवशात् क्रमेण दीर्घसूक्ष्मसंज्ञको भवतीति सूत्रार्थः।

तदेतद्व्याचष्टे—**यत्रेति**। विशेषाणां सामान्यनिष्ठत्वाद्[1] इयं सप्तमी। यत्र प्राणायामे गतिविच्छेदे प्रश्वासपूर्वकगत्यभावः प्रश्वासेन रेचकेन गतिविच्छेदः स बाह्यो बाह्यवृत्तिः प्राणायामो रेचकनामेत्यर्थः। न च रेचनं बाह्य इत्येवास्त्विति वाच्यम्, प्राणस्यायामः प्राणायाम इति योगा[2]दरेणायामाख्यनिरोधस्य विशेष्यीकरणादिति। **यत्र श्वासेति**। यत्र श्वासेन पूरकेण गत्यभावः स आभ्यन्तरः आभ्यन्तरवृत्तिः प्राणायामः पूरकनामेत्यर्थः। **स्तम्भवृत्तिरिति**। यत्रोभयाभावः श्वासप्रश्वासयोरभावः सकृत्प्रयत्नादेवाभ्यासनिरपेक्षाद्भवति स स्तम्भवृत्तिः प्राणायामः कुम्भकनामेत्यर्थः। वक्ष्यमाणस्य कुम्भकभेदस्य चतुर्थप्राणायामस्य व्यावर्त्तनाय **सकृत्प्रयत्नादिति** विशेषणम्। स हि प्रयत्नबाहुल्येनैव भवतीति तत्रैव प्रतिपादयिष्यति। एकदैव बाह्याभ्यन्तरप्राणविलापने दृष्टान्तमाह—**यथा तप्त** इति। द्वयोर्बाह्याभ्यन्तरदेशयोः। **देशकालसंख्याभिः परिदृष्ट** इति विशेषणस्यायमर्थः—एतावद्देशेन वा एतावत्कालेन वा एतावन्मात्रसंख्याभिर्वाऽवच्छिन्नो मया रेचकादिः कर्तव्य इत्येवमवधारित इति। तदेतद्विभज्य व्याचष्टे—**त्रयोऽप्येत** इति। त्रयो रेचकपूरककुम्भकाः। **इयानिति**। नासाग्रात् प्रादेशद्वादशाङ्गुलहस्तादिपरिमितो बाह्यदेशो रेचकस्य विषयः, च चेषीकातूलादिक्रियानिश्चेयः; पूरकस्य चापादतलमामस्तकमाभ्यन्तरो विषयः, स च पिपीलिकास्पर्शसदृशेन स्पर्शेन निश्चेयः; कुम्भकस्य रेचकपूरकयोः बाह्याभ्यन्तरदेशौ समुचितावेव विषयः, उभयत्रैव प्राणस्य विलयात्, स च तूलस्य क्रियाया उक्तस्पर्शस्य चानुपलब्ध्या निश्चेय इति। **कालेनेति**। चक्षुर्निमेषावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थभागः क्षणः, तेषामियत्ताऽवधारणेनावच्छिन्नाः एतावत्क्षणान् रेचकादिः कर्त्तव्य इति नियमिता इत्यर्थः। **संख्याभिरिति**। मात्राणां द्वादशादिसंख्याभिरित्यर्थः। यद्यपि संख्याभिरपि कालनियम एव क्रियते, तथाऽपि प्रकारभेदाद्भेद इति। यत्र हि शङ्खध्वन्यादिना कालनियमः[3] क्रियते स कालेन परिदृष्टः, यत्र च वक्ष्यमाणमात्रासंख्याभिः कालनियमः क्रियते स संख्याभिः परिदृष्ट इति। संख्याऽर्थं मात्रा च **मार्कण्डेय**प्रोक्ता—

निमेषोन्मेषणे मात्रा तालो लघ्वक्षरं तथा।
प्राणायामस्य संख्याऽर्थं स्मृतो द्वादशमात्रिकः॥ इति।

---

१. तथा च यत्रेति आधारसप्तमीति सिद्धम्।

२. योगः शक्तिविशेषः शब्दनिष्ठः, न तु प्रकृतशास्त्रार्थः।

३. अत्र मया स्वमत्यनुसारेण मुद्रितः पाठः परिवर्त्तितः।

निमेषादिलध्वक्षरान्तं मात्राप्रमाणम्, तदेव दर्शयत्युत्तरार्द्धेन—द्वादशमात्रिको द्वादशगुणितो यः कश्चन निमेषादिरयं पदार्थः प्राणायामस्य संख्याऽर्थो स्मृत इत्यर्थः। एवं प्रणवादयोऽपि मात्रा **वसिष्ठयायाज्ञवल्क्यादि**भिरुक्ताः। पूरकादित्रय एव द्वादशमात्रेत्ययमधमः कल्पः, यतः पूरकादिषु प्रत्येकं मात्रायाः संख्याभेदो **वसिष्ठसंहितायामुक्तः**—

एवं ज्ञात्वा विधानेन प्रणवेन दमाहितः।
प्राणायामत्रयं कुर्यात्पूरकुम्भकरेचकैः॥
आकृष्य श्वसनं बाह्यात् पूरयेदिडयोदरम्।
शनैः षोडशमात्राभिरुकारं तत्र संस्मरन्॥
मकारं मूर्त्तिमत्रापि संस्मरन् प्रणवं जपेत्।
धारयेत् पूरितं पश्चात् चतुःषष्ट्या तु मात्रया॥
यावद्वा शक्यते तावद्धारणं जपसंयुतम्।
पूरितं रेचयेत्पश्चात् प्रणवं ह्यनिलान्वितम्॥
शनैः पिङ्गलया पुत्र ! द्वात्रिंशन्मात्रया पुनः।
ध्यायन्नाद्याक्षरं तत्र प्रणवस्य समाहितः॥ इति।

अकारोकारमकाराणां मूर्त्तयो ब्रह्मविष्णुरुद्रशरीराणि। तमेतं **पुराणप्रोक्तं** मात्राभेदं सामान्यतो **भाष्यकार** आह—**एतावद्भिरि**त्यादिना। एतावद्भिः षोडशादिभिः मात्राऽऽख्यैः पदार्थैः निमेषोन्मेषणादिभिः श्वासप्रवेशः पूरकः प्रथम उद्घातः। वायोरुद्धननं गतिनिरोध इति यावत्। तथा निगृहीतस्य स्तम्भितस्य वायोरेतावद्भिश्चतुःषष्ट्यादिभिर्निमेषोन्मेषणादिभिः कुम्भको द्वितीय उद्घातः। एवं तृतीय उद्घातोऽर्थाद्रेचकः। एतावद्भिर्द्वात्रिंशदादिभिर्निमेषोन्मेषणादिभिरित्यर्थः। अत्र प्रथमादिशब्दैः पूरकादित्रये क्रमवचनात्सौत्रः पाठक्रमोऽनुष्ठाने नादर्त्तव्यः। तथा च पूरककुम्भकरेचका इत्येवौत्सर्गिकोऽनुष्ठानक्रमः, **पुराणादिषु** बाहुल्येन दर्शनाच्च, सृष्टौ महदादिक्रमवदिति। प्रकारान्तरेणापि संख्यापरिदृष्टत्वमाह—**एवं मृदुरि**त्यादिना। एवम् एतावद्भिर्मात्राप्रमाणैर्मृदुः प्राणायामः, एवम् एतावद्भिर्मध्यमः, एवमेतावद्भिस्तीव्रः प्राणायाम इत्यपि संख्यापरिदृष्टो भवतीत्यर्थः। तदुक्तं **कौर्मे**—

मात्राद्वादशको मन्दश्चतुर्विंशतिमात्रकः।
मध्यमः प्राणसंरोधः षड्त्रिंशन्मात्रिकोऽन्तिमः॥ इति।

अत्र पूरकादिविशेषावचनात् त्रिष्वपि प्राणायामेषु द्वादशद्वादशमात्रादिरूपैकैव संख्या इत्येवं पृथक्कल्पः। **देशकालसंख्याभिः परिदृष्ट** इत्यत्र चेच्छाविकल्प **एव न तु समुच्चयः**; उदाहृत**वसिष्ठवाक्या**दौ केवलमात्रा-

संख्यायामपि प्राणायामदर्शनात् । समुच्चयानुष्ठाने तु फलभूमा भवत्येव, भूयसि भूय इति न्यायादिति । दीर्घसूक्ष्म इति दलं व्याचष्टे—स खल्विति । स बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिस्त्रिविधः प्राणायामः, एवं देशाद्यवधारणैरभ्यस्तः, स दीर्घसूक्ष्मसंज्ञको भवतीत्यर्थः । दीर्घश्चासौ सूक्ष्मश्चेति सान्वर्थेयं संज्ञा । देशाद्यन्यतमनियमेन हि प्रत्यहमभ्यस्यमानः क्रमेण कालवृद्ध्या दीर्घकालव्यापित्वेन दीर्घो भवति, वायुसंचारस्यातिसूक्ष्मतया च सूक्ष्म इति । यद्यपि अभ्यस्त इति सूत्रे नास्ति तथाऽपि दीर्घसूक्ष्मसंज्ञया अर्थाक्षिप्त एव भाष्यकारेण व्याख्यात इति । तदेवं प्राणायामस्य रेचककुम्भकपूरकाख्यविशेषत्रयमभ्यासाख्यगुणयोगेन तेषां दीर्घसूक्ष्मत्वं चोक्तम् ॥ ५० ॥

बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ॥ ५१ ॥

देशकालसंख्याभिर्बाह्यविषयपरिदृष्ट आक्षिप्तः । तथाभ्यन्तरविषयपरिदृष्ट आक्षिप्तः । उभयथा दीर्घसूक्ष्मः । तत्पूर्वको भूमिजयात्क्रमेणोभयोर्गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामः । तृतीयस्तु विषयानालोचितो गत्यभावः सकृदारब्ध एव, देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः । चतुर्थस्तु श्वासप्रश्वासयोर्विषयावधारणात्क्रमेण भूमिजयादुभयाक्षेपपूर्वको गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायाम इत्ययं विशेषः ॥ ५१ ॥

तत्त्ववैशारदी

एवं त्रयो विशेषा लक्षिताः । चतुर्थं लक्षयति—बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ।

व्याचष्टे—देशकालसंख्याभिरिति । आक्षिप्तोऽभ्यासवशीकृताद्रूपादवरोपितः । सोऽपि दीर्घसूक्ष्मः । एवं तत्पूर्वको बाह्याभ्यन्तरविषयप्राणायामो देशकालसंख्यादर्शनपूर्वकः । न चासौ चतुर्थस्तृतीय इव सकृत्प्रयत्नादह्नाय जायते, किं त्वभ्यस्यमानस्तां तामवस्थामारूढस्तत्तदवस्थाविजयानुक्रमेण भवतीत्याह—भूमिजयादिति । ननूभयोर्गत्यभावः स्तम्भवृत्तावप्यस्तीति कोऽस्मादस्य विशेष इत्यत आह—तृतीय इति । अनालोचनपूर्वः सकृत्प्रयत्ननिर्वर्तितस्तृतीयः । चतुर्थस्त्वालोचनपूर्वो बहुप्रयत्ननिर्वर्तनीय इति विशेषः । तयोः पूरकरेचकयोर्विषयोऽनालोचितोऽयं तु देशकालसंख्याभिरालोचित इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

योगवार्त्तिकम्

इदानीं केवलकुम्भकरूपं प्राणायामस्य चतुर्थं विशेषमाह—

---

१. अन्वर्थेत्यर्थः ।

बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः । बाह्याभ्यन्तरविषयकौ बाह्याभ्यन्तरवृत्ती पूर्वसूत्रोक्तौ रेचकपूरकौ, तयोराक्षेपी = अतिक्रमी, तावतिक्रम्य त्यक्त्वा स्वयमेव केवलो वर्त्तत इति यावत्, एवंभूतो यः प्राणायामः स चतुर्थ इत्यर्थः । अस्य च केवलकुम्भक इति संज्ञा **वसिष्ठवाक्याद्**व्यक्तीभविष्यति । पूर्वसूत्रोक्तस्तम्भवृत्तिस्तु नियमेन रेचकपूरकयोरन्तराल एव वर्त्तत इति न तदतिक्रमी । रेचकपूरकविषयातिक्रमस्यापि लाभाय विषयघटितं लक्षणमुक्तम्, न तु रेचकपूरकातिक्रमीत्येवंसूत्रितम् । अय च कुम्भको न रेचकपूरकदेशेन परिच्छिन्नः, व्यापकत्वात्; नापि कालसंख्याभ्यां परिच्छिन्नः, स्वेच्छया माससंवत्सरादिकालस्थायित्वात् । स च प्राणायामो **ध्रुवस्य विष्णुपुराणे** श्रूयते । तस्य हि तपसि प्राणनिरोधेन सर्वजीवप्राणनिरोधोऽभवदिति तत्रोक्तम् । अतस्तस्य केवलकुम्भक आसीदिति । अयं चतुर्थः प्राणायामः सोपायो **वसिष्ठसंहितायामु**क्तः । यथा—

प्रस्वेदं जनयेद्यस्तु प्राणायामो हि सोऽधमः ।
मध्यमः कम्पनात्प्रोक्त उत्थानं चोत्तमे भवेत् ॥
पूर्वं पूर्वं प्रकुर्वीत यावदुत्तमसम्भवः ।
निश्वासोच्छ्वासकौ दहे स्वाभाविकगुणावुभौ ॥
तथाऽपि नश्यतस्तेन प्राणायामोत्तमेन हि ।
तयोर्नाशे समर्थः स्यात् कर्त्तुं केवलकुम्भकम् ॥
रेचकं पूरकं त्यक्त्वा मुख्यं यद्वायुधारणम् ।
प्राणायामोऽयमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः ॥
सहितं केवलं वाऽपि कुम्भकं नित्यमभ्यसेत् ।
यावत्केवलसिद्धिः स्यात् तावत्सहितमभ्यसेत् ॥
केवले कुम्भके सिद्धे रेचकपूरकवर्जिते ।
न तस्य दुर्लभं किंचित् त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ इति ।

आकाशगमनादिशक्त्याविर्भावेण कामगत्वादिकं स्याद् इत्यर्थः ।

चतुर्थस्योत्पत्तिक्रमं कथयति—**देशकाले**ति । बाह्यविषयो रेचको देशकालसंख्याभिरादौ परिदृष्टः, पश्चाच्च देशादिभिः सहैवाक्षिप्तोऽतिक्रामितो भवतीति शेषः । अतश्च सूत्रे देशवाचको विषयशब्दः कालसंख्ययोरप्युपलक्षणमित्याशयः । तथाऽऽभ्यन्तरविषयः पूरकोऽपि देशादिभिरादौ परिदृष्टः, पश्चाद्देशादिभिः सहैव सोऽप्याक्षिप्तो भवति । तच्चाक्षिसमुभयथा दीर्घसूक्ष्मो द्विविधो दीर्घसूक्ष्मश्चिरकालं देशादिभिरभ्यस्तौ रेचकपूरकाविति यावत् । तत्पूर्वकः तदुभयाक्षेपपूर्वकस्तदुभयमाक्षिपन्निति यावत् । अवान्तरालिकभूमिकाजयात् कालक्रमेण न तु शीघ्रम् उत्पद्यमानः, एवभूत उभयोः श्वासप्रश्वासयोः

गतविच्छेदश्चतुर्थः प्राणायाम इत्यर्थः । स्तम्भवृत्त्याख्यतृतीयप्राणायामात् मिश्रकुम्भकादस्य वैलक्षण्यमाह—तृतीयस्त्विति । तृतीयस्तु गत्यभावः स्तम्भवृत्तिर्विषयेण देशेन तदुपलक्षितकालसंख्याभ्यां चानालोचितोऽनवधारितः सकृदारब्धोऽभ्यासबाहुल्यं विनैवोत्पद्यमानश्च भवति, तथा स एव तृतीयो देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो, दीर्घसूक्ष्मश्च भवतीति सामान्यविशेषाभ्यां तृतीयस्य रूपद्वयमुक्तम् । चतुर्थस्य तद्विपरीततामाह—चतुर्थस्त्विति । चतुर्थस्तु श्वासप्रश्वासयो रेचकपूरकयोर्देशाख्यविषयाद्यवधारणानन्तरं क्रमिकभूमिजयाद्धेतोः पूरकरेचकाक्षेपपूर्वको गत्यभाव इत्ययं चतुर्थप्राणायामे तृतीयाद्विशेष इत्यर्थः । प्राणायामस्य चापरे सगर्भागर्भादयो विशेषाः पुराणादिषु द्रष्टव्याः—

जपध्यानयुतो गर्भी त्वगर्भस्तद्विवर्जितः

इत्यादिवाक्यैरिति दिक् ॥ ५१ ॥

ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥ ५२ ॥

प्राणायामानभ्यस्यतोऽस्य योगिनः क्षीयते विवेकज्ञानावरणीयं कर्म । यत्तदाचक्षते—महामोहमयेनेन्द्रजालेन प्रकाशशीलं सत्त्वमावृत्य तदेवाकार्ये नियुङ्क्त इति । तदस्य प्रकाशावरणं कर्म संस्कारनिबन्धनं प्राणायामाभ्यासाद् दुर्बलं भवति प्रतिक्षणं च क्षीयते । तथा चोक्तम्—तपो न परं प्राणायामात्ततो विशुद्धिर्मलानां दीप्तिश्च ज्ञानस्येति ॥ ५२ ॥

तत्त्ववैशारदी

प्राणायामस्यावान्तरप्रयोजनमाह—ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् । आव्रियतेऽनेन बुद्धिसत्त्वप्रकाश इत्यावरणं क्लेशः पाप्मा च ।

व्याचष्टे—प्राणायामानिति । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं बुद्धिसत्त्वप्रकाशः । विवेकस्य ज्ञानं विवेकज्ञानम् । विवेकज्ञानमावृणोतीति विवेकज्ञानावरणीयम् । भव्यगेयप्रवचनीयादीनां[1] कर्तरि निपातनस्य प्रदर्शनार्थत्वात्कोपनीयरञ्जनीयवदत्रापि कर्तरि कृत्यप्रत्ययः । कर्मशब्देन तज्जन्यमपुण्यं तत्कारणं च क्लेशं लक्षयति । अत्रैवागमिनामनुमतिमाह—यत्तदाचक्षत इति । महामोहो रागः । तदविनिर्भागवर्तिन्यविद्यापि तद्ग्रहणेन गृह्यते । अकार्यमधर्मः । ननु प्राणायाम एव चेत्पात्मानं क्षिणोति कृतं तर्हि तपसेत्यत आह—दुर्बलं भवतीति । न तु सर्वथा क्षीयते । अतस्तत्प्रक्षयाय तपोऽपेक्ष्यत इति । अत्राप्यागमिनामनुमतिमाह—तथा चोक्तमिति । मनुरप्याह—प्राणायामैर्दहेद्दोषान् इति । प्राणायामस्य योगाङ्गता विष्णुपुराण उक्ता—

---

१. द्रष्टव्यम् पाणिनिसूत्रम्—३।४।६८ ॥

प्राणाख्यमनिलं वश्यमभ्यासात्कुरुते तु यः ।
प्राणायामः स विज्ञेयः सबीजोऽबीज एव च ॥
परस्परेणाभिभवं प्राणापानौ यदानिलौ ।
कुरुतस्तद्विधानेन तृतीयं संयमात्तयोः ॥ इति ॥ ५२ ॥

योगवार्त्तिकम्

योगे जनयितव्ये प्राणायामस्य व्यापारं तत्सिद्धिसूचकमाह—

ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् । ततः = प्राणायामात् ।

सूत्रं व्याचष्टे—**प्राणायामानि**ति । विवेकज्ञानावरणीयं विवेकज्ञानावरकम् । अथ वा कोपनीयेत्यादिवद् अत्रापि कर्त्तरि कृत्यप्रत्ययः, भव्यगेयप्रवचनीयादीनां कर्त्तरि निपातनस्य दिङ्मात्रप्रदर्शनपरत्वात् । **कर्मे**ति । कर्माधर्मः, तस्य ज्ञानप्रतिबन्धकत्वमेव ज्ञानावरकत्वम् । एतादृशं कर्म क्षीयत इत्यर्थः । कर्मणो ज्ञानावरकत्वे **पूर्वाचार्यवाक्यं** प्रमाणयति—**यत्तदाचक्षत** इति । यत्तत्कर्म एवमाचक्षते—महामोहो रागस्तन्मयेन तत्प्रचुरेणेन्द्रजालतुल्येन शब्दादिविषयेण द्वारेण प्रकाशशीलमपि बुद्धिसत्त्वमावृत्य तदेव कर्मैवाकार्यं संसारहेतुव्यापारे एव नियुङ्क्त इत्यर्थः । दुर्बलं प्रकाशावरणाक्षमं भवति, तथा प्रतिक्षणं क्षीयतेऽपचीयते चेत्यर्थः । तदुक्तं **मनुना**—

दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।
तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥ इति ।

दोषाः पापानि तत्कार्यं तमो मलविपर्ययौ च, तपः पापनाशकं कर्म । पापक्षये सति यद्भवति तदाह—**तत** इति । ततः पापाख्यकारणाभावान्मलानां तमसां तत्कार्याणां चापगमे ज्ञानदीप्तिश्चेत्यर्थः । ननु तपसैव पापक्षय इत्युक्तम्, तर्हि किं प्राणायामेनेति चेत् ? न; ज्ञानावरकपापक्षये प्राणायामस्य श्रेष्ठोपायत्वात् । अत एव पूर्वपादे प्रकृष्टाधिकारिणः प्राणायाम एव साधनमुक्तम्, विक्षेपकतया तपोऽन्तराभावेऽपि तेनैव योगनिष्पत्तिसम्भवादिति ॥ ५२ ॥

किं च—

धारणासु च योग्यता मनसः ॥ ५३ ॥

प्राणायामाभ्यासादेव, प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य (१।३४) **इति वचनात् ॥ ५३ ॥**

तत्त्ववैशारदी

किं च—धारणासु च योग्यता मनसः । प्राणायामो हि मनः स्थिरीकुर्वन्धारणासु योग्यं करोति ॥ ५३ ॥

योगवार्त्तिकम्

अन्यच्च भवतीत्याह—

धारणासु च योग्यता मनसः ।

प्राणायामाभ्यासादेवेति सूत्रेण सहान्वयः । **प्रच्छर्दने**त्यादिप्रथमपादीय-सूत्रेण प्राणायामस्य धारणायोग्यतारूपस्थितिहेतुतावचनादित्यर्थः । एतेन तस्मिन्नपि सूत्रे पूरकादित्रयात्मकः प्राणायाम एवोक्त इत्यवधारणीयम् ॥५३॥

अथ कः प्रत्याहारः ?

स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रि-याणां प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥

स्वविषयसंप्रयोगाभावे चित्तस्वरूपानुकार इवेति चित्तनिरोधे चित्त-वन्निरुद्धानीन्द्रियाणि नेतरेन्द्रियजयवदुपायान्तरमपेक्षन्ते । यथा मधुकर-राजं मक्षिका उत्पतन्तमनूत्पतन्ति निविशमानमनुनिविशन्ते तथेन्द्रि-याणि चित्तनिरोधे निरुद्धानीत्येष प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥

तत्त्ववैशारदी

तदेवं यमादिभिः संस्कृतः संयमाय प्रत्याहारमारभते । तस्य लक्षणसूत्र-मवतारयितुं पृच्छति—**अथेति** । **स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवे-न्द्रियाणां प्रत्याहारः ।**

चित्तमपि हि मोहनीयरञ्जनीयकोपनीयैः शब्दादिभिर्विषयैर्न संप्रयुज्यते, तदसंप्रयोगाच्चक्षुरादीन्यपि न संप्रयुज्यन्त इति सोऽयमिन्द्रियाणां तत्तत्स्वरूपा-नुकारः । यत्पुनस्तत्त्वं चित्तमभिनिविशते न तदिन्द्रियाणां बाह्यविषयाणाम-नुकारोऽपि । अत उक्तमनु**कार इवेति** । स्वविषयासंप्रयोगस्य साधारणस्य धर्मस्य चित्तानुकारनिमित्तत्त्वं सप्तम्या दर्शयति—**स्वेति** । अनुकारं विवृणोति—**चित्तनिरोध** इति । द्वयोर्निरोधहेतुश्च प्रयत्नस्तुल्य इति सादृश्यम् । अत्रैव दृष्टान्तमाह—**यथा मधुकरराजमिति** । दार्ष्टान्तिके योजयति—**तथेति** । अत्रापि **विष्णुपुराणवाक्यम्**—

शब्दादिष्वनुषक्तानि निगृह्याक्षाणि योगवित् ।
कुर्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः ॥

तस्य प्रयोजनं तत्रैव दर्शितम्—

वश्यता परमा तेन जायते निश्चलात्मनाम् ।
इन्द्रियाणामवश्यैस्तैर्न योगी योगसाधकः ॥ इति ॥ ५४ ॥

योगवार्त्तिकम्

प्रत्याहारसूत्रमवतारयति—अथ क इति ।

स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः । इन्द्रियविषयासंप्रयोगकाल इन्द्रियाणां चित्तस्वरूपानुकारितेव या भवति सा इन्द्रियाणां प्रत्याहार इत्यर्थः । जितेन्द्रियस्य हि ध्यानकाले चक्षुरादीन्यपि ध्येयवस्त्वाकारेण चित्तेन तुल्याकाराणीव भवन्ति न स्वातन्त्र्येण विषयान्तरं मनसैकीभूय सङ्कल्पयन्ति, यथा चित्ते निरोधोन्मुखे सति प्रयत्नान्तरं विनैव निरुद्धानि भवन्ति, अतस्तस्येन्द्रियाणि चित्तानुकारीणीत्युच्यन्ते । अजितेन्द्रियस्य तु चक्षुरादीनि तदानीमपि रूपादिषु मनसैव धावन्ति, अतश्चित्तमेवेन्द्रियानुकारि भवति,

इन्द्रियाणां हि सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।
तेनास्य द्रवते प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥

इति स्मृतेरित्याशयः ।

अजितेन्द्रियस्यापि इन्द्रियाणि विषयभोगकाले चित्तानुकारीणि भवन्त्येवेति तद्व्यावर्त्तनाय **स्वविषयासंप्रयोग** इत्युक्तम् । ध्यानकाले च चाक्षुषादितुल्या वृत्तिश्चित्तस्यैव भवति, न तु चक्षुरादीनाम् । तेषां तु तदतिरिक्तवृत्त्यभावमात्रमतोऽनुकार **इवे**त्युक्तम् । अत एव—

पिबन्निव च चक्षुर्भ्यां पादौ संवाहयन्निव ।
चित्तेन्द्रियैक्यतो ध्यायेत्तन्मूर्त्तिं विजितेन्द्रियः ॥

इत्यादिस्मृतिष्वपीवशब्द एव प्रयुक्त इति । तदेतद्व्याचष्टे—**स्वविषयेति** । **इवे**तीत्यन्तस्य **एष प्रत्याहार** इत्यागामिनाऽन्वयः । अनुकार्यस्य कार्यरूपं लक्षणमाह—**चित्तनिरोध** इत्यादिना **अपेक्षन्त** इत्यन्तेन । चित्तस्य वृत्तिनिरोधकाले यत्स्वयमेवेन्द्रियवृत्तिनिरोधो भवति; इदमेव परमं वश्यत्वं प्रत्याहारकार्यत्वात् तल्लक्षणमित्याशयः । निरुद्धानि भवन्तीति शेषः । **नेतरेन्द्रियजयवदिति** । इतरे = उक्तपरमवश्यत्वादतिरिक्ता द्वितीयसूत्रवक्ष्यमाणा इन्द्रियजयाः, तेषु सत्स्वपि स्वनिरोधार्थं यथेन्द्रियाणि प्रत्याहारादिकमपेक्षन्ते नैवं यथोक्तप्रत्याहारे सति स्वनिरोधार्थं चित्तनिरोधातिरिक्तमपेक्षन्त इत्यर्थः । इन्द्रियाणां चित्तानुकारं दृष्टान्तेन प्रतिपादयति—**यथा मधुकरे**त्यादिना **निरुद्धानी**त्यन्तेन । दार्ष्टान्तिके दृष्टान्तोक्तोत्पतनतुल्यो निरोधः, तेन च निवेशनतुल्यं ध्यानमप्युपलक्षणीयम्, अन्यथा दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साधर्म्यादिप्रदर्शने न्यूनताऽऽपत्तेः । **एष प्रत्याहार** इति । पुरैव व्याख्यातम् ।

सोऽयं प्रत्याहारः सप्रयोजनो **विष्णुपुराणे** प्रोक्तः—

शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याक्षाणि योगवित् ।
कुर्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः ॥
वश्यता परमा तेन जायते निष्कलात्मनाम् ।
इन्द्रियाणामवश्यैस्तैर्न योगी योगसाधकः ॥ इति ।

अतश्च प्रत्याहार इन्द्रियधर्म इति ॥ ५४ ॥

ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥

शब्दादिष्वव्यसनमिन्द्रियजय इति केचित् । सक्तिर्व्यसनं व्यस्यत्येनं श्रेयस इति । अविरुद्धा प्रतिपत्तिर्न्याय्या । शब्दादिसंप्रयोगः स्वेच्छयेत्यन्ये । रागद्वेषाभावे सुखदुःखशून्यं शब्दादिज्ञानमिन्द्रियजय इति केचित् । चित्तैकाग्र्यादप्रतिपत्तिरेवेति जैगीषव्यः । ततश्च परमा त्वियं वश्यता यच्चित्तनिरोधे निरुद्धानीन्द्रियाणि नेतरेन्द्रियजयवत्प्रयत्नकृतमुपायान्तरमपेक्षन्ते योगिन इति ॥ ५५ ॥

इति श्रीपातञ्जले सांख्यप्रवचने योगशास्त्रे श्रीमद्व्यासभाष्ये
द्वितीयः साधनपादः ॥ २ ॥

तत्त्ववैशारदी

अस्यानुवादकं सूत्रम्—ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ।

ननु सन्ति किमन्या अपरमा इन्द्रियाणां वश्यता या अपेक्ष्य परमेयमुच्यते ? अद्धा ! ता दर्शयति—शब्दादिष्विति । एतदेव विवृणोति—सक्ती रागो व्यसनम् । कया व्युत्पत्त्या ? व्यस्यति क्षिपति निरस्यत्येनं श्रेयस इति । तदभावोऽव्यसनं वश्यता । अपरामपि वश्यतामाह—अविरुद्धेति । श्रुत्याद्यविरुद्धशब्दादिसेवनं तद्विरुद्धेष्वप्रवृत्तिः । सैव न्याय्या, न्यायादनपेता[1] यतः । अपरामपि वश्यतामाह—शब्दादिसंप्रयोग इति । शब्दादिष्विन्द्रियाणां संप्रयोगः स्वेच्छया भोग्येषु, स खल्वयं स्वतन्त्रो न भोग्यतन्त्र इत्यर्थः । अपरामपि वश्यतामाह—रागद्वेषाभावे सुखदुःखशून्यं माध्यस्थ्येन शब्दादिज्ञानमित्येके । सूत्रकाराभिमतां वश्यतां परमर्षिसंमतामाह—चित्तस्यैकाग्र्यात्सहेन्द्रियैरप्रवृत्तिरेव शब्दादिष्विति जैगीषव्यः । अस्याः परमतामाह—परमा त्विति । तुशब्दो वश्यतान्तरेभ्यो विशिनष्टि । वश्यतान्तराणि

1. धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते इति पाणिनिसूत्रम् ।

हि विषयाशीविषसंप्रयोगशालितया क्लेशविषसंपर्कशङ्कां नापक्रामन्ति। न हि विषविद्यावित्प्रकृष्टोऽपि वशीकृतभुजंगमो भुजंगममङ्के निधाय स्वपिति विश्रब्धः। इयं तु वश्यता विदूरीकृतनिखिलविषयव्यतिषङ्गा निराशङ्कतया परमेत्युच्यते। नेतरेन्द्रियजयवदिति। यथा यतमानसंज्ञायामेकेन्द्रिजयेऽपीन्द्रियान्तरजयाय प्रयत्नान्तरमपेक्षन्ते, न चैवं चित्तनिरोधे बाह्येन्द्रियनिरोधाय प्रयत्नान्तरापेक्षेत्यर्थः॥ ५५॥

क्रियायोगं जगौ क्लेशान्विपाकान्कर्मणामिह।
तद्दुःखत्वं तथा व्यूहान्पादे योगस्य पञ्चकम्॥ इति॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितायां पातञ्जलयोगसूत्रभाष्यव्याख्यायां
तत्त्ववैशारद्यां द्वितीयः साधनपादः॥ २॥

योगवार्त्तिकम्

योगे प्रत्याहारस्यावान्तरव्यापारभूतं तत्सिद्धिसूचकमाह—

ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम्। ततः प्रत्याहारादिन्द्रियाणां परमो जयो भवतीत्यर्थः।

तत्र परमजयप्रतिपादनार्थं बहुविधान् पक्षानाह—**शब्दादिष्वित्यादिना।** व्यसनशब्दार्थमाह—**सक्तिरिति।** सक्तिः सङ्गो येन शास्त्रविरुद्धेऽपि विषयभोग इन्द्रियाणि प्रवर्त्तन्ते। व्यस्यति क्षिपति निरस्यत्येनं श्रेयस इति व्युत्पत्त्येति शेषः। एवं च सति शास्त्राविरुद्धा प्रतिपत्तिरेव भोगः। **न्याय्या एवेति** पूर्वोक्तेन **केचिदित्यनेनान्वयः।** मतान्तरमाह—**शब्दादीति।** इन्द्रियविषययोः सम्प्रयोगे तदपारतन्त्र्यमित्यर्थः। मतान्तरमाह—**रागद्वेषेति।** रागद्वेषनिमित्तकाभ्यां सुखदुःखाभ्यां शून्यो विषयभोगस्तयेत्यर्थः। तेनाभिमानिकसुखदुःखशून्यत्वं लब्धम्, कायिकसुखदुःखानां योगावस्थां विना परिहारासम्भव इति भावः। एतेषु त्रिषूत्तरोत्तरमुत्कर्षेऽपि **नैते परमा इन्द्रियजयाः,** एतावन्मात्रमिन्द्रियवृत्त्यनिरोधात्। अतः सूत्रकारसंमतं परममाह—**चित्तैकाग्र्यादिति।** चित्तैकाग्र्याद्धेतोरिन्द्रियाणां याऽप्रतिपत्तिर्वृत्तिनिरोधस्तद्योग्यता **स एव जय इति जैगीषव्य** इत्यर्थः। **ततः इति।** इयं च वश्यता ततो हेतोः परमा वश्यता, यद् यतः चित्तनिरोधेनेत्यादिरर्थः। कालादिव्यावर्त्तनाय **प्रयत्नकृतमिति।** तथा च पूर्वसूत्रोक्तचित्तानुकारस्य फलं लक्षणं च, या समाधौ चित्तेन सहेन्द्रियाणां वृत्तिनिरोधयोग्यता सैव परमवश्यताऽऽख्यो जयोऽनेन सूत्रेणोक्त इति एतादृशवश्यताऽभावेनैव **सौभरि**प्रभृतीनां योगभ्रंशादियं वश्यताऽपि योगनिष्पत्तिहेतुः। अत एव गीता—

यततो ह्यपि कौन्तेय ! पुरुषस्य विपश्चितः ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥
तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ इति

तदेवं ज्ञानसाधनमुखेन योगस्यापि बहिरङ्गाणि यमादिप्रत्याहारान्तानि ससिद्धीन्यत्र पादे प्रोक्तानि; धारणादित्रयस्य सिद्धिबाहुल्यात्तु सिद्धिभिः सह तत्प्रतिपादनार्थमेव समग्रस्तृतीयपादो भविष्यति ॥५५॥

इति श्रीपातञ्जलभाष्यवार्त्तिके विज्ञानभिक्षुनिर्मिते साधननिर्देशो नाम द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

पातञ्जलयोगसूत्रम्

तृतीयो विभूतिपादः

उक्तानि पञ्च बहिरङ्गाणि साधनानि। धारणा वक्तव्या।

देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥

नाभिचक्रे, हृदयपुण्डरीके, मूर्ध्नि ज्योतिषि, नासिकाग्रे, जिह्वाग्र इत्येवमादिषु देशेषु बाह्ये वा विषये चित्तस्य वृत्तिमात्रेण बन्ध इति धारणा ॥१॥

तत्त्ववैशारदी

प्रथमद्वितीयपादाभ्यां समाधिस्तत्साधनं चोक्तम्। तृतीयपादे तत्प्रवृत्त्यनुगुणाः श्रद्धोत्पादहेतवो विभूतयो वक्तव्याः। ताश्च संयमसाध्याः। संयमश्च धारणाध्यानसमाधिसमुदाय इति विभूतिसाधनतया, पञ्चभ्यश्च योगाङ्गेभ्यो बहिरंगेभ्योऽस्याङ्गत्रयस्यान्तरङ्गतया विशेषज्ञापनार्थमत्र त्रयस्योपन्यासः। तत्रापि च धारणाध्यानसमाधीनां कार्यकारणभावेन नियतपौर्वापर्यत्वात्तदनुरोधेनोपन्यासक्रम इति प्रथमं धारणा लक्षणीयेत्याह—उक्तानीति। देशबन्धश्चित्तस्य धारणा। बन्धः संबन्धः।

आध्यात्मिकदेशमाह—नाभिचक्रे इति। आदिशब्देन ताल्वादयो ग्राह्याः। बाह्यदेशमाह—बाह्य इति। बाह्ये च न स्वरूपेण चित्तस्य संबन्धः संभवतीत्युक्तं वृत्तिमात्रेण ज्ञानमात्रेणेत्यर्थः। अत्रापि पुराणम्—

प्राणायामेन पवनं प्रत्याहारेण चेन्द्रियम्।
वशीकृत्य ततः कुर्याच्चित्तस्थानं शुभाश्रये ॥

शुभाश्रया बाह्या हिरण्यगर्भवासवप्रजापतिप्रभृतयः। इदं च तत्रोक्तम्—

मूर्तं भगवतो रूपं सर्वोपाश्रयनिःस्पृहम्।
एषा वै धारणा ज्ञेया यच्चित्तं तत्र धार्यते ॥
तच्च मूर्तं हरे रूपं यद्विचिन्त्यं नराधिप।
तच्छ्रूयतामनाधारा धारणा नोपपद्यते ॥
प्रसन्नवदनं चारुपद्मपत्रनिभेक्षणम्।
सुकपोलं सुविस्तीर्णललाटफलकोज्ज्वलम् ॥

सामकर्णान्तविन्यस्तचारुकुण्डलभूषणम् ।
कम्बुग्रीवं सुविस्तीर्णश्रीवत्साङ्कितवक्षसम् ॥
वलीविभङ्गिना मग्ननाभिना चोदरेण च ।
प्रलम्बाष्टभुजं विष्णुमथ वापि चतुर्भुजम् ॥
समस्थितोरुजङ्घं च स्वस्तिकाङ्घ्रिकराम्बुजम् ।
चिन्तयेद्ब्रह्मभूतं तं पीतनिर्मलवाससम् ॥
किरीटचारुकेयूरकटकादिविभूषितम् ।
शार्ङ्गचक्रगदाखड्गशङ्खाक्षवलयान्वितम् ॥
चिन्तयेत्तन्मयो योगी समाधायात्ममानसम् ।
तावद्यावद् दृढीभूता तत्रैव नृप धारणा ॥
एतदातिष्ठतोऽन्यद्वा स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ।
नापयाति यदा चित्तं सिद्धां मन्येत तां तदा ॥ इति ॥१॥

योगवार्त्तिकम्

योगाङ्गेषु मध्ये कियन्ति पूर्वपादे प्रोक्तानि कियन्ति चात्र पाद इत्यत्र नियामकं वदन्नेव क्रमप्राप्तं धारणासूत्रमवतारयति—उक्तानीति । बहिरङ्गान्तरङ्गत्वे अपि पादभेदेन निरूपणे नियामके इत्यर्थः ।

देशबन्धश्चित्तस्य धारणा । यत्र देशे ध्येयं चिन्तनीयं तत्र ध्यानाधारदेशविषये चित्तस्य स्थापनं तदैकाग्र्यं धारणेत्यर्थः ।

तदेतद्व्याचष्टे—नाभीति । मूर्ध्नि मूर्द्धस्थे ज्योतिषि । आदिशब्देन गारुडाद्युक्तदेशान्तराणि ग्राह्याणि । यथा गारुडे—

प्राङ् नाभ्यां हृदये वाऽथ तृतीये च तथोरसि ।
कण्ठे मुखे नासिकाऽग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्द्धसु ॥
किंचित्तस्मात्परस्मिंश्च धारणा दश कीर्त्तिताः ।

मुखे जिह्वाऽग्रे । किंचित्तस्मात्परस्मिन्निति = मूर्ध्नि उपरि द्वादशाङ्गुलपरिमिते देशे लिङ्गशरीरस्य सप्राणस्य तावत्पर्यन्तं प्रदीपशिखावदवस्थानादवहितैस्तावत्पर्यन्तमेव लिङ्गशरीरानुगतोष्मोपलभ्यते, वाक्यानामुपलम्भाच्च । तदुक्तं कौर्मे—

शिखाऽग्रे द्वादशाङ्गुल्ये कल्पयित्वाऽथ पङ्कजम् ।

इत्यादिनेति । एतानि च नाभ्यादीनि जीवेश्वरयोर्मुख्यस्थानान्येव राज्ञः सिंहासनवत्, जीवेश्वरव्यञ्जकस्य लिङ्गशरीरस्य मुख्यस्थानत्वाद् । अत एतानि धारणायाः प्रकृष्टदेशा उक्ताः । आध्यात्मिकान् ध्यानदेशानुक्त्वा

बाह्यानपि संक्षेपत आह--बाह्ये वा विषय इति। चन्द्रसूर्याग्न्यादावीश्वर-देवताऽऽदिध्यानदेश इत्यर्थः। वृत्तिमात्रेणेति। वृत्तिमात्रेण न तु ध्येय-कल्पनयेत्यर्थः। तेन ध्यानादिव्यावृत्तिः। तदुक्तमीश्वरगीतायाम्--

हृत्पुण्डरीके नाभ्यां वा मूर्ध्नि पर्वतमस्तके।
एवमादिप्रदेशेषु धारणा चित्तबन्धनम्॥
देशावस्थितमालक्ष्य बुद्धेर्या वृत्तिसन्ततिः।
वृत्त्यन्तरैरसंस्पृष्टा तद्ध्यानं सूरयो विदुः॥
एकाकारसमाधिः स्याद्देशालम्बनवर्जितः।
प्रत्ययो ह्यर्थमात्रेण योगसाधनमुत्तमम्॥ इति।

बन्ध इतीत्यन्तेन देशबन्धशब्दं व्याख्याय सूत्रवाक्यार्थमुपसंहरति--बन्ध इति। ईदृशो बन्धो धारणेत्यर्थः। इदं च धारणालक्षणं प्राथमिक-परिच्छिन्नयोगाभिप्रायेण सूचितम्, यत्र प्रथमत एवेश्वरानुग्रहाद् अपरिच्छिन्न-तया जीवब्रह्मयोगो भवति तत्र देशालम्बनधारणाऽनुपयोगात्। अतो धारणाया अन्यदपि लक्षणं गारुडादावप्युक्तम्। यथा गारुडे--

प्राणायामैर्द्वादशभिर्यावत्कालः कृतो भवेत्।
स तावत्कालपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत्॥

इत्यादि। एतदेव तु धारणासामान्यलक्षणम्, अन्यथा क्षणमात्रेणापि धारणाऽऽपत्तेः। अतः सूत्रोक्तं विशेषलक्षणमपि प्राणायामद्वादशकाला-वच्छिन्नत्वेन विशेषणीयमिति॥ १॥

तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्॥ २॥

तस्मिन्देशे ध्येयालम्बनस्य प्रत्ययस्यैकतानता सदृशः प्रवाहः प्रत्ययान्तरेणापरामृष्टो ध्यानम्॥ २॥

तत्त्ववैशारदी

धारणासाध्यं ध्यानं लक्षयति तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्। एक-तानतैकाग्रता। सुगमं भाष्यम्। अत्रापि पुराणम्—

तद्रूपप्रत्ययैकाग्र्यसंततिश्चान्यनिःस्पृहा।
तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृप॥ इति॥ २॥

योगवार्त्तिकम्

धारणासाध्यं ध्यानमाह—

तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्। भाष्यं सुगमम्। इदमपि ध्यानलक्षणं

प्राथमिकौत्सर्गिकध्यानाभिप्रायेण, सर्वत्र ध्याने देशानियमात्। अतोऽस्य गारुडे लक्षणान्तरमुक्तम्--

तस्यैव ब्रह्मणि प्रोक्तं ध्यानं द्वादशधारणा ॥

इत्यनेन। तस्यैव द्वादशप्राणायामकालेन धारितचित्तस्य द्वादशधारणाकालावच्छिन्नं चिन्तनं ध्यानं प्रोक्तमित्यर्थः। अनेन च पूर्ववत्सूत्रोक्तं विशेषलक्षणं विशेषणीयम् ॥ २ ॥

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥ ३ ॥

ध्यानमेव ध्येयाकारनिर्भासं प्रत्ययात्मकेन स्वरूपेण शून्यमिव यदा भवति ध्येयस्वभावावेशात्तदा समाधिरित्युच्यते ॥ ३ ॥

तत्त्ववैशारदी

ध्यानसाध्यं समाधिं लक्षयति—**तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः**।

व्याचष्टे—**ध्यानमेवेति**। **ध्येयाकारनिर्भासमिति**। ध्येयाकारस्यैव निर्भासो न ध्यानाकारस्येति। अत एवाह—**शून्यमिति**। ननु शून्यं चेत्कथं ध्येयं प्रकाशेतेत्यत आह—**इवेति**। अत्रैव हेतुमाह—**ध्येयस्वभावावेशादिति**। अत्रापि पुराणम्—

तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूपग्रहणं हि यत्।
मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिः सोऽभिधीयते ॥

इति। ध्येयाद्ध्यानस्य भेदः कल्पना, तद्धीनमित्यर्थः। अष्टाङ्गयोगमुक्त्वा खाण्डिक्याय केशिध्वज उपसंजहार—

क्षेत्रज्ञः करणी ज्ञानं करणं तदचेतनम्।
निष्पाद्य मुक्तिकार्यं वै कृतकृत्यं निवर्तते ॥ इति ॥ ३ ॥

योगवार्त्तिकम्

ध्यानसाध्यं समाधिं लक्षयति--

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः।

मात्रपदस्यार्थः स्वरूपशून्यमिवेत्यनेन स्वयं विवृतः, तदेतद्व्याचष्टे-- **ध्यानमेवेति**। यदा तदेव ध्यानं ध्येयस्याकारेणैव साक्षिणि निर्भासते न तु प्रत्ययाकारनिर्भासम्, चित्तस्य ध्येयस्वरूपावेशेनाहमिदं चिन्तयामीत्येवं प्रत्ययाकारवृत्त्यन्तरानुदयात् तदा ध्यानमेव समाधिरुच्यत इत्यर्थः। ध्यानस्वरूपस्य वस्तुतः सत्त्वादिवशब्दप्रयोगः, तथा ध्यातृध्येयध्यानकलनावद् ध्यानं तद्रहितं च समाधिरिति ध्यानसमाध्योर्विभागः। इदं च समाधिलक्षणं

पूर्वसूत्रोक्तध्यानविशेषतया देशघटितत्वेनापरिच्छिन्नसमाध्यव्यापकम् । अतोऽर्थमात्रावभासनं चिन्तनमित्येव समाधिसामान्यलक्षणम्, उदाहृतेश्वरगीतावाक्ये तल्लक्षणसिद्धेः । अथ वा गारुडोक्त यथा--

ध्यानं द्वादशपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि योजयेत् ।
तिष्ठेत्तल्लयतो युक्तः समाधिः सोऽभिधीयते ॥ इति ।

अत्रापि सूत्रोक्तं विशेषलक्षणं ध्यानद्वादशगुणितकालावच्छिन्नत्वेन विशेषणीयमिति । अस्य च समाधिरूपस्याङ्गस्याङ्गियोगसंप्रज्ञातयोगादयं भेदो यदत्र चिन्तारूपतया विशेषतो ध्येयस्वरूपं न भासते; अङ्गिनि तु संप्रज्ञाते साक्षात्कारोदये समाध्यविषया अपि विषया भासन्त इति । तथा च साक्षात्कारयुक्तैकाग्रयकाले संप्रज्ञातयोगोऽन्यदा तु समाधिमात्रमिति विभागः । अष्टानां चाङ्गानां फलद्वयं संप्रज्ञातयोगस्तद्द्वाराऽसंप्रज्ञातयोगश्चेति ॥ ३ ॥

त्रयमेकत्र संयमः ॥ ४ ॥

तदेतद्धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्र संयमः । एकविषयाणि त्रीणि साधनानि संयम इत्युच्यते । तदस्य त्रयस्य तान्त्रिकी परिभाषा संयम इति ॥ ४ ॥

तत्त्ववैशारदी

धारणा ध्यानं समाधिरित्येतत्त्रयस्य तत्र तत्र नियुज्यमानस्य प्रातिस्विकसंज्ञोच्चारणे गौरवं स्यादिति लाघवार्थं परिभाषासूत्रमवतारयति—**त्रयमेकत्र संयम** इति ।

व्याचष्टे—**एकविषयाणीति** । वाचकत्वशङ्कामपनयति—**तदस्येति** । तन्यते व्युत्पाद्यते योगो येन शास्त्रेण तत्तन्त्रम् । तद्भवा तान्त्रिकी । संयमप्रदेशाः **परिणामत्रयसंयमात्** इत्येवमादयः ॥ ४ ॥

योगवार्त्तिकम्

ध्यानादित्रयस्य परिभाषासूत्रम्—

त्रयमेकत्र संयमः । अस्मिन्नेव पादे प्रोक्ततया त्रयशब्देन धारणादित्रयमेव लभ्यते ।

भाष्यं सुगमम् । धारणाध्यानसमाधीनां मिलितानां तत्र तत्र सूत्रेऽनया संज्ञया ग्रहणं भविष्यति, तेषु च प्रातिस्विकरूपैस्त्रयाणामुच्चारणे ग्रन्थबाहुल्यं स्यादित्याशयेन तन्त्रान्तरसिद्धसंज्ञाप्रतिपादकमिदं सूत्रम् ॥ ४ ॥

तज्जयात्प्रज्ञालोकः ॥ ५ ॥

तस्य संयमस्य जयात्समाधिप्रज्ञाया भवत्यालोकः, यथा यथा संयमः स्थिरपदो भवति तथा तथा समाधिप्रज्ञा विशारदी भवति ॥ ५ ॥

तत्त्ववैशारदी

संयमविजयस्याभ्याससाधनस्य फलमाह—**तज्जयात्प्रज्ञालोकः** । प्रत्ययान्तरानभिभूतस्य निर्मलप्रवाहेऽवस्थानमालोकः प्रज्ञायाः । सुगमं **भाष्यम्** ॥ ५ ॥

योगवार्त्तिकम्

संयमसिद्धयोऽग्रे विस्तरतो वक्ष्यन्ते, सांप्रतं संयमस्य योगाङ्गताप्रयोजकं द्वारमाह—

तज्जयात्प्रज्ञाऽऽलोकः । तज्जयः संयमस्य जयः स्थैर्यं सात्म्यमिति यावत् । तस्मात्प्रज्ञाया आलोको दीप्तिर्बुद्धिः क्रमेण भवतीत्यर्थः ।

तदेतद्व्याचष्टे—**तस्येति** । स्वोक्तं विवृणोति—**यथेति** । वैशारद्यं चातिसूक्ष्मव्यवहिताद्यर्थानां परप्रत्यक्षीकरणसामर्थ्यमिति ॥ ५ ॥

तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥

तस्य संयमस्य जितभूमेर्यानन्तरा भूमिस्तत्र विनियोगः । न ह्यजिताधरभूमिरनन्तरभूमिं विलङ्घ्य प्रान्तभूमिषु संयमं लभते । तदभावाच्च कुतस्तस्य प्रज्ञालोकः ? ईश्वरप्रसादाज्जितोत्तरभूमिकस्य च नाधरभूमिषु परचित्तज्ञानादिषु संयमो युक्तः । कस्मात् ? तदर्थस्यान्यत एवावगतत्वात् । भूमेरस्या इयमनन्तरा भूमिरित्यत्र योग एवोपाध्यायः । कथम् ? एवं ह्युक्तम्—

योगेन योगो ज्ञातव्यो योगो योगात्प्रवर्तते ।
योऽप्रमत्तस्तु योगेन स योगे रमते चिरम् ॥ इति ॥ ६ ॥

तत्त्ववैशारदी

क्व पुनर्विनियुक्तस्य संयमस्य फलमेतदित्यत आह—**तस्य भूमिषु विनियोगः** ।

भूमिं विशेषयति **भाष्यकारः—तस्येति** । जिताया भूमेर्यानन्तरा भूमिरवस्थाऽजिता तत्र विनियोगः । स्थूलविषये सवितर्के समाधौ वशीकृते संयमेन संयमस्याविजिते निर्वितर्के विनियोगः । तस्मिन्नपि वशीकृते सविचारे विनियोगः । एवं निर्विचारे विनियोग इत्यर्थः । अत एव स्थूलविषय-

समापत्तिसिद्धौ सत्यां पुराणे तत्तदायुधभूषणापनयेन सूक्ष्मविषयः समाधिरवतारितः—

ततः शङ्खगदाचक्रशार्ङ्गादिसहितं बुधः ।
चिन्तयेद्भगवद्रूपं प्रशान्तं साक्षसूत्रकम् ॥
यदा च धारणा तस्मिन्नवस्थानवती ततः ।
किरीटकेयूरमुखैर्भूषणै रहितं स्मरेत् ॥
तदेकावयवं देवं सोऽहं चेति पुनर्बुधः ।
कुर्यात्ततो ह्यहमिति प्रणिधानपरो भवेत् ॥

कस्मात्पुनरधरां भूमिं विजित्योत्तरां विजयते, विपर्ययः कस्मान्न भवतीत्यत आह—**न ह्यजिताधरभूमिरिति।** न हि शिलाह्रदादगङ्गां प्रति प्रस्थितोऽप्राप्य मेघवनं गङ्गां प्राप्नोति । **ईश्वरप्रसादाज्जितोत्तरभूमिकस्य चेति।** **कस्मात् ?** **तदर्थस्योत्तरभूमिविजयस्य** प्रत्यासन्नस्यान्यत एवेश्वरप्रणिधाना**देवावगतत्वात्।** निष्पादितक्रिये कर्मण्यविशेषाधायिनः साधनस्यासाधनन्यायातिपातादिति । स्यादेतत्—आगमतः सामान्यतोऽवगतानामप्यवान्तरभूमिभेदानां कुतः पौर्वापर्यावगतिरित्यत आह—**भूमेरस्या** इति । जितः पूर्वो योग उत्तरस्य योगस्य ज्ञानप्रवृत्त्यधिगमहेतुः । अवस्थैवावस्थावानित्यभिप्रेत्यैतद् द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

योगवार्त्तिकम्

संयमस्यानुष्ठाने विशेषमाह—

तस्य भूमिषु विनियोगः। तस्य संयमस्य स्थूलादिपूर्वपूर्वभूमिकाजयानन्तरं सूक्ष्मादिषूत्तरोत्तरभूमिकासु नियोजनं योगिना कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

एतदेव व्याचष्टे भाष्यकारः—**तस्येति।** अनन्तरा अव्यवहिता । क्रमेण भूमिकाऽऽरोहे युक्तिमाह—**न हीति।** प्रान्तभूम्यपेक्षयाऽधराऽधःस्था भूमिरजिता येन सोऽजिताधरभूमिर्योगी । नहि अनन्तभूमिमव्यवहितभूमिं विलङ्घ्याप्रासभूमिषु व्यवहितोत्तरभूमिषु संयमं लभते, धनुर्धरादिषु स्थूलवेधाद्यनन्तरमेव सूक्ष्मे वेधादिदर्शनात्सोपानारोहणादिषु च क्रमेणैवारोहादिदर्शनात्, अन्यथाऽधःपातात् तदभावाच्चेति । ततश्च संयमालाभात् कुतः प्रज्ञाऽऽलोकस्तत्तद्भूमिषु स्यादित्यर्थः । तथा चोक्तं **गारुडे**—

स्थिरत्यर्थं मनसः पूर्वं स्थूलरूपं विचिन्तयेत् ।
तत्र तन्निश्चलीभूतं सूक्ष्मेऽपि स्थिरतां व्रजेत् ॥ इति ।

अयं च भूमिकारोहे क्रमश्चौत्सर्गिकः कदाचिदपोद्यतेऽपीत्याह—**जिता**-

न्तरेति । ईश्वरप्रसादादादावेव वशीकृतप्रकृतिपुरुषविवेकादिभूमिकस्य योगिनो नाधोभूमिषु परचित्तज्ञानादिषु परचित्तप्रत्ययादिषु प्रत्यये परचित्तज्ञानमित्याद्यागामिसूत्रवाच्येषु विराडादिस्थूलेषु वा संयमो युक्त इत्यर्थः। पृच्छति—**कस्मादिति**। उत्तरम्—**तदर्थस्येति**। अधरभूमिसंयमप्रयोजनस्योत्तरभूम्यारोहणस्येश्वरानुग्रहादेवावगतत्वात् प्राप्तत्वादित्यर्थः। ननूत्सर्गात्सिद्धं क्रममुल्लङ्घ्य प्रथममुत्तरभूमिकासु संयमारम्भ एव न युक्तः, तत्कथमादौ तज्जयो घटेतेति चेत्? न; युञ्जमानेनादावेव सर्वोत्कृष्टभूमिकायां स्वचित्तस्य परीक्षणीयत्वात्, तत्संयमायोग्यतां स्वस्यानुभूयैवाधरभूमिषु स्वयोग्यतामवधार्य चित्तस्य धारणीयत्वादिति। नन्वेवमधिकारिपुरुषभेदेन भूमिकाक्रमभेदात् कथं स्वयोग्यो भूमिकाक्रमो योगिभिरवधारणीय इति? तत्राह—**भूमेरस्या इति**। उपाध्यायो गुरुः, योगबलादेव स्वयं जानातीत्यर्थः। अत्र प्रमाणं पृच्छति—**कथमिति**। उत्तरम्—**एवमुक्तमिति**। अप्रमत्तः सिद्धयलम्पटः॥ ६॥

त्रयमन्तरङ्गम् पूर्वेभ्यः॥ ७॥

तदेतद्धारणाध्यानसमाधित्रयमन्तरङ्गं संप्रज्ञातस्य समाधेः पूर्वेभ्यो यमादिभ्यः पञ्चभ्यः साधनेभ्य इति॥ ७॥

तत्त्ववैशारदी

कस्मात्पुनर्योगाङ्गत्वाविशेषेऽपि संयमस्य तत्र तत्र विनियोगो नेतरेषां पञ्चानामित्यत आह—**त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः**। तदिदं साधनत्रयं साध्यसमानविषयत्वेनान्तरङ्गम्, न त्वेवं यमादयः। तस्मात्ते बहिरङ्गा इत्यर्थः॥ ७॥

योगवार्त्तिकम्

आवश्यकत्वाद्यवधारणार्थं योगाङ्गेष्ववान्तरविशेषमाह सूत्राभ्याम्—
त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः।

आगामिसूत्रानुरोधादत्र संप्रज्ञातस्येत्यत्र प्रज्ञाया विशेषणतया ज्ञानस्याप्यन्तरङ्गत्वमेतत्त्रये विवक्षितम्, बीजसाम्यात् ज्ञानप्रकरणपाठाच्च। अन्तरङ्गत्वे च बीजमिदं यद्ध्येयातिरिक्तवृत्तिनिरोधरूपे संप्रज्ञाते ध्येयसंयमः साक्षादेव कारणं विषयान्तरसंचाररूपत्वात्, एवं ध्येयसाक्षात्कारेऽपि साक्षादेव विषयान्तरसंचाराख्यप्रतिबन्धनिवृत्तिद्वारा कारणमिति। प्रत्याहारान्तं त्वङ्गपञ्चकं चित्तस्थैर्यद्वारेण परंपरयैवोभयोः कारणमिति। अत एव यस्य **जडभरतादेः** स्वत एव प्राचीनकर्मवशाच्चित्तं संयमयोग्यं भवति तस्य नास्तीतराङ्गावश्यकत्वमित्युक्तं **गारुडादिषु**—

आसनस्थानविधयो न योगस्य प्रसाधकाः ।
विलम्बजननाः सर्वे विस्ताराः परिकीर्त्तिताः ॥
शिशुपालः सिद्धिमाप स्मरणाभ्यासगौरवात् ।

इत्यादिना । अत एव जडभरतादीनां समाधिविघ्नतया बाह्यकर्मत्यागोऽपि श्रूयते । अत एव गीतायां संयमासक्तायैवाभ्यासकर्मादीनि विशेषत उपदिष्टानि--

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥
अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय ! ॥
अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।

इत्यादिना । अभ्यासश्चात्रैव सूत्रितः--स्थितौ यत्नोऽभ्यास इति । तथा ब्रह्ममीमांसायामपि समाधिविरोधे सति-गुणलोपेन गुणिन इति न्यायसिद्धा बाह्यकर्मानपेक्षोक्ता-अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षेति सूत्रेण,

यच्च विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह, अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते, इति श्रुत्या ज्ञानकर्मणोः साहित्यमुक्तं तत्राङ्गाङ्गिनोरौत्सर्गिकं सहानुष्ठानमेवाभिप्रेतं न तु मोक्षाख्यफले तयोः तुल्यवत्समुच्चयः, अविद्यया मृत्युं तीर्त्वेत्यनेन ज्ञानविप्लवनिवृत्त्याख्यमृत्युतरणद्वारेण विद्यायामेव मोक्षदायिन्यां कर्मण उपयोगावगमात् ,

न केवलेन योगेन प्राप्यते परमं पदम् ।
ज्ञानं तु केवलं सम्यगपवर्गप्रदायकम् ॥

इत्यादिवाक्यैर्योगशब्दोक्तकर्मनिरपेक्षात् ज्ञानयोगादपि मोक्षसिद्धेः । अङ्गत्वं च पूर्वजन्मन्यनुष्ठितानामपि कर्मणां जडभरतादिषु सिद्धमिति । एतेन—

समाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः ।
तथैव ज्ञानकर्मभ्यां लभते परमं पदम् ॥

इत्यादिवाक्यानि अङ्गाङ्गिनोरौत्सर्गिकसहानुष्ठानपराण्येव, न मोक्षं प्रति समुच्चयसाधकानीति दिक् ॥ ७ ॥

तदपि बहिरङ्गम् निर्बीजस्य ॥ ८ ॥

तदप्यन्तरङ्गं साधनत्रयं निर्बीजस्य योगस्य बहिरङ्गं भवति । कस्मात् ? तदभावे भावादिति ॥ ८ ॥

तत्त्ववैशारदी

साधनत्रयस्य संप्रज्ञात एवान्तरङ्गत्वं न त्वसंप्रज्ञाते, तस्य निर्बीजतया तैः सह समानविषयत्वाभावात्तेषु चिरनिरुद्धेषु संप्रज्ञातपरमकाष्ठापरनामज्ञानप्रसाद-रूपपरवैराग्यानन्तरमुत्पादाच्चेत्याह—**तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य** ।

समानविषयत्वमन्तरङ्गत्वप्रयोजकमिह, न तु तदनन्तरभावस्तस्य बहिरङ्गे-श्वरप्रणिधानवर्तितया सव्यभिचारत्वादिति स्थिते सव्यभिचारमप्यन्तरङ्गलक्षणं तदनन्तरभावित्वमस्य नास्ति । तस्माद्दूरापेतान्तरङ्गता संयमस्यासंप्रज्ञात इति दर्शयितुं **तदभावे भावादित्युक्तम्** ॥ ८ ॥

योगवार्त्तिकम्

तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य । निर्बीजयोगस्यासंप्रज्ञातस्य तदपि त्रयं बहिरङ्गमेव, विवेकख्यातिपरवैराग्यद्वारा परम्परया हेतुत्वेनावश्यकत्वाभावा-दित्यर्थः ।

एतदेवाह—**तदभावे भावादिति** । पूर्वोक्तविदेहप्रकृतिलयानां देव-विशेषाणामौत्पत्तिकज्ञानवैराग्याणां संयमनैरपेक्ष्येणैव दैनंदिनप्रलयादाव-सम्प्रज्ञातोदयादित्यर्थः । तथा च स्मृतिः—

योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगत्येकार्णवीकृते ।
आस्तीर्य शेषमभजत् कल्पान्ते भगवान् प्रभुः ॥ इति ।

तदेतत्प्रागुक्तं **भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानामिति** सूत्रेणेति ॥ ८ ॥

अथ निरोधचित्तक्षणेषु चलं गुणवृत्तमिति कीदृशस्तदा चित्तपरि-णामः—

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ
निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥ ९ ॥

व्युत्थानसंस्काराश्चित्तधर्मा न ते प्रत्ययात्मका इति प्रत्ययनिरोधे न निरुद्धाः । निरोधसंस्कारा अपि चित्तधर्माः । तयोरभिभवप्रादुर्भावौ । व्युत्थानसंस्कारा हीयन्ते, निरोधसंस्कारा आधीयन्ते । निरोधक्षणं चित्तमन्वेति । तदेकस्य चित्तस्य प्रतिक्षणमिदं संस्कारान्यथात्वं निरोधपरिणामः । तदा संस्कारशेषं चित्तमिति निरोधसमाधौ व्याख्यातम् ॥ ९ ॥

तत्त्ववैशारदी

परिणामत्रयसंयमाद् इत्यत्रोपयोक्ष्यमाणपरिणामत्रयं प्रतिपिपादयिषु-र्निर्बीजप्रसङ्गेन पृच्छति—**अथेति** । व्युत्थानसंप्रज्ञातयोश्चित्तस्य स्फुटतरपरि-

णामभेदप्रचयानुभवान्न प्रश्नावतारः। निरोधे तु नानुभूयते परिणामः, न चाननुभूयमानो नास्ति, चित्तस्य त्रिगुणतया चलत्वेन गुणानां क्षणमप्यपरिणामस्यासंभवादित्यर्थः। प्रश्नोत्तरं सूत्रम्—**व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः**। असंप्रज्ञातं समाधिमपेक्ष्य संप्रज्ञातो व्युत्थानम्। निरुध्यतेऽनेनेति निरोधो ज्ञानप्रसादः परं वैराग्यम्। तयोर्व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ। तत्र व्युत्थानसंस्कारस्याभिभवो निरोधसंस्कारस्याविर्भावश्चित्तस्य धर्मिणो निरोधक्षणस्य निरोधावसरस्य द्वयोरवस्थयोरन्वयः। न हि चित्तं धर्मि संप्रज्ञातावस्थायामसंप्रज्ञातावस्थायां च संस्काराभिभवप्रादुर्भावयोः स्वरूपेण भिद्यत इति।

ननु यथोत्तरे क्लेशा अविद्यामूला अविद्यानिवृत्तौ निवर्तन्त इति न तन्निवृत्तौ पृथक्प्रयत्नान्तरमास्थीयते एवं व्युत्थानप्रत्ययमूलाः संस्कारा व्युत्थाननिवृत्तावेव निवर्तन्त इति तन्निवृत्तौ न निरोधसंस्कारोऽपेक्षितव्य इत्यत आह—**व्युत्थानसंस्कारा** इति। न कारणमात्रनिवृत्तिः कार्यनिवृत्तिहेतुः। मा भूत्कुविन्दनिवृत्तावपि पटस्य निवृत्तिः। अपि तु यत्कारणात्मकं यत्कार्यं तत्कारणनिवृत्तौ तत्कार्यनिवृत्तिः। उत्तरे च क्लेशा अविद्यात्मान इत्युक्तम्। अतस्तन्निवृत्तौ तेषां निवृत्तिरुपपन्ना। न त्वेवं प्रत्ययात्मानः संस्काराः, चिरनिरुद्धे प्रत्यये संप्रति स्मरणदर्शनात्। तस्मात्प्रत्ययनिवृत्तावपि तन्निवृत्त्यौ निरोधसंस्कारप्रचय एवोपासनीय इत्यर्थः। सुगममन्यत् ॥ ९ ॥

योगवार्त्तिकम्

ज्ञानोपायप्रसङ्गेन योगाङ्गानि विस्तरतः प्रोक्तानि। इदानीमङ्गभूतस्य समाधेरङ्गिनोश्च योगयोः स्वरूपभेदावधारणाय तत्तदवस्थागता विशेषा वक्तव्याः, तावतैव तयोरङ्गाङ्गिनोः प्रयोजनमपि प्रतिपादितं भविष्यति। तत्राङ्गसमाधितो योगद्वयस्य विशेषावधारकसूत्रमुत्थापयति प्रश्नमुखेन—अथेति। निरोधचित्तक्षणेषु निरोधावस्थचित्तक्षणेष्विति यावत्। गुणव्यापारस्यास्थिरत्वात् त्रिगुणात्मकस्य चित्तस्य निरोधक्षणेष्वपि परिणामधाराऽऽवश्यकी, स च परिणामः कीदृश इति प्रश्नः—

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः। असम्प्रज्ञातापेक्षया सम्प्रज्ञातोऽपि व्युत्थानम्। तथा च व्युत्थानं निरोधश्च योगद्वयसाधारण एवात्र ग्राह्यः, केवलस्यासम्प्रज्ञातरूपस्य निरोधस्यात्र ग्रहणे सम्प्रज्ञाताख्यनिरोधस्य परिणामाकथनान्न्यूनताऽऽपत्तेः। व्युत्थानसंस्काराभिभवश्च क्रमेण ह्रासो न तु दाहः, निरोधसंस्कारप्रादुर्भावश्च क्रमेण वृद्धिः, तौ निरोधपरिणामौ निरोधकालीनपरिणामः, स च निरोधक्षण-

चित्तान्वयः प्रत्येकं निरोधक्षणेषु एकस्मिन् स्थिरे चित्तेऽन्वित इत्यर्थः। एतच्च विशेषणं योगकाले प्रतिक्षणमेतादृशपरिणामलाभाय चित्तस्थैर्यलाभाय चोक्तम्। अत्र निरोधकाले जायमानः संस्कार एव निरोधसंस्कार इत्युक्तः, तेन सम्प्रज्ञातरूपनिरोधस्य संस्काराजनकत्वेऽपि तत्कालीनप्रज्ञाजन्यसंस्कारस्यैव निरोधसंस्कारत्वमुपपन्नमिति। चित्तैकधर्मिणो धर्मपरिणामोऽयमिति प्रतिपादनाय **भाष्यकार** आह—**व्युत्थानसंस्काराश्चित्तधर्मा** इति। ननु वृत्तिनिरोधेनैव तत्कार्यतया तत्संस्काराणामपि निरोधो भवतु तन्तुनिरोधेन पटनिरोधवत्, अतो न पृथग् व्युत्थानसंस्काराभिभवापेक्षेत्याशङ्कां समाधत्ते—**न ते प्रत्ययात्मका** इति। न प्रत्ययोपादानकाः, अतो न व्युत्थानसंस्काराः प्रत्ययनिरोधेऽपि निरुद्धा भवन्तीत्यर्थः, निमित्तकारणत्वादेव प्रत्ययस्येति भावः। तस्मात्प्रत्ययनिवृत्तिकारणं पृथगेवापेक्ष्यत इति। शेषं **भाष्यं** सूत्रव्याख्ययैव व्याख्यातप्रायम्॥ ९॥

तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात्॥ १०॥

निरोधसंस्काराद् निरोधसंस्काराभ्यासपाटवापेक्षा प्रशान्तवाहिता चित्तस्य भवति। तत्संस्कारमान्द्ये व्युत्थानधर्मिणा संस्कारेण निरोधधर्मः संस्कारोऽभिभूयत इति॥ १०॥

तत्त्ववैशारदी

सर्वथा व्युत्थानसंस्काराभिभवे तु बलवता निरोधसंस्कारेण चित्तस्य कीदृशः परिणाम इत्यत आह—**तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात्**। व्युत्थानसंस्कारमलरहितनिरोधसंस्कारपरम्परामात्रवाहिता प्रशान्तवाहिता।

कस्मात्पुनः संस्कारपाटवमपेक्षते न तु संस्कारमात्रमित्यत आह—**तत्संस्कारमान्द्य** इति। तदिति निरोधं परामृशति। **ये तु नाभिभूयत** इति पठन्ति ते तदा व्युत्थानं परामृशन्ति॥ १०॥

योगवार्त्तिकम्

ननु किमर्थं निरोधसंस्काराः कल्प्यन्त इत्याकाङ्क्षायां निरोधसंस्कारप्रमाणमाह—

तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात्। तस्य निरोधावस्थचित्तस्य प्रशान्तवाहिता निश्चलनिरोधधारया वहनं निरोधसंस्कारबलादेव भवतीत्यर्थः। अतो निरोधसंस्कारस्तत्प्रादुर्भावश्चावश्यमेष्टव्य इति भावः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभावं प्रतिपादयति—**निरोधेत्यादि**। **भाष्यं** सुगमम्॥ १०॥

सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः ॥ ११ ॥

सर्वार्थता चित्तधर्मः। एकाग्रतापि चित्तधर्मः। सर्वार्थतायाः क्षयस्तिरोभाव इत्यर्थः। एकाग्रताया उदय आविर्भाव इत्यर्थः। तयोर्धर्मित्वेनानुगतं चित्तम्। तदिदं चित्तमपायोपजनयोः स्वात्मभूतयोर्धर्मयोरनुगतं समाधीयते स चित्तस्य समाधिपरिणामः ॥ ११ ॥

तत्त्ववैशारदी

संप्रज्ञातसमाधिपरिणामावस्थां चित्तस्य दर्शयति—**सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः**। विक्षिप्तता सर्वार्थता। सन्न विनश्यतीति क्षयस्तिरोभावः। नासदुत्पद्यत इत्युदय आविर्भावः। आत्मभूतयोः सर्वार्थतैकाग्रतयोर्धर्मयोर्यावपायोपजनौ सर्वार्थताया अपाय एकाग्रताया उपजनस्तयोरनुगतं चित्तं समाधीयते पूर्वापरीभूतसाध्यमानसमाधिविशेषणं भवतीति ॥ ११ ॥

योगवार्त्तिकम्

निरोधरूपयोगद्वयकार्यः परिणामो व्याख्यातः, इदानीं तद्विलक्षणं योगाङ्गसमाधिकार्यं परिणामं दर्शयति—

सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः। सर्वार्थता=विक्षिप्तता, एकाग्रता=एकमात्रविषयता, तयोर्यथाक्रमं क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिकालीनपरिणाम इत्यर्थः। अत्रापि प्रतिक्षणमित्यनुषञ्जनीयं युक्तिसाम्यात्।

तदेतद्व्याचष्टे-**सर्वार्थतेति**। सर्वार्थताया अत्यन्तोच्छेद एकदा न भवति, नापि एकाग्रताया निष्पत्तिरेकदा भवति, किं तु क्षणक्रमेणैवातः क्षयोदयौ तिरोभावाविर्भावार्थकतया व्याचष्टे—**क्षय** इत्यादिना—**तिरोभाव** इत्यर्थ इत्यन्तेन। अत्र तिरोभावाविर्भावौ ह्रासवृद्धी। ननु सर्वार्थतैकाग्रतयोर्धर्मौ कथं चित्तस्येत्युच्येते ? तत्राह-**तयोर्धर्मित्वेनानुगतं चित्तमिति**। तयोः सर्वार्थतैकाग्रतयोः। तथा च धर्मपरिणामोऽपि धर्मद्वारा धर्मिण एव भवतीत्यर्थः। उत्तरसूत्रवक्ष्यमाणपरिणामाद् व्यावर्त्य प्रकृतसूत्रवाक्यार्थभूतं परिणामं व्याचष्टे-**तदिदमिति**। तदिदमित्यस्य विवरणम् **अनुगतमित्यन्तम्**। तथा च चित्तं स्वात्मभूतयोः स्वकार्ययोः सर्वार्थतैकाग्रतयोर्धर्मयोरपायकाल उपजनकाले चानुगतं यत्समाधीयते स समाधिपरिणाम इत्यर्थः। समाहितचित्तस्य तु परिणामः शेषसूत्रेण वक्ष्यत इति भावः ॥ ११ ॥

ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यै-
काग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥

समाहितचित्तस्य पूर्वप्रत्ययः शान्त उत्तरस्तत्सदृश उदितः। समाधिचित्तमुभयोरनुगतं पुनस्तथैवा समाधिभ्रेषादिति। स खल्वयं धर्मिणश्चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः॥ १२ ॥

तत्त्ववैशारदी

ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः। ततः पुनः समाधेः पूर्वापरीभूताया अवस्थायाः निष्पत्तौ सत्यां शान्तोदितावतीतवर्तमानौ, तुल्यौ च तौ प्रत्ययौ चेति तुल्यप्रत्ययौ। एकाग्रतायां तु द्वयोः सादृश्यम्। समाहितचित्तस्येति समाधिनिष्पत्तिर्दर्शिता, तथैवैकाग्रमेव।

अवधिमाह—आ समाधिभ्रेषाद् भ्रंशादिति॥ १२ ॥

योगवार्त्तिकम्

इदानीमङ्गसमाधावेव परिणामान्तरमुक्तपरिणामकालीनमाह—

ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः। ततः सर्वार्थतायाः निःशेषतः क्षये सति, शान्तोदितावतीतोत्पद्यमानौ तुल्यप्रत्यया वेकाकारप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रताकालीनः पुनः परिणामो भवति—सजातीय एकैकः प्रत्ययो नश्यति अन्योऽन्न उत्पद्यत इत्येवं परिणामो भवतीत्यर्थः।

तदेतद्व्याचष्टे—समाहितेति। समाध्यारूढस्य चित्तस्येत्यर्थः। अनेन पूर्वसूत्रोक्तचित्ताद्व्यवच्छेदः कृतः, तत्र समाधीयमानचित्तस्यैव परिणामस्योक्तत्वादिति। पुनस्तथेत्यनेन धारावाहिक एकाग्रतासन्तान उक्तः। अवधिमाह—आसमाधीति। भ्रेषः=भ्रंशः॥ १२ ॥

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः ॥ १३ ॥

एतेन पूर्वोक्तेन चित्तपरिणामेन धर्मलक्षणावस्थारूपेण भूतेन्द्रियेषु धर्मपरिणामो लक्षणपरिणामोऽवस्थापरिणामश्चोक्तो वेदितव्यः। तत्र व्युत्थाननिरोधयोर्धर्मयोरभिभवप्रादुर्भावौ धर्मिणि धर्मपरिणामः। लक्षणपरिणामश्च निरोधस्त्रिलक्षणस्त्रिभिरध्वभिर्युक्तः। स खल्वनागतलक्षणमध्वानं प्रथमं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तो वर्तमानलक्षणं प्रतिपन्नो यत्रास्य स्वरूपेणाभिव्यक्तिः। एषोऽस्य द्वितीयोऽध्वा। न चातीतानागताभ्यां लक्षणाभ्यां वियुक्तः।

तथा व्युत्थानं त्रिलक्षणं त्रिभिरध्वभिर्युक्तं वर्तमानं लक्षणं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तमतीतलक्षणं प्रतिपन्नम्। एषोऽस्य तृतीयोऽध्वा। न

चानागतवर्तमानाभ्यां लक्षणाभ्यां वियुक्तम्। एवं पुनर्व्युत्थानमुपसंपद्यमानमनागतं लक्षणं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तं वर्तमानं लक्षणं प्रतिपन्नम्। यत्रास्य स्वरूपाभिव्यक्तौ सत्यां व्यापारः। एषोऽस्य द्वितीयोऽध्वा। न चातीतानागताभ्यां लक्षणाभ्यां वियुक्तमिति। एवं पुनर्निरोध एवं पुनर्व्युत्थानमिति।

तथावस्थापरिणामः। तत्र निरोधक्षणेषु निरोधसंस्कारा बलवन्तो भवन्ति दुर्बला व्युत्थानसंस्कारा इति। एष धर्माणामवस्थापरिणामः। तत्र धर्मिणो धर्मैः परिणामो धर्माणां लक्षणैः परिणामो लक्षणानामप्यवस्थाभिः परिणाम इति। एवं धर्मलक्षणावस्थापरिणामैः शून्यं न क्षणमपि गुणवृत्तमवतिष्ठते। चलं च गुणवृत्तम्। गुणस्वाभाव्यं तु प्रवृत्तिकारणमुक्तं गुणानामिति। एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मधर्मिभेदात्त्रिविधः परिणामो वेदितव्यः।

परमार्थतस्त्वेक एव परिणामः। धर्मिस्वरूपमात्रो हि धर्मो धर्मिविक्रियैवैषा धर्मद्वारा प्रपञ्च्यत इति।

तत्र धर्मस्य धर्मिणि वर्तमानस्यैवाध्वस्वतीतानागतवर्तमानेषु भावान्यथात्वं भवति, न तु द्रव्यान्यथात्वम्। यथा सुवर्णभाजनस्य भित्त्वान्यथा क्रियमाणस्य भावान्यथात्वं भवति न सुवर्णान्यथात्वमिति।

अपर आह—धर्मानभ्यधिको धर्मी पूर्वतत्त्वानतिक्रमात्। पूर्वापरावस्थाभेदमनुपतितः कौटस्थ्येनैव परिवर्तेत यद्यन्वयी स्यादिति।

अयमदोषः। कस्मात्? एकान्तानभ्युपगमात्। तदेतत्त्रैलोक्यं व्यक्तेरपैति। कस्मात्? नित्यत्वप्रतिषेधात्। अपेतमप्यस्ति, विनाशप्रतिषेधात्। संसर्गाच्चास्य सौक्ष्म्यम्, सौक्ष्म्याच्चानुपलब्धिरिति।

लक्षणपरिणामो धर्मोऽध्वसु वर्तमानोऽतीतलक्षणयुक्तोऽनागतवर्तमानाभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्तः। तथानागतोऽनागतलक्षणयुक्तो वर्तमानातीताभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्तः। तथा वर्तमानो वर्तमानलक्षणयुक्तोऽतीतानागताभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्त इति। यथा पुरुष एकस्यां स्त्रियां रक्तो न शेषासु विरक्तो भवतीति।

अत्र लक्षणपरिणामे सर्वस्य सर्वलक्षणयोगादध्वसंकरः प्राप्नोतीति परैर्दोषश्चोद्यत इति। तस्य परिहारः—धर्माणां धर्मत्वमप्रसाध्यम्। सति च धर्मत्वे लक्षणभेदोऽपि वाच्यः, न वर्तमानसमय एवास्य धर्मत्वम्। एवं हि न चित्तं रागधर्मकं स्यात्, क्रोधकाले रागस्यासमुदाचारादिति।

किञ्च त्रयाणां लक्षणानां युगपदेकस्यां व्यक्तौ नास्ति संभवः।

क्रमेण तु स्वव्यञ्जकाञ्जनस्य भावो भवेदिति। उक्तं च—रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च परस्परेण विरुध्यन्ते, सामान्यानि त्वतिशयैः सह प्रवर्तन्ते। तस्मादसंकरः। यथा रागस्यैव क्वचित्समुदाचार इति न तदानीमन्यत्राभावः, किं तु केवलं सामान्येन समन्वागत इत्यस्ति तदा तत्र तस्य भावः, तथा लक्षणस्येति।

न धर्मी त्र्यध्वा। धर्मास्तु त्र्यध्वानः। ते लक्षिता अलक्षिताश्च तां तामवस्थां प्राप्नुवन्तोऽन्यत्वेन प्रतिनिर्दिश्यन्तेऽवस्थान्तरतो न द्रव्यान्तरतः। यथैका रेखा शतस्थाने शतं दशस्थाने दशैका चैकस्थाने; यथा चैकत्वेऽपि स्त्री माता चोच्यते दुहिता च स्वसा चेति।

अवस्थापरिणामे कौटस्थ्यदोषप्रसङ्गः कैश्चिदुक्तः। कथम्? अध्वनो व्यापारेण व्यवहितत्वात्। यदा धर्मः स्वव्यापारं न करोति तदानागतः, यदा करोति तदा वर्तमानः, यदा कृत्वा निवृत्तस्तदातीत इत्येवं धर्मधर्मिणोर्लक्षणानामवस्थानां च कौटस्थ्यं प्राप्नोतीति परैर्दोष उच्यते।

नासौ दोषः। कस्मात्? गुणिनित्यत्वेऽपि गुणानां विमर्दवैचित्र्यात्। यथा संस्थानमादिमद्धर्ममात्रं शब्दादीनां विनाश्यविनाशिनामेवं लिङ्गमादिमद् धर्ममात्रं सत्त्वादीनां गुणानां विनाश्यविनाशिनाम्, तस्मिन्विकारसंज्ञेति।

तत्रेदमुदाहरणम्—मृद्धर्मी पिण्डाकाराद्धर्माद्धर्मान्तरमुपसंपद्यमानो धर्मतः परिणमते घटाकार इति। घटाकारोऽनागतं लक्षणं हित्वा वर्तमानलक्षणं प्रतिपद्यत इति लक्षणतः परिणमते। घटो नवपुराणतामनुभवन्नवस्थापरिणामं प्रतिपद्यत इति। धर्मिणोऽपि धर्मान्तरमवस्था, धर्मस्यापि लक्षणान्तरमवस्थेत्येक एव द्रव्यपरिणामो भेदेनोपदर्शित इति। एवं पदार्थान्तरेष्वपि योज्यमिति। त एते धर्मलक्षणावस्थापरिणामा धर्मिस्वरूपमनतिक्रान्ता इत्येक एव परिणामः सर्वानमून्विशेषानभिप्लवते।

अथ कोऽयं परिणामः? अवस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्तिः परिणामः॥ १३॥

तत्त्ववैशारदी

प्रासङ्गिकं च वक्ष्यमाणौपयिकं च भूतेन्द्रियपरिणामं विभजते—**एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः।**

व्याचष्टे—**एतेनेति।** ननु चित्तपरिणतिमात्रमुक्तं न तु तत्प्रकारा धर्मलक्षणावस्थापरिणामाः, तत्कथं तेषामतिदेश इत्यत आह—**तत्र व्युत्थाननि-**

रोधयोरिति। धर्मलक्षणावस्थाशब्दाः परं नोच्चारिताः, न तु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा नोक्ता इति संक्षेपार्थः तथा हि व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरित्यत्रैव सूत्रे धर्मपरिणाम उक्तः। इमं च धर्मपरिणामं दर्शयता तेनैव धर्माधिकरणो लक्षणपरिणामोऽपि सूचित एवेत्याह—लक्षणपरिणाम इति। लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं कालभेदः। तेन हि लक्षितं वस्तु वस्त्वन्तरेभ्यः कालान्तरयुक्तेभ्यो व्यवच्छिद्यत इति। निरोधस्त्रिलक्षणः। अस्यैव व्याख्यानं त्रिभिरध्वभिर्युक्तः। अध्वशब्दः कालवचनः। स खल्वनागतलक्षणमध्वानं प्रथमं हित्वा। तत्किमध्वबद्धर्मत्वमप्यतिपतति? नेत्याह—धर्मत्वमनतिक्रान्तो वर्तमानलक्षणं प्रतिपन्नः इति। य एव निरोधोऽनागत आसीत्स एव संप्रति वर्तमानो न तु निरोधोऽनिरोध इत्यर्थः। वर्तमानतास्वरूपव्याख्यानम्—यत्रास्य स्वरूपेण स्वोचितार्थक्रियाकरणस्वरूपेणाभिव्यक्तिः समुदाचारः। एषोऽस्य प्रथममनागतमध्वानमपेक्ष्य द्वितीयोऽध्वा। स्यादेतत्—अनागतमध्वानं हित्वा चेद्वर्तमानतामापन्नस्तां च हित्वातीततामापत्स्यते, हन्त भोरध्वनामुत्पादविनाशौ स्याताम्; न चेष्येते, न ह्यसत उत्पादो नापि सतो विनाश इति; अत आह—न चातीतानागताभ्यां सामान्यात्मनावस्थिताभ्यां वियुक्त इति।

अनागतस्य निरोधस्य वर्तमानतालक्षणं दर्शयित्वा वर्तमानव्युत्थानस्यातीततां तृतीयमध्वानमाह—तथा व्युत्थानमिति। तत्किं निरोध एवानागतो न व्युत्थानम्? नेत्याह—एवं पुनर्व्युत्थानमिति। व्युत्थानजात्यपेक्षया पुनर्भावो न व्यक्त्यपेक्षया। न ह्यतीतं पुनर्भवतीति। स्वरूपाभिव्यक्तिरर्थक्रियाक्षमस्याविर्भावः। स चैवंलक्षणपरिणाम उक्तस्तज्जातीयेषु पौनःपुन्येन वर्तत इत्यत आह—एवं पुनरिति।

धर्मपरिणामसूचितमेवावस्थापरिणाममाह—तथेति। धर्माणां वर्तमानाध्वनां बलवत्त्वाबलवत्त्वे अवस्था। तस्याः प्रतिक्षणं तारतम्यं परिणामः। उपसंहरति एष इति। परिणामभेदानां संबन्धिभेदान्निर्धारयति—तत्र धर्मिण इति। तत्किमेष परिणामो गुणानां कादाचित्कः? नेत्याह—एवमिति। कस्मात्पुनरयं परिणामः सदातन इत्यत आह—चलं चेति। चो हेत्वर्थः। वृत्तं प्रचारः। एतदेव कुत इत्यत आह—गुणस्वाभाव्यमिति। उक्तमत्रैव पुरस्तात्। सोऽयं त्रिविधोऽपि चित्तपरिणामो भूतेन्द्रियेषु सूत्रकारेण निर्दिष्ट इत्याह—एतेनेति। एष धर्मपरिणामभेदो धर्मधर्मिणोर्भेदमालक्ष्य। तत्र भूतानां पृथिव्यादीनां धर्मिणां गवादिर्घटादिर्वा धर्मपरिणामः। धर्माणां चातीतानागतवर्तमानरूपता लक्षणपरिणामः। वर्तमानलक्षणापन्नस्य गवादेर्बाल्यकौमारयौवनवार्धकमवस्थापरिणामः। घटादीनामपि नवपुरातनतावस्था-

परिणामः। एवमिन्द्रियाणामपि धर्मिणां तत्तन्नीलाद्यालोचनं धर्मपरिणामो धर्मस्य वर्तमानतादिलक्षणपरिणामो वर्तमानलक्षणस्य रत्नाद्यालोचनस्य स्फुटत्वास्फुटत्वादिरवस्थापरिणामः। सोऽयमेवंविधो भूतेन्द्रियपरिणामो धर्मिणो धर्मलक्षणावस्थानां भेदमाश्रित्य वेदितव्यः।

अभेदमाश्रित्याह—**परमार्थतस्त्वेति**। तुशब्दो भेदपक्षाद्विशिनष्टि। पारमार्थिकत्वमस्य ज्ञाप्यते, न त्वन्यस्य परिणामत्वं निषिध्यते। कस्मात्—**धर्मिस्वरूपमात्रो हीति**। ननु यदि धर्मविक्रियैव धर्मः, कथमसंकरप्रत्ययो लोके परिणामेष्विरयत आह—**धर्मद्वारेति**। धर्मशब्देन धर्मलक्षणावस्थाः परिगृह्यन्ते। तद्द्वारेण धर्मिण एव विक्रियेत्येका चासंकीर्णा च। तद्द्वाराणामभेदेऽपि धर्मिणः परस्परासंकरात्।

ननु धर्मिणो धर्माणामभिन्नत्वे धर्मिणोऽध्वनां च भेदे धर्मिणोऽनन्यत्वेन धर्मेणापीह धर्मिवद्भवितव्यमित्यत आह—**तत्र धर्मस्येति**। भावः संस्थानभेदः। सुवर्णादेर्यथा भाजनस्य रुचकस्वस्तिकव्यदेशभेदो भवति तन्मात्रमन्यथा भवति, न तु द्रव्यं सुवर्णमसुवर्णतामुपैति, अत्यन्तभेदाभावादिति वक्ष्यमाणोभिसंधिः।

एकान्तवादिनं बौद्धमुत्थापयति—**अपर आहेति**। धर्मा एव हि रुचकादयस्तथोत्पन्नाः परमार्थसन्तो न पुनः सुवर्णं नाम किञ्चिदेकमनेकेष्वनुगतं द्रव्यमिति। यदि पुनर्निवर्तमानेष्वपि धर्मेषु द्रव्यमनुगतं भवेत्ततो न चितिशक्तिवत्परिणमेत, अपि तु कौटस्थ्येनैव विपरिवर्तेत। परिणामात्मकं रूपं परिहाय रूपान्तरेण कौटस्थ्येन परिवर्तनं परिवृत्तिः। यथा चितिशक्तिरन्यथान्यथाभावं भजमानेष्वपि गुणेषु स्वरूपादप्रच्युता कूटस्थनित्यैवं सुवर्णाद्यपि स्यात्। न चेष्यते। तस्मान्न द्रव्यमतिरिक्तं धर्मेभ्य इति।

परिहरति—**अयमदोष इति**। कस्मात्? **एकान्तानभ्युपगमात्**। यदि चितिशक्तेरिव द्रव्यस्यैकान्तिकीं नित्यतामभ्युपगच्छेम तत एवमुपालभ्येमहि। न त्वैकान्तिकीं नित्यतामातिष्ठामहे। किं तु तदेतत्त्रैलोक्यं न तु द्रव्यमात्रं व्यक्तेरर्थक्रियाकारिणो रूपादपैति। कस्मात्? **नित्यत्वप्रतिषेधात्**प्रमाणेन। यदि हि घटो व्यक्तेर्नापेयात्कपालशर्कराचूर्णादिष्ववस्थास्वपि व्यक्तो घट इति पूर्ववदुपलब्ध्यर्थक्रिये कुर्यात्। तस्मादनित्यं त्रैलोक्यम्। अस्तु तर्ह्यनित्यमेवोपलब्ध्यर्थक्रियारहितत्वेन गगनारविन्दवदतितुच्छत्वादित्यत आह—**अपेतमप्यस्ति**। नात्यन्ततुच्छता येनैकान्ततोऽनित्यं स्यादित्यर्थः। कस्मात्? **विनाशप्रतिषेधात्**प्रमाणेन। तथा हि-यत्तुच्छं न तत्कदाचिदप्युपलब्ध्यर्थक्रिये करोति, यथा गगनारविन्दम्। करोति चैतत्त्रैलोक्यं कदाचिदप्युपलब्ध्यर्थक्रिये इति। तथोत्पत्तिमद्द्रव्यत्वधर्मलक्षणावस्थायोगित्वादयोऽप्यत्यन्ततुच्छा गगन-

नलिननरविषाणादिव्यावृत्ताः सत्त्वहेतव उदाहार्याः। तथा च नात्यन्तनित्यो येन चितिशक्तिवत्कूटस्थनित्यः स्यात्। किं तु कथञ्चिन्नित्यः। तथा च परिणामीति सिद्धम्। एतेन मृत्पिण्डाद्यवस्थासु कार्याणां घटादीनामनागतानां सत्त्वं वेदितव्यम्। स्यादेतत्--अपेतमपि चेदस्ति कस्मात्पूर्ववन्नोपलभ्यत इत्यत आह—**संसर्गात्स्वकारणलयात्सौक्ष्म्यं दर्शनानर्हत्वं ततश्चानुपलब्धिरिति**।

तदेवं धर्मपरिणामं समर्थ्य लक्षणपरिणाममपि लक्षणानां परस्परानुगमनेन समर्थयते—**लक्षणपरिणाम** इति। एकैकं लक्षणं लक्षणान्तराभ्यां समनुगतमित्यर्थः। नन्वेकलक्षणयोगे लक्षणान्तरे नानुभूयेते, तत्कथं तद्योग इत्यत आह-**यथा पुरुष** इति। न ह्यनुभवाभावः प्रमाणसिद्धमपलपति। तदुत्पाद एव तत्र तत्सद्भावे प्रमाणम्, असत उत्पादासंभवान्नरविषाणवदिति।

परोक्तं दोषमुत्थापयति—**अत्र लक्षणपरिणाम** इति। यदा धर्मो वर्तमानस्तदैव यद्यतीतोऽनागतश्च तदा त्रयोऽप्यध्वानः संकीर्येरन्। अनुक्रमेण चाध्वनां भावे ऽसदुत्पादप्रसङ्ग इति भावः। परिहरति—**तस्य परिहार** इति। वर्तमानतैव हि धर्माणामनुभवसिद्धा, ततः प्राक्पश्चात्कालसंबन्धमवगमयति। न खल्वसदुत्पद्यते, न च सद्विनश्यति। तदिदमाह—**एवं हि न चित्तमिति**। क्रोधोत्तरकालं हि चित्तं रागधर्मकमनुभूयते। यदा च रागः क्रोधसमयेऽनागतत्वेन नासीत्कथमसावुत्पद्येत ? अनुत्पन्नश्च कथमनुभूयेतेति ?

भवत्वेवम्, तथापि कुतोऽध्वनामसंकर इति पृच्छति--**किञ्चेति**। किं कारणमसंकरे। चः पुनरर्थे। उत्तरमाह—**त्रयाणां लक्षणानां युगपन्नास्ति संभवः**। कस्मिन्? **एकस्यां** चित्तवृत्तौ। **क्रमेण तु** लक्षणानामेकतमस्य **स्वव्यञ्जकाञ्जनस्य भावो भवेत्**संभवेत्। लक्ष्याधीननिरूपणतया लक्षणानां लक्ष्याकारेण तद्वत्ता। अत्रैव **पञ्चशिखाचार्य**संमतिमाह—**उक्तं चेति**। एतच्च प्रागेव व्याख्यातम्। उपसंहरति—**तस्मादिति**। आविर्भावतिरोभावरूपविरुद्धधर्मसंसर्गादसंकरोऽध्वनामिति। दृष्टान्तमाह—**यथा रागस्येति**। पूर्वं क्रोधस्य रागसंबन्धावगमो दर्शित इति इदानीं तु विषयान्तरवर्तिनो रागस्य विषयान्तरवर्तिना रागान्तरेण संबन्धावगम इति। दार्ष्टान्तिकमाह—**तथा लक्षणस्येतीति**।

ननु सत्यप्यनेकान्ताभ्युपगमे भेदोऽस्तीति धर्मलक्षणावस्थान्यत्वे तदभिन्नस्य धर्मिणोऽप्यन्यत्वप्रसङ्गः, स एव च नेष्यते, तदनुगमानुभवविरोधादित्यत आह—**न धर्मी त्र्यध्वा** इति। यतस्तदभिन्ना धर्मास्त्र्यध्वानः। धर्माणामध्वत्रययोगमेव स्फोरयति - त इति। **लक्षिता** अभिव्यक्ता वर्तमाना इति यावत्। **अलक्षिता** अनभिव्यक्ता अनागता अतीता-

श्चेति यावत्। तत्र लक्षितां तां तामवस्थां बलवत्त्वदुर्बलत्वादिकां प्राप्नुवन्तोऽन्यत्वेन प्रतिनिर्दिश्यन्तेऽवस्थान्तरतो न द्रव्यान्तरतः। अवस्थाशब्देन धर्मलक्षणावस्था उच्यन्ते। एतदुक्तं भवति—अनुभव एव हि धर्मिणो धर्मादीनां भेदाभेदौ व्यवस्थापयति। न ह्यैकान्तिकेऽभेदे धर्मादीनां धर्मिणो धर्मिरूपवद्धर्मादित्वम्। नाप्यैकान्तिके भेदे गवाश्ववद्धर्मादित्वम्। स चानुभवोऽनैकान्तिकत्वमवस्थापयन्नपि धर्मादिषूपजनापायधर्मकेष्वपि धर्मिणमेकमनुगमयन्धर्मांश्च परस्परतो व्यावर्तयन्प्रत्यात्ममनुभूयत इति तदनुसारिणो वयं न तमतिवर्त्य स्वेच्छया धर्मानुभवान् व्यवस्थापयितुमीश्महे इति। अत्रैव लौकिकं दृष्टान्तमाह—**यथैका रेखेति**। यथा तदेव रेखास्वरूपं तत्तत्स्थानापेक्षया शतादित्वेन व्यपदिश्यत एवं तदेव धर्मिरूपं तत्तद्धर्मलक्षणावस्थाभेदेनान्यत्वेन प्रतिनिर्दिश्यत इत्यर्थः। दार्ष्टान्तिकार्थं दृष्टान्तान्तरमाह—**यथा चैकत्वेऽपीति**।

अत्रान्तरे परोक्तं दोषमुत्थापयति—**अवस्थेति**। अवस्थापरिणामे धर्मलक्षणावस्थापरिणामे कौटस्थ्यदोषप्रसङ्ग उक्तो धर्मिधर्मलक्षणावस्थानाम्। पृच्छति—**कथमिति**। उत्तरम्—**अध्वनो व्यापारेणेति**। दध्नः किल योऽनागतोऽध्वा तस्य व्यापारः क्षीरस्य वर्तमानत्वं तेन व्यवहितत्वाद्धेतोः। यदा धर्मो दधिलक्षणः स्वव्यापारं दाधिकाद्यारम्भं क्षीरे सन्नपि न करोति तदानागतः, यदा करोति तदा वर्तमानः, यदा कृत्वा निवृत्तः सन्नेव स्वव्यापाराद्दाधिकाद्यारम्भात्तदातीत इति। एवं त्रैकाल्येऽपि सत्त्वाद्धर्मधर्मिणोर्लक्षणानामवस्थानां च कौटस्थ्यं प्राप्नोति। सर्वदा सत्ता हि नित्यत्वम्। चतुर्णामपि च सर्वदा सत्वेऽसत्वे वा नोत्पादः। तावन्मात्रं न लक्षणं कूटस्थनित्यतायाः। न हि चितिशक्तेरपि कूटस्थनित्यायाः कश्चिदन्यो विशेष इति भावः।

परिहरति—**नासौ दोषः? कस्मात्? गुणिनित्यत्वेऽपि गुणानां** विमर्दोऽन्योन्याभिभाव्याभिभावकत्वम्, तस्य वैचित्र्यात्। एतदुक्तं भवति—यद्यपि सर्वदा सत्त्वं चतुर्णामपि गुणिगुणानां तथापि गुणविमर्दवैचित्र्येण तदात्मभूततद्विकाराविर्भावतिरोभावभेदेन परिणामशालितया न कौटस्थ्यम्। चितिशक्तेस्तु न स्वात्मभूतविकाराविर्भावतिरोभाव इति कौटस्थ्यम्। यथाहुः—

नित्यं तमाहुर्विद्वांसो यत्स्वभावो न नश्यति

इति। विमर्दवैचित्र्यमेव विकारवैचित्र्ये हेतुं प्रकृतौ विकृतौ च दर्शयति—**यथा संस्थानं** पृथिव्यादिपरिणामलक्षणम**आदिमद्धर्ममात्रं विनाशि तिरोभावि शब्दादीनां** शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्राणां स्वकार्यमपेक्ष्य**विनाशिनाम्**-

तिरोभाविनाम् । प्रकृतौ दर्शयति—**एवं लिङ्गमिति** । तस्मिन्विकारसंज्ञा न त्वेवं विकारवती चितिशक्तिरिति भावः ।

तदेवं परीक्षकसिद्धां विकृतिं च प्रकृतिं चोदाहृत्य विकृतावेव लोकसिद्धायां गुणविमर्दवैचित्र्यं धर्मलक्षणावस्थापरिणामवैचित्र्यहेतुमुदाहरति—**तत्रेदमुदाहरणमिति** । न चायं नियमो लक्षणानामेवावस्थापरिणामः सर्वसाधारण इत्याह—**धर्मिणोऽपीति** ।

व्यापकं परिणामलक्षणमाह—**अवस्थितस्य द्रव्यस्येति** । धर्मशब्द आश्रितत्वेन धर्मलक्षणावस्थावाचकः ॥ १३ ॥

योगवार्त्तिकम्

तदेवं योगतदङ्गयोः परिणामरूपवैलक्षण्यं तयोर्विवेकाय प्रदर्शितम् । अनयैव दिशा व्युत्थानकालीना अपि चित्तपरिणामा व्याख्यातप्रायाः । इतः **परिणामत्रयसंयमा**दित्यागामिसूत्रोपोद्घातसङ्गत्या सर्वत्र वैराग्याग्निप्रज्वलनाय च चित्तवदेवान्येष्वप्यतिदेशेनैव परिणामान्व्याचष्टे **सूत्रकारः**—

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः । धर्मैर्लक्षणैरवस्थाभिश्च परिणामा धर्मलक्षणावस्थापरिणामाः । एते च **भाष्ये** व्याख्येयाः । एत एव परिणामाः भूतेन्द्रियेषु, न तु तत्त्वान्तरपरिणामा इत्यसाधारणाशयेनैवात्र प्रकृत्यादिष्विति नोक्तम् । तेन तत्त्वान्तरपरिणामवदेतेऽपि परिणामाः सर्व एव यथायोग्यं प्रकृत्यादिष्वप्यवगन्तव्याः । तथा च **भाष्यकारो** वक्ष्यति—**एवं धर्मलक्षणावस्थापरिणामैः शून्यं क्षणमपि न गुणवृत्तमवतिष्ठते** इत्येतेन सर्ववस्तुषु परिणामत्रयमिति ।

सूत्रं व्याचष्टे—**एतेनेति** । ननु चित्तपरिणाममात्रं पूर्वसूत्रेषूक्तं न तु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा इत्याशङ्कां तद्विभागप्रदर्शनेनापाकर्त्तुमुपक्रमते—**तत्र व्युत्थानेति** । तत्र तेषु मध्ये व्युत्थाननिरोधयोरभिभवप्रादुर्भावावेव चित्ते धर्मिणि धर्मपरिणामः प्रथमसूत्रेणैवोक्त इत्यर्थः । अवस्थितस्य धर्मिणः पूर्वधर्मतिरोभावे धर्मान्तरप्रादुर्भावस्यैव धर्मपरिणामत्वमिति भावः । यद्यपि प्रथमसूत्रे व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरेवाभिभवप्रादुर्भावावुक्तौ तथाऽपि व्युत्थाननिरोधयोरपायोपजनावप्यर्थाल्लब्धाविति । धर्मश्च द्रव्यं गुणो वेत्यन्यदेतत् । तथा तेनैव सूत्रेणाभिभवप्रादुर्भावशब्दाभ्यां धर्मस्य लक्षणपरिणामोऽप्युक्त इत्याह—**लक्षणपरिणामश्चेति** । लक्षणपरिणामो हि अवस्थितस्य धर्मस्यानागतादिलक्षणत्यागे वर्त्तमानादिलक्षणलाभः, स चाभिभवप्रदुर्भाववचनेनैव लब्धः, अतीतावर्त्तमानतयोरेवाभिभवप्रादुर्भावत्वादिति भावः । तत्रादौ निरोधरूपस्य धर्मस्य प्रादुर्भावशब्दोक्तं लक्षणपरिणाममुदाहरति—**निरोधत्रिलक्षण**

इति। एतस्यैव विवरणं त्रिभिरध्वभिर्युक्त इति। क्रमेण सम्बन्धादध्वतुल्यतयाऽनागतादिभावोऽध्वेत्युच्यते, तथा धर्मिणो धर्माणां चान्योन्यंव्यावर्त्तनाल्लक्षणशब्देन च तन्त्रे परिभाषित इति। ततः किमित्यत आह–खल्विति। स खलु निरोधः प्रादुर्भावकाले अनागतलक्षणरूपमध्वानं हित्वेत्यादिरर्थः। अत्र सत्कार्योपपत्तये धर्मपरिणामत्वोपपादनाय च धर्मत्वमनतिक्रान्त इत्युक्तम्, स्वरूपेणावस्थितस्यैव धर्मस्य रूपान्तरापाये रूपान्तरोत्पत्तौ धर्मपरिणामव्यवहारादिति। वर्तमानावस्थामितरावस्थाद्वयाद्विविच्य दर्शयति–यत्रेति। स्वरूपेणार्थक्रियाकारित्वेनाभिव्यक्तिरुपलब्धिरित्यर्थः। स चानागतापेक्षया द्वितीयोऽध्वेति शिष्यव्युत्पादनाय प्रसङ्गादाह—एषोऽस्येति। असदुत्पादसद्विनाशयोः प्रतिषेधायाह—न चेति।

निरोधक्षण एवं निरोधस्य लक्षणपरिणामं दर्शयित्वा व्युत्थानस्यापि दर्शयति–तथा व्युत्थानमिति। सर्वं पूर्ववत्, विशेषस्तु वर्तमानतां हित्वाऽतीततां प्राप्त इति तृतीयोऽध्वेति च। एवं व्युत्थानकालेऽपि व्युत्थाननिरोधयोः लक्षणपरिणामौ क्रमेण दर्शयति-एवं पुनर्व्युत्थानमुपसम्पद्यमानम् इति। उपसम्पद्यमानं जायमानम्, तच्च व्यक्त्यन्तरम्, अतीतव्यक्तेरनुत्पादस्य वक्ष्यमाणत्वात्। अन्यत्सर्वं पूर्ववत्। एवं पुनर्निरोध इति। अत्र एवमित्यनेन तथा व्युत्थानमित्यादिवाक्योक्ता निरोधस्य तृतीयाध्वप्रक्रिया निर्दिष्टा; अतो न निरोधतृतीयावस्थाकथनाभावशून्यतेति। इदं च व्युत्थाननिरोधपरिणामचक्रम् अपवर्गपर्यन्तमेवेति संक्षेपेणाह—एवं पुनर्व्युत्थानमिति। व्युत्थानादिरित्यर्थः।

चित्तधर्मस्य लक्षणपरिणामं प्रदर्श्य तल्लक्षणस्यावस्थापरिणामं तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारादिति सूत्रे व्याख्यातं दर्शयति—तथाऽवस्थापरिणाम इति। उच्यत इति शेषः। संस्कारयोर्बलवत्त्वदुर्बलत्वे च घटस्य नवपुराणताऽदिवद् वृद्धिह्रासौ, उत्पत्तिविनाशरूपत्वे लक्षणपरिमाणामाद्भेदानुपपत्तेः, लक्षणस्यैव नवपुराणत्वादिनाऽवस्थापरिणाम इति वक्ष्यमाणत्वाच्च। ननु द्रव्यस्यैव वृद्धिह्रासौ दृष्टौ न गुणस्येति चेत्? न; रूपादीनामपि वृद्धिह्रासानुभवाद्, रूपभेदकल्पने च गौरवात्, तदेव रूपमिदानीं प्रवृद्धमिति प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तेश्चेति। तस्मात्संस्कारस्यादृष्टादेश्चास्ति अवस्थापरिणामः, ज्ञानेच्छाऽदिषु चोत्पत्तिविनाशानुभवात् क्षणद्वयमात्रस्थायित्वेऽपि द्वितीयक्षणे वर्त्तमानलक्षणस्यावस्थापरिणामो भवति, क्षणत्वेनैव परिणामहेतुत्वाद्। अन्यथा सर्ववस्तूनामप्रतिक्षणपरिणामस्य वक्ष्यमाणस्यानुपपत्तेः। एतेनोत्तरवृत्तिविभुवि-

शेषगुणस्यैव[1] ज्ञानादिनाशकत्वेनैकाग्रतादशायामपि ज्ञानस्य बहुक्षणस्थायित्वा-न्नावस्थापरिणामसम्भव इत्यपास्तम्। तदेवं परिणामत्रयं व्याख्याय तेषामाधार-व्यवस्थामाह-**तत्र धर्मिण** इत्यादिना। **लक्षणानामप्यवस्थाभिरिति**। यद्यपि अवस्थानामपि बाल्यादीनां लक्षणपरिणामोऽस्ति तथाऽपि यथोक्तक्रमे न काऽप्यनुपपत्तिः। ननु वर्त्तमानलक्षणस्य नवपुराणाद्यवस्थापरिणामोऽस्तु; अना-गतातीतलक्षणयोस्तु कीदृशोऽवस्थाभेदः स्यादिति ? उच्यते—शीघ्रभविष्य-त्ताविलम्बभविष्यत्ताऽऽदिरूपो विशेषस्तयोरपि लक्षणयोरनुमीयते, सत्त्वा-दिवदेव गुणत्वेन प्रतिक्षणपरिणामित्वसिद्धेरिति। यथोक्तैश्चित्तपरिणामैः सर्ववस्तूनां परिणाममतिदिशन् वैराग्याग्निप्रज्वलनार्थं तेषां प्रतिक्षणपरिणा-मित्वं दर्शयति-**एवं धर्मलक्षणेति**। तदुक्तं **मन्वादौ**—

घोरेऽस्मिन् हन्त ! संसारे नित्यं सततघातिनाम्।
कदलीस्तम्भनिःसारे संसारे सारमार्गणम्॥
यः करोति स संमूढो जलबुद्बुदसन्निभे॥इति॥

गुणवृत्तं गुणानां सत्त्वादीनां व्यापारः स्वकार्यैर्धर्मादिपरिणामैः क्षणमपि शून्यं नावतिष्ठते, प्रतिक्षणं परिणामं जनयतीत्यर्थः। ननु व्यापाराभावदशा-यामपरिणामित्वं स्यात् ? तत्राह—**चलं च गुणवृत्तमिति**। चलमिति भाव-प्रधानो निर्देशः। चाञ्चल्यं हि गुणानां स्वभाव इत्यर्थः। ननु प्रतिक्षणं किमि-त्याकाङ्क्षायामाह—**गुणस्वाभाव्यं त्विति**। राज्ञो हि गुणानामुपकरणानां भृत्यादीनां स्वाम्यर्थं प्रतिक्षणमेव व्यापारो दृश्यते; अतो गुणस्वभावतैव पुरुषगुणानामपि सत्त्वादीनां प्रतिक्षणप्रवृत्तौ प्रमाणमुक्तं **पूर्वाचार्यैरित्यर्थः**। गुणत्वं च परस्यैव भोगापवर्गहेतुत्वमिति चित्तदृष्टान्ते परिणामत्रयं व्याख्याय दार्ष्टान्तिकेऽपि तद्व्याख्यातुमारभते—**एतेनेति**। **धर्मधर्मिभेदादिति**। धर्म-धर्मिभेदमाश्रित्येत्यर्थः। तत्र पृथिव्यादीनां धर्मिणां घटादिर्धर्मपरिणामः, घटादीनां धर्माणां वर्त्तमानातीतते लक्षणपरिणामः, वर्त्तमानादिलक्षणानां च त्रयाणामपि बाल्ययौवनादिरवस्थापरिणाम इति।

ननु त्रयोऽपि कथं परिणामा भूतेन्द्रियेषूच्यन्ते, तेषु धर्मिषु धर्ममात्रपरिणा-मादिति ? तत्राह—**परमार्थतस्त्विति**। एक एव परिणामः त्रयोऽपि धर्मि-परिणाम एव, यतो धर्मिस्वरूप एव धर्मोऽतो धर्मिपरिणाम एवैष लक्षणादि-परिणामो धर्मादेरित्यवान्तरमेव विभज्यत इत्यर्थः।

इदानीं प्रतिक्षणपरिणामे क्षणिकताऽऽदिप्रसङ्गमपाकर्त्तुं परिणामत्रयं

---

१. एतच्च वैशेषिकादिरीत्या।

क्रमेण परीक्षणीयम्, तत्रादौ धर्मपरिणामः परीक्ष्यते—तत्र धर्मस्येत्यादिना। तत्र तेषु परिणामेषु मध्ये धर्मिणि सत एव धर्मस्यातीताद्यवस्थासु धर्मिणो भावान्यथात्वं धर्मान्यथात्वमेव भवति न द्रव्यान्यथात्वम्, स्वरूपान्यथात्वे हि प्रतिक्षणं परिणामेन क्षणिकताऽऽपत्त्या प्रत्यभिज्ञाऽऽद्यनुपपत्तिरिति भावः। सुवर्णस्य भावान्यथात्वं भाजनादिरूपधर्मापाये कटकादिधर्माभिव्यक्तिरिति। प्रत्यभिज्ञाबलेन च सुवर्णसामान्यस्य सर्वविकारानुगस्य सिद्धिः, तत्सामान्यं चावयविरूपो धर्मीति। वैशेषिकास्तु सुवर्णस्यान्यथात्वेऽवयवसंयोगनाशात् पूर्वसुवर्णव्यक्तिर्नश्यत्येव, प्रत्यभिज्ञा तु जातिविषयेति, तन्न; एवं सति प्रतिक्षणमवयवोपचयापचयाभ्यामवयवसंयोगविभागस्यावश्यकत्वेन शरीराद्यखिलवस्तूनां क्षणिकत्वापत्तेर्न्नक्षणाऽप्यपरिहार्यत्वात्, जात्यैव सर्वत्र प्रत्यभिज्ञया घटादिस्थैर्यमिति स्वसिद्धान्तविरोधापत्तेश्च। तस्मादवयवसंयोगनाशो न द्रव्यनाशहेतुः, किं तु वह्न्यादौ तृणारणिमण्यादिवद्व्यवस्थितमेव फलबलात्कारणं कल्पनीयम्। अथ वा विजातीयोऽवयवविभागविशेष इति।

स्वरूपान्यथात्ववादिबौद्धैर्धर्मिपरिणामे प्रोक्तं दूषणं निराकर्तुमुत्थापयति-अपर आहेति। धर्मी धर्मेभ्योऽतिरिक्तो न भवति अत्यन्ताभिन्न इत्यर्थः। अत्र हेतुः—पूर्वतत्त्वानतिक्रमात् पूर्वतत्त्वस्य धर्मिणोऽनतिक्रमापत्तेः कौटस्थ्यापत्तेरिति यावत्। एतदेव विवृणोति—पूर्वापरेति। धर्मी यद्यन्वयी धर्मेषु स्यात्तर्हि पूर्वापरसकलावस्थाभेदेष्वनुगततयाऽतीताद्यवस्थायामपि सत्त्वप्रसङ्गात् कौटस्थ्येनैव तिष्ठेत्, चितिशक्तिवत् नित्यत्वकूटस्थत्वयोरेकार्थत्वात्; तच्च तवाप्यनिष्टमित्यर्थः।

परिहरति—अयमदोष इति। एकान्ततेति। एकान्तनित्यत्वानभ्युपगमादित्यर्थः। एकान्तेन सर्वथा स्वरूपतो धर्मतश्च नित्यत्वमेव कौटस्थ्यमस्माभिरप्युपेयते, तच्च चितिशक्तेरेव न तु धर्मरूपेणानित्यस्य धर्मिण इत्यर्थः। विकारव्यावृत्तं प्रकृतेर्नित्यत्वम्, तच्चाऽतीतानागतावस्थाशून्यत्वम् इति स्वरूपतो धर्मतश्च नित्यानित्योभयरूपत्वं प्रपञ्चस्येति प्रतिपादयति - तदेतदिति। तदेतत्त्रैलोक्यं कार्यकारणात्मकं चतुर्विंशतितत्त्वानि सकार्याणीति यावत्, यथायोग्यं धर्मरूपेण स्वतश्च व्यक्तेर्वर्त्तमानावस्थातोऽपैति, नित्यत्वप्रतिषेधात्, नैवेह किञ्चनाग्र आसीत्, असद्वा इदमग्र आसीत् इत्यादिश्रुतिभिः,

व्यक्ताव्यक्तात्मिका तस्मिन्प्रकृतिः सम्प्रलीयते

इत्यादिस्मृतिभिः। यत्सावयवं तदनित्यं घटादिवदित्यनुमानेनेत्यर्थः। नन्वेवमत्यन्तोच्छेद एवास्तु? तत्राह—अपेतमिति। अपेतमतीतमपि प्रकृत्यादिधर्मिरूपेण चास्ति विनाशप्रतिषेधाद् अत्यन्तोच्छेदप्रतिषेधात् तद्धैक आहुरसदेवैकमग्र

आसीदित्यत्यन्तोच्छेदमाशङ्क्य कथमसतः सज्जायेत सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदिति श्रुत्या तत्प्रतिषेधादित्यर्थः। विनाशित्वे सत्यनादिभावत्वानुपपत्तेरिति। यद्यपि सत्त्वेवेति श्रुतौ सच्छब्दार्थः परमात्मैव, तदैक्षतेत्युत्तरवाक्यात् तथाऽपि सदेकीभावेनेदमासीदितिवचनादस्य प्रपञ्चस्यापि प्रलये सत्त्वं सिद्धमेव। एवं तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तमसैवेदमासीत्,

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्

इत्यादिश्रुतिस्मृतयोऽप्यन्तोच्छेदनिषेधिका उदाहार्याः। युक्तिश्चासदुत्पादे शशशृङ्गाद्युत्पत्तिसङ्गबन्धमोक्षाद्यनुपपत्त्यादिरूपा ग्राह्या। नन्वपेतमपि चेदस्ति कथं नोपलभ्यते? तत्राह—संसर्गाच्चेति। अस्य विकारजातस्य स्वस्वकारणेषु प्रकृत्यादिषु संसर्गादविभागाख्यात् कार्यस्य सौक्ष्म्यमव्यक्तता, तस्माच्चास्यानुपलब्धिः, सूक्ष्मताया लौकिकसाक्षात्कारप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः। तदेवं कार्यकारणाभेदेन प्रकृत्यादीनां सर्वेषां परिणामिनां प्रकारभेदेन नित्यानित्योभयरूपत्वस्थापनात्तेषां सदसद्रूपत्वं सिद्धान्तितम्, सदसत्ख्यातिर्बाधाबाधाभ्यामिति सांख्यसूत्रानुसाराद्। इदमेव च जडानां व्यावहारिकं सत्त्वं पुराणादौ गीयते। यच्च निःसत्तासत्तं प्रधानमिति भाष्यकारैः प्रागुक्तं तत् पारमार्थिकसत्त्वासत्त्वाभिप्रायेणैवेत्यस्माभिस्तत्रैव व्याख्यातम्। एतेनात्मैव सन्नन्यत्सर्वमसदिति श्रुतिस्मृतिवादा अप्यविरुद्धाः, एकान्तनित्यत्वस्यैव पारमार्थिकसत्त्वात्। तच्च कूटस्थनित्यस्यैवास्ति; असत्तासम्पर्कराहित्यात् न तु व्यवहारसतां प्रकृत्यादीनामिति। इत्थमेव च—

नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयात्मिका।
सदसद्भ्यामनिर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनी॥

इत्यादिवाक्यान्यपि सङ्गच्छन्ते; न पुनराधुनिकवेदान्तिब्रुवाणामनिर्वचनीयतावादेऽपि, तर्हि मायाऽऽख्यजगत्कारणस्यापि विनाशोऽत्यन्ततुच्छत्वमेव वा परमार्थत इष्यते, तन्मते च सनातनत्ववचनविरोध इति दिक्।

धर्मपरिणामं परीक्ष्य लक्षणपरिणामः परीक्ष्यते—लक्षणपरिणाम इति। अध्वसु वर्तमान इति। धर्माणां नित्यत्वं विनाऽतीतानागतलक्षणयोगासम्भवात्। अत्र एकैकलक्षणाभिव्यक्तिकालेऽपि धर्मो लक्षणान्तराभ्यां सूक्ष्माभ्यां वियुक्ता न भवन्तीति समुदायार्थः। तथा धर्मा इव लक्षणान्यपि नित्यान्येवेति नात्यन्तासदुत्पत्तिसदत्यन्तोच्छेदयोः प्रसङ्ग इति भावः। नन्वेकलक्षणाभिव्यक्तिकाले लक्षणान्तरयोरनुपलम्भादभाव एव युक्त इत्याशङ्कायां तयोरुपलब्धिमानुमानिकीं दर्शयति—यथेति। न शेषासु विरक्त इति। रागस्य भावित्वे सति विरक्तव्यवहारादर्शनात्। तथा चैकविषयकरागाभिव्यक्ति-

कालेऽपि विषयान्तररागस्यात्यन्तमभावो नास्ति; अतो रागस्यैकलक्षणाभिव्यक्तिकालेऽन्ययोः सत्ता सिध्यत्यनुमानादित्यर्थः ।

लक्षणपरिणामेऽपि परोक्तदूषणमुद्भावयति—अत्रेति । सर्वस्यानागतादेर्वर्त्तमानादिसर्वलक्षणयोगादनागतादिकमपि वर्त्तमानं सादित्यध्वनां सङ्करः प्रसक्तः, क्रमिकत्वे चासदुत्पादप्रसङ्गः इति शेषः । अतो वर्त्तमानमात्रलक्षणकं सर्वं वस्तु, पूर्वोत्तरकालयोस्तु तस्याभावमात्रम्, अभावप्रतियोगित्वादेव चातीतत्वादिव्यवहार इति । तत्रादौ धर्मेषु लक्षणत्रयसम्बन्धमेव व्यवस्थापयति—धर्माणामिति । धर्माणां तावत् धर्मत्वं प्राक् साधितत्वान्न साधनीयम् । सिद्धे च धर्मत्वे धर्माणां भेदो लक्षणबहुत्वमपि वक्तव्यं न पुनरर्द्धवैनाशिकोक्तं वर्त्तकानमात्रमेकं लक्षणं यतो न वर्त्तमानसमयमात्रेऽस्य धर्मस्य धर्मत्वं किं त्वतीतादिसमयेऽपीति शेषः । अत्र हेतुमाह—एवं हीति । हि यस्माद् एवं वर्त्तमानकाल एव धर्मत्वे सति सर्वमेव चित्तं न रागधर्मकं विरक्तव्यवहारयोग्यं स्यात्, क्रोधकाले रागस्यासमुदाचाराद् अनाविर्भावादित्यर्थः । अयं भावः—यथा यदा कदाचिद्रागसत्वेन भवन्मते चित्तं रक्तमिति व्यवहारः तथा यदा कदाचिद्रागाभावेन चित्तं विरक्तमिति व्यवहारः स्यादिति, अतोऽतीतादिकालेऽपि रागादेश्चित्तादिधर्मत्वात् धर्माणां त्रिलक्षणकत्वं सिद्धम् । यच्च तैरुच्यते—अभावप्रतियोगितामात्रेणातीतादिव्यवहार इति, तदपि हेयम्, असति घटे ध्वंसप्रतियोगित्वादिरूपस्यातीतत्वस्य वृत्त्यनुपपत्तेः, संयोगित्वादिवत्प्रतियोगित्वादेरपि सम्बन्धिद्वयं विनाऽनुपपत्तेः, सदसतोः सम्बन्धादर्शनाद्, ध्वंसप्रागभावयोरसिद्धेश्च, घटो वर्त्तमान इतिवत् घटोऽतीतो भविष्यन्निति प्रत्ययाभ्यां घटावस्थाविशेषयोरेव सिद्धेः । अन्यथा अभावाभावस्याप्यतिरिक्तत्वादिप्रसङ्ग इत्यादयश्च दोषाः स्वयमूहनीयाः ।

तदेवं धर्माणां लक्षणत्रयं व्यवस्थाप्येदानीं तत्साङ्कर्यं परिहरति—किंचेति । त्रयाणामनागतादिलक्षणानामेकदैकस्मिन् वस्तुनि सम्भवोऽभिव्यञ्जकं दण्डचक्रादिवस्त्वञ्जनतुल्यं यस्य एवंभूतस्य लक्षणस्य क्रमेण भावोऽभिव्यक्तिर्भवेदिति नाभिव्यक्तौ साङ्कर्यम्, स्वरूपतस्तु साङ्कर्यमिष्यत एवेत्यर्थः । अव्यक्तयोर्लक्षणयोर्व्यक्तेन लक्षणेन सह नास्ति विरोध इत्यत्र पञ्चशिखवाक्यं प्रमाणयति—उक्तं चेति । धर्माद्यनैश्वर्यान्तान्यष्टौ चित्तस्य रूपाणि, वृत्तयश्च ज्ञानाद्याश्रयाः शान्तघोरमूढाश्चित्तपरिणामास्तेषामतिशयोऽभिव्यक्तिरूपोत्कटतेति । इदं च वाक्यं गुणवृत्त्यविरोधाच्च दुःखमेव सर्वमिति सूत्रे व्याख्यातम् ।

उपसंहरति—तस्मादिति । असङ्करे दृष्टान्तमाह—यथेति । रागस्येवेति ।

धर्माणां लक्षणत्रयसम्बन्ध उदाहृतस्यैव रागस्यैत्यर्थः। क्वचिद्विषयेऽभावः सामान्याभाव इत्यर्थः। दार्ष्टान्तिकमाह — **तथा लक्षणस्येतीति**। क्वचित्समुदाचार इत्यादिरर्थः। अयं च लक्षणपरिणामो न धर्मिणः किं तु धर्माणामेवेत्येवं धर्मपरिणामाद्विशेषमाह — **न धर्मीति**। नन्वयं लक्षणपरिणामो लक्षणेऽस्ति न वा? आद्येऽनवस्था; अन्त्ये लक्षणपरिणामे परिणामलक्षणासम्भवः, पूर्वलक्षणातीततायां लक्षणान्तराभिव्यक्तेरेव लक्षणपरिणामत्वादिति? मैवम्, बीजाङ्कुरवत्प्रामाणिकत्वेनास्या अनवस्थाया अदोषत्वात्, अन्यथा धर्मस्य धर्मस्तस्यापि धर्म इत्याद्यनवस्थाया अपि दोषत्वापत्त्या धर्मधर्मिभावादिरपि न सिध्येदिति। अधिकं तु **निर्वितर्केति**सूत्रे प्रोक्तम्। तदेवं सर्वधर्माणां सदैव लक्षणत्रयसम्बन्धोऽस्ति; अभिव्यक्तिस्तु त्रयाणां क्रमिकीति सिद्धम्।

स्यादेतत् — लक्षणाभिव्यक्तेरपि नित्यत्वात्कथं क्रमिकत्वम्, तत्र क्रमिकत्वसम्भवे वा किमपराद्धं लक्षणक्रमिकत्वेन? अत्रोच्यते — नित्यानित्योभयरूपत्वस्योक्ततया नित्यत्वेऽपि सर्वकार्येष्वनित्यरूपेण क्रमः सम्भवति, लक्षणाभिव्यक्तिक्रमस्तु लक्षणासाङ्कर्याय प्रकृते प्रदर्शितः। अधिकस्तु **निर्वितर्कसमापत्ति**सूत्रेऽस्माभिः प्रोक्त इति दिक्।

लक्षणपरिणामं परीक्ष्यावस्थापरिणामं परीक्षितुं धर्मगतं विभागमाह — **ते लक्षिता** इति। लक्षिता व्यक्ता वर्त्तमाना इति यावत्, अलक्षिता अव्यक्ता अतीतानागता इति यावत्। तां तां बाल्ययौवनवार्धकाद्यवस्थां प्राप्नुवन्तोऽन्योन्यमन्यत्वेन भेदेनोच्यन्ते बालोऽयं न युवेत्यादिरूपेण, स च निर्देशोऽवस्थान्तरतोऽवस्थाभेदादेव न तु द्रव्यभेदादित्यर्थः। तथा च पूर्वावस्थापायेऽवस्थान्तरप्राप्तिः सिद्धा, सैव चावस्थापरिणाम इति भावः। यद्यप्येतादृशोऽवस्थापरिणामोऽनागतातीलक्षणयोरपि पूर्वमुक्तः, तथाऽपि वर्तमानलक्षणस्यैवावस्थापरिणामः स्फुटमुपलभ्यत इत्याशयेन वर्त्तमानलक्षणमालम्ब्यैव स उदाहृत इति। धर्मिण एकत्वेऽपि निमित्तभेदेनान्यत्वव्यवहारे दृष्टान्तमाह — **यथैकेति**। यथा — एकत्वव्यञ्जिका रेखा = अङ्कविशेषो यदा बिन्दुद्वयोपरि तिष्ठति तदा शतमिदं नैकमिति व्यवह्रियते, तयोरेकबिन्दुलोपे च दशेदं न शतमिति व्यवह्रियते, अवशिष्टबिन्दुस्थाने चैकत्वव्यञ्जकरेखान्तरदाने सत्येकादशेदं न दशेतीत्यर्थः। दृष्टान्तान्तरमाह — **यथा चेति**। उच्यत इति पुत्रपितृभ्रातृभिर्जनकत्वादिनिमित्तभेदेनेति शेषः।

अवस्थापरिणामेऽपि **बौद्धोक्तं** दूषणमुदाहरति — **अवस्थेति**। अवस्थापरिणामाभ्युपगमे धर्मिधर्मलक्षणावस्थानां चतसृणामेव कौटस्थ्यापत्तिरित्यर्थः। तत्र हेतुं पृच्छति — **कथमिति**। उत्तरम् — **अध्वनो व्यापारेण व्यवहित-**

त्वादिति। व्यापारनिमित्तेनैव सर्वस्वतुष्वनागताद्यध्वनामन्योन्यं व्यवहितत्वाभ्युपगमात् विभागाभ्युपगमात्, न तु भावरूपेण धर्मलक्षणयोः सदा सत्त्वस्येष्टत्वादित्यर्थः। अधुना विभागस्य व्यापारनिमित्तकत्वं विवृणोति—**यदा धर्म** इत्यादिना **तदा अतीत** इत्यन्तेन। धर्मशब्दोऽत्राश्रितमात्रवाची। न करोति न करिष्यतीत्यर्थः। आद्यन्ताध्वनोर्विभागस्य व्यापारनिमित्तकत्वं व्यापाराभावनिमित्तकत्वेन परम्परयेति भावः। एवं च सति पूर्वधर्मातीततायां धर्मान्तराभिव्यक्तिरित्येवंरूपपरिणामलक्षणान्नित्यत्वमवस्थानामपि भवद्भिर्वक्तव्यं न तु विनाशः, अवस्थानां च नित्यत्वे किमप्यनित्यं न स्यादित्येवं धर्म्मधर्म्यादिकं सर्वं जगत् कूटस्थं स्यादिति परैर्दोष उच्यत इति।

उपसंहारः—नित्यत्वमात्रं न कौटस्थ्यं किं त्वेकान्तनित्यत्वमित्याशयेन पूर्ववदुक्तं दोषं परिहरति—**नासौ दोष** इति। कौटस्थ्यदोषो नास्तीत्यर्थः। **गुणनित्यत्वेऽपीति**। धर्मिनित्यत्वेपि धर्माणां विमर्दस्य विनाशस्य कूटस्थतो वैचित्र्यात् वैलक्षण्यादित्यर्थः। अपरिणामनित्यतैव कौटस्थ्यम्, तच्च पुरुषातिरिक्ते नास्तीति भावः। गुणिनित्यत्वेऽपि गुणानां विमर्दमुदाहरति—**यथेति**। यथेति न दृष्टान्ते किं तूदाहरणे। **संस्थानमिति**। अर्थविनाशेनाविनाशिनां शब्दादितन्मात्राणां पञ्चभूतरूपं संस्थानं धर्ममात्रमादिमत् इत्यतो विनाशीत्यर्थः। एवमित्याद्यप्येवं व्याख्येयम्। लिङ्गं महत्तत्त्वम्। एवमहङ्कारादयो घटादयश्च स्वविनाशेनाविनाशिनां कारणानां धर्ममात्राणि विनाशिन इति बोध्यम्। तदेतच्छ्रुत्योक्तम्—**वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति**। सत्यं विकारापेक्षया स्थिरमित्यर्थः। **तस्मिन्निति**। तस्मिन् धर्मे विकारसंज्ञा परिणामसंज्ञेत्यर्थः। अतो धर्मिणां परिणामितया न कौटस्थ्यं सुतरां तु धर्मलक्षणावस्थानामिति भावः। परिणामत्रयं विस्तरेण परीक्षितम्, इदानीं भूतेन्द्रियेषु परिणामत्रयं क्रमेण दर्शयति—**तत्रेदमुदाहरणमिति**। **धर्मत** इति। धर्मेण परिणामत इत्यर्थः। धर्मपरिणामस्य स्वरूपं दर्शयति—**घटाकार** इतीति। स परिणामो घटाकार इत्यर्थः। **नवपुराणतामिति**। नवीनताऽनन्तरं पुराणतां प्राप्नुवन्नित्यर्थः। धर्मादीनां सर्वेषामेवावस्थात्वाविशेषेऽपि **गोबलीवर्दन्यायेनैवैषां तान्त्रिको भेदनिर्देश** इत्याह—**धर्मिणोऽपीति**। लक्षणस्य च पुराणत्वादिकमवस्थेति प्राप्तत्वादेव नोक्तम्। **एक एवेति**। अवस्थामात्र एवेत्यर्थः। एवमवस्थालक्षणयोरपि धर्मत्वाद्धर्मपरिणामोऽपि **गोबलीवर्दन्यायेनैव** बोध्यः। **एवं पदार्थान्तरेष्वपीति**। भूतान्तरेषु इन्द्रियेषु प्रकृत्यादिषु चेत्यर्थः। अपरं विशेषं परिणामेषु पूर्वोक्तं स्मारयति—**त एत इति**। त्रयोऽपि परिणामाः धर्मिस्वरूपमनतिक्रान्ताः धर्मिण्येवानुगताः, अतो धर्म-

धर्म्यभेदात् धर्मपरिणाममात्रमेकमेवेति सामान्यतो भवति धर्मी, स एव च सर्वान् परिणामानभिप्लवते व्याप्नोति ।

सूत्रस्थ परिणामशब्दार्थं प्रश्नपूर्वकं व्याचष्टे—**अथ कोऽयं परिणाम इति**। उत्तरम्—**अवस्थितस्येति**। संस्कारेऽपि परिणामस्योक्तत्वाद् द्रव्यस्येति। धर्मिण इत्यर्थः। धर्मशब्दश्चाश्रितमात्रवचनः। निवृत्त्युत्पत्ती = अतीततावर्त्तमानते। ननु धर्मातिरिक्तो धर्मी नानुभूयते यस्य धर्मादेः परिणामः स्यादिति बौद्धाशङ्कायां धर्माद्विविच्य धर्मी सूत्रकारेण प्रतिपादयिष्यते ॥ १३ ॥

तत्र—

शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी ॥ १४ ॥

योग्यतावच्छिन्ना धर्मिणः शक्तिरेव धर्मः। स च फलप्रसवभेदानुमितसद्भाव एकस्यान्योऽन्यश्च परिदृष्टः। तत्र वर्तमानः स्वव्यापारमनुभवन्धर्मान्तरेभ्यः शान्तेभ्यश्चाव्यपदेश्येभ्यश्च भिद्यते। यदा तु सामान्येन समन्वागतो भवति तदा धर्मिस्वरूपमात्रत्वात्कोऽसौ केन भिद्येत?

त्रयः खलु धर्मिणो धर्माः शान्ता उदिता अव्यपदेश्याश्चेति। तत्र शान्ता ये कृत्वा व्यापारानुपरताः; सव्यापारा उदिताः, ते चानागतस्य लक्षणस्य समनन्तराः; वर्तमानस्यानन्तरा अतीताः।

किमर्थमतीतस्यानन्तरा न भवन्ति वर्तमानाः? पूर्वपश्चिमताया अभावात्। यथानागतवर्तमानयोः पूर्वपश्चिमता, नैवमतीतस्य। तस्मान्नातीतस्यास्ति समनन्तरः। तदनागत एव समन्तरो भवति वर्तमानस्येति।

अथाव्यपदेश्याः के? सर्वं सर्वात्मकमिति। यत्रोक्तम्—जलभूम्योः पारिणामिकं रसादिवैश्वरूप्यं स्थावरेषु दृष्टम्, तथा स्थावराणां जङ्गमेषु जङ्गमानां स्थावरेष्वित्येवं जात्यनुच्छेदेन सर्वं सर्वात्मकमिति। देशकालाकारनिमित्तापबन्धान्न खलु समानकालमात्मनामभिव्यक्तिरिति।

य एतेष्वभिव्यक्तानभिव्यक्तेषु धर्मेष्वनुपाती सामान्यविशेषात्मा सोऽन्वयी धर्मी। यस्य तु धर्ममात्रमेवेदं निरन्वयं तस्य भोगाभावः। कस्मात्? अन्येन विज्ञानेन कृतस्य कर्मणोऽन्यत्कथं भोक्तृत्वेनाधिक्रियेत? तत्स्मृत्यभावश्च, नान्यदृष्टस्य स्मरणमन्यस्यास्तीति। वस्तुप्रत्यभिज्ञानाच्च स्थितोऽन्वयी धर्मी यो धर्मान्यथात्वमभ्युपगतः प्रत्यभिज्ञायते। तस्मान्नेदं धर्ममात्रं निरन्वयमिति॥ १४ ॥

तत्त्ववैशारदी

यस्यैवं त्रिविधः परिणामस्तं धर्मिणं सूत्रेण लक्षयति—**तत्र शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी ।**

धर्मोऽस्यास्तीति धर्मीति । नाविज्ञाते धर्मे स शक्यो ज्ञातुमिति धर्मं दर्शयति—**योग्यतेति** । धर्मिणो द्रव्यस्य मृदादेः शक्तिरेव चूर्णपिण्डघटाद्युत्पत्तिशक्तिरेव धर्मः, तेषां तत्राव्यक्तत्वेन भाव इति यावत् । नन्वेवमव्यक्ततया सन्तस्ते ततः प्रादुर्भवन्तु, उदकाहरणादयस्तु तैः स्वकारणादनासादिता कुतः प्राप्ता इत्यत उक्तम्—**योग्यतावच्छिन्नेति** । यासौ घटादीनामुत्पत्तिशक्तिः सोदकाहरणादियोग्यतावच्छिन्ना । तेनोदकाहरणादयोऽपि घटादिभिः स्वकारणादेव प्राप्ता इति नाकस्मिका इति भावः । अथवा के धर्मिण इत्यत्रोत्तरम्—**योग्यतावच्छिन्ना धर्मिण** इति । को धर्म इत्यत्रोत्तरम्—**शक्तिरेव धर्मः** । तेषां योग्यतैव धर्म इत्यर्थः । अतस्तद्वान्धर्मीति सिद्धं भवति । तत्सद्भावे प्रमाणमाह—**स च फलप्रसवभेदानुमित एकस्य** धर्मिणोऽन्यश्चान्यश्च चूर्णपिण्डघटादिरूप इत्यर्थः । कार्यभेददर्शनाच्च भिन्न इति यावत् । परिदृष्ट उपलब्धः । तत्रानुभवारोहिणो वर्तमानस्य मृत्पिण्डस्य शान्ताव्यपदेश्याभ्यां मृच्चूर्णमृद्घटाभ्यां भेदमाह—**तत्र वर्तमान** इति । यदि न भिद्येत पिण्डवच्चूर्णघटयोरपि तद्वदेव स्वव्यापारव्याप्तिप्रसङ्ग इति भावः । अव्यक्तस्य तु पिण्डस्य नोक्तं भेदसाधनं संभवतीत्याह—**यदा त्विति** । कोऽसौ केन भेदसाधनेन भिद्येतेति ।

तदेवं धर्माणां भेदसाधनमभिधाय तं भेदं विभजते—**तत्र त्रयः खल्विति** । उदिता इति वर्तमाना इत्यर्थः । अध्वनां पौर्वापर्यं निगमयति—**ते चेति** ।

चोदयति—**किमर्थमिति** । किंनिमित्तमतीतस्यानन्तरा न भवन्ति वर्तमानाः ? हेतुमाह सिद्धान्ती—**पूर्वपश्चिमताया अभावात्** । विषयेण विषयिणीमनुपलब्धिं सूचयति । अनुपलम्भमेवोपलम्भवैधर्म्येण दर्शयति—**यथानागतवर्तमानयोरिति** । उपसंहरति—**तदिति** । तत्तस्मादनागत एव समनन्तरः पूर्वत्वेन भवति वर्तमानस्य नातीतः । अतीतस्य वर्तमानः पूर्वत्वेन समनन्तरो नाव्यपदेश्यः । तस्मादध्वनां यविष्ठोऽतीत इति सिद्धम् ।

स्यादेतत्—अनुभूयमानानुभूततयोदितातीतौ शक्यावुन्नेतुम् । अव्यपदेश्यास्तु पुनर्धर्मा अव्यपदेश्यतयैव शक्या नोन्नेतुमित्याशयवान्पृच्छति—**अथानव्यपदेश्याः** के केषु समीक्षामहे । अत्रोत्तरमाह—**सर्वं सर्वात्मकमिति** । तदेवोपपादयति—**जलभूम्योरिति** । जलस्य हि रसरूपस्पर्शशब्दवतो भूमेश्च गन्धरसरूपस्पर्शशब्दवत्याः पारिणामिकं वनस्पतिलतागुल्मादिषु मूलफल-

प्रसवपल्लवादिगतरसादिवैश्वरूप्यं दृष्टम्। सोऽयमनेवमात्मिकाया भूमेरनीदृशस्य वा जलस्य न परिणामो भवितुमर्हति। उपपादितं हि नासदुत्पद्यत इति। तथा स्थावराणां पारिणामिकं जङ्गमेषु मनुष्यपशुमृगादिषु रसादिवैचित्र्यं दृष्टम्। उपभुञ्जाना हि ते जलादिभेदसम्पदमासादयन्ति। एवं जङ्गमानां पारिणामिकं स्थावरेषु दृष्टम्। रुधिरावसेकात्किल दाडिमीफलानि तालफलमात्राणि भवन्ति। उपसंहरति—**एवमिति**। एवं सर्वं जलभूम्यादि सर्वरसाद्यात्मकम्। तत्र हेतुमाह--**जात्यनुच्छेदेन**। जलत्वभूमित्वादिजातेः सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वेनानुच्छेदात्। ननु सर्वं चेत्सर्वात्मकं हन्त भोः सर्वस्य सर्वदा सर्वत्र सर्वथा संनिधानात्समानकालीना भावानां व्यक्तिः प्रसज्येत, न खलु सन्निहिताखिकलकारणं कार्यं विलम्बितुमर्हतीत्यत आह—**देशकालेति**। यद्यपि कारणं सर्वं सर्वात्मकं तथापि यो यस्य कार्यस्य देशः—यथा कुङ्कुमस्य काश्मीरः, तेषां सत्त्वेऽपि **पाञ्चालादिषु** न समुदाचार इति न कुङ्कुमस्य **पाञ्चाला**दिष्वभिव्यक्तिः। एवं निदाघे न प्रावृषः समुदाचार इति न तदा शालीनाम्। एवं न मृगी मनुष्यं प्रसूते, न तस्यां मनुष्याकारसमुदाचार इति। एवं नापुण्यवान्सुखरूप भुङ्क्ते, न तस्मिन्पुण्यनिमित्तस्य समुदाचार इति। तस्माद्देशकालाकारनिमित्तानामपबन्धादपगमान्न समानकालमात्मनां भावानामभिव्यक्तिरिति।

तदेवं धर्मान्विभज्य तेषु धर्मिणोनुगमं दर्शयति—**य एतेष्विति**। सामान्यं धर्मिरूपम्। विशेषो धर्मः। तदात्मोभयात्मक इत्यर्थः। तदेवमनुभवसिद्धमनुगतं धर्मिणं दर्शयित्वा तमनिच्छतो **वैनाशिकस्य** क्षणिकं विज्ञानमात्रं चित्तमिच्छतोऽनिष्टप्रसङ्गमुक्तं स्मारयति—**यस्य त्विति**। **वस्तुप्रत्यभिज्ञानाच्चेति**। न हि **देवदत्तेन दृष्टं यज्ञदत्तः** प्रत्यभिजानाति। तस्माद्य एवानुभविता स एव प्रत्यभिज्ञातेति ॥ १४ ॥

योगवार्त्तिकम्

ततसूत्रं तत्रेति पूरयित्वा पठति—**तत्रेति**। तेषु परिणामेषु तेषां परिणामानामिति यावत्। धर्मीति सूत्रेण सहान्वयः।

शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी। अतीतवर्त्तमानानागतधर्मेष्वनुपाती वर्त्तमानरूपेणानुगतो धर्मीत्यर्थः। अत्राव्यपदेश्येति विशेषणं धर्मधर्मिणोर्विवेकप्रदर्शनाय। तथा च वर्त्तमानत्वावर्त्तमानत्ववैधर्म्येण धर्मिणो धर्मस्य च विवेक इति भावः।

धर्मशब्दार्थं व्याचष्टे—**योग्यतेति**। दग्धशक्तेरपि संग्रहाय योग्यताऽवच्छिन्नेत्युक्तम्। वर्त्तमानता स्वरूपयोग्यतेत्यर्थः। तेनातीतादिसाधारण्य-

लाभः। एवकारो वर्त्तमानादिविशेषव्यवच्छेदार्थः। शक्तित्वं चानागन्तुकत्वम्, तथा चाग्नेर्दाहशक्तिवद्धर्मा अपि धर्मिणि यावद्द्रव्यभाविनः; न हि शक्तिवियोगः शक्तिमतोऽस्ति, शक्तिशक्तिमतोरभेदादिति भावः। धर्मशब्दार्थमुक्त्वा तस्य शान्तादितोपपादनायानभिव्यक्तिदशायामपि सत्तां साधयति–स चेति। स च धर्मः शक्तिरूपः फलप्रसवात् तदानुमिताव्यक्तावस्थक इत्यर्थः। आकस्मिकत्वे हि मृद्येव घटस्तन्तुष्वेव पट इत्यादिभेदः फलस्य प्रसवे न स्याद्। अतोऽनादित्वं वक्तव्यम्, अनादित्वाच्चानन्तत्वमिति भावः। एकानेकत्ववैधर्म्येणापि धर्मधर्मिविवेकायाह–एकस्येति। स च धर्म एकस्य धर्मिणोऽनेकोऽपि दृष्ट इत्यर्थः। सूत्रतात्पर्यविषयं धर्माद् धर्मिणो विवेकमुपपाद्यादौ धर्माणामेवान्योन्यं प्रतिपादयति–तत्रेति। तेषु धर्मेषु मध्ये वर्त्तमानो धर्मो धर्मान्तरेभ्यो वर्त्तमानातिरिक्तधर्मेभ्यः शान्ताव्यपदेश्यरूपेभ्यो भिद्यते विविच्यते, वर्त्तमानत्वावर्त्तमानत्ववैधर्म्यादिति शेषः। वर्त्तमान इत्यस्य विवरणं स्वव्यापारमनुभवन्निति। नन्वेवं किं धर्माणामन्योन्यमत्यन्तमेव भेदो न तु भेदाभेदौ ? नेत्याह—यदा त्विति। यदा तु शान्ताव्यपदेश्यावस्थायां धर्मः सामान्येनाभिव्यक्तविशेषराहित्येन धर्मिण्यनुगतो विलीनो भवति तदा धर्मिस्वरूपमात्रतयाऽवस्थानाद् धर्म्यविभागादिति यावत्, कोऽसौ धर्मः केन व्यापारेण भिद्येत=अयोगिभिर्विविच्येत, धर्मस्य तल्लक्षणस्य वाऽनुपलम्भात्। अतस्तदानीमविभागलक्षणाभेदोऽपि भवतीत्यर्थः। एतेन च भाष्यकृता ब्रह्माद्वैतमपि वेदान्तोक्तं व्याख्यातप्रायम्, प्रलये सर्ववस्तूनां परमात्मन्यविभागात्, यथाऽऽकाशेऽभ्राणामिति। तथा च श्रुतिः—स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनमित्यादिना समष्टिजीवस्य प्रलयं प्रदर्श्यात्माद्वैतमाह—यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति।

इदानीं शान्तोदिताव्यपदेश्यशब्दार्थं व्याचष्टे—तत्र त्रय इति। तदिदं व्याख्याय तस्य पाठक्रमात् क्रमभ्रमं परिहर्त्तुमाह—ते चानागतस्येति। एवं वक्ष्यमाणाव्यपदेश्येऽपि पाठक्रमो नादर्त्तव्य इत्याह—वर्त्तमानस्यानन्तरा अतीता इति। पाठक्रमः कथं त्यज्यत इत्याशयेन पृच्छति—किमर्थमिति। उत्तरम्—पूर्वपश्चिमताया अभावादिति। पूर्वपश्चिमद्वारादित्यर्थः। तदेव विवृणोति—यथेति। नैवमतीतस्येति। वर्त्तमानेन सहेति शेषः। तथा चानागतावस्थायाः प्रागभावस्थानीयाया वर्त्तमानावस्थाया हेतुत्वादतीतावस्थाऽनन्तरं वर्त्तमानावस्था न भवतीत्यर्थः। उदिताव्यपदेश्यरूपपाठक्रमत्यागेऽपीदमेव बीजमिति भावः। उपसंहरति—तस्मादिति। समनन्तरः पश्चिमो लक्षणभेद इति शेषः। तत्त्वतोऽनागत एव वर्त्तमानस्य समनन्तरः पूर्वो भवतीत्यर्थः। एतेन

सत्कार्यवादेऽपि पूर्वाभिव्यक्तो घटादिर्न पुनरुत्पद्यत इति सिद्धान्तः स्मर्त्तव्यः। नन्वनागतवर्तमानयोः कार्यकारणभाव एव किं प्रमाणमिति चेत् ? शृणु—यद्यतीतस्य पुनर्वर्त्तमानता स्यात् तर्ह्यनिर्मोक्षः स्यात्, विनष्टान्तःकरणाविद्याकर्मादीनां पुनरुद्भवेन मुक्तस्यापि संसारोदयसम्भवात्। किं च यद्यतीतोऽपि घटः पुनर्वर्त्तमानः स्यात्तदा स एवायं घट इति कदाचित्प्रत्यभिज्ञायेत। अतो योग्यानुपलब्ध्याऽतीतव्यक्त्यनुन्मज्जनं निर्णीयत इति। अत्रानागतातीतावस्थयोः प्रागभावध्वंसरूपयोः कार्योत्पादकानुत्पादकत्ववैधर्म्यवचनाद् अव्यक्तावस्थाया एवावान्तरभेदावनागततातीतते परस्परविलक्षणे इति मन्तव्यम्। नन्वेवमतीतस्य पुनरनुत्पादादतीतसत्त्वकल्पना व्यर्थेति चेत् ? न; लोकानतीतान्ददर्श स्वदेह इत्यादिवाक्यशतसिद्धयोगिप्रत्यक्षान्यथानुपपत्त्या तत्सिद्धेः, विषयतत्सन्निकर्षयोः प्रत्यक्षहेतुत्वात्। न चातीतार्थस्मरणमेवास्त्विति वाच्यम्, पूर्वाननुभूतस्यापि योगिना दर्शनात्। ये[१] तु योगजधर्मस्यापि सन्निकर्षत्वमिच्छन्ति तेषामप्यसत्पदार्थे सन्निकर्षानुपपत्तिः; प्रत्यक्षं प्रति सन्निकर्षनानात्वेनाननुगमेन हेतुताग्रहानुपपत्तिश्च। ज्ञानादेर्विषयताऽऽदिरूपोऽपि सम्बन्धोऽसति न सम्भवति, सतोरेव सम्बन्धदर्शनादिति प्रत्यक्षादिषु संयोगादिरेव प्रत्यासत्तिः, योगजधर्मेण चाधर्मतमआदिप्रतिबन्धमात्रं क्रियत इति दिक्।

शान्तोदितौ व्याख्यायाव्यपदेश्यं व्याख्यातुं पृच्छति—**अथाव्यपदेश्याः क** इति। ये व्यापारान् करिष्यन्ति तेऽव्यपदेश्या इति वक्तुं न शक्यते; अकरिष्यमाणव्यापारकस्यापि केवलानागतलक्षणस्य वस्तुनः स्वीकारादित्यतः प्रकारान्तरेणाव्यपदेश्यं लक्षयति—**सर्वं सर्वात्मकमिति**। सर्वात्मकं सर्वशक्तिकम्। तथा च सर्वत्र परिणामिन्यवस्थिताः सर्वविकारजननशक्तय एवाव्यपदेश्या इत्यर्थः। ननु वर्त्तमानातीतावस्थयोरनुभवस्मरणे प्रमाणे स्तः, शक्त्याख्यायां त्वनागतावस्थायां किं प्रमाणम् ? किं वा सर्वत्र सर्वशक्तिमत्त्वे प्रमाणमित्याकांक्षायामाह—**यत्रोक्तमिति**। अभिव्यक्तिरितीत्यन्तेनान्वयः। यत्र सर्वं सर्वशक्तिमदित्यत्रार्थे **पूर्वाचार्यैरिदं** वक्ष्यमाणं प्रमाणमुक्तमित्यर्थः। तत्रादौ प्रत्यक्षस्थले शक्तिमनुमापयति—**जलभूम्योरिति**। स्थावरेषु रसादिभिः मधुराम्लसुरभ्यसुरभिमृदुकठिनत्वादिभिर्यदनन्तरूपत्वं तज्जलपृथिव्योः परिणामनिमित्तकमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्यक्षतो दृष्टम्, अतो जलभूमी स्थावरात्मिके स्थावरशक्तिमत्याविति भावः; शक्तिं विनाऽपि कार्यकरणेऽतिप्रसङ्गात्, तथा जङ्गमेषु यद्वैश्वरूप्यं स्थावराणां परिणामनिमित्तकं दृष्टम्, मनुष्यादीनां धान्यादिस्थावरकार्याणां धान्यादिविशेषैः रूपादिविशेषदर्शनात्, तथा

---

१. नैयायिकादयः इत्यर्थः।

स्थावराणां यद्वैश्वरूप्यं तज्जङ्गमानां परिणामनिमित्तकं दृष्टम्, गोमयदुग्धादिभिर्धान्यचम्पकादीनां स्थावराणां विचित्ररूपरसादिदर्शनादित्यर्थः। एवमादिदृष्टान्तैः सर्वेषु वस्तुषु सर्वविकारजननशक्तिः सिध्यतीत्याह—इत्येवमिति। यथा जलादिस्थावराद्यात्मकम् एवमन्यदपि सर्वविकारात्मकं तच्छक्तिमत्। नन्वतीतकार्ये शक्तिमत्त्वं नास्ति भाविवस्तूनामित्यत उक्तम्—जात्यनुच्छेदेनेति। यद्यप्यतीतकार्यव्यक्तय उच्छिन्नास्तथाऽपि तज्जातीयसर्वस्यानुच्छेदादित्यर्थः। तथा च सर्वात्मकत्व सर्वजातीयशक्तिमत्त्वमेवात्र विवक्षितमिति भावः। एतेनान्यद्रव्यस्य परिणामव्यक्तीनामन्यत्राभावेऽपि न नियमभङ्गः; तज्जातीयव्यक्त्यन्तरजननशक्तिसम्भवादिति। तदेतदुक्तं विष्णुपुराणे—

यथा च पादपो मूलस्कन्धशाखाऽऽदिसंयुतः।
आदिबीजात्प्रभवति बीजान्यन्यानि वै ततः॥
सम्भवन्ति ततस्तेभ्यो भवन्त्यन्ये परे द्रुमाः।
तेऽपि तल्लक्षणाद्द्रव्यकारणानुगता मुने!॥
एवमव्याकृतात्पूर्वं जायन्ते महदादयः।
सम्भवन्ति सुरास्तेभ्यस्तेभ्यश्चाखिलजन्तवः॥ इति।

यदि च सर्वत्र सर्वसजातीयवस्तुजननशक्तिर्न स्वीक्रियते तदा कथमेकस्मादेव चतुर्मुखशरीरादखिलदेवदानवनरपश्वादिसमुद्भवः? कथं वाऽगस्त्यजाठराग्नेः समुद्रशोषणम्? कथं वा ब्रह्मविष्णुरुद्रपार्वतीशरीरादिषु विश्वरूपदर्शनम्, योगिनां च स्वशरीरमनसोरनन्ता विभूतय उपपद्येरन्? किं बहुना—

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि॥
सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः॥

इत्यादिवाक्यैः सर्वप्राणिशरीरे सर्वजातीयवस्तुसत्तावचनं शक्तिरूपतां विनाऽऽञ्जस्येन नोपपद्येत। अर्जुनादिभिश्च शक्तिरूपेणावस्थित भाविभीष्मवधादिकमेव कृष्णादिशरीरे कालात्मके दिव्यचक्षुषा दृष्टं योगिभिरतीतानागतमिवेति। एतेन स इदं सर्वं भवति तस्मात्सर्वमभवदितिश्रुतेः ब्रह्मविदः सर्वाभावरूपा श्रुत्युक्ता सिद्धिरुपपादिता, तथा जीवोपाधावपि महैश्वर्यशक्तिमत्त्वाज्जीवानामीश्वरत्वप्रतिपादकश्रुतिस्मृतय उपपन्नाः, तथा त एते सत्या अनृतापिधाना इति श्रुतिरपीति मन्तव्यम्। नन्वेवं सर्वत्र सर्वजातिशक्त्यङ्गीकारे कथमेकदा न नानाविकारोत्पत्तिः? कथं वा शिलाशकला-

दपि नाङ्कुरोत्पत्तिरस्मदादिशरीराच्चतुर्मुखादिवत् संकल्पमात्रेण नाखिलप्राण्युत्पत्तिरित्याशङ्कां परिहरति—**देशकालेति**। देशो भूर्लोकादिः, कालः कलियुगादिः, आकारः संस्थानम् अवयवसंयोगविशेषः, निमित्तमधर्मादिस्तैरपबन्धात् प्रतिबन्धात् एकदा कारणेषु न विरुद्धानामात्मभूतशक्तीनामभिव्यक्तिर्वर्त्तमानलक्षणपरिणाम इत्यर्थः। एतेन च प्रतिबन्धवचनेनान्या अपि उक्ताशङ्काः परिहृताः। सहकारिविरहादित्यर्थ इत्यपि कश्चित्, तस्यापि प्रतिबन्धनिनिवर्तकविलम्बे पर्यवसानम्, **निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतिनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवद्** इत्यागामिसूत्रे सर्वेषां निमित्तकारणानां स्वतन्त्रायाः प्रकृतेः परिणामेषु प्रतिबन्धनिवर्त्तकतामात्रावगमादिति। अतः शिलाशकलान्नाङ्कुरोत्पत्तिरवयवसंयोगविशेषस्याङ्कुरोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वाद्, अस्मदादिशरीरान्नाखिलप्राण्युत्पत्तिरधर्मप्रतिबन्धात्, ब्रह्माण्डादिशक्तिमतश्च घटादेर्ब्रह्माण्डाद्युत्पादनं विनैव प्रायशो नाशदर्शनात्। सा शक्तिः समुत्पद्य घटादिना सहैव नश्यति; आधारनाशात्, कदाचित् नहुषशरीरादीनां सर्पादिभाववत् परमेश्वरादिसङ्कल्पो घटादीनामपि प्रकृत्यापूरवशाद् अव्यवस्थिताखिलपरिणामो भवत्येव। तथा चोक्तम् लौकिकैरपि—

विषमप्यमृतं क्व[1] चिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ॥ इति।

एतेन तथा ज्ञानेन पुरुषार्थसमाप्त्या चित्तस्यात्यन्तिकलयकालेऽनागतदुःखमपि शक्तिरूपं चित्तेन सहैव नश्यति; अतो **हेयं दुःखमनागतमिति** सूत्रोक्तमनागतदुःखस्य हेयत्वमुपपन्नम्। एवं च सति विकाराणां क्वचिल्लक्षणमात्रमपि भवत्यनागतातीततारूपमिति वक्तव्यम्, अन्यथाऽनागतदुःखस्य हेयत्वानुपपत्तिः। परेषामनागतदुःखस्य हानं हि सिद्धत्वान्न पुरुषार्थः, अस्मिंश्चानागतदुःखमभावितया न घटेतेति।

पदार्थान् व्याख्याय समग्रं सूत्रार्थमाह—**य एतेष्विति**। अन्वयी सर्वधर्मान्वयी स्थिर इत्यर्थः। तथा चाभिव्यक्तानभिव्यक्तत्ववैधर्म्येण धर्मधर्मिणोर्विवेक इति सूत्रतात्पर्यार्थः। तदेवमन्योन्यवैधर्म्याद्धर्मेभ्योऽतिरिक्ततया धर्मी प्रसाधितः, इदानीं तदनभ्युपगमे **भाष्यकारो** बाधकमप्याह—**यस्य त्विति**। धर्ममात्रमित्यनेनैव क्षणिकत्वमप्यायातम्, अनेकक्षणस्थायित्वे हि क्षणसम्बन्धरूपधर्मवत्त्वमेव पदार्थमात्रस्य स्यादिति। धर्ममात्रमित्यस्य विवरणं **निरन्वयमिति**। निर्धर्मिकमित्यर्थः। धर्मिनिराकरणादात्मा क्षणिकविज्ञानमित्यायातम्, तथा च प्रथमपादोक्तमेव दूषणमाह—**तस्य भोगाभाव इति**। शेषं सुगमम् ॥ १४ ॥

---

१. अस्य पूर्वार्धम् रघुवंशे—

स्रगियं यदि जीवितापहा हृदये किन्निहिता न हन्ति माम्। इति।

क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः ॥ १५ ॥

एकस्य धर्मिण एक एव परिणाम इति प्रसक्ते क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुर्भवतीति। तद्यथा—चूर्णमृत्पिण्डमृद्घटमृत्कपालमृत्कणमृदिति च क्रमः। यो यस्य धर्मस्य समनन्तरो धर्मः स तस्य क्रमः। पिण्डः प्रच्यवते घट उपजायत इति धर्मपरिणामक्रमः। लक्षणपरिणामक्रमो घटस्यानागतभावाद्वर्तमानभावक्रमः, तथा पिण्डस्य वर्तमानभावादतीतभावक्रमः। नातीतस्यास्ति क्रमः। कस्मात्? पूर्वपरतायां सत्यां समनन्तरत्वम्, सा तु नास्त्यतीतस्य। तस्माद् द्वयोरेव लक्षणयोः क्रमः। तथावस्थापरिणामक्रमोऽपि घटस्याभिनवस्य प्रान्ते पुराणता दृश्यते। सा च क्षणपरम्परानुपातिना क्रमेणाभिव्यज्यमाना परां व्यक्तिमापद्यत इति धर्मलक्षणाभ्यां च विशिष्टोऽयं तृतीयः परिणाम इति।

त एते क्रमा धर्मधर्मिभेदे सति प्रतिलब्धस्वरूपाः। धर्मोऽपि धर्मी भवत्यन्यधर्मस्वरूपापेक्षयेति। यदा तु परमार्थतो धर्मिण्यभेदोपचारस्तद्द्वारेण स एवाभिधीयते धर्मस्तदायमेकत्वेनैव क्रमः प्रत्यवभासते।

चित्तस्य द्वये धर्माः परिदृष्टाश्चापरिदृष्टाश्च। तत्र प्रत्ययात्मकाः परिदृष्टाः। वस्तुमात्रात्मका अपरिदृष्टाः। ते च सप्तैव भवन्त्यनुमानेन प्रापितवस्तुमात्रसद्भावाः—

निरोधधर्मसंस्काराः परिणामोऽथ जीवनम्।
चेष्टा शक्तिश्च चित्तस्य धर्मा दर्शनवर्जिताः॥ इति ॥१५॥

तत्त्ववैशारदी

क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः।

किमेकस्य धर्मिण एक एव धर्मलक्षणावस्थालक्षणः परिणाम उत बहवो धर्मलक्षणावस्थालक्षणाः परिणामाः? तत्र किं प्राप्तम्? एकत्वाद्धर्मिण एक एव परिणामः; न ह्येकरूपात्कारणात्कार्यभेदो भवितुमर्हति, तस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गादित्येवं प्राप्त उच्यते—क्रमान्यत्वात्परिणामान्यत्वम्। एकस्या मृदश्चूर्णपिण्डघटकपालकणाकारा परिणतिपरम्परा क्रमवती लौकिकपरीक्षकैरध्यक्षं समीक्ष्यते। अन्यच्चेदं चूर्णपिण्डयोरानन्तर्यमन्यच्च पिण्डघटयोरन्यच्च घटकपालयोरन्यच्च कपालकणयोः, एकत्र परस्यान्यत्र पूर्वत्वात्। सोऽयं क्रमभेदः परिणाम एकस्मिन्नवकल्पमानः परिणामभेदमापादयति। एकोऽपि च मृद्धर्मी क्रमोपनिपतिततत्तत्सहकारिसमवधानक्रमेण क्रमवतीं परिणामपरम्परामुद्वहन्नैनामाकस्मिकयतीति भावः। धर्मपरिणामान्यत्ववल्लक्षणपरिणामान्य-

त्वेऽवस्थापरिणामान्यत्वे च समानं क्रमान्यत्वं हेतुरिति। तदेतद्भाष्येणा-वद्योत्यते—एकस्य **धर्मिण** इति। क्रमक्रमवतोरभेदमास्थाय स तस्य क्रम इत्युक्तम्। **तथावस्थापरिणामक्रम** इति। तथा हि—कीनाशेन कोष्ठागारे प्रयत्न-संरक्षिता अपि हि व्रीहयो हायनैरतिबहुभिः पाणिस्पर्शमात्रविशीर्यमाणावयव-संस्थानाः परमाणुभावमनुभवन्तो दृश्यन्ते। न चायमभिनवानामकस्मादेव प्रादुर्भवितुमर्हति। तस्मात्क्षणपरम्पराक्रमेण सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमबृहत्तमादि-क्रमेण प्रान्तेषु विशिष्टोऽयं लक्ष्यत इति।

तदिदं क्रमान्यत्वं धर्मधर्मिभेदपक्ष एवेत्याह—**त एत** इति। आ विकारेभ्य आ[1] चालिङ्गादापेक्षिको धर्मधर्मिभावो मृदादेरपि तन्मात्रापेक्षया धर्मत्वादित्याह—**धर्मोपीति**। यदा परमार्थधर्मिण्यलिङ्गेऽभेदोपचारप्रयोगस्त-द्द्वारेण सामानाधिकरण्यद्वारेण धर्म्येव धर्म इति यावत् तदैक एव परि-णामो धर्मिपरिणाम एवेत्यर्थः, धर्मलक्षणावस्थानां धर्मिस्वरूपाभिनिवेशात्। तदनेन धर्मिणो दूरोत्सारितं कूटस्थनित्यत्वमित्युक्तप्रायम्।

धर्मपरिणामं प्रतिपादयन्प्रसङ्गेन चित्तधर्माणां प्रकारभेदमाह—**चित्त-स्येति**। परिदृष्टाः प्रत्यक्षाः। अपरिदृष्टाः परोक्षाः। तत्र प्रत्ययात्मकाः प्रमाणा-दयः, रागादयस्तु वस्तुमात्रा इत्यप्रकाशरूपतामाह। स्यादेतत्—अपरिदृष्टा-श्चेन्न सन्त्येवेत्यत आह—**अनुमानेन** प्रापितो वस्तुमात्रेण सद्भावो येषां ते तथोक्ताः। पश्चा[2]न्मानसाधर्म्यादागमोऽप्यनुमानम्। सप्तापरिदृष्टान्कारिकया संगृह्णाति—**निरोधेति**। निरोधो वृत्तीनामसंप्रज्ञातावस्था चित्तस्यागमतः संस्कारशेषभावोऽनुमानतश्च समधिगम्यते। धर्मग्रहणेन पुण्यापुण्ये उपलक्ष-यति। क्वचित्कर्मेति पाठः। तत्रापि तज्जनिते पुण्यापुण्ये एव गृह्येते। ते चागमतः सुखदुःखोपभोगदर्शनाद्वानुमानतो गम्येते। संस्कारस्तु स्मृतेरनु-मीयते। एवं त्रिगुणत्वाच्चित्तस्य **चलं च गुणवृत्तमिति** प्रतिक्षणं परिणामोऽ-नुमीयते। एवं जीवनं प्राणधारणं प्रयत्नभेदोऽसंविदितश्चित्तस्य धर्मः श्वासप्रश्वासाभ्यामनुमीयते। एवं चेतसश्चेष्टा क्रिया तथा यथा तैस्तैरिन्द्रियैः शरीरप्रदेशैर्वा संप्रयुज्यते, सापि तत्संयोगादेवानुमीयते। एवं शक्तिरप्युद्भू-तानां कार्याणां सूक्ष्मावस्था चेतसो धर्मः स्थूलकार्यानुभवादेवानुमीयत इति॥ १५॥

योगवार्त्तिकम्

नन्वस्तु धर्मी धर्मातिरिक्तः, तथाऽप्येकस्य धर्मिण एक एव परिणामोऽ-

---

१. एष च प्रयोगो न व्याकरणानुरोधी। परन्तु बहुत्रोपलभ्यते तत्त्ववैशार-द्यामपि।

२. पदज्ञानपश्चाद्भावित्वादिति भावः।

स्तु, एकस्य नानापरिणामाङ्गीकारे सहकारिभेदकल्पनागौरवमित्याशङ्काया-मेकस्य धर्मिणः परिणामभेदं साधयति एकस्य धर्मिण आगामिसूत्रवक्ष्यमाण-परिणामत्रयसिद्धये—

क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः । एकस्य धर्मिणः परिणामनानात्वे क्रियाभेदो हेतुर्लिङ्गमित्यर्थः ।

आशङ्कापूर्वकं सूत्रं व्याचष्टे—एकस्येति । भवतीति सिद्धान्त इति शेषः । हेतुत्वं प्रतिपादयितुमादौ धर्मपरिणामविषये धर्मिणः क्रमं दर्शयति—चूर्णेति । एकैव मृत् प्रथमं चूर्णमृत्तिष्ठति, ततः पिण्डमृद्भवति, ततश्च घटमृदिति । घटोत्पत्तौ मृद्धर्मिणः क्रमं प्रतिपाद्य घटलयेऽपि मृदः क्रममाह—कपाल-मृत्कणमृदिति । चशब्देनान्यपरिणामविषयेऽपि क्रमः समुच्चीयते । सर्वत्र मृच्छब्दो मृद्धर्मिण एकत्वप्रतिपादनार्थः, एकस्य सामान्यात्मकस्य मृद्धर्मिणो-ऽनङ्गीकारे मृदित्यनुगतप्रत्ययो न स्यादिति भावः । ननु धर्माणामेव क्रमः पौर्वापर्यात्मा सम्भवति न तु धर्मिण इत्याशङ्कायां प्रकृतेः क्रमं लक्षयति—यो यस्येति । यस्य धर्मिणो धर्मान्तरस्य समनन्तरो यो धर्मः स एव तस्य धर्मिणः क्रम इत्यर्थः । तथा च मृदेकैव चूर्णं भूत्वा पश्चात् पिण्डो भवतीत्येकः क्रमः, पश्चाच्च घट इत्यादिक्रमैर्मृद्धर्मिण एव क्रमबहुत्वमिति भावः । धर्माणां क्रमस्यैवात्र विवक्षितत्वे तु तेषां क्रमनानात्वेऽप्येकस्य धर्मिणः परिणामबहुत्वं न सिध्यतीति भाष्यकाराशयः । परिणामत्रयेऽपि क्रममुदाहरति—पिण्डः प्रच्यवत इत्यादिना नातीतस्यास्ति क्रम इति । लक्षणाल्लक्षणान्तरप्राप्तिरूपः क्रमो नातीतस्येत्यर्थः । धर्मपरिणाम इवावस्थापरिणामे प्रतिक्षणक्रमो न प्रत्य-क्षीक्रियत इति तमनुमानेन साधयति—घटस्याभिनवस्येति । प्रान्त इति शेषः । सा चेति । सा च पुराणता क्षणपरम्पराऽनुपातिना प्रतिक्षणं भिन्नेन स्वरूपसत्ताक्रमसमूहेनैवाभिव्यज्यमाना भवन्ती चरमावस्थायां स्फुटप्रत्यक्ष-गोचरतामेति । अतः पुराणताऽभिव्यक्तिहेतुतया प्रतिक्षणमवस्थापरिणामोऽनु-मीयत इति शेषः । प्रतिक्षणपरिणामतो यत्सिध्यति तदाह—धर्मलक्षणाभ्या-मिति । विशिष्टोऽतिशयितः, धर्मलक्षणपरिणामयोः प्रतिक्षणमनुत्पादादवस्था-परिणामस्य च प्रतिक्षणमुत्पादादित्यर्थः । तथा चोक्तं मनुना—

घोरेऽस्मिन्हन्त संसारे नित्यं सततघातिनि । इति ।

स्मृत्यन्तरेषु च—

नित्यदा ह्यङ्ग भूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।
कालेनालक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वात्तन्न दृश्यते ॥

इत्यादि च । पुराणे चात एव चतुर्विधः प्रलय उक्तः—

नित्यो नैमित्तिकश्चेति प्राकृतात्यन्तिकौ तथा ॥ इति ।

नित्यः प्रतिक्षणं जायमानः । एतेन स्वप्नमायाऽऽदिदृष्टान्ता अपि प्रपञ्चस्य क्षणभङ्गुरत्वेनैव श्रुतिस्मृतिष्वभिप्रेता इति ।

सूत्रतात्पर्यार्थमाह—**त एव** इति । प्रतिलब्धस्वरूपाः प्राप्तसम्भवा इतरथा तु नेत्यर्थः । ननु धर्मिणोऽपि घटादेः कपालादिधर्मत्वात् कथं धर्मधर्मिणोर्भेद इति ? तत्राह—**धर्मोऽपीति** । तथा च यो यस्य धर्मी स तस्माद्भिन्न इत्येव नियम इत्यर्थः । नन्वेवं धर्मधर्मिलक्षणानां परिणामभेदे कथमेकस्याः प्रकृतेः सर्वे परिणामा इति श्रूयते—

इत्येषा प्रकृतिः सर्वा व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी

इत्यादिस्मृतिषु ? तत्राह—**यदा त्विति** । यदा तु परमार्थधर्मिणि प्रधानेऽभेदोपचारेण निमित्तेन सर्वोऽपि धर्मः स एवाभिधीयते तदाऽयं क्रम एकत्वेन एकनिष्ठत्वेनैव प्रतीयत इत्यर्थः । परमार्थधर्मित्वं च साक्षात्परम्परया सर्वविकाराश्रयत्वम्, तच्च प्रधानस्यैवास्तीत्यन्ये, अपारमार्थिकधर्मिण आपेक्षिकत्वात् यथा परिणामिनां सत्यत्वं यथा वा ब्रह्ममीमांसायां जीवानामात्मत्वमपारमार्थिकं तयोरपि शशशृङ्गदेहाद्यापेक्षिकत्वादिति भावः । अत्र प्रधानस्यैव पारमार्थिकधर्मिकत्वं वदद्भिः **भाष्यकारैः** परमात्मन एव निरतिशयसतोऽनापेक्षिकात्मनश्च पारमार्थिकसत्त्वं पारमार्थिकात्मत्व च श्रुतिस्मृतिसिद्धमनुमतं न्यायसाम्यादिति ध्येयम् । तथाऽभेदोपचारवचनाद् धर्मधर्मिणोर्भेद एव पारमार्थिकः, अविभागमात्रं त्वभेद इत्यप्युक्तमिति । तदित्थं सूत्रगणेन प्रपञ्चः प्रकृतिपरिणाम इति सिद्धान्तितम् । तत्र **चारम्भवादिभिः** सहास्माकं धर्मधर्म्यभेदसत्कार्ययोरेव विरोधो न तु प्रपञ्चस्याचेतनसूक्ष्मद्रव्योपादानकत्वेऽपि, तैरभेदप्रत्ययनियामकस्याविभागलक्षणस्वरूपस्यानङ्गीकारात्; प्रागभावध्वंसयोरङ्गीकाराच्च । ये तु प्रपञ्चस्य **ब्रह्मविवर्त्ततावादिन**स्तैः सह च नास्माकं विरोधलेशोऽपि वर्त्तते, मायापरिणामस्य प्रपञ्चस्य परमात्मन्यतात्त्विकतया अस्माभिरपीष्टत्वात्, **इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते,**

बहुरूप इवाभाति मायया बहुरूपया ।
रममाणो गुणेष्वस्या ममाहमिति बध्यते ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु मायाविकारस्यैव परमात्मन्यध्यारोपावगमात्, शुक्तौ बुद्धिपरिणामरजतारोपवद् । बध्यत इति अंशत इत्यर्थः । यदि च मायायामपि विवर्त्तत्वं प्रपञ्चस्य कश्चिद्वदेत् तदपि परमार्थाभिप्रायेणेष्यत एवास्माभिः, मायाऽपेक्षया तत्कार्याणामनित्यत्वेन तामपेक्ष्य मिथ्यात्वाद् **वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमि**त्यादिश्रौतदृष्टान्तैरेवमेव सिध्येदिति ।

तदेवं चित्तपरिणामप्रसङ्गेन सर्ववस्तूनां भूतेन्द्रियशब्दोपलक्षितानां त्रिविधः परिणामः सूत्रकारेण प्रतिपादितः, तत्र सूत्रकारैश्चित्तस्य निरोध-व्युत्थानसंस्काररूपावेव परिणामौ प्रतिपादितौ, न सर्व इति न्यूनता; तस्याः परिहाराय परिणामात्मकान् चित्तधर्मानशेषतः प्रकरणसमाप्त्यवसरे दर्शयति–चित्तस्य द्वय इति। परिदृष्टापरिदृष्टाः = प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाः, प्रत्ययात्मका इति प्रत्ययो वृत्तिपरिणामविशेषो यः साक्षिणि प्रतिबिम्बाधानक्षमः, स च ज्ञानेच्छाकृतिसुखदुःखादिमान् प्रदीपशिखावद् द्रव्यरूपः परिणामविशेषः, तदात्मकाः तद्रूपा इत्यर्थः। वस्तुमात्रेति। परमाणुतद्रूपवत् प्रतिबिम्बाधानाक्ष-मतया साक्षिण्याभासमाना इत्यर्थः। ते चापरिदृष्टाः। अनुमानेनेति। अनुमानेन साधिता वस्तुमात्रतया सत्ता येषां सत्तानामित्यर्थः। सप्त दर्शयति–निरोधेति। निरोधो वृत्तिनिरोधः संस्कारजनकत्वेन निवृत्तियत्नवद्भावरूपोऽनुमीयत इति प्रागेवोक्तम्। धर्मश्चादृष्टसामान्यं भोगवैचित्र्यादनुमीयते, संस्कारश्च स्मृतिहेतु-तयाऽनुमीयते, परिणामश्चित्तस्योपचयापचयादिवृत्त्युत्कर्षापकर्षादिभिरनुमीयते एतच्च छान्दोग्ये स्पष्टम्—अन्नमयं हि सोम्य मन इत्यत्र। जीवनं प्राणनादि-रूपव्यापारविशेषः सुषुप्तावपि श्वासप्रश्वासाभ्यामनुमीयते, चेष्टा चित्तस्य सञ्चारः, स च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिहेतुभ्यां चित्तस्य चक्षुरादिदेशसंयोगवियोगाभ्याम-नुमीयते। यद्यपि चित्तस्य विभुत्वं तथाऽपि बाह्यसत्त्वाद्युपष्टम्भेनोपचयापचय-वच्छ्रोत्रस्यैवौपाधिकी क्रियाऽप्यस्तीति भावः। शक्तिः ध्यानादिसामर्थ्यम्, तच्च तत्कार्येणानुमीयते। यद्यपि कार्यजननशक्तिः सर्वपरिणामिष्वनुमेयैव भवति तथाऽपि चित्तस्याखिलधर्मप्रसङ्गेन चित्तमधिकृत्योक्ता ॥ १५ ॥

अतो योगिन उपात्तसर्वसाधनस्य बुभुत्सितार्थप्रतिपत्तये संयमस्य विषय उपक्षिप्यते—

परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् ॥ १६ ॥

धर्मलक्षणावस्थापरिणामेषु संयमाद्योगिनां भवत्यतीतानागत-ज्ञानम्। धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्र संयम उक्तः। तेन परिणामत्रयं साक्षात्क्रियमाणमतीतानागतज्ञानं तेषु संपादयति ॥१६॥

तत्त्ववैशारदी

अतः परम् आपादपरिसमाप्तेः संयमविषयस्तद्वशीकारसूचनी विभूतिश्च वक्तव्या। तत्रोक्तप्रकारं परिणामत्रयमेव तावत्प्रथममुपात्तसकलयोगाङ्गस्य योगिनः संयमविषयतयोपक्षिपति—परिणामत्रयसंतमादतीतानागतज्ञानम्। ननु यत्र संयमस्तत्रैव साक्षात्करणम्, तत्कथं परिणामत्रयसंयमोऽतीतानागते साक्षात्कारयेदित्यत आह — तेन परिणामत्रयं साक्षात्क्रियमाणं तेषु

परिणामेष्वनुगते ये अतीतानागते तद्विषयं ज्ञानं संपादयति। परिणामत्रयसाक्षात्करणमेव तदन्तर्भूतातीतानागतसाक्षात्करणात्मकमिति न विषयभेदः संयमसाक्षात्कारयोरित्यर्थः ॥ १६ ॥

योगवार्त्तिकम्

पादसमाप्तिपर्यन्तानि संयमसिद्धिसूत्राण्यवतारयति—**अतो योगिन** इति। ज्ञानसाधनानि योगाङ्गानि विस्तरेण व्याख्यातानि, योगकालीनावस्थाश्च चित्तस्य परिणामरूपा योगनिष्पत्त्याद्यवधारणाय दर्शिताः। अतः परं बुभुत्सितानां योगिभिर्जिज्ञासितानामर्थानां साक्षात्काराय यमादिसाधनसम्पन्नस्य योगिनः संयमविषय उपक्षिप्यते। उभयत्र संयमाद्यथा सिद्धिर्भवति तत्सर्वं विशिष्य प्रदर्श्यते पादसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः। अत्र **बुभुत्सितार्थप्रतिपत्तय** इति वचनात् तत्तद्विभूतिकामैरेव ते संयमाः कर्त्तव्याः, केवलमुमुक्षुभिस्तु सत्त्वपुरुषान्यतामात्रसंयमः कर्त्तव्यः परवैराग्यायेति सूचितम्। एताश्च विभूतयः संयमसिद्धिसूचिका अपि ज्ञेयाः।

परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम्। अस्य धर्मिणोऽयं धर्मपरिणामस्तस्य चायं लक्षणपरिणामः, लक्षणस्य चायं नवपुराणाद्यवस्थापरिणाम इत्येवमनुक्षणं यत्र कुत्रचिदर्थे संयमात्तत्साक्षात्कारे सति तदितरार्थानामपि धर्मादिपरिणामेष्वतीतानागतज्ञानं सङ्कल्पमात्रेण प्रणिधानलेशादेव भवतीत्यर्थः। अन्यविषयकसंयमात् प्रतिनियतपदार्थान्तरसाक्षात्कारश्च योगजधर्मबलाद्भवतीति शास्त्रप्रामाण्यादवधार्यते, धर्मविशेषात्स्वर्गविशेषवत्, तपोजन्यसिद्धिवत्, **भुवनज्ञानं सूर्ये संयमा**दिति वक्ष्यमाणसिद्धिवच्च।

कश्चित्तु—समानविषयत्वानुरोधात् संयमविषययोरेवातीतानागतयोः साक्षात्कारो भवतीत्यर्थ इत्याह, तन्न—तर्हि तत्संयमात्तज्ज्ञानमित्येव सामान्यतः सूत्रं युज्येत, संयमस्य स्वविषयगोचरसाक्षात्कारजनकत्वनियमाद्। अपि च परिणामत्रयं साक्षात्क्रियमाणं तेष्वतीतानागतज्ञानं सम्पादयतीति **भाष्ये** पौनरुक्त्यमपि स्यादिति।

भाष्ये—**तेष्व**िति। धर्मलक्षणावस्थापरिणामेषु सर्ववस्तुसाधारणेष्वित्यर्थः। शेषं सुगमम् ॥ १६ ॥

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरस्तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम् ॥१७॥

तत्र वाग्वर्णेष्वेवार्थवती। श्रोत्रं च ध्वनिपरिणाममात्रविषयम्। पदं पुनर्नादानुसंहारबुद्धिनिर्ग्राह्यमिति। वर्णा एकसमयासंभवित्वात्परस्परनि-

रनुग्रहात्मानः, ते पदमसंस्पृश्यानुपस्थाप्याविर्भूतास्तिरोभूताश्चेति प्रत्येकमपदस्वरूपा उच्यन्ते ।

वर्णः पुनरेकैकः पदात्मा सर्वाभिधानशक्तिप्रचितः सहकारिवर्णान्तरप्रतियोगित्वाद्वैश्वरूप्यमिवापन्नः पूर्वश्चोत्तरेणोत्तरश्च पूर्वेण विशेषेऽवस्थापित इत्येवं बहवो वर्णाः क्रमानुरोधिनोऽर्थसंकेतेनावच्छिन्ना इयन्त एते सर्वाभिधानशक्तिपरिवृता गकारौकारविसर्जनीयाः सास्नादिमन्तमर्थं द्योतयन्तीति । तदेतेषामर्थसंकेतेनावच्छिन्नानामुपसंहृतध्वनिक्रमाणां य एको बुद्धि-निर्भासस्तत्पदं वाचकं वाच्यस्य संकेत्यते ।

तदेकं पदमेकबुद्धिविषयमेकप्रयत्नाक्षिप्तमभागमक्रममवर्णं बौद्धमन्त्यवर्णप्रत्ययव्यापारोपस्थापितं परत्र प्रतिपिपादयिषया वर्णैरेवाभिधीयमानैः श्रूयमाणैश्च श्रोतृभिरनादिवाग्व्यवहारवासनानुविद्धया लोकबुद्ध्या सिद्धवत्संप्रतिपत्त्या प्रतीयते ।

तस्य संकेतबुद्धितः प्रविभागः । एतावतामेवंजातीयकोऽनुसंहार एकस्यार्थस्य वाचक इति । संकेतस्तु पदपदार्थयोरितरेतराध्यासरूपः स्मृत्यात्मकः, योऽयं शब्दः सोऽयमर्थो योऽयमर्थः सोऽयं शब्द इत्येवमितरेतराध्यासरूपः संकेतो भवतीति । एवमेते शब्दार्थप्रत्यया इतरेतराध्यासात्संकीर्णाः—गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरिति ज्ञानम् । य एषां प्रविभागज्ञः स सर्ववित् ।

सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिः, वृक्ष इत्युक्तेऽस्तीति गम्यते । न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति । तथा न ह्यसाधना क्रियास्तीति । तथा च पचतीत्युक्ते सर्वकारकाणामाक्षेपः । नियमार्थोऽनुवादः कर्तृकरणकर्मणां चैत्राग्नितण्डुलानामिति । दृष्टं च वाक्यार्थे पदरचनं श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते जीवति, प्राणान्धारयति तत्र वाक्ये पदपदार्थाभिव्यक्तिस्ततः पदं प्रविभज्य व्याकरणीयं क्रियावाचकं वा कारकवाचकं वा । अन्यथा भवत्यश्वोऽजापय इत्येवमादिषु नामाख्यातसारूप्यादनिर्ज्ञातं कथं क्रियायां कारके वा व्याक्रियेतेति ?

तेषां शब्दार्थप्रत्ययानां प्रविभागः । तद्यथा—श्वेतते प्रसाद इति क्रियार्थः, श्वेतः प्रासाद इति कारकार्थः शब्दः । क्रियाकारकात्मा तदर्थः प्रत्ययश्च । कस्मात् ? सोऽयमित्यभिसंबन्धादेकाकार एव प्रत्ययः संकेत इति । यस्तु श्वेतोऽर्थः स शब्दसहगतो न बुद्धिसहगतः । एवं शब्द एवं प्रत्ययो नेतरेतरसहगत इत्यन्यथा शब्दोऽन्यथार्थोऽन्यथा प्रत्यय इति

विभागः । एवं तत्प्रविभागसंयमाद्योगिनः सर्वभूतरुतज्ञानं संपद्यत इति ॥१७॥

तत्त्ववैशारदी

अयमपरः संयमस्य विषय उपक्षिप्यते—**शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरस्तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम्** ।

अत्र वाचकं शब्दमाचिख्यासुः प्रथमं तावद्वाग्व्यापारविषयमाह—**तत्रेति** । वाग्वागिन्द्रियं वर्णव्यञ्जकमष्टस्थानम् । यथाह—

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥

इति । सा वाग्वर्णेष्वेव यथालोकप्रतीतिसिद्धेष्वर्थवती न वाचक इत्यर्थः । श्रोत्रव्यापारविषयं निरूपयति—**श्रोत्रं पुनर्ध्वनेरुदानस्य** वागिन्द्रियाभिघातिनो यः परिणतिभेदो वर्णात्मा तेनाकारेण परिणततन्मात्रविषयं न तु वाचकविषयमित्यर्थः । यथालोकप्रतीतिसिद्धेभ्यो वर्णेभ्यो वाचकं भिनत्ति—**पदं पुनर्वाचकं नादानुसंहारबुद्धिनिर्ग्राह्यं** यथाप्रतीतिसिद्धान्नादान्वर्णान्प्रत्येकं गृहीत्वानु पश्चाद्या संहरत्येकत्वमापादयति गौरित्येतदेकं पदमिति तया पदं गृह्यते । यद्यपि प्राच्योऽपि बुद्धयो वर्णाकारं पदमेव प्रत्येकं गोचरयन्ति, तथापि न विशदं प्रथते । चरमे तु विज्ञाने तदतिविशदमिति नादानुसंहारबुद्धिनिर्ग्राह्यमुक्तम् । यस्तु वैजात्यादेकपदानुभवमविज्ञाय वर्णानेव वाचकानातिष्ठते तं प्रत्याह—**वर्णा इति** । ते खल्वमी वर्णाः प्रत्येकं वाच्यविषयां धियमादधीरन्नागदन्तका इव शिक्यावलम्बनम्, संहता वा, ग्रावाण इव पिठरधारणम् । न तावत्प्रथमः कल्पः, एकस्मादर्थप्रतीतेरनुत्पत्तेः; उत्पत्तौ वा द्वितोयादीनामनुच्चारणप्रसङ्गः, निष्पादितक्रिये कर्मणि विशेषानाधायिनः साधनस्य साधनन्यायातिपातात् । तस्माद् द्वितीयः परिशिष्यते । संभवति हि ग्राव्णां संहतानां पिठरधारणमेकसमयभावित्वात् । वर्णानां तु यौगपद्यासंभवः । अतः परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकत्वायोगात्संभूयापि नार्थधियमादधते । ते पदरूपमेकमसंस्पृशन्तस्तादात्म्येनात एवानुपस्थापयन्त आविर्भूतास्तिरोभूता अयःशलाकाकल्पाः प्रत्येकमपदस्वरूपा उच्यन्ते ।

यदि पुनः पदमेकं तादात्म्येन स्पृशेयुर्वर्णास्ततो नोक्तदोषप्रसङ्ग इत्याह—**वर्णाः पुनरेकैकः पदात्मा सर्वाभिधानशक्तिप्रचितः** सर्वाभिरभिधानशक्तिभिर्निचितः । गोगणगौरनगेत्यादिषु हि गकारो गोत्वाद्यर्थाभिधायिषु दृष्ट इति तत्तदभिधानशक्तिः । एवं सोमशोचिरित्यादिष्वौश्वराद्यर्थाभिधायिषु पदेष्वोवर्णो दृष्ट इति सोऽपि तत्तदभिधानशक्तिः । एवं सर्वत्रोहनीयम् । स चैकैको वर्णो

गकारादिः सहकारि यद्वर्णान्तरमोकारादि तदेव प्रतियोगि प्रतिसम्बन्धि यस्य स तथोक्तः । तस्य भावस्तत्त्वम्, तस्माद्वैश्वरूप्यं नानात्वमिवापन्नो न तु नानात्वमापन्नः । तस्य तत्त्वादेव पूर्वो वर्णो गकार उत्तरेणौकारेण गणादिपदेभ्यो व्यावर्त्योत्तरश्चौकारो गकारेण शोचिरादिपदेभ्यो व्यावर्त्य विशेषे गोत्ववाचके गोपदस्फोटेऽवस्थापितो ऽनुसंहारबुद्धौ । अयमभिसंधिः—अर्थप्रत्ययो हि वर्णैर्नियतक्रमतया परस्परमसंभवद्भिरशक्यः कर्तुम् । न च संस्कारद्वारेणाग्नेयादीनामिव परमापूर्वं वा स्वर्गं वा जनयितव्येऽनियतक्रमाणामपि साहित्यमर्थबुद्ध्युपजनने वर्णानामिति सांप्रतम्, विकल्पासहत्वात् । स खल्वयं वर्णानुभवजन्यः संस्कारः स्मृतिप्रसवहेतुरन्यो वाऽऽग्नेयादिजन्य इवापूर्वाभिधानः, न तावदनन्तरः, कल्पनागौरवापत्तेः । स एव तावददृष्टपूर्वः कल्पनीयः । तस्य च क्रमवद्भिर्वर्णानुभवैरेकस्य जन्यत्वं न संभवतीति तज्जातीयानेकावान्तरसंस्कारकल्पनेति गौरवम् । न चैष ज्ञापकहेत्वङ्गमज्ञातस्तदङ्गतामनुभवतीति । न खलु संबन्धोऽर्थप्रत्यायनाङ्गमज्ञातोऽङ्गतामुपैति । स्मृतिफलप्रसवानुमितस्तु संस्कारः स्वकारणानुभवविषयनियतो न विषयान्तरे प्रत्ययमाधातुमुत्सहते; अन्यथा यत्किञ्चिदेवैकैकमनुभूय सर्वः सर्वं जानीयादिति । न च प्रत्येकवर्णानुभवजनितसंस्कारपिण्डलब्धजन्मस्मृतिदर्पणसमारोहिणो वर्णाः समधिगतसहभावा वाचका इति सांप्रतम्, क्रमाक्रमविपरीतक्रमानुभूतानां तत्राविशेषेणार्थधीजननप्रसङ्गात् । न चैतत्स्मरणज्ञानं पूर्वानुभववर्तिनीं परापरतां गोरयितुमर्हति । तस्माद्वर्णेभ्योऽसंभवन्नर्थप्रत्यय एकपदानुभवमेव स्वनिमित्तमुपकल्पयति । न चैष पदेऽपि प्रसङ्गः, तद्धि प्रत्येकमेव प्रयत्नभेदभिन्ना ध्वनयो व्यञ्जयन्तः परस्परविसदृशतत्तत्पदव्यञ्जकध्वनिभिस्तुल्यस्थानकरणनिष्पन्नाः सदृशाः सन्तोऽन्योन्यविसदृशैः पदैः पदमेकं सदृशमापादयन्तः प्रतियोगिभेदेन तत्तत्सादृश्यानां भेदात्तदुपधानादेकमप्यनवयवमपि सावयवमिवानेकात्मकमिवावभासयन्ति । यथा नियतवर्णपरिमाणसंस्थानं मुखमेकमपि मणिकृपाणदर्पणादयो विभिन्नवर्णपरिमाणसंस्थानमनेकमादर्शयन्ति न परमार्थतः । सादृश्योपधानभेदकल्पिता भागा एव निर्भागस्य पदस्य वर्णाः । तेन तद्बुद्धिर्वर्णात्मना पदभेदे स्फोटमभेदमेव निर्भागमेव सभेदमिव सभागमिवालम्बते । अतो गोपदस्फोटभेदस्यैकस्य गकारभागो गौरादिपदस्फोटसादृश्येन न निर्धारयति, स्वभागिनमित्योकारेण विशिष्टो निर्धारयति । एवमोकारोऽपि भागः शोचिरादिपदसदृशतया न शक्तो निर्धारयितुं स्वभागिनं गोपदस्फोटमिति गकारेण विशिष्टो निर्धारयति । असहभाविनामपि च संस्कारद्वारेणास्ति सहभाव इति विशेषणविशेष्यभावोपपत्तिः । न च भिन्नविषयत्वम्, संस्कारयोः भागद्वयविषययोरनुभवयोस्तज्जन्मनोश्च संस्कारयोरेकपदविषयत्वात् । केवलभागानुभवेन पदमव्य-

क्रमनुभूयते। अनुसंहारधिया तु भागानुभवयोनिसंस्कारलब्धजन्मना व्यक्तमिति विशेषः। अव्यक्तानुभवाश्च प्राञ्चः संस्काराधानक्रमेण व्यक्तमनुभवमादधाना दृष्टाः, यथा दूराद्वनस्पतौ हस्तिप्रत्यया अव्यक्ता व्यक्तवनस्पतिप्रत्ययहेतवः। न चेयं विधा वर्णानामर्थप्रत्यायने संभविनी। नो खलु वर्णाः प्रत्येकमव्यक्तमर्थप्रत्ययमादधत्यन्ते व्यक्तमिति शक्यं वक्तुम, प्रत्यक्षज्ञान एव नियमाद्व्यक्ताव्यक्तत्वस्य। वर्णाधेयस्त्वर्थप्रत्ययो न प्रत्यक्षः। तदेष वर्णेभ्यो जायमानः स्फुट एव जायेत, न त्वस्फुटः। स्फोटस्य तु ध्वनिव्यङ्ग्यस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्फुटत्वाऽस्फुटत्वे कल्प्येते इत्यसमानम्। एवं प्रत्येकवर्णानुभवजनितसंस्कारसहितश्रोत्रलब्धजन्मन्यनुसंहारबुद्धौ संहता वर्णा एकपदस्फोटभावमापन्नाः प्रयत्नविशेषव्यङ्ग्यतया प्रयत्नविशेषस्य च नियतक्रमापेक्षतया क्रमस्यान्यत्वे तदभिव्यञ्जकप्रयत्नविशेषाभावेन तदभिव्यक्त्यभावप्रसङ्गात्क्रमानुरोधिनोऽर्थसंकेतेनावच्छिन्नाः, संकेतावच्छेदमेव लौकिकं सभागपदविषयं दर्शयन्ति, इयन्तो द्वित्रास्त्रिचतुराः पञ्चषा वा **एते सर्वाभिधानशक्तिपरिवृता गकारौकारविसर्जनीयाः** सास्नादिमन्तमर्थमवद्योतयन्तीति। तत्किमिदानीं संकेतानुसारेण वर्णानामेव वाचकत्वम्। तथा च न पदं नाम किञ्चिदेकमित्यत आह—**तदेतेषामिति**। ध्वनिनिमित्तः क्रमो ध्वनिक्रमः। उपसंहृतो ध्वनिक्रमो येषु ते तथोक्ताः। बुद्ध्या निर्भास्यते प्रकाश्यते इति **बुद्धिनिर्भासः**। संकेतावच्छिन्नाः स्थूलदर्शिलोकाशयानुरोधेन **गकारौकारविसर्जनीया** इत्युक्तम्, गकारादीनामपि तद्भागतया तादात्म्येन वाचकत्वात्। प्रतीत्यनुसारतस्त्वेकमेव पदं वाचकमित्यर्थः।

एतदेव स्पष्टयति—**तदेकं पदं** लोकबुद्ध्या प्रतीयत इति सम्बन्धः। कस्मादेकमित्यत आह—**एकबुद्धिविषयम्**। गौरित्येकं पदमित्येकाकाराया बुद्धेर्विषयो यतस्तस्मादेकम्। तस्य व्यञ्जकमाह—**एकप्रयत्नाक्षिप्तमिति**। रस इतिपदव्यञ्जकात्प्रयत्नाद्विलक्षणः सर इतिपदव्यञ्जकः प्रयत्नः। स चोपक्रमतः सर इतिपदव्यक्तिलक्षणफलावच्छिन्नः पूर्वापरीभूत एकः, तदाक्षिप्तं भागानां सादृश्योपधानभेदकल्पितानां परमार्थसतामभावादभागम्। अत एव पूर्वापरीभूतभागाभावादक्रमम्। ननु वर्णाः पूर्वापरीभूतास्ते चास्य भागा इति कथमक्रममभागं चेत्यत आह—**अवर्णमिति**। न ह्यस्य वर्णा भागाः, किं तु सादृश्योपधानभेदात्पदमेव तेन तेनाकारेणापरमार्थसता प्रथते। न हि मणिकृपाणदर्पणादिवर्तीनि मुखानि मुखस्य परमार्थसतोऽवयवा इति। बौद्धमनुसंहारबुद्धौ विदितमन्त्यवर्णप्रत्ययस्य व्यापारः संस्कारः पूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितः, तेनोपस्थापितं विषयीकृतम्। वर्णानुभवतत्संस्काराणां च पदविषयत्वमुपपादितमधस्तात्। स्यादेतत्—अभागमक्रममवर्णं

चेत्यदतत्त्वं कस्मादेवंविधं कदाचिन्न प्रथते, न हि लाक्षारसावसेकापधानापादितारुणभावः स्फटिकमणिस्तदपगमे स्वच्छधवलो नानुभूयते। तस्मात्पारमार्थिका एव वर्णाः ? इत्यत आह—परत्रेति। प्रतिविपादयिषया वर्णैरेवाभिधीयमानैरुच्चार्यमाणैः श्रूयमाणैश्च श्रोतृभिरनादिर्योऽयं वाग्व्यवहारो विभक्तवर्णपदनिबन्धनस्तज्जनिता वासना सा प्यनादिरव। तदनुविद्धया तद्वासितया लोकबुद्ध्या विभक्तवर्णरचितपदावगाहिन्या सिद्धवत्परमार्थवत्संप्रतिपत्त्या संवादेन वृद्धानां पदं प्रतीयते। एतदुक्तं भवति—अस्ति कश्चदुपाधिर्य उपवेयेन संयुज्यते वियुज्यते च। यथा लाक्षादिः। तत्र तद्वियोगे स्फटिकः स्वाभाविकेन स्वच्छधवलेन रूपेण प्रकाशत इति युज्यते। पदप्रत्ययस्य तु प्रयत्नभेदोपनीतध्वनिभेदादन्यतोऽनुत्पादात्तस्य च तदा सादृश्यदोषदूषिततया वर्णात्मनैव प्रत्ययजनकत्वमिति कुतो निरुपाधिनः पदस्य प्रथा ? यथाहुः—

ध्वनयः सदृशात्मानो विपर्यासस्य हेतवः।
उपलम्भकमेतेषां विपर्यासस्य कारणम्॥
उपायत्वाच्च नियतः पददर्शितदर्शिनाम्।
ज्ञानस्यैव च बाधेयं लोके ध्रुवमुपप्लवः॥ इति।

यतः पदात्मा विभक्तवर्णरूषितः प्रकाशतेऽतः स्थूलदर्शी लोको वर्णानेव पदमभिमन्यमानस्तानेव प्रकारभेदभाजोऽर्थभेदे संकेतयतीत्याह—तस्येति। तस्य पदस्याजानत एकस्यापि संकेतबुद्धितः स्थूलदर्शिलोकहिताय वर्णात्मना विभागः। विभागमाह—**एतावतां** न न्यूनानामधिकानां वा; **एवंजातीयको** नैरन्तर्यक्रमविशेषोऽनुसंहार एकबुद्ध्युपग्रह **एतस्यार्थस्य** गोत्वादेर्वाचक इति। ननु यद्येतस्यार्थस्यायं शब्दो वाचक इति संकेतः, हन्त भोः शब्दार्थयोनेतरेतराध्यासस्तर्हीत्यत आह—**संकेतस्त्विति**। स्मृतावात्मा स्वरूपं यस्य स तथोक्तः। न हि कृत इत्येव संकेतोऽर्थमवधारयति, अपि तु स्मर्यमाणः। एतदुक्तं भवति—अभिन्नाकार एव संकेते कथञ्चिद्भेदं परिकल्प्य षष्ठी प्रयुक्तेति। य एषां **प्रविभागज्ञः** स तत्र संयमे भवति **सर्ववित्सर्वभूतरुतज्ञ** इति।

तदेवं कल्पितवर्णभागमेकमनवयवं पदं व्युत्पाद्य कल्पितपदविभागं वाक्यमेकमनवयवं व्युत्पादयितुमाह—**सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिरिति**। अयमभिसंधिः—परप्रत्यायनाय शब्दः प्रयुज्यते। तत्र तदेव च परं प्रति प्रतिपादयितव्यं यत्तैः प्रतिपित्सितम्। तदेव तैः प्रतिपित्सितं यदुपादानादिगोचरः। न च पदार्थमात्रं तद्गोचरः किं तु वाक्यार्थ इति वाक्यार्थपरा एव सर्वे शब्दाः।

तेन स एव तेषामर्थः। अतो यत्रापि केवलस्य पदस्य प्रयोगस्तत्रापि पदान्तरेण सहैकीकृत्य ततोऽर्थो गम्यते, न तु केवलात्। कस्मात्? तन्मात्रस्यासामर्थ्यात्। तथा च वाक्यमेव तत्र तत्र वाचकं न तु पदानि। तद्भागतया तु तेषामप्यस्ति वाक्यार्थवाचकशक्तिः पदार्थ इव पदभागतया वर्णानाम्। तेन यथा वर्णा एकैकः सर्वपदार्थाभिधानशक्तिप्रचित एवं पदमप्येकैकं सर्ववाक्यार्थाभिधानशक्तिप्रचितम्। तदिदमुक्तम्—**सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिः, वृक्ष इत्युक्तेऽस्तीति गम्यते**। अध्याहृतास्तिपदसहितं वृक्ष इति पदं वाक्यार्थे वर्तत इति तद्भागत्वाद्वृक्षपदं तत्र वर्तत इत्यर्थः। कस्मात्पुनरस्तीति गम्यत इत्यत आह—**न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति**। लोक एव हि पदानामर्थावधारणोपायः। स च केवलं पदार्थमस्त्यर्थेनाभिसमस्य सर्वत्र वाक्यार्थीकरोति। सोऽयमव्यभिचारः सत्तया पदार्थस्य। अत एव शब्दवृत्तिविदां व्यवहारोऽयम्—**यत्रान्यत्क्रियापदं नास्ति तत्रस्तिर्भवन्ती[1]परः प्रयोक्तव्य इति**।

क्रियाभेदाव्यभिचारि प्रातिपदिकमुक्त्वा क्रियाभेद करकाव्यभिचारिणं दर्शयति **तथा च पचतीत्युक्त** इति। पचतीत्युक्ते हि कारकमात्रस्य तदन्वययोग्यस्यावगमादन्यव्यावृत्तिपरस्तद्भेदानामनुवादः। तदेवं भेद एव वाक्यार्थ इति। तथानपेक्षमपि पदं वाक्यार्थे वर्तमानं दृश्यत इति सुतरामस्ति वाक्यशक्तिः पदानामित्याह—**दृष्टं चेति**। न चैतावतापि श्रोत्रियादिपदस्य स्वतन्त्रस्यैव विधार्थप्रत्यायनं न यावदस्त्यादिभिरभिसमासोऽस्य भवति। तथा चास्यापि वाक्यावयवत्वात्कल्पितत्वमेवेति भावः। स्यादेतत्—पदानामेव चेद्वाक्यशक्तिः कृतं तर्हि वाक्येन, तेभ्य एव तदर्थावसायादित्यत आह—**तत्र वाक्य** इति। उक्तमेतन्न केवलात्पदात्पदार्थः प्रतिपित्सितः प्रतीयते न यावदेतत्पदान्तरेणाभिसमस्यत इति। तथा वाक्यात्पदान्यपोद्धृत्य[2] कल्पितानि वाक्यार्थाच्चापोद्धृत्य तदेकदेशं कारकं क्रियां वा तत्पदं प्रकृत्यादिविभागकल्पनया व्याकरणीयमन्वाख्येयम्। किमर्थं पुनरेतावता क्लेशेनान्वाख्यायत इत्यत आह—**अन्यथेति**। घटो भवति, भवति भिक्षां देहि, भवति तिष्ठतीति नामाख्यातयोश्च साम्यात्। एवमश्वस्त्वमश्वो यातीति। एवमजापयः पिब, अजापयः शत्रूनिति। नामाख्यातसारूप्यादनिर्ज्ञातं नामत्वेनाख्यातत्वेन वान्वाख्यानाभावे निष्कृष्याज्ञातं कथं क्रियायां कारके वा व्याक्रियेत? तस्माद्वाक्यात्पदान्यपोद्धृत्य व्याख्यातव्यानि, न त्वन्वाख्यानादेव परमार्थिको विभागः पदानामिति।

---

१. 'भवन्ती' इति लटः प्राचां संज्ञा।

१. एतत्सर्वं वाक्यपदीयादौ विस्तरेण निरूपितम्।

तदेवं शब्दरूपं व्युत्पाद्य शब्दार्थप्रत्ययानां संकेतापादितसंकराणामसंकरमाख्यातुमुपक्रमते—**तेषां शब्दार्थप्रत्ययानां प्रविभागः।** **तद्यथा श्वेतते प्रासाद इति क्रियार्थः शब्दः।** स्फुटतरो ह्यत्र पूर्वापरीभूतायाः क्रियायाः साध्यरूपत्वम्। तत्राप्यर्थादस्ति शब्दस्य भेद इत्याह—**श्वेतः प्रासाद इति कारकार्थः शब्द इति।** अभिहितत्वाच्च कारकविभक्तेरभावः। अर्थं विभजते—**क्रियाकारकात्मा यदर्थ इति।** तयोः शब्दयोरर्थः क्रियात्मा कारकात्मा च। प्रत्ययं विभजते—**प्रत्ययश्चेति।** चशब्देन तदर्थ इत्येतत्पदमत्रानुकृष्यते। तदत्रान्यपदार्थप्रधानं संबाध्यते। स एव क्रियाकारकात्मार्थो यस्य स तथोक्तः। नन्वभेदेन प्रतीतेः शब्दार्थप्रत्ययानां संकरात्कुतः प्रविभाग इत्याशयवान्पृच्छति—**कस्मादिति।** उत्तरमाह—**सोऽयमित्यभिसंबन्धादिति।** संकेतोपाधिरेवैकाकारप्रत्ययो न तु तात्त्विक इत्यर्थः। संकेतस्य निमित्तता दर्शिता संकेत इति स्मृत्या। परमार्थमाह—**यस्तु श्वेतोऽर्थ इति।** अवस्था नवपुराणत्वादयः। सहगतः संकीर्णः। एवं च प्रविभागसंयमाद्योगिनः सर्वेषां भूतानां पशुमृगसरीसृपवयःप्रभृतीनां यानि रुतानि तत्राप्यव्यक्तं पदं तदर्थस्तत्प्रत्ययश्चेति। तदिह मनुष्यवचनवाच्यप्रत्ययेषु कृतः संयमः समानजातीयतया तेष्वपि कृत एवेति तेषां रुत तदर्थभेद तत्प्रत्ययं च योगी जानातीति सिद्धम् ॥१७॥

योगवार्त्तिकम्

संयमान्तरस्य सिद्ध्यन्तरमाह—

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरस्तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम्। गौरित्यादिः शब्दः, गौरित्यादिरर्थः, गौरित्यादिः प्रत्ययः, तेषां वक्ष्यमाणं संकेतरूपादध्यासात्संकरो विवेकाग्रहणं भवति। वस्तुतस्तु तेषां भेदोऽस्ति; अतस्तेषां प्रविभागे भेदे संयमात्साक्षात्कृते सति सर्वभूतानां रुतानि ज्ञायन्ते। अयं काकादिरिममर्थमेवं प्रतीत्यानेन शब्देन कथयतीत्येवमित्यर्थः। यद्यपि साक्षात्कृते सतीति सूत्रे नास्ति तथाऽपि **संस्कारसाक्षात्करणा**दित्युत्तरसूत्रेण साक्षात्कारपर्यन्तस्यैव संयमस्य सिद्धिकथनात्सर्वत्र सूत्रे संयमस्य साक्षात्कारद्वारकत्वं व्याख्येयम्। अत एव **भाष्यकारो**ऽप्यनेकसूत्रे दृग्दर्शनार्थसाक्षात्कारपर्यन्ततां संयमस्य व्याख्यास्यति। त्रिविधैरेव शब्दैरर्थप्रत्यययोस्तेषां शब्दानामन्योन्यं च संकरं दर्शयितुं शब्दानामेवादौ त्रैविध्यं दर्शयति **भाष्यकारः**—**तत्र वागिति।** तत्र शब्दमध्ये वागिन्द्रियं वर्णेष्वेव प्रयोजनवत् शब्देषु मध्ये वागिन्द्रियजन्यः शब्दो वर्ण एव न तु शृङ्गादिशब्दो नापि वाचकं पदमित्यर्थः। उरआदिषूत्पद्यमानः शब्दो वर्णः—

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च ॥

इति स्मरणाद् । वागिन्द्रियस्य च शरीराद्बहिर्वृत्तिर्नास्ति; अतो न श्रोत्रग्राह्य-वक्ष्यमाणशब्दो नापि तदनन्तरं श्रोतृबुद्धिग्राह्यो वाचकशब्दो वागिन्द्रिय-कार्यः, श्रोतृश्रोत्रदेशे वक्तृवागिन्द्रियासम्बन्धेन श्रोत्रग्राह्यशब्दोत्पादकत्वासम्भ-वाद् इति । वागिन्द्रियजन्याच्छब्दाच्छब्दान्तरमाह–श्रोत्रं चेति । ध्वनिर्नाम वागिन्द्रियशङ्खादिष्वभिहतस्योदानवायोः परिणामभेदः, येन परिणामेनोदान-वायुर्वक्तृदेहादुत्थाय शब्दधारां जनयन् श्रोतृश्रोत्रं प्राप्नोति तस्य ध्वनेः परिणामभूतं वर्णावर्णसाधारणं नादाख्यं शब्दसामान्यमेव श्रोत्रस्य विषयः नतु ध्वन्यपरिणामभूतं वाचकं पदमित्यर्थः । स च शब्दो वर्णजातीयत्वेन वर्ण इत्युच्यते । तृतीयं शब्दमाह-पदं पुनर्नादानुसंहारबुद्धिनिर्ग्राह्यमिति । यथाप्रतीतिसिद्धान्नादाख्यान् गकारादिवर्णान् प्रत्येक पदमिति गृहीत्वाऽनु पश्चाद्या बुद्धिः संहरति = एकत्वमापादयति, गौरित्येकं पदमिति, तया बुद्ध्या निर्ग्राह्यः वर्णेभ्योऽतिरिक्तमखण्डमेकदैवोत्पद्यमानं वक्ष्यमाणं स्फोटाख्यमिति शेषः । तथा चायं तृतीयः शब्दोऽन्तःकरणस्यैव ग्राह्य इत्यर्थः, तस्य हि पदस्य श्रोत्रग्राह्यत्वेऽनुसंहारबुद्धेरन्तःकरणनिष्ठायाः वैयधिकरण्येन हेतुत्वं स्यात्, तच्चायुक्तम्, सामानाधिकरण्यस्य प्रत्यासत्तितायां लाघवाद् । न चानुसंहारबुद्धिरपि श्रोत्रादेरेवास्त्विति वाच्यम् , असम्भवाद् । वर्णानां ह्यैक्या-पादनमानुपूर्व्यैक्यात्; सा चानुपूर्वी गकारोत्तरौकारादिरूपिणी नानेकवर्णपदेषु श्रोत्रेण ग्रहीतुं शक्यते, आशुविनाशितया वर्णानां मेलनाभावात् पूर्वपूर्ववर्ण-संस्काराणां तत्स्मृतीनां चान्तःकरणनिष्ठानामन्तःकरणसहकारित्वमेवोचितम् । अतः स्मृतानां वर्णानां मनसैवानुपूर्वी ग्रहीतुं शक्यत इति भावः । ननु स्फोटाख्यः शब्दः कीदृशः किङ्कारणकः किंप्रमाणक इति ? अत्रोच्यते-यथा बीजाङ्कुराद्यनेकावस्थो वृक्षधर्मी क्रमिकाभ्यस्ताभ्योऽतिरिक्तः पल्लवादिरूपा-शेषावस्थया व्यज्यते अयमाम्रवृक्षो न वृक्षान्तरमेवंरूपेण, स च बीजादिभ्यो भिन्नाभिन्नः, भेदाभेदयोरनुभवात्; तथैव गकारौकाराद्यनेकावस्थो गौरित्यादि-रखण्डः स्फोटशब्दः क्रमिकाभ्यो गकाराद्यवस्थाभ्योऽतिरिक्त आनुपूर्वीविशेष-विशिष्टया विसर्जनीयादिरूपचरमावस्थया व्यज्यते इदं गौरिति पदं न तु गौर इतीत्यादिरूपेण । तच्च स्फोटपद गकारादिवर्णेभ्यो भिन्नाभिन्नम्, भेदा-भेदयोरनुभवात् । स च पदाख्यः शब्दोऽर्थस्फुटीकरणात् स्फोट इत्युच्यते । स्फोटशब्दस्य च कारणम् एकप्रयत्नजन्यो ध्वनिविशेषः, प्रयत्नभेदेनोच्चारणे व्यवधाने सत्येकपदव्यवहाराभावाद् । गौरित्येकपदमिति व्यवहारस्तु स्फोटे प्रमाणम्, वर्णानामनेकत्वेन तैरेकत्वव्यवहारस्याञ्जस्येनानुपपत्तेः । तथा प्र-

त्येकवर्णादनुत्पद्यमानस्यार्थप्रत्ययस्य हेतुत्वं च स्फोटे प्रमाणम्। यदि चानुपूर्वीविशिष्टसमूहस्यैकत्वादेकत्वव्यवहारः तेनैव रूपेणार्थप्रत्ययहेतुत्वं च स्वीक्रियते तर्हि संयोगविशेषावच्छिन्नावयवसमूहादेवैकत्वव्यवहारजलाद्याहरणयोरुपपत्त्या घटाद्यवयविमात्रोच्छेदप्रसङ्गः, युक्तिसाम्यात्। नन्वेवं युक्तिसाम्याद्वाक्यमपि स्फोटरूपम् एकैकं स्याद् इति चेद्? बाधकाभावे सतीष्टत्वादिति दिक्। भाष्यकारस्तु संक्षेपतो वर्णानां पदत्वं निराकरोति—वर्णा एकेति। अनेकवर्णा एकसमयस्थित्यनर्हत्वात् परस्परं निरनुग्रहात्मानः = असम्बद्धस्वभावाः। अतस्ते पदमसंस्पृश्य पदत्वमप्राप्य अत एवार्थमनुपस्थाप्य विभूयैव क्षणात्तिरोभूताश्चेति कृत्वा प्रत्येकमपदस्वरूपा विवेकिभिरुच्यन्त इत्यर्थः। अत्र स्वरूपग्रहणादवस्थाऽवस्थावतोरभेदेन वर्णानां पदत्वं न निराकृतम्।

ननु यदि वर्णाः पदस्वरूपा न भवन्ति तर्हि कथमियन्तो वर्णाः क्रमविशेषावच्छिन्ना अस्यार्थस्य वाचका इति लोकैः संकेत्यन्त इत्याशङ्कां परिहरति—वर्णाः पुनरित्यादिना—संकेत्यन्त इति पर्य्यन्तेनेत्येकवाक्येन। अयमर्थः-यद्यपि वर्णाः पदाद् भिन्नास्तथाऽप्यवस्थाऽवस्थावतोरभेदस्यापि सत्त्वादेकैकोऽपि वर्णः पदात्मा पदाभिन्नो भवति बीजाङ्कुरादिरिव वृक्षाभिन्नः। अत एव पदरूपेण सर्वपदार्थाभिधानयोग्यतासम्पन्नः। अत्र हेतुमाह—सहकारीति। पदभावे सहकारीणि यानि वर्णान्तराणि तत्प्रतियोगित्वात् तत्सम्बन्धित्वाद् अनन्तपदरूपतामिवापन्नो भवति। इवशब्दोऽत्र वैश्वरूप्ययोग्यतामात्रप्रतिपादनार्थः। वैश्वरूप्यप्रकारमाह—पूर्वो गकार उत्तरेणौरिति वर्णद्वयेन गण इत्यादिपदात् व्यावर्त्यते, उत्तरश्च विसर्जनीयः पूर्वेण गौरितिवर्णद्वयेन गौर इत्यादिपदेभ्यो व्यावर्त्य विशेषे गौरिति स्फोटपदेऽखण्डे तादात्म्येनावस्थापितो भवति, इति हेतोरेवंरूपा बहवो वर्णाः क्रमानुरोधिन आनुपूर्वीविशेषसापेक्षाः पदाभेदतोऽर्थसंकेतेनावच्छिन्ना नियमिता भूत्वा सर्वाभिधानसमर्था अपि इयन्त एतावत्संख्यका एते गकारादयो गामेवोपस्थापयन्ति इत्यतस्तु तेन प्रकारेण वर्णमुखेन तत्पदमेवाविवेकतः संकेत्यत इत्यन्वयः। तत्र हेतुर्वाच्यस्य वाचकमिति। पदमेव हि वाच्यस्य वाचकमुपस्थापकम्। अन्यस्यान्यरूपेण संकेते हेतुरेतेषामित्यादि—निर्भास इत्यन्तम्। यः पदाख्यो बुद्धिमात्रग्राह्यः स्फोट एतेषां वर्णानाम् अर्थसंकेतेनावच्छिन्नानां तथा समासो ध्वनिजन्यः क्रम आनुपूर्वीविशेषो येषां तादृशानाम्। एकोऽभिन्न इति पदस्य स्वरूपाख्यानम्। समासो वाक्यार्थः। अयं भावः-यथा संयुक्तं कपालद्वयं जलाहरणहेतुरित्यविवेकतो बालकेभ्य उपदिश्यते, पटादिभ्यो

घटस्य व्यावर्त्तकान्तरासम्भवात्; ततश्च बालकः कपालाविवेकेन घटस्यैव जलाहरणहेतुत्वं गृह्णाति, एवमेव स्फोटान्तरव्यावर्त्तनाय वर्णाविवेकेनैव स्फोटे संकेतोपदेशः संकेतग्रहश्च भवतीति न वर्णेषु संकेताऽनुपपत्तिरिति ।

त्रिविधं शब्दं प्रदर्श्येदानीं तेषां मध्यात्संकेतकारणं प्रतिपादयति—**तदेकमिति** । प्रतीयत इत्यनेनान्वयः । अयमर्थः—यद्यपि तत्पदं स्फोटाख्यम् एकमेव, न तु वर्णवदनेकम्; एकत्वे प्रमाणमेकबुद्धिविषयमिति, तथा वक्तुरेकेनैव प्रयत्नेन ध्वन्यादिद्वारोत्पादितम्; वर्णास्तु प्रयत्नभेदेनाप्युत्पद्यन्ते; तथाऽभागं निरंशम्, वर्णव्यूहस्तु वनवत् सांशः; तथाऽक्रमम् एकदैवोत्पद्यमानं न तु वर्णवत् क्रमेण, अत एभिर्हेतुभिर्वर्णभिन्नम्, किञ्च बौद्धं बुद्धिमात्रग्राह्यं तथाऽन्त्यवर्णस्य प्रत्ययरूपव्यापारेणाभिव्यक्तम् वर्णास्तु नैवं तथाऽपि परप्रतिपिपादयिषया वक्तृभिरभिधीयमानैः श्रोतृभिश्च श्रूयमाणैर्वर्णैरेवंरूपैः सिद्धवत्परमार्थवदन्योन्यसम्प्रतिपत्त्या संवादेन प्रतीयते व्यवह्रियते, न तु वर्णेभ्योऽन्येन रूपेण । तत्र हेतुर**नादिवाग्व्यवहारवासनावशीकृतया लौकिकबुद्ध्येति**। अत्राभिधीयमानैरित्यनेन वागिन्द्रियविषयवर्णाविवेकः पदस्येति, श्रूयमाणैरित्यनेन श्रोत्रविषयशब्दाविवेकः पदस्येति बोध्यम् ।

तदेवं त्रिविधशब्दानामन्योन्याध्यासात्सङ्करो दर्शितः । इदानीं त्रिविधशब्देनार्थप्रत्यययोरध्यासं प्रतिपादयितुं शब्दव्यवहारस्य संकेतग्रहमूलकत्वमाह **तस्येति** । तस्य पदस्य प्रविभागो विषयव्यवस्था संकेतग्रहादेव भवति । प्रविभागमेवाह—**एतावतामिति** । एतावतां वर्णानाम् एवंजातीयक एवमानुपूर्वीकोऽनुसंहारो मिलनमेतस्यार्थस्य वाचक उपस्थापक इत्येवंरूपो विभाग इत्यर्थः । **एकस्यार्थस्येति** पाठेऽर्थविशेषस्येत्यर्थः। संकेतशब्दार्थमाह—**संकेतस्त्विति** । अध्यासः संकेतकर्त्तुराहार्यारोपः, आरोपिताभेद इति यावत् । तस्यैव च ज्ञानं पदार्थोपस्थापकम् । **तत्राधुनिक**नामादिकल्पनाव्यावर्त्तनाय स्मृत्यात्मक इति । विषयविषयिणोरभेदात् **पाणिन्या**दिस्मृत इत्यर्थः । न च कल्पिताभेदस्यासतः कथं संकेतत्वमिति वाच्यम्, असत्ख्यात्यनभ्युपगमेनान्यत्र सत एवाभेदस्यान्यत्र कल्पनादिति । अध्यासस्य संकेतत्वे प्रमाणमाह—**योऽयं शब्द** इत्यादिना—**भवतीत्यन्तेन** । **ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मे**त्यादिः शास्त्रेषु, कम्बुग्रीवादिमान् घट इत्यादिर्लोके च पदपदार्थयोरभेदारोप एव संकेतो दृश्यत इत्यर्थः, ओमित्यादिशब्दवाच्यत्वलक्षणायां प्रमाणाभावादिति । अत एव कोशेषु **अमरा निर्जरा देवा** इत्यादिना शब्दार्थयोरारोप्यमाणाभेद एव संकेतो दृश्यत इति । अत एवैतेनानाद्यभेदारोपेणाग**मिनो** मन्त्रार्थयोरभेदोपासनामुपदिशन्ति, **मीमांसकाश्च** मन्त्रमयीं देवतामाहुः । या त्वस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छाविषयत्वं शक्तिरिति

तन्त्रान्तरे[1] लक्षिता साऽप्रामाणिकी लक्षणाऽदिसाधारणी च। अपि चेश्वरमजानतोऽपि शब्दार्थप्रत्ययो दृश्यते, तथा पदपदार्थयोरभेदेन संकेतोऽपि न युज्येतेत्यादिदोषो बोध्यः। इदानीमुक्तसंकेतबुद्धिनिमित्तकः त्रयाणां संकेत इत्याह—एवमेत इति। एवं संकेतबुद्धेः कारणाद् एते त्रिविधाः शब्दा अर्थप्रत्ययौ च सङ्कीर्णाविविक्तौ च। तत्र संकेतग्रह एव शब्दार्थयोरितरेतराध्यासः, शब्दार्थयोस्तु प्रत्ययेन सहैकाकारत्वादन्योऽध्यासः प्रसिद्ध एवेति भावः। संकराकारमाह—गौरिति। य इति। स एव शब्दादीनां तत्त्वज्ञो नान्य इत्यर्थः।

वर्णध्वनिपदानामन्योन्यसंकरवदिदानीं पदवाक्ययोस्तदर्थयोश्च सङ्करेणापि शब्दार्थप्रत्ययानां सङ्करं दर्शयति—सर्वपदेष्विति। वाक्यशक्तिः पदार्थान्तरसहकारेण वाक्यभवनशक्तिः। तथा च वृक्ष इत्यादिपदानां वृक्षोऽस्ति वृक्षश्चलति वृक्षश्छिद्यत इत्यादिवाक्यैः सङ्करोऽविवेक इति भावः। पदेषु वाक्यशक्तिमुदाहरति-वृक्ष इत्युक्त इति। वृक्ष इत्युक्ते सत्याकाङ्क्षापूरणार्थं योग्यताऽऽदिवशादस्तीति शब्दो गम्यतेऽध्याह्रियत इत्यर्थः। तथा च पदे वाक्यसांकर इति भावः। ननु शब्दाध्याहारो न सम्भवति, एकस्मिन्नेवार्थे शब्दानामानन्त्यात् शब्दविशेषानुमापकलिङ्गाद्यनुपस्थितेरिति चेत्? न; स्वेच्छया स्वयं कल्पितेन केनाप्याकाङ्क्षापूरकशब्देन वक्तृतात्पर्यविषयार्थबोधसम्भवात्। अर्थविशेषानुमाने तु योग्यताऽऽकांक्षातात्पर्यादिकमेव लिङ्गमस्ति। एतदेवाह-न सत्तामिति। योग्यताप्रदर्शनेनाकांक्षातात्पर्यादयोऽप्युपलक्षिताः, केवलयोग्यताया अर्थान्तरसाधारण्यादिति। उदाहरणान्तरमाह—तथा न हीति। आक्षेपोऽनुमानम्। नन्वेवं कारकवाचकपदानां कुत्रापि प्रयोगो न स्यादित्यत्राह—नियमार्थं इति। योग्यताऽऽदिभिः सर्वत्रार्थविशेषानुमानं न सम्भवति, अतः कारकाणां सामान्यतोऽनुमितानामपि नियमार्थः कारकान्तरव्यावृत्त्यर्थश्चैत्रोऽग्निना भर्जनमित्यादिपदैश्चैत्राग्निभर्जनानां कर्तृकरणकर्मणामनुवाद इत्यर्थः। इदानीमध्याहारं विनाऽपि पदवाक्ययोः सङ्करमर्थाभेदनिमित्तकं दर्शयति—दृष्टश्चेति। छन्दोऽधीतइति वाक्यस्यार्थे श्रोत्रिय इति पदस्य; तथा प्राणान् धारयतीतिवाक्यस्यार्थे जीवतीतिपदस्य च वचनमित्यर्थः,

जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्काराद् द्विज उच्यते।
विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते॥

---

1. न्यायशास्त्रे इत्यर्थः।

इतिस्मृतेः, **जीव बलप्राणधारणयो**रित्यनुशासनाच्चेति। ननु यदि वाक्यार्थप्रतिपत्तिः पदादपि भवति, तर्हि गुरुतरस्य छन्दोऽधीत इति वाक्यस्य वचनं कदाऽपि न स्यादित्याशङ्कायामाह—**तत्र वाक्य** इति। अत एव पदवाक्ययोः साङ्कर्यात् संशयस्थले पदं वाक्येन विवरणीयमिति। प्रसङ्गादाह - **तत** इति। यतो वाक्यार्थेऽपि पदरचना भवति; अतः संदेहस्थले पदमंशभेदैर्वाक्येन विवरणीयमित्यर्थः। अव्याकरणेऽर्थाप्रत्ययाद्वाक्यव्यवहरणमेव व्यर्थं स्यादित्याह—**अन्यथेति**। भवतीति प्रयुक्ते नामाख्यातयोः सारूप्याद्भवति घटो भवति भिक्षां देहीत्यर्थद्वयसंदेहेऽनवधारितं पदं कथं किमर्थं क्रियायां कारके वा व्याक्रियेत, श्रोतुरर्थप्रत्ययासंभवाद्, एवमश्व इति प्रयुक्ते गतिमकार्षीर्घोटको वेति संशयो नामाख्यातसारूप्यात्, तथाऽजापयइति प्रयुक्ते छाग्याः पयः शत्रून् पराभावितवान्वेत्यर्थसंशयो नामाख्यातसारूप्याद् इत्यर्थः।

तदेव शब्दार्थप्रत्ययानां सङ्करं प्रदर्श्येदानीं प्रविभागं दर्शयति—**तेषामित्यादिना**। तत्रादौ शब्दभेदेऽप्यर्थप्रत्यययोरभेदेन शब्दार्थयोर्भेदं दर्शयति—**श्वेतत** इत्यादिना-**प्रत्ययश्चे**त्यन्तेन। क्रिया साध्यरूपोऽर्थो यस्य स क्रियाऽर्थः। श्वेतत इतिशब्दः; तथा कारकः सिद्धरूपोऽर्थो यस्य स कारकार्थः, श्वेत इतिशब्दः, एतौ शब्दौ भिन्नौ, एतयोरर्थस्तु क्रियाकारकरूप एक एव श्वेतगुणमात्रः, एव प्रत्ययोऽपि। क्रियाकारकात्मकगुणाकारत्वे प्रमाणं पृच्छति—**कस्मादिति**। उत्तरम्—**सोऽयमित्यभिसम्बन्धादिति**। श्वेतनं या क्रिया सोऽयं श्वेतरूपः कारको गुणो यश्च श्वेतत इत्यस्मात् श्वेताकारप्रत्ययः सोऽयं श्वेत इत्यस्मादपि श्वेताकारः प्रत्यय इत्यभेदप्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः। कथं तर्ह्यभेदेन शब्दार्थयोः संकेत इति ? तत्राह—**एकाकार** इति। एकाकार आरोपरूपः प्रत्यय एव संकेतः, आरोपिताभेद एव संकेतो न तु पारमार्थिकाभेदरूप इत्यर्थः। ननु शब्दार्थयोरभेदप्रत्ययेन प्रत्यभिज्ञैव कथं न बाध्यते ? तत्राह—**यस्त्विति**। यस्तु श्वेतोऽर्थः शब्दप्रत्यययोर्विषयत्वात् स्वाभिः शब्दादिव्यावृत्ताभिरवस्थाभिर्नवपुराणादिभिर्विक्रियमाणत्वाच्च न शब्दप्रत्यययोः सहगतो न कालतः सहचरो वैयधिकरण्यादित्यर्थः। एवं देशतो न सहचरो यतः शब्द आकाशे प्रत्ययो बुद्धावर्थस्तु श्वेतगुणादिः प्रासादादिष्विति भावः। **एवमिति**। एवं शब्दोऽपि स्वावस्थाभिः विक्रियमाणो नाप्यर्थबुद्ध्योः सहचरः, एवं प्रत्ययोऽपीत्यर्थः। उपसंहरति—**इत्यन्यथेति**। सूत्रार्थमुपसहरति—**एवं तत्प्रविभागेति**। एवं मनुष्यविषये शब्दार्थप्रत्ययेषु प्रविभागसंयमात् साक्षात्कारपर्यन्तात्सर्वभूतानां रुतं तदर्थप्रत्ययं च योगी जानाति, योगजधर्मस्याचिन्त्यशक्तित्वाद् धर्माणां स्वसदृशफलदानस्यौत्सर्गिकत्वाच्चेत्यर्थः। अस्मदादीनां च शब्दार्थप्रत्ययभेदसाक्षात्कारे सत्यपि तस्य

साक्षात्कारस्य संयमाजन्यत्वान्न सर्वभूतरुतज्ञानं भवति, संयमस्यैव हीयं सिद्धिरिति। एवमुत्तरसूत्रेष्वपि यथास्थलमिदमेव समाधानम् ॥ १७ ॥

संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम् ॥१८॥

द्वये खल्वमी संस्काराः स्मृतिक्लेशहेतवो वासनारूपाः, विपाकहेतवो धर्माधर्मरूपाः। ते पूर्वभवाभिसंस्कृताः परिणामचेष्टानिरोधशक्तिजीवनधर्मवदपरिदृष्टाश्चित्तधर्माः। तेषु संयमः संस्कारसाक्षात्क्रियायै समर्थः। न च देशकालनिमित्तानुभवैर्विना तेषामस्ति साक्षात्करणम्। तदित्थं संस्कारसाक्षात्कारणात्पूर्वजातिज्ञानमुत्पद्यते योगिनः। परत्राप्येवमेव संस्कारसाक्षात्करणात्परजातिसंवेदनम्।

अत्रेदमाख्यानं श्रूयते—भगवतो जैगीषव्यस्य संस्कारसाक्षात्करणाद्दशसु महासर्गेषु जन्मपरिणामक्रममनुपश्यतो विवेकजं ज्ञान प्रादुरभवत्। अथ भगवानावट्यस्तनुधरस्तमुवाच—दशसु महासर्गेषु भव्यत्वादनभिभूतबुद्धिसत्त्वेन त्वया नरकतिर्यग्गर्भसंभवं दुःखं संपश्यता देवमनुष्येषु पुनःपुनरुत्पद्यमानेन सुखदुःखयोः किमधिकमुपलब्धमिति? भगवन्तमावट्यं जैगीषव्य उवाच—दशसु महासर्गेषु भव्यत्वादनभिभूतबुद्धिसत्त्वेन मया नरकतिर्यग्भवं दुःखं संपश्यता देवमनुष्येषु पुनःपुनरुत्पद्यमानेन यत्किञ्चिदनुभूतं तत्सर्वं दुःखमेव प्रत्यवैमि। भगवानावट्य उवाच—यदिदमायुष्मतः प्रधानवशित्वमनुत्तमं च सन्तोषसुखं किमिदमपि दुःखपक्षे निक्षिप्तमिति? भगवाञ्जैगीषव्य उवाच—विषयसुखापेक्षयैवेदमनुत्तमं सन्तोषसुखमुक्तम्, कैवल्यसुखापेक्षया दुःखमेव। बुद्धिसत्त्वस्यायं धर्मस्त्रिगुणः, त्रिगुणश्च प्रत्ययो हेयपक्षे न्यस्त इति। दुःखस्वरूपस्तृष्णातन्तुः, तृष्णादुःखसंतापापगमात्तु प्रसन्नमबाधं सर्वानुकूलं सुखमिदमुक्तमिति ॥ १८ ॥

तत्त्ववैशारदी

संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम्। ज्ञानजा हि संस्काराः स्मृतेहेतवः। अविद्यादिसंस्कारा अविद्यादीनां क्लेशानां हेतवः। विपाको जात्यायुर्भोगरूपः। तस्य हेतवो धर्माधर्मरूपाः। पूर्वेषु भवेष्वभिसंस्कृता निष्पादिताः स्वकारणैर्यथासंस्कृतं व्यञ्जनं कृतमिति गम्यते। परिणामचेष्टानिरोधशक्तिजीवनान्येव धर्माश्चित्तस्य, तद्वदपरिदृष्टाश्चित्तधर्माः। तेषु श्रुतेष्वनुमितेषु सपरिकरेषु संयमः, संस्काराणां द्वयेषां साक्षात्क्रियायै समर्थः। अस्तु तत्र संयमात्तत्साक्षात्कारः, पूर्वजातिसाक्षात्कारस्तु कुत इत्यत आह—न च देशेति। निमित्तं पूर्वशरीरमिन्द्रियादि च। सानुबन्धसंस्कारसाक्षात्कार एव नान्त-

रीयकतया जात्यादिसाक्षात्कारमाक्षिपतीत्यर्थः। स्वसंस्कारसंयमं परकीयेष्वतिदिशति—**परत्राप्येवमिति**।

अत्र श्रद्धोत्पादे हेतुमनुभवत **आवट्यस्य जैगीषव्येण** संवादमुपन्यस्यति—**अत्रेदमाख्यानं श्रूयत** इति। महाकल्पो महासर्गः। तनुधर इति निर्माणकायसंपदुक्ता। भव्यः शोभनो विगलितरजस्तमोमल इत्यर्थः। **प्रधानवशित्वमैश्वर्यम्**। तेन हि प्रधानं विक्षोभ्य यस्मै यादृशीं कायेन्द्रियसंपदं दित्सति तस्मै तादृशीं दत्ते, स्वकीयानि च कायेन्द्रियसहस्राणि निर्मायान्तरिक्षे दिवि भुवि च यथेच्छं विहरतीति। संतोषो हि तृष्णाक्षयः, बुद्धिसत्त्वस्य प्रशान्तता धर्मः ॥१८॥

योगवार्त्तिकम्

संस्कारसाक्षात्करणात् पूर्वजातिज्ञानम्। संकारसंयमेनेति सूत्रस्यादौ पूरणीयं संयमसिद्धिप्रकरणत्वात्।

अत्र ज्ञानसंस्कारवद्रागादिवासनाधर्माधर्मा अपि ग्राह्या इत्याह—**द्वय** इति। अमी सूत्रोक्ताः। स्मृतिर्ज्ञानविशेषः, क्लेशोऽत्र रागादिरेव, अविद्याऽस्मितयोः स्मृतिमध्यप्रवेशात्। न चाविद्यात एव रागादिसम्भवे तत्संस्कारे प्रमाणं नास्तीति वाच्यम्, अविद्यासाम्येऽपि कस्यचिद् दुग्ध एव प्रीतिर्न दध्नि, कस्यचिद्वैपरीत्यमित्यत्र वासनां विना नियामकान्तराभावेन तत्सिद्धेः। तेषां दृष्टान्तेनाप्रत्यक्षत्वमनात्मधर्मत्वं चाह—**त** इति। अभिसंस्कृता उपचिताः परिणामादिजीवनान्तचित्तधर्मवन्न साक्षिभास्याः, चित्तधर्माश्चानात्मधर्मा इत्यर्थः। एतेन धर्मादयः प्रलयेऽपि चित्त एव तिष्ठन्ति, तेन चित्तं बीजरूपेण नित्यमित्यायातम्। संस्कारसाक्षात्कारकारणतया संयमं व्याचष्टे **तेषु संयम** इति। नन्वज्ञाते संस्कारे संयमो न घटते, ज्ञाते च व्यर्थ इति चेत्? न; शब्दानुमानाभ्यां सामान्यतो ज्ञाते विशेषज्ञानफलकस्य संयमस्य सम्भवात्। संस्कारसाक्षात्कारे जायमाने पूर्वजन्मज्ञानं भवतीत्यत्र युक्तिमप्याह **न चैत्या-दिना-साक्षात्करणमित्यन्तेन**। देशो जन्मभूमिर्नगरादिः, कालो युगादिः, निमित्तं मातापित्रादिः, एतेषां संस्कारविषयतया तदनुभवैर्विना तान्यविषयीकृत्य संस्काराणां साक्षात्कारो न सम्भवति, सविषयकगुणग्रहणस्य विषयोपरागेणैव ज्ञानेच्छाऽऽदिस्थले दृष्टत्वाद्। अतः संस्कारसाक्षात्कारे पूर्वजन्मनां देशकालनिमित्तादिरूपाशेषविशिष्टानामपि साक्षात्कारो भवति विषयविधयेत्यर्थः। सूत्रार्थं व्याचष्टे-**तदित्थमिति**। न केवलं संस्कारसाक्षात्करात् पूर्वजातिज्ञानमेव, अपि तु भाविजन्मज्ञानमपीति। स्वयं पूरयति—**परत्रापीति**। भाविजन्मसंस्काराणामनागतावस्थानां साक्षात्कारादिति शेषः।

संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वादिजन्मान्यशेषविशेषैर्ज्ञायन्त इत्यत्र प्रमाणतया

जैगीषव्यावट्ययोः संवादमाह—अत्रेदमाख्यानमिति। अत्र पूर्वजातिज्ञानविषये महासर्गेषु प्राकृतसर्गेषु जन्मक्रमं बाल्ययौवनवार्द्धक्यादिरूपं च तत्परिणामक्रमं च साक्षात्कुर्वतो जैगीषव्यस्य तारकं सर्वविषयकमित्यागामिसूत्रलक्षणीयं विवेकजं ज्ञानमुदभूद्; अथानन्तररं तमाहावट्यनामा योगी लिङ्गशरीरमात्रविहारी परीक्षाऽर्थं तनुधरो निर्माणकायं धृत्वा पप्रच्छेत्यर्थः। भव्यत्वात् कुशलत्वादनभिभूतवृत्तिसत्त्वेनेत्यस्याधिकं किमुपलब्धमित्यनेनान्वयः। यथाश्रुते भव्यत्वाख्यजीवन्मुक्त्यनन्तरम् आकाशादिगमनासम्भवादिति। सम्पश्यता=उपभुञ्जानेन, देवतामनुष्येषु जायमानेनेत्यनेन च तत्रत्यसुखमुपभुञ्जानेनेत्युपलक्षितम्। सुखदुःखयोर्मध्ये संसारे किं बहुलमिति पृष्टः स दुःखबहुत्वप्रतिपादनाय सर्वमेव दुःखमित्याह—दशस्विति। अनुभूतं सुखमिति शेषः। सुखस्यापि दुःखत्वं गुणवृत्त्यविरोधाच्चेत्यनेनोक्तम्। प्रधानवशित्वं स्वेच्छया प्रकृतिनियोक्तृत्वं तत्कार्यत्वात्तद्रूपम् ऐश्वर्यसुखं तथा सन्तोषसुखं सन्तोषोत्थं सुखं प्रधानवशित्वेन हि कामसमाप्त्या विषयेष्वलम्प्रत्ययरूपं वैतृष्ण्याख्यं सन्तोषमुत्पाद्य चित्तस्य स्वाभाविकं सुखमभिव्यज्यत इति। कैवल्यापेक्षया दुःखमुपपादयति—बुद्धिसत्त्वस्येति। बुद्धिसत्त्वस्यायं धर्मः सन्तोषाख्योऽलम्प्रत्ययः त्रिगुणः सुखादिगुणत्रयवान् सुखादिगुणत्रांश्च प्रत्ययो बुद्धिपरिणामो हेयपक्षे दुःखपक्षे न्यस्तो मधुविषसम्पृक्तान्नवदित्यर्थः। कैवल्यस्य च सुखत्वम् आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपतयोक्तम्। सुखं दुःखसुखात्यय इति मोक्षशास्त्रे परिभाषणात्; निरुपाधिप्रियत्वस्यैव सुखत्वाच्चेति। यथा वाऽत्र कैवल्ये सुखशब्दो दुःखनिवृत्त्यादिपरतया निर्णीत एवं श्रुतिस्मृत्योरपि निर्णयः, सर्वशास्त्रेष्वेकरूपव्यवहारौचित्यादिति। नन्वेवं कथं सन्तोषसुखस्यानुत्तमत्वं श्रुतिस्मृत्युक्तमुपपद्येत? तत्राह—दुःखरूप इति। दुःखसाधनतया दुःखरूपस्तृष्णाऽऽख्यस्तन्तुर्बन्धकरज्जुस्ततो दृष्टोऽर्थो बन्धरूपो यः सम्यक्क्योद्वेजकस्तस्यापगमात् प्रसन्नं वैषयिकदुःखाकलुषितम् अबाधमक्षयं यावद्बुद्धिस्थायि सर्वेषामेवानुकूलं प्रियमिदं सन्तोषोत्थं प्रधानवशित्वमूलक सुखमुक्तं शास्त्रेष्वित्यर्थः॥ १८ ॥

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

प्रत्यये संयमात्प्रत्ययस्य साक्षात्करणात्ततः परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

तत्त्ववैशारदी

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम्। परप्रत्ययस्य चित्तमात्रस्य साक्षात्करणादिति ॥१९॥

योगवार्त्तिकम्

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ।

व्याचष्टे—**प्रत्यय** इति । प्रत्ययस्य रागादिमत्याः स्वकीयचित्तवृत्तेः संयमेनाश्रयादिरूपैरशेषविशेषैः साक्षात्करणात्ततस्तस्माच्चित्तात् परस्य भिन्नस्य चित्तान्तरस्याप्यशेषविशेषतो ज्ञानं सङ्कल्पमात्रेणैव भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

न च तत्सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वात् ॥ २० ॥

रक्तं प्रत्ययं जानात्यमुष्मिन्नालम्बने रक्तमिति न जानाति। परप्रत्ययस्य यदालम्बनं तद्योगिचित्तेन नालम्बनीकृतम् । परप्रत्ययमात्रं तु योगिचित्तालम्बनीभूतमिति ॥२०॥

तत्त्ववैशारदी

यथा संस्कारसाक्षात्कारस्तदनुबन्धपूर्वजन्मसाक्षात्कारमाक्षिपत्येवं परचित्तसाक्षात्कारोऽपि तदालम्बनसाक्षात्कारमाक्षिपेदिति प्राप्त आह—**न च तत्सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वात्** । सानुबन्धसंस्कारविषयोऽसौ संयमः । अयं तु परचित्तमात्रविषय इत्यभिप्रायः ॥२०॥

योगवार्त्तिकम्

ननु यथा संस्कारसाक्षात्कारे तद्विषयदेशादिकमपि साक्षात्क्रियते किमेवं चित्तान्तरसाक्षात्कारे तद्विषयोऽपि नियमेन साक्षात्क्रियते न वेति जिज्ञासायामाह—**न च तत्[1] सालम्बनमिति** । तत् परचित्तज्ञानं सालम्बनं न नियमेन भवति, तस्य परिचित्तालम्बनस्य संयमविषयेण स्वचित्तेनाविषयीकरणादित्यर्थः । तत्प्रतिपादकशास्त्राभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । न च तत् सालम्बनमित्युक्तं विवृणोति—**रक्तमिति** । तस्येत्यादि हेतुं विवृणोति—**परप्रत्ययस्येति** । उपसंहरति—**परप्रत्ययेति** । तस्मात्परप्रत्ययमात्रं योगिचित्तस्यालम्बनीभूतं न तु परचित्तस्यालम्बनमपीति तुशब्दार्थः ॥ २० ॥

कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासंप्रयोगेऽन्तर्धानम् ॥२१॥

कायस्य रूपे संयमाद् रूपस्य या ग्राह्या शक्तिस्तां प्रतिष्टभ्नाति । ग्राह्यशक्तिस्तम्भे सति चक्षुःप्रकाशासंप्रयोगेऽन्तर्धानमुत्पद्यते योगिनः । एतेन शब्दाद्यन्तर्धानमुक्तं वेदितव्यम् ॥२१॥

---

१. वार्तिककारमतेन एतत् न स्वतन्त्रं सूत्रम् अपि तु पूर्वसूत्रस्यैव भाष्यमिति प्रतिभाति । वैशारद्यनुरोधात्तु पृथक् स्थापितम् ।

तत्त्ववैशारदी

कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासंप्रयोगेऽन्तर्धानम् । पञ्चात्मकः कायः । स च रूपवत्तया चाक्षुषो भवति । रूपेण हि कायश्च तद्रूपं च चक्षुर्ग्रहणकर्मशक्तिमनुभवति । तत्र यदा रूपे संयमविशेषो योगिना क्रियते तदा रूपस्य ग्राह्यशक्तौ रूपवत्कायप्रत्यक्षताहेतुः स्तम्भ्यते । तस्माद् ग्राह्यशक्तिस्तम्भे सत्यन्तर्धानं योगिनः । ततः परकायचक्षुर्जनितेन प्रकाशेन ज्ञानेनासंप्रयोगः चक्षुर्ज्ञानाविषयत्वं योगिनः कायस्येति यावत् । तस्मिन्कर्तव्येऽन्तर्धानं कारणमित्यर्थः ।

एतेनेति । कायशब्दस्पर्शरसगन्धसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे श्रोत्रत्वग्रसनघ्राणप्रकाशासंप्रयोगे तदन्तर्धानमिति सूत्रमूहनीयम् ॥२१॥

योगवार्त्तिकम्

कायरूपसंयमात् तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासंप्रयोगेऽन्तर्द्धानम् । कायस्येति । स्वशरीरस्य रूपे संयमादशेषविशेषतः कारणादिभिः साक्षात्कृते सति संकल्पमात्रेण स्वकीयरूपस्य दृश्यताशक्तिं परचक्षुःसंयोगयोग्यतां प्रतिबध्नाति, ततश्च परचक्षुःप्रकाशैस्तत्किरणैरसंयोगेऽन्तर्धानमुत्पद्यते योगिनः, दिवाऽन्धेनेव केनाप्यसौ न दृश्यत इत्यर्थः । सूत्रकारस्य न्यूनतां परिहरति —एतेनेति । एतेन रूपान्तर्द्धानेन शास्त्रान्तरसिद्धं शब्दाद्यन्तर्द्धानमप्युपलक्षितं वेदितव्यमित्यर्थः । यदा कायस्य शब्दस्पर्शरसगन्धसंयमात्तेषां ग्राह्यशक्तिस्तम्भो भवति तदा श्रोत्रादिसन्निकर्षप्रतिबन्धाद्योगिनः शब्दादिकं बधिरेणेव केनापि न श्रूयत इति भावः ॥ २१ ॥

सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा ॥२२॥

आयुर्विपाकं कर्म द्विविधम्—सोपक्रमं निरुपक्रमं च । तत्र यथार्द्रं वस्त्रं वितानितं लघीयसा कालेन शुष्येत्तथा सोपक्रमम् । यथा च तदेव संपिण्डितं चिरेण संशुष्येदेवं निरुपक्रमम् । यथा वाग्निः शुष्के कक्षे मुक्तो वातेन समन्ततो युक्तः क्षेपीयसा कालेन दहेत्तथा सोपक्रमम् । यथा वा स एवाग्निस्तृणराशौ क्रमशोऽवयवेषु न्यस्तश्चिरेण दहेत्तथा निरुपक्रमम् । तदैकभविकमायुष्करं कर्म द्विविधम्-सोपक्रमं निरुपक्रमं च । तत्संयमादपरान्तस्य प्रायणस्य ज्ञानम् । अरिष्टेभ्यो वेति । त्रिविधमरिष्टमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकं च । तत्राध्यात्मिकं घोषं स्वदेहे पिहितकर्णो न शृणोति, ज्योतिर्वा नेत्रेऽवष्टब्धे न पश्यति । तथाधि-

भौतिकं यमपुरुषान्पश्यति पितॄनतीतानकस्मात्पश्यति। तथाधिदैविकं स्वर्गमकस्मात्सिद्धान्वा पश्यति, विपरीतं वा सर्वमिति। अनेन वा जानात्यपरान्तमुपस्थितमिति ॥ २२ ॥

तत्त्ववैशारदी

सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा।

आयुर्विपाकं च कर्म द्विविधं सोपक्रमं निरुपक्रमं च। यत्खल्वैकभविकं कर्म जात्यायुर्भोगहेतुस्तदायुर्विपाकम्। तच्च किञ्चित्कालानपेक्षमेव भोगदानाय प्रस्थितं दत्तबहुभोगमल्पावशिष्टफलं प्रवृत्तव्यापारं केवलं तत्फलस्य सहसा भोक्तुमेकेन शरीरेणाशक्यत्वाद् विलम्बते तदिदं सोपक्रमम्। उपक्रमो व्यापारस्तत्सहितमित्यर्थः। तदेव तु दत्तस्तोकफलं तत्कालमपेक्ष्य फलदानाय व्याप्रियमाणं कादाचित्कमन्दव्यापारं निरुपक्रमम्। एतदेव निदर्शनाभ्यां विशदयति—**तत्र यथेति**। अत्रैवा तवैशद्याय निदर्शनान्तरं दर्शयति—**यथा वाग्निरिति**। परान्तं महाप्रलयमपेक्ष्यापरान्तो मरणम्। तस्मिन्कर्मणि धर्माधर्मयोः संयमादपरान्तज्ञानम्। ततश्च योगी सोपक्रममात्मनः कर्म विज्ञाय बहून्कायान्निर्माय सहसा फलं भुक्त्वा स्वेच्छया म्रियते। प्रासङ्गिकमाह—**अरिष्टेभ्यो वा**। अरिवत्त्रासयन्तीत्यरिष्टानि त्रिविधानि मरणचिह्नानि। **विपरीतं वा सर्वं** माहेन्द्रजालादिव्यतिरेकेण ग्रामनगरादि स्वर्गमभिमन्यते, मनुष्यलोकमेव देवलोकमिति ॥२२॥

योगवार्त्तिकम्

सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा।

व्याचष्टे—**आयुरिति**। आयुष्करकर्मज्ञानादेव झटित्यझटितिरूपाभ्यामपरान्तस्य मरणस्य ज्ञानं भवति, अतः कर्मणोर्विशेषणमायुर्विपाकमिति। तीव्रवेगेन फलदातृ, यथा कलिकालीनप्रजासु बाल्ययौवनवार्द्धकाद्यवस्थानां झटित्येवारम्भकमायुष्करं कर्मेति। निरुपक्रमं च मन्दवेगेन फलदातृ, यथा सत्यादिकालीनप्रजासु बाल्ययौवनवार्द्धकाद्यवस्थानां विलम्बेनारम्भकम् आयुष्करं कर्मेति। तथा च सोपक्रमस्य साक्षात्करणात् शीघ्रमरणस्य ज्ञानं निरुपक्रमस्य साक्षात्करणाच्च विलम्बेन मरणस्य ज्ञानं भवतीति विभागः। सोपक्रमनिरुपक्रमकर्मणोर्दृष्टान्तमाह—**तत्र यथेत्यादिना**। वितानितं विस्तारितम्, ह्रसीयसा स्वल्पेन। यथाक्रममुभयोरपरं दृष्टान्तद्वयमाह—**यथा वाऽग्निरित्यादिना**। कक्षे तृणे, क्षेपीयसा शीघ्रेण। उपसंहरति—**तदैकेति**। जन्मान्तरभोगस्य कर्मणो ज्ञानं वर्त्तमानदेहस्यापरान्तज्ञानहेतुरत उक्तमेकभविकमिति। भुज्यमानकर्मभिः सहैकभविकमित्यर्थः। सूत्रार्थमाह—**तत्संयमादिति**।

ऐकभविकायुष्करकर्मसंयमात्सोपक्रमादिरूपविशेषावधारणे सति पूर्वान्तापेक्षयाऽपरान्तस्य मरणस्य शीघ्रत्वाशीघ्रत्वरूपैर्ज्ञानं भवति अरिष्टेभ्यो वेत्यर्थः। अरिष्टज्ञानस्यापीदं फलमिति सूत्रे प्रसङ्गादेवोक्तम्, संयमसिद्धीनामेव प्रकृतत्वात्। अरिष्टानि मरणचिह्नानि च योगिना समाध्यवधानार्थमवधारणीयानि। तानि व्याचष्टे—**त्रिविधमिति**। पिहितकर्णः स्वदेहान्तर्घोषं वह्निज्वलनशब्दवच्छब्दविशेषं न शृणोति इत्येकमरिष्टमाध्यात्मिकम्; अवष्टब्धेऽङ्गुल्यादिना भ्रामिते चक्षुषि वह्निकणतुल्यं ज्योतिर्न पश्यति इत्यपरम्; अन्यान्यपि विविधान्यरिष्टानि **वसिष्ठमार्कण्डेयादिभि**रुक्तानि दिनमाससंवत्सरादिभेदैः। मृत्युचिह्नानि संक्षेपत आह—**विपरीतं वा सर्वमिति**। सर्वं श्वासप्रश्वासादिकमिति। **अनेन वा**—अरिष्टेन वेत्यर्थः॥ २२॥

मैत्र्यादिषु बलानि ॥२३॥

मैत्री-करुणा-मुदितेति तिस्रो भावनाः। तत्र भूतेषु सुखितेषु मैत्रीं भावयित्वा मैत्रीबलं लभते। दुःखितेषु करुणां भावयित्वा करुणाबलं लभते। पुण्यशीलेषु मुदितां भावयित्वा मुदिताबलं लभते। भावनातः समाधिर्यः स संयमः, ततो बलान्यवन्ध्यवीर्याणि जायन्ते। पापशीलेषूपेक्षा न तु भावना। ततश्च तस्यां नास्ति समाधिरित्यतो न बलमुपेक्षातः, तत्र संयमाभावादिति ॥२३॥

तत्त्ववैशारदी

मैत्र्यादिषु बलानि। मैत्र्यादिषु संयमान्मैत्र्यादिबलान्यस्य भवन्ति।

तत्र मैत्रीभावनातो बलं येन जीवलोकं सुखाकरोति। ततः सर्वहितो भवति। एवं करुणाबलात्प्राणिनो दुःखाद् दुःखहेतोर्वा समुद्धरति। एवं मुदिताबलाज्जीवलोकस्य माध्यस्थ्यमाधत्ते। वक्ष्यमाणौपयिकं भावनाकारणत्वं समाधेराह—**भावनातः समाधिर्यः स संयमः**। यद्यपि धारणाध्यानसमाधित्रयमेव संयमो न समाधिमात्रं तथापि समाध्यनन्तरं कार्योत्पादात्समाधेः प्राधान्यात्तत्र संयम उपचरितः। क्वचिद्**भावना समाधि**रिति पाठः। तत्र भावनासमाधी समूहस्य संयमस्यावयवौ हेतू भवतः। वीर्यं प्रयत्नः। तेन मैत्र्यादिबलवतः पुंसः सुखितादिषु परेषां कर्तव्येषु प्रयत्नोऽबन्ध्यो भवतीति। उपेक्षौदासीन्यम्। न तत्र भावना नापि सुखितादिवद्ग्राह्यं किञ्चिदस्तीति ॥२३॥

योगवार्त्तिकम्

मैत्र्यादिषु बलानि। मैत्र्यादिषु संयमाद् बलान्यबन्ध्यानि वीर्याणि भवन्ति, परेषु मैत्र्याद्यर्थं प्रयत्नो विफलो न भवतीति यावत्।

तदेतद् व्याचष्टे—मैत्रीकरुणेति। मैत्र्यादित्रयविषयिण्यस्तिस्रो भावनाः संयमा भवन्ति, तत्र सुखितेषु मैत्री, एवंस्वरूपा एवमादिसाधनिकेत्यशेषविशेषैर्मैत्रीं भावयित्वा साक्षात्कृत्य च व्याख्यातं मैत्रीबलं लभत इत्यर्थः। एवं करुणामुदितयोरपि व्याख्येयम्। यद्यपि भावनाशब्दः सूत्रे नास्ति तथाऽपि तन्त्रान्तरानुसारात्स्वयं व्याख्यातः। प्रथमपादोक्तभावनाशब्दवद् अत्राप्युत्पादनार्थमिति भ्रमो मा भूद् इत्येतदर्थं प्रकृते तन्त्रान्तरीयभावनाशब्दस्यार्थं स्वयमाह—भावना समाधिरिति। भाव्यते फलमनेनेति व्युत्पत्त्या भावनाचिन्तनयोरेकार्थतया वेति भावः। ध्यानधारणयोः संग्रहाय पुनराह—यः स संयम इति। यः स पूर्वेषु सूत्रेषु प्रक्रान्त इत्यर्थः। भावनाशब्दोक्तसमाधिना ध्यानधारणयोरपि ग्रहणं तन्त्रान्तर इति भावः। **भावनाऽतः समाधिरिति** पाठे तु अतः सूत्रात् पूर्वाचार्योक्तादत्र भावना समाधिरेवेत्यर्थः। बलशब्दं विवृण्वानः सूत्रार्थमुपसंहरति—ततो बलानीति। ननु प्रथमपादोक्तोपेक्षा कथं मैत्र्यादिष्वित्यत्रादिशब्देन न संगृहीता? तत्राह—पापशीलेष्विति। पापशीलेषु मैत्र्यादिशून्यतारूपम् उपेक्षामात्रं न तु तस्यामभावरूपिण्यामुपेक्षायां प्रतियोगितत्त्वातिरिक्तः कश्चन विशेषोऽस्ति यस्य साक्षात्कारार्थं भावना स्यात्। अतश्च तस्यामुपेक्षायां नास्ति समाधिः संयमोऽपेक्षित इत्यर्थः। शेषं सुगमम्॥ २३॥

बलेषु हस्तिबलादीनि ॥२४॥

हस्तिबले संयमाद् हस्तिबलो भवति। वैनतेयबले संयमाद्वैनतेयबलो भवति। वायुबले संयमाद्वायुबलो भवतीत्येवमादि ॥२४॥

तत्त्ववैशारदी

बलेषु हस्तिबलादीनि। यस्य बले संयमस्तस्य बलं लभत इति ॥२४॥

योगवार्त्तिकम्

बलेषु हस्तिबलादीनि। हस्त्यादिबलेषु संयमाद्धस्त्यादिबलानि भवन्तीत्यर्थः। भाष्यं सुगमम्॥ २४॥

प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् ॥२५॥

ज्योतिष्मती प्रवृत्तिरुक्ता मनसः। तस्या य आलोकस्तं योगी सूक्ष्मे वा व्यवहिते वा विप्रकृष्टे वार्थे विन्यस्य तमर्थमधिगच्छति ॥२५॥

तत्त्ववैशारदी

प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम्। सूक्ष्मे व्यवहिते विप्रकृष्टे वार्थे संयमनं विन्यस्य तमधिगच्छति ॥२५॥

योगवार्त्तिकम्

प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् । व्यवहितमावृतम्, विप्रकृष्टं दूरवर्ति ।

व्याचष्टे—ज्योतिष्मतीति । ज्योतिष्मती बुद्धिपुरुषान्यतासाक्षात्काररूपिणी मनसः प्रवृत्तिः प्रथमपादोक्ता; तस्या य आलोकस्तत्कालीनो यः सत्त्वप्रकाशस्तं योगी सूक्ष्माद्यर्थेषु विन्यस्य च साक्षात्करोतीत्यर्थः । अत्र न्यासमात्रवचनात् तेषु संयमापेक्षा नास्ति, चक्षुर्न्यासमात्रेण घटदर्शनवद्विशुद्धसत्त्वप्रतिसन्धानमात्रेणैव सूक्ष्मादिसाक्षात्कारो भवतीति भावः । परम्परया बुद्ध्यादिविषयकसंयमसाध्यत्वेनैव चास्याः सिद्धेः संयमसिद्धिमध्ये निर्वचनमिति ॥ २५ ॥

भुवज्ञानं सूर्ये संयमात् ॥२६॥

तत्प्रस्तारः सप्तलोकाः । तत्रावीचेः प्रभृति मेरुपृष्ठं यावदित्येवं भूर्लोकः । मेरुपृष्ठादारभ्या ध्रुवाद् ग्रहनक्षत्रताराविचित्रोऽन्तरिक्षलोकः । ततः परः स्वर्लोकः पञ्चविधः, माहेन्द्रस्तृतीयो लोकः, चतुर्थः प्राजापत्यो महर्लोकः । त्रिविधो ब्राह्मः । तद्यथा—जनलोकस्तपोलोकः सत्यलोक इति ।

ब्राह्मस्त्रिभूमिको लोकः प्राजापत्यस्ततो महान् ।
माहेन्द्रश्च स्वरित्युक्तो दिवि तारा भुवि प्रजाः ॥

इति संग्रहश्लोकः ।

तत्रावीचेरुपर्युपरि निविष्टाः षण्महानरकभूमयो घनसलिलानलानिलाकाशतमःप्रतिष्ठा महाकालाम्बरीषरौरवमहारौरवकालसूत्रान्धतामिस्राः । यत्र स्वकर्मोपार्जितदुःखवेदनाः प्राणिनः कष्टमायुर्दीर्घकालमाक्षिप्य जायन्ते । ततो महातलरसातलातलसुतलवितलतलातलपातालाख्यानि सप्त पातालानि । भूमिरियमष्टमी सप्तद्वीपा वसुमती, यस्याः सुमेरुर्मध्ये पर्वतराजः काञ्चनः। तस्य राजतवैदूर्यस्फटिकहेममणिमयानि शृङ्गाणि । तत्र वैदूर्यप्रभानुरागान्नीलोत्पलपत्रश्यामो नभसो दक्षिणो भागः । श्वेतः पूर्वः । स्वच्छः पश्चिमः । कुरण्डकाभ उत्तरः। दक्षिणपार्श्वे चास्य जम्बूः । यतोऽयं जम्बूद्वीपः । तस्य सूर्यप्रचाराद्रात्रिन्दिवं लग्नमिव विवर्तते । तस्य नीलश्वेतशृङ्गवन्त उदीचीनास्त्रयः पर्वता द्विसाहस्रायामाः । तदन्तरेषु त्रीणि वर्षाणि नवनवयोजनसहस्राणि—रमणकं हिरण्मयमुत्तराः कुरव इति । निषधहेमकूटहिमशैला दक्षिणतो द्विसहस्रायामाः । तदन्तरेषु त्रीणि वर्षाणि नवनवयोजन-

सहस्राणि हरिवर्षं किंपुरुषं भारतमिति। सुमेरोः प्राचीना भद्राश्वाः माल्यवत्सीमानः। प्रतीचीनाः केतुमालाः गन्धमादनसीमानः। मध्ये वर्षमिलावृतम्। तदेतद्योजनशतसहस्रं सुमेरोर्दिशि दिशि तदर्धेन व्यूढम्।

स खल्वयं शतसहस्रायामो जम्बूद्वीपस्ततो द्विगुणेन लवणोदधिना बलयाकृतिना वेष्टितः। ततश्च द्विगुणा द्विगुणाः शाककुशक्रौञ्चशाल्मलगोमेधपुष्करद्वीपाः समुद्राश्च सर्षपराशिकल्पाः सविचित्रशैलावतंसा इक्षुरससुरासर्पिर्दधिमण्डक्षीरस्वादूदकाः सप्तसमुद्रपरिवेष्टिता बलयाकृतयो लोकालोकपर्वतपरिवाराः पञ्चाशद्योजनकोटिपरिसंख्याताः। तदेतत्सर्वं सुप्रतिष्ठितसंस्थानमण्डमध्ये व्यूढम्। अण्डं च प्रधानस्याणुरवयवो यथाकाशे खद्योत इति।

तत्र पाताले जलधौ पर्वतेष्वेतेषु देवनिकाया असुरगन्धर्वकिन्नरकिंपुरुषयक्षराक्षसभूतप्रेतपिशाचापस्मारकाप्सरोब्रह्मराक्षसकूष्माण्डविनायकाः प्रतिवसन्ति। सर्वेषु द्वीपेषु पुण्यात्मानो देवमनुष्याः।

सुमेरुस्त्रिदशानामुद्यानभूमिः। तत्र मिश्रवनं नन्दनं चैत्ररथं सुमानसमित्युद्यानानि, सुधर्मा देवसभा, सुदर्शनं पुरम्, वैजयन्तः प्रासादः।

ग्रहनक्षत्रतारकास्तु ध्रुवे निबद्धा वायुविक्षेपनियमेनोपलक्षितप्रचाराः सुमेरोरुपर्युपरि संनिविष्टा दिवि विपरिवर्तन्ते।

माहेन्द्रनिवासिनः षड् देवनिकायाः— त्रिदशा अग्निष्वात्ता याम्यास्तुषिता अपरिनिर्मितवशवर्तिनः परिनिर्मितवशवर्तिनश्चेति। ते सर्वे संकल्पसिद्धा अणिमाद्यैश्वर्योपपन्नाः कल्पायुषो बृन्दारकाः कामभोगिन औपपादिकदेहा उत्तमानुकूलाभिरप्सरोभिः कृतपरिवाराः।

महति लोके प्राजापत्ये पञ्चविधो देवनिकायः—कुमुदा ऋभवः प्रतर्दना अञ्जनाभाः प्रचिताभा इति। एते महाभूतवशिनो ध्यानाहाराः कल्पसहस्रायुषः।

प्रथमे ब्रह्मणो जनलोके चतुर्विधो देवनिकायः—ब्रह्मपुरोहिता ब्रह्मकायिका ब्रह्ममहाकायिका अजरामरा इति। एते भूतेन्द्रियवशिनो द्विगुणद्विगुणोत्तरायुषः।

द्वितीये तपसि लोके त्रिविधो देवनिकायः—आभास्वरा महाभास्वराः सत्यमहाभास्वरा इति। ते भूतेन्द्रियप्रकृतिवशिनो द्विगुणद्विगुणोत्तरायुषः सर्वे ध्यानाहारा ऊर्ध्वरेतस ऊर्ध्वमप्रतिहतज्ञाना अधरभूमिष्वनावृतज्ञानविषयाः।

तृतीये ब्रह्मणः सत्यलोके चत्वारो देवनिकायाः—अच्युताः शुद्ध-

निवासाः सत्याभाः संज्ञासंज्ञिनश्चेति । ते चाकृतभवनन्यासाः स्वप्रतिष्ठा उपर्युपरि स्थिताः प्रधानवशिनो यावत्सर्गायुषः ।

तत्राच्युताः सवितर्कध्यानसुखाः, शुद्धनिवासाः सविचारध्यानसुखाः, सत्याभा आनन्दमात्रध्यानसुखाः, संज्ञासंज्ञिनश्चास्मितामात्रध्यानसुखाः । तेऽपि त्रैलोक्यमध्ये प्रतितिष्ठन्ति । त एते सप्त लोकाः सर्व एव ब्रह्मलोकाः । विदेहप्रकृतिलयास्तु मोक्षपदे वर्तन्त इति न लोकमध्ये न्यस्ता इति । एतद्योगिना साक्षात्करणीयं सूर्यद्वारे संयमं कृत्वा ततोऽन्यत्रापि । एवं तावदभ्यसेद्यावदिदं सर्वं दृष्टमिति ॥ २६ ॥

तत्त्ववैशारदी

भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् । आध्रुवादितो मेरुपृष्ठात् ।

तदेवमनेन संग्रहश्लोकान्तेन संक्षेपतः सप्त लोकानुपन्यस्य विस्तरेणाह—**तत्रावीचेरिति** । घनशब्देन पृथिव्युच्यते । भूमिः स्थानमित्यर्थः । एते महानरका अनेकोपनरकपरिवारा बोद्धव्याः ! एतानेव नामान्तरेणोपसंहरति—**महाकालेति** ।

तस्य सूर्यप्रचारात् रात्रिन्दिवं लग्नमिव विवर्तते । यमेवास्य भागं सूर्यस्त्यजति तत्र रात्रिः । यमेव भागमलङ्करोति तत्र दिनमिति । सकलजम्बूद्वीपपरिमाणमाह—**तदेत द्योजनशतसहस्रम्** । किंभूतं योजनानां शतसहस्रमित्याह—**सुमेरोर्दिशि दिशि तदर्धेन** पञ्चाशद्योजनसहस्रेण व्यूढं संक्षिप्तम् ।

यतोऽस्य मध्यस्थः सुमेरुः समुद्राश्च सर्षपराशिकल्पा इति द्विगुणा द्विगुणा इति संबन्धः । यथा सर्षपराशिर्न व्रीहिराशिरिवोच्छ्रितो नापि भूमिसमस्तथा समुद्रा अपीत्यर्थः । विचित्रैः शैलैरवतंसैरिव सह वर्तन्त इति सविचित्रशैलावतंसा द्वीपाः । तदेतत्सर्वं सद्वीपविपिननगनगरनीरधिमालावलयं लोकालोकपरिवृतं विश्वम्भरामण्डलं ब्रह्माण्डमध्ये व्यूढं संक्षिप्तं सुप्रतिष्ठितं संस्थानं संनिवेशो यस्य तत्तथोक्तम् ।

ये यत्र प्रतिवसन्ति तत्र तान्दर्शयति—**तत्र पाताल** इति ।

सुमेरोः संनिवेशमाह—**सुमेरुरिति** ।

तदेवं भूर्लोकं सप्रकारमुक्त्वा सप्रकारमेवान्तरिक्षलोकमाह—**ग्रहेति** । विक्षेपो व्यापारः ।

स्वर्लोकमादर्शयति—**माहेन्द्रनिवासिन** इति । देवनिकाया देवजातयः । षण्णामपि देवनिकायानां रूपोत्कर्षमाह—**सर्वे संकल्पसिद्धा** इति । संकल्पमात्रादेवैषां विषया उपनमन्ति । वृन्दारकाः पूज्याः । कामभोगिनो मैथुन-

प्रियाः । औपपादिकदेहाः पित्रोः संयोगमन्तरेणाकस्मादेव दिव्यं शरीरमेषां धर्मविशेषातिसंस्कृतेभ्योऽणुभ्यो भूतेभ्यो भवतीति ।

महर्लोकमाह—**महतीति**। **महाभूतवशिनः** यद्यदेतेभ्यो रोचते तत्तदेव महाभूतानि प्रयच्छन्ति । तदिच्छातश्च महाभूतानि तेन तेन संस्थानेनावतिष्ठते । **ध्यानाहारा** ध्यानमात्रतृप्ताः पुष्टा भवन्ति ।

जनलोकमाह—**प्रथम** इत्युक्तक्रमेण । **भूतेन्द्रियवशिन** इति । भूतानि पृथिव्यादीनीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि यथा नियोक्तुमिच्छन्ति तथैव नियुज्यन्ते ।

उक्तक्रमापेक्षया द्वितीयं ब्रह्मणस्तपोलोकमाह—**द्वितीय** इति । **भूतेन्द्रियप्रकृतिवशिन** इति । प्रकृतिः पञ्च तन्मात्राणि, तद्वशिनः । तदिच्छातो हि तन्मात्राण्येव कायाकारेण परिणमन्त इत्यागमिनः । **द्विगुणेति** । आभास्वरेभ्यो द्विगुणायुषो महाभास्वराः । तेभ्योऽपि द्विगुणायुषः सत्यमहाभास्वरा इत्यर्थः । उर्ध्वमित्यूर्ध्वं सत्यलोकेऽप्रतिहतज्ञाना अवीचेस्तु प्रभृत्या तपोलोकं सूक्ष्मव्यवहितादि सर्वं विजानन्तीत्यर्थः ।

तृतीयं ब्रह्मणः सत्यलोकमाह—**तृतीय** इति । अकृतो भवनस्य गृहस्य न्यासो यैस्ते तथोक्ताः । आधाराभावादेव स्वप्रतिष्ठाः । स्वेषु शरीरेषु प्रतिष्ठा येषां ते तथोक्ताः । **प्रधानवशिनः**। तदिच्छातः सत्त्वरजस्तमांसि प्रवर्तन्ते यावत्सर्गायुषः । तथा च श्रूयते —

ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥ इति ।

तदेवं चतुर्णां देवनिकायानां साधारणधर्मानुक्त्वा नामविशेषग्रहणेन धर्मविशेषानाह—**तत्रेति** । अच्युता नाम देवाः स्थूलविषयध्यानसुखाः । तेन ते तृप्यन्ति । शुद्धनिवासा नाम देवाः सूक्ष्मविषयध्यानसुखाः । तेन ते तृप्यन्ति । सत्याभा नाम देवा इन्द्रियविषयध्यानसुखाः तेन ते तृप्यन्ति । संज्ञासंज्ञिनो नाम देवा अस्मितामात्रध्यानसुखाः । तेन ते तृप्यन्ति । त एते सर्वे संप्रज्ञातसमाधिमुपासते । अथासंप्रज्ञातसमाधिनिष्ठा विदेहप्रकृतिलयाः कस्मान्न लोकमध्ये न्यस्यन्त इत्यत आह—**विदेहप्रकृतिलयास्त्विति** । बुद्धिवृत्तिमन्तो हि दर्शितविषया लोकयात्रां वहन्तो लोकेषु वर्तन्ते । न चैवं विदेहप्रकृतिलयाः सत्यपि साधिकारत्व इत्यर्थः । तदेतदासत्यलोकमा चावीचेर्योगिना साक्षात्करणीयं सूर्यद्वारे सुषुम्नायां नाड्याम् । न चैतावतापि तत्साक्षात्कारो भवतीत्यत आह—**एवं तावदन्यत्रापि** । सुषुम्नाया अन्यत्रापि योगोपाध्यायोपदिष्टेषु **यावदिदं सर्वं जगद् दृष्टमिति** । बुद्धिसत्त्वं हि स्वभावत एव विश्वप्रकाशनसमर्थं तमोमलावृतं यत्रैव रजसोद्घाट्यते तदेव प्रकाशयति । सूर्यद्वारसंयमोद्घा-

ट्तिं तु भुवनं प्रकाशयति । न चैवमन्यत्रापि प्रसङ्गः, तत्संयमस्य तावन्मात्रोद्घाटनसामर्थ्यादिति सर्वमवदातम् ।। २६ ।।

योगवार्त्तिकम्

भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् ।

भुवनशब्दार्थं व्याचष्टे—**तत्प्रस्तार** इत्यादिना । भुवनविस्तारः कथ्यत इति शेषः । तत्र चतुर्दशसु लोकेषु व्यक्तेष्वादौ सप्त लोकानाह—**सप्त लोका** इति । लोकान् विभजते—**तत्रेति** । अवीचिर्नाम नरकविशेषः, सर्वलोकानामवस्थानं तदादाय सुमेरुपृष्ठपर्यन्तं भूर्लोकः, मेरुपृष्ठोपलक्षितभूर्लोकस्योपरि ध्रुवपर्यन्तं भुवर्लोकः, तदुपरि क्रमेण पञ्चविधः स्वर्लोकः, एतेन त्रिलोकव्यवस्थाऽपि दर्शिता, पञ्चानां सामान्यतः स्वर्लोकत्वेनैक्यात् । पञ्चानामवान्तरभेदानाह—**माहेन्द्र** इत्यादिना । मोहेन्द्रो लोकः स्वरितिनामको भूर्भुवर्लोकापेक्षया तृतीयः । **एवमुत्तरत्रापि** । उक्तव्युत्क्रमेण सप्तलोकानां संग्रहश्लोकं पठति—**ब्राह्म** इति । जनादित्रिभूमिको ब्रह्मलोकः, ततोऽधः प्रजापतिलोको महान् महरिति नाम, ततोऽधः स्वरितिनामा इन्द्रलोकः, ततोऽधस्तारालोको द्यौरिति भुवरिति चोच्यते, तदधश्च प्रजानां मनुष्याणां लोको भूरितिनामेत्यर्थः ।

इदानीं पृथिव्या अधः स्थितान् सप्त नरकान् भूर्लोकांशतया प्रतिपादयति—**तत्रेति** । तत्र भूर्लोके सर्वनरकाधःस्थितादवीचिनरकादुपर्युपरिस्थिताः षण्महानरकभूमयो घनादीनामुत्तमोत्तम नाम्नः आधारा महाकालादिसंज्ञकास्तिष्ठन्तीत्यर्थः । घनाः शिलाशकलादयः पार्थिवपदार्थाः तमश्चान्धकारः । अत्र महानरकशब्दादन्येऽप्युपनरकाः कुम्भीपाकादयोऽनन्तास्तत्रैव तिष्ठन्तीति प्रतिपादितम् । दुःखवेदनाः दुःखभोगिनः, आक्षिप्य = गृहीत्वा । भूरादिसप्तलोकानुक्त्वा महातलादीनन्यान् सप्तलोकानाह—**ततो महेति** । ततोऽवीचेरध इत्यर्थः । तदेवं चतुर्दश लोका भवन्तीति सूचयति—**भूमिरियमष्टमीति** । अत्र भूमेरष्टमीत्ववचनात्सर्वाधःस्थितान्महातलादुपर्युपरि क्रमेण सप्तपातालानीत्यवगन्तव्यम् । संक्षेपतश्चतुर्दशलोकानुक्त्वा विस्तरेण विवक्षुरादौ भूर्लोकस्य विस्तारमाह—**सप्तद्वीपेति** । **तस्य राजतेति** । पूर्वादिप्रदक्षिणक्रमेणेत्यादिः, दक्षिणभागाकाशस्य वैदूर्यप्रभाव्याप्तताया वक्ष्यमाणत्वात् । श्वेतो रजतवर्णः, स्वच्छः स्फटिकवत्प्रतिबिम्बोद्ग्राही, कुरण्डकं स्वर्णवर्णः पुष्पविशेषः । **दक्षिणेति** । अस्य सुमेरोरुपरि दक्षिणपार्श्वे जम्बूनामा वृक्षः, यतो यन्नाम्ना लवणोदधिवेष्टितो **जम्बूद्वीपो** जम्बूद्वीपनामेत्यर्थः । **तस्येति** । निरन्तरं सूर्येण प्रदक्षिणीकरणात्तस्य सुमेरोरवच्छेदभेदेन रात्रिंदिवं संयुक्तमिव सद्विवर्त्तते भ्रमति, तथा तस्य मेरोरुत्तर-

दिशि नीलाद्यास्त्रयः पर्वताः प्रत्येकं द्विसहस्रयोजनविस्तारास्तिष्ठन्ति, तेषामवकाशेषु त्रीणि वर्षाणि प्रत्येकं नवयोजनसहस्रविस्ताराणि, तत्र नीलगिरिर्मेरुलग्नः नीलस्योत्तरे रमणकं श्वेतस्योत्तरे हिरण्मयं शृङ्गवत उत्तरे समुद्रपर्यन्तमुत्तराः कुरव इत्यर्थः। दक्षिणदिश्यपि संनिवेश एवं बोध्यः। **सुमेरोः प्राचीना** इति। मेरोः पूर्वदिशि तत्संयुक्तो माल्यवान् पर्वतः, तमेव सीमानं कृत्वा समुद्रपर्यन्तं भद्राश्वनामदेशाः, तत्र भद्राश्वनामकमेव वर्षम्; मेरोः पश्चिमदिशि तत्संयुक्तगन्धमादनसीमानः समुद्रपर्यन्ताः केतुमालनामदेशाः, वर्षं चैकमेव केतुमालसंज्ञकमित्यर्थः। **मध्य** इति। छत्राकारसुमेरोरधोभागे वर्षमिलावृतं चतुर्दिक्षु च पर्वताश्छत्रपार्श्वस्थावरणवास इव मेरुपार्श्वेष्वेव संसक्ता इति। तदेव **जम्बूद्वीपस्य नववर्षाणि प्रोक्तानि**। पर्वतैः सह समग्रं जम्बूद्वीपस्य प्रमाणमाह—**तदेतदिति**। तदेतज्जम्बूद्वीपाख्यस्थानं योजनशतसहस्रमितम्। अतश्च सुमेरोश्चतुर्दिक्षु पञ्चाशत्पञ्चाशद्योजनसहस्रेण व्यूढं संक्षिप्तं परिसंख्यातमित्यर्थः। सुमेरुमादायेति शेषः। सुमेरोः परिमाणं च **विष्णुपुराणे** प्रोक्तम् (चतुरशीतिसाहस्रैर्योजनैरस्योच्छ्रायः)—

प्रविष्टः षोडशाधस्तात् द्वात्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः।
मूले षोडशसाहस्रो विस्तारस्तस्य भूभृतः॥
मेरोश्चतुर्दिशस्तत्र नवसाहस्रविस्तृतम्।
इलावृतं महाभाग! चत्वारस्तत्र पर्वताः॥ इति॥

एतेन मेरोः पार्श्वद्वये इलावृतस्याष्टादशसाहस्रतया लक्षप्रमाणता जम्बूद्वीपस्य सिद्धेति।

जम्बूद्वीपस्य वेष्टनं लवणसमुद्रमाह—**स खल्विति**। अत्र—

जम्बूद्वीपं समावृत्य लक्षयोजनविस्तृतः।
मैत्रेय! बलयाकारः स्थितः क्षारोदधिर्बहिः॥

इति **विष्णुपुराणात्** समुद्रस्य द्वीपद्विगुणत्वं पार्श्वद्वयेन बोध्यम्। **ततो द्विगुणा** इति। जम्बूद्वीपाद् द्विगुणः शाकद्वीप इत्यर्थः, शाकाच्च द्विगुणः कुशद्वीपः, एवंक्रमेण वृद्धिः। **समुद्राश्चेति**। स्वस्वद्वीपापेक्षया द्विगुणाः। **समुद्राणां** विशेषणत्रयं सर्षपेत्यादि। सर्षपराशिवन्मध्ये किञ्चिन्मात्रोच्छूनाः, मध्ये तरङ्गबाहुल्यात्, तथा कूलद्वयस्थितैर्विचित्रशैलैरवतंसकल्पैः सहिताः; तथा इक्षुरसादितुल्योदका इत्यर्थः। सप्तद्वीपानां समुद्रादिसहितानां मिलित्वा परिमाणमाह - **सप्तेति**। एते सप्तद्वीपाः सप्तसमुद्राद्बहिःस्थितेन लोकालोकपर्वतेन परिवृताः पञ्चाशद्योजनकोटिपरिमिता इत्यर्थः। अलोकभूमिसहिता

इत्यपि बोध्यम्, समग्रभूगोलस्यैव पञ्चाशत्कोटिपरिमितत्वस्य पुराणेष्ववगमादिति। तदेतदिति। तदेत्सर्वं भूगोलकं सुप्रतिष्ठितमसङ्कीर्णं पञ्चाशत्कोटिपरिमितस्याण्डस्य मध्ये व्यूढं संक्षिप्तम्। इदं च शतकोटिविस्तारमण्डं सप्तावरणसहितमपि प्रकृतेरण्वंश इत्यर्थः। तदुक्तं विष्णुपुराणे प्रकृतिं प्रकृत्य—

अण्डानां तु सहस्राणां सहस्राण्ययुतानि च।
ईदृशानां तथा तत्र कोटिकोटिशतानि च॥ इति॥

सौरे च—

ब्रह्माण्डमेतत्सकलं ब्रह्मणः क्षेत्रमुच्यते।
क्षेत्रज्ञश्च स एवोक्तो विरिञ्चिश्च प्रजापतिः॥
सहस्रकोटयः सन्ति ब्रह्माण्डास्तिर्यगूर्ध्वगाः।
ब्रह्माणो हरयो रुद्रास्तत्र तत्र व्यवस्थिताः॥
आज्ञया देवदेवस्य महादेवस्य शूलिनः।
ब्रह्माण्डानामसंख्यानां ब्रह्मविष्णुहरात्मनाम्॥
उद्भवे प्रलये हेतुर्महादेव इति श्रुतिः॥ इति॥

नारदीये च—

सृष्टिस्थित्यन्तकरणे ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः।
यस्यायुतायुतांशांशास्तद् ब्रह्मेत्यभिधीयते॥ इति॥

न चास्मिन्वाक्ये परमात्मांशत्वमेवाण्डशरीरिणां गम्यते न तु प्रकृत्यंशत्वं ब्रह्माण्डस्येति वाच्यम्, शक्तिशक्तिमतोरंशांशिभावेन शक्त्योरप्यंशांशिभावसिद्धेः, अग्निविस्फुलिङ्गादिश्रौतदृष्टान्तेषु तथा दर्शनात्,

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्।
अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्॥

इति श्रुतेश्चेति।

इदानीं तत्तल्लोकवासिनो देवादीन् कथयति—तत्र पाताल इति। देवसमूहा असुरादयश्च प्रतिवसन्तीत्यर्थः। देवाश्च मनुष्याश्च देवमनुष्याः।

भूर्लोकस्थानुक्त्वा भुवर्लोकस्थानाह—ग्रहनक्षत्रेति। नक्षत्राण्यश्विन्यादिसप्तविंशतिरितराणि क्षुद्रज्योतींषि तारकाः, एते ग्रहादयः सर्वोपरिस्थिते मेढिकाष्ठवन्निश्चलतया स्थितेऽत एव ध्रुवसंज्ञके ज्योतिर्विशेषे वायुरज्ज्वा बद्धा गाव इव हालिकतुल्यचक्रवायोः प्रतिनियतसंचारेण कालविशेषैरवधृतगतयः सुमेरोरुपर्युपरिभावेन सन्निविष्टा भुवर्लोके भ्रमन्तीत्यर्थः। नन्वेवं

सुमेरोरुपरि ज्योतिर्मण्डलस्य भ्रमणे कथं मेरुणा ज्योतिश्चक्रावरणं येन रात्रिदिनव्यवस्थितिरिति चेत् ? न; वृक्षेण सूर्यव्यवधानवद् मेरोरेकपार्श्वस्थ-सूर्यादेः पार्श्वान्तरेण व्यवधानसम्भवादिति ।

स्वर्लोकस्थानाह—माहेन्द्र इति । त्रिदशादयो देवानां जातिभेदाः, कल्पायुषः कल्पो ब्रह्मणो दिनं तदायुषः, संकल्पमात्रेण कर्तुं क्षमाः संकल्प-सिद्धाः, वृन्दारकाः देवाः, औपपादिकदेहाः पित्रोः संयोगं विना क्षणमात्रे-णोत्पद्यमानशरीरा इत्यर्थः ।

महर्लोकस्थानाह—महतीति । महाभूतानां परिणमने स्वतन्त्राः ध्याना-हारा ध्यानत एव तृप्ताः ।

जनलोकस्थानाह—**प्रथम** इति । **भूतेन्द्रियवशिन** इति । इन्द्रियाणां परिणमने स्वातन्त्र्यं पूर्वापेक्षयैषामधिकम् । **द्विगुणेति** । द्विगुणं द्विगुणरूप-मुत्तरमधिकमायुर्येषां तथा । ब्रह्मपुरस्थितानामायुः कल्पसहस्रात् पूर्वोक्ताद् द्विगुणम्, तदुत्तरस्य तद्द्विगुणमेवं क्रमेण वृद्धिरित्यर्थः ।

तपोलोकस्थानाह—**द्वितीय** इति । **ते भूत** इति । भूतेन्द्रिययोः प्रकृते-रहंकारस्यापि वशिन इति पूर्वापेक्षयैषामाधिक्यम् । अत्राहङ्कारेणान्तःकरण-सामान्यग्रहणम्, एतेन स्वेच्छयाऽन्यपरयोर्निर्माणे चित्तोत्पादनादौ समर्था इति । **द्विगुणेति** । पूर्वानुसारेण व्याख्येयम् । **ऊर्ध्वरेतस** इति । प्राणा-यामवशादूर्ध्वमेव रेतांसि सूक्ष्माणि भूत्वा गच्छन्ति न स्खलन्ति संभोगाभावाद् येषां ते तथा, ऊर्ध्वं सत्यलोकादौ ज्ञानमप्रतिहतं शक्यं येषां ते तथा, अधोलोकेषु अनावृतो ज्ञानविषयो येषां ते तथेत्यर्थः ।

सत्यलोकस्थानाह—**तृतीय** इति । आदौ चतुर्णां साधारणानि विशेष-णान्याह—**अकृतेति** । न कृतो भवनन्यासो गृहनिर्माणं यैस्ते तथा, स्वस्मि-न्नेवात्मनि गृहे प्रतितिष्ठन्तीति स्वप्रतिष्ठा आत्मवासाः । **उपर्युपरिस्थिता** इति । अच्युतानामुपरि स्थिताः शुद्धनिवासाः, एवं क्रमेणेत्यर्थः । तथा च सत्यलोकेऽप्यवान्तरलोकभेदाः सन्तीत्याख्यातम् । प्रधानवशिनः प्रकृतौ स्वतन्त्रा ईश्वराः द्विपरार्द्धायुषः ।

तेषां चतुर्णां संज्ञाभेदमवान्तरविशेषं चाह—**तत्राच्युता** इति । अच्युत-संज्ञकाः सवितर्कयोगेनैव सुखिनः, शुद्धनिवासादयोऽप्येवं व्याख्येयाः । तेऽपि चत्वारोऽपि त्रैलोक्यमध्ये चतुर्दशभुवनमध्य एव तिष्ठन्ति न ब्रह्माण्डाद्ब-हिरित्यर्थः । नन्वेवमण्डस्य सर्वजीवसाधारण्यात् कथं ब्रह्माण्डसंज्ञत्याकाङ्क्षा-यामाह—**त एत** इति । त एते सप्त लोका अवान्तरं चतुर्दशधा भिन्नाः, सर्व एवादिपुरुषस्य ब्रह्मणो लोकाः, ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य लिङ्गदेहेन सर्व-

लोकव्यापनात्, पितापुत्रवदंशांशिभावेन सर्वजीवानां ब्रह्माभेदाच्चेति भावः। नन्वसम्प्रज्ञातसुखिनौ यौ विदेहप्रकृतिलयौ **भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानामिति** सूत्रोक्तौ तयोर्लोकः कथं नोक्तः? तत्राह—**विदेहेति**। तेषां मुक्तप्रायत्वादीश्वरकोटित्वाच्च ब्रह्माण्डस्यान्तर्बहिः स्वातन्त्र्येण व्यापारवत्तया शास्त्रे न ते लोकमध्ये लोकवासिजनमध्ये गणिता इत्यर्थः। तदेवं संक्षेपतो भुवनशब्दार्थं व्याख्याय सूत्रवाक्यार्थमाह—**एतद्योगिनेति**। सूर्ये सूर्यद्वारे संयमं कृत्वा योगिनैतद् भुवनं साक्षात्करणीयम्। अत्र योगशास्त्रान्तरदर्शनेन द्वारशब्दः पूरित इत्युन्नीयते। सूर्यद्वारे च ब्रह्मणो लोकद्वारभूतं **सूर्यान्तश्छिद्रम्, स आदित्यमाच्छंति, तस्मै स तत्र विजिहीते, यथा भास्करस्य खम्, तेन स ऊर्ध्वमाक्रमत** इति श्रुतौ, **सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः सपुरुषो ह्यव्ययात्मेति** श्रुतौ च **तद्भाष्यकृता** तथा व्याख्यातत्वात्।

अनन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद्यः स्थितो हृदि।
ऊर्ध्वमेकस्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम्॥
ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन यान्ति परां गतिम्।

इति स्मरणाच्चेति। न केवलं सूर्यद्वारसंयमस्यैव भुवनज्ञानं फलं किं तु योगशास्त्रोक्तसंयमान्तरस्यापीत्यतो रागत्रयार्थम् अन्यत्र संयमेनापि समग्रभुवनं साक्षात्करणीयम् इत्युपदिशति—**ततोऽन्यत्रापीति**। ततः सूर्यद्वारादन्यत्राप्येवं संयमं तावदभ्यसेद् यावदिदं भुवनं दृष्टं भवेदित्यर्थः॥ २६॥

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम्॥२७॥

चन्द्रे संयमं कृत्वा ताराणां व्यूहं विजानीयात्॥२७॥

ध्रुवे तद्गतिज्ञानम्॥१८॥

ततो ध्रुवे संयमं कृत्वा ताराणां गतिं विजानीयात्। ऊर्ध्वविमानेषु कृतसंयमस्तानि विजानीयात्॥२८॥

नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्॥२६॥

नाभिचक्रे संयमं कृत्वा कायव्यूहं विजानीयात्। वातपित्तश्लेष्माणस्त्रयो दोषाः। धातवः सप्त त्वग्लोहितमांसस्नाय्वस्थिमज्जाशुक्राणि, पूर्वं पूर्वमेषां बाह्यमित्येष विन्यासः॥२६॥

कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः॥३१॥

जिह्वाया अधस्तात्तन्तुः। ततोऽधस्तात्कण्ठः। ततोऽधस्तात्कूपः। तत्र संयमात्क्षुत्पिपासे न बाधेते॥३०॥

कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ॥३१॥

कूपादध उरसि कूर्माकारा नाडी। तस्यां कृतसंयमः स्थिरपदं लभते। यथा सर्पो गोधा चेति ॥३१॥

तत्त्ववैशारदी

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम्। ध्रुवे तद्गतिज्ञानम्। नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्। कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः। कूर्मनाड्यां स्थैर्यम्। तत्र तत्र जिज्ञासायां योगिनस्तत्र तत्र संयमः। एवं क्षुत्पिपासानिवृत्तिहेतुः संयमः स्थैर्यहेतुश्च सूत्रपदैरुपदिष्टो भाष्येण च निगदव्याख्यातेन व्याख्यात इति न व्याख्यातः ॥ २७ ॥२८॥ २९॥ ३० ॥ ३१ ॥

योगवार्त्तिकम्

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम्। भाष्यं सुगमम् ॥२७॥

ध्रुवे तद्गतिज्ञानम्।

तारास्वरूपाणि ज्ञात्वैव तासां गतिज्ञानं सम्भवतीत्याशयेन भाष्ये तत इत्युक्तम्। ताराव्यूहज्ञानान्तरमित्यर्थः। भाष्यं सुगमम्। अस्मिन्नेव प्रसङ्गे योगशास्त्रान्तरोक्ताद् भुवर्लोकस्थवस्त्वन्तरसंयमात् सिद्धिं स्वयं पूरयति–ऊर्ध्वेति। ऊर्ध्वविमानेष्वादित्यादिरथेषु कृतः साक्षात्कारपर्यन्तः संयमो येन स तानि विमानानि रथान् जानीयादित्यर्थः। ननु विमाने संयमस्यैव विमानसाक्षात्कारः सिद्धिरत्रोक्ता, साक्षात्कारपर्यन्तस्यैव संयमस्य सर्वत्र सिद्धिकथनात्, संयमानां स्वस्वविषयसाक्षात्कारहेतुतायाः सामान्यत एव सिद्धत्वाच्च ॥२८॥

नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्। शरीरमध्यवर्ति नाभिकन्दरूपं चक्रं कदलीमूलवदादावुत्पन्नं यतः शाखापल्लवादिवच्छिरःपादादिकमवयवजातम् ऊर्ध्वमधश्चाविर्भवति, तस्मिन्नाभिचक्रे संयमात् साक्षात्कृते कायस्थपदार्थव्यूहं वातपित्तत्वगसृगादिरूपं साक्षात्क्रियत इत्यर्थः।

भाष्ये—बाह्यमिति। शुक्रस्य मज्जा बाह्येति, एवमादिरेषां सप्तानां क्रमः, विन्यासः शरीरसंस्थानम् ॥ २९ ॥

कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः।

तन्तोरधस्तादिति। अनेनोपरि छिद्रं वारितम्, कूपादध उरसीत्यागामिभाष्येण चोरःपर्यन्तत्वं कण्ठकूपस्य लप्स्यते। तथा च जिह्वाऽधःस्थस्य तन्तोर्मूलादारभ्य उरःपर्यन्तं छिद्रं कण्ठकूपः कूपाकारश्छिद्रमिति।

तत्रेति। तस्मिन् प्रदेशे संयमादशेषविशेषतः साक्षात्कृते सति क्षुत्पिपासानिवृत्तिरूपा सिद्धिर्भवतीत्यर्थः। एवंविधेषु च संयमेषु भावनाप्रकारो योगशास्त्रविशेषाद् गुरुमुखाच्च प्रत्येतव्यः ॥३०॥

कूर्मनाड्यां स्थैर्यम्।

कूर्माकारेति। कुण्डलितसर्पवदवस्थिततया कूर्माकारं हृदयपुण्डरीकाख्यं नाडीचक्रम्, तत्र कृतसंयमो योगी स्थिरपदं चित्तवृत्तिं लभत इत्यर्थः। नाड्याः कूर्माकारत्वे दृष्टान्तद्वयम् - यथा सर्पो गोधा वेति। कुण्डलित इति शेषः ॥३१॥

मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥३२॥

शिरः कपालेऽन्तश्छिद्रं प्रभास्वरं ज्योतिः, तत्र संयमं कृत्वा सिद्धानां द्यावापृथिव्योरन्तरालचारिणां दर्शनम् ॥३२॥

तत्त्ववैशारदी

मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम्। मूर्धशब्देन सुषुम्ना नाडी लक्ष्यते, तत्र संयम इति ॥३२॥

योगवार्त्तिकम्

मूर्द्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम्।

शिर इति। शिरःकपालमध्येऽन्तश्छिद्रं छिद्रस्यान्तः प्रभास्वरं स्वप्रकाशकं ज्योतिरस्तीत्यादिरर्थः। **शिरःकपालमध्ये छिद्रं प्रभास्वरत्वाज्ज्योतिरिति** प्रामादिकपाठेऽप्ययमेवार्थो लक्षणया कार्यः। शेषं सुगमम् ॥३२॥

प्रातिभाद्वा सर्वम् ॥३३॥

प्रातिभ नाम तारकम्, तद्विवेकजस्य ज्ञानस्य पूर्वरूपम्, यथोदये प्रभा भास्करस्य। तेन वा सर्वमेव जानाति योगी प्रातिभस्य ज्ञानस्योत्पत्ताविति ॥३३॥

तत्त्ववैशारदी

प्रातिभाद्वा सर्वम्। प्रतिभोहः, तद्भवं प्रातिभम्। प्रसंख्यानहेतुसंयमवतो हि तत्प्रकर्षे प्रसंख्यानोदयपूर्वलिङ्गं यदूहजं तेन सर्वं विजानाति योगी। तच्च प्रसंख्यानसंनिधापनेन संसारात्तारयतीति तारकम् ॥३३॥

योगवार्त्तिकम्

प्रातिभाद्वा सर्वम्।

प्रातिभमिति। प्रातिभं स्वप्रतिभोत्थम् अनौपदेशिकं ज्ञानं संसारतरणो-

पायत्वात् तारकमिति **तारकं सर्वविषयमिति** सूत्रे व्याख्यास्यते। तच्च विवेकजस्य वक्ष्यमाणस्य सार्वज्ञ्यस्य पूर्वलिङ्गम्। तत्र दृष्टान्तो यथा सूर्योदयस्य पूर्वलिङ्गं प्रभेति तेन वा प्रातिभज्ञानेन सर्वं पूर्वोक्तमतीतानागतादिसिद्धिपर्यन्तं योगी जानाति पूर्वोक्तान्संयमान् विनाऽपीत्यर्थः। तेनेत्येतद्विवृणोति— **प्रातिभस्य ज्ञानस्योत्पत्ताविति**। द्वारान्तरापेक्षा नास्तीति भावः। यद्यपि **तारकं सर्वविषय**मित्यागामिसूत्रे विवेकजज्ञानमेव प्रातिभं तारकं चेति व्याख्यास्यते तथापि अत्र प्रातिभादिति हेतुवचनात् विवेकजज्ञानस्य पूर्वरूपमेव लक्षणया प्रातिभं तारकं चेति व्याख्येयम्। ननु संयमसिद्धिमध्ये कथं प्रातिभज्ञानजा सिद्धिरुच्यत इति चेत्? न; प्रातिभस्यापि क्षणतत्क्रमादिसंयमादिजन्यतया वक्ष्यमाणत्वेनोक्तसिद्धेरपि परम्परया संयमसिद्धित्वादिति॥ ३३॥

हृदये चित्तसंवित् ॥३४॥

यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म तत्र विज्ञानं तस्मिन्संयमाच्चित्तसंवित् ॥३४॥

तत्त्ववैशारदी

हृदये चित्तसंवित्।

हृदयपदं व्याचष्टे—**यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे**। बृहत्त्वादात्मा ब्रह्म। तस्य पुरं निलयः। तद्धि तत्र विजानाति स्वमिति। दहरं गर्तं तदेव पुण्डरीकमधोमुखं वेश्म मनसः। चित्तसंवेदनत्वे हेतुमाह—**तत्र विज्ञानमिति**। तत्र संयमाच्चित्तं विजानाति स्ववृत्तिविशिष्टम्॥ ३४॥

योगवार्त्तिकम्

संयमस्य क्षुद्रसिद्धय उक्ताः। इदानीं संयमस्य सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरूपां मुख्यां सिद्धिं विवक्षुरादौ तत्संयमहेतुभूतायाश्चित्तसंविदः कारणमाह—

हृदये चित्तसंवित्

हृदयपदं व्याचष्टे—**यदिदमिति**। अस्मिन् ब्रह्मणः परमात्मनो जीवस्य च पुरे शरीरे यदिदं दहरं सगर्त्तं पुण्डरीकाकारं ब्रह्मणो वेश्म तत्र विज्ञानं विज्ञानवृत्तिकमन्तःकरणं ब्रह्मणः सिंहासनकल्पं तिष्ठति। अतस्तस्मिन् हृदयाख्ये वेश्मनि संयमाच्चित्तसाक्षात्कारो भवतीत्यर्थः ॥३४॥

सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थत्वात् स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् ॥३५॥

बुद्धिसत्त्वं प्रख्याशीलं समानसत्त्वोपनिबन्धने रजस्तमसी वशीकृत्य

सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययेन परिणतम्। तस्माच्च सत्त्वात्परिणामिनोऽत्यन्तविधर्मा शुद्धोऽन्यश्चितिमात्ररूपः पुरुषः। तयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः पुरुषस्य, दर्शितविषयत्वात्। स भोगप्रत्ययः सत्त्वस्य परार्थत्वाद् दृश्यः। यस्तु तस्माद्विशिष्टश्चितिमात्ररूपोऽन्यः पौरुषेयः प्रत्ययस्तत्र संयमात्पुरुषविषया प्रज्ञा जायते। न च पुरुषप्रत्ययेन बुद्धिसत्त्वात्मना पुरुषो दृश्यते, पुरुष एव तं प्रत्ययं स्वात्मावलम्बनं पश्यति। तथा ह्युक्तम्--विज्ञातारमरे केन विजानीयात् इति ॥३५॥

तत्त्ववैशारदी

सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थत्वात् स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम्।

यत्र प्रकाशरूपस्यातिस्वच्छस्य नितान्ताभिभूतरजस्तमस्तया विवेकख्यातिरूपेण परिणतस्य बुद्धिसत्त्वस्यात्यन्तिकश्चैतन्यादसंकरस्तत्र कैव कथा रजस्तमसोर्जडस्वभावयोरित्याशयवान्सूत्रकारः सत्त्वपुरुषयोरित्युवाच। इममेवाभिप्रायं गृहीत्वा भाष्यकारोऽप्याह --**बुद्धिसत्त्वं प्रख्याशीलमिति**। न केवलं प्रख्याशीलमात्रम्, अपि तु विवेकख्यातिरूपेण परिणतम्। अतो नितान्तशुद्धप्रकाशतयात्यन्तसारूप्यं चैतन्येनेति संकर इत्यत आह—**समानेति**। सत्त्वेनोपनिबन्धनमविनाभावः संबन्धः, समानं सत्त्वोपनिबन्धनं ययो रजस्तमसोस्ते तथोक्ते। वशीकारोऽभिभवः। असंकरमाह—**तस्माच्चेति**। चकारोऽप्यर्थः। केवलं रजस्तमोभ्यामित्यर्थः। परिणामिन इति वैधर्म्यमपरिणामिनः पुरुषादुक्तम्। प्रत्ययाविशेषः शान्तघोरमूढरूपाया बुद्धेश्चैतन्यबिम्बोद्ग्राहेण चैतन्यस्य शान्ताद्याकाराध्यारोपश्चन्द्रमस इव स्वच्छसलिलप्रतिबिम्बितस्य तत्कम्पात्कम्पनारोपः। भोगहेतुमाह—**दर्शितविषयत्वादिति**। असकृद्व्याख्यातम्। ननु बुद्धिसत्त्वमस्तु पुरुषभिन्नम्, भोगस्तु पुंसः कुतो भिद्यत इत्यत आह—**स भोगप्रत्ययो** भोगरूपः प्रत्ययः सत्त्वस्यातः **परार्थत्वाद् दृश्यो** भोगः। सत्त्वं हि परार्थम्, संहतत्वात्। तद्धर्मश्च भोग इति सोऽपि परार्थः। यस्मै च परस्मा असौ तस्य भोक्तुर्भोगः। अथ वानुकूलप्रतिकूलवेदनीयस्तु सुखदुःखानुभवो भोगः। न चायमात्मानमेवानुकूलयति प्रतिकूलयति वा, स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्। अतोऽनुकूलनीयप्रतिकूलनीयार्थो भोगः। स भोक्तात्मा तस्य दृश्यो भोग इति। **यस्तु तस्मात्परार्थाद्विशिष्ट** इति। परार्थादिति पञ्चम्यन्यपदाध्याहारेण व्याख्याता। स्यादेतत्— पुरुषविषया चेत्प्रज्ञा हन्त भोः पुरुषः प्रज्ञायाः प्रज्ञेय इति प्रज्ञान्तरमेव तत्र तत्रेत्यनवस्थापात इत्यत आह—**न च पुरुषप्रत्ययेनेति**। अयमभिसन्धिः—चित्या जडः प्रकाश्यते, न जडेन चितिः। पुरुषप्रत्ययस्त्वचिदात्मा कथं चिदात्मानं प्रकाशयेत्? चिदात्मा त्वपराधीन-

प्रकाशो जडं प्रकाशयतीति युक्तम्। बुद्धिसत्त्वात्मनेत्यचिद्रूपतादात्म्येन जडत्वमाह। बुद्धिसत्त्वगतपुरुषप्रतिबिम्बालम्बनात्पुरुषालम्बनं न तु पुरुषप्रकाशनात्पुरुषालम्बनम्। बुद्धिसत्त्वमेव तु तेन प्रत्ययेन संक्रान्तपुरुषप्रतिबिम्बं पुरुषच्छायापन्नं चैतन्यमालम्बत इति पुरुषार्थः। अत्रैव श्रुतिमुदाहरति—**तथा ह्युक्तमीश्वरेण विज्ञातारमिति**। न केनचिदित्यर्थः॥ ३५॥

योगवार्त्तिकम्

चित्ते ज्ञाते चित्ताद्विवेकेनात्मसाक्षात्कारो भवतीति क्रमानुसारेणाह—

सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थत्वात्स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम्। सत्त्वाधिक्यात्सत्त्वं बुद्धिः। **परार्थादिति** पञ्चमी चान्यपदमध्याहृत्य व्याकरिष्यति। तथा च बुद्धिपुरुषयोरत्यन्तविधर्मणोः प्रत्ययद्वयाविवेको भोगशब्दार्थः, तयोः प्रत्यययोर्मध्ये परार्थाद्विवेकेन स्वार्थे पौरुषेयप्रत्यये संयमात् साक्षात्कृते सति स्वयमेव पूर्णत्वाद्यशेषविशेषैः पुरुषस्य साक्षात्कारो भवति तादृशसंयमाभावेऽपीत्यर्थः। यद्यपि पौरुषेयः प्रत्ययः पुरुषातिरिक्तो न भवति तथाऽपि दृश्योपरागेण परिच्छिन्नोंश एव प्रत्ययः श्रोत्रादिवत्; पुरुषस्त्वपरिच्छिन्नो महाकाशवद् इत्यनयोर्भेद इत्यतः प्रत्यये साक्षात्कारपर्यन्तसंयमस्यापरिच्छिन्नत्वाद्यंशमात्राधिक्येन फलं पुरुषसाक्षात्कार उक्त इति। नन्वत्र सूत्रे भोगलक्षणस्य किं प्रयोजनमिति चेत्? उच्यते—भोगरूपेणैव बुद्धिपुरुषधर्मयोरविवेकाद् धर्मिणोः सांकर्यमतो भोगमध्य एव तद्धर्मयोर्विवेकाय संयमः कार्य इति प्रतिपादयितुम् अनेन सूत्रेण भोगोऽपि लक्षितः।

तदेतद्व्याख्यातुमादावत्यन्तशब्दस्याभिप्रेतमर्थं प्रकटयति—**बुद्धिसत्त्वमित्यादिना**। अयमर्थः—न केवलं बाह्याद्याकारबुद्ध्या सहासंकीर्णः पुरुषोऽपि तु यद् बुद्धिसत्त्वं प्रख्याशीलतया समानसत्त्वाधीनवृत्तिके रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वपुरुषान्यतासाक्षात्काररूपेण परिणतं भवति, तस्माच्च तस्मादपि प्रकृष्टज्ञानैश्वर्यानन्दादिमयाद् बुद्धिसत्त्वादात्माकारतयाऽऽत्मकल्पात् परिणामिनोऽत्यन्तविधर्मा पुरुषो विशुद्धः परिणामशून्योऽतोऽन्यश्चितिमात्ररूप इति। अत्यन्तशब्दार्थं व्याख्याय भोगप्रतिपादकं सूत्रार्थं व्याचष्टे—**तयोरिति**। तयोर्बुद्धिपुरुषयोरत्यन्तविधर्मणोरपि प्रत्ययाविशेषः प्रत्यययोर्विविच्याग्रहणं भोगः, अगृहीतविवेकौ प्रत्ययाविति यावत्। अयमप्यविवेको बुद्धिधर्म इति स्मर्तव्यम्। तत्र बुद्धेः प्रत्ययः सुखादिमती विषयाद्याकारचित्तवृत्तिः, पुरुषस्य प्रत्ययो बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बावच्छिन्नचैतन्यांशः सुखाद्यात्मकशब्दाद्यनुभवनामा। तयोरविवेके हेतुमाह—**पुरुषस्य दर्शितविषयत्वादिति**। यतो

बुद्ध्या पुरुषे प्रतिबिम्बमर्पितं ततो जपास्फटिकयोरिव धर्मसंकरापत्तेरविवेक इत्यर्थः । तथा च स्मर्यते—

शुद्धोऽप्यात्माऽतिसामीप्याद् दृश्यधर्मान् पृथग्विधान् ।
कर्तृत्वभोक्तृत्वमुखान्मन्यते स्वान्स्ववीक्षितान् ॥
जीवो बहिरितीक्षित्वा स्फुटभिन्नानपि स्वतः ।
नेमान् वेत्त्यन्तरासन्नान् मुखसक्तां मसीमिव ॥

स्फुटभिन्नानपीमानर्थान् जीव ईक्षित्वा स्वस्माद् बहिरिति स न वेत्ति, यत ईक्षणान्यथाऽनुपपत्त्याऽन्तरासन्नान् प्रतिबिम्बितान् । तत्र दृष्टान्तो मुखलग्नां मसीमिवेत्यर्थः । **परार्थादि**त्याद्युत्तरार्धं संयमसिद्धिप्रदर्शकं व्याचष्टे—**स भोगप्रत्यय** इत्यादिना-**जायते** इत्यन्तेन । सोऽविभागापन्न उभयात्मको भोगाख्यः प्रत्ययः सत्त्वस्यांशः परार्थत्वात् परप्रयोजनकत्वाद् दृश्यः, यस्तु तस्मात् परार्थादन्यो विशिष्टः स्वार्थः परस्य बुद्ध्यादेरदृश्यः साक्षाद् दृश्यश्च चैतन्यमात्रः पौरुषेयः पुरुषांशः प्रत्ययः भोगाख्यः; तत्र यथोक्तविवेकेन संयमात्साक्षात्कारपर्यन्तात् पुरुषसाक्षात्कारो भवतीत्यर्थः । अत्रान्यपदाध्याहारः कृतः । तदनेन सूत्रेण भोगापवर्गावपि व्याख्यातौ । स्वयं च मुख्य एव भोगोऽविविक्तप्रत्ययात्मको लोकव्यवहारसिद्धः, विवेकग्रहे सति परकीयसुखादि-साक्षात्कारेऽपि भोगव्यवहारयोगात् । सोऽयं भोगोऽविवेकप्राधान्येन कुत्रचिद् बुद्धेरेवेत्यप्युच्यते, तथा सोऽयं भोगोंऽशभेदेनोभयोरेव भवति । तत्रैव गौणो भोगः **सांख्ये** प्रोक्तः **चिदवसानो भोग** इति । स च पुरुषस्यैव न बुद्धेः, **पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावा**दिति सांख्यवाक्यात् । अन्यस्तु विपाकान्तर्गतो भोगः शब्दाद्याकारवृत्तिश्च बुद्धेरेव, **तावेतौ भोगापवर्गौ बुद्धावेव वर्त्तमानाविति भाष्यात्, स हि तत्फलस्य भोक्तेति** तत्र तत्र **भाष्यकृता** विपाकफलस्य सुखदुःखादेर्भोगान्तरवचनाच्चेति स्मर्त्तव्यम् । ननु पुरुषज्ञानं भवतीत्युक्तम् । तत् पुरुषज्ञानं किं बुद्धिसत्त्वस्य भवति, किं वा पुरुषस्य भवति ? आद्ये बुद्धेरपि चेतनत्वापत्तिः, स्वोक्तपरादृश्यत्वानुपपत्तिश्च; तथा **ते तं न पश्यन्ति स पश्यते तान्** इत्यादिवाक्यशतविरोधश्च; अन्त्ये स्वज्ञेयत्वेन कर्मकर्तृविरोधः, सदैव स्वज्ञानप्रसङ्गश्च, पुरुषस्यापरिणामिचिन्मात्रत्वादिति तामिमामाशङ्कां परिहरति-**न च पुरुषस्येति** । पुरुषाकारप्रत्ययेन बुद्धिसत्त्वधर्मेण पुरुषो न दृश्यते न भास्यते, तस्य जडत्वाद् ; अपि तु पुरुष एव तं प्रत्ययं स्वस्वरूपाकारं पश्यति बुद्ध्यारूढमात्मानं पश्यतीत्यर्थः । स्वस्मिन्प्रतिबिम्बितमिति शेषः । तथा च स्वप्रतिबिम्बितस्वाकारबुद्धिवृत्तिदर्शनमेव पुरुषस्य पुरुषज्ञानम्, यथा स्वप्रतिबिम्बितघटाकारबुद्धिदर्शनमेव पुरुषस्य घटदर्शनमिति । न चात्र कर्मकर्तृविरोधः, कर्मकर्तृविरोधे हि स्वस्मिन् स्वसम्बन्धानुपपत्तिरेव बीजम्,

प्रकाशसम्बन्धस्यैव प्रकाश्यतारूपत्वात्, अनुभवप्राप्त्योरेकार्थत्वाच्च । स च सम्बन्ध एकस्मिन्नपि बिम्बप्रतिबिम्बाख्यरूपभेदेनोपपन्न इति । अथैवमपि परसमवेतक्रियाफलभागित्वरूपं कर्मलक्षणं पुरुषे न घटत इति चेत् ? न; विशिष्टाविशिष्टरूपेण ज्ञातृज्ञेययोर्भेदसत्त्वात्; आत्माकारवृत्त्यवच्छिन्नस्य ज्ञातृत्वात्, केवलस्य ज्ञेयत्वात् । न चैवमेकवृत्त्यवच्छिन्नबुद्धेर्वृत्त्यन्तरावच्छिन्नबुद्धिग्राह्यत्वसम्भवात् पुरुषकल्पना व्यर्थेति वाच्यम्, अनवस्थाऽऽदिदोषैः सूत्रेण निरस्यत्वादिति ।

यत्तु—आधुनिकवेदान्तिब्रुवानुसारेणास्मदीयोऽपि कश्चिद् आत्मनो ज्ञेयत्वाभावमेव वदति तद् यथाश्रुतसूत्र**भाष्य**विरोधादुपेक्षणीयम् । स्वप्रकाशत्वं चात्मनः **चेतनात्मा स्ववेदन** इत्यादिस्मृत्यनुसारात्, शब्दस्य योगार्थपरित्यागानौचित्याच्च, बुद्ध्यादिजडवर्गव्यावृत्तस्तेनैव संभवाच्चेत्यादिकं **ब्रह्ममीमांसायां** प्रतिपादितमस्माभिः । यदपि वृत्तिव्याप्यत्वमात्मनोऽभ्युपेत्य फलव्याप्यत्वं **वेदान्तिब्रुवै**रपलप्यते तदपि मोहादेव; फलव्याप्यत्वस्य सामान्यतो व्यवहारहेतुतायाः क्लृप्तत्वेन चैतन्याख्यफलव्याप्यतां विना चैतन्यव्यवहारानुपपत्तेः । अन्यथा घटादिव्यवहारस्यापि वृत्तिव्याप्यत्वेनैवोपपत्तौ विश्वप्रकाशकतया चैतन्यकल्पनावैयर्थ्यात् । **यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह** इत्यादिवाक्यानि च लौकिकमनआदिवृत्त्यगोचरत्वमेव प्रतिपादयन्ति, **मनसैवानुद्रष्टव्यम्** इत्यातिश्रुत्यन्तरात्,

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति

इत्यादि**श्रुत्या** योगिमनोविषयत्वावगमाच्च । न तु फलव्याप्यत्वं निराकुर्वन्ति; मनआदीनां जडत्वेन फलानाधारत्वात्, फलं विना शास्त्रादीनां ब्रह्मणि प्रमाणत्वादिदोषासम्भवादिति दिक् ।

पुरुषस्यैव स्वज्ञातृत्वमित्यत्र **श्रुतिं** प्रमाणयति—**तथा ह्युक्तमिति** । ईश्वरेणेति शेषः । आत्मा यदि न नित्यज्ञानरूपस्तर्हि केन ज्ञानान्तरेण विज्ञातारमात्मानं लोको विजानीयादित्यर्थः । यद्वा मोक्षकाले बुद्ध्यादिविलयात् केन करणेन तदानीं विज्ञातारमात्मानं पुरुषो विजानीयादित्यर्थः । अत्र हि **श्रुतौ** करणेन पुरुषस्यैव स्वज्ञेयत्वमवगम्यते, अज्ञेयत्वे च विज्ञातारं को विजानीयादित्येवोच्येतेति ।

इयं **श्रुतिः** पुरुषस्य सर्वदैवाज्ञेयत्वं वदतीति कश्चित्, तन्न—**यतो न प्रेत्यसंज्ञाऽस्तीति** पूर्ववाक्येन **याज्ञवल्क्येन** मोक्षकाले ज्ञानस्वरूपोऽपि पुरुषो न जानातीत्युक्तम् अखिलदुःखभोगनिवृत्तिरूपपरमपुरुषार्थमोक्षं प्रदर्शयितुम्, तत्र विरोधं दृष्ट्वा मूढाया **मैत्रेय्या**स्तद्विरोधपरिहारायैवेदं वाक्यं प्रवर्त्तते

न तु पुरुषस्याज्ञेयत्वप्रदर्शनाय; अप्रकृताभिधानप्रसङ्गादिति। ननु भवन्मतेऽपि पराज्ञेयत्वेन कथं मैत्रेय्याः शङ्कापगच्छतीति चेत्? न; यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति पूर्वश्रुत्यैव विरोधस्य परिहृतत्वात्। स्वयं ज्ञानस्वरूपोऽपि सर्वकरणविलयान्मोक्षकाले किमपि न विजानातीति। तत्र च मैत्रेय्या कदाचिदाशङ्क्येत मोक्षकालेऽनभिव्यक्तया आत्मा ज्ञानस्वरूप एव माऽस्त्विति, तत्रोत्तरं वाक्यं प्रवर्त्तते—येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्—विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति। आत्मा यदि ज्ञानस्वरूपो न भवति, तद्विषयकज्ञानान्तरकल्पनेऽनवस्थादिकमिति श्रुतेराशयः ॥ ३५ ॥

ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्ता जायन्ते ॥३६॥

प्रातिभात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टातीतानागतज्ञानम्। श्रावणाद्दिव्यशब्दश्रवणम्। वेदनाद्दिव्यस्पर्शाधिगमः। आदर्शाद्दिव्यरूपसंवित्। आस्वादाद्दिव्यरससंवित्। वार्तातो दिव्यगन्धविज्ञानमिति। एतानि नित्यं जायन्ते ॥३६॥

तत्त्ववैशारदी

स च स्वार्थसंयमो न यावत्प्रधानं स्वकार्यं पुरुषज्ञानमभिनिर्वर्तयति तावत्। तस्य पुरस्ताद्या विभूतीराधत्ते ताः सर्वा दर्शयति—ततः **प्रतिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्ता जायन्ते**। तदनेन योगजधर्मानुगृहीतानां मनःश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानां यथासंख्यं प्रातिभज्ञानदिव्यशब्दाद्यपरोक्षहेतुभावा उक्ताः। श्रोत्रादीनां पञ्चानां दिव्यशब्दाद्युपलम्भकानां तान्त्रिक्यः संज्ञाः श्रावणाद्याः। **सुगमं भाष्यम्** ॥ ३६ ॥

योगवार्त्तिकम्

स्वार्थप्रत्ययसंयमेन पुरुषसाक्षात्कारे जाते सति तल्लिङ्गरूपाणि विवेकजज्ञानस्य च पूर्वरूपाणि प्रातिभाऽद्याः सिद्धयो भवन्ति, ताश्च पुरुषैकाग्रतापरिपन्थित्वेनासम्प्रज्ञातयोगविघ्नभूता एवेति प्रतिपादयितुमादौ ताः प्रदर्शयति—

ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्ता जायन्ते। ततः पुरुषसाक्षात्काराद् मनआदीनां प्रातिभादिसंज्ञिकाः सिद्धयः सामर्थ्यविशेषरूपा भवन्ति, यस्मात्सामर्थ्यान्मनआदिषु व्यवहितादिज्ञानं भवतीत्यर्थः।

अत्र कश्चित्—तत इति तच्छब्देन पुरुषज्ञानं न परामृश्यते, तद्दर्शनप्रत्यनीकत्वादित्यागामिसूत्रभाष्ये पुरुषदर्शनप्रतिबन्धकत्ववचनात्, अपि तु

स्वार्थसंयम एव परामृश्यते; तथा च पूर्वसूत्रोक्तसंयमस्यैवेदं पुरुषज्ञानात्प्राक्तनं सिद्ध्यन्तरमिति, तन्न – एकस्याः पुरुषज्ञानरूपसिद्धेरुक्ततया चकाराद्यभावेन सिद्ध्यन्तराकाङ्क्षाविरहात्, पुरुषज्ञानस्यैव मुख्यतयोपस्थितत्वेन परामर्शौचित्याच्च। अतस्तच्छब्देनात्र पुरुषज्ञानस्यैव परामर्शः। पुरुषसाक्षात्काररूपपुरुषैकाग्रताप्रत्यनीकतया तु **भाष्यकारः** प्रातिभादेरसम्प्रज्ञातसमाधावेवोपसर्गत्वं वक्ष्यतीति। प्रातिभादिशक्तीः स्वकार्यैर्लक्षयति **भाष्यकारः–प्रातिभादिति।** प्रतिभा = उपदेशादिनैरपेक्ष्येण सूक्ष्मादीनां मानसं यथाऽर्थज्ञानम् तत्सामर्थ्यं प्रातिभम्। एवं श्रावणाद्यपि व्याख्येयम्। वेदनाद्यास्तु संज्ञास्त्वक्चक्षुरसनघ्राणानां सामर्थ्येषु बोध्याः। **नित्यमिति।** कामनां विनाऽपि जायन्त इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ॥३७॥

ते प्रातिभादयः समाहितचित्तस्योत्पद्यमाना उपसर्गाः, तद्दर्शनप्रत्यनीकत्वात्। व्युत्थितचित्तस्योत्पद्यमानाः सिद्धयः ॥३७॥

तत्त्ववैशारदी

कदाचिदात्मविषयसंयमे प्रवृत्तस्तत्प्रभावादमूरर्थान्तरसिद्धीरधिगम्य कृतार्थम्मन्यः संयमाद्विरमेदत आह—**ते समाधापुवसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः।** व्युत्थितचित्तो हि ताः सिद्धीरभिमन्यते, जन्मदुर्गत इव द्रविणकणिकामपि द्रविणसंभारम्। योगिना तु समाहितचित्तेनोपनताभ्योऽपि ताभ्यो विरन्तव्यम्। अभिसंहिततापत्रयात्यन्तिकोपशमरूपपरमपुरुषार्थः स खल्वयं कथं तत्प्रत्यनीकासु सिद्धिषु रज्येतेति सूत्र**भाष्य**योरर्थः ॥ ३७ ॥

योगवार्त्तिकम्

समाधौ विघ्नरूपास्वेतासूपेक्षां कृत्वा पुरुषदर्शनाभ्यास एव कर्त्तव्य इत्येतत्प्रतिपादयितुमाह—

ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः। ते प्रातिभादयः समाधिनिष्पत्तावसम्प्रज्ञातरूपायाम् उपसर्गा अन्तरायाः, अतो व्युत्थानापेक्षयैवैते सिद्धयः, पुरुषार्था इत्यर्थः।

भाष्ये—तद्दर्शनेति। तस्य समाहितस्य दर्शनं तद्दर्शनं पुरुषैकाग्र्यम्, तत्प्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

बन्धकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः ॥ ३८ ॥

लोलीभूतस्य मनसोऽप्रतिष्ठस्य शरीरे कर्माशयवशाद् बन्धः प्रतिष्ठेत्यर्थः। तस्य कर्मणो बन्धकारणस्य शैथिल्यं समाधिबलाद्भवति। प्रचारसंवेदनं च समाधिजमेव, कर्मबन्धक्षयात्स्वचित्तस्य प्रचारसंवेदनाच्च योगी चित्तं स्वशरीरान्निष्कृष्य शरीरान्तरेषु निक्षिपति। चित्तं चेन्द्रियाण्यनुपतन्ति। यथा मधुकरराजानं मक्षिका उत्पतन्तमनूत्पतन्ति निविशमानमनुनिविशन्ते, तथेन्द्रियाणि परशरीरावेशे चित्तमनुविधीयन्त इति ॥३८॥

तत्त्ववैशारदी

तदेवं ज्ञानरूपमैश्वर्यं पुरुषदर्शनान्तं संयमफलमुक्त्वा क्रियारूपमैश्वर्यं संयमफलमाह–**बन्धकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः।**

समाधिबलादिति। बन्धकारणविषयसंयमबलात्। प्राधान्यात्समाधिग्रहणम्। प्रचरत्यनेनास्मिन्वेति प्रचारः। चित्तस्य गमागमाध्वानो नाड्यः। तस्मिन्प्रचारे संयमात्तद्वेदनम्, तस्माच्च बन्धकारणशैथिल्यान्न तेन प्रतिबध्यते। अप्रतिबद्धमप्युन्मार्गेण गच्छन्न स्वशरीरादप्रत्यूहं निष्क्रामति। न च परशरीरमाविशति। तस्मात्तत्प्रचारोऽपि ज्ञातव्यः। इन्द्रियाणि च चित्तानुसारीणि परशरीरे यथाधिष्ठानं निविशन्त इति ॥ ३८ ॥

योगवार्त्तिकम्

तदेवं ज्ञानादिरूपाः संयमसिद्धीः प्रदर्श्य क्रियादिरूपा अपि विभूतीः संयमफलान्याह सूत्रजातेन—

बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः।

बन्धशब्दार्थमाह—**लोलीभूतस्येति।** चञ्चलस्वभावस्यात एवाप्रतिष्ठस्यैकत्रानवस्थितस्यापि मनसो धर्माधर्मवशादेव शरीरे या प्रतिष्ठा ज्ञानहेतुः सम्बन्धविशेषः स बन्ध इत्यर्थः। संयमसिद्धित्वोपपादनायाह—**तस्येति।** तस्य कर्मणः शैथिल्यं दृढबन्धनाक्षमता समाधिसामान्यबलाद्भवतीत्यर्थः। तथा च प्रागुक्तकर्मबन्धनानि श्लथयतीति। **प्रचारेति।** अनया नाड्या एवंप्रकारेण चित्तं शरीरे प्रविशति निर्गच्छति चेत्यादिविशेषैश्चित्तगतिसाक्षात्कारः प्रचारसंवेदनम्, तदपि समाधिसामान्यादेव भवतीत्यर्थः। सूत्रवाक्यार्थमाह—**कर्मेति।** कर्मनिमित्तकस्य निर्गमप्रतिबन्धसंयोगविशेषस्य क्षयादित्यर्थः। शेषं सुगमम् ॥ ३८ ॥

उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च ॥३९॥

समस्तेन्द्रियवृत्तिः प्राणादिलक्षणा जीवनम्। तस्य क्रिया पञ्चतयी–

प्राणो मुखनासिकागतिराहृदयवृत्तिः, समं नयनात्समान आनाभिवृत्तिः, अपनयनादपान आपादतलवृत्तिः, उन्नयनादुदान आशिरोवृत्तिः, व्यापी व्यान इति। एषां प्रधानः प्राणः। उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च प्रायणकाले भवति, तां वशित्वेन प्रतिपद्यते ॥३९॥

तत्त्ववैशारदी

उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च।

समस्तेन्द्रियवृत्तिर्जीवनम्। **प्राणादिलक्षणा** प्राणादयो लक्षणं यस्याः सा तथोक्ता। द्वयीन्द्रियाणां वृत्तिर्बाह्याभ्यन्तरी च। बाह्या रूपाद्यालोचनलक्षणा। आभ्यन्तरी तु जीवनम्। स हि प्रयत्नभेदः शरीरोपगृहीतमारुतक्रियाभेदहेतुः सर्वकरणसाधारणः। यथाहुः—

सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या[1] **वायवः पञ्च** इति। तैरस्य लक्षणीयत्वात्तस्य क्रिया कार्यं पञ्चतयी। प्राण आ नासिकाग्रादा च हृदयादवस्थितः। अशितपीताहारपरिणतिभेदं रसं तत्र तत्र स्थाने सममनुरूपं नयन्समानः। आ हृदयादा च नाभेरस्यावस्थानम्। मूत्रपुरीषगर्भादीनामपनयनहेतुरपानः। आ नाभेरा च पादतलादस्य वृत्तिः। उन्नयनादूर्ध्वं नयनाद्रसादीनामुदानः। आ नासिकाग्रादा च शिरसो वृत्तिरस्य। व्यापी व्यानः। एषामुक्तानां प्रधानं प्राणः, तदुत्क्रमे सर्वोत्क्रमश्रुतेः **प्राणमुत्क्रामन्तमनु सर्वे प्राणा उत्क्रामन्ति** इति। तदेवं प्राणादीनां क्रियास्थानभेदेन भेदं प्रतिपाद्य सूत्रार्थमवधारयति—**उदानजयादिति**। उदाने कृतसंयमस्तज्जयाज्जलादिभिर्न प्रतिहन्यते उत्क्रान्तिश्चार्चिरादिमार्गेण भवति प्रायणकाले। तस्मात्तामुत्क्रान्तिं वशित्वेन प्रतिपद्यते। प्राणादिसंयमात्तद्विजये विभूतय एताः क्रियास्थानविजयादिभेदात्प्रतिपत्तव्याः॥ ३९ ॥

योगवार्त्तिकम्

योगशास्त्रोक्तसंयमविशेषेणोदानजयात्सिद्धिमाह—

उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च।

उदानं विवेचयितुं प्राणादीन् पञ्चैव स्वरूपतोऽवान्तरभेदतश्च प्रतिपादयति—**समस्तेति**। जीवननाम्नी सर्वेन्द्रियाणां वृत्तिः प्राणनापाननादिरूपेत्यर्थः। अत्रेन्द्रियशब्देन स्थूलसूक्ष्मोभयपरतया करणमात्रग्रहणम्। समस्तशब्दोऽपि सामान्यवचनः,

---

१. सांख्यकारिकाव्याख्यायान्तु मिश्रैरन्तःकरणस्यैव त्रिविधस्य सामान्या वृत्तिः जीवनमुक्तमिति विवेचनीयम्।

सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च
इति सांख्ये दर्शनात्। तेन सुषुप्तौ चक्षुराद्युपरमेऽपि प्राणादिवृत्तयो जीवनयोनियत्नवशादन्तःकरणस्यैव भवन्ति निद्रावृत्तिवदिति। न चैवं चित्तमात्रस्यैव लाघवात्प्राणादिवृत्तिकत्वमस्त्विति वाच्यम्, चक्षुराद्युपचयापचयाभ्यां प्राणानामुपचयापचयदर्शनात्। अथ वा सुषुप्तेऽगीन्द्रियाणां ज्ञानकर्मलक्षणवृत्त्योरेव प्रतिषेधात् प्राणनादिवृत्तिसत्त्वेऽप्यक्षतिः। ननु बाह्यवायुभिरन्तःप्राणानां समानलक्षणत्वाद् वायुसंस्थानविशेषा एव प्राणाः सन्तु, किमर्थं करणानामपि वायुतुल्यः क्रियाऽऽदिः कल्प्यत इति चेत्? न; **प्राणाच्छ्रद्धां खं वायु**रित्यादिश्रुतिषु वायोः प्राणकार्यत्वश्रवणात्, **न वायुक्रिये पृथगुपदेशा**दिति ब्रह्मसूत्रे वायुतत्सञ्चाराभ्यामतिरेकस्य प्राणेऽवधारणाच्च। श्रुतिस्मृत्यनुगृहीता युक्तिश्चात्रास्ति—यदि करणप्राणौ भिन्नौ स्यातां तदा करणवियोगेऽपि मृतदेहवत् कदाचित् प्राणा अपि तिष्ठेयुः। किं चान्तःकरणस्य शोकादिना प्राणस्य कम्पादिर्दृश्यते, तत्र लाघवात्सामानाधिकरण्येनैव कार्यकारणभावो युक्तोऽन्यधर्मेणान्यपरिणामेऽतिप्रसङ्गाद्; अदृष्टकल्पनाऽऽपत्तेश्च। अपि च लिङ्गशरीरस्य देहशृङ्खलया बन्ध एव कर्मादीनां हेतुत्व कल्प्यते न तु वायुबन्धनेऽपि, गौरवात्; उद्गारादिवायूनां जीवदेहपरित्यागदर्शनाच्च; वायुगतवैजात्यादिकल्पनायां चातिगौरवादिति। लिङ्गशरीरस्योर्ध्वाधःसञ्चारादुत्पद्यमानेन वायुना सहाविवेकात्तु तप्तायःपिण्डवत्प्राणेषु वायुव्यवहारः। अनेनैव व्यवहारेण सांख्येऽपि **प्राणाद्या वायवः पञ्चे**त्युक्तम्। अपि च श्रुतिस्मृत्योः करणप्राणयोः भेदव्यवहारो वृत्तिभेदादेव मन्तव्यः। ऊर्ध्वाधोगतिलक्षणाः करणानां परिणामभेदाः प्राणा इत्युच्यन्ते, तत्र च वायुरधिष्ठात्री देवता **सूर्यश्चक्षुर्भूत्वा** प्राण इत्यादिश्रुतेः; ज्ञानादिहेतुपरिणामास्तु करणान्युच्यन्त इति विभागः। अतो देवतया सहाभेदादपि सूर्यश्चक्षुरितिवद् वायुः प्राण इति व्यवहारो युक्त इति।

कश्चित्तु—अत्र प्राणादिजीवनशब्दाभ्यां प्राणनादिनामकवायुक्रियाविशेषहेतुः प्रयत्नभेद एवोक्तः, स च करणनिष्ठ इति **भाष्यार्थ**माह—तन्न, विवरण**भाष्ये** प्राणादीनां गत्यादिवचनस्य विरोधाद्, अत्रापि **सांख्यकारिकाब्रह्ममीमांसैक**वाक्यत्वौचित्यात्, वायोः प्राणत्वस्य क्वापि दर्शने सूत्रकारानुक्तत्वाच्च। अत एव च लिङ्गशरीरमध्ये प्राणा न गण्यन्ते, करणेऽप्रवेशादिति। **तस्येति**। तस्य करणसामान्यस्य साधारणी क्रिया पञ्चतयी क्रियोपलक्षितपरिणामभेदः पञ्चतय इत्यर्थः। **समुन्नयनादिति**। सममनुरूपं नाडीषु रसानां नयनात्समानः। अस्य च हृदयान्नाभिपर्यन्तं वृत्तिः।

अपेति । मूत्रपुरीषगर्भादीमामपसरणहेतुरपानः, अस्यानाभेः पादतलपर्यन्तं वृत्तिः । **उन्नयनादिति** । ऊर्ध्वगतिप्रदत्वात् रसाद्यूर्ध्वनयनाच्चोदानः, अस्य च मुखनासिकाऽऽदिकमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं वृत्तिः । **व्यापीति**। सर्वदेह-व्यापिवृत्तिको बलवत्कर्महेतुर्व्यानः । ननु सर्वेषां वृत्तिभेदात् कथं पञ्च प्राणा इत्युच्यन्ते ? तत्राह—**एषामिति** । प्राणो यदश्नाति पिबति तेनैवान्येषां धारणं भवतीति कृत्वैतेषां प्राणो मुख्यः । अतो मुख्यस्य नामादिभिर्गौणानां व्यवहारो राजानुगतेषु राजव्यवहारवदिति भावः । तदेवमुदानं व्याख्याय सूत्रं व्याचष्टे—**उदानजयादि**ति । उदानसंयमादन्यसंयमाद्वोदानवायोः स्वाय-त्ततायां सत्यां जलपङ्ककण्टकादीनाम् उपरि सञ्चरतोऽपि तेष्वसङ्गो भवति तैर्विकारहेतुः संयोगो न भवति, तथाऽर्चिरादिमार्गे गमनाय स्वेच्छयोत्क्रान्ति-र्भवतीत्यर्थः । प्रसङ्गादाह—**तामिति** । तामूर्द्ध्वमुत्क्रान्तिमुदानवशित्वं विना न लभत इत्युदानज यीत्यादिरर्थः ॥ ३९ ॥

समानजयाज्ज्वलनम् ॥ ४० ॥

जितसमानस्तेजस उपध्मानं कृत्वा ज्वलति ॥४०॥

तत्त्ववैशारदी

समानजयाज्ज्वलनम् । तेजसः शारीरस्योपध्मानमुत्तेजनम् ॥ ४० ॥

योगवार्त्तिकम्

समानजयाज्ज्वलनम् । संयमविशेषजात्समानजयात् ज्वलनं भवतीत्यर्थः ।
भाष्ये—उपध्मानम् उत्तेजनं कृत्वा ज्वलति सतीवत्स्वशरीरं दहतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रोत्राकाशयोः संबन्धसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रम् ॥४१॥

सर्वश्रोत्राणामाकाशं प्रतिष्ठा सर्वशब्दानां च । यथोक्तम्—तुल्यदेश-श्रवणानामेकदेशश्रुतित्वं सर्वेषां भवतीति । तच्चैतदाकाशस्य लिङ्गम् अनावरणं चोक्तम् ।

तथाऽमूर्तस्यानावरणदर्शनाद्विभुत्वमपि प्रख्यातमाकाशस्य । शब्द-ग्रहणानुमितं श्रोत्रम् , बधिराबधिरयोरेकः शब्दं गृह्णात्यपरो न गृह्णातीति । तस्माच्छ्रोत्रमेव शब्दविषयम् । श्रोत्राकाशयोः संबन्धे कृतसंयमस्य योगिनो दिव्यं श्रोत्रं प्रवर्तते ॥ ४१ ॥

तत्त्ववैशारदी

स्वार्थसंयमादन्वाचयशिष्टं श्रावणाद्युक्तम् । सम्प्रति श्रावणाद्यर्थादेव संयमाच्छ्रावणादि भवतीत्याह—**श्रोत्राकाशयोः संबन्धसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रम्** ।

संयमविषयं श्रोत्राकाशयोः संबन्धमाधाराधेयभावमाह—सर्वश्रोत्राणामाहङ्कारिकाणामप्याकाशं कर्णशष्कुलीविवरं प्रतिष्ठा तदायतनं श्रोत्रम्, तदुपकारापकाराभ्यां श्रोत्रस्योपकारापकारदर्शनात्। शब्दानां च श्रोत्रसहकारिणां पार्थिवादिशब्दग्रहणे कर्तव्ये कर्णशष्कुलीसुषिरवर्ति श्रोत्रं स्वाश्रयनभोगतासाधारणशब्दमपेक्षते। गन्धादिगुणसहकारिभिर्घ्राणादिभिर्बाह्यपृथिव्यादिवर्तिगन्धाद्यालोचनं कार्यं दृष्टम्। आहङ्कारिकमपि घ्राणरसनत्वक्चक्षुःश्रोत्रं भूताधिष्ठानमेव, भूतोपकारापकाराभ्यां घ्राणादीनामुपकारापकारदर्शनादित्युक्तम्। तच्चेदं श्रोत्रमाहङ्कारिकमयःप्रतिममयस्कान्तमणिकल्पेन वक्तृवक्त्रसमुत्पन्नेन वक्त्रस्थेन शब्देनाकृष्टं स्ववृत्तिपरम्परया वक्तृवक्त्रमागतं शब्दमालोचयति। तथा च दिग्देशवर्तिशब्दप्रतीतिः प्राणभृन्मात्रस्य नासति बाधकेऽप्रमाणीकृता भविष्यतीति। तथा च पञ्चशिखस्य वाक्यम्—**तुल्यदेशश्रवणानामेकदेशश्रुतित्वं सर्वेषां भवतीति।** तुल्यदेशानि श्रवणानि श्रोत्राणि येषां चैत्रादीनां ते तथोक्ताः। सर्वेषां श्रवणान्याकाशवर्तीनीत्यर्थः। तच्च श्रोत्राधिष्ठानमाकाशं शब्दगुणतन्मात्रादुत्पन्नं शब्दगुणकं येन शब्देन सहकारिणा पार्थिवादीन् शब्दान्गृह्णाति। तस्मात्सर्वेषामेकजातीया श्रुतिः शब्द इत्यर्थः। तदनेन श्रोत्राधिष्ठानत्वमाकाशस्य शब्दगुणत्वं च दर्शितमिति। तच्चैकदेशश्रुतित्वमाकाशस्य लिङ्गम्। स ह्येकजातीया शब्दव्यञ्जिका श्रुतिर्यदाश्रया तदेवाकाशशब्दवाच्यम्। न हीदृशीं श्रुतिमन्तरेण शब्दव्यक्तिः। न चेदृशी श्रुतिः पृथिव्यादिगुणः, तस्य स्वात्मनि व्यंग्यव्यञ्जकत्वानुपपत्तेरिति। अनावरणं चाकाशलिङ्गम्। यद्याकाशं नाभविष्यदन्योन्यसंपिण्डितानि मूर्तानि न सूचीभिरप्यभेत्स्यन्त। ततश्च सर्वैरेव सर्वमावृतं स्यात्। न च मूर्तद्रव्याभावमात्रादेवानावरणम्, अस्याभावस्य भावाश्रितत्वेन तदभावेऽभावात्। न च चितिशक्तिस्तदाश्रया भवितुमर्हति, अपरिणामितयावच्छेदकत्वाभावात्। न च दिक्कालादयः पृथिव्यादिद्रव्यव्यतिरिक्ताः सन्ति। तस्मात्तादृशः परिणतिभेदो नभस एवेति सर्वमवदातम्।

अनावरणे चाकाशलिङ्गे सिद्धे यत्र यत्रानावरणं तत्र तत्र सर्वत्राकाशमिति सर्वगतत्वमप्याकाशस्य सिद्धमित्याह—**तथाऽमूर्तस्येति**। श्रोत्रसद्भावे प्रमाणमाह—**शब्दग्रहणेति**। क्रिया हि करणसाध्या दृष्टा। यथा छिदादिर्वास्यादिसाध्या। तदिह शब्दग्रहणक्रिययापि करणसाध्यया भवितव्यम्। यच्च करणं तच्च श्रोत्रमिति। अथास्याश्चक्षुरादय एव कस्मात्करणं न भवन्तीत्यत आह—**बधिराबधिरयोरिति**। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधारणम्। उपलक्षणं

चैतत्। त्वग्वातयोश्चक्षुस्तेजसो रसनोदकयोर्नासिकापृथिव्योः संबन्धसंयमाद्दिव्यत्वगाद्यप्यूहनीयम्॥ ४१॥

योगवार्त्तिकम्

श्रोत्राकाशयोः संबन्धसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रम्।

आदावाकाशशब्दार्थं तत्र प्रमाणं च दर्शयति—**सर्वश्रोत्राणामिति।** यद्यपीन्द्रियाण्याहंकारिकाण्येव न भौतिकानि; इन्द्रियाणां प्रकाशात्मकतया प्रकाशात्मकान्तःकरणोपादानकत्वस्यैवौचित्यात्, तथाऽप्याकाशाश्रिततयाऽऽकाशप्रतिष्ठत्वं यथाऽन्नाश्रिततया मनसोऽन्नमयत्वमिति। एतेनान्येषामपीन्द्रियाणां भौतिकत्वं-श्रुतिस्मृत्युदितं व्याख्यातम्, तत्तद्भूतसंसृष्टतयेन्द्रियोत्पत्त्या तत्तद्भूतेभ्य एव तत्तदिन्द्रियाभिव्यक्तेः। अत एव दिगात्मकाकाशादीनि पृथिवीपर्यन्तानि पञ्च श्रोत्रादिदेवाः श्रूयन्त इति। शब्दानां चाकाशोपादानत्वमेवास्ति। तथा च श्रोत्रशब्दयोराश्रय आकाशमित्यर्थः। श्रोत्राणामाकाशाश्रयत्वे **पूर्वाचार्यसम्मतिमाह–यथोक्तमिति।** कालभेदेन तुल्यदेशानि श्रावणाख्यज्ञानानि येषां पुंसां तेषामेकश्रुतित्वमेकदेशावच्छिन्नश्रोत्रकत्वं तत्तत्काले भवतीत्यर्थः। स चैको देश आकाशमेवेति भावः। आकाशे प्रमाणमप्याह—**तच्चैतदिति।** तच्चैतत् श्रोत्रं शब्दश्चाकाशस्य लिङ्गमनुमापकम्। न हि सूक्ष्ममिन्द्रियमनाश्रयं स्थातुमर्हति गन्धवत्, कर्णशष्कुली च न तस्याधारो लोकान्तरगमनादिकाले कर्णशष्कुल्यभावात्, कर्णविवरपिधानेऽपि शब्दश्रवणप्रसङ्गाच्च। न च विवरपिधाने सति शब्दा एव श्रोत्रे न गच्छन्तीति वाच्यम्, भित्त्यादिवत् कर्णच्छिद्रस्थद्रव्याणामपि शब्दागमनाप्रतिबन्धकत्वात्। नापि शून्यमाधारोऽभावानभ्युपगमात्, अभावस्य भावाधारत्वासंभवाच्च। नापि कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नः पुरुषादिराधारः, विवरपिधानेऽपि तदवच्छेदेन चैतन्याद्यभिव्यक्त्या पुरुषादेरनावृततया शब्दग्रहणप्रसङ्गात्। तस्मात् पिधानयोग्यमेकं द्रव्यं श्रोत्राधारतयाऽपेक्षितम्, तच्च परिशेषात् कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभ एव श्रोत्रगोलकतया सिद्ध्यतीति भावः। शब्दाधारतायामप्येवं परिशेषः कर्त्तव्यः। तथा हि—अवकाशस्य शब्दकारणत्वं तावत् सर्वसिद्धम्। 'अवकाशश्च नावरणाभावमात्रम्, अभावस्य भावानाधारत्वाद्; अन्यथा सर्ववस्तूनामभावमात्रमूलकत्वापत्तेः। नापि पुरुषादिः, तेषां स्वस्वव्यापाराप्रच्यवेनावकाशासंभवात्; आवृतत्वाभिमतदेशेऽपि शब्दाद्युत्पत्तिप्रसङ्गाच्च। नापि वायुः, द्रव्यान्तरपूरितेऽपि वेणवादौ वायुसंयोगेन शब्दप्रसङ्गात्। न च छिद्रवायुसंयोगोऽपि शब्दकारणम्, तथा सति संयोगाधारतया छिद्रस्य

द्रव्यत्वसिद्धौ तस्यैव शब्दाश्रयत्वं युक्तम्, शब्दोत्पत्तावकाशस्यैवाधिक्येनोपयोगदर्शनादिति। तस्मादावरणीयतयाऽऽकाशद्रव्यं सिद्धतीति। अनावरणं चाकाशस्य लिङ्गं पूर्वाचार्यैरुक्तमित्याह—अनावरणं चेति। अनावरणमवकाशः। यदि हि अवकाशरूपमाकाशं न स्यात् तदा मूर्त्तद्रव्येषु स्थाल्यादिष्वन्तस्तेजआदिप्रवेशो न स्यात्। अथाभाव एवावकाशस्तह्य भावस्य भावाश्रितत्वनियमेनाकाशसिद्धेः, अस्माभिरभावानभ्युपगमाच्च। आत्मादिश्चावकाशो न संभवति; आवरणासंभवादित्युक्तमिति। आकाशस्य विभुत्वमपि प्रसङ्गात्साधयति – तथेति।

मूर्त्तत्वं परिच्छिन्नत्वम्, अनावरणमनावृतत्वम्, असमानदेशत्वमिति यावत्। तथा चान्यत्र पृथिवीजलादिस्थले मूर्त्तस्य परिच्छिन्नस्य मूर्त्तान्तरासमानदेशत्वदर्शनाद् घटादिसमानदेशकस्याकाशस्य विभुत्वं सिद्धयति, आकाशस्य परिच्छिन्नत्वे मूर्त्तयोः[1] समानदेशताविरोधादित्यर्थः। क्वाचित्कस्तु तथा मूर्त्तस्यापीत्यपिशब्दः प्रामादिकोऽर्थासंभवात्। आकाशस्य विभुत्वे च आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इति श्रुत्यादयः प्रमाणमिति।

नन्वाकाशस्य विभुत्वे कथं[2] कार्यत्वं घटते, कथं वाऽऽगामिभाष्येऽप्याकाशपरमाणुकथनमिति चेद्? उच्यते—आकाशं ह्यन्तःकरणवद् वैशेषिकाणां पृथिव्यादिवत् कार्यकारणरूपेण द्विविधम्–तत्र कारणाकाशं तमोगुणविशेषतयैव व्यवह्रियते, तदानीमाकाशताव्यञ्जकशब्दादिविशेषगुणाभावात् कारणपृथिव्यादिवत्। तच्च कारणाकाशं गुणान्तरोपसंसृष्ट सदंशत आदौ शब्दजननयोग्यार्थरूपेण परिणमते, क्षीराब्धिरिवामृतमथनेंऽशतो दधिरूपेण। ततश्चाणुसंघातेन पृथिवीवदेव महाभूताकाशमहङ्कारापेक्षया परिच्छिन्नं वायोरावरणमुपपद्यत इति। एतेनान्तःकरणोत्पत्तिरपि व्याख्याता। इत्थमपि श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं प्रकृते कार्यकारणरूपत्वमवगन्तव्यम्। आकाशं प्रसाध्य श्रोत्रे प्रमाणं दर्शयति—शब्दग्रहणानुमितमिति। तदेव विवृणोति—बधिरेति। एतेन चक्षुरादिष्वप्यन्वयव्यतिरेकौ प्रमाणमिति सूचितम्, अन्तःकरणे तु स्मृत्याद्यन्वयव्यतिरेकौ प्रमाणमिति। इदानीं सूत्रं योजयति—श्रोत्रेति। सबन्धश्चास्माभिर्व्याख्यातः। उपलक्षणं चैतत् त्वग्वातयोश्चक्षुस्तेजसो रसनोदकयोर्घ्राणपृथिव्योः संबन्धसंयमाद्दिव्य त्वगादीत्यपि बोध्यम्। दिव्यत्वं च तन्मात्रादिसूक्ष्म-

१. परिच्छिन्नपरिमाणत्वेन आकाशस्य मूर्त्तत्वे सति तस्य घटादिसमानदेशकत्वं न स्यादिति तात्पर्यम्।

२. विभुत्वस्य नित्यत्वव्याप्यत्वाद्विभुत्वे कार्यत्वानुपपत्तिरिति भावः।

गोचरसंयमनैरपेक्ष्येण स्वभावादेव तन्मात्रादिरूपसूक्ष्मशब्दादिग्राहकत्वमिति ॥४१॥

कायाकाशयोः संबन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम् ॥ ४२ ॥

यत्र कायस्तत्राकाशं तस्यावकाशदानात् कायस्य, तेन संबन्धः प्राप्तिः। तत्र कृतसंयमो जित्वा तत्संबन्धं लघुषु वा तूलादिष्वापरमाणुभ्यः समापत्तिं लब्ध्वा जितसंबन्धो लघुर्भवति। लघुत्वाच्च जले पादाभ्यां विहरति, ततस्तूर्णनाभितन्तुमात्रे विहृत्य रश्मिषु विहरति। ततो यथेष्टमाकाशगतिरस्य भवतीति ॥ ४२ ॥

तत्त्ववैशारदी

कायाकाशयोः संबन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम्। कायाकाशसंबन्धसंयमाद्वा लघुनि वा तूलादौ कृतसंयमात्समापत्तिं चेतसस्तत्स्थतदञ्जनतां लब्ध्वेति। सिद्धिक्रममाह--**जल** इति ॥ ४२ ॥

योगवार्त्तिकम्

कायाकाशयोः संबन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम्। चकारोऽत्र विकल्पार्थकः।

कीदृशः संबन्ध इत्याकाङ्क्षायामाह—**यत्रेति**। यत्रासनादौ शरीरं तिष्ठति तत्र शरीरावच्छेदेनाप्याकाशं तिष्ठति। तत्र हेतुः—**तस्याकाशस्यावकाशदातृत्वादिति**। अतः कायस्याकाशेन संबन्धः प्राप्तिरूपो व्यापनमिति यावद् इत्यर्थः। **तत्रेति**। तत्र संबन्धे कृतसंयमः तत्संबन्धं जित्वा साक्षात्कारेण स्वेच्छाऽधीनं कृत्वा लघुर्भवतीत्यागामिनाऽन्वयो भविष्यति। द्वितीयहेतुं व्याचष्टे-**लघुषु** वेत्यादिना-**जितसंबन्ध** इत्यन्तेन। समापत्तिं तत्स्थतदञ्जनताम्। जितसंबन्धः स्वायत्तीकृतकायाकाशसंबन्ध इत्यर्थः। आकाशगतावुपायद्वयसाधारणं क्रममाह—**लघुरित्यादिना**। प्रथमं लघुर्भवति, ततो लघुतया जले पृथिव्यामिव पद्भ्यां संचरतीत्यादिः क्रम इत्यर्थः। सुगममन्यत् ॥४२॥

बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः ॥ ४३ ॥

शरीराद्बहिर्मनसो वृत्तिलाभो विदेहा नाम धारणा। सा यदि शरीरप्रतिष्ठस्य मनसो बहिर्वृत्तिमात्रेण भवति सा कल्पितेत्युच्यते। या तु शरीरनिरपेक्षा बहिर्भूतस्यैव मनसो बहिर्वृत्तिः सा खल्वकल्पिता। तत्र कल्पितया साधयन्त्यकल्पितां महाविदेहामिति, यथा पर-

शरीराण्याविशन्ति योगिनः ततश्च धारणातः प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य यदावरणं क्लेशकर्मविपाकत्रय-रजस्तमोमूलं तस्य च क्षयो भवति ॥ ४३ ॥

तत्त्ववैशारदी

अपरमपि परशरीरावेशहेतुं संयमं क्लेशकर्मविपाकक्षयहेतुमाह—
बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः ।

विदेहामाह—शरीरादिति । अकल्पिताया महाविदेहाया य उपायस्तत्प्रदर्शनाय कल्पितां विदेहामाह—सा यदीति । वृत्तिमात्रं कल्पनाज्ञानमात्रम्, तेन । महाविदेहामाह—या त्विति । उपायोपेयते कल्पिताकल्पितयोराह—तत्रेति । किं परशरीरावेशमात्रमिति ? नेत्याह—ततश्चेति । ततो धारणातो महाविदेहाया मनःप्रवृत्तेः सिद्धेः । क्लेशश्च कर्म च ताभ्यां विपाकत्रयं जात्यायुर्भोगाः । तदेतद्रजस्तमोमूलं विगलितरजस्तमसः सत्त्वमात्राद्विवेकख्यातिमात्रसमुत्पादात् । तदेतद्विपाकत्रयं रजस्तमोमूलतया तदात्मकं सद् बुद्धिसत्त्वमावृणोति । तत्क्षयाच निरावरणं योगिचत्तं यथेच्छं विहरति विजानाति चेति ॥ ४३ ॥

योगवार्त्तिकम्

बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा, ततः प्रकाशावरणक्षयः । योगशास्त्रोक्तसंयमविशेषाद् वक्ष्यमाणा बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहाख्या सिद्धिर्भवति, ततश्च सत्त्वप्रकाशावरणभङ्ग इत्यर्थः ।

महाविदेहां व्याख्यातुमादौ सामान्यविदेहामाह-शरीरादिति । मनसो बहिर्वृत्तिलाभोऽत्र स्वशरीरस्येव बहिर्वस्तूनां संकल्पादिवशता, सा च बहिरधिष्ठानरूपा धारणा विदेहासामान्यमित्यर्थः । धारणेति च तान्त्रिकी संज्ञा । तस्या अवान्तरभेदमाह—सा यदीति । शरीरनिरपेक्षेति त्यक्तशरीरेत्यर्थः । अनयाऽपि परशरीरावेशो लिङ्गदेहस्य भवतीति प्रसङ्गादाह—यथेति । तत इत्यादिसूत्रावयवं व्याचष्टे—ततश्चेति । क्लेशेति । क्लेशश्च कर्म च विपाकत्रयं च यद्रजस्तमोमूलकं सत्त्वस्यावरकं तस्य च समूलस्य क्षयो भवतीत्यर्थः । तेषां क्षये च निरावरणं योगिनः चित्तं स्वेच्छया विहरति विजनाति चेति । चशब्दः स्वोक्तं परशरीरावेशं समुच्चिनोति ॥४३॥

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः ॥ ४४ ॥

तत्र पार्थिवाद्याः शब्दादयो विशेषाः सहाकारादिभिर्धर्मैः स्थूलशब्देन परिभाषिताः । एतद्भूतानां प्रथमं रूपम् ।

द्वितीयं रूपं स्वसामान्यं मूर्तिर्भूमिः स्नेहो जलं वह्निरुष्णता वायुः प्रणामी सर्वतोगतिराकाश इत्येतत्स्वरूपशब्देनोच्यते। अस्य सामान्यस्य शब्दादयो विशेषाः। तथा चोक्तम्—एकजातिसमन्वितानामेषां धर्ममात्रव्यावृत्तिरिति।

सामान्यविशेषसमुदायोऽत्र द्रव्यम्। द्विष्ठो हि समूहः। प्रत्यस्तमितभेदावयवानुगतः-शरीरं वृक्षो यूथं वनमिति। शब्देनोपात्तभेदावयवानुगतः समूहः—उभये देवमनुष्याः, समूहस्य देवा एको भागो मनुष्या द्वितीयो भागः। ताभ्यामेवाभिधीयते समूहः। स च भेदाभेदविवक्षितः। आम्राणां वनं ब्राह्मणानां सङ्घः, आम्रवणं ब्राह्मणसङ्घ इति।

स पुनर्द्विविधो युतसिद्धावयवोऽयुतसिद्धावयवश्च। युतसिद्धावयवः समूहो वनं सङ्घ इति। अयुतसिद्धावयवः सङ्घातः—शरीरं वृक्षः परमाणुरिति। अयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समूहो द्रव्यमिति पतञ्जलिः। एतत्स्वरूपमित्युक्तम्।

अथ किमेषां सूक्ष्मरूपम्? तन्मात्रं भूतकारणम्। तस्यैकोऽवयवः परमाणुः सामान्यविशेषात्माऽयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समुदाय इत्येवं सर्वतन्मात्राण्येतत्तृतीयम्।

अथ भूतानां चतुर्थं रूपं ख्यातिक्रियास्थितिशीला गुणाः कार्यस्वभावानुपातिनोऽन्वयशब्देनोक्ताः।

अथैष पञ्चमं रूपमर्थवत्त्वम्, भोगापवर्गार्थता गुणेष्वन्वयिनी, गुणास्तन्मात्रभूतभौतिकेष्विति सर्वमर्थवत्। तेष्विदानीं भूतेषु पञ्चसु पञ्चरूपेषु संयमात्तस्य तस्य रूपस्य स्वरूपदर्शनं जयश्च प्रादुर्भवति। तत्र पञ्च भूतस्वरूपाणि जित्वा भूतजयी भवति। तज्जयाद्वत्सानुसारिण्य इव गावोऽस्य सङ्कल्पानुविधायिन्यो भूतप्रकृतयो भवन्ति॥ ४४॥

तत्त्ववैशारदी

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः। स्थूलं च स्वरूपं च सूक्ष्मं चान्वयश्चार्थवत्त्वं चेति स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वानि। तेषु संयमात्तज्जयः।

स्थूलमाह—तत्रेति। पार्थिवाः पाथसीयास्तैजसा वायवीया आकाशीयाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा यथासंभवं विशेषाः षड्जगान्धारादयः शीतोष्णादयो नीलपीतादयः कषायमधुरादयः सुरभ्यादयः। एते हि नामरूपप्रयोजनैः परस्परतो भिद्यन्त इति विशेषाः। एतेषां पञ्च पृथिव्याम्। गन्धवर्जं चत्वारोऽप्सु। गन्धरसवर्जं त्रयस्तेजसि। गन्धरसरूपवर्जं द्वौ नभस्वति। शब्द

एवाकाशे । त एत ईदृशा विशेषाः सहाकारादिभिर्धर्मैः स्थूलशब्देन परिभाषिताः शास्त्रे । तत्र पार्थिवास्तावद्धर्माः—

आकारो गौरवं रौक्ष्यं वरणं स्थैर्यमेव च ।
वृत्तिर्भेदः क्षमा कार्श्यं काठिन्यं सर्वभोग्यता ॥

अपां धर्माः—स्नेहः सौक्ष्म्यं प्रभा शौक्ल्यं मार्दवं गौरवं च यत् ।
शैत्यं रक्षा पवित्रत्वं संधानं चौदका गुणाः ॥

तैजसा धर्माः—उर्ध्वभाक्पाचकं दग्धृ पावकं लघु भास्वरम् ।
प्रध्वंस्योजस्वि वै तेजः पूर्वाभ्यां भिन्नलक्षणम् ॥

वायवीया धर्माः—तिर्यग्यानं पवित्रत्वमाक्षेपो नोदनं बलम् ।
चलमच्छायता रौक्ष्यं वायोर्धर्माः पृथग्विधाः ॥

आकाशीया धर्माः—सर्वतोगतिरव्यूहोऽविष्टम्भश्चेति ते त्रयः ।
आकाशधर्मा व्याख्याताः पूर्वधर्मविलक्षणाः ॥

इति । त एत आकारप्रभृतयो धर्मास्तैः सहेति । आकारश्च सामान्यविशेषो गोत्वादिः ।

द्वितीयं रूपमाह—**द्वितीयं रूपं स्वसामान्यम्** । मूर्तिः सांसिद्धिकं काठिन्यम् । स्नेहो जले मज्जापुष्टिबलाधानहेतुः । वह्न्रुष्णतौदर्ये सौर्ये भौमे च सर्वत्रैव तेजसि समवेतोष्णतेति । सर्वं चैतद्धर्मधर्मिणोरभेदविवक्षयाभिधानम् । वायुः प्रणामी वहनशीलः । तदाह—

चलनेन तृणादीनां शरीरस्याटनेन च ।
सर्वगं वायुसामान्यं नामीत्वमनुमीयते ॥

सर्वतोगतिराकाशः, सर्वत्र शब्दोपलब्धिदर्शनात् । श्रोत्राश्रयाकाशगुणेन हि शब्देन पार्थिवादिशब्दोपलब्धिरित्युपपादितमधस्तात् । एतत्स्वरूपशब्देनोक्तम् । अस्यैव मूर्त्यादिसामान्यस्य शब्दादयः षड्जादय उष्णत्वादयः शुक्लत्वादयः कषायत्वादयः सुरभित्वादयो मूर्त्यादीनां सामान्यानां भेदाः । सामान्यान्यपि मूर्त्यादीनि जम्बीरपनसामलकफलादीनि रसादिभेदात्परस्परं व्यावर्तन्ते । तेनैतेषामेते रसादयो विशेषाः । तथा चोक्तम्—**एकजातिसमन्वितानां** प्रत्येकं पृथिव्यादीनामेकैकया जात्या मूर्तिस्नेहादिना समन्वितानामेषा **षड्जादिधर्ममात्रव्यावृत्तिरिति** । तदेवं सामान्यं मूर्त्याद्युक्तं विशेषाश्च शब्दादय उक्ताः ।

ये चाहुः सामान्यविशेषाश्रयो द्रव्यमिति तान्प्रत्याह—**सामान्यविशेषसमुदायोऽत्र दर्शने द्रव्यम्** । येऽपि तदाश्रयो द्रव्यमास्थिषत तैरपि तत्समुदा-

योऽनुभूयमानो नापह्नोतव्यः। न च तदपह्नवे तयोराधारो द्रव्यमिति भवति। तस्मात्तदेवास्तु द्रव्यम्। न तु ताभ्यां तत्समुदायाच्च तदाधारमपरं द्रव्यमुपलभामहे, ग्रावभ्यो ग्रावसमुदायादिव च तदाधारमपरं पृथग्विधं शिखरम्। समूहो द्रव्यमित्युक्तम्। तत्र समूहमात्रं द्रव्यमिति भ्रमापनुत्तये समूहविशेषो द्रव्यमिति निर्धारयितुं समूहप्रकारानाह—**द्विष्ठो हीति**। यस्मादेवं तस्मान्न समूहमात्रं द्रव्यमित्यर्थः। द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां तिष्ठतीति द्विष्ठः। एकं प्रकारमाह—**प्रत्यस्तमितेति**। प्रत्यस्तमितो भेदो येषामवयवानां ते तथोक्ताः। एतदुक्तं भवति—शरीरवृक्षयूथवनशब्देभ्यः समूहः प्रतीयमानोऽप्रतीतावयवभेदस्तद्वाचकशब्दप्रयोगात्समूह एकोऽवगम्यत इति। युतायुतसिद्धावयवत्वेन चेतनाचेतनत्वेन चोदाहरणचतुष्टयम्। युतायुतसिद्धावयवत्वं चाग्रे वक्ष्यते। द्वितीयं प्रकारमाह—**शब्देनोपात्तभेदावयवानुगतः समूह उभये देवमनुष्या इति**। देवमनुष्य इति हि शब्देनोभयशब्दवाच्यस्य समूहस्य भागौ भिन्नावुपात्तौ। ननूभयशब्दात्तदवयवभेदो न प्रतीयते। तत्कथमुपात्तभेदावयवानुगम इत्यत आह—**ताभ्यां भागाभ्यामेव समूहोऽभिधीयते**। उभयशब्देन भागद्वयवाचिशब्दसहितेन समूहो वाच्यः, वाक्यार्थवाचकत्वादिति भावः। पुनर्द्वैविध्यमाह—**स चेति**। भेदेन चाभेदेन च विवक्षितः। भेदविवक्षितमाह—**आम्राणां वनं ब्राह्मणानां सङ्घ** इति। भेद एव षष्ठीश्रुतेः। यथा गर्गाणां गौरिति। अभेदविवक्षितमाह—**आम्रवणं ब्राह्मणसंघ** इति। आम्राश्च ते वनं चेति समूहसमूहिनोरभेदं विवक्षित्वा सामानाधिकरण्यमित्यर्थः।

विधान्तरमाह—**स पुनर्द्विविधः। युतसिद्धावयः समूहः**। युतसिद्धाः पृथक्सिद्धाः सान्तराला अवयवा यस्य स तथोक्तः, यूथं वनमिति। सान्तराला हि तदवयवा वृक्षाश्च गावश्च। अयुतसिद्धावयवश्च समूहो वृक्षो गौः परमाणुरिति। निरन्तरा हि तदवयवाः सामान्यविशेषा वा सास्नादयो वेति। तदेतेषु समूहेषु द्रव्यभूतं समूहं निर्धारयति—**अयुतसिद्धेति**। तदेवं प्रासङ्गिकं द्रव्यं व्युत्पाद्य प्रकृतमुपसंहरति—**एतत्स्वरूपमित्युक्तमिति**।

तृतीयं रूपं विवक्षुः पृच्छति—**अथेति**। उत्तरमाह—**तन्मात्रमिति**। यस्यैकोऽवयवः परिमाणभेदः परमाणुः, सामान्यं मूर्तिः, शब्दादयो विशेषास्तदात्मा, अयुतसिद्धा निरन्तरा येऽवयवाः सामान्यविशेषास्तद्भेदेष्वनुगतः समुदायः। यथा च परमाणुः सूक्ष्मं रूपमेवं सर्वतन्मात्राणि सूक्ष्मं रूपमिति। उपसंहरति—**एतदिति**।

अथ भूतानां चतुर्थं रूपं ख्यातिक्रियास्थितिशीला गुणाः कार्यस्वभावमनुपतितुमनुगन्तुं शीलं येषां ते तथोक्ताः। अत एवान्वयशब्देनोक्ताः।

अथैषां पञ्चमं रूपमर्थवत्त्वं विवृणोति- भोगेति । नन्वेवमपि सन्तु गुणा अर्थवन्तः । तत्कार्याणां तु कुतोऽर्थवत्त्वमित्यत आह— गुणा इति । भौतिका गोघटादयः । तदेवं संयमविषयमुक्त्वा संयमं तत्फलं चाह— तेष्विति । भूतप्रकृतयः भूतस्वभावाः ॥ ४४ ॥

योगवार्त्तिकम्

तदेवं **परिणामत्रयसंयमा**दित्यारभ्योच्चावचविषयकसंयमानां ज्ञानक्रियारूपाः सिद्धय उक्ताः । इदानीं **वितर्कविचारेत्या**दिसूत्रैः स्वशास्त्रे मुख्यतः प्रकृतेषु ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु ये संयमास्तेषां सिद्धयो वक्तव्याः । तत्र ग्रहीतृग्रहणयोः ग्राह्यनिरूप्यत्वादादौ ग्राह्यविषयकसंयमस्य सिद्धिमाह—

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः । स्थूलं च स्वरूपं च सूक्ष्मं चान्वयश्चार्थवत्त्वं चेति स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वानि, तेषु संयमात्साक्षात्कारपर्यन्तात्तत्तद्रूपाणां जयो वशवर्त्तिता भवतीत्यर्थः ।

स्थूलं व्याचष्टे-- **तत्रेति** । सामान्यविशेषसमूहरूपाणां पृथिव्यादिपञ्चभूतानाम् एकदेशाः शब्दादयो विशेषाः, धर्मधर्म्यभेदात् तद्वन्तः पदार्था वक्ष्यमाणैराकारादिधर्मैः सह स्थूलशब्देन शास्त्रे परिभाषिता इत्यर्थः । तन्मात्रव्यावर्त्तनाय विशेषपदम् । ते च विशेषाः षड्जगान्धारादयः शीतोष्णादयो मधुराम्लादयः सुरभिदुर्गन्धादयश्चेति । एते हि नामकर्मभिरवान्तरं विभज्यन्त इति विशेषाः । आकारादयश्च धर्माः पृथिव्यादीनां क्रमेण शास्त्रे परिपठिताः । यथा--

आकारो गौरवं रौक्ष्यं वरणं स्थैर्यमेव च ।
वृत्तिर्भेदः क्षमा कार्श्यं काठिन्यं सर्वभोग्यता ॥
स्नेहः सौक्ष्म्यं प्रभा शौक्ल्यं मार्दवं गौरवं च यत् ।
शैत्यं रक्षा पवित्रत्वं संधानं चौदका गुणाः ॥
ऊर्ध्वभाक् पाचकं दग्धृ पावकं लघु भास्वरम् ।
प्रध्वंस्योजस्वि वै तेजः पूर्वेभ्यो भिन्नलक्षणम् ॥
तिर्यग्यानं पवित्रत्वमाक्षेपो नोदनं बलम् ।
चलमच्छायता रौक्ष्यं वायोर्धर्माः पृथग्विधाः ॥
सर्वतो गतिरव्यूहोऽविष्टम्भश्चेति ते त्रयः ।
आकाशधर्मा व्याख्याता पूर्वपूर्वविलक्षणाः ॥ इति ।

आकारोऽवयवसंस्थानम्, वृत्तिः सर्वभूताधारता, भेदो विदारणम् , क्षमा सहिष्णुता, धारणसामर्थ्यमिति यावत्, रक्षा = आवरणादिना रक्षकत्वम्,

आक्षेपः पातनम्, सर्वतोगतिमुत्त्वम्, अव्यूहः सर्वपदानां प्रविरलीकरणम्, अविष्टम्भोऽवकाश इति। **प्रथमं रूपमिति**। सूत्रोक्तं पञ्चरूपेष्वाद्यं रूपमित्यर्थः।

स्थूलं व्याख्याय स्वरूपं व्याचष्टे--**द्वितीयं रूपमिति**। स्वसामान्यमिति साधारणं लक्षणम्। कस्य किं सामान्यं तद्दर्शयति—**मूर्त्तिर्भूमिरित्यादिना**। मूर्त्तिः सांसिद्धिकं काठिन्यं तद्व्यङ्ग्या पृथिवीत्वजातिः, कार्यरूपेणाकाशस्याप्यनेकत्वादिति। अत्र सामान्यविशेषयोरभेदप्रतिपादनाय मूर्त्तिर्भूमिरित्याद्यभेदनिर्देशः। कस्य विशेषस्येदं सामान्यमित्याकांक्षायामाह--**अस्येति**। शब्दादयः पूर्वोक्ताः स्थूलतारमन्दादिभेदेन सामान्यस्य जातेरेकदेशाद्व्यावर्त्तकतया विशेषा इत्यर्थः। अत्र पूर्वाचार्यसंवादमाह—**तथा चोक्तमिति**। एकजातिसमन्वितानामेषां पृथिव्यादीनां शब्दादिधर्ममात्रेण व्यावृत्तिः सजातीयान्तरादित्यर्थः। **एकजातिसमन्वितानामिति** समूहे समूहिवृत्त्यभिप्रायेण प्रयोगः।

यत्तु वैशेषिकाः सामान्यविशेषयोराश्रयमेव द्रव्यं मन्यन्ते न तु तयोरभेदमपि, तन्मताद्विविच्य स्वसिद्धान्तमाह—**सामान्येति**। अत्र दर्शने सामान्यविशेषयोः समूहो द्रव्यम्, अतिरिक्तावयव्यभ्युगमेऽपि तयोरभेदस्याप्यभ्युपगमाद्। अन्यथा घटो मृत् तन्तुः पटः शुक्लः पट इत्याद्यभेदप्रत्ययानुपपत्तेरित्यर्थः। ननु समूहमात्रस्य द्रव्यत्वे वनस्याप्येकद्रव्यत्वापत्तिरित्याशङ्कां परिहर्त्तुमादौ समूहस्य द्वैविध्यमाह—**द्विष्ठो हीति**। द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां तिष्ठतीति द्विष्ठः। तत्रैकं प्रकारमाह—**प्रत्यस्तमितेति**। प्रत्यस्तमितः शब्देनानुपस्थापितो भेदोऽवान्तरविभागो येषामवयवानां तादृशेष्ववयवेष्वनुगत इत्यर्थः। तस्योदाहरणचतुष्कमाह—**शरीरमिति**। आद्यं द्वयमेकद्रव्यरूपस्य समूहस्योदाहरणमन्त्यद्वयमनेकद्रव्यरूपसमूहस्येति भेदः, यूथादौ च विशिष्टस्यातिरिक्तत्वाभिप्रायेणावयवानुगतत्वमुपपादनीयम्। द्वितीयं समूहस्य प्रकारमाह—**शब्देनोपात्तेति**। अस्योदाहरणम्—**उभयेति**। अत्रोभयशब्दवाच्यस्य समूहस्यावान्तरभेदौ देवमनुष्यशब्दाभ्यामुपात्तौ, बहुवचनाभ्यां च तयोरप्यनेकभेदा उपात्ता इति। शब्देनोपात्तभेदत्वं संक्षेपात् स्वयमाह—**समूहरूपस्य देवा इति**। भागो भेदः, ताभ्यां भेदाभ्याम्। **स चेति**। स च द्विविधोऽपि समूहो भेदाभेदाभ्यां प्रयोक्तृभिर्विवक्षितो भवति, आम्राणां वनमिति षष्ठ्या भेदेन, आम्रवणमिति च कर्मधारयादभेदेन विवक्षा। एवमन्यत्रापि। तथा च समूहसमूहिनोर्भेदाभेदौ स्त इति प्रतिपादितम्।

स पुनरिति। द्विविधोऽपि समूहः पुनर्द्विविधो भवति। द्वैविध्यमेवाह—

युतेति। हालिकादिष्वपि संयुक्तया संबद्धतया सिद्धा अवयवा यस्य समूहस्य यूथवनादेः स तथा। अयुतेति। अयुतसिद्धावयवः समूहः संघातस्तस्य विवरणम्-शरीरमित्यादि। लौकिकेष्वसंयुततया एकीभावेनैव सिद्धा अवयवा यस्य समूहस्य शरीरवृक्षादेः स तथेत्यर्थः। परमाणुरिति। परमाणूनामपि पञ्चचतुरादितन्मात्रसमूहताया वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। तदेवं समूहभेदान् प्रदर्श्य तेष्ववयविद्रव्यरूपं समूहं विशिष्यावधारयति—अयुतेति। संयोगविशेषावच्छिन्नेष्ववयवविशेषेष्वनुगतः सामान्यविशेषसमूहोऽवयव्याख्यं द्रव्यमित्यर्थः। अवयवसाधारणं तु सामान्यतो द्रव्यलक्षणं सामान्यविशेषसमुदायत्वमात्रमिति। उपसंहरति—एतत्स्वरूपमित्युक्तमिति। एतत्सामान्यं स्वरूपशब्देन परिभाषितमित्यर्थः। स्वरूपपरिभाषा च स्थिरतामात्रेण विशेषा ह्यागमापायितया न द्रव्यस्य स्वरूपाणीति। यत्तु पूर्वपादे स्थूलस्वरूपे एकीकृत्यावयविद्रव्यमेव वितर्कानुगतयोगस्य विषयः स्थूलमित्युक्तं तल्लौकिकस्थूलव्यवहारानुसारेण। अत्र तु तान्त्रिकव्यवहारेण तस्यैव द्विधा विभागः। एवमेव विचारानुगतविषयस्य सूक्ष्मस्यैवात्र सूक्ष्मादित्रैविध्यं वक्ष्यतीति द्रष्टव्यम्।

स्वरूपं व्याख्याय सूक्ष्मं व्याख्यातुं पृच्छति—अथेति। एषां भूतानाम्। उत्तरम्—तन्मात्रमिति। तत्र सूक्ष्मपरिभाषाबीजमाह—भूतकारणमिति। साक्षात्कारणत्वमेव हि सूक्ष्मत्वमत्र विवक्षितमित्याशयः। भूतकारणत्वप्रकार दर्शयति—तस्येति। तस्य भूतस्य एकश्चरमोऽवयवः परमाणुः; सोऽपि च घटादिवदेव सावयवः, अन्यथा स्थूलत्वानुपपत्तेः, शान्तघोरमूढत्वरूपविशेषानुपपत्तेश्च, इत्येवमित्यतः सर्वतन्मात्राण्येव भूतकारणानि, अवयवान्तरासंभवादित्यर्थः। उपसंहरति—एतत्तृतीयमिति। अथेति। एतत्तन्मात्रं तृतीयं भूतानां रूपमित्यर्थः।

अन्वयाख्यं चतुर्थं रूपं व्याचष्टे—अथेति। अथानन्तरमुच्यत इति शेषः। त्रिविधा गुणा एवान्वयशब्देनोक्ताः, तत्र हेतुः—कार्यस्वभावानुपातिन इति। कार्यरूपो यः स्वीयो भावः स्वात्मकः पदार्थः तत्रानुगता अतोऽन्वया इत्यर्थः। ननु भूतेषु प्रख्याशीलस्य सत्त्वस्यानुगमे किं प्रमाणमिति चेद् ? अन्नमयं हि सौम्य मन इत्यादिश्रुतयोऽन्वयव्यतिरेकौ चेति प्रतीहि। प्रकाशात्मकतया सात्त्विकानि हि मनश्चक्षुरादीन्यन्नरसाद्युपचयापचयाभ्यामुपचयापचयवन्ति दृश्यन्ते; अतः पृथिव्यादिभूतेषु मनआदिकं तदुपष्टम्भकसत्त्वं वाऽनुगतमित्युन्नीयत इति।

पञ्चमं रूपमाह-अथैषामिति। गुणेषु वर्तमानं यद्भोगापवर्गजातं भोगविवेकख्यातिरूपं तदेव पञ्चमं रूपमर्थवत्त्वाख्यमित्यर्थः। नन्वेवं गुणेषु वर्त्तमानमर्थ-

वत्त्वे कथं भूतानां रूपं स्यात्तत्राह—गुणास्तन्मात्रेति । ननु भोगापवर्गौ शब्दाद्युपलब्धिविवेकख्याती, ते चान्तःकरण एव वर्तेते न साक्षाद् गुणेष्विति चेत् ? अनागतावस्थया वासनारूपेण वा तयोरपि प्रलयकाले गुणेष्वेवावस्थानात्, कारणक्रमेणैव कार्येष्वनुगतयोरभिव्यक्तेरिति । पञ्चरूपाणि व्याख्याय सूत्रवाक्यार्थमाह—तेष्विति । इदानींभूतेषु = इदानीमुत्पन्नेषु = इदानींतमेषु स्थलभूतेष्वित्यर्थः । तन्मात्रादिषु पञ्चरूपत्वाभावाद् इदानींभूतेष्वित्युक्तम् । स्वरूपदर्शनं च संयमस्य जयहेतुत्वे द्वारमुक्तम् । जयो वशीकारः । तत्र पञ्चेति । एकैकमात्रजये हि गौणो भूतजयः, सामग्र्येणाजयादिति भावः । वशीकारमेव कार्यद्वारा लक्षयति—तज्जयादिति । भूतप्रकृतयो भूतकारणानि त्रिगुणतत्स्थपुरुषार्थपर्यन्तानीत्यर्थः, न तु तन्मात्राण्येव केवलानि, गुणपुरुषार्थयोरपि संयमेन साक्षात्कृतत्वादिति ॥४४॥

ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसंपत्तद्धर्मानभिघातश्च ॥४५॥

तत्राणिमा भवत्यणुः । लघिमा लघुर्भवति । महिमा महान्भवति । प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेणापि स्पृशति चन्द्रमसम् । प्राकाम्यमिच्छानभिघातः, भूमावुन्मज्जति निमज्जति यथोदके । वशित्वं भूतभौतिकेषु वशीभवत्यवश्यश्चान्येषाम् । ईशितृत्वं तेषां प्रभवाप्ययव्यूहानामीष्टे । यत्र कामावसायित्वं सत्यसङ्कल्पता, यथा सङ्कल्पस्तथा भूतप्रकृतीनामवस्थानम् । न च शक्तोऽपि पदार्थविपर्यासं करोति । कस्मात् ? अन्यस्य यत्र कामावसायिनः पूर्वसिद्धस्य तथाभूतेषु संकल्पादिति । एतान्यष्टावैश्वर्याणि ।

कायसंपद्वक्ष्यमाणा । तद्धर्मानभिघातश्च, पृथ्वी मूर्त्या न निरुणद्धि योगिनः शरीरादिक्रियाम्, शिलामप्यनुविशतीति, नापः स्निग्धाः क्लेदयन्ति, नाग्निरुष्णो दहति, न वायुः प्रणामी वहति । अनावरणात्मकेऽप्याकाशे भवत्यावृतकायः, सिद्धानामप्यदृश्यो भवति ॥ ४५ ॥

तत्त्ववैशारदी

संकल्पानुविधाने भूतानां किं योगिनः सिध्यतीत्यत आह—**ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसंपत्तद्धर्मानभिघातश्च ।**

स्थूलसंयमजयाच्चतस्रः सिद्धयो भवन्तीत्याह—**तत्राणिमा** महानपि **भवत्यणुः । लघिमा** महानपि लघुर्भूत्वेषीकातूल इवाकाशे विहरति । **महिमा**-ल्पोऽपि ग्रामनगगगनपरिमाणो भवति । **प्राप्तिः** सर्वे भावाः सन्निहिता भवन्ति योगिनः, तद्यथा भूमिष्ठ एवाङ्गुल्यग्रेण स्पृशति चन्द्रमसम् । स्वरूपसंयमविजयात्सिद्धिमाह—**प्राकाम्यमिच्छानभिघातः** । नास्य रूपं भूतस्वरूपैर्मूर्त्या-

दिभिरभिहन्यते। भूमावुन्मज्जति निमज्जति च यथोदके। सूक्ष्मविषयसंयमजयात्सिद्धिमाह—**वशित्वम्** इति। भूतानि पृथिव्यादीनि, भौतिकानि गोघटादीनि, तेषु वशी स्वतन्त्रो भवति। तेषां त्ववश्यस्तत्कारणतन्मात्रपृथिव्यादिपरमाणुवशीकारात्तत्कार्यवशीकारः। तेन यानि यथावस्थापयति तानि तथावतिष्ठन्त इत्यर्थः। अन्वयविषयसंयमजयात्सिद्धिमाह—**ईशितृत्वम्** इति। तेषां भूतभौतिकानां विजितमूलप्रकृतिः सन् यः प्रभव उत्पादो यश्चाप्ययो विनाशो यश्च व्यूहो यथावदवस्थापनं तेषामीष्टे। अर्थवत्त्वसंयमात्सिद्धिमाह—**यत्र कामावसायित्वं सत्यसङ्कल्पता।** विजितगुणार्थवत्त्वो हि योगी यद्यदर्थतया सङ्कल्पयति तत्तस्मै प्रयोजनाय कल्पते। विषमप्यमृतकार्ये सङ्कल्प्य भोजयञ्जीवयतीति। स्यादेतत्—यथा शक्तिविपर्यासं करोत्येवं पदार्थविपर्यासमपि कस्मान्न करोति, तथा च चन्द्रमसमादित्यं कुर्यात्कुहूँश्च सिनीवालीम् इत्यत आह—**न च शक्तोऽपीति।** न खल्वेते यत्रकामावसायिनस्तत्रभवतः परमेश्वरस्याज्ञामतिक्रमितुमुत्सहन्ते। शक्तयस्तु पदार्थानां जातिदेशकालावस्थाभेदेनानियतस्वभावा इति युज्यते तासु तदिच्छानुविधानमिति। **एतान्यष्टावैश्वर्याणि।**

तद्धर्मानभिघात इति। **अणिमादिप्रादुर्भाव** इत्यनेनैव तद्धर्मानभिघातसिद्धौ पुनरुपादानं कायसिद्धिवदेतत्सूत्रोपबद्धसकलविषयसंयमफलवत्त्वज्ञापनाय। सुगममन्यत् ॥ ४५ ॥

योगवार्त्तिकम्

भूतजयस्य फलं प्रतिपादयति—

ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसंपत्तद्धर्मानभिघातश्च।

तत्र त्रिषु मध्येऽणिमाद्यष्टसिद्धीर्व्याचष्टे-**अणिमेति।** स्वेच्छया यदणुपरिमाणशरीरो भवति तदणिमा, संकल्पमात्रेण तत्क्षणादेवावयवापचयेन सौक्ष्म्यं देहस्य भवति, भूतप्रकृतिवशित्वादिति। एवं सर्वत्र। अणिमाद्याश्च शास्त्रे गणिताः—

> **अणिमा महिमा चैव लघिमा प्राप्तिरिन्द्रियैः।**
> **प्राकाम्यं श्रुतदृष्टेषु शक्तिप्रेरणमीशिता ॥**
> **गुणेष्वसङ्गो वशिता यत्कामस्तदवस्यति ॥** इति।

लघिमानमाह—**लघुरिति।** गुरुतरशरीरोऽपीषिकातूलवल्लघुर्भवतीत्यर्थः। **स्पृशतीति।** भूमिष्ठ एवेति शेषः। अवयवोपचयेनाङ्गुलिदैर्घ्यादिति। एताश्चतस्रः स्थूलसंयमसिद्धयः। स्वरूपसंयमस्य सिद्धिमाह—**प्राकाम्यमिति।** **इच्छाऽनभिघात** इति। सत्यामिच्छायां नास्य रूपं भूतस्य रूपैर्मूर्त्या-

दिभिर्विहन्यते, भूतस्वरूपाणां जितत्वादित्यर्थः । तस्योदाहरणम्—**भूमाविति । उन्मज्जति** जलमिव भूमिमुद्भिद्योत्तिष्ठति, **निमज्जति** जलवद् भूमौ प्रविशति चेत्येवमादिः प्राकाम्यमित्यर्थः । सूक्ष्मसंयमस्य सिद्धिमाह—**वशित्वमिति । भूतभौतिकेष्विति ।** भूतेषु व्यष्टिषु भौतिकेषु तत्कार्येषु समष्टिमहाभूतेषु ब्रह्माण्डादिषु चेति व्याख्येयम्, **जगद्व्यापारवर्जमिति** वेदान्तसूत्रेण सिद्धेष्वादिसर्गसामर्थ्याभाववचनादिति । वशीभवति स्वेच्छया परिणमने समर्थो भवति, तत्कारणतन्मात्रविजयात्, तथा तेषामवश्योऽपि भवति विरागादित्यर्थः । अन्वयसंयमस्य सिद्धिमाह--**ईशितृत्वमिति । तेषामिति ।** तेषां भूतानां तन्मात्रद्वारकोत्पत्तिविनाशयोर्व्यूहाख्यसंस्थानविशेषे च समर्थो भवति, भूतानां मूलप्रकृतिविजयादित्यर्थः । अर्थवत्त्वसंयमस्य सिद्धिमाह—**यत्रेति । यत्र कामावसायित्वमिति** तान्त्रिकी परिभाषा, **पुराणे**ष्वप्येवमवगमाद् । भूतप्रकृतीनां गुणतन्मात्रादीनामवस्थानं परिणामविशेषः । विजितार्थसंबन्धो हि योगी यद्यदर्थतया यद्वस्तु संकल्पयति तत्तद्वस्तु तदर्थकमेव भवति, विषमप्यमृतस्यार्थे संकल्प्य भोजयन् जीवलोकं सुखाकरोतीति । नन्वेवं योगी जलमपि तेजः कुर्याद्, धर्ममप्यधर्मं कुर्याद् इत्यव्यवस्थैव स्यादित्याशङ्क्याह--**न च शक्तोऽपीति ।** पूर्वपूर्वयोगिव्यवहारानुसारेणैव योगी व्यवहरति; अन्यथा तुल्यबलविरोधेन व्यवहारासंभवात् । विरोधमेव दर्शयति—**अन्यस्येति** । पूर्वेषां तथाभूतेषु यथादृष्टेष्वेव संकल्पादिति वाक्यार्थः । तथा च श्रुतिः--धाता **यथापूर्वमकल्पयदिति ।** स्वनियमपालनार्थमन्तर्यामिणा तथैव सिद्धः प्रेर्यत इति द्रष्टव्यम् । उपसंहरति--**इत्यष्टावैश्वर्याणीति ।** अणिमाद्यष्टसिद्धिव्याख्यापूरणायैव प्राकाम्यमत्र **भाष्यकारैः** कथितं न त्वत्र सूत्रे प्राकाम्यमणिमादिमध्ये विवक्षितं तद्धर्मानभिघात इत्यनेनैव[1] प्राकाम्यग्रहणेन पौनरुक्त्यापत्तेरिति । कायसंयमादित्यादि सुगमम् ॥ ४५ ॥

रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसंपत् ॥ ४६ ॥

दर्शनीयः कान्तिमानतिशयबलो वज्रसंहननश्चेति ॥ ४६ ॥

तत्त्ववैशारदी

कायसंपदमाह—**रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसंपत्** । वज्रस्येव संहननमवयवव्यूहो दृढो निबिडो यस्य स तथोक्तः ॥ ४६ ॥

---

१. विवक्षितार्थलाभे इति पूरणीयम् ।

योगवार्त्तिकम्

प्रसिद्धत्वात्सिद्धिद्वयविवेचनानपेक्षया केवलां कायसंपदं सूत्रकारो विवृणोति--

रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसंपत् । वज्रस्येव संहननं प्रहारो यस्येति वज्रवन्निबिडो दृढः संघातो यस्येति वा वज्रसंहननः । **भाष्यं सुगमम्** ॥ ४६ ॥

ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः ॥४७॥

सामान्यविशेषात्मा शब्दादिर्ग्राह्यः, तेष्विन्द्रियाणां वृत्तिर्ग्रहणम्। न च तत्सामान्यमात्रग्रहणाकारम्, कथमनालोचितः स विषयविशेष इन्द्रियेण मनसा वानुव्यवसीयेतेति। स्वरूपं पुनः प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य सामान्यविशेषयोरयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समूहो द्रव्यमिन्द्रियम्। तेषां तृतीयं रूपमस्मितालक्षणोऽहंकारः। तस्य सामान्यस्येन्द्रियाणि विशेषाः। चतुर्थं रूपं व्यवसायात्मकाः प्रकाशक्रियास्थितिशीला गुणा येषामिन्द्रियाणि साहंकाराणि परिणामः। पञ्चमं रूपं गुणेषु यदनुगतं पुरुषार्थवत्त्वमिति। पञ्चस्वेतेष्विन्द्रियरूपेषु यथाक्रमं संयमः, तत्र तत्र जयं कृत्वा पञ्चरूपजयाद् इन्द्रियजयः प्रादुर्भवति योगिनः ॥ ४७ ॥

तत्त्ववैशारदी

जितभूतस्य योगिन इन्द्रियजयोपायमाह—**ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः**। ग्रहणं च स्वरूपं चास्मिता चान्वयश्चार्थवत्त्वं च, तेषु संयमस्तस्मादित्यर्थः।

गृहीतिर्ग्रहणम्, तच्च ग्राह्याधीननिरूपणमिति ग्राह्यं दर्शयति—**सामान्यविशेषात्मेति**। ग्राह्यमुक्त्वा ग्रहणमाह—**तेष्विति**। वृत्तिरालोचनं विषयाकारा परिणतिरिति यावत्। ये त्वाहुः—सामान्यमात्रगोचरेन्द्रियवृत्तिरिति तान्प्रत्याह—**न चेति**। गृह्यत इति ग्रहणम्। न सामान्यमात्रगोचरं ग्रहणम्। बाह्येन्द्रियतन्त्रं हि मनो बाह्ये प्रवर्तते, अन्यथान्धबधिराद्यभावप्रसङ्गात्। तदिह यदि न विशेषविषयमिन्द्रियं तेनासावनालोचितो विशेष इति कथं मनसानुव्यवसीयेत ? तस्मात्सामान्यविशेषविषयमिन्द्रियालोचनमिति। तदेतद्ग्रहणमिन्द्रियाणां प्रथमं रूपम्। द्वितीयं रूपमाह—**स्वरूपं पुनरिति**। अहङ्कारो हि सत्त्वभागेनात्मीयेनेन्द्रियाण्यजीजनत्। अतो यत्तत्र करणत्वं सामान्यं यच्च नियतरूपादिविषयत्वं विशेषस्तदुभयमपि प्रकाशात्मकमित्यर्थः।

तेषां तृतीयं रूपमिति। अहङ्कारो हीन्द्रियाणां कारणमिति यत्रेन्द्रियाणि तत्र तेन भवितव्यमिति सर्वेन्द्रियसाधारण्यात्सामान्यमिन्द्रियाणामित्यर्थः। **चतुर्थं रूपमिति**। गुणानां हि द्वैरूप्यं व्यवसेयात्मकत्वं व्यवसायात्मकत्वं च। तत्र व्यवसेयात्मकतां ग्राह्यतामास्थाय पञ्च तन्मात्राणि भूतभौतिकानि निर्मिमीते, व्यवसायात्मकत्वं तु ग्रहणरूपमास्थाय साहङ्काराणीन्द्रियाणीत्यर्थः। शेषं सुगमम् ॥ ४७ ॥

योगवार्त्तिकम्

ग्रहणस्वरूपास्मिताऽन्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः। ग्रहणं च स्वरूपं चास्मिता चान्वयश्चार्थवत्त्वं च, तेषु संयमात्साक्षात्कारपर्यन्तात् तद्रूपाणामिन्द्रियाणां जयो भवतीत्यर्थः।

ग्रहणं व्याचष्टे--**सामान्येति**। वृत्तिरालोचनं विषयाकारपरिणामविशेषः, चिन्ताऽवधारणाभिमानसंशयरूपादन्तःकरणानामसाधारणवृत्तिचतुष्काद्विलक्षणो दर्शनस्पर्शननामा। यद्यपि सोऽपि स्मरणानुरोधेनान्तःकरणस्यैव तथाऽपि चक्षुराद्युपष्टम्भेनैव भवतीति कृत्वा दर्शनादिश्चक्षुरादीनामुच्यते। तथा चोक्तं **साङ्ख्ये** —

सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते यस्मात्।
तस्मात्त्रिविधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि ॥ इति।

न त्वालोचनशब्दार्थो निर्विकल्पकं ज्ञानं चक्षुरादिमात्रवृत्त्येवेति कल्पनीयम्, एवं सति चक्षुरादिनैव वैशिष्ट्यस्यापि ग्रहणसम्भवात्[1]; सर्ववृत्तीनां चित्तनिष्ठत्वस्य **भाष्ये** प्रोक्तत्वाच्च। ये तु **बौद्धा** विशेषस्य मनोमात्रस्य गोचरत्वमभ्युपगम्येन्द्रियवृत्तिं सामान्यमात्रविषयिणीमाहुस्तान् प्रत्याचष्टे— **न चेति**। न च तद् इन्द्रियं सामान्यमात्रेण ग्रहणमाकारो रूपं यस्य तथा भवतीत्यर्थः। तत्र हेतुः—**कथमित्यादि**। **स्वरूपमिति**। विषयगतो विशेष इन्द्रियेणानालोचितः कथं मनसाऽनुव्यवसीयेत गृह्येत; मनसो बहिरस्वातन्त्र्याद्। अन्यथा चक्षुराद्यगोचरार्थानां मनसा विशेषग्रहणप्रसङ्गादित्यर्थः। इन्द्रियाणां द्वितीयं रूपमाह - **स्वरूपमिति**। प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य कार्या येऽयुतसिद्धा अवयवभेदाः सात्त्विकाहंकाररूपास्तेष्वनुगतः सामान्यविशेषरूपयोः समूहो द्रव्यमिन्द्रियमित्यर्थः। तत्र विशेषाः ग्रहणरूपा नीलपीताद्याकाराः परिणामभेदाः, सामान्यं च चक्षुष्ट्वादीति। ननु पूर्वसूत्रवदत्रापि स्वरूपं केवलं सामान्यमेवोचितम्, अन्यथा ग्रहणाख्यप्रथमरूप-

---

१. अन्तःकरणवृत्त्यानर्थक्यम् इत्यर्थः।

स्याप्यत्रैव प्रवेशापत्तेरिति चेत् ? सत्यम्—सामान्यप्राधान्येनैव स्वरूपत्वमत्रापि विवक्षितम्, तथाऽपि भूतवदिन्द्रियस्यापि सामान्यविशेषाभ्यामत्यन्तनिषेधप्रतिषेधायैव समुदायो द्रव्यमित्युक्तम् । **तेषां तृतीयं रूपमिति ।** तेषामिन्द्रियाणां तृतीयं रूपम् अवयवशब्देनोक्तोऽहंकारः, तत्राभिमानाख्यवृत्तिभ्रमनिरासायास्मितालक्षण इति विशेषणम् । अस्मितावृत्तिक इत्यर्थः । ननु कथमहंकार इन्द्रियाणां रूपमित्याकाङ्क्षायामाह—**तस्येति** । यथा तन्मात्रस्य सामान्यस्य भूतानि विशेषा एवमहंकारस्य सामान्यस्य चक्षुरादीनि विशेषाः, कार्यत्वात् । अत इन्द्रियेष्वनुगततयाऽहंकार इन्द्रियाणां रूपं भूतानां तन्मात्रवदिति भावः । इन्द्रियाणां चतुर्थं रूपमाह—**चतुर्थमिति** । महत्तत्त्वस्यापि चतुर्थरूपमध्ये प्रवेशाय व्यवसायात्मका इति गुणानां विशेषणम् । व्यवसायाख्यबुद्धिरूपेण परिणतास्तद्विशिष्टा इत्यर्थः । एतेन पूर्वोक्तभूतजयसूत्रेऽप्यन्वयाख्यचतुर्थरूपमध्ये महदहंकारयोः प्रवेश इत्युन्नेयम्, युक्तिसाम्यादिति । **येषामिति** । साहंकाराणि सान्तःकरणानि । पञ्चमं रूपमाह—**गुणेष्विति** । इन्द्रियप्रकृतिगुणेष्वित्यर्थः । सूत्रवाक्यार्थं व्याचष्टे—**पञ्चस्विति** । यथाक्रमं ग्रहणादिक्रमेण संयमः । कार्य इति शेषः । ततश्च वत्सानुसारिण्य इव गावोऽस्य संकल्पानुविधायिन्य इन्द्रियप्रकृतयो भवन्तीति शेषः ॥ ४७ ॥

ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ॥ ४८ ॥

कायस्यानुत्तमो गतिलाभो मनोजवित्वम् । विदेहानामिन्द्रियाणामभिप्रेतदेशकालविषयापेक्षो वृत्तिलाभो विकरणभावः । सर्वप्रकृतिविकारवशित्वं प्रधानजय इति । एतास्तिस्रः सिद्धयो मधुप्रतीका उच्यन्ते । एताश्च करणपञ्चस्वरूपजयादधिगम्यन्ते ॥ ४८ ॥

तत्त्ववैशारदी

पञ्चरूपेन्द्रियजयात्सिद्धीराह—**ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ।**

विदेहानामिन्द्रियाणां करणभावो विकरणभावः । देशः काश्मीरादिः । कालोऽतीतादिः । विषयः सूक्ष्मादिः । सान्वयेन्द्रियजयात्सर्वप्रकृतिविकारवशित्वं प्रधानजयः । ता एताः सिद्धयो मधुप्रतीका इत्युच्यन्ते योगशास्त्रनिष्णातैः । स्यादेतत्—इन्द्रियजयादिन्द्रियाणि सविषयाणि वश्यानि भवन्तु, प्रधानादीनां तत्कारणानां किमायातमित्यत आह—**एताश्चेति** । करणानामिन्द्रियाणां पञ्च रूपाणि ग्रहणादीनि, तेषां जयात् । एतदुक्तं भवति—नेन्द्रियमात्रजयस्यैताः सिद्धयोऽपि तु पञ्चरूपस्य । तदन्तर्गतं च प्रधानादीति ॥४८॥

योगवार्त्तिकम्

इन्द्रियजयात्सिद्धीराह--

ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ।

व्याचष्टे—**कायस्येति** । अनुत्तमो मनोवच्छीघ्रतरः कर्मेन्द्रियवृत्तिविजयाद् भवति । विकरणभावस्य स्वरूपमाह—**विदेहानामिति** । स्थूलदेहसंपर्करहितानामित्यर्थः । इन्द्रियाणामिति करणसामान्योपलक्षणम् । विकरणभावशब्दस्य योगार्थमाह—**अभिप्रेतेति** । अभिप्रेतकालदेशविषयापेक्षस्तदपरित्यागी यत्रैव देशादिषु वृत्तिलाभ इष्यते तत्रैव भवतीत्यर्थः । तथा च विकरणभावो विकीर्णतास्वभावो व्यापितेति यावद् । य एवंविधकरणभावोपपन्ना योगिनस्त एव स्थाने स्थाने विदेहा इत्युक्ताः । **सर्वेति** । सर्वासां व्यक्तिभेदेनानन्तानां भूतेन्द्रियप्रकृतीनां सत्त्वादिगुणानां तद्विकाराणां च सर्वेषां स्वेच्छयाऽनुविधानं प्रधानजय इत्यर्थः । ननु भूतप्रकृतिजयो भूतजयो वा कथमिन्द्रियजयादिति चेत् ? न; भूतजयरूपपूर्वभूमिकायामेव तयोर्जितत्वेनोत्तरभूमिकायामेकीकृत्य सर्वजयकथनादिति । एत एव च प्रधानजयिनः पूर्वं स्थाने स्थाने प्रकृतिलया इत्युक्ताः । प्रकृत्या सहैकतां गता इति प्रकृतिलयाः प्रकृतिवशिनः । **एतास्तिस्र** इति । अत्र सिद्धिविशेषाणामेव मधुप्रतीकसंज्ञाऽवगमाद्योगभूमिचतुष्टयस्य पृथगेव पश्चाद्वक्ष्यमाणत्वाच्च योगभूमेर्मधुप्रतीकसंज्ञेति कस्यचिद्व्याख्यानमबोधमूलत्वादुपेक्षणीयम् । तत इति सौत्रं पदं व्याचष्टे—**एताश्चेति** । नन्विन्द्रियजये कथं प्रकृतिमहदहंकाराणां जय इति चेत् ? न; इन्द्रियरूपेष्वन्तिमरूपत्रयत्वात्तेषामिति ॥ ४८ ॥

सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च ॥ ४९ ॥

निर्धूतरजस्तमोमलस्य बुद्धिसत्त्वस्य परे वैशारद्ये परस्यां वशीकारसंज्ञायां वर्तमानस्य सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्ररूपप्रतिष्ठस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वम् । सर्वात्मानो गुणा व्यवसायव्यवसेयात्मकाः स्वामिनं क्षेत्रज्ञं प्रत्यशेषदृश्यात्मत्वेनोपस्थिता इत्यर्थः । सर्वज्ञातृत्वं सर्वात्मनां गुणानां शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मत्वेन व्यवस्थितानामक्रमोपारूढं विवेकजं ज्ञानमित्यर्थ इति । एषा विशोका नाम सिद्धिर्यां प्राप्य योगी सर्वज्ञः क्षीणक्लेशबन्धनो वशी विहरति ॥ ४९ ॥

तत्त्ववैशारदी

त एते ज्ञानक्रियारूपैश्वर्यहेतवः संयमाः साक्षात्पारम्पर्येण च स्वसिद्ध्युपसंहारसंपादितश्रद्धाद्वारेण यदर्थास्तस्याः सत्त्वपुरुषान्यताख्यातेरवान्तरविभूतीर्दर्शयति —**सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च।**

निर्धूतरजस्तमोमलतया वैशारद्यम्। ततः परा वशीकारसंज्ञा। रजस्तमोभ्यामुपप्लुतं हि चित्तसत्त्वमवश्यमासीत्, तदुपशमे तु तद्वश्यं योगिनो वशिनः। तस्मिन्वश्ये योगिनः सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्ररूपप्रतिष्ठस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वम्। एतदेव विवृणोति—**सर्वात्मान** इति। व्यवसायव्यवसेयात्मानो जडप्रकाशरूपा इत्यर्थः। तदनेन क्रियैश्वर्यमुक्तम्। ज्ञानैश्वर्यमाह—**सर्वज्ञातृत्वमिति**। अस्या अपि द्विविधायाः सिद्धेर्वैराग्याय योगिजनप्रसिद्धां संज्ञामाह—**एषा विशोकेति**। क्लेशाश्च बन्धनानि च कर्माणि, तानि क्षीणानि यस्य स तथा॥ ४९॥

योगवार्त्तिकम्

तदेवं ग्राह्यग्रहणसंयमयोः सिद्धिमुक्त्वा ग्रहीतृसंयमस्य सिद्धिमाह—

सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च। मात्रशब्देन संयमरूपा ख्यातिर्लब्ध्वा, तथा सत्त्वपुरुषान्यतासंयमस्य धर्मधर्म्यभेदात् तद्वतश्चित्तस्य सर्वभावेषु प्रकृतितत्कार्यपुरुषेष्वधिष्ठातृत्वं स्वेच्छया विनियोक्तृत्वं स्वदेह इव भवति, तथा प्रकृतिपुरुषादिसर्वज्ञातृत्वं च भवतीत्यर्थः। अत्रापि संयमः साक्षात्कारपर्यन्तो बोध्यः, संयमनिष्पत्तेरेव सिद्धिहेतुत्वात्। ननु **परार्थात्स्वार्थसंयमादिति**सूत्रोक्तसंयमतोऽस्य को भेदो येन तत्र पुरुषज्ञानं सिद्धिरत्रान्या सिद्धिरिति सिद्धिभेदः स्यात्? उच्यते—तत्र पौरुषेयप्रत्यये सुखाद्यनुभवरूपे परिच्छिन्न एव संयम उक्तो न त्वपरिच्छिन्ने पुरुषे; अत्र तु तेन संयमेन ज्ञाने परिपूर्णे पुरुषे बुद्धिविवेकसंयम उच्यत इति विशेष इति। ननु सत्त्वेति विशेषवचनमनुचितं गुणपुरुषान्यतेत्याद्येव वक्तुमुचितमिति चेत्? न; रजस्तमोभ्यां पुरुषे साक्षादविवेकाभावाद् बुद्धिसत्त्वाविवेकद्वारैव देहेन्द्रियादिष्वविवेकात्, स्वप्नबाधिर्याद्यवस्थासु चेतने देहेन्द्रियादिविवेकस्य योगारम्भकाल एव बालकैरप्यवधृतत्वाच्चेति।

तदिदं सूत्रं व्याचष्टे—**निर्धूतेति**। परवैशारद्यं परमस्वच्छता अतिसूक्ष्मवस्तुप्रतिबिम्बोद्ग्रहणसामर्थ्यमिति यावत्। परमवशीकारसंज्ञा च **परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकार** इत्युक्ता। रूपेण प्रतिष्ठस्य रूपप्रतिष्ठस्य।

सर्वभावाधिष्ठातृत्वं विवृणोति—**सर्वात्मान** इति। सर्वात्मान इत्यस्य विवरणम् **व्यवसायव्यवसेयात्मका** इति। करणतद्विषयात्मका इत्यर्थः। **अशेषदृश्येति**। संकल्पमात्रेण पुरुषैः संयुक्ता असंयुक्ताश्चाशेषभोग्यवस्त्वाकारेण परिणता भूत्वोपतिष्ठन्ते योगिनम्। तत्र हेतुगर्भविशेषणम्—**स्वामिनं क्षेत्रज्ञमिति**। यतोऽसो भोक्तृत्वात्प्रेरकोऽतस्तम् अयस्कान्तलोहवदुपतिष्ठन्त इत्यर्थः। यद्वा यतोऽसौ स्वामी ईश्वरः क्षेत्रज्ञश्च परिणामक्षेत्राणि गुणादीनि प्रवर्त्तयति परिणामनप्रकारैर्जानाति चेत्यर्थः। यद्यपि सर्वे पुरुषाः सर्वगुणानामविशेषेण स्वामिनस्तथाऽपि पापादिप्रतिबन्धात्सर्वे गुणाः सर्वदा सर्वपुरुषान्न भोग्यत्वेनोपतिष्ठन्त इति भावः। तथा च श्रुतिः—**स यदि पितृलोककामः संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्यादिरिति**। क्रियैश्वर्यरूपां सिद्धिं व्याख्याय ज्ञानैश्वर्यरूपां व्याचष्टे—**सर्वज्ञातृत्वमिति**। सर्वात्मनां सर्वपुरुषाणां बद्धमुक्तेश्वराणां शान्तादिरूपधर्मविशिष्टगुणानां चैकदैव ज्ञानं सर्वज्ञातृत्वमित्यर्थः। तस्य संज्ञा-**विवेकजमिति**। विवेकेन जायमानं यथाऽर्थसाक्षात्कार इति यावत्। अथ वा प्रकृतिपुरुषविवेकाज्जायमानमित्यर्थः। **सान्वयेयं संज्ञेति**। विशेषसंज्ञाया अन्वर्थतामाह--**यां प्राप्येति**। क्षीणक्लेशबन्धनत्वात् शोकशून्यतेति भावः ॥४९॥

तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ५० ॥

यदास्यैवं भवति क्लेशकर्मक्षये सत्त्वस्यायं विवेकप्रत्ययो धर्मः, सत्त्वं च हेयपक्षे न्यस्तं पुरुषश्चापरिणामी शुद्धोऽन्यः सत्त्वादिति। एवमस्य ततो विरज्यमानस्य यानि क्लेशबीजानि दग्धशालिबीजकल्पान्यप्रसवसमर्थानि तानि सह मनसा प्रत्यस्तं गच्छन्ति। तेषु प्रलीनेषु पुरुषः पुनरिदं तापत्रयं न भुङ्क्ते। तदेतेषां गुणानां मनसि कर्मक्लेशविपाकस्वरूपेणाभिव्यक्तानां चरितार्थानामप्रतिप्रसवे पुरुषस्यात्यन्तिको गुणवियोगः कैवल्यम्। तदा स्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्तिरेव पुरुष इति ॥ ५० ॥

तत्त्ववैशारदी

संयमान्तराणां पुरुषार्थाभासफलत्वाद्विवेकख्यातिसंयमस्य पुरुषार्थतां दर्शयितुं विवेकख्यातेः परवैराग्योपजननद्वारेण कैवल्यं फलमाह—**तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम्**।

यदास्य योगिनः क्लेशकर्मक्षयः तदा एवं ज्ञानं भवति। किंभूतमित्याह—**सत्त्वस्यायं विवेकप्रत्ययो धर्मः**। शेषं तत्र तत्र व्याख्यातत्वात् सुगमम् ॥ ५० ॥

योगवार्त्तिकम्

सर्वसिद्धिमूर्द्धन्यं विवेकख्यातिरूपसंयमस्य परवैराग्यद्वारा मोक्षाख्यं सिद्ध्यन्तरमाह—

तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम्। अपिशब्दः कैवल्यमित्यनेनान्वेति। तथा च विवेकख्यातिनिष्ठात एव विवेकख्यातौ तस्या यथोक्तसिद्धौ च वैराग्ये सत्यसम्प्रज्ञातयोगेन दुःखदोषस्य बीजानामखिलवासनाकर्मणां चित्तेन सह लये सति पुरुषस्य कैवल्यं पुनर्गुणासंयोगरूपमपि भवतीत्यर्थः।

वैराग्यकारणमाह – **यदेति**। क्लेशकर्मक्षयरूपकर्त्तव्यसमाधौ यदा योगिन एवं भवति एवं विचारो भवति। एवंशब्दार्थमाह —**सत्त्वस्येत्यादिना**— **सत्त्वादीत्यन्तेन**। वैराग्यकारणमुक्त्वा कैवल्ये पुरुषार्थं प्रतिपादयति—**एवमस्येत्यादिना न भुङ्क्तइत्यन्तेन**। अत्र न भुङ्क्त इति वचनाद् भोगाभाव एव पुरुषार्थ इति स्मर्त्तव्यम्, दुःखाभावस्तु परम्परया पुरुषार्थ इति भावः। इदानीं सूत्रार्थं व्याचष्टे—**तदेतेषामिति**। तत् तदा यदेत्युक्तेनात्वयः; तदा परवैराग्यावस्थायां संस्काररूपाणां दुःखबीजगुणानां सत्त्वादिगुणस्थानां कार्यावस्थमनसि क्लेशादिरूपेणाभिव्यक्तिस्वभावकानां चरितार्थानां समाप्तपुरुषार्थानां प्रतिप्रसवे मनसा सह लये सति पुरुषस्यात्यन्तिको गुणवियोगः कैवल्याख्यो भवतीत्यर्थः। मोक्षेण पुरुषस्य परिणाममपाकरोति—**तदेति**॥ ५०॥

स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात् ॥५१॥

चत्वारः खल्वमी योगिनः—प्रथमकल्पिको मधुभूमिकः प्रज्ञाज्योतिरतिक्रान्तभावनीयश्चेति। तत्राभ्यासी प्रवृत्तमात्रज्योतिः प्रथमः। ऋतम्भरप्रज्ञो द्वितीयः। भूतेन्द्रियजयी तृतीयः सर्वेषु भावितेषु कृतरक्षाबन्धः कृतकर्तव्यसाधनादिमान्। चतुर्थो यस्त्वतिक्रान्तभावनीयः। तस्य चित्तप्रतिसर्ग एकोऽर्थः। सप्तविधास्य प्रान्तभूमिप्रज्ञा।

तत्र मधुमतीं भूमिं साक्षात्कुर्वतो ब्राह्मणस्य स्थानिनो देवाः सत्त्वविशुद्धिमनुपश्यन्तः स्थानैरुपनिमन्त्रयन्ते - भो इहास्यताम्, इह रम्यताम्, कमनीयोऽयं भोगः, कमनीयेयं कन्या, रसायनमिदं जरामृत्यू बाधते. वैहायसमिदं यानम्, अमी कल्पद्रुमाः, पुण्या मन्दाकिनी, सिद्धा महर्षयः, उत्तमा अनुकूला अप्सरसः, दिव्ये श्रोत्रचक्षुषी, वज्रोपमः कायः, स्वगुणैः सर्वमिदमुपार्जितमायुष्मता प्रतिपद्यताम्, इदमक्षयम-

जरममरस्थानं देवानां[1] प्रियमिति। एवमभिधीयमानः सङ्गदोषान्भावयेद्—घोरेषु संसाराङ्गारेषु पच्यमानेन मया जननमरणान्धकारे विपरिवर्तमानेन कथञ्चिदासादितः क्लेशतिमिरविनाशी योगप्रदीपः। तस्य चैते तृष्णायोनयो विषयवायवः प्रतिपक्षाः। स खल्वहं लब्धालोकः कथमनया विषयमृगतृष्णया वञ्चितस्तस्यैव पुनः प्रदीप्तस्य संसाराग्नेरात्मानमिन्धनीकुर्यामिति। स्वस्ति वः स्वप्नोपमेभ्यः कृपणजनप्रार्थनीयेभ्यो विषयेभ्य इत्येवं निश्चितमतिः समाधिं भावयेत्।

सङ्गमकृत्वा स्मयमपि न कुर्यात्—एवमहं देवानामपि प्रार्थनीय इति। स्मयादयं सुस्थितंमन्यतया मृत्युना केशेषु गृहीतमिवात्मानं न भावयिष्यति। तथा चास्य च्छिद्रान्तरप्रेक्षी नित्यं यत्नोपचर्यप्रमादो लब्धविवरः क्लेशानुत्तम्भयिष्यति। ततः पुनरनिष्टप्रसङ्गः। एवमस्य सङ्गस्मयावकुर्वतो भावितोऽर्थो दृढी भविष्यति। भावनीयश्चार्थोऽभिमुखीभविष्यति॥ ५१॥

तत्त्ववैशारदी

संप्रति कैवल्यसाधने प्रवृत्तस्य योगिनः प्रत्यूहसंभवे तन्निराकरणकारणमुपदिशति—**स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसंगात्।** स्थानानि येषां सन्ति ते स्थानिनो महेन्द्रादयः। तैरुपनिमन्त्रणं तस्मिन्सङ्गश्च स्मयश्च न कर्तव्यः, पुनरनिष्टप्रसङ्गात्।

तत्र यं देवाः स्थानैरुपमन्त्रयन्ते तं योगिनमेकं निर्धारयितुं यावन्तो योगिनः संभवन्ति तावत एवाह—**चत्वार** इति। तत्र प्रथमकल्पिकस्य स्वरूपमाह—**तत्राभ्यासीति**। प्रवृत्तमात्रं न पुनर्वशीकृतं ज्योतिर्ज्ञानं परचित्तादिविषयं यस्य स तथा। द्वितीयमाह—**ऋतम्भरप्रज्ञ** इति। यत्रेदमुक्तम्—**ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा** इति। स हि भूतेन्द्रियाणि जिगीषुः। तृतीयमाह—**भूतेन्द्रियजयीति**। तेन हि स्थूलादिसंयमेन ग्रहणादिसंयमेन च भूतेन्द्रियाणि जितानि। तमेवाह—**सर्वेषु भावितेषु** निष्पादितेषु भूतेन्द्रियजयात्परचित्तादिज्ञानादिषु कृतरक्षाबन्धो यतस्तेभ्यो न च्यवते भावनीयेषु निष्पादनीयेषु विशोकादिषु परवैराग्यपर्यन्तेषु कर्तव्यसाधनवान्, पुरुषप्रयत्नस्य साधनविषयस्यैव साध्यनिष्पादकत्वात्। चतुर्थमाह—**चतुर्थ** इति। तस्य हि भगवतो जीवन्मुक्तस्य चरमदेहस्य चित्तप्रतिसर्ग एकोऽर्थः।

---

१. एतेन भाष्यकारसमये 'देवनाम्प्रिय' शब्दो न निन्दार्थकतया प्रयुज्यतेस्म इति प्रतिभाति।

तदेतेषु योगिषूपनिमन्त्रणविषयं योगिनमवधारयति—तत्र **मधुमतीमिति**। प्रथमकल्पिके तावन्महेन्द्रादीनां तत्प्राप्तिशङ्कैव नास्ति। तृतीयोऽपि तैर्नोपनिमन्त्रणीयः, भूतेन्द्रियवशित्वेनैव तत्प्राप्तेः। चतुर्थेऽपि परवैराग्यसंपत्तेरासङ्गशङ्का दूरोत्सारितैवेति पारिशेष्याद् द्वितीय एव ऋतम्भरप्रज्ञस्तदुपनिमन्त्रणविषय इति। **वैहायस**माकाशगामि। **अक्षय**मविनाशि। **अजरं** सदाभिनवम्।

स्मयकरणे दोषमाह—**स्मयादयमिति**। स्मयात्सुस्थितंमन्यो नानित्यतां भावयिष्यति, न तस्यां प्रणिधास्यतीत्यर्थः। सुगममन्यत् ॥ ५१ ॥

योगवार्त्तिकम्

कैवल्याख्यसिद्धयर्थिनो योगिनो यथोक्तवैराग्यवदेव साधनान्तरमाह, अथ वा सम्प्रति कैल्यप्रसङ्गतः कैवल्यसाधने प्रवृत्तस्य योगिनस्तत्प्रत्यूहसम्भवे तन्निराकरणप्रकारमाह—

स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात्। स्थानिनः स्वर्गादिलोकाधिकारिणो देवा इन्द्रादयः, तेषां स्वर्लोके नयनाय योगिनो निमन्त्रणे सति तत्र सङ्गस्मयाकरणमुपायः। सङ्गे स्मये च का क्षतिस्तत्राह—**पुनरनिष्टप्रसङ्गादिति**। सङ्गस्मयाभ्यां पुनरपि संसारप्रसङ्गात्। सङ्गः प्रीतिः, स्मयश्च देवानां प्रार्थनेनात्मनि कृतार्थताऽभिमान इत्यर्थः।

तत्र यस्यां भूमिकायां स्थान्युपनिमन्त्रणं भवति तां वक्तुं योगिनां भूमिकाचतुष्टयमाह-**चत्वार** इति। प्रथमकल्पिकस्य स्वरूपमाह—**तत्राभ्यासीति**। प्रवृत्तमात्रं न तु निष्पन्नं ज्योतिर्ज्ञानं यस्य स तथा, सवितर्कादिरूपापरप्रत्यक्षवान् न तु ऋतम्भरप्रज्ञ इत्यर्थः। मधुभूमिकस्य स्वरूपमाह – **ऋतम्भरेति**। ऋतं सत्यमेव बिभर्त्तीति व्युत्पत्त्या परप्रत्यक्षमेव ऋतम्भरा प्रज्ञाऽत्र विवक्षिताः, सा च परिशेषात् निर्वितर्करूपा भूमिकैव, तदुत्तरभूमिकानां तृतीयादावेवान्तर्भावादिति। प्रज्ञाज्योतिषः स्वरूपमाह—**भूतेति**। ऋतम्भरप्रज्ञातोऽस्य विशेषमाह-**सर्वेष्विति**। सर्वेषु भावितेषूत्पादितेषु निर्वितर्कादियोगेषु कृतो रक्षारूपो बन्धो येन स तथा, तथा भावनीयेषूत्पादनीयेषु विशोकादिसिद्धयादिष्वसम्प्रज्ञातपर्यन्तेषु विहितसाधनवानित्यर्थः। अतिक्रान्तभावनीयस्य स्वरूपमाह-**चतुर्थ** इति। चित्तप्रतिसर्गोऽसम्प्रज्ञातसमाधिना चित्तविलयमात्रं कर्त्तव्यमवशिष्यत इत्यर्थः। प्रज्ञाज्योतिषोऽस्य विशेषमाह – **सप्तविधेति**। प्रज्ञा जातेति शेषः।

उक्तासु योगभूमिषु स्थान्युपनिमन्त्रणस्य भूमिमवधारयति—**तत्रेति**। प्रथमभूमिकायां तावन्महेन्द्रादीनामेतादृशानुग्रह एव न भवति, तृतीयचतुर्थभूमिकयोस्तु देवादय उपेक्षणीया एव भवन्ति, अतो मधुभूमिकायां

द्वितीयायामेव निमन्त्रणं भवतीत्याशयः। साक्षात्कुर्वतः=स्वस्येयं मधुमती भूमिका जातेत्यनुभवतः। अनेन भूमिनिष्पत्तिरुक्ता। निष्पन्नमधुभूमिकस्येत्यर्थः। उपनिमन्त्रणप्रकारमाह--**भो इहेत्यादिना-देवानां प्रियमि**त्यन्तेन। सङ्गस्मयाकरणं व्याचष्टे--**एवमभिधीयमान** इति। सङ्गदोषान् विषयप्रीतिज्ञान्। दोषचिन्तनप्रकारमाह-**घोरेष्वि**त्यादिना-**कुर्यामि**त्यन्तेन। सङ्गं त्यक्त्वा यत् कर्त्तव्यं तदाह --**स्वस्ती**त्यादिना। भावयेत् कुर्यात्।

स्वयं विवृण्वानस्तत्कारणदोषमाह—**एवमहमि**ति। न भावयिष्यति न चिन्तयिष्यति। यत्नोपचर्यः=यत्नप्रतीकार्यः। सङ्गस्मयाकरणस्य फलमाह—**एवमस्येति**॥ ५१॥

क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५२ ॥

यथापकर्षपर्यन्तं द्रव्यं परमाणुरेवं परमापकर्षपर्यन्तः कालः क्षणः। यावता वा समयेन चलितः परमाणुः पूर्वदेशं जह्यादुत्तरदेशमुपसंपद्येत स कालः क्षणः। तत्प्रवाहाविच्छेदस्तु क्रमः। क्षणतत्क्रमयोर्नास्ति वस्तुसमाहार इति बुद्धिसमाहारो मुहूर्ताहोरात्रादयः। स खल्वयं कालो वस्तुशून्यो बुद्धिनिर्माणः शब्दज्ञानानुपाती लौकिकानां व्युत्थितदर्शनानां वस्तुस्वरूप इवावभासते।

क्षणस्तु वस्तुपतितः क्रमावलम्बी। क्रमश्च क्षणानन्तर्यात्मा। तं कालविदः काल इत्याचक्षते योगिनः। न च द्वौ क्षणौ सह भवतः। क्रमश्च न द्वयोः सहभुवोः, असंभवात्, पूर्वस्मादुत्तरस्य भाविनो यदानन्तर्यं क्षणस्य स क्रमः। तस्माद्वर्तमान एवैकः क्षणो न पूर्वोत्तरक्षणाः सन्तीति। तस्मान्नास्ति तत्समाहारः। ये तु भूतभाविनः क्षणास्ते परिणामान्विता व्याख्येयाः। तेनैकेन क्षणेन कृत्स्नो लोकः परिणाममनुभवति। तत्क्षणोपारूढाः खल्वमी सर्वे धर्माः। तयोः क्षणतत्क्रमयोः संयमात्तयोः साक्षात्करणम्। ततश्च विवेकजं ज्ञानं प्रादुर्भवति॥५२॥

तत्त्ववैशारदी

उक्ता क्वचित्क्वचित्संयमात्सर्वज्ञता। सा च न निःशेषज्ञता, अपि तु प्रकारमात्रविवक्षया, यथा सर्वैर्व्यञ्जनैर्भुक्तमिति। अत्र हि यावन्तो व्यञ्जनप्रकारास्तैर्भुक्तमिति गम्यते, न तु निःशेषैरिति। अस्ति च निःशेषवचनः सर्वशब्दः, यथा—उपनीतमन्नं सर्वमशितं प्राशकेन इति। तत्र हि निःशेषमिति गम्यते। तदिह निःशेषज्ञतालक्षणस्य विवेकजज्ञानस्य साधनं संयममाह-**क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम्।**

क्षणपदार्थं निदर्शनपूर्वकमाह— **यथेति**। लोष्टस्य हि प्रविभज्यमानस्य यस्मिन्नवयवेऽल्पत्वतारतम्यं व्यवतिष्ठते सोपकर्षपर्यन्तः परमाणुर्यथा तथापकर्षपर्यन्तः कालः क्षणः, पूर्वापरभागविकलकालकलेति यावत्। तमेव क्षणं प्रकारान्तरेण दर्शयति—**यावता वेति**। परमाणुमात्रं देशमतिक्रामेदित्यर्थः। क्रमपदार्थमाह— **तत्प्रवाहेति**। तत्पदेन क्षणः परामृश्यते। न चेदृशः क्रमो वास्तवः, किं तु काल्पनिकः, तस्य समाहाररूपस्यायुगपदुपस्थितेषु वास्तवत्वेन विचारासहत्वादित्याह—**क्षणतत्क्रमयोरिति**। अयुगपद्भाविक्षणधर्मत्वात्क्रमस्य क्षणसमाहारस्यावास्तवत्वात्क्षणतत्क्रमयोरप्यवास्तवत्वं समाहारस्य। नैसर्गिकवैतण्डिकबुद्ध्यतिशयरहिता लौकिकाः प्रतिक्षणम् एव व्युत्थितदर्शना भ्रान्ता ये कालमीदृशं वास्तवमभिन्यन्त इति।

तत्किं क्षणोऽप्यवास्तवः? नेत्याह—**क्षणस्तु वस्तुपतितो** वास्तव इत्यर्थः। क्रमस्यावलम्बनमवलम्बः, सोऽस्यास्तीति, क्रमेणावलम्ब्यते वैकल्पिकेनेत्यर्थः। क्रमस्य क्षणावलम्बनत्वे हेतुमाह—**क्रमश्चेति**। क्रमस्यावास्तवत्वे हेतुमाह—**न चेति**। चो हेत्वर्थे। यस्तु वैजात्यात्सहभावमुपेयात्तं प्रत्याह—**क्रमश्च न द्वयोरिति**। कस्मादसंभव इत्यत आह—**पूर्वस्मादिति**। उपसंहरति—**तस्मादिति**। तत्किमिदानीं शशविषाणायमाना एव पूर्वोत्तरक्षणाः? नेत्याह—**येत्विति**। अन्विताः साम्येन समन्वागता इत्यर्थः। उपसंहरति—**तेनेति**। वर्तमानस्यैवार्थक्रियासु स्वोचितासु सामर्थ्यादिति ॥ ५२ ॥

योगवार्त्तिकम्

सर्वज्ञत्वेऽपि वैराग्यान्मोक्ष इत्युक्तम्, यदि च रागस्तिष्ठति तदा तद्रागनिवृत्तये पूर्ववत्सर्वज्ञतासाधकं संयमान्तरमाह—

क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम्। विवेकात्पूर्वसूत्रोक्तात्सत्त्वपुरुषान्यताऽऽख्याज्जायमानं विवेकजं ज्ञानम्, इतरव्यावृत्ततया सर्ववस्तूनामशेषविशेषैः साक्षात्करणमिति यावत्। तत् क्षणतत्क्रमयोः संयमादपि भवतीत्यर्थः। प्रतिक्षणं सर्वं वस्तु परिणमते; अतः क्षणेषु तत्क्रमेषु च संयमेन साक्षात्कारे सति सर्ववस्तूनां सर्वपरिणामतत्क्रमयोरपि ज्ञानात् सर्वस्य वस्तुनो विवेकेन ज्ञानं भवतीति भावः। यद्यप्यपिशब्दः सूत्रे नास्ति तथाऽपि **ततश्च विवेकजं ज्ञानमित्यागामिभाष्यगम्यः**।

क्षणशब्दार्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयति— **यथेति**। यथा लोष्टादेर्भिद्यमानस्य यस्मिन्नवयवे परिमाणापकर्षकाष्ठा सोऽपकर्षावधिः सत्त्वादिगुणविशेषः परमाणुः, एवंकालस्यापकर्षावधिभूतोऽवयवविशेषः पूर्वापरांशशून्यः क्षण इत्यर्थः। क्षणस्य लक्षणान्तरमाह—**यावता वेति**। जह्यादित्यनेनैकं लक्षणम्, सम्पद्येतेति च लक्षणान्तरम्, अन्यथा वैयर्थ्यात्, अवयविद्र-

व्यस्य देशत्यागो बहुक्षणेनापि कदाचिद्भवत्यवयवानां क्रमेण सञ्चारादित्युक्तम्। परमाणुरिति। अवयविनो देशस्य क्रिययाऽनेकक्षणेन जनितं देशत्यागादिकं व्यावर्त्तयितुं चलित इत्युक्तम्।

अत्र दृष्टान्तादिना परसूत्रेण च साक्षादेवाचार्येण परमाणुवचनाद् वैशेषिकोक्तपरमाणवोऽप्यस्माभिरभ्युपगम्यन्ते। ते चास्मद्दर्शने गुणशब्दवाच्या इत्येव विशेषः। न चानेकात्मकपृथिव्यादिभूतपरमाणुरेवात्र वाक्ये परमाणुशब्दार्थो युक्तः, अत्र भूतरूपविशेषस्याप्रकृततया द्रव्यशब्दस्य विशेषपरत्वे प्रमाणाभावात्, सावयवस्य पृथिव्यादिपरमाणोर्निरवयवकालपरमाणुदृष्टान्तानुपपत्तेश्च। न च प्रकृतेरणुपरिमाणासिद्धिः, परम्परया पृथिव्यादिभावापन्नानां गुणानां परिमाणाकाङ्क्षायां न्यायवैशेषिकसिद्धाणुपरिमाणस्यैव ग्रहणौचित्यात्, स्वशास्त्रानुक्ततया परोक्तमविरोधि चेति न्यायेन परोक्तपरिमाणस्यैवादर्त्तव्यत्वात्। न चास्मद्दर्शने गुणाख्यप्रकृतेर्विभुत्वमेवावगम्यत इति वाच्यम्, अन्तःकरणाकाशहेतुगुणानां विभुत्वेन तदुपपत्तेः, सर्वगुणानां विभुत्वे सत्याद्यपरिणामहेतुक्षोभसंयोगाद्यसम्भवादिति। तस्मात्सिद्धमणुपरिमाणा अपि गुणाः सन्तीति। तेषु पृथिवीत्वव्यञ्जकगन्धाद्यनङ्गीकारेणास्मत्सिद्धान्ते पृथिवीत्वादिकं नास्तीति विशेष इति।

क्षणं व्याख्याय क्रमं व्याचष्टे—तत्प्रवाहेति। तेषां क्षणानां यः प्रवाह उत्तरोत्तरभावेनावस्थानम्, तस्याविरलता क्रम इत्यर्थः। इदानीं क्षणातिरिक्तः कालो नास्ति मुहूर्त्तादिरूपो महाकालपर्यन्त इति प्रसङ्गात्स्वशास्त्रसिद्धान्तमवधारयति-क्षणतत्क्रमयोरिति। क्षणेषु तत्क्रमेषु चाव्यवहितानन्तर्यरूपेषु वस्तुभूतः समाहारो मिलनं नास्ति; अतो मुहूर्त्ताहोरात्रादयो बुद्धिकल्पितसमाहार एवेत्यर्थः। नन्वेवं स्थूलकालाभावे कथं लोकानां तद्यथाऽर्थबुद्धिरिति ? तत्र विकल्पतया समाधत्ते—स खल्वयमिति।

नन्वेवं क्षणोऽपि विकल्पमात्रो भवतु, कालव्यवहाराविशेषात्क्षणव्यवहारस्य च परमाणुक्रियाऽऽदिभ्य एव सम्भवादिति ? तत्राह-क्षणस्त्विति। क्षणाख्यस्तु कालो वस्तुकोटौ प्रविष्टः, यतः क्रमावलम्बी क्रमेण लक्ष्यत आश्रीयते, क्षणरूपप्रतियोग्यनुयोगिघटितत्वात्क्रमस्येत्यर्थः। तत्र हेतुमाह—क्रमश्चेति। क्रमो ह्यानन्तर्यरूप इत्यर्थः। ननु यः क्षणो वस्तुभूतः स किंस्वरूप इत्याकाङ्क्षायामाह—तं कालेति। तस्य च कालस्य क्षणद्वयावस्थायिद्रव्यान्तरेभ्यो विभाग इति भावः। कालनित्यत्व-श्रुतिस्मृतयश्च प्रवाहरूपकालपराः। स च क्षणाख्यः कालः सत्त्वादीनां द्रव्यरूपः परिणामविशेष इति। बौद्धमताच्चास्माकमयं विशेषो यदस्माभिर्धर्मिग्रा-

इकप्रमाणबलात् क्षण एवास्थिर इष्यते, क्षणस्थैर्यप्रत्यभिज्ञाऽऽद्यभावाद्, न क्षणातिरिक्तः क्षणिकः पदार्थः कश्चिदिष्यते; तैस्तु क्षणमात्रस्थाय्येव पदार्थः सर्व इष्यत इति। तच्च स्थाने स्थाने निराकृतं कार्यकारणव्यवस्थाऽनुपपत्त्यादिभिरिति। तदस्मिन् शास्त्रे क्षण एव काल इति सिद्धान्तः। कालोऽत्र नाभ्युपगम्यत इति **कस्यचित्** प्रलापस्तु **भाष्यार्था**विवेकमूल इति।

यत्तु पूर्वदेशसंयोगाद्यवच्छिन्नः परमाणुक्रियाऽऽदिरेव क्षणः, कालस्तु तदतिरिक्तो नित्य इति **वैशेषिका** आहुः, तन्न—विशिष्टस्यातिरेकानतिरेकयोरुभयोरुभयतः पाशात्—अतिरेके स्वसिद्धान्तविरोधाद्, अस्मन्मतप्रवेशाच्च, अस्माभिस्तादृशस्यैव गुणपरिणामस्य क्षणत्ववचनात्; अनतिरेके विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धानां त्रयाणामपि स्थिरत्वेन क्षणव्यवहारजननाक्षमत्वात्। नित्यकालेऽपि च प्रमाणं नास्ति, इदानीमित्याद्यखिलव्यवहाराणां खण्डकालमात्रविषयकत्वात्, कार्यकारणभावादीनामपि क्षणघटितत्वादिति। **एतेन** नित्या दिगप्यप्रामाणिकी व्याख्याता, सामान्यतो दिग्व्यवहाराभावात्, पूर्वादिव्यवहारस्य च पराभ्युपगतदिगुपाधिभिरेव सम्भवात्, सामान्यतः कालदिग्व्यवहारसत्त्वेऽप्याकाशादेव तदुपपत्तेश्च। अन्यथा पृथिवीजलतेजआदिभिरुपाधिभिर्देशाद्यतिरिक्तपदार्थः स्यादिति। कालाच्च दिश्ययं विशेषः यत् कालः क्षणरूप इष्यते, दिक् तु सर्वथैव नेष्यत इति। शास्त्रे दिक्सामान्यव्यवहारस्तु पूर्वपश्चिमनियामकोपाध्यवच्छिन्नाकाशेन बोध्यः, स्थित्याधारत्वेन देशव्यवहारवदिति। अत एव **श्रुत्यादिषु** कुत्रचिदाकाशाच्छ्रोत्रं क्वचिच्च दिशः श्रोत्रमिति वचनमन्योन्यमविरुद्धम्, दिगाकाशयोरेकत्वादिति दिक्।

क्षणतत्क्रमयोर्नास्ति वस्तुसमाहार इति यत्प्रागुक्तं तत् प्रपञ्चयति—**न चेत्यादिना—नास्ति तत्समाहार** इत्यन्तेन। सहभावाभ्युपगमेऽपि क्रमो **न सम्भवतीत्याह—क्रमश्चेति**। असम्भवे हेतुमाह—**पूर्वस्मादिति**। तस्मात्सर्वदैव वर्त्तमानलक्षणः, स त्वेक एव क्षणस्तिष्ठति, न पूर्वोत्तरे क्षणा इत्यतो नास्ति तयोः क्षणतत्क्रमयोर्वास्तवं मिलनं मुहूर्त्तादिरूपमित्यर्थः। वक्ष्यमाणोपपादकमादौ वक्ति—**ये त्वित्यादिना—सर्वे धर्मा** इत्यन्तेन। ये पुनर्भूतभाविनः क्षणास्ते सर्वेऽपि सर्ववस्तुपरिणामाधारा एकदैव बाधकाद्यदर्शनतः क्षणपर्यायकालत्वेनैव परिणामहेतुत्वादित्युत्तरपादे **क्षणप्रतियोगी**त्याद्युत्तरसूत्रे व्याख्येयाः। तेन हेतुनैकेन क्षणेन कृत्स्नो लोकः परिणाममनुभवति प्राप्नोति यतस्तत्क्षणोपारूढाः एकैकक्षणोपारूढा धर्माः पदार्था इत्यर्थः। ततः किमित्यत आह—**तयोः क्षणेति**। **ततश्चेति**। ततश्च

क्षणतत्क्रमसाक्षात्कारादखिलपरिणामतत्क्रमसाक्षात्कारद्वारा सर्ववस्तूनामन्योन्यव्यावृत्ततया स्वरूपावधारणं भवतीति सूत्रार्थ उक्तः ॥ ५२ ॥

तस्य विषयविशेष उपक्षिप्यते--

जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात्तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ॥ ५३ ॥

तुल्ययोर्देशलक्षणसारूप्ये जातिभेदोऽन्यताया हेतुर्गौरियं वडवेयमिति। तुल्यदेशजातीयत्वे लक्षणमन्यत्वकरं कालाक्षी गौः स्वस्तिमती गौरिति। द्वयोरामलकयोर्जातिलक्षणसारूप्याद्देशभेदोऽन्यत्वकर इदं पूर्वमिदमुत्तरमिति। यदा तु पूर्वमामलकमन्यव्यग्रस्य ज्ञातुरुत्तरदेश उपावर्त्यते तदा तुल्यदेशत्वे पूर्वमेतदुत्तरमेतदिति प्रविभागानुपपत्तिः। असंदिग्धेन च तत्त्वज्ञानेन भवितव्यमित्यत इदमुक्तं ततः प्रतिपत्तिविवेकजज्ञानादिति।

कथम्? पूर्वामलकसहक्षणो देश उत्तरामलकसहक्षणाद्देशाद्भिन्नः। ते चामलके स्वदेशक्षणानुभवभिन्ने। अन्यदेशक्षणानुभवस्तु तयोरन्यत्वे हेतुरिति। एतेन दृष्टान्तेन परमाणोस्तुल्यजातिलक्षणदेशस्य पूर्वपरमाणुदेशसहक्षणसाक्षात्करणादुत्तरस्य परमाणोस्तद्देशानुपपत्तावुत्तरस्य तद्देशानुभवो भिन्नः सहक्षणभेदात्तयोरीश्वरस्य योगिनोन्यत्वप्रत्ययो भवतीति।

अपरे तु वर्णयन्ति—येन्त्या विशेषास्तेऽन्यताप्रत्ययं कुर्वन्तीति। तत्रापि देशलक्षणभेदो मूर्तिव्यवधिजातिभेदश्चान्यत्वे हेतुः। क्षणभेदस्तु योगिबुद्धिगम्य एवेति। अत उक्तम्—मूर्तिव्यवधिजातिभेदाभावान्नास्ति मूलपृथक्त्वमिति वार्षगण्यः ॥ ५३ ॥

तत्त्ववैशारदी

यद्यप्येतद्विवेकजं ज्ञानं निःशेषभावविषयमित्यग्रे वक्ष्यते, तथाप्यतिसूक्ष्मत्वात्प्रथमं तस्य विषयविशेष उपक्षिप्यते—जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात्तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः।

लौकिकानां जातिभेदोऽन्यताया ज्ञापकहेतुः। तुल्या जातिर्गोत्वम्। तुल्यश्च देशः पूर्वादिः। कालाक्षीस्वस्तिमत्योर्लक्षणभेदः परमिति। द्वयोरामलकयोस्तुल्यामलकत्वजातिः। वर्तुलत्वादि लक्षणं तुल्यम्। देशभेदः परमिति। यदा तु योगिज्ञानं जिज्ञासुना केनचित्पूर्वामलकमन्यव्यग्रस्य योगिनो ज्ञातुरुत्तरदेश उपावर्त्यते, उत्तरदेशमामलकं ततोऽपसार्य पिधाय वा तदा तुल्य-

देशत्वे पूर्वमेतदुत्तरमेतदिति प्रविभागानुपपत्तिः प्राज्ञस्य लौकिकस्य त्रिप्र[1]-माणीनिपुणस्य । असन्दिग्धेन च तत्त्वज्ञानेन भवितव्यम्, विवेकजज्ञानवतो योगिनः संदिग्धत्वानुपपत्तेः । अत उक्तं सूत्रकृता—ततः प्रतिपत्तिः । तत इति व्याचष्टे—विवेकजज्ञानादिति ।

क्षणतत्क्रमसंयमाज्जातं ज्ञानं कथमामलकं तुल्यजातिलक्षणदेशादामलकान्तराद्विवेचयतीति पृच्छति-कथमिति । उत्तरमाह—पूर्वामलकसहक्षणो देशः पूर्वामलकेनैकक्षणो देशः । तेन सह निरन्तरपरिणाम इति यावत् । उत्तरामलकसहक्षणाद्देशादुत्तरामलकनिरन्तरपरिणामाद्भिन्नः । भवतु देशयोर्भेदः, किमायातमाकलकभेदस्येत्यत आह—ते चामलके स्वदेशक्षणानुभवभिन्ने । स्वदेशसहितो यः क्षणस्तस्यामलकस्य कालकला स्वदेशेन सहौत्तराधर्यरूपपरिणामलक्षिता सा स्वदेशक्षणः, तस्यानुभवः प्राप्तिर्वा ज्ञानं वा, तेन भिन्ने आमलके । ययोरामलकयोः पूर्वोत्तराभ्यां देशाभ्यामौत्तराधर्यपरिणामक्षण आसीत्तयोर्देशान्तरौत्तराधर्यपरिणामक्षणविशिष्टत्वमनुभवन्संयमी ते भिन्ने एव प्रत्येति, संप्रति तद्देशपरिणामेऽपि पूर्वभिन्नदेशपरिणामाद्विशिष्टस्य चैतद्देशपरिणामक्षणस्य संयमतः साक्षात्करणात् । तदिदमुक्तम्—अन्यदेशक्षणानुभवस्तु तयोरन्यत्वे हेतुरिति । अनेनैव निदर्शनेन लौकिकपरीक्षकसंवादादिना परमाणोरपीदृशस्य भेदो योगीश्वरबुद्धिगम्यः श्रद्धेय इत्याह—एतेनेति ।

अपरे तु वर्णयन्ति । वर्णनमुदाहरति—य इति । वैशेषिका हि नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषा इत्याहुः । तथा हि—योगिनो मुक्तांस्तुल्यजातिदेशकालान्यवधिरहितान्परस्परतो भेदेन प्रत्येकं तत्त्वेन च प्रतिपद्यन्ते । तस्मादस्ति कश्चिदन्त्यो विशेष इति । तथा च स एव नित्यानां परमाण्वादीनां द्रव्याणां भेदक इति । तदेतद्दूषयति—तत्रापीति । जातिदेशलक्षणान्युदाहृतानि । मूर्तिः संस्थानम् । यदैकं विशुद्धावयवसंस्थानोपपन्नमपसार्य तस्मिन्नेव देशेऽन्यव्यग्रस्य द्रष्टुः कुत्सितावयवसंनिवेश उपावर्तते तदा तस्य संस्थानभेदेन भेदप्रत्ययः । शरीरं वा मूर्तिः तत्संबन्धेनात्मनां संसारिणां मुक्तात्मनां वा भूतचरेण यादृशतादृशेन भेद इति सर्वत्र भेदप्रत्ययस्यान्यथासिद्धेर्नान्त्यविशेषकल्पना । व्यवधिर्भेदकारणम् । यथा कुशपुष्करद्वीपयोर्देशस्वरूपयोरिति । यतो जातिदेशादिभेदा लोकबुद्धिगम्या अत उक्तम्—क्षणभेदस्तु योगिबुद्धि-

---

१. प्रत्यक्षानुमानागमनिपुणस्येत्यर्थः । त्रिप्रमाणीति अकारान्तोत्तरपदद्विगुत्वेन स्त्रीत्वम् ।

गम्य एवेति । एवकारः क्षणभेदमवधारयति न योगिबुद्धिगम्यत्वम् । तेन भूतचरेण देहसंबन्धेन मुक्तात्मनामपि भेदो नास्तीत्याचार्यो मेनं यस्मादूचे कृतार्थं प्रतिनष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् इति । तदाह—**मूर्तिव्यवधीति** । उक्तभेदहेतूपलक्षणमेतत् । जगन्मूलस्य प्रधानस्य पृथक्त्वं भेदो नास्तीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

योगवार्त्तिकम्

उत्तरसूत्रमवतारयति—**तस्येति** । तस्य विवेकजज्ञानस्य सर्वविषयकस्य शिष्यव्युत्पादनाय एकमुदाहरणमुपन्यस्यत इत्यर्थः ।

जातिलक्षणदेशैरन्यताऽनवच्छेदात्तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः । जातिलक्षणदेशैरन्यताऽनवच्छेदाद् भेदावधारणस्यासंभवात् ततो विवेकज्ञानादेव प्रतिपत्तिर्विवेकेन साक्षात्कारः पौरुषेयो भवतीत्यर्थः ।

तत्रादौ जात्याऽन्यताऽवच्छेदस्यासङ्कीर्णमुदाहरणमाह—**तुल्ययोर्देशेति** । कालभेदेन समानदेशस्थयोर्हि समानरूपयोर्गोगवययोर्भेदो जातिभेदादेवानुमातुं शक्यत इति । अत्र वडवाशब्देनातिसारूप्याद्गवयो लक्षितः सारूप्याधिका वडवैवेति । लक्षणेनान्यत्वावच्छेदनस्यासंकीर्णोदाहरणमाह—**तुल्यदेशेति** । लक्षणमभिव्यक्तो धर्मभेदः । देशेनान्यत्वावच्छेदनस्यासंकीर्णोदाहरणमाह—**द्वयोरिति** । देशभेदप्रकारमाह—**पूर्वमिदमुत्तरमितीति** । इदानीं जात्यादिभिर्यत्रान्यताऽनुमानं न संभवति तादृशविवेकजज्ञानस्यासंकीर्णमुदाहरणमाह—**यदा त्विति** । यदा तु पूर्वदेशस्थितमामलकं विषयान्तरव्यग्रस्य ज्ञातुर्विवेकं करिष्यतो योगिन उत्तरस्मिन् देश उपावर्तते संबध्यते दैवादिना तदा द्वयोरामलकयोरेकदेशत्वे सति पूर्वदेशोपलक्षितमिदमुत्तरदेशोपलक्षितं चेदमिति विवेकानुपपत्तिः, आमलकयोर्जात्यादित्रिकसाम्यात्, असंदिग्धतत्त्वज्ञानं चोद्देश्यम् इत्यत उक्तं सूत्रकारेण ततो विवेकजज्ञानात्प्रतिपत्तिरितीत्यर्थः ।

ननु क्षणतत्क्रमयोः संयमात् कथमामलकयोर्विवेकज्ञानमिति पृच्छति—**कथमिति** । उत्तरम्—**पूर्वेति** । आमलकस्य क्षणेन सह वर्त्तत इति आमलकसहक्षणः चैत्रसहोदर इतिवत् । एवंविधः पूर्वो देश आमलकान्तरेण सहक्षणादुत्तरदेशाद्भिन्नोऽतः स्वदेशक्षणप्राप्त्या ते आमलके भिन्ने, एकस्य एकदा विरुद्धदेशसंबन्धासंभवादिति । एवं तयोर्भेदं प्रसाध्यैकदेशसंबन्धदशायां विवेकग्रहणोपायमाह—**अन्येति** । अन्ययोर्भिन्नयोः पूर्वोत्तरदेशसंबन्धक्षणयोरनुभवः साक्षात्कारस्त्वामलकयोरन्यत्वे हेतुर्यथोक्तविवेकग्रहे कारणमित्यर्थः । अत्र चोदाहरणे क्षणसंयमादेव विवेकजज्ञानं दर्शितम्, एतदनुसारेण क्षणक्रम-

संयमादपि विवेकजज्ञानस्योदाहरणमुन्नेयमिति भावः । तद्यथा द्वित्रिक्षणमात्रेण ज्येष्ठकनिष्ठयोर्ज्येष्ठकनिष्ठताविवेकज्ञानं क्षणक्रमसाक्षात्कारं विना न सम्भवति; अतः क्षणक्रमसंयमो मूलकारणमिति । एतेनैव स्थूलदृष्टान्तेन परमसूक्ष्मेष्वपि क्षणतत्क्रमानुभवाद् विवेकजज्ञानमनुमेयमित्याह—एतेनेति । तुल्यजातिलक्षणदेशस्य परमाणुसामान्यस्यान्योन्यम् अन्यत्वप्रत्ययो विवेकप्रत्ययः पूर्वयोः परमाणुदेशसाहित्यलक्षणयोः साक्षात्करणाद् ईश्वरस्य प्रकृत्यादिप्रेरणमभीप्सोर्योगिनो भवतीत्यन्वयः । तत्र हेतुरुक्तः—**उत्तरस्य परमाणोरित्यादिना** । यत उत्तरस्य परमाणोः पूर्वदेशानुपपत्त्योत्तरस्य स्वदेशप्राप्तिः पूर्वस्य स्वदेशप्राप्तितो भिन्ना, तयोः सहक्षणभेदात्साहित्यलक्षणयोर्भिन्नत्वादित्यर्थः ।

तदेवं जात्यादिभेदात् देशसंबन्धक्षणभेदाच्च तुल्ययोरन्यताप्रत्ययं प्रतिपाद्य परमतेऽप्येतत्समानमिति प्रतिपादयितुं तन्मतमाह—**अपरे त्विति** । **अपरे वैशेषिका** वदन्ति नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषा इति । अन्त्याः प्रलयकालस्थाः । मुक्तेषु ह्यात्मसु सर्वेषु तुल्यजातिलक्षणदेशेष्वन्योन्यं विभाजकान्तरासंभवेन विशेषनामा भेदकः कश्चन पदार्थोऽवश्यं वाच्यः, तथा च परमाण्वादिष्वपि स एवान्यताप्रत्ययं करोतीति तेषामाशयः । **तत्रापीति** । तन्मतेऽपि देशादीनां योगबुद्धिगम्यक्षणान्तानां भेदोऽप्यण्वादीनामन्यत्वे हेतुरस्त्येवेति समानमित्यर्थः । मूर्त्तिः संस्थानम्, व्यवधिः व्यवहितता, एतद् द्वयमधिकमत्रोक्तम्[1] । **अत इति** । यतो मूर्त्तिव्यवधिजात्यादिर्नित्यद्रव्येष्वप्यस्ति भेदकोऽतः **परैरुक्तं मूलपृथक्त्वं मूलेषु** नित्यद्रव्येषु विशेषपदार्थो नास्ति, मूर्त्तिव्यवधिजातिभ्यो भेदेनातिरेकेण पृथक्त्वस्याभावात् तैरेव पृथक्त्वव्यवहारोपपत्तेरिति **वार्षगण्य आचार्यो** मन्यत इत्यर्थः । ननु वार्षगण्यमते मुक्तपुरुषेषु मूर्त्याद्यभावात्कथं विभागव्यवहारः स्यादिति चेत्? न; बद्धावस्थायां ये मूर्त्यादयः स्थितास्त एव मुक्त्यवस्थायामपि योगिभिर्गृह्यमाणा अन्योन्यभेदव्यवहारं जनयन्तीत्यभ्युगमसंभवात् । अन्यदेशादिरूपाणां तु परमाण्वादीनां प्रलये भेदव्यवहारः स्वगतसूक्ष्मकार्यभेदाद् यथोक्तक्षणभेदादिभ्यश्चेति । अत्र वार्षगण्यमतस्याप्रतिषेधादिदमेव स्वमतमिति मन्तव्यम् ॥५३॥

तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेति
विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५४ ॥

तारकमिति स्वप्रतिभोत्थमनौपदेशिकमित्यर्थः । **सर्वविषयत्वान्नास्य** किञ्चिदविषयीभूतमित्यर्थः । **सर्वथाविषयमतीतानागतप्रत्युत्पन्नं सर्वं**

---

१. वैशेषिकशास्त्रे एतयोरन्यत्वप्रयोजकत्वेनाकथनादित्यर्थः ।

पर्यायैः सर्वथा जानातीत्यर्थः। अक्रममित्येकक्षणोपारूढं सर्वं सर्वथा गृह्णातीत्यर्थः। एतद्विवेकजं ज्ञानं परिपूर्णम्। अस्यैवांशो योगप्रदीपः, मधुमतीं भूमिमुपादाय यावदस्य परिसमाप्तिरिति ॥ ५४ ॥

तत्त्ववैशारदी

तदेवं विषयैकदेशं विवेकजज्ञानस्य दर्शयित्वा विवेकजं ज्ञानं लक्षयति—**तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानम्**। विवेकजं ज्ञानमिति लक्ष्यनिर्देशः। शेषं लक्षणम्। संसारसागरात्तारयतीति तारकम्।

पूर्वस्मात्प्रातिभाद्विशेषयति—**सर्वथाविषयमिति**। पर्याया अवान्तरविशेषाः। अत एव **विवेकजं ज्ञानं परिपूर्णम्**। नास्य क्वचित्किञ्चित्कथञ्चित्कदाचिदगोचर इत्यर्थः। आस्तां तावज्ज्ञानान्तरम्, संप्रज्ञातोऽपि तावदस्यांशः, तस्मादतः परं किं परिपूर्णमित्याह—**अस्यैवांशो योगप्रदीपः** संप्रज्ञातः। किमुपक्रमः किमवसानश्चासावित्याह—**मधुमतीमिति**। ऋतम्भरा प्रज्ञैव मधु, मोदकारणत्वात्। यथोक्तम् **प्रज्ञाप्रासादमारुह्ये**ति, तद्वती **मधुमती**। तामुपादाय यावदस्य परिसमाप्तिः सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा। अत एव विवेकजं ज्ञानं तारकं भवति, तदंशस्य योगप्रदीपस्य तारकत्वादिति ॥ ५४ ॥

योगवार्त्तिकम्

विवेकजज्ञानस्यैकं विषयं प्रदर्श्येदानीं सहेतुकां विवेकजज्ञानस्य मोक्षोपयोगितामाह—

तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानम्। इति शब्दो हेत्वर्थे। यतो विवेकजं ज्ञानं सर्वविषयादिरूपम् अतः सर्वत्र दोषसाक्षात्कारेणोक्तवैराग्यद्वारा संसारतारक भवतीत्यर्थः। एतेन विवेकजज्ञानस्येदं लक्षणं बोध्यम्। अत एवानेन लक्षणेन सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिजन्यसर्वज्ञताया अपि संग्रहात्तत्र सूत्रे साऽपि विवेकजज्ञानशब्देन **भाष्यकारै**रुक्तेति।

तत्र **भाष्यकारः** प्रत्येकं विशेषणानि व्याचक्षाणः तारकशब्दस्यार्थापत्तिलब्धमर्थमाह—**तारकमितीति**। लौकिकसामग्रीं विनैव यथाऽर्थज्ञानसामर्थ्यं सत्त्वपुरुषान्यतासंयमक्षणतत्क्रमसंयमाभ्यामुद्बोधितं प्रतिभा, तदुत्थं स्वप्रतिभोत्थम्, तदेव हि संसारतारकं घटते; अतोऽर्थापत्त्या स्वप्रतिभोत्थमेव तारकशब्दार्थः। प्रतिभोत्थत्वे हेतुमाह—**अनौपदेशिकमिति**। न हि सर्वथा सर्वविषयकं ज्ञानं शाब्दं भवितुं युज्यते, शब्दस्य सामान्यमात्रविषयकत्वात्,

परिच्छिन्नविषयकत्वाच्चेति सर्वविषयमित्यत्र सर्वशब्दोऽसङ्कुचित इत्याह— सर्वविषयमिति। सर्वविषयकत्ववचनादित्यर्थः। अतीतेति। अतीतादिरूपं सर्वमित्यनुवादोऽन्वयार्थः, पर्यायैः स्वगतविशेषैः सर्वथा निःशेषैः विषयीकरोतीत्यर्थः, नास्ति क्रमः पौर्वापर्यं यत्र ज्ञान इत्यक्रमम्। अक्रमान्तविशेषणैर्लब्धं वाक्यतात्पर्यार्थमाह—एकक्षणोपारूढमित्यादिना। आरोहोऽत्रार्थाद् बुद्धिवृत्ताविति। विवेकजज्ञानस्याखिलसिद्धान्ते निर्वचनस्य बीजमाह—एतदिति। परिपूर्णशब्दार्थं स्वयं व्याचष्टे—अस्यैवांश इति। अस्यैव सूर्यतुल्यस्य विवेकजज्ञानस्यांशो योगप्रदीपः। क इत्याकाङ्क्षायामाह—मधुमतीति। स्थान्युपनिमन्त्रणसूत्रे ऋतम्भरप्रज्ञाऽऽख्यद्वितीयभूमौ योगी मधुभूमिक इत्युक्तम्, सैव च भूमिकाऽत्र मधुमतीति निर्दिष्टा, तामादाय सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञेति पूर्वोक्तसम्प्रज्ञातसमाप्तिपर्यन्तभूमिकाजातं योगप्रदीप इत्यर्थः। ते हि भूमिव्यूहा विवेकजज्ञानविषयैकदेशप्रकाशकाः, अतोंऽशा इति भावः। ननु सवितर्कादिरूपास्तथा परिणामत्रयसंयमादिरूपाश्च याः सम्प्रज्ञातयोगभूमयः पूर्वोक्तास्ताः कथं योगप्रदीपतया विवेकजज्ञानांशतया च न निर्दिष्टा इति चेत्? न; योगवह्निकणत्वेन तेषामत्यल्पत्वस्य विवक्षितत्वात्, प्रकृष्टभूमितया योगप्रदीपानामासामंशत्वेनैव च कणतुल्यभूमीनामंशांशत्वमपि प्राप्तमिति भावः। विष्णुपुराणे च सर्वेषामेवेतरज्ञानानां प्रदीपतुल्यत्वविवक्षया ब्रह्मविवेककजज्ञानस्य सूर्यतुल्यत्वं प्रोक्तम्—

अन्धं तम इवाज्ञानं दीपवच्चेन्द्रियोद्भवम्।
यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रर्षे! विवेकजम्। इति॥

इन्द्रियोद्भवमित्यन्येषामपि ज्ञानानामुपलक्षणम्॥ ५४॥

प्राप्तविवेकजज्ञानस्याप्राप्तविवेकजज्ञानस्य वा—

सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति॥ ५५॥

यदा निर्धूतरजस्तमोमलं बुद्धिसत्त्वं पुरुषस्यान्यताप्रतीतिमात्राधिकारं दग्धक्लेशबीजं भवति तदा पुरुषस्य शुद्धिसारूप्यमिवापन्नं भवति, तदा पुरुषस्योपचरितभोगाभावः शुद्धिः। एतस्यामवस्थायां कैवल्यं भवतीश्वरस्यानीश्वरस्य वा विवेकजज्ञानभागिन इतरस्य वा। न हि दग्धक्लेशबीजस्य ज्ञाने पुनरपेक्षा काचिदस्ति। सत्त्वशुद्धिद्वारेणैतत्समाधिजमैश्वर्यं ज्ञानं चोपक्रान्तम्। परमार्थतस्तु ज्ञानाददर्शनं निवर्तते। तस्मिन्निवृत्ते न सन्त्युत्तरे क्लेशाः। क्लेशाभावात्कर्मविपाकाभावः। चरिताधिकाराश्चैतस्यामवस्थायां गुणा न पुरुषस्य

दृश्यत्वेन पुनरुपतिष्ठन्ते । तत्पुरुषस्य कैवल्यम् । तदा पुरुषः स्वरूपमात्र-ज्योतिरमलः केवली भवति ॥ ५५ ॥

इति श्रीपातञ्जले सांख्यप्रवचने योगशास्त्रे व्यासभाष्ये
विभूतिपादस्तृतीयः ॥ ३ ॥

तत्त्ववैशारदी

तदेवं परम्परया कैवल्यस्य हेतून्सविभूतीन्संयमानुक्त्वा सत्त्वपुरुषान्यताज्ञानं साक्षात्कैवल्यसाधनमित्यत्र सूत्रमवतारयति—**प्राप्ते**ति । विवेकजं ज्ञानं भवतु मा वा भूत् । सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिस्तु कैवल्यप्रयोजिकेत्यर्थः । **सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति** इतिः सूत्रसमाप्तौ ।

ईश्वरस्य पूर्वोक्तैः संयमैर्ज्ञानक्रियाशक्तिमतोऽनीश्वरस्य वा समनन्तरोक्तेन संयमेन विवेकजज्ञानभागिन इतरस्य वानुत्पन्नज्ञानस्य न विभूतिषु काचिद-पेक्षास्तीत्याह—**न ही**ति । ननु यद्यनपेक्षिता विभूतयः कैवल्ये, व्यर्थस्तर्हि तासामुपदेश इत्यत आह—**सत्त्वशुद्धिद्वारेणे**ति । इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया । नात्यन्तमहेतवः कैवल्ये विभूतयः किं तु न साक्षादित्यर्थः । **ज्ञानं विवेकमुपक्रान्तम्** । यच्च पारम्पर्येण कारणं तदौपचारिकं न तु मुख्यम् । परमार्थतस्तु ख्यातिरेव मुख्यमित्यर्थः । **ज्ञानादि**ति । प्रसंख्यानादित्यर्थः ॥ ५५ ॥

अत्रान्तरङ्गाण्यङ्गानि परिणामाः प्रपञ्चिताः ।
संयमाद्भूतिसंयोगस्तासु ज्ञानं विवेकजम् ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितायां पातञ्जलयोगसूत्रभाष्यव्याख्यायां
तत्त्ववैशारद्यां विभूतिपादस्तृतीयः ॥३॥

योगवार्त्तिकम्

तदेवं संयमानां सिद्धिरूपा विभूतयोऽतीतानागतज्ञानाद्या विवेकजज्ञा-नान्ता ज्ञानक्रियैश्वर्यरूपा विस्तरेणाक्ताः । तत्रायं संशयः—किमेतासां विभूतीनामनन्तरमेव मोक्षो भवति; आहोस्विदेतद्व्यतिरेकेणापीति ? तत्र

निर्णायकतयोत्तरसूत्रमवतारयति—प्राप्तविवेकेति। सूत्रेण सहान्वयः। विवेकजज्ञानाख्योत्तमसिद्ध्यनपेक्षयैव सुतरामितरसिद्ध्यनपेक्षा कैवल्य इति भाष्याशयः।

सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यम्। बुद्धिसत्त्वस्य पुरुषेण सह समाना यदा शुद्धिर्वक्ष्यमाणरूपा विवेकसाक्षात्काराद्भवति तदैव मोक्षो न तत्र सिद्ध्यपेक्षेत्यर्थः। क्वचिदितिशब्दः सूत्रान्ते तिष्ठति, स च हानोपायव्यूहसमाप्तिसूचनार्थः।

शुद्धिसाम्यं हेतुतः स्वरूपतश्च व्याचष्टे—यदेति। निर्धूतो रजस्तमोद्रव्यरूपो मलो यस्य तत्तथा, अत एव विवेकख्यातिमात्रेऽधिकारः कर्त्तव्यता यस्य न तु सिद्ध्यादौ तत्तथा, ततश्च दग्धान्यनागतक्लेशरूपाणि विपाकाख्यसंसारबीजानि यत्र तत्तथा, एवं यदा बुद्धिसत्त्वं भवति तदा शुद्ध्या पुरुषस्य स्वरूपमिव तद् भवति। अनेन शुद्धिसाम्ये हेतुरुक्तः। बुद्धेर्दुःखाद्यात्मकत्वान्नात्यन्तं शुद्धिसाम्यं कदाऽपीत्येतत्प्रतिपादनायेवशब्दप्रयोगः। यस्मिन्नंशे साम्यं तदाह– पुरुषस्येति। बुद्धिधर्मत्वात्पुरुष उपचरितमात्रस्य प्रत्ययविशेषाख्यभोगस्याभावः पुरुषस्य शुद्धिः, बुद्धेरपि जीवन्मुक्तदशायां विवेकित्वेन तादृशो भोगो नास्तीति शुद्धिसाम्यमित्यर्थः। अत्र साक्षितामात्ररूपभोगव्यावर्त्तनायोपचरितेत्युक्तम्, पुरुषस्य प्रत्ययाविशेषरूप एव हि भोग उपचरितः, अविवेकस्योपाधिधर्मत्वात्। चिदवसानतारूपस्तु सांख्यसूत्रोक्तो भोगः स्वत इति। तथा च साक्षी निरभिमानः। एवं च चित्तस्य निरभिमानत्वमेव मोक्षहेतुर्नैश्वर्यादिकमिति पर्यवसितोऽर्थः। एतस्यामिति। एतस्यां शुद्धिसाम्यावस्थायां जातायां प्रारब्धप्रतिबन्धनिवृत्त्यनन्तरं कैवल्यं भवति; ईश्वरानीश्वरादिसाधारण्येनेत्यर्थः। स्वतन्त्रज्ञानक्रियाशक्तिमानत्रेश्वरः। ज्ञाने पुनरिति। ज्ञानान्तरे काऽप्यपेक्षा नास्तीत्यर्थः। ननु विवेकसाक्षात्कारहेतौ तत्संयमे सत्यवश्यमेव सार्वज्ञ्यादिकं भविष्यति, तत्कथमनीश्वरस्य वेत्युच्यत इति चेद् ? न; संयमे सत्यपि कामनां विना सिद्ध्यनुत्पत्तेः यागे सत्यपि स्वर्गानुत्पत्तिवत्। किं च यमनियमाद्यङ्गवैगुण्यादपि सिद्ध्यनियमः, तादृशाङ्गवैगुण्येऽप्यभिमाननिवृत्त्याख्यदृष्टद्वारा कदाचिन्मोक्षः सम्भवत्येवेति। ननु चेत् कैवल्ये सिद्ध्यपेक्षा नास्ति तर्हि किमर्थं मोक्षाख्यहानस्योपायमध्ये सिद्धीनां कथनमित्याशङ्कायामाह–सत्त्वशुद्धिद्वारेणेति। सत्त्वस्य बुद्धिसत्त्वस्य शुद्धिर्वैराग्यादि, तद्द्वारेण; मोक्षोपयोगितयेति शेषः। ऐश्वर्यं क्रियाशक्तिरणिमादि, ज्ञानं विवेकज्ञानान्तमुपक्रान्तं प्रोक्तं सूत्रजातेन, परमार्थतस्तु सत्त्वपुरुषान्यताज्ञानादेवाज्ञाननिवृत्त्यादिदृष्टद्वारा कैवल्यमित्यर्थः। अत्र चरिता-

धिकारा इत्यादिना कैवल्यस्वरूपमुक्तम्। कैवल्ये पुरुषार्थमाह–तदेति। तदा सुखदुःखमोहात्मकसत्त्वादिगुणादर्शने चित्तज्योतिर्वियोगात्स्वरूपमात्रज्योतिरतो दुःखादिप्रतिबिम्बरूपमलरहितः सन् केवली भवति केवलेषु मुक्तेषु नित्यमुक्त ईश्वरे वाऽविभागं गच्छतीत्यर्थः। तथा च दुःखभोगनिवृत्तिरेव पुरुषार्थ इति। व्याख्यातानि हानोपायस्य विवेकख्यातेः साधनानि योगस्य चाङ्गानि यमादीनि ससिद्धीनि ॥ ५५ ॥

इति श्रीपातञ्जलभाष्यवार्त्तिके श्रीविज्ञानभिक्षुनिर्मिते
विभूतिपादस्तृतीयः ॥ ३ ॥

पातञ्जलयोगसूत्रम्

तत्र कैवल्यपादः चतुर्थः

जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥

देहान्तरिता जन्मना सिद्धिः। ओषधिभिरसुरभवनेषु रसायनेनेत्येवमादि। मन्त्रैराकाशगमनाणिमादिलाभः। तपसा संकल्पसिद्धिः कामरूपी यत्र तत्र कामग इत्येवमादि। समाधिजाः सिद्धयो व्याख्याताः ॥१॥

तत्त्ववैशारदी

तदेवं प्रथमद्वितीयतृतीयपादैः समाधितत्साधनतद्विभूतयः प्राधान्येन व्युत्पादिताः। इतरत्तु प्रासङ्गिकमौपोद्घातिकं चोक्तम्। इहेदानीं तद्धेतुकं कैवल्यं व्युत्पादनीयम्। न चैतत्कैवल्यभागीयं चित्तं परलोकं च परलोकिनं विज्ञानातिरिक्तं चित्तकरणसुखाद्यात्मकशब्दाद्युपभोक्तारमात्मानं च प्रसंख्यानपरमकाष्ठां च विना व्युत्पाद्य शक्यं वक्तुमिति तदेतत्सर्वमत्र पादे व्युत्पादनीयमितरच्च प्रसङ्गादुपोद्घाताद्वा।

तत्र प्रथमं सिद्धचित्तेषु कैवल्यभागीयं चित्तं निर्धारयितुकामः पञ्चतयीं सिद्धिमाह—जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः।

व्याचष्टे—देहान्तरितेति। स्वर्गोपभोगभागीयात्कर्मणो मनुष्यजातीयाचरितात्कुतश्चिन्निमित्ताल्लब्धपरिपाकात्क्वचिद्देवनिकाये जातमात्रस्यैव दिव्यदेहान्तरिता सिद्धिरणिमाद्या भवतीति। ओषधिसिद्धिमाह—असुरभवनेष्विति। मनुष्यो हि कुतश्चिन्निमित्तादसुरभवनमुपसंप्राप्तः कमनीयाभिरसुरकन्याभिरुपनीतं रसायनमुपयुज्याजरामरणत्वमन्याश्च सिद्धीरासादयति। इहैव वा रसायनोपयोगेन यथा माण्डव्यो मुनी रसोपयोगाद्विन्ध्यवासीति। मन्त्रसिद्धिमाह—मन्त्रैरिति। तपःसिद्धिमाह—तपसेति। सङ्कल्पसिद्धि-

माह—कामरूपीति। यदेव कामयतेऽणिमादि तदेकपदेऽस्य भवतीति। यत्र कामयते श्रोतुं वा मन्तुं वा तत्र तदेव शृणोति मनुते वेति। आदि-शब्दाद्दर्शनादयः संगृहीता इति। समाधिजाः सिद्धयो व्याख्याता अधस्तने पादे ॥ १ ॥

योगवार्त्तिकम्

हानोपायान्तं व्यूहत्रयमतिविस्तरतः पादद्वयेन व्याख्याय हानं तु स्वरूपत एव तत्र संक्षेपादुक्तं न तु तस्याशेषविशेषरूपो व्यूह इत्यतो हानविस्तरार्थं चतुर्थपादारम्भः। तत्रादौ कैवल्ययोग्यं चित्तं निर्धारयितुं पञ्चप्रकारां सिद्धिमाह; अनेनैव प्रसङ्गेन जन्मादिसिद्ध्यपेक्षया यथोक्तसमासिद्धेरुत्कर्षोऽपि सेत्स्यति—

जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः।

क्रमेण सिद्धीर्व्याचष्टे—देहान्तरितेति। ऐहिकेन कर्मणा देवादिदेहान्तरे जन्ममात्रेण भवन्ती अणिमादिसिद्धिर्जन्मजेत्यर्थः। ओषधिजसिद्धिमाह—ओषधिभिरिति। असुरभवनेषु रसायनं यदोषधिद्रव्यं तदुद्भवेत्येवमादिसिद्धिरोषधिभिरित्यर्थः। असुरभवनेष्विति प्रायिकाभिप्रायेणोक्तम्, अत्राप्योषधिभिः सुवर्णादिसिद्धीनां भावात्। शेषं सुगमम् ॥१॥

तत्र कायेन्द्रियाणामन्यजातिपरिणतानाम्—

जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् ॥ २ ॥

पूर्वपरिणामापाय उत्तरपरिणामोपजनस्तेषामपूर्वावयवानुप्रवेशाद्भवति। कायेन्द्रियप्रकृतयश्च स्वं स्वं विकारमनुगृह्णन्त्यापूरेण धर्मादिनिमित्तमपेक्षमाणा इति ॥ २ ॥

तत्त्ववैशारदी

अथ चतसृषु सिद्धिष्वौषधादिसाधनासु तेषामेव कायेन्द्रियाणां जात्यन्तरपरिणतिरिष्यते। सा पुनर्न तावदुपादानमात्रात्। न हि तावन्मात्रमुपादानं न्यूनाधिकदिव्यादिव्यभावेऽस्य भवति। नो खल्वविलक्षणं कारणं कार्यवैलक्षण्यायालम्। मास्याकस्मिकत्वं भूदित्याशङ्क्य पूरयित्वा सूत्रं पठति—**तत्र कायेन्द्रियाणामन्यजातिपरिणतानां—जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात्।** मनुष्यजातिपरिणतानां कायेन्द्रियाणां यो देवतिर्यग्जातिपरिणामः स खलु प्रकृत्यापूरात्।

कायस्य हि प्रकृतिः पृथिव्यादीनि भूतानि, इन्द्रियाणां च प्रकृतिरस्मिता, तदवयवानुप्रवेश आपूरस्तस्माद्भवति ।

तदिदमाह - **पूर्वपरिणामेति** । ननु यद्यापूरेणानुग्रहः कस्मात्पुनरसौ न सदातन इत्यत आह—**धर्मादीति** । तदनेन तस्यैव शरीरस्य बाल्यकौमारयौवनवार्धकादीनि च न्यग्रोधधानाया न्यग्रोधतरुभावश्च वह्निकणिकायास्तृणराशिनिवेशिताया वा प्रोद्भवज्वालासहस्रसमालिङ्गितगगनमण्डलत्वं च व्याख्यातम् ॥ २ ॥

योगवार्त्तिकम्

पञ्चविधसिद्धिसाधारण्याय पूर्वपादो विचारितः, सिद्धिप्रकारोऽस्मिन्नेव प्रसङ्गे कियद्भिः सूत्रैः प्रतिपादनीयः । तत्रादौ निर्माणकायनिर्माणेन्द्रिययोरुत्पत्तिप्रकारप्रतिपादकं सूत्रं पूरयित्वोत्थापयति—**तत्र काय इति** । निर्माणचित्तोत्पत्तिप्रकारस्य सूत्रान्तरेण वक्ष्यमाणत्वादत्र कायेन्द्रिययोरेव ग्रहणम् ।

जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् । मनुष्यादिजातिरूपः परिणामः, स प्रकृत्यापूराद्भवति न तु सङ्कल्पमात्रादित्यर्थः । मनुष्यादिजातिरूपेण पूर्वं परिणम्य स्थितानां कायेन्द्रियाणां कामरूपतादशायां यो देवतिर्यगादिजातिपरिणामः स प्रकृत्यापूराद्भवति न तु सङ्कल्पमात्रादित्यर्थ इति व्याख्यान्तरम् । अणिमादिरूपपरिणामविशेषश्च प्रकृत्यपगमादित्यपि बोध्यम् । अत्र च जात्यन्तरशब्देन योगिनां गजतुरङ्गादिवैभवं तथा कायव्यूहादिकमपि ग्राह्यम् । आपूरशब्देनापि प्रकृतीनां संहननमपि ग्राह्यम् । कायव्यूहे च श्रुतिः—

स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा
शतं दश चैकश्च सहस्राणि च विंशतिः ॥ इत्यादिरिति ।

प्रकृत्यापूरे हेतुं वदन् सूत्रं व्याचष्टे—**पूर्वपरिणामेति** । यतो लोके वल्मीकादीनां क्षुद्रपरिणामापाये तदुत्तरमहापरिणामोत्पत्तिर्भूतप्रकृतीनानुप्रवेशाद्भवतीति दृष्टम्, अतो योगीश्वरादीनामपि देहेन्द्रिययोः परिणामान्तरकाले धर्मादिसापेक्षाः कायेन्द्रियप्रकृतयः स्वं स्वं विकारमनुगृह्णन्ति स्वस्वजातीयां कायादिप्रकृतिमुपकुर्वन्ति आपूरेणानुप्रवेशेनेत्यर्थः । तत्र कायप्रकृतिः पञ्चभूतानि, इन्द्रियप्रकृतिश्चास्मितेति । दृष्टश्च लोके तृणराशिनिक्षिप्तस्य वह्निकणस्य क्षणादेव प्रकृत्यापूरेण गगनव्यापी परिणामविशेष इति । **एतेन वामनाद्यवतारादीनां** क्षणादेव त्रिभुवनव्यापित्वविश्वरूपत्वादिकं **मार्कण्डेयादिभ्यो** विष्णुना मायाप्रदर्शनं च प्रकृत्यापूरेण तडिन्मालायामिव क्षणभङ्गुरेणेति व्याख्यातम् । **अगस्त्यादीनां** समुद्रपानादिकं च तोयादिप्रकृत्यपसारणेनेति व्याख्येयम् । एवमेव विश्वं परमेश्वरस्य मायेति गीयते ऐन्द्रजालिकवत् । क्षणेनैव

प्रकृत्यापूरापसारणादिभिर्जगदन्यथयितुमुत्पादयितुं विलापयितुं च परमेश्वरः सङ्कल्पमात्रेण शक्नोति, सूक्ष्मदृष्ट्या तु प्रतिक्षणं तथा करोत्येवेति पश्यन्तु योगिनो भगवन्नृत्यमिति दिक् ॥ २ ॥

निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ॥ ३ ॥

न हि धर्मादि निमित्तं तत्प्रयोजकं प्रकृतीनां भवति। न कार्येण कारणं प्रवर्तते इति। कथं तर्हि, वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्। यथा क्षेत्रिकः केदारादपां पूरणात्केदारान्तरं पिप्लावयिषुः समं निम्नं निम्नतरं वा नापः पाणिनापकर्षत्यावरणं त्वासां भिनत्ति, तस्मिन्भिन्ने स्वयमेवापः केदारान्तरमाप्लावयन्ति, तथा धर्मः प्रकृतीनामावरणमधर्मं भिनत्ति, तस्मिन्भिन्ने स्वयमेव प्रकृतयः स्वं विकारमाप्लावयन्ति। यथा वा स एव क्षेत्रिकस्तस्मिन्नेव केदारे न प्रभवत्यौदकान्भौमान्वा रसान्धान्यमूलान्यनुप्रवेशयितुम्। किं तर्हि मुद्गगवेधुकश्यामाकादींस्ततोऽपकर्षति। अपकृष्टेषु तेषु स्वयमेव रसा धान्यमूलान्यनुप्रविशन्ति, तथा धर्मो निवृत्तिमात्रे कारणमधर्मस्य, शुद्ध्यशुद्ध्योरत्यन्तविरोधात्। न तु प्रकृतिप्रवृत्तौ धर्मो हेतुर्भवतीति। अत्र नन्दीश्वरादय उदाहार्याः। विपर्ययेणाप्यधर्मो धर्मं बाधते। ततश्चाशुद्धिपरिणाम इति। तत्रापि नहुषाजगरादय उदाहार्याः ॥३॥

तत्त्ववैशारदी

प्रकृत्यापूरादित्युक्तम्। तत्रेदं संदिह्यते—किमापूरः प्रकृतीनां स्वाभाविको धर्मादिनिमित्तो वेति? किं प्राप्तम्? सतीष्वपि प्रकृतिषु कदाचिदापूराद्धर्मादिनिमित्तश्रवणाच्च तन्निमित्त एवेति प्राप्तम्। एवं प्राप्त आह—**निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्**। सत्यं धर्मादयो निमित्तं न तु प्रयोजकाः, तेषामपि प्रकृतिकार्यत्वात्। न च कार्यं कारणं प्रयोजयति, तस्य तदधीनोत्पत्तितया कारणपरतन्त्रत्वात्, स्वतन्त्रस्य च प्रयोजकत्वात्। न खलु कुलालमन्तरेण मृद्दण्डचक्रसलिलादय उत्पित्सितेनोत्पन्नेन वा घटेन प्रयुज्यन्ते, किं तु स्वतन्त्रेण कुलालेन। न च पुरुषार्थोऽपि प्रवर्तकः, किं तु तदुद्देशेनेश्वरः। उद्देशतामात्रेण पुरुषार्थः प्रवर्तक इत्युच्यते। उत्पित्सोस्त्वस्य पुरुषार्थस्याव्यक्तस्य स्थितिकारणत्वं युक्तम्। न चैतावता धर्मादीनामनिमित्तता, प्रतिबन्धापनयनमात्रेण क्षेत्रिकवदुपपत्तेः। ईश्वरस्यापि धर्माधिष्ठानार्थं प्रतिबन्धापनय एव व्यापारो वेदितव्यः। तदेतन्निगदव्याख्यातेन भाष्येणोक्तम् ॥ ३ ॥

योगवार्त्तिकम्

ननु योगजधर्मैर्बलात् प्रकृतय आकृष्यन्त इति प्रकृतिस्वातन्त्र्यसिद्धान्तहानिः, तथा स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्यादिश्रुतेरपि प्रकृतिस्वातन्त्र्यहानिरित्याशङ्कयामाह—

निमित्तमप्रजोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ।

व्याचष्टे—न हीति । धर्मादिरूपाणां निमित्तानां प्रकृत्यापूरकत्वे युक्तिमाह—**न कार्येणेति** । परतन्त्रं स्वतन्त्रस्य प्रवर्त्तकमयुक्तमित्यर्थः । किं चाकाशे द्रव्याणामनारम्भिकाऽप्यनुत्तणामणूनां क्रिया सर्वसम्मता । न च तत्र धर्मोऽधर्मो वा कारणम्, कस्यापि भोगाहेतुत्वात् । नापि तत्रेश्वरादिसङ्कल्पादिः कारणम्, गौरवाद् । अतो निरन्तराणुक्रियोपपत्तये लाघवेन गुणत्वेनैव सामान्यतः प्रवृत्तिकारणत्वात् प्रकृतिस्वातन्त्र्यं सिद्धम् । अपि च कदाचिद् दण्डचक्रादिकं विनाऽपि योगिसङ्कल्पादेव घटो जायते, आदिसर्गे चेश्वरसङ्कल्पेन बीजान्तराणि विनैव सर्वाणि बीजान्युत्पद्यन्त इति परस्परव्यभिचारान्निमित्तानां न साक्षात्कारणत्वसम्भवः, तृणारणिमण्यादिषु चाग्न्यादिकारणत्वेऽन्योन्यव्यभिचारो लोकसिद्ध एवास्ति । अतः सहकार्यप्रयुक्ता प्रकृतिरेव परिणामे कारणं स्वतन्त्रेति सिद्धम् । ननु प्रकृतिश्चेत् स्वतन्त्रा केन प्रकारेण तर्हि धर्मेश्वरयोगिसङ्कल्पादीनां प्रकृतिपरिणामहेतुत्वमिति पृच्छति—**कथं तर्हीति** । सूत्रार्द्धेनोत्तरमाह—**वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवदिति** । अपां पूरणादद्भिः पूरणात्, केदारान्तरस्य विशेषणं सममित्यादित्रिकम्, अपकर्षति क्षिपति प्रावरणमालवालम् । **स्वं स्वं विकारमिति** । स्वस्वसजातीयं विकारं प्राप्नुवन्ति विकारप्रसूतीनां परिणामान्तरमित्यर्थः । प्रकृतिकार्येन्द्रियप्रकृत्यभिप्रायेणोक्तं गुणाद् गुणान्तरमाप्लावयन्तीत्यपि बोध्यम् । क्रियावदारम्भकसंयोगोऽपि प्रकृतेः स्वत एव भवतीप्यपि तेनैव दृष्टान्तेन प्रतिपादयति—**यथा चेति** । **न तु प्रकृतिप्रवृत्ताविति** । संयोगविशेषेष्वपीति बोध्यम्, तथा चाधर्मादिप्रतिबन्धनिवृत्तिद्वारेणैव धर्मादिः परिणामकारणमिति सिद्धम् । अयं भावः—यथा संस्कार एव स्मृतिहेतुः, सदृशादृष्टचिन्तादयस्त्वननुगततया संस्कारस्योद्बोधकमात्राः, उद्बोधश्च निद्राऽऽदिदोषरूपावरणभङ्गः, तथैव प्रकृतिरेव जगत्कारणं कालकर्मेश्वरादयस्तु प्रकृतेः कार्यजननशक्त्युद्बोधकाः । तत्र धर्माधर्मौ स्वधर्मविरुद्धधर्मान्तररूपावरणभङ्गेनोद्बोधकौ, ईश्वरस्तु साम्यपरिणामादिरूपाखिलावरणभङ्गेनोद्बोधकः, कालादयस्तु धर्माद्युद्बोधकतया, दण्डादयस्तु कार्यान्तराभिव्यक्तिप्रतिबन्धकतयेत्येवं यथायोग्यमूहनीयम् । एतदेव निमित्तकारणतेति गीयते । अव्यभिचारात्तु संयोगस्य समवायिकारणत्वमिष्यत एव, द्वारत्वाद् । न तेन प्रकृतेः स्वातन्त्र्यहानिरिति ।

धर्मस्याधर्मरूपप्रतिबन्धापसारणद्वारा कायेन्द्रियपरिणामनिमित्तत्व उदाहरणमाह — अत्र नन्दीति । नन्दिनामा मनुष्य ईश्वरो जात इति नन्दीश्वरः । एवं नहुषाजगरादयोऽपि व्याख्येयाः । सिद्धादीनां कायेन्द्रियपरिणामश्चिन्तितः ॥ ३ ॥

यदा तु योगी बहून्कायान्निर्मिमीते तदा किमेकमनस्कास्ते भवन्त्यथानेकमनस्का इति—

निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥४॥

अस्मितामात्रं चित्तकारणमुपादाय निर्माणचित्तानि करोति । ततः सचित्तानि भवन्तीति ॥४॥

तत्त्ववैशारदी

प्रकृत्यापूरेण सिद्धीः समर्थ्य सिद्धिविनिर्मितनानाकायवर्तिचित्तैकत्वनानात्वे विचारयति—यदा त्विति । तत्र नानामनस्त्वे कायानां प्रतिचित्तमभिप्रायभेदादेकाभिप्रायानुरोधश्च परस्परप्रतिसंधानं च न स्यातां पुरुषान्तरवत् । तस्मादेकमेव चित्तं प्रदीपवद्विसारितया बहूनपि निर्माणकायान्व्याप्नोतीति प्राप्त आह—निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ।

यथावजीवच्छरीरं तत्सर्वमेकैकासाधारणचित्तान्वितं दृष्टम्, तथा च निर्माणकाया इति सिद्धं तेषामपि प्रातिस्विकं मन इत्यभिप्रायेणाह—अस्मितामात्रमिति ॥ ४ ॥

योगवार्त्तिकम्

इदानीं सिद्धानां चित्तपरिणामनिर्णायकं सूत्रमवतारयति-यदेति । एकमनस्का निर्मातृमनोमात्रेणैव व्यवहारभाजः, अनेकमनस्काः निर्मातृमनोतिऽरिक्तप्रातिस्विकमनोभाजः ।

निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् । स्वसङ्कल्पेन निर्मितचित्तानि निर्माणचितान्युच्यन्ते, तानि बहूनि निर्माणदेहसमसंख्यानि भवन्ति । तेषां कारणमाह--अस्मितामात्रादिति । अहङ्कारादित्यर्थः । मात्रशब्देन मनोव्यावृत्तिः, संङ्कल्पमात्रेण मनसो निमित्तमात्रत्वादिति । अत्र चित्तशब्दो मनोऽत्रवाची, अहङ्कारप्रकृतिकत्ववचनाद् । बुद्ध्यहङ्कारा अपि अनेके स्वप्रकृतिप्रधानबुद्ध्यापूराद्भवन्तीति प्रत्येतव्यं युक्तिसाम्यादिति ।

भाष्ये—सचित्तानि शरीराणीत्यर्थः । शेषं सूत्र एव व्याख्यातम् ।

ननु निर्मातृचित्तस्यैकस्यैव प्रदीपवद्विसारितया कायव्यूहेषु वृत्तिसंभवात् किमर्थं देहभेदेनान्तःकरणभेदोऽभ्युपगम्यते, न हि नैयायिकाना-

मिवास्माकम् अन्तःकरणभेदेनैकदाऽनवहितनानाशरीराधिष्ठानं न संभवेदिति ? अत्रोच्यते—समाधिभोगयोर्ज्ञानाज्ञानयोश्चैकदैकस्मिंश्चित्ते विरोधेन चित्तभेदः सिद्ध्यति। अत एव सर्वज्ञस्यापि विष्णोः स्वसंकल्पनिर्मितचित्तभेदेन रामशरीरे कियत्कालमज्ञानमुपपन्नमिति। यदा तु योगी जीवभेदानेव स्वदेहान्निर्मितेषु देहेन्द्रियसंघातेष्वनेकेषु योजयति तदा पुनः सुतरामेवानेकान्तःकरणमपेक्षत इति। कदाचित्तु योगिनामेकान्तःकरणेनैव नानादेहेषु व्यवहारं न निराकुर्मः, स्वतन्त्रेच्छस्य नियन्तुमशक्यत्वादिति। अथैवं सत्यात्मनानात्वकल्पना व्यर्था, चित्तभेदेनैव ज्ञानाज्ञानाद्युपपत्तेरिति ? नैवम्—वृत्तितन्निरोधादीनामौपाधिकत्वेनाविरोधेऽपि विषयानुभवाननुभवयोः स्वप्रतिविदितदुःखभोगतदभावयोर्बन्धमोक्षयोश्च साक्षाच्चेतननिष्ठयोर्विरोधेनैवात्मनानात्वसिद्धेरिति दिक्। तदेतच्छरीरभेदेन नानाचित्तैर्विरुद्धनानाकार्यकारित्वं योगिना स्मर्यते—

एकस्तु प्रभुशक्त्या वै बहुधा भवतीश्वरः।
भूत्वा यस्मात्तु बहुधा भवत्येकः पुनस्तु सः॥
तस्माच्च मनसो भेदा जायन्ते चैत एव हि।
एकधा तद् द्विधा चैव त्रिधा च बहुधा पुनः॥
योगीश्वरः शरीराणि करोति विकरोति च।
प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत्॥
संहरेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव॥ इति ॥४॥

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ॥५॥

बहूनां चित्तानां कथमेकचित्ताभिप्रायपुरःसरा प्रवृत्तिरिति सर्वचित्तानां प्रयोजकं चित्तमेकं निर्मिमीते, ततः प्रवृत्तिभेदः ॥५॥

तत्त्ववैशारदी

यदुक्तमनेकचित्तत्वे एकाभिप्रायानुरोधश्च प्रतिसंधानं च न स्यातामिति तत्रोत्तरं सूत्रम्—प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम्। अभविष्यदेष दोषो यदि चित्तमेकं नानाकायवर्ति मनोनायकं न निरमास्यत, तन्निर्माणे त्वदोषः। न चैकं गृहीत्वा कृतं प्रातिस्विकैर्मनोभिः कृतं वा नायकनिर्माणेन, निजस्यैव मनसो नायकत्वादिति वाच्यम्, प्रमाणसिद्धस्य नियोगपर्यनुयोगानुपपत्तेरिति। अत्र पुराणं भवति—

एकस्तु प्रभुशक्त्या वै बहुधा भवतीश्वरः।
भूत्वा यस्मात्तु बहुधा भवत्येकः पुनस्तु सः॥

तस्माच्च मनसो भेदा जायन्ते चैत एव हि ।
एकधा स द्विधा चैव त्रिधा च बहुधा पुनः ।
योगीश्वरः शरीराणि करोति विकरोति च ।
प्राप्नुयाद्विषयान्कैश्चित्कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत् ॥
संहरेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव ॥

इति । तदेतेनाभिप्रायेणाह—बहूनां चित्तानामिति ॥ ५ ॥

योगवार्त्तिकम्

अनेकचित्तनिर्माणेऽपि विशेषमाह—

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ।

व्याचष्टे—बहूनामिति । तेषां बहूनां कथमेकचित्ताभिप्रायानुसारिणी प्रवृत्तिः स्यादित्याशयेन योगी पूर्वसिद्धं यच्चित्तं तदेव सर्वचित्तानां प्रयोजकं करोति, ततस्तु चित्ताभिप्रायात् तेषामवान्तरचित्तानां प्रवृत्तिरित्यर्थः । ऐश्वर्यनिर्वाहार्थमनेकचित्तेष्वन्तर्यामिविधया स्थितमेकं चित्तं तेषामुत्पत्तिस्थितिसंहारं करोतीति । अत्र च प्रमाणं पुराणं प्रागेव दर्शितम्—

संहरेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव॥ इति ।

एतेन विष्णवादीनामंशावतारा अपि व्याख्याताः । तेषु ह्यात्मन एकत्वेऽप्यंशांशिव्यवहार उपाध्योरंशांशिभावेनौपाधिको न पुनरितरजीवेष्विव स्वत एवेति ॥ ५ ॥

तत्र ध्यानजमनाशयम् ॥६॥

पञ्चविधं निर्माणचित्तं जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धय इति । तत्र यदेव ध्यानजं चित्तं तदेवानाशयम् । तस्यैव नास्त्याशयो रागादिप्रवृत्तिः । नातः पुण्यपापाभिसंबन्धः क्षीणक्लेशत्वाद्योगिन इति । इतरेषां तु विद्यते कर्माशयः ॥६॥

तत्त्ववैशारदी

तदेवमुदितेषु पञ्चसु सिद्धचित्तेष्वपवर्गभागीयं चित्तं निर्धारयति—**तत्र ध्यानजमनाशयम्** । आशेरत इत्याशयाः कर्मवासनाः क्लेशवासनाश्च । त एते न विद्यन्ते यस्मिंस्तदनाशयं चित्तमपवर्गभागीयं भवतीत्यर्थः । यतो रागादिनिबन्धना प्रवृत्तिर्नास्त्यतो नास्ति पुण्यपापाभिसंबन्धः ।

कस्मात्पुना रागादिजनिता प्रवृत्तिर्नास्तीत्यत आह—**क्षीणक्लेशत्वादिति** । ध्यानजस्यानाशयस्य मनोऽन्तरेभ्यो विशेषं दर्शयितुमितरेषामाशयवत्तामाह—**इतरेषां त्विति** ॥ ६ ॥

योगवार्त्तिकम्

तदेवमुक्तेषु पञ्चसु सिद्धचित्तेषु मध्येऽपवर्गयोग्यचित्तमवधारयति—

तत्र ध्यानजमनाशयम् । ध्यानजं ध्यानसंस्कृतम्, आशयाः क्लेशकर्मवासना न सन्त्यस्मिन्नित्यनाशयं ध्यानसिद्धं चित्तमेवानाशयं भवति, योगेनैव ज्ञानोत्पत्त्या वासनोच्छेदसंभवात् न मन्त्रादिभिरित्यर्थः ।

व्याचष्टे--**पञ्चविधमिति** । निर्माणचित्तमत्र निर्माणक्षणचित्तं न निर्मीयमाणं चित्तम्, तस्य सिद्धकार्यत्वेन सिद्धत्वानियमात् । अनाशयमित्यस्यार्थमाह—**तस्यैवेति** । रागादेः प्रवृत्तिर्यस्मात्संस्कारात्स रागादिप्रवृत्तिराशयस्तस्यैव नास्तीत्यनाशयमित्यर्थः । अनाशयत्वस्य किं प्रयोज्यमित्याकाङ्क्षायामाह—**नात** इति । सम्बन्ध उत्पत्तिः । ततश्चापुनर्जन्मरूपो मोक्ष इति शेषः । पापपुण्यानुत्पत्तौ हेतुमाह—**क्षीणक्लेशत्वादिति** । **दग्धक्लेशत्वादिति** दग्धक्लेशकर्मवासनत्वादित्यर्थः । अदृष्टोत्पत्तावप्यदृष्टान्तरं कारणम्, अदृष्टरूपस्य कर्माशयस्य कार्यमात्रे हेतुत्वात् । तत्रेति निर्द्धारणसप्तम्यर्थमाह—**इतरेषामिति** । मन्त्रादिसिद्धचित्तानामित्यर्थः ॥ ६ ॥

यतः—

कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ॥७॥

चतुष्पदा खल्वियं कर्मजातिः । कृष्णा शुक्लकृष्णा शुक्लाऽशुक्लाकृष्णा चेति । तत्र कृष्णा दुरात्मनाम् । शुक्लकृष्णा बहिःसाधनसाध्या, तत्र परपीडानुग्रहद्वारेणैव कर्माशयप्रचयः । शुक्ला तपःस्वाध्यायध्यानवताम् । सा हि केवले मनस्यायतत्वाद्बहिः साधनानधीना न परान्पीडयित्वा भवति । अशुक्लाकृष्णा संन्यासिनां क्षीणक्लेशानां चरमदेहानामिति । तत्राशुक्लं योगिन एव, फलसंन्यासात्; अकृष्णं चानुपादानात् । इतरेषां तु भूतानां पूर्वमेव त्रिविधमिति ॥७॥

तत्त्ववैशारदी

तत्रैव च हेतुपरं सूत्रमवतारयति--**यत** इति । **कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम्** । पदं स्थानम् । चतुर्षु समेता चतुष्पदा । यद्यावद्बहिःसाधनसाध्यं तत्र सर्वत्रास्ति कस्यचित्पीडा । न हि व्रीह्यादिसाधनेऽपि कर्मणि परपीडा नास्ति, अवघातादिसमये पिपीलिकादिवधसंभवात्; अन्ततो बीजादिवधेन स्तम्भादिभेदोत्पत्तिप्रतिबन्धात् । अनुग्रहश्च दक्षिणादिना ब्राह्मणादेरिति । **शुक्ला तपःस्वाध्यायध्यानवताम**संन्यासिनाम् । शुक्लत्वमुपपादयति—**सा हीति** । **अशुक्लाकृष्णा संन्यासिनाम्** । संन्यासिनो दर्शयति—

क्षीणेति । कर्मसंन्यासिनो हि न क्वचिद्बहिःसाधनसाध्ये कर्मणि प्रवृत्ता इति न चैषामस्ति कृष्णः कर्माशयः । योगानुष्ठानसाध्यस्य कर्माशयफलस्येश्वरे समर्पणान्न शुक्लः कर्माशयः । निरत्ययफलो हि शुक्ल उच्यते । यस्य फलमेव नास्ति कुतस्तस्य निरत्ययफलत्वमित्यर्थः । तदेवं चतुष्टयीं कर्मजातिमुक्त्वा कतमा कस्येत्यवधारयति—तत्राशुक्लमिति ॥ ७ ॥

योगवार्त्तिकम्

अत्रैव हेतुपरतयोत्तरसूत्रमवतारयति—यत इति ।

कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् । योगिनो निष्पन्नयोगस्य क्षीणक्लेशस्य कर्म कायादिव्यापारोऽशुक्लाकृष्णः पुण्यपापाहेतुः इतरेषामयोगिनां जन्मादिसिद्धानामपि त्रिविधम् यथायोग्यं कर्म शुक्लकृष्णयोः प्रत्येकसमुच्चयाभ्यां त्रिविधमित्यर्थः ।

तदेतद्व्याचष्टे—चतुष्पादिति । कर्मसामान्यं चतुरंशकमित्यर्थः । क्रमेण निर्दिशति—कृष्णेति । कृष्णा दुःखफलदा, तमोवर्धकत्वात्; शुक्लकृष्णा सुखःदुखफलदा, रजोवर्धकत्वात्; शुक्ला सुखफलदा, सत्त्ववर्धकत्वात्; अशुक्लाकृष्णा च सुखदुःखफलशून्या, गुणाहेतुत्वादिति । अत्राशुक्लाकृष्णयोः सुखदुःखफलस्यैव प्रतिषेधेन योगिकर्मणामपि सत्त्वशुद्धिः फलं न निराक्रियते । न च ज्ञानेनैव सत्त्वशुद्ध्याख्यः पापक्षयो भविष्यतीति वाच्यम्, तथाऽपि कर्मणामपि ज्ञानाङ्गतया सत्त्वशुद्धिहेतुत्वात्, **आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ** इति साहित्यश्रुतेः,

> **कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।**
> **योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥**

इति स्मृतेश्च । अन्यथा वसिष्ठादीनां ज्ञानिनां कर्मानुपपत्तेश्च । न च लोकसंग्रहार्थं तेषां कर्म, लोकसंग्रहस्य स्वतोऽपुरुषार्थतया कैवल्यहेतुसत्त्वशुद्धिद्वारैव पर्यवसानादिति । चतुर्विधं कर्म क्रमेणोदाहरति—दुरात्मनां पापिनाम् । बहिःसाधनसाध्येति । देहेन्द्रियमनोभ्यो बहिर्याणि साधनानि तत्साध्येत्यर्थः । अज्ञानां सकामानामित्यर्थाल्लभ्यते, ज्ञानिनां निष्कामानां कर्म सामान्यमेवाशुक्लाकृष्णमिति वक्ष्यमाणत्वात् । ननु बहिःसाधनासाध्यानामपि वेदोक्ततया कथं कृष्णसंकरस्तत्राह—तत्र परेति । बहिर्यागोपकरणसंपादने पिपीलिकादीनामप्यन्ततोऽपरिहार्या पीडा भवतीत्यस्ति तत्र पापकर्माशयः, देवताऽऽदीनामाराधनादिनाऽनुग्रहात् पुण्यकर्माशयस्तु प्रसिद्ध एवेति सांकर्यमित्यर्थः । अन्तर्यागरूपायां शुक्लायां पापासांकर्ये बीजमाह—सा हीति । संन्यासिनामिति । संन्यासस्त्यागः, अभिमानफलयोस्त्यागिनामित्यर्थः,

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ! ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥

इत्यादिस्मृतेः । ननु संन्यासाश्रमिमात्राणामविद्याऽऽदिक्लेशसत्त्वे तेषामपि धर्माधर्मोदयात् क्लेशक्षये च गृहस्थादिकर्मणामप्यशुक्लाकृष्णत्वाच्चेति । संन्यासिकर्मणामशुक्लाकृष्णत्वे हेतुमाह—क्षीणक्लेशानामिति । क्लेशमूलः कर्माशय इत्युक्तत्वादिति भावः । चरमदेहानामिति स्वरूपाख्यानम् । स्वोक्तं संन्यासिनामिति हेतुं विवृण्वानः सूत्रं व्याचष्टे—तत्रेति । तत्र चतुर्विधकर्म-मध्ये योगिन एवाशुक्लमकृष्णं च कर्म, फलत्यागाद्, अहं करोमीत्यस्वीकारा-च्चेत्यर्थः । विहितं हि कामनायां सत्यामेव स्वर्गादिफलं ददाति, विहितं निषिद्धं चोभयमप्युपादानाख्याभिमाने सत्येव फलं ददातीति भावः ।

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः ॥
यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वाऽपि स इमान् लोकान् न हन्ति न निबध्यते ॥

इति शास्त्रमत्र प्रमाणम् ॥ ७ ॥

ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ॥८॥

तत इति त्रिविधात्कर्मणः । तद्विपाकानुगुणानामेवेति । यज्जातीयस्य कर्मणो यो विपाकस्तस्यानुगुणा या वासनाः कर्मविपाकमनुशेरते तासामेवाभिव्यक्तिः । न हि दैवं कर्म विपच्यमानं नारकतिर्यङ्मनुष्य-वासनाभिव्यक्तिनिमित्तं संभवति । किं तु दैवानुगुणा एवास्य वासना व्यज्यन्ते । नारकतिर्यङ्मनुष्येषु चैवं समानश्चर्चः ॥८॥

तत्त्ववैशारदी

कर्माशयं विविच्य क्लेशाशयगतिमाह—ततस्तद्विपाकानुगुणानामे-वाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ।

यज्जातीयस्य पुण्यजातीयस्यापुण्यजातीयस्य वा कर्मणो यो विपाको दिव्यो वा नारको वा जात्यायुर्भोगस्तस्य विपाकस्यानुगुणाः । ता एवाह—या वासनाः कर्मविपाकमनुशेरतेऽनुकुर्वन्ति । दिव्यभोगजनिता हि दिव्य-कर्मविपाकानुगुणा वासनाः । न हि मनुष्यभोगवासनाभिव्यक्तौ दिव्यकर्म-फलोपभोगसंभवः । तस्मात्स्वविपाकानुगुणा एव वासनाः कर्माभिव्यञ्जनीया इति भाष्यार्थः ॥ ८ ॥

योगवार्त्तिकम्

ननु तिष्ठत्वयोगिनां कर्म, तथाऽपि वासनाऽभिव्यक्त्यादिनाऽपि कदाचिन्मोक्षः स्यादिति किमर्थं नियमेन ध्यानजस्यानाशयचित्तस्यापेक्षेत्यत आह—

ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ।

तत इति पदं व्याख्याय तद्विपाकानुगुणानामेवेति गृहीत्वा व्याचष्टे—यज्जातीयस्येति । कर्मविपाकमनुशेरत इति । अनुकुर्वन्ति तन्मुखनिरीक्षका इति यावत् । विपच्यमानं फलोन्मुखम्, चर्चो विचारः ॥ ८ ॥

जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृति-संस्कारयोरेकरूपत्वात् ॥९॥

वृषदंशविपाकोदयः स्वव्यञ्जकाञ्जनाभिव्यक्तः । स यदि जातिशतेन वा दूरदेशतया वा कल्पशतेन वा व्यवहितः पुनश्च स्वव्यञ्जकाञ्जन एवोदियाद् द्रागित्येवं पूर्वानुभूतवृषदंशविपाकाभिसंस्कृता वासना उपादाय व्यज्येत । कस्मात्? यतो व्यवहितानामप्यासां सदृशं कर्माभिव्यञ्जकं निमित्तीभूतमित्यानन्तर्यमेव । कुतश्च ? स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् । यथानुभवास्तथा संस्काराः । ते च कर्मवासनानुरूपाः, यथा च वासनास्तथा स्मृतिरिति जातिदेशकालव्यवहितेभ्यः संस्कारेभ्यः स्मृतिः, स्मृतेश्च पुनः संस्काराः इत्येवमेते स्मृतिसंस्काराः कर्माशयवृत्तिलाभवशाद्व्यज्यन्ते । अतश्च व्यवहितानामपि निमित्तनैमित्तिकभावानुच्छेदादानन्तर्यमेव सिद्धमिति ॥९॥

तत्त्ववैशारदी

स्यादेतत्—मनुष्यस्य प्रायणानन्तरमधिगतमार्जारभावस्यानन्तरतया मनुष्यवासनाया एवाभिव्यक्त्या भवितव्यम् । न खल्वस्ति सम्भवो यदनन्तरदिवसानुभूतं न स्मर्यते व्यवहितदिवसानुभूतं च स्मर्यत इत्यत आह—**जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् ।**

भवतु वृषदंशवासनाया जात्यादिव्यवधिः, तथापि तस्याः फलत आनन्तर्यम्, वृषदंशविपाकेन कर्मणा तस्या एव स्वविपाकानुगुणाया अभिव्यक्तौ तत्स्मरणसमुत्पादादित्याह—**वृषदंशविपाकादय** इति । उदेत्यस्मादित्युदयः कर्माशयः । पुनश्च स्वव्यञ्जकाञ्जन एवोदियात्, अभिव्यज्येत विपाकारम्भाभिमुखः क्रियेतेत्यर्थः । अभिसंस्कारक्रिया उपादाय गृहीत्वा व्यज्येत । यदि व्यज्येत स्वविपाकानुगुणा एव वासना गृहीत्वा व्यज्येतेत्यर्थः । आनन्तर्यमेव

फलतः कारणद्वारकमुपपाद्य कार्यद्वारमुपपादयति—कुतश्च स्मृतीति। एकरूपतया सादृश्यम्। तदेवाह—यथेति। नन्वनुभवसरूपाश्चेत्संस्कारास्तथा सत्यनुभवा विशरारव इत्येतेऽपि विशरारवः कथं चिरभाविनेऽनुभवाय कल्पेरन्नित्यत आह—ते च कर्मवासनानुरूपा इति। यथाऽपूर्वं स्थायि क्षणिककर्मनिमित्तमपि, एवं क्षणिककर्मनिमित्तोऽपि संस्कारः स्थायी। किंचिद्बुद्ध्याधिष्ठानं च सारूप्यम्। अन्यथाऽभेदे तत्त्वेन सादृश्यानुपपत्तेरित्यर्थः। सुगममन्यत् ॥ ६ ॥

योगवार्त्तिकम्

बहुजन्मव्यवहितानामपि वासनानामभिव्यक्तिं कर्मफलान्यथाऽनुपपत्तिप्रमाणेन साधयति- जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात्। जात्यादिभिर्व्यवहितानामपि वासनानामानन्तर्यमव्यवहितवत् कार्यकारि भवति, अन्यथा कर्मफलानुपपत्तेः स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वादित्यर्थः। एकरूपत्वमेकाकारत्वमिति।

तत्रादौ भाष्यकारो जात्यादिव्यवहितत्वमुदाहरन्नेवानन्तर्ये कारणं प्रदर्शयति—वृषेत्यादिना। आरम्भ एवाञ्जनस्यापेक्षणाद् उदयपदम्। तथा च वृषदंशविपाकारम्भः स्वव्यञ्जकेनैवाभिव्यक्तो वर्त्तमानावस्थो भवति न तु पूर्वदेहत्यागमात्रेण झटित्येवेति नियमोऽतः स यदि जातिशतादिव्यवधानेन व्यञ्जकं प्राप्योदियात् तदा द्रागित्येव शीघ्रं पूर्वप्राप्तवृषदंशविपाकेन जनितान् संस्कारान् गृहीत्वैव व्यक्तो भवति, व्यवहितानामपि वासनानां सदृशकर्मव्यङ्ग्यत्वादित्यत आनन्तर्यमेवार्थाद्भवतीत्यर्थः। सादृश्यं चात्रैकजातीयफलकत्वम्। अभिव्यञ्जकमित्यस्य च विवरणम्—निमित्तीभूतमिति। प्रकृतेरेवोपादानत्वादिति भावः। आनन्तर्यं तत्कारणं च व्याख्याय तत्र प्रमाणं पृच्छति—कुत इति। कुतः प्रमाणादित्यर्थः। सूत्रावयवेनोत्तरमाह—स्मृतिसंस्कारयोरिति। ननु मनुष्यजन्मन्येवाव्यवहिते वृषदंशवासनाऽस्तु? तत्राह—यथाऽनुभवा इति। नन्वेवं सति मनुष्यवासनयैव वृषदंशविपाको भवत्वव्यवहितत्वादिति? तत्राह—ते चेति। ते च संस्काराः कर्माशयानुरूपा एवापेक्षिता इत्यर्थः। नन्वेवमपि मनुष्यसंस्कारादेव वृषदंशविपाकनिर्वाहिका स्मृतिरस्तु, तथाऽपि कर्माशयानुरूपस्मृतिहेतुत्वेन कर्मानुरूपोपपत्तिरिति? तत्राह—यथेति। एकरूपत्वं प्रसाध्य सूत्रतात्पर्यार्थं व्याचष्टे-इति जातीति। ननु सजातीयवासनैव चेद्विपाकनिर्वाहिका तर्ह्येकविपाककाल एव स्मृत्युत्पादेन पूर्वसंस्कारनाशात् कथं पुनस्तज्जातीयं विपाकान्तरमित्याशयेनोक्तम्—स्मृतेश्च पुनः संस्कारा इति। परमार्थतस्तु स्मृतेर्न संस्कारनाशकत्वम् इत्यपि पूर्वोक्तं स्मर्त्तव्यम्। स्मृतिसंस्काराः स्मृतिहेतुसंस्काराः, कर्माशयवृत्तिलाभात् कर्माशयोद्बोधादिति ॥ ६ ॥

तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात् ॥१०॥

तासां वासनानामशिषो नित्यत्वादनादित्वम् । येयमात्माशीः न भूवं भूयासमिति सर्वस्य दृश्यते सा न स्वाभाविकी । कस्मात् ? जातमात्रस्य जन्तोरननुभूतमरणधर्मकस्य द्वेषदुःखानुस्मृतिनिमित्तो मरणत्रासः कथं भवेत् ? न च स्वाभाविकं वस्तु निमित्तमुपादत्ते । तस्मादनादिवासनानुविद्धमिदं चित्तं निमित्तवशात्काश्चिदेव वासनाः प्रतिलभ्य पुरुषस्य भोगायोपावर्तत इति ।

घटप्रासादप्रदीपकल्पं संकोचविकासि चित्तं शरीरपरिमाणाकारमात्रमित्यपरे प्रतिपन्नाः । तथा चान्तराभावः संसारश्च युक्त इति ।

वृत्तिरेवास्य विभुनश्चित्तस्य संकोचविकासिनीत्याचार्यः ।

तच्च धर्मादिनिमित्तापेक्षम् । निमित्तं च द्विविधम्—बाह्यमाध्यात्मिकं च । शरीरादिसाधनापेक्षं बाह्यं स्तुतिदानाभिवादनादि । चित्तमात्राधीनं श्रद्धाद्याध्यात्मिकम् । तथा चोक्तम्—ये चैते मैत्र्यादयो ध्यायिनां विहारास्ते बाह्यसाधननिरनुग्रहात्मानः प्रकृष्टं धर्ममभिनिर्वर्तयन्ति । तयोर्मानसं बलीयः । कथम् ? ज्ञानवैराग्ये केनातिशय्येते ? दण्डकारण्यं च चित्तबलव्यतिरेकेण कः शारीरेण कर्मणा शून्यं कर्तुमुत्सहेत ? समुद्रमगस्त्यवद्वा पिबेत् ? ॥ १० ॥

तत्त्ववैशारदी

स्यादेतत्—व्यज्येरन्पूर्वपूर्वतरजन्माभिसंस्कृता वासनाः यदि पूर्वपूर्वतरजन्मसद्भावे प्रमाणं स्यात् । तदेव तु नास्ति । न च जातमात्रस्य जन्तोर्हर्षशोकदर्शनमात्रं प्रमाणं भवितुमर्हति, पद्मादिसंकोचविकासवत्स्वाभाविकत्वेन तदुपपत्तेरित्यत आह—**तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात्**। तासां वासनानामनादित्वं च, न केवलमानन्तर्यमिति चार्थः । **आशिषो नित्यत्वात्**। आत्माशिषो वासनानामनादित्वे नित्यत्वाव्यभिचारादिति । ननु स्वाभाविकत्वेनाप्युपपत्तेरसिद्धमाशिषो नित्यत्वमित्यत आह—**येयमिति** । नास्तिकः पृच्छति—**कस्मात्** । उत्तरम्—**जातमात्रस्य जन्तोरिति** । अत एवैतस्मिञ्जन्मन्यननुभूतमरणधर्मकस्य मरणमेव धर्मः सोऽननुभूतो येन स तथोक्तस्तस्य मातुरङ्कात्प्रस्खलतः कम्पमानस्य माङ्गल्यचक्रादिलाञ्छितं तदुरःसूत्रमतिगाढं पाणिग्राहमवलम्ब्यमानस्य बालकस्य कम्पभेदानुमिता द्वेषानुषक्ते दुःखे या स्मृतिस्तन्निमित्तो मरणत्रासः कथं भवेदिति । ननूक्तं स्वभावादित्यत आह—**न च स्वाभाविकं वस्तु निमित्तमुपादत्ते** गृह्णाति स्वोत्पत्तौ ।

एतदुक्तं भवति—बालकस्येदृशो दृश्यमानः कम्पो भयनिबन्धन ईदृशकम्पत्वादस्मदादिकम्पवत् । बालकस्य भयं द्वेषदुःखस्मृतिनिमित्तं भयत्वादस्मदादिभयवत् । आगामिप्रत्यवायोत्प्रेक्षालक्षणं च भयं न दुःखस्मृतिमात्राद्भवति; अपि तु यतो बिभेति तस्य प्रत्यवायहेतुभावमनुमाय—संप्रत्यपि प्रत्यवायं भयं च विदध्यादिति । तस्माद्यज्जातीयादनुभूतचराद्द्वेषानुषक्तं दुःखमुपपादितं तस्य स्मरणात् तज्जातीयस्यानुभूयमानस्य तद्दुःखहेतुत्वमनुमाय ततो बिभेति । न च बालकेनास्मिञ्जन्मनि स्खलनस्यान्यत्र दुःखहेतुत्वमवगतम् । न च तादृशं दुःखमुपलब्धम् । तस्मात्प्राग्भवीयोऽनुभवः परिशिष्यते । तच्चैतदेवं प्रयोगमारोहति—जातमात्रस्य बालस्य स्मृतिः पूर्वानुभवनिबन्धना स्मृतित्वादस्मदादिस्मृतिवदिति । न च पद्मसंकोचविकासावपि स्वाभाविकौ । न हि स्वाभाविकं कारणान्तरमपेक्षते, वह्नेरौष्ण्यं प्रत्यपि कारणान्तरापेक्षाप्रसङ्गात् । तस्मादागन्तुकमरुणाकरसंपर्कमात्रमेव कमलिनीविकासकारणम् । संकोचकारणं च संस्कारः स्थितिस्थापक इति । एवं स्मिताद्यनुमितहर्षादयोऽपि प्राचि भवे हेतवो वेदितव्याः । तदास्तां तावत् ।

प्रकृतमुपसंहरति -**तस्मादिति** । निमित्तं लब्धविपाककालं कर्म । प्रतिलम्भोऽभिव्यक्तिः ।

प्रसङ्गतश्चित्तपरिमाणविप्रतिपत्तिं निराचिकीर्षुर्विप्रतिपत्तिमाह— **घटप्रासादेति** । देहप्रदेशवर्तिकार्यदर्शनाद्देहाद्बहिःसद्भावे चित्तस्य न प्रमाणमस्ति । न चैतदणुपरिमाणम्, दीर्घशष्कुलीभक्षणादावपर्यायेण[1] ज्ञानपञ्चकानुत्पादप्रसङ्गात् । न चाननुभूयमानक्रमकल्पनायां प्रमाणमस्ति । न चैकमणु मनो नानादेशैरिन्द्रियैरपर्यायेण संबन्धुमर्हति । तत्पारिशेष्यात्कायपरिमाणं चित्तं घटप्रासादवर्तिप्रदीपवत् । संकोचविकासौ पुत्तिकाहस्तिदेहयोरस्योत्पत्स्येते । शरीरपरिमाणमेवाकारः परिमाणं यस्येत्यपरे प्रतिपन्नाः । नन्वेवं कथमस्य क्षेत्रबीजसंयोगः, न खल्वेतदनाश्रयं मृतशरीरान्मातृपितृदेहवर्तिनी लोहितरेतसी प्राप्नोति, परतन्त्रत्वात् । न हि स्थाण्वादिष्वगच्छत्सु तच्छाया गच्छति । न चागच्छति पटे तदाश्रयं चित्रं गच्छति । तथा च न संसारः स्यादित्यत आह—**तथा चान्तराभावः संसारश्च युक्त** इति । तथा च शरीरपरिमाणत्वे देहान्तरप्राप्तये पूर्वदेहत्यागो देहान्तरप्राप्तिश्चान्तरास्यातिवाहिकशरीरसंयोगाद् भवतः । तेन खल्वयं देहान्तरे सञ्चरेत् । तथा च **पुराणम्**—

---

१. तदुक्तम् मञ्जर्याम्—सुगन्धि शीतलां दीर्घामश्नतः पूपशष्कुलीम् ।
कपिलब्राह्मणाः सन्ति युगपत्पञ्च बुद्धयः ।। इति ।।

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो[1] बलात् ।

सोऽयमन्तराभावः अत एव संसारश्च युक्त इति ।

तदेतदमृष्यमाणः स्वमतमाह—**वृत्तिरेवास्य विभुनश्चित्तस्य सङ्कोचविकासिनीत्याचार्यः** स्वयंभूः प्रतिपेदे । इदमत्राकूतम्—यद्यनाश्रयं चित्तं न देहान्तरसञ्चारि कथमेतदातिवाहिकमाश्रयते । तत्रापि देहान्तरकल्पनायामनवस्था । न चास्य देहान्निष्कर्ष आतिवाहिकस्य सम्भवति, निष्कृष्टस्य चेतसस्तत्सम्बन्धात् । अस्तु तर्हि सूक्ष्मशरीरमेवासर्गादा च प्रलयान्नियतं चित्तानामधिष्ठानं षाट्कौशिकशरीरमध्यवर्ति । तेन हि चित्तमा सत्यलोकादा चावीचेस्तत्र तत्र शरीरे सञ्चरति । निष्कर्षश्चास्योपपन्नः षाट्कौशिकात्कायात् । तत्र हि तदन्तराभावस्तस्य नियतत्वात् । न चास्यापि सद्भावे प्रमाणमस्ति । न खल्वेतदध्यक्षगोचरः । न च संसारोऽस्यानुमानम्, आचार्यमतेनाप्युपपत्तेः । **आगमस्तु** पुरुषस्य निष्कर्षमाह । न च चित्तं वा सूक्ष्मशरीरं वा पुरुषः, किंतु चितिशक्तिरप्रतिसंक्रमा । न चास्या निष्कर्षः संभवतीत्यौपचारिको व्याख्येयः । तथा च चितेश्चित्तस्य च तत्र तत्र वृत्त्यभाव एव निष्कर्षार्थः । यच्च स्मृतीतिहासपुराणेषु मरणानन्तरं प्रेतशरीरप्राप्तिस्तद्विमोकश्च सपिण्डीकरणादिभिरित्युक्तं तदनुजानीमः । आतिवाहिकत्वं तस्य न मृष्यामहे । न चात्रास्ति कश्चिदागमः । लब्धशरीर एव च यमपुरुषैरपि पाशबद्धो नीयते, न त्वातिवाहिकशरीरः । तस्मादाहङ्कारिकत्वाच्चतसोऽहङ्कारस्य च गगनमण्डलवत्त्रैलोक्यव्यापित्वाद्विभुत्वं मनसः । एवं चेदस्य वृत्तिरपि विभ्वीति सर्वज्ञतापत्तिरित्यत उक्तं **वृत्तिरेवास्येति** ।

स्यादेतत्—चित्तमात्राधीनाया वृत्तेः सङ्कोचविकासौ कुतः कादाचित्काविन्यत आह—**तच्च धर्मादिनिमित्तापेक्षम्** । वृत्तौ निमित्तं विभजते—**निमित्तं चेति** । आदिग्रहणेनेन्द्रियधनादयो गृह्यन्ते । **श्रद्धादीति** । अत्रापि वीर्यस्मृत्यादयो गृह्यन्ते । आन्तरत्वे संमति**माचार्याणा**माह—**तथा चोक्तम्** । विहारो व्यापारः । **प्रकृष्टं** शुक्लम् । **तयो**र्बाह्याभ्यन्तरयोर्मध्ये । **ज्ञानवैराग्ये** तज्जनितौ धर्मौ केन बाह्यसाध्येन धर्मेणातिशय्येते अभिभूयेते । ज्ञानवैराग्यजावेव धर्मौ तमभिभवतः, बीजभावादपनयत इत्यर्थः । अत्रैव सुप्रसिद्धमुदाहरणमाह—**दण्डकारण्यमिति** ॥ १० ॥

---

१. ततः सत्यवतः कायात् पाशबद्धं वशङ्गतम् इति पूर्वार्द्धम् ।

योगवार्त्तिकम्

नन्वेवं सकलजन्मार्थमेव वासनास्वीकारेऽनवस्थाप्रसङ्ग इत्याशङ्कामपाकरोति—

तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात् ।

व्याचष्टे—तासामिति । नित्यत्वात्प्रतिजन्मनियतत्वादित्यर्थः । अनादित्वं च प्रवाहरूपेण बोध्यम् । यद्यप्याशीर्नित्यतया तद्धेतुवासनाया एवानादित्वं सिद्धयति न तु भोगहेतुवासनानां तथाऽपि तत्रानवस्थायाः प्रामाणिकत्वेनादोषत्वे तद्दृष्टान्तेनान्यासामप्यनादित्वमनुमेयमित्याशयः । नन्वग्न्यौष्ण्यवदियमाशीश्चित्तस्य स्वाभाविक्येव भवतु ? तत्राह—येयमिति । आशीर्नित्यत्वे तद्वासनाऽनादित्वे तथाऽऽशिषोः स्वाभाविकत्वे वा युक्तिं पृच्छति—कस्मादिति । तत्रादावाशीर्नित्यत्वेन वासनाऽनादित्वं यथा सिद्धयति तदाह—जातेति । जातमात्रोऽनुमानाद्यसमर्थो बालको यदि न पूर्वजन्मन्यननुभूतमरणधर्मकः स्यात् तदा कथं तस्य द्वेषतत्कारणमरणदुःखस्मरणाभ्यामेवोत्पाद्यो मरणत्रासो यथोक्ताशीरूपः संभवेत्पूर्वपूर्वभवीयमरणदुःखवासनां विनेति शेषः । अस्वाभाविकत्वे तु युक्तिमाह—न चेति । नापि स्वाभाविकं वस्तु निमित्तसापेक्षं भवति, भयरूपात्तु यथोक्ताशीः खड्गप्रहारदर्शनादिनिमित्तमपेक्षते, अन्यथाऽनुपपत्तेरतो न स्वाभाविकीति शेषः । सूत्रत्रयार्थं शिष्यावधारणायोपसंहरति—तस्मादनादीति । निमित्तं विपाकोन्मुखं कर्म, प्रतिलभ्य गृहीत्वा ।

ननु वासनाया अनादित्वं तदा भवेद् यदि तदाश्रयं चित्तं नित्यं स्यात् प्रतिशरीरं च भिन्नं न स्यात्; तदेव तु न, पुम्प्रकृत्यतिरिक्तस्य सर्वस्य कार्यत्वाभ्युपगमाद्, अणुमहाशरीरयोः परिणामभेदेन भेदवच्छरीरतुल्यपरिणामचित्तस्यापि भेदसिद्धेश्चेति ? तदादौ सांख्यपरिमाणमाह—घटेति । प्रतिपुरुषं सर्वशरीरसाधारणमेकैकमेव चित्तं तथाऽपि घटप्रासादरूपस्वल्पमहाऽऽश्रयभेदेन प्रदीपवत् स्वल्पमहाशरीरभेदेन चित्तं स्वल्पं महापरिमाणं भवति, तथा च नित्यत्वमपि तस्य प्रदीपपरमाणुवदेव द्रष्टव्यम् । तच्च परमाणुतुल्यसूक्ष्मावस्थायां प्रकृतेः सत्वरूपांशविशेषतां प्राप्नोतीति न प्रकृतिपुरुषातिरिक्तस्य नित्यतेति भावः । एवमपरे सांख्या आहुरित्यर्थः । ननु विभ्वेव चित्तं कथं नेष्यत इत्याकाङ्क्षायामाह – तथा चेति । तथा चाणुत्वस्यापि संभवात्, पूर्वापरसर्गयोरन्तरा प्रलये भावो लयः संभवति, तथा संसारः संसरणम् इहलोकपरलोकसंचारश्च सक्रियत्वात्संभवति,

विभुत्वे चैतदुभयं न घटेतेत्यर्थः। स्वशास्त्रसिद्धान्तमाह—वृत्तिरेवेति। विभ्वाकाशवच्चित्तं प्रतिनियतपुरुषभोग्यत्वात्, पुरुषभेदेनानन्तञ्च,

चित्ताकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकम्।
द्वाभ्यां शून्यतमं विद्धि चिदाकाशं वरानने!॥

इत्यादिभिः शास्त्रेषु चित्तविभुत्वावगमात्। अन्यथा परिच्छिन्नत्वे सतीश्वरोपाधेरपि परिच्छिन्नत्वापत्त्येश्वरस्य विभुत्वश्रुतिस्मृतियुक्तिविरोधः स्यात्। यथा तु वैशेषिका नैयायिकाश्चाकाशस्य विभुनित्यस्यापि श्रोत्रादिरूपेण कार्यतां देहेन सह गमनादिकं चौपाधिकतयाऽभ्युपगच्छन्ति तथैव विभुनित्यानां जीवचित्तानां मलिनदर्पणवदविद्याकामकर्मावृतप्रकाशशक्तीनां मन्दप्रकाशस्वभावानां वा बाह्यसत्त्वान्तरोपष्टम्भाज् ज्ञानादिहेतुः परिणामविशेषः सर्गादौ जायते,

कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः

इतिश्रुतेः। स एव परिणामः स्वल्पमहाशरीरभेदेन संकोचविकाशशीलो भवतीत्येवमाचार्यः पतञ्जलिरभ्युपगच्छतीत्यर्थः। अत्र च वृत्तिः प्रदीपशिखावद् द्रव्यरूपः परिणाम इति प्रागेवोक्तम्, न तु क्षणद्वयावस्थायी ज्ञानेच्छाऽऽदिगुणः। सर्गाद्युत्पन्नचित्तस्य प्राकृतप्रलयपर्यन्तावस्थानस्येहलोकपरलोकगमनादेश्च श्रवणादिभिरस्या वृत्तेर्घटपटाद्याकारतैवात्रेच्छाज्ञानशब्दवाच्येति। तदेवं वैशेषिकाणामाकाशवद् अस्माकं चित्तमपि नित्यानित्योभयरूपमिति सिद्धम्। विशेषस्त्वयं यत्तैराकाशस्य श्रोत्ररूपेण जन्यता कर्णशष्कुल्यौपाधिकीष्यते, अस्माभिस्तु गुणान्तरसंभेदाद् यथाऽर्थ एव महदादिरूपेण प्रकृत्याख्यसूक्ष्मचित्तस्य परिणाम इष्यत इति। एतेन विभुनित्यत्वेऽप्याकाशस्य कार्यत्वमपि व्याख्यातम्, शब्दादिहेतुपरिणामविशेषरूपेण कार्यत्वं श्रुतिस्मृतिसिद्धं विरोधाभावादिति दिक्। ये तु वैशेषिकाश्चित्तम् अणवेव सर्वदाऽभ्युपगच्छन्ति, तन्मत एकदा पञ्चेन्द्रियैः पञ्चवृत्त्यनुपपत्तिः, चक्षुःश्रोत्रादेर्विरुद्धदेशतयाऽणोस्तदुभयसंबन्धस्यैकदाऽनौचित्यादित्यादीनि दूषणान्यूह्यानि। युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति न्यायसूत्रे च सदा सर्वज्ञत्वाभाव एव मनआख्यकरणे लिङ्गत्वेनोपन्यस्तो न त्वेकदेन्द्रियद्वयवृत्त्यभावः, हेत्वसिद्धिदोषापत्तेरिति।

वृत्तौ संकोचविकाशयोः कारणमाह—तच्चेति। तच्च संकोचविकाशनं धर्माधर्मादिरूपनिमित्तापेक्षया भवति, अनादित्वाच्चात्र नान्योन्याश्रय इति। ननु धर्मादेरेव चेच्चित्तवृत्तिविकाशस्तर्हि शरीरादिधर्मैः स्तुतिदानादिभिरेव

ज्ञानादिसंभवे दुष्करयोगापेक्षा न युक्तेत्याशङ्कायामाह--निमित्तं चेति। अभिवादनादीति। आदिशब्देन निन्दापरस्वादानातिक्रमादीन्यधर्मसाधनान्यपि गृहीतानि श्रद्धाऽऽदीनि च। श्रद्धाऽऽदयः पूर्वं व्याख्याताः श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञाः, तद्विपरीताश्चाश्रद्धाऽऽदय इत्यर्थः। ननु श्रद्धाऽऽदिमात्रस्य धर्मनिर्वर्त्तकत्वे किं प्रमाणम्? तत्राह-तथा चोक्तमिति। विद्वारा-अयत्नसाध्याः। निष्पाद्यधर्मनिवृत्तौ हेतुः- बाह्यसाधनेति। बाह्यसाधननिरपेक्षस्वभाव इत्यर्थः। तयोरिति। तयोश्च बाह्याध्यात्मिकयोर्मध्ये मानसं कर्म बलीयः, यतो मानसं कर्म ज्ञानवैराग्यरूपतया सर्वातिशायीत्यर्थः। निरतिशयत्वमुदाहरति—दण्डकारण्यं चेति। दण्डकदेशंस्तद्राजे क्रोधान्विते शुक्रः सप्तदिनशिलावृष्ट्या जनशून्यं चकार। अन्यत्सुगमम्। तथा च श्रद्धाऽऽदिसाधनजन्यो योगधर्मो यथा चित्तविकाससाधनं तथा बाह्यधर्म इति योगधर्मस्यापेक्षेति। तदुक्तं याज्ञवल्क्येन—

सर्वधर्मान्परित्यज्य मोक्षधर्मं समाश्रयेत्।
सर्वे धर्मास्सदोषाः स्युः पुनरावृत्तिकारकाः॥ इति,
इज्याऽध्ययनदानानि तपः स्वाध्यायकर्म च।
अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्॥ इति च।

गीतायामपि—

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्॥ इति॥

यतश्च मानसं कर्मैव बलीयोऽत एव जडभरतादेः समाधिनिष्ठतैव श्रूयते—

सर्वविज्ञानसंपन्नः सर्वशास्त्रार्थतत्ववित्।
अपश्यत्स च मैत्रेय! आत्मानं प्रकृतेः परम्॥
न पपाठ गुरुप्रोक्तां कृतोपनयनः श्रुतिम्।
न ददर्श च कर्माणि शास्त्राणि जगृहे न च॥

इत्यादिनेति। तदेवं मोक्षयोग्यं चित्तं तत्प्रसङ्गेनेतरचित्तस्य बन्धप्रकारश्च दर्शितः। पुरुषे चित्तद्वारकबन्धस्य स्वाभाविकत्वे मोक्षासंभवात्, कर्मवासनाऽऽदिमूलकत्वे तु तदुच्छेदतो मोक्षो घटत इति॥ १०॥

हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीतत्वादेषामभावे तदभावः॥ ११॥

हेतुर्धर्मात्सुखमधर्माद्दुःखं सुखाद्रागो दुःखाद्द्वेषस्ततश्च प्रयत्नस्तेन

मनसा वाचा कायेन वा परिस्पन्दमानः परमनुगृह्णात्युपहन्ति वा। ततः पुनर्धर्माधर्मौ सुखदुःखे रागद्वेषाविति प्रवृत्तमिदं षडरं संसारचक्रम्। अस्य च प्रतिक्षणमावर्तमानस्याविद्या नेत्री मूलं सर्वक्लेशानामित्येष हेतुः। फलं तु यमाश्रित्य यस्य प्रत्युत्पन्नता धर्मादेः, नह्यपूर्वोपजनः। मनस्तु साधिकारमाश्रयो वासनानाम्। न ह्यवसिताधिकारे मनसि निराश्रया वासनाः स्थातुमुत्सहन्ते। यदभिमुखीभूतं वस्तु यां वासनां व्यनक्ति तस्यास्तदालम्बनम्। एवं हेतुफलाश्रयालम्बनैरेतैः संगृहीताः सर्वा वासनाः। एषामभावे तत्संश्रयाणामपि वासनानामभावः॥ ११॥

तत्त्ववैशारदी

अथैताश्चित्तवृत्तयो वासनाश्चानादयश्चेत्कथमासामुच्छेदः। न खलु चितिशक्तिरनादिरुच्छिद्यत इत्यत आह—हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीतत्वा-देषामभावे तदभावः। अनादेरपि समुच्छेदो दृष्टः। तद्यथाऽनागतत्वस्येति सव्यभिचारत्वादसाधनम्। चितिशक्तिस्तु विनाशकारणाभावान्न विनश्यति, न त्वनादित्वात्। उक्तं च वासनानामनादीनामपि समुच्छेदे कारणं सूत्रेणेति। अनुग्रहोपघातावपि धर्माधर्मादिनिमित्तमुपलक्षयतः। तेन सुरापानादयोऽपि संगृहीता भवन्ति।

नेत्री नायिका। अत्रैव हेतुमाह—मूलमिति। प्रत्युत्पन्नता वर्तमानता न तु धर्मस्वरूपोत्पादः। अत्रैव हेतुमाह—न हीति। यदभिमुखीभूतं वस्तु कामिनीसंपर्कादि। व्यापकाभावे व्याप्यस्याभाव इति सूत्रार्थः॥ ११॥

योगवार्त्तिकम्

इदानीं मोक्षोपपत्तयेऽऽनाद्यसंख्यानामपि वासनानामत्यन्तोच्छेद उपपाद्यते—

हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीतत्वादेषामभावे तदभावः।

वासनाहेतुः संसारचक्रम्, तस्यापि हेतुरविद्येत्यतोऽविद्यैव हेतुशब्दार्थ इत्याह—हेतुरित्यादिना-इत्येष हेतुरित्यन्तेन। हेतुः संसारचक्रमित्यन्वयः। संसारचक्रस्य ज्ञानकर्मवासनाहेतुत्वे हेतुगर्भविशेषणम्–प्रवृत्तमिदं षडरमिति। धर्माधर्मसुखदुःखरागद्वेषरूपेणारषट्केणाविद्यादण्डप्रेरितेन भ्रमितं भव-तीत्यतो वासनाहेतुरित्यर्थः। कुलालचक्रस्य हि दण्डेन शलाकाप्रेरणे कृते वेगाख्यः संस्कारो भवति येन कियत्कालं स्वयमपि भ्रमति तद्वदेव भ्रामितं संसारचक्रं वासनाहेतुरिति भावः। चक्रप्रवर्त्तकं दण्डमाह—अस्य चेति। नेत्री भ्रामिका। तथा च सर्ववासनोदयेऽविद्यैव मूलकारणम्, अविद्याक्षये च विहितनिषिद्धकर्मणां सत्त्वेऽपि संसारचक्रभ्रमणान्न वासनोदय इत्याशयः। हेतुमुपसंहरति—इत्येष हेतुरिति। अविद्या हेतुर्वासनाया

इत्यर्थः । फलं त्विति । यं पुरुषार्थमुद्दिश्य धर्माद्युत्पन्नं तदेव वासनानामपि फलम्, कर्मवासनयोरन्योन्यसहकारित्वादित्यर्थः । ननु फलेन कथं कारणस्य नियमरूपः संग्रहः, कथं वा फलाभावे कारणाभावः, फलाभावकालेऽपि कारणस्य सत्त्वादित्याशङ्कायामाह—न ह्यपूर्वोपजन इति । अपूर्वस्य सत उपजनो जन्म हि नास्तीत्यर्थः । तथा सत्कार्यस्वीकारेणानागतावस्थफलेन व्याप्तो वर्तमानहेतुर्भवत्येवेति भावः । आश्रयमाह—मनस्त्विति । साधिकारं पुरुषार्थवत् । अत्र प्रलये वासनासत्त्वस्यानुच्छेदेन वासनाऽऽश्रयमनसो नित्यत्वमभिप्रेत्य साधिकारमिति विशेषणम्, अन्यथाऽधिकारसमाप्तौ मन एव न तिष्ठतीति विशेषणं व्यर्थमिति । आलम्बनमाह—यदभिमुखमिति । मोक्षकाले कामिनीरूपादीनां रागवासनाव्यञ्जकानां सत्त्वेऽप्यालम्बनाभावोपपादनायाभिमुखमिति विशेषणम् । तथा च सन्निकृष्टं वासनाव्यञ्जकमत्रालम्बनमित्यर्थः । हेत्वादीन् व्याख्याय सूत्रवाक्यार्थमाह—एवमिति । संगृहीताः व्याप्ताः, अत एषामभावेऽत्यन्तोच्छेदे विदेहमुक्तिसमये तदाश्रयाणां तन्नियतानां वासनानामत्यन्तोच्छेद इत्यर्थः । तथा च वासनानामनादित्वेऽपि मोक्षः संभवतीत्याशयः ॥ ११ ॥

नास्त्यसतः संभवः, न चास्ति सतो विनाश इति द्रव्यत्वेन संभवन्त्यः कथं निवर्तिष्यन्ते वासना इति—

अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम् ॥१२॥

भविष्यद्व्यक्तिकमनागतम्, अनुभूतव्यक्तिकमतीतम्, स्वव्यापारोपारूढं वर्तमानम् । त्रयं चैतद्वस्तु ज्ञानस्य ज्ञेयम् । यदि चैतत् स्वरूपतो नाभविष्यन्नेदं निर्विषयं ज्ञानमुदपत्स्यत, तस्मादतीतानागतं स्वरूपतोऽस्तीति । किञ्च भोगभागीयस्य वापवर्गभागीयस्य वा कर्मणः फलमुत्पित्सु यदि निरुपाख्यमिति तदुद्देशेन तेन निमित्तेन कुशलानुष्ठानं न युज्यते । सतश्च फलस्य निमित्तं वर्तमानीकरणे समर्थं नापूर्वोजनेन । सिद्धं निमित्तं नैमित्तिकस्य विशेषानुग्रहं कुरुते, नापूर्वमुत्पादयतीति ।

धर्मी चानेकधर्मस्वभावः । तस्य चाध्वभेदेन धर्माः प्रत्यवस्थिताः । न च यथा वर्तमानं व्यक्तिविशेषापन्नं द्रव्यतोऽस्त्येवमतीतमनागतं च । कथं तर्हि ? स्वेनैव व्यङ्ग्येन स्वरूपेणानागतमस्ति, स्वेन चानुभूतव्यक्तिकेन स्वरूपेणातीतमिति, वर्तमानस्यैवाध्वनः स्वरूपव्यक्तिरिति, न सा भवत्यतीतानागतयोरध्वनोः । एकस्य चाध्वनः समये द्वावध्वानौ धर्मिसमन्वागतौ भवत एवेति, नाभूत्वा भावस्त्रयाणामध्वनामिति ॥१२॥

तत्त्ववैशारदी

उत्तरं सूत्रमवतारयितुं शङ्कते—**नास्तीति**। असत इति तु संपातायातं निदर्शनाय वा। **अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम्**। नासतामुत्पादो न सतां विनाशः। किं तु सतामेव धर्माणामध्वभेदपरिणाम एवोदयव्ययाविति सूत्रार्थः।

अनुभूता प्राप्ता येन व्यक्तिस्तत् तथा, संप्रति व्यक्तिर्नास्तीति यावत्। इतश्च त्रैकाल्येऽपि धर्मः सन्नित्याह—**यदि चेति**। न ह्यसज् ज्ञानविषयः संभवतीति निरुपाख्यत्वात्। विषयावभासं हि विज्ञानं नासति विषये भवति। त्रैकाल्यविषयं च विज्ञानं योगिनामस्मदादीनां च विज्ञानमसति विषये नोत्पन्नं स्यात्। उत्पद्यते च। तस्मादतीतानागते सामान्यरूपेण समनुगते स्त इति। एवमनुभवतो ज्ञानं विषयसत्त्वे हेतुरुक्तम्। उद्देश्यत्वादप्यनागतस्य विषयत्वेन सत्वमेवेत्याह—**किं च भोगभागीयस्येति**। कुशलो निपुणः। अनुष्ठेयेऽपि च यद्यन्निमित्तं तत्सर्वं नैमित्तिके सत्येव विशेषमाधत्ते। यथा काण्डलाववेदाध्यायादयः। न खल्वेते काण्डलावादयोऽसन्तमुत्पादयन्ति। सत एव तु तत्प्राप्तिविकारौ कुर्वन्ति। एवं कुलालादयोऽपि सत एव घटस्य वर्तमानीभावहेतव इत्याह—**सतश्चेति**।

यदि तु वर्तमानत्वाभावादतीतानागतयोरसत्त्वं हन्त भो वर्तमानस्याप्यभावोऽतीतानागतत्वाभावात्, अध्वधर्म्यविशिष्टतया तु सत्त्वं त्रयाणामप्यविशिष्टमित्यभिप्रायेणाह—**धर्मी चेति**। प्रत्येकमवस्थानं प्रत्यवस्थितिरिति। **द्रव्यत इति** द्रव्ये धर्मिणि। सार्वविभक्तिकस्तसिः। यद्यतीतानागतावतीतानागतत्वेन स्तस्तर्हि वर्तमानसमये तत्त्वाभावान्न स्यातामित्यत आह—**एकस्य चेति**। प्रकृतमुपसंहरति—**इति नाभूत्वा भाव** इति॥ १२॥

योगवार्त्तिकम्

सत्कार्याभ्युपगमाद् वासनानामत्यन्तोच्छेदो न संभवतीति शङ्कयोत्तरसूत्रमवतारयति—**नास्तीति**। द्रव्यत्वेन संभवन्त्यः वस्तुत्वेन तिष्ठन्त्यः।

अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम्।भवेदप्ययं दोषो यदि स्वरूपापायो वासनानामस्माभिरुच्यते, (न त्वेतदस्ति) किन्त्वत्यन्तातीततामात्रं यतोऽतीतानागतं वस्तु स्वरूपतोऽस्ति। नन्वेकदा विरुध्यमानानां धर्माणां कथमेकत्र सत्ता घटेत ? तत्राह–**अध्वभेदाद्धर्माणामिति**। भिन्नाध्वकत्वादविरोध इत्यर्थः। वर्त्तमानलक्षणानामेव धर्माणाम् एकदा विरोध इति भावः।

अतीतानागतयोः स्वरूपानपाये प्रमाणं दर्शयति **भाष्यकारः**—**भविष्यदिति**। भविष्यन्ती व्यक्तिरभिव्यक्तिर्यस्य तत्तथा। **त्रयमिति**। त्रयमप्येतद्वस्तु स्वरूपसद्, यतो योगिनां प्रत्यक्षज्ञानस्य ज्ञेयं विषयः।

अत्र तर्कमाह—यदि चेति । नेदमिति । शशशृङ्गादीनां ज्ञानादर्शना-दिति भावः । तथा चोक्तं ब्रह्ममीमांसासूत्रेण—नाभाव उपलब्धेः इति । ननु शुक्तिरजतादिवद् बुद्धिपरिणामविशेष एव योगजधर्मादि-जन्योऽतीतादिस्थले साक्षिज्ञानविषयोऽस्त्विति चेत् ? योगिना पूर्वा-नुभूतातीतादेः कालान्तरेऽपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्, बाधकाभावेऽपि वस्तूनां बुद्धिमात्रत्वे वर्त्तमानावस्थवस्तूनामपि बुद्धिमात्रताप्रसङ्गाच्च । न चानुपलम्भो बाधकः, योगिप्रत्यक्षसिद्धस्य सौक्ष्म्येणानुपलम्भोपपत्तेः । तथा च सांख्यसूत्रम् सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिः इति । नन्वतीताद्यवस्थायां नास्तीतिप्रत्ययो बाधक इति? मैवम्—योगिप्रत्यक्षेण लौकिकप्रत्यक्षस्य बाधनाद्, इदानीं घटोऽतीत इत्या-दिप्रतीतिबलाद् नास्तीतिप्रत्ययस्यातीतताऽऽदिविषयकत्वाच्चेति । अतीतानाग-तसत्त्वस्वीकारे बीजान्तरमाह—किं चेति । भोगभागीयस्य भोगसाधनस्य, निरुपाख्यमसत् । तदुद्देशेनेत्यस्य विवरणम्-तेन निमित्तेनेति । कुशलो नि-पुणः । कुशलो योगी अनागतं साक्षात्कृत्य तद्वर्त्तमानत्वाय यतते, यथाऽर्जुनः कृष्णशरीरे कालात्मके भीष्मादिप्रवेशं भाविनं दृष्ट्वा युद्धे प्रवृत्त इति । नन्वेवं कारणव्यापारो विफलः, कार्यस्य नित्यत्वादित्याशङ्कां परिहरन्नेव परमते दूषणान्तरमाह—सतश्चेति । तथा चाव्यक्तावस्थया सतो वर्तमानतायां कारण-व्यापारसाफल्यम् । दृष्टं च कारणव्यापारेण सदेवाभिव्यज्यत इति । यथा पाषा-णेषु सतामेव प्रतिमापट्टादीनां लौकिकव्यापारेणाभिव्यक्तिमात्रमिति । तदुक्तं वासिष्ठे—

सुषुप्तावस्थया चक्रपद्मरेखा शिलोदरे ।
यथा स्थिता चितेरन्तस्तथेयं जगदावली ॥ इति ।

चैतन्ये च जगदावली प्रकृतिपुरुषयोस्तत्तायःपिण्डवदविवेकन प्रकृतिद्वा-रोपासनार्था श्रुतिस्मृत्योरुच्यते सर्वकर्तृत्वसत्यसंकल्पत्वादिवद् । अथ वा गगने वायोरिवाधारत्वमसङ्गेऽनेनैव चैतन्ये जगत उच्यत इति । ननु तथाऽपि कारणनित्यत्वेनातीताद्यवस्थादपि कारणात्सदैव कार्याभिव्यक्तिः स्यात् ? तत्राह—सिद्धमिति । सिद्धं वर्त्तमानमेव निमित्तमित्यादिरर्थः । सतः कार्यस्योत्पत्तौ कारणवैफल्यशङ्कानिरासायोक्तं विशेषानुग्रहणमिति । परमतं निषेधति- नापूर्वेति । अतो नापूर्वमुत्पादयतीत्यर्थः । अपूर्वोत्पादने च शशशृङ्गाद्यपि कारणव्यापारादुत्पद्येत, उत्पत्तेः प्राक् शशशृङ्गादिभ्यो घटादीनां वैलक्षण्याभावादिति । अधिकं तु प्रागुक्तम् ।

अध्वभेदादिति सूत्रावयवं व्याचष्टे—धर्मी चानेकेति । अतो न विरोध इत्याह—न चेति । अभिव्यक्तिरूपेण विशेषणेनैव धर्माणां विरोधो न स्वरूपत इति वाक्यार्थः । द्रव्यतः स्वक्रियाकारित्वेन । पृच्छति—कथं

तर्हीति । उत्तरम्—**स्वेनैवेति** । व्यङ्ग्येन भाविव्यक्तिकेन । **वर्त्तमानस्यैवे**त्यादिरध्वनोरित्यन्त उपसंहारः । षष्ठी चात्र सप्तम्यर्थे । ननु तथाऽप्येकाध्वसमयेऽपराध्वाभावादध्वन्येव सत्कार्यहानिरित्याशङ्कायामाह—**एकस्य चाध्वन** इति । एतच्च **एतेन भूतेन्द्रियेष्वि**त्यादिसूत्रे सम्यगुपपादितमस्माभिरिति । अभूत्वा = अस्थित्वा । त्रयाणामध्वनां लक्षणानामिति ॥ १२ ॥

ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ १३ ॥

ते खल्वमी त्र्यध्वानो धर्मा वर्तमाना व्यक्तात्मानोऽतीतानागताः सूक्ष्मात्मानः । सर्वमिदं गुणानां सन्निवेशविशेषमात्रमिति परमार्थतो गुणात्मानः । तथा च शास्त्रानुशासनम्—

गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति ।
यत्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायेव सुतुच्छकम् ॥ इति ॥ १३ ॥

तत्त्ववैशारदी

स्यादेतत्-अयं तु नानाप्रकारो धर्मिधर्मावस्थापरिणामरूपो विश्वभेदप्रपञ्चो न प्रधानादेकस्माद्भवितुमर्हति, न ह्यविलक्षणात्कारणात्कार्यभेदसंभव इत्यत आह—**ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः** ।

ते त्र्यध्वानो धर्मा व्यक्ताश्च सूक्ष्माश्च गुणात्मानो न त्रैगुण्यातिरिक्तमेषामस्ति कारणम् , वैचित्र्यं तु तदाहितानादिक्लेशवासनानुगताद्वैचित्र्यात् । यथोक्तं **वायुपुराणे**—

वैश्वरूप्यात्प्रधानस्य परिणामोऽयमद्भुतः ॥ इति । व्यक्तानां पृथिव्यादीनामेकादशेन्द्रियाणां च वर्तमानानामतीतानागतत्वं षडविशेषा यथायोगं भवन्ति । संप्रति विश्वस्य नित्यानित्यरूपे विभजन्नित्यरूपमाह—**सर्वमिदमिति** दृश्यमानम् । संनिवेशः संस्थानभेदवान्परिणाम इत्यर्थः । अत्रैव **षष्टितन्त्रशास्त्रस्यानुशिष्टिः** । **मायेव** न तु माया । **सुतुच्छकं** विनाशि । यथा हि मायाक्षणायैवान्यथा भवत्येवं विकारा अप्याविर्भावतिरोभावधर्माणः प्रतिक्षणमन्यथा । प्रकृतिर्नित्यतया मायाविधर्मिणी परमार्थेति ॥ १३ ॥

योगवार्त्तिकम्

तदेवं मोक्षयोग्यं चित्तं तदन्यचित्तानां बन्धप्रकार उक्तस्तस्य च मोक्षानुपपत्तिः परिहृता । इतः परं मोक्षकारणस्य विवेकज्ञानाख्यसम्यग्ज्ञानस्य विषयो लक्षणादिकं चातिविस्तरेण प्रतिपादनीयं **विशेषदर्शिन** इत्यादिसूत्रत्रयपर्यन्तैः सूत्रैः । तत्र चादौ सदसत्त्ववैधर्म्येण कार्यकारणयोर्विवेकं सम्यग्ज्ञानविषयैकदेशं दर्शयति—

ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ।

ते धर्मा यद्यपि नित्यास्तथाऽपि कालभेदेन व्यक्ताः सूक्ष्मा वा भवन्तु, सर्व एव गुणात्मानः सत्त्वादिगुणमात्रस्वरूपा एव भवन्ति, सदा वर्त्तमानत्वेन गुणा एव तदपेक्षया सत्या इत्यर्थः ।

व्याचष्टे—**ते खल्विति** । अत्र **सूक्ष्मात्मान** इत्यस्यानन्तरं **षडविशेषा** इति पाठः क्वचित्तिष्ठति, स तु प्रामादिकत्वादुपेक्षणीयः, सर्वविकाराणामेव गुणात्मकत्वस्य वक्तव्यतया षडविशेषमात्रनिर्देशानौचित्त्यादिति । अयमर्थः—ते धर्मा व्यक्तस्वरूपाः सूक्ष्मस्वरूपाश्च महदादिघटपटान्ताः परमार्थतो गुणात्मानो गुणरूपेणैव सन्तो न तु स्वरूपेण, यतः सर्वमिदं धर्मजातं सत्त्वादीनां संनिवेशः संयोगस्तद्विशेषमात्रं तद्विलये विलयात् तद्वर्त्तमानतायां वर्त्तमानत्वान्नियतमिति । तदुक्तम्—**आद्यन्तयोर्यदसदस्ति तदेव मध्य** इति । **त्रिगुणात्मकमायैव जगत्परमार्थ** इति च । अत्र पारमार्थिकत्वं चानित्यतामात्ररूपासत्त्वम्, अन्यथा सृष्ट्यादिप्रतिपादकसूत्रादिविरोधात् । अत्रावयवसंयोगातिरिक्तो धर्मो नास्तीति न **भाष्यार्थः**, अवयविद्रव्यस्यातिरिक्तस्य स्थाने स्थाने व्यवस्थापितत्वादिति । उक्तार्थे **शास्त्रं** प्रमाणयति—**तथा चेति** । परमं पारमार्थिकं नित्यमिति यावत् । मायेव लौकिकमायावत् क्षणभङ्गुरम्, अतः सुतुच्छकम् अत्यन्ततुच्छम् अल्पसारं स्थिरांशाभावादिति । अत्र सुशब्देन परिणामितया गुणानामपि तुच्छत्वं सूचितम् । गुणा एव परिणामितया कूटस्थनित्यापेक्षया तुच्छाः,गुणकार्यं तु दृश्यमानं गुणापेक्षयाऽपि तुच्छम् । अतः **सुतुच्छमिति** । यद्यपि मायाशब्दो मिथ्यावस्तूनां कारणे मुख्यः, **मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति श्रुतेः**, **विश्वस्य बीजं परमासि मायेतिस्मृतेश्च** । मायात्वं हि मृषाविकारेण व्यामोहकत्वम्, तच्च प्रकृतावेव मुख्यम्,

प्रकृत्या सर्वमेवेदं जगदन्धीकृतं विभोः
जगन्मोहात्मकं विद्धि अव्यक्तं व्यक्तसंज्ञकम् ॥

इति **भारतात्**, तथाऽपि कार्यकारणाभेदान्मायाशब्दः कार्येऽपि प्रयुक्तः—

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया

इत्यादाविवेति मन्तव्यम् । नन्वेवं प्रपञ्चोऽपि प्रकृत्याख्यमूलमायाकार्यत्वान्मायैव; अन्यथा

मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।
मूलमायाऽभिधान तत्सा शक्तिर्मयि तिष्ठति ॥

इति कौर्मादिषु मूलेतिविशेषणवैयर्थ्यात्, तत् कथमिवशब्दः प्रयुक्त इति ? मैवम्—लौकिकस्येन्द्रजालादेरेवात्र दृष्टान्तत्वेनेवशब्दौचित्यादिति । प्रपञ्चस्य मूलकारणमात्रत्वे श्रुतिरपि वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिरुदाहर्त्तव्या, तथा विष्णुपुराणमपि—

शिबिका दारुसंघातो रचना स्थितिसंस्थितिः ।
अन्विष्यतां नृपश्रेष्ठ ! तद्भेदे शिविका त्वया ॥
एवं छत्रशलाकादिपृथग्भावो विमृश्यताम् ।
क्व जातं छत्रमित्येष न्यायस्त्वयि तथा मयि ॥

इत्यादि । एवंविधेषु च वाक्येषु विकाराणामनित्यतयैव विवेकवैराग्ययोस्तात्पर्यं न तु कार्यखण्डने, कार्यकारणभावप्रतिपादकवाक्यविरोधात् । न च तदनुवादमात्रम्, महदादिसृष्टेर्लौकिकप्रमाणानधिगतत्वेन अनुवादासंभवात् । प्रमाणान्तरसत्त्वे च तेन सहापि विरोधस्यान्याय्यत्वात् । किं च सर्वविकारस्य मिथ्यात्वे प्रमाणस्यापि मिथ्यात्वनिश्चयेन श्रुतिप्रमाणावधृतेऽपि कारणत्वाभिमतब्रह्मादौ पुनः संशयः स्यात् प्रामाण्यसंशयाहितार्थसंशयादिवदिति दिक् ॥ १३ ॥

यदा तु सर्वे गुणाः, कथमेकः शब्द एकमिन्द्रियमिति ?

परिणामैकत्वाद्वस्तुतत्त्वम् ॥ १४ ॥

प्रख्याक्रियास्थितिशीलानां गुणानां ग्रहणात्मकानां करणभावेनैकः परिणामः श्रोत्रमिन्द्रियम् । ग्राह्यात्मकानां शब्दतन्मात्रभावेनैकः परिणामः शब्दो विषय इति । शब्दादीनां मूर्तिसमानजातीयानामेकः परिणामः पृथिवीपरमाणुस्तन्मात्रावयवः । तेषां चैकः परिणामः पृथिवी गौर्वृक्षः पर्वत इत्येवमादि । भूतान्तरेष्वपि स्नेहौष्ण्यप्रणामित्वावकाशदानान्युपादाय सामान्यमेकविकारारम्भः समाधेयः ।

नास्त्यर्थो विज्ञानविसहचरः, अस्ति तु ज्ञानमर्थविसहचरं स्वप्नादौ कल्पितमित्यनया दिशा ये वस्तुस्वरूपमपह्नुवते, ज्ञानपरिकल्पनामात्रं वस्तु स्वप्नविषयोमं न परमार्थतोऽस्तीति य आहुस्ते तथेति प्रत्युपस्थितमिदं स्वमाहात्म्येन वस्तु कथमप्रमाणात्मकेन विकल्पज्ञानबलेन वस्तुस्वरूपमुत्सृज्य तदेवापलपन्तः श्रद्धेयवचनाः स्युः ॥ १४ ॥

तत्त्ववैशारदी

भवतु त्रैगुण्यस्येत्थं परिणामवैचित्र्यम्, एकस्तु परिणामः पृथिवीति वा तोयमिति वा कुतः, नानात्मन एकत्वविरोधादित्याशङ्क्य सूत्रमवतारयति—

यदा तु सर्वे गुणा इति। **परिणामैकत्वाद्वस्तुतत्त्वम्**। बहूनामप्येकः परिणामो दृष्टः। तद्यथा गवाश्वमहिषमातङ्गानां रुमानिक्षिप्तानामेको लवणत्वजातीयलक्षणः परिणामो वर्तितैलानलानां च प्रदीप इति। एवं बहुत्वेऽपि गुणानां परिणामैकत्वम्। ततस्तन्मात्रभूतभौतिकानां प्रत्येकं तत्त्वमेकत्वम्। ग्रहणात्मकानां सत्त्वप्रधानतया प्रकाशात्मनामहंकारावान्तरकार्याणां करणभावेनैकः परिणामः श्रोत्रमिन्द्रियम्। तेषामेव गुणानां तमःप्रधानतया जडत्वेन ग्राह्यात्मकानां शब्दतन्मात्रभावेनैकः परिणामः शब्दो विषयः। शब्द इति शब्दतन्मात्रम् विषय इति जडत्वमाह; न तु तन्मात्रस्य श्रोत्रविषयत्वसंभव इति। शेषं सुगमम्।

अथ **विज्ञानवादिनं वैनाशिक**मुत्थापयति—**नास्त्यर्थो विज्ञानविसहचर** इति। यदि हि भूतभौतिकानि विज्ञानमात्राद्भिन्नानि भवेयुस्ततस्तदुत्पत्तिकारणमीदृशं प्रधानं कल्प्येत, न तु तानि विज्ञानातिरिक्तानि सन्ति परमार्थतः। तत्कथं प्रधानकल्पनम्? कथं च ग्रहणानामिन्द्रियाणामहंकारविकाराणां कल्पनेति? तथा हि—जडस्यार्थस्य स्वयमप्रकाशत्वान्नास्त्यर्थो विज्ञानविसहचरः। साहचर्यं संबंधः। तदभावो विसहचरत्वम्। विरभावार्थः, विज्ञानासंबन्धी नास्तीति व्यवहारयोग्य इत्यर्थः। अस्ति तु ज्ञानमर्थविसहचरम्, तस्य स्वयंप्रकाशत्वेन स्वगोचरास्तिताव्यवहारे कर्तव्ये जडमर्थं प्रत्यपेक्षाभावात्। तदनेन वेद्यत्वसहोपलम्भनियमौ सूचितौ **विज्ञानवादिना**। तौ चैवं प्रयोगमारोहतः—यद्वेद्यते येन वेदनेन तत्ततो न भिद्यते। यथा ज्ञानस्यात्मा। वेद्यन्ते च भूतभौतिकानीति विरुद्धव्याप्तोपलब्धिः, निषेध्यभेदविरुद्धेन व्याप्तं वेद्यत्वं दृश्यमानं स्वव्यापकमभेदमुपस्थापयत्तद्विरुद्धं भेदं प्रतिक्षिपतीति। तथा यद्येन नियतसहोपलम्भं तत्ततो न भिद्यते। यथैकस्माच्चन्द्राद् द्वितीयश्चन्द्रः। नियतसहोपलम्भश्चार्थो ज्ञानेनेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः। निषेध्यभेदव्यापकानियमविरुद्धो नियमोऽनियमं निवर्तयंस्तद्व्याप्तं भेदं प्रतिक्षिपतीति। स्यादेतत्—अर्थश्चेन्न भिन्नो ज्ञानात्कथं भिन्नवत्प्रतिभासत इत्यत आह—**कल्पितमिति**। यथाहुर्वैनाशिकाः—

सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः।
भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये॥

इति। कल्पितत्वं विशदयति—**ज्ञानपरिकल्पनेति**। निराकरोति—**त** इति। ते कथं श्रद्धेयवचनाः स्युरिति संबन्धः। प्रतिज्ञानमुपस्थितं प्रत्युपस्थितम्। कथम्—**तथेति**। यथा यथावभासत इदंकारास्पदत्वेन तथा तथा स्वयमुपस्थितं न तु कल्पनोपकल्पितं विज्ञानविषयतापन्नम्। स्वमाहात्म्येनेति विज्ञानकारणत्वमर्थस्य दर्शयति। यस्मादर्थेन स्वकीया ग्राह्यशक्त्या विज्ञानमजनि तस्मा-

दर्थस्य ग्राहकम् । तदेवं भूतं वस्तु कथमप्रमाणात्मकेन विकल्पविज्ञानबलेनेति । विकल्पस्याप्रामाणिकत्वात्तद्बलस्यापि तदात्मनोऽप्रमाणात्मकत्वम् । तेन वस्तुस्वरूपमुत्सृज्योपप्लुतं कृत्वा । उपगृह्येति क्वाचित्कः पाठः । तत्रापि स एवार्थः । तदेवापलपन्तः श्रद्धातव्यवचनाः स्युरिति । इदमत्राकूतम्—सहोपलम्भनियमश्च वेद्यत्वं च हेतू सन्दिग्धव्यतिरेकतयाऽनैकान्तिकौ । तथा हि—ज्ञानाकारस्य भूतभौतिकादेर्यदेतद्बाह्यत्वं स्थूलत्वं च भासेते न ते ज्ञाने संभवतः । तथा हि—नानादेशव्यापिता स्थौल्यं विच्छिन्नदेशता च बाह्यत्वम् । न चैकविज्ञानस्य नानादेशव्यापिता विच्छिन्नदेशता चोपपद्यते, तद्देशत्वातद्देशत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गस्यैकत्रासंभवात् ; संभवे वा त्रैलोक्यस्यैकत्वप्रसङ्गात् । अत एवास्तु विज्ञानभेद इति चेत् ? हन्त भोः, परमसूक्ष्मगोचराणां प्रत्ययानां परस्परवार्तानभिज्ञानां स्वगोचरमात्रजागरूकाणां कुतस्त्योऽयं स्थूलावभासः । न च विकल्पगोचरोऽभिलापः, संसर्गाभावाद्विशदप्रतिभासत्वाच्च । न च स्थूलमालोचितं यतस्तदुपाधिकस्य विशदता भवेत्तत्पृष्ठभाविनः । न चाविकल्पवद्विकल्पोऽपि स्वाकारमात्रगोचरः, तस्य चास्थूलत्वान्न स्थूलगोचरो भवितुमर्हति । तस्माद्ग्राह्ये च प्रत्यये स्थूलस्य बाह्यस्य चासंभवादलीकमेव तदास्थातव्यम् । न चालीकं विज्ञानादभिन्नम् , विज्ञानस्य तद्वत्तुच्छत्वप्रसङ्गात् । तथा च वेद्यत्वस्याभेदव्याप्यत्वाभावात्कुतो भेदप्रतिपक्षत्वम् । सहोपलम्भनियमश्च सदसतोरिव विज्ञानस्थौल्ययोः सतोरपि स्वभावाद्वा कुतश्चित्प्रतिबन्धाद्वोपपत्स्यते । तस्मादनैकान्तिकत्वादेतौ हेत्वाभासौ विकल्पमात्रमेव बाह्याभावे प्रसुवाते । न च प्रत्यक्षमाहात्म्यं विकल्पमात्रेणापोद्यते । तस्मात्साधूक्तं कथमप्रमाणात्मकेन विकल्पज्ञानबलेनेति । एतेन प्रत्ययत्वमपि स्वप्नादिप्रत्ययदृष्टान्तेन निरालम्बनत्वसाधनमपास्तम् । प्रमेयविकल्पस्त्ववयविव्यवस्थापनेन प्रयुक्तः । विस्तरस्तु न्यायकणिकायामनुसरणीय इति तदिह कृतं विस्तरेणेति ।। १४ ।।

योगवार्त्तिकम्

सूत्रान्तरमवतारयति—यदेति । यदि सर्वे विकारा अनेकगुणमात्राः तदा कथमेकं शब्दतन्मात्रम् एकं चक्षुरिति लोकशास्त्रयोर्व्यवहार इति शङ्कावाक्यार्थः । तत्र सिद्धान्तसूत्रम्—

परिणामैकत्वाद्वस्तुतत्त्वम् । परिणामस्यैकत्वाद्वस्तूनां गुणानां तत्त्वमेकत्वमिति योजना । परमार्थतो नानात्वेऽपि व्यावहारिकेणानित्येन परिणामरूपेण वस्तूनां गुणानामेकत्वव्यवहार इत्यर्थः । अत एव श्रुतिर्व्यावहारिकस्याग्न्याद्यवयविन एकस्यावयवविभागे सति नानात्वमेव पारमार्थिकमुक्तवती—यदग्ने

रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्य, अपागादग्नेरग्नित्वं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमिति।

परिणामस्यैकत्वं भाष्यकारो दर्शयति—प्रख्येति। ग्रहणात्मकानां सात्त्विकान्तःकरणरूपेण परिणतानां बाह्यकरणभावेन श्रोत्रमित्येकः परिणाम इत्यर्थः। तेन महदहंकाररूपेणापि परिणामैकत्वकथनान्न न्यूनता। अत्र श्रोत्रशब्देनान्यान्यपि ज्ञानेन्द्रियाण्युपलक्षणीयानि। ग्राह्यात्मकानामिति तामसान्तःकरणरूपेण परिणतानामित्यर्थः। अत्र शब्द इति शब्दतन्मात्ररूपं द्रव्यं मूर्त्तिसमानजातीयानामित्यागामिभाष्येण द्रव्यत्वलाभात्। एतदपि रसादितन्मात्राणामुपलक्षणम्। एवं कर्मात्मकानां राजसान्तःकरणरूपेण परिणतानां कारणान्तर्भावेनैकैकः परिणामो वागादीन्द्रियमित्यपि बोध्यम्। अतः परं स्थूलभूतरूपेणैकं परिणामं दर्शयति—शब्दादीनामिति। मूर्त्तिः काठिन्यं पृथिवीत्वमिति यावत्। मूर्त्या सजातीयानां शब्दादितन्मात्राणाम् एकः परिणामः पृथिवीपरमाणुः स्थूलपृथिव्याः परमसूक्ष्मावस्थेत्यर्थः। इदं चाग्रे प्रतिपादयिष्यामः। अयमेव सूक्ष्मशब्देन सांख्ये प्रोक्तः—

सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्युः इत्यत्र। अयं च परमाणुर्वैशेषिकैस्त्रसरेणुशब्देनोच्यते, अस्माभिस्तु प्रत्यक्षपृथिव्याः परमसूक्ष्मत्वात्पृथिवीपरमाणुरिति। गुणेषु पृथिवीत्वादिव्यवहाराभावेनाणुत्वेऽपि न पृथिव्यामणुत्वव्यवहार इति। तस्य च पार्थिवपरमाणोर्निरवयवत्वभ्रमनिरासाय पञ्चतन्मात्राण्येवावयवा इत्याह—तन्मात्रावयव इति। बहुव्रीहिविग्रहः। महाभूतादिरूपपरिणामेष्वप्येकत्वं दर्शयति—तेषामिति। एवमिति। एवं भूतान्तरेष्वपि जलादिषु स्नेहादिजातीयानि जलत्वतेजस्त्ववायुत्वाकाशत्वजातीयानि तन्मात्राणि गृहीत्वा सामान्यं सजातीयानामनेकेषां धर्मभूत एकविकारारम्भ उपपादनीय इत्यर्थः। तद्यथा गन्धतन्मात्रं वर्जयित्वा चतुस्तन्मात्राणां स्नेहजातीयानामेकः परिणामो जलपरमाणुः, तेषां च महाजलादिः, एवं गन्धरसौ वर्जयित्वा औष्ण्यजातीयानां त्रितन्मात्राणां तेजोऽणुस्तेभ्यो महातेजआदि, एवं गन्धरसरूपाणां वर्जनाद् द्वाभ्यां वाय्वणुस्तेभ्यो महावाय्वादिः, एवं शब्दतन्मात्रादहङ्कारांशसहकृतादाकाशाणुस्तेभ्यो महाकाशादिरिति। इदमत्रावधेयम्—शब्दादीनां मूर्त्तिसजातीयानामित्यादिवाक्यादत्र दर्शनेऽयं सिद्धान्तः—शब्दादितन्मात्रपञ्चके काठिन्यस्नेहादिव्यङ्ग्याः पृथिवीत्वादिजातयः सन्ति। तत्र पृथिवीजातीयैः शब्दादिगन्धान्तपञ्चतन्मात्रैः पृथिवीपरमाणुरारभ्यते, पृथिव्यां पञ्चगुणोपलम्भात्; एवं जलजातीयैः शब्दादिरसपर्यन्तैश्चतुस्तन्मात्रैर्जलपर-

माणुः, एवं तेजोजातीयैः शब्दादिरूपान्तत्रितन्मात्रैस्तेजःपरमाणुः, एवं वायुजातीयाभ्यां शब्दस्पर्शतन्मात्राभ्यां वायुपरमाणुः, एवमाकाशजातीयाच्छब्दतन्मात्रादहङ्कारसहकृतादाकाशाणुर्जायते। एवं परमाणुगणोत्पत्त्यनन्तरं तेभ्य एवाकाशादिक्रमेण पञ्चमहाभूतान्युत्पद्यन्ते। श्रुतौ चाकाशादिक्रमेण महाभूतोत्पत्ति सद्धेरिति **समानतन्त्रन्यायेन च सांख्येऽपीत्थमेव** सिद्धान्त उन्नीयते। **विष्णुपुराणादौ** तु शब्दतन्मात्रादाकाशमाकाशात् स्पर्शतन्मात्रं तस्माद्वायुरेवंक्रमेण सृष्टिः स्मर्यते। यथा **विष्णुपुराणेऽहंकारसृष्ट्यनन्तरम्—**

तथा प्रधानेन महान्महता स तथावृतः।
भूतादिस्तु विकुर्वाणः सर्गं तन्मात्रिकं ततः॥
ससर्ज शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दलक्षणम्।
शब्दमात्रं तदाकाशं भूतादिः स समावृणोत्॥
आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह।
बलवानभवद्वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः॥

इत्यादिक्रमेण पञ्चभूतसृष्टिरुक्ता। तस्या अयमर्थः—सोऽहङ्कारो महताऽऽवृत आपूरितः यथा पृथिवी जलेनानुविद्धा भवति तद्वत्, ततो महताऽऽपूरणाद् द्वाभ्यां मिलित्वा भूतादिस्तामसाहंकारः तन्मात्रिकं सर्गं तन्मात्राणां सृष्टिं ससर्ज चकार, तदनन्तरं स एव भूतादिः शब्दतन्मात्रात्स्वद्वितीयात् शब्दगुणकम् आकाशं ससर्जेत्यनुषज्यते। तथा चाहङ्कारशब्दतन्मात्राभ्यां मिलित्वाऽऽकाशं सृज्यते न तु तन्मात्रान्तरमपेक्ष्यत इति सिद्धम्। तच्च शब्दगुणकमाकाशं भूतादिनाऽहङ्कारेणापूरितं भूत्वा स्पर्शमात्रं ससर्ज। अत्र चाकाशेऽहङ्कारस्यापि कारणत्ववचनादपरभूतचतुष्केऽपि तत्तन्मात्राणामहङ्कारसहितानामेव हेतुत्वमवगम्यते, युक्तिसाम्यात्। एतत्सूचनायैव भूतादिशब्देनाहङ्कारोपन्यासः। ततश्च स्पर्शतन्मात्राद् बलवान्महावायुरभवदिति। एवं क्रमेण तत्तन्मात्राधिक्येन तेजआदिभूतत्रयोत्पत्तिवाक्यान्यपि तत्र व्याख्येयानि।

कार्यकारणयोर्विवेकप्रकारः प्रदर्शितः। इदानीं यथोक्तं कार्यकारणरूपं सर्वं वस्त्वसत् चित्तकल्पितमात्रं स्वप्नवदिति य आहुस्तन्निषिध्य चित्ततदर्थयोर्विवेकप्रकारं दर्शयिष्यति **सूत्रकारः**, तत्सूत्रमवतारयितुमुपक्रमते— **नास्त्यर्थ** इति। **विज्ञानवादिन** आहुः—बाह्यवस्तुनः प्रातीतिक्येव सत्ता; परमार्थतस्तु गुणा वा तत्परिणामो वा अतीतादिकं वा किमपि नास्ति—

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता॥
यथा रथादयः स्वप्ने भान्तीव नैव सन्ति ते।
तथा जाग्रदवस्थायां भूतानि च न सन्ति वै॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिपरम्परयैव बाह्यवस्तुनिराकरणात्। तथा युक्तिरप्यस्ति— स्वप्नादौ तावत् विषयं विनाऽपि ज्ञानमुभयवादिसिद्धम्, अनुभवविषयत्वं विना हि विषयः परैरपि न स्वीक्रियते, अत उभयवादिसिद्धेन ज्ञानेनैव स्वप्नादि-वत्सर्वव्यवहारोपपत्तौ ज्ञानातिरिक्तार्थकल्पने गौरवमिति। तामिमां युक्तिं प्रदर्शयन् स्वमतमुपन्यस्यति—नास्त्यर्थ इत्यादिना। विज्ञानविसहचरो विज्ञानाभावकालीनोऽर्थ उभयसिद्धो नास्ति, ज्ञानं त्वर्थाभावकालीनं स्वप्नादौ कल्पितमुभयवादिसिद्धमित्यनया दिशा = एतद्युक्तिमार्गेण ये वस्तुस्वरूप-मत्यन्तमपन्हुवते। य इत्याद्यपन्हुवत इत्यन्तं विवृणोति—ज्ञानेत्यादिना—आहुरित्यन्तेन। दिक्शब्दसूचिताश्च पराभिप्रेतश्रुत्यादयः पूर्वोक्ताः, तथा युक्त्यन्तराणि च,

सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः।
भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्य इन्दाविवाद्वये॥

इत्यादीनि। तन्मतं स्वयमादौ निराकरोति—ते तथेति। ते विज्ञानवादिन एवासन्त इत्यर्थः। तत्र हेतुमाह—प्रत्युपस्थितमित्यादिना-स्युरित्यन्तेन। अस्यार्थः-इदं सर्वं वस्तु स्वमाहात्म्येन सन्निकर्षादिनैवोपस्थितं न तु दोषादिना, स्वप्नवदत्यन्तबाधादर्शनात्। अतः कथं वस्तुस्वरूपं गृहीत्वाऽपि प्रमाणरूपेण स्वप्नज्ञानरूपदृष्टान्तबलेन वस्तुस्वरूपमपलपन्तः श्रद्धेयवचनाः स्युः, तेषां ज्ञानस्यापि भ्रमत्वेन तद्वाक्यस्य यथाऽर्थवाक्यार्थज्ञानाजन्यत्वात्, तद्वाक्यार्थस्यापलापाच्च तद्वाक्यस्याश्रद्धेयत्वादित्यर्थः। न हि जाग्रज्ज्ञानस्य स्वप्नदृष्टान्तेन विषयापलापे क्रियमाणे स्वाभिप्रेतस्य यत्किंचिज्ज्ञानस्य विषयः सन्नित्यप्यभ्युपगन्तुं शक्यते प्रामाणिकैरित्यतस्त एव नास्तिकाः, न पुनरर्थो नास्तीति भावः। एतेनाधुनिकानां दृष्टिसृष्टिवादिनां वेदान्तिब्रुवाणामपि मतं प्रच्छन्ननास्तिकतयोपेक्षणीयम्, स्वप्नादिदृष्टान्तेन श्रीहर्षादीनामसत्-खण्डनेन च वेदान्तज्ञानतजन्यज्ञानयोरपि भ्रमत्वापत्त्या वेदान्तप्रामाण्या-सिद्धौ तत्प्रतिपाद्यब्रह्मासिद्धिप्रसङ्गादिति। नन्वनुभवस्वरूपस्यात्मनः स्वप्रकाशत्वात् न तत्र प्रमाणापेक्षेति चेत्? न; तथा सति वेदान्तश्रवणवैयर्थ्यापत्तेः। अथापूर्णत्वसद्वितीयत्वभ्रमनिरासार्थं श्रवणापेक्षेति चेत्? न, अप्रमाणीभूतेन वेदान्तेनापूर्णत्वाद्यभावस्यासिद्ध्यापत्तेः। ननु श्रुत्या स्वार्थे बोधिते सति पश्चात्तद्बाधेऽप्यक्षतिः, श्रुतिप्रवृत्तेः प्राक् अबाधितमेव सर्वमिति? मैवम्—श्रुतिप्रामाण्यग्राहकानुमानादीनामप्यप्रामाण्ये स्वप्रमाणीभूतां बाधितां च श्रुतिम् उत्पादितज्ञानामपि प्रामाण्यसंशयाहितः स्वार्थसंशयः कथं नाजागलस्तनवत् विफलीकुर्यादिति दिक्॥ १४॥

कुतश्चैतदन्याय्यम् ?—

वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः ॥ १५ ॥

बहुचित्तालम्बनीभूतमेकं वस्तु साधारणम्। तत्खलु नैकचित्तपरिकल्पितं नाप्यनेकचित्तपरिकल्पितम् किं तु स्वप्रतिष्ठम्। कथम्? वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्। धर्मापेक्षं चित्तस्य वस्तुसाम्येऽपि सुखज्ञानं भवत्यधर्मापेक्षं तत एव दुःखज्ञानमविद्यापेक्षं सम्यग्दर्शनायेक्षं तत एव मूढज्ञानं तत एव माध्यस्थ्यज्ञानमिति। कस्य तच्चित्तेन परिकल्पितम्? न चान्यचित्तपरिकल्पितेनार्थेनान्यस्य चित्तोपरागो युक्तः। तस्माद्वस्तुज्ञानयोर्ग्राह्यग्रहणभेदभिन्नयोर्विभक्तः पन्थाः। नानयोः संकरगन्धोऽप्यस्तीति।

सांख्यपक्षे पुनर्वस्तु त्रिगुणं चलं च गुणवृत्तमिति धर्मादिनिमित्तापेक्षं चित्तैरभिसंबध्यते, निमित्तानुरूपस्य च प्रत्ययस्योत्पद्यमानस्य तेन तेनात्मना हेतुर्भवति ॥ १५ ॥

तत्त्ववैशारदी

तदेवमुत्सूत्रं भाष्यकृद्वि ज्ञानातिरिक्तस्थापने युक्तिमुक्त्वा सौत्रीं युक्तिमवतारयति—कुतश्चैतदिति। वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः।

यन्नानात्वे यस्यैकत्वं तत्ततोऽत्यन्तं भिद्यते। यथा चैत्रस्य ज्ञानमेकं भिन्नेभ्यो देवदत्तविष्णुमित्रप्रत्ययेभ्यो भिद्यते। ज्ञाननानात्वेऽपि चार्थो न भिद्यत इति भवति विज्ञानेभ्योऽन्यः। अभेदश्चार्थस्य ज्ञानभेदेऽपि प्रमातॄणां परस्परप्रतिसंधानादवसीयते। अस्ति हि रक्तद्विष्टविमूढमध्यस्थानामेकस्यां योषिति प्रतीयमानायां प्रतिसंधानं या त्वया दृश्यते सैव मयापीति। तस्माद्वस्तुसाम्ये चित्तभेदाज्ज्ञानभेदात्तयोरर्थज्ञानयोर्विभक्तः पन्थाः स्वरूपभेदोपायः। सुखज्ञानं कान्तायां कान्तस्य, सपत्नीनां दुःखज्ञानम्। चैत्रस्य तु तामविन्दतो मूढज्ञानं विषादः। स्यादेतत्—य एकस्य चित्तेन परिकल्पितः कामिनीलक्षणोऽर्थस्तेनैवान्येषामपि चित्तमुपरज्यत इति साधारणमुपपद्यत इत्यत आह—न चान्येति। तथा सत्येकस्मिन्नीलज्ञानवति सर्व एव नीलज्ञानवन्तः स्युरिति।

नन्वर्थवादिनामप्येकोऽर्थः कथं सुखादिभेदभिन्नविज्ञानहेतुः, न ह्यविलक्षणात्कारणात्कार्यभेदो युक्त इत्यत आह — सांख्यपक्ष इति। एकस्यैव बाह्यस्य वस्तुनस्त्रैगुण्यपरिणामस्य त्रैरूप्यमुपपन्नम्। एवमपि सर्वेषामविशेषेण सुखदुःखमोहात्मकं विज्ञानं स्यादित्यत आह—धर्मादिनि-

मित्तापेक्षमिति । रजःसहितं सत्त्वं धर्मापेक्षं सुखज्ञानं जनयति । सत्त्वमेव तु विगलितरजस्कं विद्यापेक्षं माध्यस्थ्यज्ञानमिति । ते च धर्मादयो न सर्वे सर्वत्र पुरुषे सन्ति, किं तु कश्चित्कचिदित्युपपन्ना व्यवस्थेति ।। १५ ।।

योगवार्त्तिकम्

विज्ञानवादे दूषणान्तरपरतयोत्तरसूत्रमवतारयति—**कुतश्चेति** । च-शब्दो हेत्वन्तरे, कुतोऽपीत्यर्थः ।

वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः । एकस्मिन्नेव विषये चित्तान्तरवियोगे चित्तान्तरालम्बनदर्शनात्तयोश्चित्तार्थयोर्विभक्तः पृथगेव पन्थाः स्वरूपभेदोऽन्वयनवर्त्म, विरुद्धधर्मद्वयरूपमेकानेकत्वरूपमित्यर्थः । क्षणिक-विज्ञानमेव परेषां चित्तमित्यतः चित्ताद्भेदेनैव विज्ञानभेदोऽर्थेषु सिद्ध इति भावः ।

तत्रादौ भाष्यकारोऽनुभवबलाद् हेतु साधयति **बहुचित्तालम्ब-नीभूतमेकं वस्तु साधारणमिति** । प्रत्यभिज्ञासिद्धमिति शेषः । सौत्रेऽनुमाने तर्कमादौ दर्शयति—**तत्खल्वित्यादिना**—**प्रतिष्ठमित्यन्तेन** । **नैकेति** । नैकमात्रीयपुरुषचित्तात्मकं तथा नानेकपुरुषीयचित्तात्मकम् अपि तु स्वप्रतिष्ठं चित्तातिरेकेणैव स्वातन्त्र्येणैव स्थितमित्यर्थः । सिद्धहेतुं योजयितुं पृच्छति—**कथमिति** । उत्तरम्—**वस्त्विति** । आदावेकपुरुषी-यचित्तकल्पितत्वानुपपत्तिमुक्तहेतुना प्रतिपादयति—**धर्मापेक्षमिति** । पुरुष-भेदेनैकस्मिन्नेव योषिद्वस्तुनि धर्मनिमित्तात्सुखज्ञानं दुःखवती स्त्र्याकार-वृत्तिरित्येवमादिरूपैश्चित्तभेदोऽस्ति । अतः कस्य पुरुषस्य चित्तेन तत् कल्पितं स्यात् ? न कस्यापीत्यर्थः । नन्वेवं भवत्वनेकपुरुषचित्तपरिकल्पित-मिति द्वितीय पक्षः ? तत्राह—**न चान्येति** । नाप्यन्यपुरुषचित्तात्मकेन वस्तुनाऽन्यस्य चित्त उपरागः संभवति, परस्वप्नस्य परेणाज्ञानादित्यर्थः । तर्कं प्रदर्श्य सूत्रार्थं व्याचष्टे—**तस्मादिति** । ग्राह्यग्रहणयोर्भेदेन वैधर्म्येण भिन्नयोरित्यर्थः ।

ननु चित्तातिरिक्तार्थवादिनाम् अर्थस्य स्थिरत्वान्निरन्तरमेव कथं ज्ञानं न भवति,कथं वा एक एवार्थः स्वप्नादिभेदभिन्नासु वृत्तिषु हेतुः स्यात्, न ह्यवि-लक्षणात् कार्यभेदो घटत इत्याशङ्कायामाह–**सांख्यपक्ष** इति । **सांख्यानुसारि-मते** सुखदुःखमोहात्कं भवति वस्तु चित्तं चलस्वभावमतो धर्मादिनिमित्तवशा-त्सुखाद्यर्थमेव चित्तैर्वस्तु संबध्यत इति न सर्वदा ज्ञानम् । तथा धर्मादिनि-मित्तानुरूपं सुखाद्यात्मकप्रत्ययं प्रति सुखाद्यात्मकत्वेनैन वस्तुहेतुर्भवतीति कारणताऽवच्छेदकभेदान्न द्वितीयोऽपि दोष इत्यर्थः ।। १५ ।।

केचिदाहुः—ज्ञानसहभूरेवार्थो भोग्यत्वात्सुखादिवदिति । त एतया द्वारा साधारणत्वं बाधमानाः पूर्वोत्तरक्षणेषु वस्तुरूपमेवापह्नुवते—

न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा किं स्यात् ॥ १६ ॥

एकचित्ततन्त्रं चेद्वस्तु स्यात्तदा चित्ते व्यग्रे निरुद्धे वाऽस्वरूपमेव तेनापरामृष्टमन्यस्याविषयीभूतमप्रमाणकमगृहीतमस्वभावकं केनचित्तदानीं किं तत्स्यात्? संबध्यमानं च पुनश्चित्तेन कुत उत्पद्येत? ये चास्यानुपस्थिता भागास्ते चास्य न स्युरेवं नास्ति पृष्ठमित्युदरमपि न गृह्येत । तस्मात्स्वतन्त्रोऽर्थः सर्वपुरुषसाधारणः, स्वतन्त्राणि च चित्तानि प्रतिपुरुषं प्रवर्तन्ते । तयोः संबन्धादुपलब्धिः पुरुषस्य भोग इति ॥१६॥

तत्त्ववैशारदी

अत्र **केचिदाहुः** प्रावादुकाः—**ज्ञानसहभूरेवार्थो भोग्यत्वात्सुखादिवदिति ।** एतदुक्तं भवति—भवत्वर्थो ज्ञानाद्व्यतिरिक्तस्तथाप्यसौ जडत्वान्न ज्ञानमन्तरेण शक्यः प्रतिपत्तुम् । ज्ञानेन तु भासनीयः । तथा च ज्ञानसमय एवास्ति नान्यदा, प्रमाणाभावादिति । तदेतदुत्सूत्रं तावद् दूषयति **भाष्यकारः—त एतया द्वारेति ।** वस्तु खलु सर्वचित्तसाधारणमनेकक्षणपरम्परोह्यमानं परिणामात्मकमनुभूयते लौकिकपरीक्षकैः । तच्चेद्विज्ञानेन सह भवेन्नूनमेवंविधमेवं चेदिदमंशस्योपरि कोऽयमनुरोधो येन सोऽपि नापह्नूयेतेत्यर्थः ।

मा वा भूदिदमंशस्यापह्नवो ज्ञानसहभूरेवास्त्वर्थः? तत्राप्याह—**न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु**[1] **तदप्रमाणकं तदा किं स्यात् ।**

यद्धि घटग्राहि चित्तं तद्यदा पटद्रव्यव्यग्रतया न घटे वर्तते, यद्वा विवेकविषयमासीत्तदैव च निरोधं समापद्यते तदा घटज्ञानस्य विवेकज्ञानस्य वाऽभावाद्विवेको वा घटो वा ज्ञानभेदमात्रजीवनस्तन्नाशान्नष्ट एव स्यादित्याह—**एकचित्तेति ।**

किं तत्स्यान्न स्यादित्यर्थः । **सम्बध्यमानं** च **चित्तेन** तद्वस्तु विवेको वा घटो वा **कुत उत्पद्येत ।** नियतकारणान्वयव्यतिरेकानुविधायिभावानि हि कार्याणि न स्वकारणमतिवर्त्य कारणान्तराद्भवितुमीशते । मा भूत्? अकारणत्वे तेषां कादाचित्कत्वव्याघातः । न च तज्ज्ञानकारणत्वमेव तत्कारणत्वमिति युक्तम्, आशामोदकस्योपार्जितमोदकस्य चोपयुज्यमानस्य रसवीर्यविपाकादिसाम्यप्रसङ्गात् । तस्मात्साधूक्तं संबध्यमानं च पुनश्चित्तेनेति ।

---

१. यद्यपि वाचस्पतिमते नैतत्सूत्रं तथापि वार्त्तिकानुरोधेन स्थापितम् ।

अपि च यो योऽर्वाग्भागः स सर्वो मध्यपरभागव्याप्तः, ज्ञानाधीने सद्भावे त्वस्यानुभूयमानत्वान्मध्यपरभागौ न स्त इति व्यापकाभावादर्वाग्भागोऽपि न स्यादित्यर्थाभावात्कुतो ज्ञानसहभूरर्थ इत्याह--**ये चास्येति** । अनुपस्थिता अज्ञाता। । उपसंहरति—**तस्मादिति** । सुगमं शेषम् ॥ १६ ॥

योगवार्त्तिकम्

बौद्धवादान्तरनिरासकसूत्रान्तरमवतारयितुं तन्मतमुपन्यस्यति—**के-चिदाहुरिति** । केचिदाहुः—अस्तु ज्ञानाद्भिन्नोऽर्थः, तथाऽपि ज्ञान-समकालीन एव सोऽस्तु; अन्यथा प्रमाणाभावात् । प्रयोगश्चायम्—ज्ञानसहभूरेवार्थो भोग्यत्वात् सुखादिवदिति । असुखदृष्टान्तस्तन्मतेनैव, अस्मन्मते सुखस्यापि विषये स्थिरत्वात् । रागद्वेषादिश्चोभयसिद्धो दृष्टान्त इति । अर्थस्य ज्ञानसहभावित्वेन यत् सिध्यति तदाह—**त एतयेति** । ते एतेनानुमा-नेन विषयस्य पुरुषान्तरसाधारण्यं बाधमाना ज्ञानपूर्वोत्तरक्षणेषु विषयमप-लपन्तीत्यर्थः । ततश्चाननुभूयमानतया न मोक्षसिद्धिरिति भावः ।

तत्र प्रत्युत्तरं सूत्रमिदम्—

न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु तत्प्रमाणकं तदा किं स्यात् । वृत्त्याख्यज्ञाना-तिरिक्तं तेषां चित्तं नास्तीति ज्ञानमेवात्र चित्तम् , तत्तन्त्रं तन्नियतम् । तथा च नापि वस्तु एकज्ञाननियतमिति प्रतिज्ञा । तत्र हेतुः—**तदित्यादि** । तदा तर्हि तच्चित्तप्रमाणकं[1] वस्तु किं स्यात् चित्तापाये कुत्र विलीयेत ? न कुत्रा-पीत्यतो वस्तु स्थिरमिति शेषः । अयं भावः—यदि चित्तस्य कारणे विलीयत इत्युच्यते तदा घटादिरूपार्थानां लाघवाच्चित्ताभेदापत्त्या **विज्ञानवादिमत** एव प्रवेशः, तच्च दूषितम् । यदि च मृदादिषूच्येत तदा विनाशकारणाका-ङ्क्षायां परिपृष्टस्य मुद्गरपातादेरेव नाशकारणत्वेन चित्तनाशसमकालं घटा-दिवस्तुनाशानुपपत्तिरिति ।

हेतुपदस्येममेवार्थं **भाष्याकर** आह—**एकेति** । एकचित्तनियतं चेद्वस्तु स्यात्तदा तच्चित्ते विषयान्तरसञ्चारिणि निरुद्धे वा सति अस्वरूपमेव तद्वस्तु, अतस्तदानीं तत्किं स्यात् ? शेषमस्वरूपत्वे हेतुः । तत्प्रमाणकमित्यस्य विवरणं **केनचिदगृहीतस्वभावकमिति** । स्वयमधिकं पूरयति—**सम्बध्यमानं चेति** । चित्तेन समकालभावित्वात्कुत उत्पद्येत ? न कुतोऽपीत्यर्थः । पूर्ववदयं भावः—यदि चित्तस्य कारणादेवोत्पत्तिरुच्यते तदा चित्ताभेद एव स्यात् । यदि च बाह्यकारणात् , भेदाच्चित्तव्यभिचार्यपि स्यात्, स्वतन्त्रकारणेनोत्पाद-नात् , परिदृष्टानां दण्डचक्रादीनामेव कारणौचित्येन चित्तव्यभिचारसिद्धि-

---

१. अत्र सूत्रभाष्ययोः पाठो वार्त्तिकमते भिन्न एव प्रतीयते ।

श्चेति। बाधकान्तरमाह—ये चास्येति। अस्यार्थस्य गृह्यमाणस्याप्रतीयमाना ये च पृष्ठाद्यं शास्तेऽप्यप्रामाणिकत्वादसन्तः स्युः, एवं च पृष्ठाद्यभावादुदरं प्रतीयमानमपि न गृह्येत, सत्यतयेति शेषः। उदरस्य पृष्ठादिव्याप्ततया पृष्ठाद्यभावेनोदराभावसिद्धेरिति भावः। परमतमपाकृत्य स्वमतमुपपन्नतयोपसंहरति—तस्मादिति। उभयत्र स्वतन्त्रशब्दोऽन्योन्यनैरपेक्ष्यबोधनाय। **भोग** इति। वियोगाच्चानुपलब्धिर्मोक्ष इति शेषः॥ १६॥

तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम्॥ १७॥

अयस्कान्तमणिकल्पा विषया अयःसधर्मकं चित्तमभिसंवध्योपरञ्जयन्ति, येन च विषयेणोपरक्तं चित्तं स विषयो ज्ञातस्ततोऽन्यः पुनरज्ञातः। वस्तुनो ज्ञाताज्ञातस्वरूपत्वात्परिणामि चित्तम्॥ १७॥

तत्त्ववैशारदी

स्यादेतत्—अर्थश्चेत्स्वतन्त्रः, स च जडस्वभाव इति न कदाचित्प्रकाशेत। प्रकाशने वा जडत्वमप्यस्यापगतमिति भावोऽप्यपगच्छेत्। न जातु स्वभावमपहाय भावो वर्तितुमर्हति। न चेन्द्रियाद्याधेयो जडस्वभावस्यार्थस्य धर्मः प्रकाश इति साम्प्रतम्। अर्थधर्मत्वे नीलत्वादिवत्सर्वपुरुषसाधारण इत्येकः शास्त्रार्थज्ञः इति सर्व एव विद्वांसः प्रसज्येरन्न जाल्मः कश्चिदस्ति। न चातीतानागतयोर्धर्मः प्रत्युत्पन्नो युक्तः। तस्मात्स्वतन्त्रोऽर्थ उपलम्भविषय इति मनोरथमात्रमेतदित्यत आह—**तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम्।**

जडस्वभावोऽप्यर्थ इन्द्रियप्रणालिकया चित्तमुपरञ्जयति। तदेवंभूतं चित्तादर्पणमुपसंक्रान्तप्रतिबिम्बा चितिशक्तिश्चित्तमर्थोपरक्तं चेतयमानार्थमनुभवति, न त्वर्थे किञ्चित्प्राकट्यादिकमाधत्ते। नाप्यसंबद्धा चित्तेन, तत्प्रतिबिम्बसंक्रान्तेरुक्तत्वादिति। यद्यपि च सर्वगतत्वाच्चित्तस्य चेन्द्रियस्य चाहङ्कारिकस्य विषयेणास्ति संबन्धस्तथापि यत्र शरीरे वृत्तिमच्चित्तं तेन सह संबन्धो विषयाणामित्ययस्कान्तमणिकल्पा इत्युक्तम्। **अयःसधर्मकं चित्तमिति।** इन्द्रियप्रणालिकयाभिसंबन्ध्योपरयञ्जयन्ति। अत एव चित्तं परिणामीत्याह—**वस्तुन** इति॥ १७॥

योगवार्त्तिकम्

चित्ततदर्थयोर्विवेकप्रकारो दर्शितः। इदानीं ज्ञाताज्ञातविषयत्वसदाज्ञातविषयत्वाभ्यां चित्तात्मनोर्विवेकप्रकारमाह सूत्राभ्याम्। अस्यैव च मोक्षहेतुज्ञानविषयस्य विवेकस्योपोद्घातसंगत्या कार्यकारणयोश्चित्तार्थयोश्च विवेकः

पूर्वं दर्शितः। यावद्धि कार्यभिन्नं कारणं न सिद्ध्यति न तावद् वृत्तिकारणतया चित्तं स्थिरं सिध्यति येन ज्ञाताज्ञातविषयत्वं चित्तस्य स्यात्। यावद्वा चित्तार्थयोर्भेदोऽपि न सिध्यति न तावदपि चित्तस्य ज्ञाताज्ञातविषयत्वं सिध्यति। ततः कुतो ज्ञाताज्ञातविषयत्वसदाज्ञातविषयत्वाभ्यां चित्तात्मनोर्विवेक इति भावः।

तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम्। चित्तस्य कालभेदेन ज्ञातमज्ञातं च वस्तु भवति। कुतः? अर्थाकारतारूपोपरागसापेक्षत्वात्, अर्थज्ञान इति शेषः। अतो ज्ञाताज्ञातविषयतया चित्तं परिणाम्यपीति भावः। नन्वर्थाकारताऽतिरिक्तं किं बुद्धेर्ज्ञानमस्ति यत्र तस्या अपेक्षोच्यत इति चेत्? न; भूतप्रकाशवत्सत्त्वस्यापि कश्चन प्रकाशोऽस्ति सुषुप्त्यादिव्यावृत्तोऽनुभवसिद्धः, तस्यैवान्याकारावच्छिन्नस्य बुद्धिधर्मज्ञानत्वादिति।

उपरागकारणप्रदर्शनपूर्वकं सूत्रं व्याचष्टे—अयस्कान्तेति। अयस्कान्तमणिवदक्रिया एव विषयाः, अयोवत् क्रियाशीलं चित्तं स्वमहिम्नाऽऽकृष्य स्वस्मिन् संयोज्य तदुपरञ्जयन्ति स्वाकारैराकारयन्तीति लाक्षारस इव वस्त्रम्। अतो येन विषयेणोपरक्तं तच्चित्तं स विषयस्तस्य ज्ञात इत्यर्थः, इतरे चाज्ञाता इत्यर्थः। यद्यपि चित्तस्य जडत्वान्न ज्ञानं चैतन्यस्यैव ज्ञानत्वात्, तस्य च पौरुषेयत्वात्, उभयत्र ज्ञानकल्पने गौरवात्, सत्त्वस्य प्रकाशरूपता च प्रतिबिम्बग्रहणक्षमनैर्मल्यमात्रं तथाऽपि तत्तायोवद्व्यवहारतो बुद्धिसत्त्वप्रकाशोऽपि ज्ञानशब्देनोक्तः। सूत्रतात्पर्यविषयं पुरुषाद्वैधर्म्यान्तरं हेयताया विवेकस्य च दर्शयति—वस्तुत इति। अतो ज्ञाताज्ञातवस्तुकत्वान्यथाऽनुपपत्त्या चित्तस्योपरागाख्यपरिणामः सिद्ध इत्यर्थः॥ १७॥

यस्य तु तदेव चित्तं विषयस्तस्य—

सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वात्॥१८॥

यदि चित्तवत्प्रभुरपि पुरुषः परिणमेत ततस्तद्विषयाश्चित्तवृत्तयः शब्दादिविषयवज्ज्ञाताज्ञाताः स्युः। सदाज्ञातत्वं तु मनसस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वमनुमापयति॥ १८॥

तत्त्ववैशारदी

तदेवं चित्तव्यतिरेकिणमर्थमवस्थाप्य तेभ्यः परिणतिधर्मकेभ्यो व्यतिरिक्तमात्मानमादर्शयितुं तद्वैधर्म्यमपरिणामित्वमस्य वक्तुं पूरयित्वा सूत्रं पठति—**यस्य तुदेव चित्तं विषयस्तस्य—सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वात्।** क्षिप्तमूढविक्षिप्तैकाग्रतावस्थितं चित्तमा निरोधात्स-

र्वदा पुरुषेणानुभूयते वृत्तिमत्। तत्कस्य हेतोः? यतः पुरुषोऽपरिणामी। परिणामित्वे चित्तवत् पुरुषोऽपि ज्ञाताज्ञातविषयो भवेत्। ज्ञातविषय एव त्वयम्। तस्मादपरिणामी। ततश्च परिणामिभ्योऽतिरिच्यत इति।

तदेतदाह--यदि चित्तवदिति। सदा ज्ञातत्वं तु मनसः सवृत्तिकस्य तस्य यः प्रभुः स्वामी भोक्तेति यावत्। तस्य प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्व-मनुमापयति। तथा चापरिणामिनस्तस्य पुरुषस्य न परिणामिनश्चित्ताद्भेद इति भावः॥ १८॥

योगवार्त्तिकम्

घटादीनामपि साक्षात्पुरुषविषयत्वे पुरुषस्यापि ज्ञाताज्ञातविषयत्वं स्यादित्याशयेन पूरयित्वोत्तरसूत्रमुत्थापयति—यस्य त्विति।

सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामात्। यस्य तु तदेव विषयोपरक्तमेव चित्तं विषयो नान्यत् अतस्तस्य तत्प्रभोश्चित्तसाक्षिणः पुरुषस्य विषयाश्चित्तवृत्तयः सदा ज्ञाताः, पुरुषस्यापरिणामादित्यर्थः। परिणा-मित्वे हि कदाचित्पुरुषस्यान्ध्यापत्त्या विद्यमानाऽपि चित्तवृत्तिर्न ज्ञायेत, तदा च तस्यापि ज्ञाताज्ञातोभयरूपत्वे अहं सुखी न वा, दुःखी न वेच्छामि न वेत्या-दिसंशयः स्याद्। एतादृशश्च संशयो न दृश्यते। अतो वृत्तरज्ञातसत्ता नास्ति, ततश्च पुरुषोऽपरिणामीत्यायातम्। ननु पुरुषस्यापरिणामित्वस्य व्यवस्थापने किमिति सांख्ययोगयोराग्रह इति चेत्? शृणु—यदि हि पुरुषस्य ज्ञानादिलक्ष-णधर्मः कश्चन मोक्षे नश्येत् तदा व्ययदोषेण दारिद्र्यवन् मोक्षो न परमपुरु-षार्थः स्यादिति। अस्मिन् सूत्रे बुद्धिवृत्तिरेव पुरुषस्य विषय इति लब्धम्। अत एव—

पुरुषो विषयी नित्यं सत्त्वं च विषयः स्मृतः

इत्यनुगीतायां नित्यमित्यनेन सत्त्वाख्याया बुद्धिवृत्तेरेव पुरुषविषयत्वमुक्तम्।

सूत्रतात्पर्यविषयं चित्ताद्वैधर्म्यं भाष्यकार आह—यदीति। भाष्यं सुगमम्। ननु यदि चित्तमेव पुरुषस्य विषयस्तर्हि शब्दादिप्रकाशः कथं स्यात्, चित्तस्याचेतनत्वेन विषयतामात्रेण प्रकाशासम्भवादिति चेत्? न; चित्तारू-ढतयैव शब्दादीनां पुरुषे भावादिति। ननु सर्वसम्बद्धत्वाविशेषेऽपि चित्तमेव पुरुषस्य विषयो नान्य इत्यत्र का युक्तिरिति चेत्? शृणु—अर्थाकारतैव विषयविषयिभावो न तु संयोगमात्रम्, अतीन्द्रियेषु संयोगसत्त्वेऽपि चित्तवि-षयत्वाभावात्। सा चार्थाकारता प्रतिबिम्बरूपैव पुरुषे स्वीकार्या, स्वतोऽप-रिमाणित्वस्य साधितत्वाद्। अतः पुरुषे प्रतिबिम्बसमर्पणसामर्थ्यं वृत्तिमत्त्व-चित्तस्यैव फलबलात् कल्प्यते यथा जलादौ प्रतिबिम्बनसामर्थ्यं रूपवत्स्थूलद्र-

व्यस्यैवेति । तदेताभ्यां सूत्राभ्यां चित्तविधर्मतया चित्तातिरिक्तो मोक्षभागी पुरुषः प्रतिपादितः; आभ्यां च सूत्राभ्यामज्ञानमिच्छाऽऽदिविकारजातं च चित्तनिष्ठमेव न तु पुरुषनिष्ठमित्यवगन्तव्यम् । ननु पुरुषस्य सदाज्ञातविषयत्वेन ज्ञानपरिणामो माऽस्तु, इच्छासुखादिपरिणामे तु किं बाधकमिति चेत् ? शृणु—पुरुषस्य सदाज्ञातविषयत्वे सिद्धे लाघवाच्चित्तप्रकाशस्वरूपमेकैकमेवात्मद्रव्यं सिध्यति, ततश्चाज्ञानस्य चित्तधर्मतयाऽज्ञानकार्यं धर्मादिकं तत्कार्यं चेच्छासुखादिकमपि चित्तस्यैव, समानाधिकरण्यप्रत्यासत्तौ लाघवादिति भावः ॥ १८ ॥

स्यादाशङ्का चित्तमेव स्वाभासं विषयाभासं च भविष्यत्यग्निवत्—

न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात् ॥ १९ ॥

यथेतराणीन्द्रियाणि शब्दादयश्च दृश्यत्वान्न स्वाभासानि तथा मनोऽपि प्रत्येतव्यम् ।

न चाग्निरत्र दृष्टान्तः । न ह्यग्निरात्मस्वरूपमप्रकाशं प्रकाशयति । प्रकाशश्चायं प्रकाश्यप्रकाशकसंयोगे दृष्टः । न च स्वरूपमात्रेऽस्ति संयोगः । किञ्च स्वाभासं चित्तमित्यग्राह्यमेव कस्यचिदिति शब्दार्थः । तद्यथा—स्वात्मप्रतिष्ठमाकाशं न परप्रतिष्ठमित्यर्थः । स्वबुद्धिप्रचारप्रतिसंवेदनात्सत्त्वानां प्रवृत्तिर्दृश्यते—क्रुद्धोऽहं भीतोऽहममुत्र मे रागोऽमुत्र मे क्रोध इति । एतत्स्वबुद्धेरग्रहणे न युक्तमिति ॥ १९ ॥

तत्त्ववैशारदी

अत्र वैनाशिकमुत्थापयति—स्यादाशङ्केति । अयमर्थः—स्यादेतदेवं यदि चित्तमात्मनो विषयः स्यात् । न त्वेतदस्ति, अपि तु स्वप्रकाशमेतद्विषयाभासं पूर्वचित्तं प्रतीत्य समुत्पन्नम् । तत्कुतः पुरुषस्य सदाज्ञातविषयत्वम् ? कुतस्तरां वाऽपरिणामितया परिणामिनश्चित्ताद्भेद इति ? **न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात्** । भवेदेतदेवं यदि स्वसंवेदनं चित्तं स्यात् । न त्वेतदस्ति । तद्धि परिणामितया नीलादिवदनुभवव्याप्यम् । यच्चानुभवव्याप्यं न तत्स्वाभासं भवितुमर्हति, स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । न हि तदेव क्रिया च कर्म च कारकं च । न हि पाकः पच्यते, छिदा वा छिद्यते । पुरुषस्त्वपरिणामी नानुभवकर्मेति नास्मिन्स्वयंप्रकाशता न युज्यते । अपराधीनप्रकाशतो ह्यस्य स्वयम्प्रकाशता, नानुभवकर्मतः । तस्माद् दृश्यत्वाद्दर्शनकर्म चित्तं न स्वाभासम् । आत्मप्रकाशप्रतिबिम्बतस्यैव चित्तस्य तद्वृत्तिविषयाः प्रकाशन्त इति भावः ।

ननु दृश्योऽग्निः स्वयंप्रकाशश्च, न हि यथा घटादयोऽग्निना व्यज्यन्त एवमग्निरग्न्यन्तरेणेत्यत आह—**न चाग्निरत्रेति**। कस्मात्? **न हीति**। मा नामाग्निरग्न्यन्तरात्प्रकाशिष्ट विज्ञानात्तु प्रकाशत इति न स्वयं प्रकाशत इति न व्यभिचार इत्यर्थः। **प्रकाशश्चायमिति**। अयमिति पुरुषस्वभावात्प्रकाशाद्व्यवच्छिनत्ति। क्रियारूपः प्रकाश इति यावत्। एतदुक्तं भवति—या या क्रिया सा सा सर्वा कर्तृकरणकर्मसम्बन्धेन दृष्टा। यथा पाको दृष्टश्चैत्राग्नितण्डुलसम्बन्धेन। तथा प्रकाशोऽपि क्रियेति तयापि तथा भवितव्यम्। सम्बन्धश्च भेदाश्रयो नाभेदे सम्भवतीत्यर्थः। **किं च स्वाभासं चित्तमित्यग्राह्यमेव कस्यचिदिति** शब्दार्थः। स्यादेतत्—मा भूद् ग्राह्यं चित्तम्, न हि ग्रहणस्याकारणस्याव्यापकस्य च निवृत्तौ चित्तनिवृत्तिरित्यत आह—**स्वबुद्धीति**। बुद्धिश्चित्तम्, प्रचारा व्यापाराः, सत्त्वाः प्राणिनः, चित्तस्य वृत्तिभेदाः क्रोधलोभादयः स्वाश्रयेण चित्तेन स्वविषयेण च सह प्रत्यात्ममनुभूयमानाश्चित्तस्याग्राह्यतां विघटयन्तीत्यर्थः। स्वबुद्धिप्रचारप्रतिसंवेदनमेव विशदयति—**क्रुद्धोऽहमिति** ॥ १९ ॥

योगवार्त्तिकम्

चित्तस्यैव स्वग्राहकतया सदाज्ञातविषयकत्वं चित्तभोक्तुरसिद्धमित्याशङ्कानिरासकं सूत्रान्तरमवतारयति—**स्यादाशङ्केति**। **वैनाशिकानां** चित्तात्मवादिनामिति शेषः। चित्तमेव स्वस्य विषयस्य च प्रकाशकमग्निवद्भविष्यति, कृतमपरिणामिनाऽन्येनेत्याशङ्का **वैनाशिकानां** स्यादित्यर्थः। अत्राग्निचित्तयोः साधारणं प्रकाशकत्वम् अखण्डोपाधिः प्रकाश इति व्यवहारहेतुः स्वाभासतारूपसाध्ये प्रवेशनीयः, तेनाग्निचेतनयोरेकरूपप्रकाशाभावेऽपि न क्षतिः। तथा च **श्रुतिस्मृत्योरप्यात्मनि** नाग्न्यादिरित्यादिदृष्टान्तानुपपत्तिरिति। तामिमामाशङ्कां सूत्रेण परिहरति—

न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात्।

व्याचष्टे—**यथेतराणीति**। अन्तःकरणस्यैक्याच्चित्तमेव मन इत्युक्तवान्। अत्रायं प्रयोगः—चित्तं न स्वाभासं स्वगोचरवृत्त्यभावकाले न स्वप्रकाश्यं दृश्यत्वात् इन्द्रियशब्दादिवदिति। तथा च स्वगोचरवृत्त्यभावकाले चित्तभानार्थं पुरुषः सिद्ध्यतीति भावः। वृत्तिभानार्थं नियमेन वृत्तिकल्पने चानवस्थां **सूत्रकार** एव वक्ष्यति। स्वप्रकाश्यत्वं च पुरुषे प्रसिद्धम्। पुरुषस्य स्वज्ञेयतायाः प्रागुक्तत्वेन व्यभिचारः स्यादतः साध्ये काल इत्यन्तम्। अग्न्यादौ च स्वभासत्वमेव नास्तीति वक्ष्यति। अतो न तत्रापि व्यभिचारः। दृष्टान्ते च सर्वदैव स्वप्रकाश्यत्वाभावोऽस्तीति। अत्र च कर्मकर्तृविरोधो विपक्ष-

बाधकस्तर्कः, कर्मकर्तृविरोधे च स्वस्मिन्स्वसंयोगानुपपत्तिस्तर्कः। तथा च वक्ष्यति—प्रकाशश्चायं प्रकाश्यप्रकाशकसंयोगे इति। दृष्टो न स्वरूपेऽस्ति संयोग इति। तथा परसमवेतक्रियाफलभागित्वरूपकर्मत्वं न क्रियाऽऽश्रये कर्त्तरि संभवतीति। आधुनिकवेदान्तिनस्तु-चित्तादिकं न द्रष्टृ दृश्यत्वादित्येवं प्रयुञ्जते। पुरुषस्तु कर्मकर्तृविरोधाद् दृश्य एव न भवति। पुरुषगोचरस्तु व्यवहारः पुरुषसत्तैव पुरुषेण भवति, प्रकाशगोचरव्यवहारे प्रकाशान्तरानपेक्षादर्शनादित्याहुः। तन्न—चित्तवृत्तावप्येवं परैर्दृश्यत्वस्य सुवचतया चित्तारिक्तपुरुषसिद्ध्यनुपपत्तेः, वृत्तिगोचरव्यवहारस्यापि स्वरूपसत्त्या वृत्त्यैव वक्तुं शक्यत्वात्। प्रकाशगोचरव्यवहारमात्रे प्रकाशानपेक्षेत्येव हि दृष्टम्, तत्र चित्तं वा पुरुषो वेति न कश्चन विशेषः। अपि च स्वप्रकाशं निरञ्जनमित्यादिश्रुतिस्मृत्युक्तं स्वप्रकाशत्वमप्यदृश्यत्वे सति पुरुषस्य यथाश्रुतं नोपपद्येत, यौगिकार्थत्यागात्। किं च पुरुषनिष्ठफलाजनकत्वेनात्मतत्त्वाकारा चित्तवृत्तिः प्रमाणमेव न स्यादित्यादिदोषप्रसक्तिरिति। कर्मकर्तृविरोधस्तु पुरुषस्य ज्ञेयत्वेऽपि नास्ति, चेतनप्रतिबिम्बितबुद्धिवृत्तिव्याप्यत्वरूपस्यैव ज्ञेयत्वस्य परादिवदेव बुद्धिवृत्त्यारूढरूपो दृश्यो दर्पणारूढमुखवत्, केवलस्य द्रष्टेति प्रकारभेदात्कथं कर्मकर्तृविरोध इति दिक्। कर्मकर्तृविरोधस्तु बौद्धमत एव भवति, चित्तातिरिक्तद्रष्टृनभ्युपगमेन करणान्तरानभ्युपगमेन च द्रष्टरि साक्षादेव स्वप्रतिबिम्बादेरनुपपत्तिरिति।

चित्तस्य स्वाभासत्वेऽग्निवदिति परोक्तदृष्टान्तस्यासिद्धिमाह—न चाग्निरत्रेति। अत्र स्वाभासत्वे। न ह्यग्निरिति। यद्यग्निः पूर्वं तमसा पिहितः पश्चादात्मानं प्रकाशयतीति क्वचिद् दृष्टं स्यात्तदाऽग्नेः स्वप्रकाश्यत्वं पुरुषस्येव सिद्ध्येत्, तदेव तु नास्तीत्यर्थः। ननु पुरुषोऽपि प्रकाशस्वरूप एव सर्वदा, तमस्तु बुद्धिवृत्तेरेव प्रतिबन्धकमिति चेत्? सत्यम्—तथाऽपि बुद्धिवृत्त्याख्यकरणाभावकाले स्वात्मानमविषयीकृत्य करणकाले विषयीकरोतीत्ययमग्नितो विशेषोऽस्त्येवातः प्रकाशस्वरूपताऽऽदिसाम्येऽपि पुरुषः स्वप्रकाश्यो नाग्निरिति। न केवलं प्रमाणाभावादेवाग्नेः स्वप्रकाश्यत्वाभावोऽपि तु प्रकाश्यत्वव्यवहारकारणाभावादपीत्याह— प्रकाशश्चायमिति। प्रकाशोऽत्र प्रकाश्यत्वव्यवहारोऽन्यथा प्रकाशसंयोगस्यैव प्रकाश्यत्वरूपतया तस्य संयोगजन्यत्वानुपपत्तिरिति। संयोगे प्रतिबिम्बसाधारणसम्बन्धो यदि चाग्नौ साक्षादेव स्वप्रतिबिम्बादिरिष्यते तदा दृष्टविरोध इति भावः। अग्नेः स्वप्रकाशत्वं तु प्रकाशान्तरनैरपेक्ष्येण स्वत एव प्रकाशत्वम्, घटादयस्तु प्रकाशसम्बन्धादेव प्रकाशन्ते, अग्निदृष्टान्तेन चेदृशमेव स्वप्रकाशत्वं पुरुषस्य शास्त्रेषूच्यते चित्ताद्विवेकाय। चित्तस्य हि प्रकाशः पुरुषोपाधिक

एवायसो दग्धृत्ववदिति। यत्तु—अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं स्वप्रकाशत्वमित्याधुनिकवेदान्तिब्रवाणां प्रलपनं तत्प्रागेव निराकृतम्, विस्तरतस्तु ब्रह्ममीमांसायामपीति दिक्। नन्वेवमप्रकाश्यत्वरूपमेव स्वाभासत्वं चित्तस्यास्माभिरभ्युपेयम्, तथा चाग्निदृष्टान्त उपपन्नः स्यात्? तत्राह—**किं चेति**। शब्दार्थः स्वाभासशब्दार्थः, सम्भवतीति शेषः। एवं च सतीदं दूषणमित्याह—**स्वबुद्धिप्रचारेत्यादिना**। बुद्धेः प्रचारो वृत्तिः, तस्याः संवेदनात् क्रोधाद्यनुभवात् तद्धानाद्यर्थं सत्त्वानां प्राणिनां प्रवृत्तिर्दृश्यते, तच्च स्वबुद्ध्यग्रहणे युक्तं न भवतीति बुद्धेर्ग्राह्यत्वमवश्यं वक्तव्यमित्यर्थः। नन्वहं क्रुद्ध इत्यादिप्रत्यये पुरुषस्यापि ग्रहणात् स्वाभासत्वं न स्यादिति चेत्? सत्यम्—अग्राह्यत्वरूपस्य स्वाभासत्वस्य पुरुषेऽप्यनङ्गीकारादिति। यद्यप्यादौ क्रोधादीनां स्वरूपतो निर्विकल्प एव बोधः पौरुषेयो भवति, क्रुद्धोऽहमित्यादिस्त्वहंकारस्यैव व्यक्तिः, पुरुषस्याभ्रान्तत्वात्, कूटस्थतया बुद्धिवृत्त्याकारातिरिक्ताकारासम्भवाच्च, तथाऽपि पौरुषेयेण क्रोधनिर्विकल्पेन जनिता क्रुद्धोऽहमिति याऽन्तःकरणस्य विशिष्टवृत्तिस्तत्साक्षिको बोधश्च तद्ग्राह्यत्वेनैवात्र चित्तस्याग्राह्यत्वं प्रतिषिध्यते, क्रोधादीनां पौरुषेयनिर्विकल्पकस्य शब्दागोचरत्वेनोपन्यसितुमशक्यत्वात्। पुरुषसाधकं तु चित्तग्रहणं वृत्तिगोचरनिर्विकल्पकमनुमानगम्यमेव, तस्य हि चित्तधर्मत्वं सम्भवति, नियमेन सर्ववृत्तिगोचराया जन्यनिर्विकल्पकधारायाः स्वीकारेऽनवस्थाऽऽपत्तेः, अज्ञातवृत्तिस्वीकारे च क्रुद्धोऽहं न वेत्यादिसंशयाद्यापत्तेः, क्रोधादिगोचरनित्यनिर्विकल्पकैकज्ञानस्वीकारे च विशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्याः प्रतिबन्धात् संशयाद्यभावः, सम्प्रज्ञातयोगेऽपि वृत्तिः स्वरूपतो भासत एवेत्यभ्युपेयमिति ॥ १९ ॥

एकसमये चोभयानवधारणम् ॥ २० ॥

न चैकस्मिन्क्षणे स्वरूपावधारणं युक्तम्। क्षणिकवादिनो यद्भवनं सैव क्रिया तदेव च कारकमित्यभ्युपगमः ॥ २० ॥

तत्त्ववैशारदी

एकसमये चोभयानवधारणम्। स्वभासं विषयाभासं चित्तमिति ब्रुवाणो न तावद्येनैव व्यापारेणात्मानमवधारयति तेनैव विषयमपीति वक्तुमर्हति। न ह्यविलक्षणो व्यापारः कार्यभेदाय पर्याप्तः। तस्माद्व्यापारभेदोऽङ्गीकर्तव्यः। न च वैनाशिकानामुत्पत्तिभेदातिरिक्तोऽस्ति व्यापारः। न चैकस्या एवोत्पत्तेरविलक्षणायाः कार्यवैलक्षण्यसम्भवः, तस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात्। न

चैकस्योत्पत्तिद्वयसम्भवः। तस्मादर्थस्य च ज्ञानरूपस्य चावधारणं नैकस्मिन्समय इति।

तदेतद्भाष्येणोच्यते—न चैकस्मिन्क्षण इति।

तथा चोक्तं वैनाशिकैः—

भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते।

इति। तस्माद् दृश्यत्वमेतच्चित्तस्य सदातनं स्वाभासत्वमपनयद् द्रष्टारं च द्रष्टुरपरिणामित्वं च दर्शयतीति सिद्धम्॥ २०॥

योगवार्त्तिकम्

चित्तस्य स्वाभासतावादिमते तन्मतमालम्ब्यैवान्यदूषणमाह—

एकसमये चोभयानवधारणम्।

सूत्रार्थमाह—न चेत्यादिना-युक्तमित्यन्तेन। न च नाप्येकस्मिन्नुत्पत्तिक्षण एव स्वपरावधारणं युक्तम्, पूर्वं सत एव प्रत्यक्षगोचरत्वात्, स्वस्य च प्रागसत्त्वादित्यर्थः। नन्वेवं स्वोत्पत्त्यनन्तरं स्वग्रहणमस्तु? तत्राह—क्षणिकेति। क्षणिकवादिमते या वस्तुन उत्पत्तिः सैव क्रिया, तस्य कार्यं सैव च तस्य कर्त्रादिकारकवर्गः, तन्मते सर्वं वस्तूत्पत्तिमात्रफलकं निर्हेतुकं स्वयमेव भवतीति सिद्धान्तः। तथा चोक्तम्—

भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते।

इति। अत्रोत्पत्त्यनन्तरं चित्तस्य स्वग्रहणार्था क्रिया न संभवतीत्यर्थः। अस्मन्मतेऽपि शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावादेकस्या वृत्तेर्द्वयर्थग्राहकत्वं न सम्भवतीति भावः॥ २०॥

स्यान्मतिः, स्वरसनिरुद्धं चित्तं चित्तान्तरेण समनन्तरेण गृह्यत इति—

चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसंकरश्च॥२१॥

अथ चित्तं चेच्चित्तान्तरेण गृह्येत बुद्धिबुद्धिः केन गृह्यते, साप्यन्यया साप्यन्ययेत्यतिप्रसङ्गः, स्मृतिसंकरश्च, यावन्तो बुद्धबुद्धीनामनुभवास्तावत्यः स्मृतयः प्राप्नुवन्ति। तत्संकराच्चैकस्मृत्यनवधारणं च स्यादिति। एवं बुद्धिप्रतिसंवेदिनं पुरुषमपलपद्भिर्वैनाशिकैः सर्वमेवाकुलीकृतम्। ते तु भोक्तृस्वरूपं यत्र क्वचन कल्पयन्तो न न्यायेन संगच्छन्ते। केचित्तु सत्त्वमात्रमपि परिकल्प्यास्ति स सत्त्वो य एतान्पञ्च स्कन्धान्निक्षिप्यान्यांश्च प्रतिदिधातीत्युक्त्वा तत एव पुनस्त्रस्यन्ति। तथा स्कन्धानां

महानिर्वेदाय विरागायानुत्पादाय प्रशान्तये गुरोरन्तिके ब्रह्मचर्यं चरिष्यामीत्युक्त्वा सत्त्वस्य पुनः सत्त्वमेवापह्नुवते । सांख्ययोगादस्तु प्रवादाः स्वशब्देन पुरुषमेव स्वामिनं चित्तस्य भोक्तारमुपयन्तीति ॥ २१ ॥

तत्त्ववैशारदी

पुनर्वैनाशिकमुत्थापयति-**स्यान्मतिः** । मा भूद् दृश्यत्वेन स्वसंवेदनम्; एवमप्यात्मा न सिध्यति, स्वसंतानवर्तिना चरमचित्तक्षणेन स्वरसनिरुद्धस्वजनकचित्तक्षणग्रहणादित्यर्थः । समं च तज्ज्ञानत्वेन, अनन्तरं चाव्यवहितत्वेन, समनन्तरं तेन । **चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसंगः स्मृतिसंकरश्च ।**

बुद्धिरिति चित्तमित्यर्थः । नागृहीता चरमा बुद्धिः पूर्वबुद्धिग्रहणसमर्था । न हि बुद्ध्याऽसंबद्धा पूर्वबुद्धिर्बुद्धा भवितुमर्हति । न ह्यगृहीतदण्डो दण्डिनमवगन्तुमर्हति । तस्मादनवस्थेति । विज्ञानवेदनासंज्ञारूपसंस्काराः स्कन्धाः । **सांख्ययोगादयः प्रवादाः** । सांख्याश्च योगाश्च त एवादयो येषां वैशेषिकादिप्रवादानां ते **सांख्ययोगादयः** प्रवादाः । सुगममन्यत् ॥ २१ ॥

योगवार्त्तिकम्

उत्तरसूत्रमवतारयति—**स्यान्मतिरिति** । मतिरभ्युपगमः । ननु स्वाभासशब्देन स्वसंतानभास्यत्वं वक्तव्यम् , तथा च स्वरसेन विनाशस्वभावेन निरुद्धं नष्टमपि चित्तमुत्तरोत्तरमुत्पन्नेन चित्तान्तरेण ग्राह्यमित्यभ्युपगमः स्यादिति कर्मकर्तृविरोधादिदोष इत्यर्थः ! तत्र सिद्धान्तसूत्रम्—

चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसंकरश्च ।

वृत्तिरूपचित्तान्तरेण वृत्तिरूपचित्ते दृश्येऽभ्युपगम्यमाने तु बुद्धिबुद्धेर्वृत्तिवृत्तेरतिप्रसङ्गोऽनवस्था ।

एतद्व्याचष्टे—**अथेति** । बुद्धिबुद्धिश्चित्तगोचरं चित्तम् , परेषां वृत्त्यतिरिक्तचित्ताभावेन वृत्तिचित्तयोः पर्यायत्वात् । ननु नेयमनवस्था, सर्वमेव चित्तं ग्रहीतव्यमिति नियमाभावादिति चेत् ? वृत्तेरज्ञातसत्ताऽङ्गीकारे जानामि नवेत्यादिसंशयापत्तेः, योग्यानुपलब्ध्या ज्ञानाद्यभावप्रत्यक्षानुपपत्तेश्च । किं च मा भवत्वनवस्था, वृत्तिगोचरानन्तवृत्तिकल्पनागौरवं त्वपरिहार्यमेव, अस्माभिर्लाघवेन सकलवृत्ति-गोचरैकविभुज्ञानकल्पनादिति । एतेन चित्तनित्यत्वाभ्युपगमिनामपि न्यायवैशेषिकाणामुत्तरोत्तरज्ञानेन पूर्वपूर्वज्ञानग्रहणकल्पना परास्ता, अनवस्थागौरवाभ्यामिति मन्तव्यम् । अतिप्रसङ्गं व्याख्याय स्मृतिसंकरं व्याचष्टे—**स्मृतिसंकरश्चेति** । बुद्धिबुद्धेरिति शेषः । संकरशब्दार्थमाह—**यावन्त** इति । विषयानुभवकाले ज्ञानधारा जातेति विषयस्मृति-

कालेऽप्यनन्तानां तज्ज्ञानानां स्मृतिरेकदैव भविष्यति, घटो मया पुरा ज्ञातो घटज्ञानं तज्ज्ञानं चेत्येवमनन्ताकारः, सोऽयं स्मृतिसंकरः प्राप्त इत्यर्थः। अस्मन्मते च पौरुषेयबोधस्य नित्यतया निर्विकल्पमात्रतया च न स्मृतिहेतुत्वमिति। नन्वेतादृशसंकरे को दोष इति? तत्राह—**तत्संकराच्चेति**। संकराभ्युपगमे च घटो मया ज्ञात इत्येकमात्राकारस्मृत्युनुभवो न स्यादित्यर्थः। अन्यान्यपि दूषणानि सूचयन्नास्तिकमतं तिरस्करोति—**एवं बुद्धीति**। सर्वं बन्धमोक्षधर्माधर्मादिव्यवस्थाऽऽदिकम्। तदेवं चित्ताद्विविच्य मोक्षो व्यवस्थापितः, चित्तस्य च स्वाभासत्वं निराकृतम्। इदानीं परेषामिष्टोक्तात्मतत्त्वावधारणस्य स्वाभ्युपगमविरोधेनाप्यन्याय्यतामाह—**तेत्विति**। न न्यायेन संगच्छन्ते न्यायविरुद्धा इत्यर्थः। तेषां **विज्ञानवादः शून्यवादश्चेति** मुख्यं मतद्वयम्। तत्रादौ **विज्ञानवादिनां** क्षणिकताऽऽख्यस्वाभ्युपगमविरोधान्न्यायविरुद्धात्त्वं दर्शयति—**केचिदिति**। सत्त्वमात्रं क्षणिकविज्ञानरूपं चित्तमात्रं परिकल्प्य स्वीकृत्य तस्यैव मोक्षं वदन्ति। अस्ति स सत्त्वविशेषो य एतान् सांसारिकान् पञ्च स्कन्धान् हित्वा अन्यांश्च पञ्चस्कन्धान् युक्तोऽनुभवतीति। ततश्च तत एव स्वाभ्युपगमात् पुनस्त्रस्यन्ति चित्तस्थैर्यापत्त्येत्यर्थः। अतो न्यायविरुद्धास्त इति। पञ्चस्कन्धाश्च विज्ञानवेदनासंज्ञारूपसंस्काराख्याश्चित्तस्यैव शाखाभेदा न तु चित्ताद्भिन्नाः। तत्र विज्ञानं विषयानुभवः, वेदना दुःखम्, संज्ञारूपे शब्दार्थावित्ति यावत्, संस्कारो वासना। एतेष्वेषामपि सुखादीनां प्रवेश इत्यखिलं वस्तु चित्तमेवेति। **शून्यवादे**ऽऽप्याह—**तथेति**। तथाऽन्ये केचित् स्कन्धानां महानिर्वेदाय महानिर्वेदाख्यवैराग्यायापुनर्जन्मरूपप्रशान्तये च जीवन्मुक्तस्य गुरोरन्तिके ब्रह्मचर्यं ब्रह्माभ्यासं साक्षात्कारपर्यन्तं करिष्यामीत्युक्त्वा शिष्यतामपन्ना **नास्तिका** गुरूपदेशात् सत्त्वस्याहंशब्दार्थस्यापि सत्तामपलपन्ति **शून्यवादिनो** भवन्तीत्यर्थः। तेऽपि न्यायविरुद्धाः, भोक्तुः सत्त्वस्यापलापेन स्वाभिप्रेतस्य मोक्षस्याहंशब्दार्थस्य ब्रह्मचर्यादीनां सत्तास्वीकारात्। सेयमुद्देश्यविस्मृतिः कथं मूढान्न लज्जयतीति? **एतेनाधुनिकवेदान्तिब्रुवा** अपि न्यायविरुद्धा मन्तव्याः, तेऽपि हि मोक्षाद्यर्थं गुरुमुपासन्ना ब्रह्मातिरिक्तं सर्वं शुक्तिरजतवदत्यन्तुच्छमिति गुरूपदेशान्मोक्षतत्साधनादिकमेवापलपन्तीति। अपि चोपदेशानन्तरमकृतसाक्षात्कारस्य मननादिसाधनाद्यनुष्ठानाभ्युपगमोपि तेषां न न्याय्यः, असतोपदेशेन फलतत्साधनेषु सर्वेष्वेवाविश्वासात्, अश्रद्धया कृतेनापि फलानुदयाच्च। किं बहुना, श्रुत्यादिप्रामाण्यबाधनेन ज्ञानप्रामाण्यसंशयाद्याहितः संशयो योगान्तेऽपि ब्रह्मणि स्याद्। न च स्वप्रकाशतया ब्रह्मणि न प्रमाणापेक्षेति

वाच्यम्, प्रकाशतस्तस्य तत्सिद्धौ कर्मकर्तृविरोधादिति सांख्यसूत्रोक्तदोषात्, स्वाभ्युपगतश्रवणादिवैयर्थ्यापत्तेश्च, मोक्षसाधनविषयस्य विवेकस्यास्वप्रकाशत्वाच्च। यत्तु –अवेद्यत्वेपि प्रत्यक्षव्यवहारयोग्यत्वं स्वप्रकाशत्वमिति प्रलपनं तत् शशशृङ्गवन्मन्तव्यम्, वेदनस्य व्यवहारं प्रति सामानाधिकरण्येन हेतुत्वात्, द्रष्टव्यत्वादिश्रुतिविरोधाच्चेति। सैषाऽतिनास्तिकता दृश्यतेऽपि बहिर्मुखानां यतिमानिनामिति। आधुनिकानां वेदान्ते विवर्त्तवादो यथा यथा विचार्यते तथा तथा न्यायविरोधेन सिकतासेतुवद्विशीर्यते। स्वमते तु नास्त्ययं न्यायविरोधः, मोक्षभागिनोऽहंशब्दार्थस्य भोक्तुः स्थिरस्य स्वीकारादित्याह—सांख्ययोगादयस्त्विति। आदिशब्देन ब्रह्ममीमांसाऽदयो ग्राह्याः। प्रकृष्टा वादाः प्रवादाः, स्वशब्देनाहंस्वमात्मेत्यादिशब्दजातेन न त्वन्यः। कथमन्यस्यात्माऽहमित्यादिवृत्तिगोचरः स्यात्? तत्राह—चित्तस्य स्वामिनमिति। स्वामी ह्यात्मा लोके व्यवह्रियते, यच्चाप्नोति यदादत्त इत्यादिशास्त्रे चेति। अपरिणामिनि यथेष्टविनियोक्तृत्वाभावात् कथं स्वामित्वम्? तत्राह--भोक्तारमिति। अत्र च स्वतोऽपि पुरुषस्य भोगोऽस्तीत्यवधारणीयम्; प्रकृतोपपत्तये चित्तस्य स्वाभासत्वं निराकृतम्॥ २१॥

कथम्—

चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम्॥ २२॥

अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसंक्रमा च, परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्रान्तेव तद्वृत्तिमनुपतति, तस्याश्च प्राप्तचैतन्योपग्रहस्वरूपाया बुद्धिवृत्तेरनुकारमात्रतया बुद्धिवृत्त्यविशिष्टा हि ज्ञानवृत्तिराख्यायते। तथा चोक्तम्—

न पातालं न च विवरं गिरीणां
नैवान्धकारं कुक्षयो नोदधीनाम्।
गुहा यस्यां निहितं ब्रह्म शाश्वतं
बुद्धिवृत्तिमविशिष्टां कवयो वेदयन्ते॥ इति॥२२॥

तत्त्ववैशारदी

स्यादेतत्—यदि चित्तं न स्वाभासं नापि चित्तान्तरवेद्यमात्मनापि कथं भोद्यते चित्तम्। न खल्वात्मनः स्वयंप्रकाशस्याप्यस्ति काचित्क्रिया। न च तामन्तरेण कर्ता। न चासंबद्धश्चित्तेन कर्मणा तस्य भोक्तातिप्रसङ्गादित्याशयवान् पृच्छति-कथमिति। सूत्रेणोत्तरमाह-चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाका-

रापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम्। यत्तादवोचद् **वृत्तिसारूप्यमितरत्र** इति तदितः समुत्थितम्। चितेः स्वबुद्धिसंवेदनं बुद्धेस्तदाकारापत्तौ चितिप्रतिबिम्बाधारतया तद्रूपतापत्तौ सत्याम्। यथा हि चन्द्रमसः क्रियामन्तरेणापि संक्रान्तचन्द्रप्रतिबिम्बममलं जलमचलं चलमिव चन्द्रमसमवभासयत्येवं विनापि चितिव्यापारमुपसंक्रान्तचितिप्रतिबिम्बं चित्तं स्वगतया क्रियया क्रियावतीमसंगतामपि संगतां चितिशक्तिमवभासयद्भोग्यभावामासादयद्भोक्तृभावमापादयति तस्या इति सूत्रार्थः। **भाष्य**मप्येतदर्थमसकृत्तत्र तत्र व्याख्यातमिति न व्याख्यातमत्र। बुद्धिवृत्त्यविशिष्टत्वे ज्ञानवृत्तेरागममुदाहरति—**तथा चोक्तम्—न पातालमिति**। शाश्वतस्य शिवस्य ब्रह्मणो विशुद्धस्वभावस्य चितिच्छायापन्नां मनोवृत्तिमेव चितिच्छायापन्नत्वाच्चितेरप्यविशिष्टां गुहां वेदयन्ते। तस्यामेव गुहायां तद् गुह्यं ब्रह्म, तदपनये तु स्वयंप्रकाशमनावरणमनुपसर्गं प्रद्योतते चरमदेहस्य भगवत इति ॥ २२ ॥

योगवार्त्तिकम्

इदानीं **सदाज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामादिति** सूत्रस्योपपादकं सूत्रमेतेनैव प्रसङ्गेनोत्थापयति—**कथमिति**। नन्वपरिणामित्वे विषये संचाराभावात्तदाकारपरिणामाभावाच्च कथं चित्तज्ञातृत्वरूपं चित्तभोक्तृत्वं पुरुषस्य स्यात्, चित्तस्थले हि घटादिविषयग्रहणं चित्तस्य संचारात्तदाकारपरिणामाच्च दृष्टमित्यर्थः ? तत्र सिद्धान्तसूत्रम्—

चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम्। अप्रतिसंचाराया अपि चितेः स्वीयबुद्धिवृत्तिदर्शनं बुद्धिवृत्त्याकारताऽऽपत्त्यैव भवतीत्यर्थः। अयं भावः—ज्ञातुः सञ्चारो न साक्षादेव ज्ञाने हेतुः किं त्वर्थाकारता हेतुः सन्निकर्षद्वारा, अन्यथा स्वप्नादौ मनःसञ्चाराभावेनार्थभानायोगात्, अतो विभुत्वेनैव सर्वत्र सन्निकृष्टस्यात्मनः सञ्चारो नापेक्ष्यत इति। आपत्तिग्रहणं च पुरुषस्य पारमार्थिकाकारप्रतिषेधार्थम्। यथा हि विषयासन्निकर्षकालेऽपि स्वप्नादौ तद्भानायागत्या चित्तस्य तदाकारः परिणाम इष्यते नैवं पुरुषस्य चित्तवृत्त्यभावेऽपि तद्भानं भवति येन पुरुषेऽपि वृत्त्याकारः परिणाम इष्येत, किं तु स्फटिके सन्निकृष्टजपालौहित्यस्येव चित्तवृत्तेः प्रतिबिम्बमेव लाघवादिष्यते; उभयत्राकाराख्यपरिणामकल्पने गौरवात्, स्फटिकदर्पणादेः स्वप्रतिबिम्बितवस्तुप्रकाशकत्वस्य सिद्धत्वाच्चेति। तदिदं वृत्तिप्रतिबिम्बितमेव वृत्त्याकारापत्तिरित्युक्तं **सूत्रकारे**णेति।

भाष्यकारः पुरुषस्य बुद्ध्याकारतां प्रतिपादयितुमादौ बुद्धेरेव रूपमाह—**अपरिणामिनीति**। भोक्तृशक्तिः पुरुषाख्याऽपरिणामिनी; अतो नापि

गतिमती । ततो न स्वप्नजाग्रतोश्चित्तस्येव पुरुषस्य ज्ञानं संभवति किं तु वृत्तिसरूपपरिणामिन्यर्थे चितिः प्रतिसंक्रान्तेव प्रतिबिम्बरूपेण संचरितेव सती तद्वृत्तिमनुपतति तद्वृत्तिं चेतनवत्करोतीत्यर्थः, अन्यथा हि घटमहं जानामीति बुद्धिवृत्त्यनुपपत्तिः, बुद्धेरनहंत्वाद् अचेतनत्वाच्चेत्युत्तरसूत्रे वक्ष्यति । अथाविवेकादेवैतादृशी बुद्धिवृत्तिरिति चेत्? सत्यम्—तथाऽप्यविवेक एव प्रतिबिम्बमूलको दोषान्तराभावात् । तथा चेतनभानार्थमपि वृत्तौ तत्प्रतिबिम्बः कल्प्यते, बुद्ध्यारूढतयैव शब्दादिवदात्मनोऽपि भानादिति । इदमेव प्रतिबिम्बं बुद्धेश्चिच्छायाऽऽपत्तिरित्युच्यते तथा बुद्धेरर्थाकारतावद् आत्माकारतेत्यप्युच्यत इति मन्तव्यम् । यद्यपि घटाद्याकारपरिणामवदात्माकारपरिणाम एव बुद्धेर्भवति तथाऽपि प्रतिबिम्बतुल्यतया स एव प्रतिबिम्बमप्युच्यते । बुद्धे रूपं प्रदर्श्य पुरुषस्य तदाकारताऽऽपत्तिं दर्शयति—**तस्याश्चेति** । हिशब्दोऽत्रावधारणे । तस्या अपि चितेर्ज्ञानरूपा वृत्तिर्बुद्धिवृत्त्यविशिष्टेवेत्याख्यायते व्यवह्रियते । तत्र हेतुः—**प्राप्तेत्यादि** । प्राप्तश्चैतन्योपग्रहश्चैतन्यप्रतिबिम्बं येनैतादृशं रूपं यस्या बुद्धिवृत्तेस्तदनुकारिमात्रतया तत्प्रतिबिम्बाधारतामात्रेणेत्यर्थः । **द्रष्टा दृशिमात्र** इति सूत्रेऽपीदमेव वाक्यं **भाष्यकारैः** प्रमाणत्वेनोपन्यस्तम् । **वृत्तिसारूप्यमितरत्रे**त्यत्राप्येतदुक्तमिति स्मर्त्तव्यम् । ननु जानाम्यहं क्रुद्धोऽहं भीतोऽहमित्यादिरूपता वृत्तेरेवेति प्रागेवोक्तम्, तर्हि निर्विकल्पकस्य वृत्तिबोधस्य स्वरूपं कीदृशमिति? उच्यते—यादृशं ज्ञानक्रोधादिवृत्तीनां रूपं तादृशमेव, बिम्बप्रतिबिम्बोद्ग्रहणात् तदेव वृत्तिबोधस्य रूपम्, स च वृत्तिबोधो वृत्त्यविवेकेन जानामीतिवृत्त्यन्तरस्य विषय एव भवति, ज्ञानचितिबोधादिशब्दानां पर्यायत्वादिति । एकाकारताऽऽपत्तावागममपि प्रमाणयति—**तथा चोक्तमिति** । **न पाताल**मित्यादेरयमर्थः । **गुहाऽऽहितं गह्वरेष्ठं पुराणमित्यादिश्रुतिस्मृतिषु** यस्यां गुहायां गुह्यं शाश्वतं ब्रह्मांशांश्यभेदाद् आत्मसामान्यं निहितं संगुप्तम् इति गीयते सा गुहा न पातालादि किं तु ब्रह्मवृत्त्यविशिष्टां बुद्धिवृत्तिमेव कवयः पण्डिताः पश्यन्तीति । अविशिष्टता च परस्परं प्रतिबिम्बनादुभयोरेव विषयाकारत्वं चेतनसाम्यमित्युक्तम्, अतो विविच्य ग्रहणायोग्यतयाऽवस्थितिरेवात्मनः संगोपन बुद्धावित्ति श्लोकतात्पर्यार्थः । तदेतदेकाकारत्वमादित्यपुराणेऽप्युक्तम्—

> नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा बुद्धिसन्निधिसत्तया ।
> यथा यथा भवेद् बुद्धिरात्मा तद्वदिहेष्यते ।। इति ।।२२।।

अतश्चैतदभ्युपगम्यते—

द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ।। २३ ।।

मनो हि मन्तव्येनार्थेनोपरक्तम्। तत्स्वयं च विषयत्वाद्विषयिणा पुरुषेणात्मीयया वृत्त्याभिसंबद्धम्। तदेतच्चित्तमेव द्रष्टृदृश्योपरक्तं विषयविषयिनिर्भासं चेतनाचेतनस्वरूपापन्नं विषयात्मकमप्यविषयात्मकमिवाचेतनं चेतनमिव स्फटिकमणिकल्पं सर्वार्थमित्युच्यते।

तदनेन चित्तसारूप्येण भ्रान्ताः केचित्तदेव चेतनमित्याहुः। अपरे चित्तमात्रमेवेदं सर्वं नास्ति खल्वयं गवादिर्घटादिश्च सकारणो लोक इति। अनुकम्पनीयास्ते। कस्मात्? अस्ति हि तेषां भ्रान्तिबीजं सर्वरूपाकारनिर्भासं चित्तमिति। समाधिप्रज्ञायां प्रज्ञेयोऽर्थः प्रतिबिम्बीभूतस्तस्यालम्बनीभूतत्वादन्यः। स चेदर्थश्चित्तमात्रं स्यात्कथं प्रज्ञयैव प्रज्ञारूपमवधार्येत। तस्मात्प्रतिबिम्बीभूतोर्थः प्रज्ञायां येनावधार्यते स पुरुष इति। एवं ग्रहीतृग्रहणग्राह्यस्वरूपचित्तभेदात्त्रयमप्येतज्जातितः प्रविभजन्ते ते सम्यग्दर्शिनस्तैरधिगतः पुरुष इति॥ २३॥

तत्त्ववैशारदी

तदेवं दृश्यत्वेन चित्तस्य परिणामिनस्तदतिरिक्तः पुमानपरिणतिधर्मोपपादितः। संप्रति लोकप्रत्यक्षमप्यत्र प्रमाणयति—अतश्चैतदिति। अवश्यं चैतदित्यर्थः। द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम्। यथा हि नीलाद्यनुरक्तं चित्तं नीलाद्यर्थं प्रत्यक्षेणैवावस्थापयत्येवं द्रष्टृच्छायापत्त्या तदनुरक्तं चित्तं द्रष्टारमपि प्रत्यक्षेणावस्थापयति। अस्ति हि द्वयाकारं ज्ञानं नीलमहं संवेद्मीति। तस्माज्ज्ञेयवत्तज्ज्ञातापि प्रत्यक्षसिद्धोऽपि न विविच्यावस्थापितो यथा जले चन्द्रमसो बिम्बम्। न त्वेतावता तदप्रत्यक्षम्। न चास्य जलगतत्वे तदप्रमाणमिति चन्द्ररूपेऽप्यप्रमाणं भवितुमर्हति। तस्माच्चित्तप्रतिबिम्बतया चैतन्यगोचरापि चित्तवृत्तिर्न चैतन्यगोचरेति। तदिदं सर्वार्थत्वं चित्तस्येति।

तदेतदाह—मनो हीति। न केवलं तदाकारापत्त्या मन्तव्येनार्थेनोपरक्तं मनोऽपि तु स्वयं चेति। चकारो भिन्नक्रमः पुरुषेणेत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः। तच्छायापत्तिः पुरुषस्य वृत्तिः।

इयं च चैतन्यच्छायापत्तिश्चित्तस्य वैनाशिकैरभ्युपेतव्या। कथमन्यथा चित्ते चैतन्यमेत आरोपयाम्बभूवुरित्याह—तदनेनेति। केचिद्वैनाशिका बाह्यार्थवादिनः, अपरे विज्ञानमात्रवादिनः। ननु यदि चित्तमेव द्रष्ट्राकारं दृश्याकारं चानुभूयते हन्त चित्तादभिन्नावेवास्तां दृष्ट्दृश्यौ। यथाहुः—

अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः।
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते॥

इति। तत्कथमेतेऽनुकम्पनीया इत्यत आह-**समाधिप्रज्ञायामिति**। ते खलूक्ताभिरुपपत्तिभिश्चित्तातिरिक्तं पुरुषमभ्युपगम्याप्यष्टाङ्गयोगोपदेशेन समाधिप्रज्ञायामात्मगोचरायामवतार्य बोधयितव्याः। तद्यथा—समाधिप्रज्ञायां प्रज्ञेयोऽर्थ आत्मा प्रतिबिम्बीभूतोऽन्यः। कस्मात्? तस्यात्मन आलम्बनीभूतत्वात्। अथ चित्तादभिन्नमेव कस्मान्नालम्बनं भवतीति यदि युक्तिबोधितोऽपि वैजात्याद्भेदे तत्र हेतुमाह—**स चेदात्मरूपोऽर्थश्चित्तमात्रं स्यान्न तु ततो व्यतिरिक्तस्ततः कथं प्रज्ञयैव प्रज्ञारूपमवधार्येत**, स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्। उपसंहरति—**तस्मादिति**। समीचीनोपदेशेनानुकम्पिता भवन्तीत्याह—**एवमिति**। जातितः स्वभावत इत्यर्थः॥ २३॥

योगवार्त्तिकम्

ननु भवतु चितेः स्वबुद्धिसंवेदनम्, शब्दादिसंवेदनं तु कथं भवेत्, बुद्धिवच्छब्दादीनामपि चितौ प्रतिबिम्बनसामर्थ्याङ्गीकारे सर्वदैव सर्वार्थभानप्रसङ्गात्, कथं वा चितेः स्वसंवेदनम्, उक्ता ह्यनवस्था चित्तवत् पुरुषेऽपि समानेत्याशङ्कानिरासायोत्तरसूत्रं प्रवर्त्तिष्यते, तत्सूत्रं **भाष्यकारः** प्रकारान्तरेणाप्युत्थापयति—**अतश्चेति**। अतो बुद्धिपुरुषयोर्वेद्यवेत्तृभावाच्च तदन्यथाऽनुपपत्तेश्चेति यावत्, एतद् आगामिसूत्रप्रतिपाद्यम् अङ्गीक्रियत इत्यर्थः। चकारोऽस्मदुक्तप्रयोजनसमुच्चयार्थः।

द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम्। सर्वे ग्रहीतृग्रहणग्राह्याः पुरुषस्यार्था भोग्या अस्मिन्निति सर्वार्थम्, अयं घट इत्यनन्तरं घटमहं जानामीति बुद्धेर्वृत्त्यन्तरस्य ग्रहीतृग्रहणग्राह्याकारस्यायं घट इतिवृत्तिवदेव साक्षिभास्यस्य प्रायशो दर्शनात्। सर्वार्थत्वे हेतुः—**द्रष्टृदृश्योपरक्तमिति**। द्रष्टृदृश्योभयाकारमित्यर्थः। बाधकं विना सन्निकृष्टवस्त्वाकारतास्वाभाव्यस्य चित्ते सर्वसंमतत्वादिति भावः। तथा च बुद्धिसंवेदनमेव बुद्धिस्थस्य शब्दादेः स्वस्य च संवेदनं यद्धि शब्दादिपुरुषोभयाकारा बुद्धिवृत्तिः पुरुषे प्रतिबिम्बिता भासते। इदमेव शब्दादेः पुरुषस्य च दृश्यत्वं बुद्धेर्दृश्यत्ववदित्यतो न पुरुषदर्शनार्थं द्रष्ट्रन्तरापेक्षा नापि कर्मकर्तृविरोधोऽन्तःकरणद्वारत्वादिति भावः। एतेन सर्वार्थत्वेन **भाष्यकारोक्तं** बुद्धिपुरुषयोरविशिष्टाकारत्वमपि सिद्धम्, बुद्धेः पुरुषाकारताऽतिरेकेण पुरुषवत्त्वासंभवात्, पुरुषस्य बुद्ध्याकारतायाश्च पूर्वसूत्रेणैवोक्तत्वादिति।

वेद्यत्वान्यथाऽनुपपत्त्या यः सिध्यति तं बुद्धौ पुरुषोपरागं प्रतिपादयन्समग्रसूत्रं व्याचष्टे—**मनो हीति**। उपरक्तं तदाकारम्, अन्यथा ग्रहणानुपपत्तेः। युक्तिपूर्वकं द्रष्ट्रुपरागमाह—**यत्स्वयं चेति**। तन्मनः स्वयमपि पुरुषस्य

विषयत्वात् स्वीयचैतन्यलक्षणवृत्तिविशिष्टेन पुरुषेण विषयिणा सम्बद्धम् आकारितं सन्निकर्षस्य ग्रहणहेतुत्वात्, बुद्धिवृत्तौ च पुरुषस्यासङ्गस्य प्रतिबिम्बातिरेकेणानित्यसन्निकर्षासम्भवादिति। तस्मादेतच्चित्तमेवोभयोपरक्ततया शब्दादिविषयरूपेण विषयिपुरुषरूपेण च निर्भासते। साक्षिणि प्रतिबिम्बितं सदिति विषयविषयिनिर्भासम्। तत्र हेतुः—चेतनाचेतनरूपापन्नं तदाकारम्। एतदेव विवृणोति - **विषयात्मकमप्यविषयात्मकमिवेति**। **अचेतनमपि चेतनमिवेति**। इवशब्दार्थं दृष्टान्तेनाह—**स्फटिकमणिकल्पमिति**। यथा एक एव स्फटिकमणिः पार्श्वद्वयस्थयोर्जपेन्द्रनीलयोः प्रतिबिम्बनात्स्वीयरूपेण सह त्रिरूप इव भवतीति, एवं चित्तमपि विषयात्मनोः प्रतिबिम्बनात् ग्रहीतृग्रहणग्राह्यात्मकरूपावयववदिव भवति, अतः सर्वार्थमित्युच्यत इत्यर्थः। चित्तमेवेत्येवकारेणान्येषां सन्निकर्षसत्त्वेऽप्याकारग्रहणसामर्थ्यं नास्तीत्युक्तम्। अत्र च स्फटिकदृष्टान्तो न सर्वांशे, बुद्धेः स्वार्थाकारपरिणामस्यैव स्वप्नानुरोधेनेष्टत्वात्, स्फटिके च प्रतिबिम्बमात्रस्य स्वीकारात्, किं तु तत्तद्वस्तुसन्निकर्षेण तत्तद्रूपतया प्रतीयमानतामात्रांशे स्फटिकस्य दृष्टान्त इति मन्तव्यम्।

यदेतदुक्तं चित्तस्य द्रष्टृदृश्यसारूप्यम् इदमेव भवबीजाविवेकस्य कारणमिति प्रतिपादयति—**तदनेनेति**। **केचिद्बाह्यार्थवादिनः**चित्तातिरिक्तचेतनानभ्युपगन्तारो **वैनाशिकाः**। अपरे **विज्ञानवादिनः**। लोक्यत इति लोकः। तदुक्तं **विज्ञानवादिभिः**—

> **अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनै।**
> **ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते** ॥ इति।

तेषां च वादिनामयं भावः—चित्तस्य चेत्सर्वरूपता स्वीकृता तर्ह्यलं पुरुषेण, बाह्यार्थेन वाऽनादिवासनावशात् स्वत एव चित्तस्यानन्तपरिणामस्वीकारसम्भवात्, दुग्धस्य दधिरूपतावदिति। अनुकम्पामुखेन तेषु समाधानमाह—**अस्ति हि**—इत्यन्तम्। बीजमित्यर्थः। एतेन यदाधुनिका **वेदान्तिब्रुवा** आहुः—विषयदोषात् करणदोषाद्वा चैतन्ये भ्रमो न भवति, विषयकरणदोषयोर्भ्रममात्रकल्पितत्वेन भ्रमात्पूर्वं तयोरभावात, अपि त्वनिर्वचनीयाविद्यामात्रादिति, तद्धेयम्—चैतन्येऽपि चित्तवदेव सकलवस्तुप्रतिबिम्बेन सारूप्यस्यैव विषयगतदोषस्य प्रपञ्चारोपहेतुतालाभात्, सर्ववस्तूनां भ्रममात्रकल्पितत्वस्य चासिद्धेः, शुक्तिरजतादिस्थले क्लृप्तेन सारूप्यदोषेणैवाध्यासोपपत्तावध्यासहेतुतया तदभिप्रेतानाद्यविद्यायां कल्पनानवकाशाच्चेति। तत्रादौ **विज्ञानवादिनं** बोधयति—**समाधीत्यादिना**—**रूपमवधार्यत** इत्यन्तेन। भ्रमस्थले ज्ञेयार्थस्य चित्तमात्रताया अस्माभिरप्यभ्युपगमात्। **समाधिप्रज्ञायां**

प्रज्ञेय इत्युक्तमर्थस्य सत्यत्वलाभाय। तथा चायमर्थः—विवादगोचरोऽर्थश्चित्ते प्रतिबिम्बितो योऽनुभूयते स तस्य चित्तस्यालम्बनीभूतत्वाच्चित्तादन्यः। तत्र हेतुः—**स चेदिति**। स चेदर्थश्चित्ताकारमात्रं स्यात् कथं तर्हि प्रज्ञयैव प्रज्ञाऽऽकारो गृह्येत, कर्मकर्त्तृविरोधात् पुरुषस्यानङ्गीकारात्, पुरुषप्रज्ञया पुरुषसिद्धिरर्थप्रज्ञयाऽर्थस्यापि सिद्ध्यौचित्यादिति। अतो विज्ञानातिरिक्तो विज्ञेयोऽर्थः सिद्धः। अनयैव युक्त्या पुरुषानभ्युपगन्तारं **बाह्यार्थवादिनमपि** बोधयति—**तस्मादिति**। तस्मात्प्रज्ञारूपस्य प्रज्ञाग्राह्यत्वाभावादेव प्रज्ञायां प्रतिबिम्बीभूतः प्रतिबिम्बरूपेण जातोऽर्थो ज्ञानाकारो येन गृह्यते स पुरुष इत्यपि सिद्धमित्यर्थः। ननु स्वमगृहीत्वैव स्वस्य प्रज्ञारूपं गृह्णातु, आकाशाग्रहणेऽपि शब्दवदिति चेत्? न; शब्दवत्केवलस्याकारस्याग्रहणात्, अयं घट इति ज्ञानमभूदित्यादिरूपेण रूपादिवद्धर्मिपुरस्कारेणैवाकारानुभवादिति। ननु कर्मकर्त्तृविरोधः **सूत्रकारेणैवोक्तो न स्वाभासमित्यनेनातो भाष्यकारस्य पौनरुक्त्यमिति**? मैवम्—तत्र चित्तस्य चित्तग्राह्यत्वं निराकृतमत्र चित्ताकारस्य चित्तग्राह्यत्वं निराक्रियत इति विशेषादिति। पुरुषचित्ततदर्थानां **यथोक्त**प्रकारैर्विवेकज्ञानमेव तत्त्वज्ञानमिति वेदान्तोक्तोपासनादिव्यावृत्त्यर्थं **नास्तिका**दिज्ञाननिरसनार्थं चावधारयति—**एवं ग्रहीत्रिति**। ग्रहीत्रादित्रितयं परस्परविजातीयतया ये विभजन्ति विवेचयन्ति त एव सम्यग्दर्शिनः, तैरेव पुरुषो लब्धः, अन्ये तु भ्रान्ता इत्यर्थः। तथा च श्रुतिः—

> यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम्।
> तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते,

अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्तीत्यादिः, स्मृतिश्च—

> अव्यक्ताद्येऽविशेषान्ते विकारेऽस्मिंश्च वर्त्तिते।
> चेतनाचेतनान्यत्वज्ञानेन ज्ञानमुच्यते॥

इत्यादि। **आत्मैवेदं सर्वम्, ब्रह्मैवेदं सर्वम्, वासुदेवः सर्वमित्यादिश्रुतिस्मृतयस्तु** शक्तिशक्तिमदाद्यभेदेनैवोपासनार्थं प्रवर्त्तन्त इति न तद्विरोधः। एतेन जीवात्मप्रकरणेष्वात्मैक्यश्रुतीनामवैधर्म्यलक्षणाभेदेन विवेक एव तात्पर्यमिति द्रष्टव्यम्, विवेकज्ञानस्यैव सम्यग्ज्ञानतया मोक्षहेतुत्ववचनात्। परमात्मप्रकरणस्य तु जीवादपि विवेकेन परमात्मन एकस्यैवात्मत्वे तात्पर्यमिति मन्तव्यम्।

द्वितीयपादे **विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपाय** इत्येवोक्तम्, अत्र तु विवेकज्ञानस्यैव सम्यग्ज्ञानत्वोपपादनेन मोक्षहेतुत्वं प्रभाषितं विवेकस्वरूपं च परीक्ष्यत इति विवेकः॥२३॥

कुतश्चैतत्—

तदसंख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं संहत्यकारित्वात् ॥२४॥

तदेतच्चित्तमसंख्येयाभिर्वासनाभिरेव चित्रीकृतमपि परार्थं परस्य भोगापवर्गार्थं न स्वार्थं संहत्यकारित्वाद् गृहवत् । संहत्यकारिणा चित्तेन न स्वार्थेन भवितव्यम् । न सुखचित्तं सुखार्थम्, न ज्ञानं ज्ञानार्थम् । उभयमप्येतत्परार्थम् । यश्च भोगेनापवर्गेण चार्थेनार्थवान्पुरुषः स एव परः । न परः सामान्यमात्रम् । यत्तु किञ्चित्परं सामान्यमात्रं स्वरूपेणोदाहरेद् वैनाशिकस्तत्सर्वं संहत्यकारित्वात्परार्थमेव स्यात् । यस्त्वसौ परो विशेषः स न संहत्यकारी पुरुष इति ॥२४॥

तत्त्ववैशारदी

चित्तातिरिक्तात्मसद्भावे हेत्वन्तरमवतारयति कुतश्चेति । तदसंख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं संहत्यकारित्वात् । यद्यप्यसंख्येयाः कर्मवासनाः क्लेशवासनाश्च चित्तमेवाधिशेरते न तु पुरुषम्, तथा च वासनाधीना विपाकाश्चित्ताश्रयतया चित्तस्य भोक्तृतामावहन्ति, भोक्तुरर्थे च भोग्यमिति सर्वं चित्तार्थं प्राप्तम्, तथापि तच्चित्तमसंख्येयवासनाविचित्रमपि परार्थम् । कस्मात् ? संहत्यकारित्वादिति सूत्रार्थः ।

व्याचष्टे—तदेतदिति । स्यादेतत्—चित्तं संहत्यापि करिष्यति, स्वार्थं च भविष्यति, कः खलु विरोध इति यदि कश्चिद् ब्रूयात्तं प्रत्याह—संहत्यकारिणेति । सुखचित्तमिति भोगमुपलक्षयति । तेन दुःखचित्तमपि द्रष्टव्यम् । ज्ञानमित्यपवर्ग उक्तः । एतदुक्तं भवति—सुखदुःखे चित्तप्रतिकूलानुकूलात्मके नात्मनि संभवतः; स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । न चान्योऽपि संहत्यकारी साक्षात्परम्परया वा सुखदुःखे विदधानस्ताभ्यामनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा । तस्माद्यः साक्षात्परम्परया वा न सुखदुःखयोर्व्याप्रियते स एवाभ्यामनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा । स च नित्योदासीनः पुरुषः । एवमपवृज्यते येन ज्ञानेन तस्यापि ज्ञेयतन्त्रत्वात्स्वात्मनि च वृत्तिविरोधान्न ज्ञानार्थत्वम् । न बाह्यविषयादस्मादपवर्गसंभवोऽस्ति, विदेहप्रकृतिलयानामपवर्गासंभवात् । तस्मात्तज्ज्ञानमपि पुरुषार्थमेव, न तत्स्वार्थं नापि परमात्रार्थम् । संहतपरार्थत्वे चानवस्थाप्रसङ्गादसंहतपरार्थसिद्धिरिति ॥ २४ ॥

योगवार्त्तिकम्

चित्तादात्म्यविवेके हेत्वन्तरप्रदर्शकतया सूत्रमवतारयति—कुतश्चेति । कुतश्च चित्तातिरिक्तः पुरुष इति शेषः ।

तदसंख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं संहत्यकारित्वात्। यदुक्तं चित्तस्य सर्वात्मकत्वाङ्गीकारेऽसंख्यवासनावशात् स्वत एव चित्तस्यापि परिणामोऽस्तु किं पुरुषेणेति, तन्न—यतस्तच्चित्तमसंख्येयवासनाभिश्चित्रितमपि परार्थं परस्यान्यस्य भोगापवर्गायैव, विना तौ न स्थातुं परिणन्तुं वा क्षमते, संहत्यकारिपदार्थानां लोके परमात्रार्थत्वदर्शनादित्यर्थः। तथा च पुरुषार्थसमाप्तौ चित्तविलयेन मोक्षोपपत्तिरित्यत्रापि सूत्रतात्पर्यम्।

सूत्रं व्याचष्टे—तदेतदिति। भोगापवर्गार्थं सुखादिसाक्षात्कारार्थम्, संहत्यकारित्वाद् इतरसाहाय्येनार्थक्रियाकारित्वात्, गृहवदिति। गृहं हि शयनादिकार्यमास्तरणशरीरादिसाहाय्येनैव करोति, पुरुषस्तु नित्यचैतन्यरूपतया चैतन्यार्थं नान्यमपेक्षते, अन्या चार्थक्रिया पुरुषस्य नास्तीति स न संहत्यकारीत्याशयः। यत्तु संघातपारार्थ्यादिति सांख्ये प्रोक्तम्, तत्र संहननमारम्भकसंयोगो विवक्षितः, स चावयवावयव्यभेदात् शय्याऽऽसनगृहादिषु सत्त्वादिषु चास्ति न तु पुरुष इति। ननु चित्तं संहत्यापि करिष्यति स्वार्थमपि, कः खलु विपक्षबाधकस्तर्क इत्याकाङ्क्षायामाह—संहत्यकारिणेति। न सुखचित्तमिति। सुखचित्तं भोगचित्तं न सुखार्थं न चित्तस्य भोगार्थं तथा तत्त्वज्ञानचित्तमपवर्गचित्तं न चित्तस्यापवर्गार्थम्, चित्तस्य भोगापवर्गयोरपि कार्यतया सार्थकत्वनियमेनानवस्थाप्रसङ्गात्। यत्कार्यं तत्सार्थकमिति हि सर्वसंमतम्, अतश्चित्तस्य तदुभयमपि परार्थमित्यर्थः। पुरुषस्य च भोगापवर्गौ स्वरूपचैतन्यरूपतया न कार्याविति नानवस्था पुरुषार्थत्ववादिनामिति भावः। पुरुषस्य भोगो हि सुखादिसाक्षात्कारः; अपवर्गश्च विवेकख्यातिसाक्षात्कारो वा स्वरूपावस्थानं वा, सर्वथैव चैतन्यमात्र एवापरिणामित्वान्निर्द्धर्मत्वाच्चेति। ननु परार्थतामात्रेण न पुरुषसिद्धिर्विनाशादीनामपि परार्थत्वसंभवाद् विनाशार्थमेवोत्पत्तेः परैरभ्युपगमादित्याशङ्कायामाह—यश्चेति। भोगापवर्गार्थवानेवात्र परे साध्ये प्रविष्टोऽतो न सामान्येन येन केनचित्परेण सिद्धसाधनमर्थान्तरं चेत्यर्थः। स्वोत्तरोत्पन्नक्षणिकचित्तस्य भोगार्थकतया पराभिप्रेतं सिद्धसाधनमपाकरोति—यत्तु किं चिदिति। स्वरूपेण आत्मरूपेण, भोक्तृतयेति यावत्। यस्त्विति। यस्त्वसौ विशेषः पुरुषाख्यः परः स कूटस्थनित्यत्वाद् न संहत्यकारीति न तस्य परार्थत्वापत्त्याऽनवस्थितिरित्यर्थः ॥२४॥

विशेषदर्शिन आत्मभावभावनानिवृत्तिः ॥२५॥

यथा प्रावृषि तृणाङ्कुरस्योद्भेदेन तद्बीजसत्तानुमीयते, तथा मोक्षमार्गश्रवणेन यस्य रोमहर्षाश्रुपातौ दृश्येते, तत्राप्यस्ति विशेषदर्शनबीज-

मपवर्गभागीयं कर्माभिनिर्वर्तितमित्यनुमीयते । तस्यात्मभावभावना स्वाभाविकी प्रवर्तते, यस्याभावादिदमुक्तम्–स्वभावं मुक्त्वा दोषाद्येषां पूर्वपक्षे रुचिर्भवत्यरुचिश्च निर्णये भवति। तत्रात्मभावभावना—कोऽहमासं, कथमहमासं, किंस्विदिदं, कथंस्विदिद, के भविष्यामः, कथं वा भविष्याम इति । सा तु विशेषदर्शिनो निवर्तते । कुतः ? चित्तस्यैवैष विचित्रः परिणामः, पुरुषस्त्वसत्यामविद्यायां शुद्धश्चित्तधर्मैरपरामृष्ट इति । ततोऽस्यात्मभावभावना कुशलस्य निवर्तत इति ॥ २५ ॥

तत्त्ववैशारदी

तदेवं कैवल्यमूलबीज युक्तिमयमात्मदर्शनमुक्त्वा तदुपदेशाधिकृतं पुरुषमनधिकृतपुरुषान्तराद्व्यावृत्तमाह—**विशेषदर्शिन आत्मभावभावनानिवृत्तिः** । यस्मात्मभावे भावनास्ति तस्याष्टाङ्गयोगोपदेशाननुतिष्ठतो युञ्जानस्य तत्परिपाकाच्चित्तसत्त्वपुरुषयोर्विशेषदर्शनादात्मभावभावना निवर्तते । यस्यात्मभाव-भावनैव नास्तिकस्य, तस्योपदेशानधिकृतस्यापरिनिश्चितात्मतत्परलोकभावस्य नोपदेशो न विशेषदर्शनं नात्मभावभावनानिवृत्तिरिति सूत्रार्थः ।

नन्वात्मभावभावनायाश्चित्तवर्तिन्याः कुतोऽवगम इत्यत आह - **यथा प्रावृषीति** । प्राग्भवीयं तत्त्वदर्शनबीजमपवर्गभागीयं यत्कर्माष्टाङ्गयोगानुष्ठानं तदेकदेशानुष्ठानं वा तदभिनिर्वर्तितमस्तीत्यनुमीयते । तस्य चात्मभावभावनावश्यमेव स्वाभाविकी वस्त्वभ्यासं विनापि प्रवर्तते । अनधिकारिणमागमिनां वचनेन दर्शयति—**यस्याभावादिदमिति** । पूर्वपक्षः—नास्ति कर्मफलं परलोकिनोऽभावात्परलोकाभाव इति । तत्र रुचिः । अरुचिश्च निर्णये पञ्चविंशतितत्त्वविषये । आत्मभावभावना प्राग्व्याख्याता । विशेषदर्शिनः परामर्शमाह—**चित्तस्यैवेति** । अस्य विशेषदर्शनकुशलस्यात्मभावभावना विनिवर्तत इति ॥ २५ ॥

योगवार्त्तिकम्

तदेवं बुद्धिपुरुषविषयाणां विवेकं प्रदर्श्यैतज्ज्ञानादाद्यं मोक्षमादौ प्रतिपादयति—

विशेषदर्शिन आत्मभावभावनानिवृत्तिः । मातृमानमेयात्मकस्याखिलप्रपञ्चस्य तप्तायःपिण्डवदेकीभावापन्नस्य यथोक्तप्रकारैरन्योन्यं विशेषदर्शिनो विवेकसाक्षात्कारिणश्चित्तस्यात्मभावे भावना स्वसत्ताजिज्ञासा कोऽहमासमित्यादिरूपा **भाष्ये** व्याख्येया, तस्या भयशोकप्रवृत्तिनिवृत्त्याद्यनर्थहेतोर्निवृत्तिराद्यो मोक्षो भवतीत्यर्थः । स्वर्गनरकमोक्षादिभिर्हि विचित्ररूपता चित्तस्यैव भवति न तु सदेकरूपचिन्मात्रस्य, न ममेत्यवधारणे सति

नैवात्मभावचिन्तोदेतीति भावः। तथा च श्रुतिः—एतं ह वाव न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापकरव मितीत्यादिः। तदेतदुक्तम्—पञ्चशिखाचार्यैः—आद्यस्तु मोक्षो ज्ञानेनेति।

अत्रादौ भाष्यकार आत्मभावभावनामेव सकारणां प्रतिपादयति—यथेत्यादिना। तत्रापीति। पुरुष इति शेषः। विशेषदर्शनबीजमिति। आत्मभावजिज्ञासाद्वारेति शेषः। इत्यनुमीयत इति। विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिश्रुतेः,

पापक्षयाद् शुद्धमतिराप्नोति ज्ञानमुत्तमम्

इति स्मृतेश्चेति शेषः। तस्य यथोक्तकर्मवतः, स्वाभाविकी ऐहिकसाधननिरपेक्षा च। तथा यथोक्तं कर्म आत्मभावनायाः कारणम्, तत्र च नैहिकत्वनियम इत्यायातम्, ऐहिकसाधनशून्यस्य प्राक्तनतथाविधकर्माभावे च सा भावना नोदेति प्रत्युत देहाद्यात्मतायामेव रुचिर्भवतीति। अत्र पूर्वाचार्यवाक्यं प्रमाणयति - यस्माभावादिति। यस्य कर्मणोऽभावादिदं वक्ष्यमाणं फलमुक्तं पूर्वाचार्यैः। तदेवाह—स्वभावमिति। स्वभावमात्मभावं त्यक्त्वैषां सत्कर्मशून्यानां पूर्वपक्षेऽनित्यदेहाद्यात्मतायामेव रुचिः श्रद्धाऽऽतिशयो भवति, अरुचिश्च तत्त्वनिर्णय इत्यर्थः। आत्मभावनायाः कारणमुक्त्वा स्वरूपमाह - तत्रात्मेति। कोऽहमासं किं नरादिरूप आसं कथमासं दुःखेन दर्शनवानासं किं स्विदिदं वर्त्तमानमपि मम स्वरूपं किं देहो वा मन आदिर्वा कथं स्विदिदं केन वा प्रकारेण पुण्यपापादिना तिष्ठतीत्यादिरर्थः। के भविष्याम इत्याद्येकत्व[1] एव बहुवचनम्। तथा च याज्जिज्ञासोत्थभयादिनिवृत्तये विशेषदर्शनं पुरुषः संपादयति सैवात्मभावनेत्यर्थः। आत्मभावनामशेषतो व्याख्याय सूत्रवाक्यार्थमाह,—स त्विति। विशेषदर्शनात्कुतो निवृत्तिरिति प्रश्नस्योत्तरमाह—चित्तस्येति। एष भावरूपो विचित्रः परिणाम आत्मनो न भवति किं तु चित्तस्यैवाविद्याजन्यत्वाद्, अविद्यायाश्च चित्तधर्मत्वात्; पुरुषस्त्वविद्याशून्यत्वाच्छुद्धः पापपुण्यविवर्जितः। ततश्च चित्तधर्मैर्जन्ममरणसुखदुःखादिभिरपरामृष्टः कदाऽप्यसंबद्ध इति। तत इति विशेषदर्शनादस्य कुशलस्यात्मभावना निवर्त्तत इत्यर्थः ॥२५॥

---

१. अत्र च अस्मदो द्वयोश्च इति भगवतः पाणिनेरनुशासनम्।

तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् ॥ २६ ॥

तदानीं यदस्य चित्तं विषयप्राग्भारमज्ञाननिम्नमासीत्, तदस्यान्यथा भवति कैवल्यप्राग्भारं विवेकज्ञाननिम्नमिति ॥ २६ ॥

तत्त्ववैशारदी

अथ विशेषदर्शिनः कीदृशं चित्तमित्यत आह—**तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राभारं चित्तम्** । निगदव्याख्यातम् ॥ २६ ॥

योगवार्त्तिकम्

तन्निवृत्तेः स्वर्गनरकादिषु रागद्वेषादिनिवृत्तिः फलमिति तस्य विशेषदर्शिनो लक्षणं संप्रज्ञातयोगं वक्ष्यमाणमुक्तेश्च कारणभूतमाह—

तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् । कैवल्ये प्राग्भारो यस्य तत्कैवल्यप्राग्भारम्, कैवल्याभिमुखमिति यावत् ।

व्याचष्टे—**तदानीमिति** । तदानीं विशेषदर्शनावस्थायां स्वर्गादिवैराग्यवशात् चित्तमन्यथा भवतीत्यनेनान्वयः । विषयप्राग्भारं विषयाभिमुखम्, अज्ञाननिम्नमज्ञानमार्गसंचारि । एवमुत्तरत्र ॥२६ ॥

तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ॥ २७ ॥

प्रत्ययविवेकनिम्नस्य सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रप्रवाहिणश्चित्तस्य तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराण्यस्मीति वा जानामीति वा न जानामीति वा । कुतः ? क्षीयमाणबीजेभ्यः पूर्वसंस्कारेभ्य इति ॥ २७ ॥

तत्त्ववैशारदी

स्यादेदत्—विशेषदर्शनं चेद्विवेकनिष्ठं न जातु चित्तं व्युत्थितं स्यात् । दृश्यते चास्य भिक्षामटतो व्युत्थितमित्यत आह—**तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः** ।

प्रत्ययेति । प्रतीयते येन स प्रत्ययश्चित्तसत्त्वम् । तस्माद्विवेकश्चितेः । तेन निम्नस्य । जानामीति ज्ञानान्मोक्षो विविच्य दर्शितः । न जानामीति मोहः । तन्मूलावहङ्कारममकारावहमस्मीति वा ममेति वा दर्शितौ । क्षीयमाणानि च तानि बीजानि चेति समासः । पूर्वसंस्कारेभ्यो व्युत्थानसंस्कारेभ्यः ॥ २७ ॥

योगवार्त्तिकम्

न चानेन कोमलकण्टकवद् उत्पन्नमात्रेण विशेषदर्शनेनैव कृतकृत्यता

भवति, पूर्वसंस्कारवशाद् अन्तराऽन्तरा मोहाख्यानां भवदुःखबीजवृत्तीनामनुवृत्तेरित्याह —

तच्छिद्रेषु प्रत्ययाऽन्तराणि संस्कारेभ्यः।

व्याचष्टे—**विवेकेति**। विवेकप्रत्ययनिम्नस्येत्यस्य विवरणं **सत्त्वेत्यादि**। सत्त्वपुरुषान्यतामात्रेण प्रवहणशीलस्येत्यर्थः। तच्छिद्रेषु स्थानेषु अविद्यारूपाणां प्रत्ययानामाकारा अस्मिताऽऽद्याश्च प्रदर्शिताः। अस्मीति देवमनुष्यादिरूपोऽस्मीत्यर्थः, केवलास्मितायाः संप्रज्ञातयोगेऽपि सत्त्वात्। क्षीयमाणेभ्यो बीजेभ्यः क्षीयमाणबीजेभ्यः, एतस्य विशेष्यं **पूर्वसंस्कारेभ्य** इति ॥ २७ ॥

हानमेषां क्लेशवदुक्तम् ॥ २८ ॥

यथा क्लेशा दग्धबीजभावा न प्ररोहसमर्था भवन्ति, तथा ज्ञानाग्निना दग्धबीजभावः पूर्वसंस्कारो न प्रत्ययप्रसूर्भवति। ज्ञानसंस्कारास्तु चित्ताधिकारसमाप्तिमनुशेरत इति न चिन्त्यन्ते। २८ ॥

तत्त्ववैशारदी

स्यादेतत्—सत्यपि विवेकविज्ञाने व्युत्थानसंस्कारा यदि प्रत्ययान्तराणि प्रसुवते कस्तर्हि हानहेतुरेतेषां यतः प्रत्ययान्तराणि न पुनः प्रसुवीरन्नित्यत आह—**हानमेषां क्लेशवदुक्तम्**। अपरिपक्वविवेकज्ञानस्याक्षीयमाणा व्युत्थानसंस्काराः प्रत्ययान्तरं प्रसुवते न तु परिपक्वविवेकज्ञानस्य क्षीणाः प्रत्ययान्तराणि प्रसोतुमर्हन्ति। यथा विवेकच्छिद्रसमुत्पन्ना अपि क्लेशा न संस्कारान्तरं प्रसुवते। तत्कस्य हेतोः ? तदेते क्लेशा विवेकज्ञानवह्निदग्धबीजभावा इति। एवं व्युत्थानसंस्कारा अपीति। अथ व्युत्थानसंस्कारा विवेकज्ञानसंस्कारैर्निरोद्धव्याः। विवेकसंस्काराश्च निरोधसंस्कारैः। निरोधसंस्काराणां त्वबाह्यविषयत्वं दर्शितम्। निरोधोपायः प्रायश्चिन्तनीय इत्यत आह-**ज्ञानसंस्कारास्त्विति**। परवैराग्यसंस्कारा इत्यर्थः ॥ २८ ॥

योगवार्त्तिकम्

ननु ज्ञाने जातेऽपि चेत् पूर्वसंस्कारवशाद्व्युत्थानदशायां कदाचिदविद्योदयः कथं तर्हि संप्रज्ञातप्रवाहेणाप्यविद्यानिवृत्तिःस्यात् ? तत्राह—

हानमेषां क्लेशवदुक्तम्। एषां संस्काराणां हानं दाहः स्वकार्यासामर्थ्यं क्लेशानामिवोक्तं **पूर्वाचार्यैरित्यर्थः**। ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः, ते **प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः** इति सूत्राभ्यां यथा स्थूलसूक्ष्मक्लेशानां तत्त्वज्ञानचित्तलयाभ्यां दाहनाशौ प्रोक्तौ तथा तत्संस्काराणामपीति फलितार्थः।

एतदेव व्याचष्टे—**यथेति** । यथा संप्रज्ञातयोगिनो व्युत्थानदशायां पूर्वसंस्कारजाः क्लेशा अविद्याऽऽदिवृत्तयो दग्धबीजतुल्याः सत्यो न संस्कारं जनयन्ति तथा पूर्वसंस्कारा अपि संप्रज्ञातपरंपराजनितेन निष्ठारूपेणज्ञानाग्निना दग्धबीजतुल्याः सन्तः प्रत्ययं न प्रसुवत इत्यर्थः । पूर्वसंस्कारः प्राचीनः क्लेशसंस्कारः । ज्ञानकाले ज्ञानसंस्कारेण प्रतिबन्धात्संस्कारो नोत्पद्यत इत्याशयेन पूर्वपदम् । अत्र ज्ञाननाशोऽपि क्लेशवदुपलक्षित इति । नन्वेकदा चेद् दृष्टं मम जन्म मरणं दुःखादिकं नास्तीति तर्हि कदा चिदन्तराऽन्तरा मोहेऽपि तद्धानार्थं प्रवृत्तिर्नोपपद्यते, मोहस्यापि चित्तधर्मतायाः पूर्वं निश्चितत्वादिति चेत् ? न; चितस्य मोहसत्त्वे पुनश्चित्तस्य भवदुःखोत्पत्त्या पुरुषस्य दुःखभोगः स्यादित्याशयेनैव ज्ञानिभिरपि चितस्यात्यन्ततो मोहनिवृत्त्यर्थं यतनात् । भोगश्च चिन्मात्रस्यैवेत्यसकृदावेदितमिति । ननु संस्कारत्वाविशेषात्तत्त्वज्ञानसंस्कारा अपि किं संप्रज्ञातनिष्ठया नश्यन्ति ? नेत्याह—**ज्ञानसंस्कारास्त्विति** । अविरुद्धत्वादिति शेषः । तर्हि कथं तेषां नाशः स्यादिति ? तत्राह—**इति न चिन्त्यन्त** इति । अधिकारसमाप्तौ चित्तेन सहैव तेषां नाशात्तत्साधनचिन्ता नास्तीत्यर्थः आशुमुमुक्षूणां त्वसंप्रज्ञातेनापि तन्नाशश्चिन्तित इति भावः ॥ २८ ॥

प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः ॥ २९ ॥

यदायं ब्राह्मणः प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्ततोऽपि न किञ्चित्प्रार्थयते । तत्रापि विरक्तस्य सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवतीति संस्कारबीजक्षयान्नास्य प्रत्ययान्तराण्युत्पद्यन्ते । तदास्य धर्ममेघो नाम समाधिर्भवति ॥ २९ ॥

तत्त्ववैशारदी

तदेवं **सूत्रकारो** व्युत्थाननिरोधोपायं प्रसंख्याननिरोधोपायमाह—**प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः** । ततः प्रसंख्यानान्न किञ्चित्सर्वभावाधिष्ठातृत्वादि प्रार्थयते । प्रत्युत तत्रापि क्लिश्नाति, परिणामित्वदोषदर्शनेन विरक्तः सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवति ।

एतदेव विवृणोति—**तत्रापीति** । यदा व्युत्थानप्रत्यया भवेयुस्तदा नायं ब्राह्मणः सर्वथा विवेकख्यातिः । यतस्तस्य न प्रत्ययान्तराणि भवन्ति ततः सर्वथा विवेकख्यातिरिति । तदास्य धर्ममेघः समाधिर्भवति । एतदुक्तं भवति—प्रसंख्याने विरक्तस्तन्निरोधमिच्छन्धर्ममेघं समाधिमुपासीत । तदु-

पासने च सर्वथा विवेकख्यातिर्भवति। तथा च तं निरोद्धुं पारयतीति ॥ २९ ॥

योगवार्त्तिकम्

उक्तस्य संस्कारहानस्य प्रकारमाह सूत्रद्वयेन—

प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः। प्रसंख्यानं विवेकसाक्षात्कारः, तत्रापि योऽकुसीदः कुवीबलवत् सर्वभावाधिष्ठातृत्वादिरूपां सिद्धिं न प्रार्थयते तस्य योगविघ्नाभावेन सर्वथा निरन्तरं विवेकख्यात्युदयाद् धर्ममेघनाम्नी संप्रज्ञातयोगस्य पराकाष्ठा भवतीत्यर्थः।

तदेतद्व्याचष्टे—**यदेति**। तत्रापि तत्फलेऽपि। सर्वथाशब्दार्थमाह—**संस्कारेति**। संस्काररूपस्य बीजस्य क्रमेण क्षयाद्दाहाद्धीयमानाद्धेतोः प्रत्ययान्तराणि अविद्याऽन्तराणि यदा न जायन्ते तदा धर्ममेघसमाधिरित्यर्थः। क्लेशकर्मादीनां निःशेषेणोन्मूलकं धर्मं मेहति वर्षतीति धर्ममेघः ॥ २९ ॥

ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ ३० ॥

तल्लाभादविद्यादयः क्लेशाः समूलकाषं कषिता भवन्ति। कुशलाकुशलाश्च कर्माशयाः समूलघातं हता भवन्ति। क्लेशकर्मनिवृत्तौ जीवन्नेव विद्वान्विमुक्तो भवति। कस्मात्? यस्माद्विपर्ययो भवस्य कारणम्। न हि क्षीणविपर्ययः कश्चित्केनचित्क्वचिज्जातो दृश्यत इति ॥ ३० ॥

तत्त्ववैशारदी

तस्य च प्रयोजनमाह—**ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः**।

कस्मात्पुनर्जीवन्नेव विद्वान्विमुक्तो भवति? उत्तरम्—**यस्मादिति** क्लेशकर्मवासनेद्धः किल कर्माशयो जात्यादिनिदानम्। न चासति निदाने निदानी भवितुमर्हति। यथाहात्र **भगवानक्षपादः—वीतरागजन्मादर्शनात्** इति ॥ ३० ॥

योगवार्त्तिकम्

अस्य समाधेर्धर्मद्वारकफलं द्वितीयमोक्षमाह—

ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः। दाहः समाप्तिः।

व्याचष्टे—**तल्लाभादिति**। **समूलकाषमिति**। मूलं क्लेशसंस्कारास्तैः सह क्लेशा अभिनिवेशारिक्ताश्छिन्ना भवन्ति, अत एव कर्माशयाश्च प्रारब्धातिरिक्ताः क्लेशाख्यमूलेन सह हताः स्युरतो न पुनरुत्पद्यन्त इत्यर्थः।

ननु दुःखात्यन्तनिवृत्तिरेव मोक्षः, जीवतश्चावश्यं दुःखम्, न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरहतिरस्ति इति श्रुतेः, तत्कथं जीवन्मुक्तिरित्याशयेन पृच्छति—कस्मादिति। उत्तरम्—यस्मादिति। तथा च दुःखनिदानात्यन्तोच्छेदाय गौणमुक्तित्वमिति भावः। अत्र प्रमाणमनुपलब्धिमाह—न हीति। तदुक्तं गोतमाचार्यैः—वीतरागजन्मादर्शनात् इति। अयमपि मोक्षः पञ्चशिखाचार्यैरुक्तः—द्वितीयो रागसंक्षयादिति। अत्र जीवन्मुक्तस्य सवासनक्लेशात्यन्तदाहनिर्णयाद् आधुनिकवेदान्तिनामविद्याक्लेशस्वीकारोऽविद्यामूलक एवेति स्मर्तव्यम् ॥३०॥

तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पम् ॥३१॥

सर्वैः क्लेशकर्मावरणैर्विमुक्तस्य ज्ञानस्यानन्त्यं भवति। आवरकेण तमसाभिभूतमावृतमनन्तं ज्ञानसत्त्वं क्वचिदेव रजसा प्रवर्तितमुद्घाटितं ग्रहणसमर्थं भवति। तत्र यदा सर्वैरावरणमलैरपगतं भवति तदा भवत्यस्यानन्त्यम्। ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पं संपद्यते; यथा—आकाशे खद्योतः। यत्रेदमुक्तम्—

अन्धो मणिमविध्यत्तमनङ्गुलिरावयत्।
अग्रीवस्तं प्रत्यमुञ्चत्तमजिह्वोऽभ्यपूजयत् ॥इति॥ ३१ ॥

तत्त्ववैशारदी

अथैवं धर्ममेघे सति कीदृशं चित्तमित्यत आह—**तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पम्**। आव्रियते चित्तसत्त्वमेभिरित्यावरणानि मलाः क्लेशकर्माणि। सर्वे च त आवरणमलाश्चेति सर्वावरणमलाः। तेभ्योऽपेतस्य चित्तसत्त्वस्य ज्ञानस्य ज्ञायतेऽनेनेत्यनया व्युत्पत्त्या, आनन्त्यादपरिमेयत्वाज्ज्ञेयमल्पम्। यथा हि शरदि घनपटलमुक्तस्य चण्डार्चिषः परितः प्रद्योतमानस्य प्रकाशानन्त्यात्प्रकाश्या घटादयोऽल्पाः प्रकाशन्त एवमपगतरजस्तमसश्चित्तसत्त्वस्य प्रकाशानन्त्यादल्पं प्रकाश्यमिति।

तदेतदाह—**सर्वैरिति**। एतदेव व्यतिरेकमुखेन स्फोरयति—**आवरकेण तमसाभिभूतमिति**। क्रियाशीलेन **रजसा प्रवर्तितम**त **एवोद्घाटितम्**। प्रदेशादपनीतं तम इत्यर्थः। अत एव सर्वान्धर्माञ्ज्ञेयान्मेहति वर्षति प्रकाशनेनेति धर्ममेघ इत्युच्यते। नन्वयमस्तु धर्ममेघः समाधिः सवासनक्लेशकर्माशयप्रशमहेतुः, अथ सत्यप्यस्मिन्कस्मान्न जायते पुनर्जन्तुरित्यत आह—**यत्रेदमुक्तमिति**। कारणसमुच्छेदादपि चेत्कार्यं क्रियते हन्त भो मणिवेधादयोऽन्धादिभ्यो भवेयुः प्रत्यक्षाः। तथा चानुपपन्नार्थतायामाभाणको

लौकिक उपपन्नार्थः स्याद्–अविध्यदन्धो मणिमिति । आवयद् ग्रथितवान् । प्रत्यमुञ्चदपिनद्धवान् । अभ्यपूजयत्स्तुतवानिति ॥ ३१ ॥

योगवार्त्तिकम्

इदानीं जीवन्मुक्तस्य परममुक्तिप्रकारमाह सूत्रद्वयेन—

तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्याज् ज्ञेयमल्पम्। तदा तस्यां जीवन्मुक्तावस्थायां क्लेशकर्मणोर्ज्ञानावरकमलयोरपगमेन हेतुना ज्ञानस्य सत्त्वप्रकाशस्यानन्त्यादिति विभुत्वात् ज्ञेयं प्रकाश्यमल्पं तदपेक्षया भवतीत्यर्थः । यदि हि पञ्चविंशतितत्त्वातिरिक्तमन्यदपि वस्तु तिष्ठेत् तदा तदपि प्रकाश्येत, ज्ञेयस्यैव स्वल्पतयाऽन्यन्न प्रकाश्यते न तु सत्त्वस्याल्पतयेति भावः ।

तदेतद्व्याचष्टे–**सर्वैरिति** । अनन्तं स्वभावतो व्यापकम्, **ज्ञानं सत्त्वमिति** भूतसत्त्वव्यावर्त्तनायोक्तम् **प्रवर्त्तितमिति**। अस्य विवरणम्–**उद्घाटितमिति**। शेषं भाष्यं सुगमम् । अत्र तमोऽभिभवनानन्तरमेव वृत्त्युत्पत्तिवचनाद् वृत्तेस्तमोनाशकत्वमाधुनिकवेदान्तिनामपसिद्धान्त इति स्मर्त्तव्यम् । एतादृशं सर्वज्ञत्वं लोकेऽतीवाश्चर्यमन्धमणिवेधादिवदिति बौद्धोपहासमुखेन दर्शयति –**यत्रेदमिति** । यत्र क्षुद्राणामपि जीवानां योगबलादेतादृशसार्वज्ञ्ये **बौद्धैरिदं** दृष्टान्तजातमसम्भवदर्शनायोक्तमुपहसद्भिरित्यर्थः । किं तत् ? तदाह–**अन्ध** इत्यादि । अविध्यत्सच्छिद्रमकरोत्, तं मणिमङ्गुलिहीनम् आवयद् ग्रथितवान्, तं मणिं ग्रीवाशून्यः प्रत्यमुञ्चत्, कण्ठाभरणमकरोत्, तत् कण्ठाभरणं जिह्वाशून्यः स्तुतवानित्यर्थः । दृष्टान्तचतुष्टयस्यायमाशयः–अनाद्यविद्यामूढचित्तैः सांख्याद्यभिमतसूक्ष्मार्थानामवधारणरूपं वेधनमेवादावशक्यं ततश्च तस्य सूक्ष्मार्थस्याविरलवृत्तिसत्ता च, सूत्रेण ग्रन्थनमप्यशक्यम्, ततोऽपि सर्वथा विवेकख्यातिरतीवाशक्या, ततश्च तादृशचित्तस्य परिपूर्णज्ञानत्वेन स्तुतिरप्यशक्येति । आस्तिकैस्तु श्रुतिस्मृतिप्रामाण्येनैतत्सर्वं श्रद्धेयमिति भावः ॥३१॥

ततः कृतार्थानां परिणामक्रमपरिसमाप्तिर्गुणानाम् ॥ ३२ ॥

तस्य धर्ममेघस्योदयात्कृतार्थानां गुणानां परिणामक्रमः परिसमाप्यते । न हि कृतभोगापवर्गाः परिसमाप्तक्रमाः क्षणमप्यवस्थातुमुत्सहन्ते ॥ ३२ ॥

तत्त्ववैशारदी

ननु धर्ममेघस्य परा काष्ठा ज्ञानप्रसादमात्रं परं वैराग्यं समूलघातमपहन्तु

व्युत्थानसमाधिसंस्कारान्सक्लेशकर्माशयान्, गुणास्तु स्वत एव विकारकरणशीलाः कस्मात्तादृशमपि पुरुषं प्रति देहेन्द्रियादि नारभन्त इत्यत आह— ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम्। शीलमिदं गुणानां यदमी यं प्रति कृतार्थास्तं प्रति न प्रवर्तन्त इति भावः ॥३२॥

योगवार्त्तिकम्

यथोक्तसार्वज्ञ्यात् परवैराग्योदयेनासम्प्रज्ञातपरम्पराजन्यं प्रारब्धभोगसमाप्तिजन्यं वा तृतीयं मुख्यमोक्षमाह--

ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम् ततो धर्ममेघोदयात् क्लेशकर्मनिवृत्त्या ज्ञानस्यानन्त्ये सति परवैराग्येण पुरुषार्थसमाप्त्या कृतार्थान् पुरुषान् प्रति गुणानां सत्त्वादीनां परिणामक्रमः समाप्यते, कृतार्थपुरुषाणां भोगोपयिकः परिणामः पुनर्न भवतीत्यर्थः। क्रमश्चाविरलधारेत्युत्तरसूत्रेण व्याख्यास्यते।

तत्र इतिपदं व्याचष्टे—**तस्य धर्ममेघस्योदयादिति**। **कृतार्थानामिति** पुरुषाणामिति शेषः। तथा च कृतार्थपुरुषस्वामिको गुणानां परिणामक्रमः समाप्यत इत्यर्थः, न तु गुणानामखिलस्य परिणामक्रमस्य समाप्तिरत्रोक्ता **कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टम्**इत्युत्तरसूत्रादिति। समाप्तौ हेतुमाह—**न हीति**। नहि सत्त्वादयो गुणाः कृतभोगापवर्गा अत एव समाप्तक्रमाः तं पुरुषं प्रति क्षणमप्यवस्थातुं समर्थाः, स्थितिहेतुपुरुषार्थाभावादिति। यदि च सूत्रभाष्ययोर्गुणशब्देनात्र बुद्ध्यादय एव पुरुषोपकरणान्युच्यन्ते तदा यथाश्रुतमेव व्याख्येयम्। अत्राचेतनानां चेतनार्थतया चैतन्याधीनसत्ता **वेदान्तिभि**रुच्यमाना सिद्धेति स्मर्त्तव्यम्। इयमपि तृतीया मुक्तिः **पञ्चशिखाचार्यै**रुक्ता-**कृच्छ्रक्षयात् तृतीयस्तु व्याख्यातं मोक्षलक्षणमिति**। अतएव **तत्त्वसमाससूत्रम्**—**त्रिविधो मोक्ष** इति। इदमत्रावधेयम्—यदेताभ्यां सूत्राभ्यां ज्ञानस्यानन्त्यात्सार्वज्ञ्याख्यान् मोक्ष उच्यत इदं मुख्यकल्पाभिप्रायेणोक्तम्, वैराग्यादेव सुखेन मोक्षसिद्धेः, न तु सार्वज्ञ्यादिकं विना मोक्षो न भवतीत्याशयेन, यतः **सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति** सूत्रे **भाष्यकृता—ईश्वरस्यानीश्वरस्य प्राप्तविवेकज्ञानस्येतरस्य** वेत्यनेनासर्वज्ञस्याप्यभिमाननिवृत्तिमात्रादेव मोक्ष उक्त इति। तथा चोक्तं **विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपाय** इति, **सति मूले तद्विपाका जात्यायुर्भोगाः** इति च। संसारबीजं ह्यनात्मन्यात्मरूपाऽविद्या, रागद्वेषधर्माधर्मतद्विपाकादिहेतुत्वात्, सा चेद्विवेकख्यात्या नाशिता तर्हि तत एव संसारोच्छेदे सार्वज्ञ्याद्यपेक्षा नास्तीति। तथा च **विष्णुपुराणम्**—

अनात्मन्यात्मबुद्धिर्याऽनर्थे स्वमिति या मतिः।
अविद्यातरुसंसूतिबीजमेतद् द्विधा स्थितम् ॥ ३२ ॥

अथ कोऽयं क्रमो नामेति ?

क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ॥ ३३ ॥

क्षणानन्तर्यात्मा परिणामस्यापरान्तेनावसानेन गृह्यते क्रमः। न ह्यननुभूतक्रमक्षणा नवस्य पुराणता वस्त्रस्यान्ते भवति। नित्येषु च क्रमो दृष्टः।

द्वयी चेयं नित्यता—कूटस्थनित्यता परिणामिनित्यता च। तत्र कूटस्थनित्यता पुरुषस्य। परिणामिनित्यता गुणानाम्। यस्मिन्परिणम्यमाने तत्त्वं न विहन्यते तन्नित्यम्। उभयस्य च तत्त्वानभिघातान्नित्यत्वम्। तत्र गुणधर्मेषु बुद्ध्यादिषु परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमो लब्धपर्यवसानः, नित्येषु धर्मिषु गुणेष्वलब्धपर्यवसानः। कूटस्थनित्येषु मुक्तपुरुषेषु स्वरूपास्तिता क्रमेणैवानुभूयत इति तत्राप्यलब्धपर्यवसानः शब्दपृष्ठेनास्तिक्रियामुपादाय कल्पित इति।

अथास्य संसारस्य स्थित्या गत्या च गुणेषु वर्तमानस्यास्ति क्रमसमाप्तिर्न वेति ? अवचनीयमेतत्। कथम् ? अस्ति प्रश्न एकान्तवचनीयः—सर्वो जातो मरिष्यति इति। ॐ भो इति।

अथ सर्वो मृत्वा जनिष्यत इति ? विभज्य वचनीयमेतत्। प्रत्युदितख्यातिः क्षीणतृष्णः कुशलो न जनिष्यत इतरस्तु जनिष्यते। तथा मनुष्यजातिः श्रेयसी न वा श्रेयसीत्येवं परिपृष्टे विभज्य वचनीयः प्रश्नः पशूनधिकृत्य श्रेयसी देवानृषींश्चाधिकृत्य नेति। अयं त्ववचनीयः प्रश्नः-संसारोऽयमन्तवानथानन्त इति। कुशलस्यास्ति संसारक्रमपरिसमाप्तिर्नेतरस्येत्यन्यतरावधारणेऽदोषः। तस्माद्व्याकरणीय एवायं प्रश्न इति ॥ ३३ ॥

तत्त्ववैशारदी

अत्रान्तरे परिणामक्रमं पृच्छति—अथ कोऽयमिति। क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः। परिणामक्रमः क्षणप्रतियोगी, क्षणः प्रतिसंबन्धी यस्य स तथोक्तः, क्षणप्रचयाश्रय इत्यर्थः। न जातु क्रमः क्रमवन्तमन्तरेण शक्यो निरूपयितुम्। न चैकस्यैव क्षणस्य क्रमः। तस्मात्क्षणप्रचयाश्रयः परिशिष्यते।

तदिदमाह—क्षणानन्तर्यात्मेति। परिणामक्रमे प्रमाणमाह—परिणामस्येति। नवस्य हि वस्त्रस्य प्रयत्नसंरक्षितस्यापि चिरेण पुराणता दृश्यते। सोऽयं परिणामस्यापरान्तः पर्यवसानम्। तेन हि परिणामस्य क्रमः। ततः

प्रागपि पुराणतायाः सूक्ष्मतमसूक्ष्मतरसूक्ष्मस्थूलस्थूलतरस्थूलतमत्वादीनां पौर्वापर्यमनुमीयते। एतदेव व्यतिरेकमुखेन दर्शयति—**न हीति**। अननुभूतोऽप्राप्तः क्रमक्षणो यया सा तथोक्ता। नन्वेष क्रमः प्रधानस्य न संभवति, तस्य नित्यत्वादित्यत आह—**नित्येषु चेति**। बहुवचनेन सर्वनित्यव्यापितां क्रमस्य प्रतिजानीते।

तत्र नित्यानां प्रकारभेदं दर्शयित्वा नित्यव्यापितां क्रमस्योपपादयति—**द्वयीति**। ननु कूटस्थं स्वभावादप्रच्युतमस्तु नित्यम्, परिणामि सदैव स्वरूपाच्च्यवमानं कथं नित्यमित्यत आह—**यस्मिन्निति**। धर्मलक्षणावस्थानामुदयव्ययधर्मत्वम्, धर्मिणस्तु तत्त्वादविघात एवेति। अथ किं परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यता सर्वक्रमस्य? नेत्याह—**तत्र गुणधर्मेषु बुद्ध्यादिष्विति**। यतो लब्धपर्यवसानो धर्माणां विनाशात्। प्रधानस्य तु परिणामक्रमो न लब्धपर्यवसानः। ननु प्रधानस्य धर्मरूपेण परिणामादस्तु परिणामक्रमः; पुरुषस्य त्वपरिणामिनः कुतः परिणामक्रम इत्यत आह—**कूटस्थेति**। तत्र बद्धानां चित्ताव्यतिरेकाभिमानात्तत्परिणामेन परिणामाध्यासः। मुक्तानां चास्तिक्रियामुपादायावास्तवोऽपि परिणामो मोहकल्पितः, शब्दस्य पुरःसरतया तत्पृष्ठो विकल्पोऽस्तिक्रियामुपादत्त इति।

गुणेष्वलब्धपर्यवसानः परिणामक्रम इत्युक्तम्। तदसहमानः पृच्छति—**अथेति**। **स्थित्येति** महाप्रलयावस्थायाम्। **गत्येति** सृष्टौ। एतदुक्तं भवति-यद्यानन्त्यान्न परिणामसमाप्तिः संसारस्य, हन्त भोः कथं महाप्रलयसमये सर्वेषामात्मनां सहसा समुच्छिद्येत, कथं च सृष्ट्यादौ सहसोत्पद्येत संसारः? तस्मादेकैकस्यात्मनो मुक्तिक्रमेण सर्वेषां विमोक्षादुच्छेदः सर्वेषां संसारस्य क्रमेणेति प्रधानपरिणामक्रमपरिसमाप्तिः। एवं च प्रधानस्याप्यनित्यत्वप्रसङ्गः। न चापूर्वसत्त्वप्रादुर्भाव इष्यते येनानन्त्यं स्यात्, तथा सत्यनादित्वव्याहतेः सकलशास्त्रार्थभङ्गप्रसङ्ग इति भावः। उत्तरमाह—**अवचनीय**मनुत्तरार्हमेतत्। एकान्तत एव तस्यावचनीयतां दर्शयितुमेकान्तवचनीयं प्रश्नं दर्शयति—**अस्ति प्रश्न** इति। सर्वो जातो मरिष्यतीति प्रश्नः। उत्तरम्—**ॐ भो** इति। सत्यं भो इत्यर्थः।

अविभज्य वचनीयमुक्त्वा प्रविभज्य वचनीयं प्रश्नमाह—**अथ सर्व** इति। विभज्य वचनीयतामाह—**विभज्येति**। विभज्य वचनीयमेव प्रश्नान्तरं विस्पष्टार्थमाह—**तथा मनुष्येति**। **अयम् त्ववचनीय** एकान्ततः। न हि सामान्येन कुशलाकुशलपुरुषसंसारस्यान्तवत्त्वमनन्तवत्त्वं वा शक्यमेकान्ततो वक्तुम्, यथा प्राणभृन्मात्रस्य श्रेयस्त्वमश्रेयत्वं वा नैकान्ततः शक्य-

मवधारयितुम्। यथा जातमात्रस्य मरणमेकान्तः। विभज्य पुनः शक्यावधारणमित्याह—कुशलस्येति। अयमभिसंधिः-क्रमेण मोक्षे सर्वेषां मोक्षात्संसारोच्छेद इत्यनुमानम्। तच्चागमसिद्धमोक्षाश्रयम्। तथा चाभ्युपगतमोक्षप्रतिपादकागमप्रमाणभावः कथं तमेवागमं प्रधानविकारनित्यतायामप्रमाणीकुर्यात्। तस्मादागमबाधितविषयमेतदनुमानं न प्रमाणम्। श्रूयते हि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु सर्गप्रतिसर्गपरम्पराया अनादित्वमनन्तत्व चेति। अपि च सवषामेवात्मनां संसारस्य न तावद्युगपदुच्छेदः संभवी। न हि पण्डितरूपाणामप्यनेकजन्मपरम्पराभ्यासपरिश्रमसाध्या विवेकख्यातिप्रतिष्ठा, किं पुनः प्राणभृन्मात्रस्य स्थावरजङ्गमादेरेकदाऽकस्माद्भवितुमर्हति। न च कारणायौगपद्यं युज्यते। क्रमेण तु विवेकख्यातावसंख्येयानां क्रमेण मुक्तौ न संसारोच्छेदो ऽनन्तत्वाज्जन्तूनामसंख्येयत्वादिति सर्वमवदातम्॥ ३३॥

योगवार्त्तिकम्

ननु परिणामसमाप्तिरिति वक्तव्ये क्रमशब्दः परिणामानां प्रतिक्षणमुत्पादविनाशकथनेन वैराग्योत्पादनाय प्रयुक्तः, स चायमर्थः कथम्, क्रमशब्दस्य पौर्वापर्यमात्रवाचित्वादित्याशयेन क्रमशब्दार्थं पृच्छति—अथेति। अयमेतत्सूत्रीयः। अत्र प्रत्युत्तरं सूत्रम्—

क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः। क्षणप्रतियोगी क्षणस्यावसरस्य विरोधी क्षणेनाप्यनन्तरित इति यावत्। एवंरूपोऽत्र क्रमो विवक्षितो न तु पौर्वापर्यमात्रमिति विशेष्यदलार्थः। परिणामश्च **पूर्वधर्मापाये धर्मान्तरोत्पत्ति**रित्युक्तमेव। ईदृशे च क्रमे प्रमाणप्रदर्शनपरं परिणामापरान्तनिर्ग्राह्य इति विशेषणम्।

भाष्यकारस्तु क्षणप्रतियोगीत्यस्य पर्यवसितार्थमाह—**क्षणानन्तर्यात्मेति**। क्रम इत्युत्तरेणान्वयः। क्षणानन्तर्यात्मा क्षणानन्तर्यधर्मकः, आनन्तर्यं चाव्यवधानं क्रमस्तु पूर्वापरीभावः। तथा च क्षणाव्यवहितपरिणामधारा पूर्वसूत्रे परिणामक्रमशब्दार्थः। अनवच्छिन्नधारायाः प्रमाणप्रदर्शकं सूत्रावयवं व्याचष्टे—**परिणामस्येति**। पूर्वान्तापेक्षया वस्त्रादिरूपस्य परिणामस्यापरान्तेन चरमावस्थयाऽनवच्छिन्नपरिणामधाराऽनुमीयत इत्यर्थः। अत्र युक्तिमाह—**न हीति**। अननुभूतोऽप्राप्तो यथोक्तक्रमो यैरेवम्भूताः क्षणा यस्याः साऽननुभूतक्रमक्षणा पुराणता। तथा च वस्त्रस्यान्तकाले दृश्यमाना पुराणता न ह्यननुभूतक्रमक्षणा सम्भवतीत्यर्थः। अतः पुराणतायाः सूक्ष्मतमसूक्ष्मतरसूक्ष्मस्थूलादिरूपैः परिणामक्षणेऽप्यविरलः क्रमोऽनुमीयत इति। नन्वपरान्तेनानित्येष्वेव क्रमः सिद्धो न तु प्रधानेऽपि, तस्य चरमावस्थाया

अभावात् ; अतो गुणानां परिणामक्रमे किं प्रमाणं येन तत्समाप्तिः पूर्वसूत्रोक्ता घटेत ? तत्राह— **नित्येषु चेति** । नित्येषु स्वतोऽपरान्ताभावेऽपि विकाराणामपरान्तैरेव प्रतिक्षणपरिणामो दृष्टोऽनुमित इत्यर्थः, **धर्मिविक्रियैवैषा धर्मद्वारा प्रपञ्च्यत** इति प्रागुक्तत्वादिति भावः ।

ननु परिणामक्रमाङ्गीकारे नित्यत्वहानिरित्याशङ्कायामाह—**द्वयी चेति** । तथा च परिणामित्वेन कूटस्थनित्यतैव विरुध्यते न नित्यतासामान्यमित्याशयः । नित्यस्य सामान्यलक्षणमाह–**यस्मिन्निति** । **तत्त्वं न विहन्यते** स्वरूपं नातीतं भवति । अत्र चातीतताशून्यत्वमात्रं नित्यत्वस्य सामान्यलक्षणमिति बोध्यम्; तच्चोभयसाधारणमित्याह–**उभयस्येति** । **गुणपुरुषयोरित्यर्थः** । पूर्वसूत्रे परिणामशब्देन व्यावर्त्यं स्वरूपास्तिताक्रमं दर्शयितुं क्रमसामान्यं विभजते–**तत्रेति** । बुद्ध्यादिषु महदादिषु लब्धपर्यवसानो विनाशित्वादित्यर्थः । **गुणेष्विति** । अत्रापि परिणामापरान्तनिर्ग्राह्य इत्यन्वेति । परिणामस्य क्रमं द्विधा व्याख्याय तृतीयं स्वरूपास्तितायाः क्रममसङ्कीर्णोदाहरणेनाह–**कूटस्थेति** । बद्धानां चित्ताविवेकेन कदाचित्परिणामाध्यासोऽपि स्यादित्याशयेन स्वरूपमात्रप्रतिष्ठेष्वित्युक्तम्, तस्यैव स्वरूपाख्यानम्–**मुक्तपुरुषेष्विति** । स्वरूपास्तिता च तत्तत्क्षणमात्रं तत्क्रमश्च पुरुषेष्वप्यस्ति, इदानीं स्थित्वा पश्चात्स्थास्यतीति व्यवहारात् , अन्यथा सर्वकालसम्बन्धरूपनित्यताऽनुपपत्तेश्चेत्यतः–**यत्राप्यलब्धपर्यवसान** इति । क्रम इति शेषः । नन्वेवमात्मनोप्यस्तिताक्रमस्वीकारे षड्भावविकारशून्यत्वसिद्धान्तविरोध इत्याशङ्कां परिहरति—**शब्दपृष्ठेनेति** । स च क्रमोऽस्त्याख्यक्रियामादायैव शब्दपृष्ठेन शब्दानुसारिणा व्यवहर्त्रा कल्पितो भवति, न तु जन्मोत्तरकालीनमस्तितापरिणाममादायेत्यर्थः । तथा चास्तित्वाख्यक्रियैव षड्भावविकारान्तर्गता पुरुषे निषिद्धेत्याशयः । सा च क्रियारूपिण्यस्तिता वृद्धिहेत्ववयवोपचयरूपेति विभागः ।

गुणेष्वलब्धपर्यवसानः परिणाम इति श्रुत्वाऽऽक्षिपति—**अथेति** । **अस्य** संसारस्य जन्मादिपरिणामजातस्य स्थित्या गत्या च गुणेषु वर्त्तमानस्य सृष्टिप्रलयप्रवाहेणावस्थितस्य क्रमसमाप्तिरस्ति न वा ? आद्ये अलब्धपर्यवसानोक्तिविरोधः, अन्त्ये **परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानामिति** पूर्वसूत्रविरोधः, तथा **भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति**श्रुतिविरोधश्चेति ? पूर्वसूत्रे कृतार्थपुरुषं प्रत्येव परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानामुक्ता न तु सामान्यत इत्याशयेन समाधत्ते—**अवचनीयमेतदिति** । प्रत्युत्तरानर्हमेतद्वचनमित्यर्थः । उक्तप्रश्नस्योत्तरानर्हत्वं प्रतिपादयितुम् आदावुत्तरार्हं द्विविधप्रश्नं दर्शयति— **अस्ति प्रश्न** इति । सर्वो जातो मरिष्यतीत्येकान्तवचनी-

योऽविभज्य वचनीयः प्रश्नः, अस्य च ओम् इति प्रतिवचनम्, सत्यं भो इत्यर्थः। ओं भो इति पाठस्तु समीचीनः।

अविभज्यवचनीयं प्रश्नं प्रदर्श्य विभज्यवचनीयं प्रश्नान्तरं प्रदर्शयति— **अथ सर्वो मृत्वा जनिष्यत** इति। विभागेन वचनं प्रत्युत्तरं दर्शयति— **प्रत्युदितेति**। विभज्यवचनीयप्रश्नं लौकिकमपि दर्शयति— **तथा मनुष्येति**। उक्तप्रश्नस्तु यथाश्रुत एकान्तत एवावचनीय इत्याह— **अयं त्विति**। अयमित्युक्तं विशिष्याह— **संसार** इति। अवचनीयत्वमेवोपपादयति— **कुशलस्येत्यादिना-दोष** इत्यन्तेन। कुशलस्य कुशले गुणाकृतस्य संसारक्रमस्य समाप्तिरस्ति नेतरस्मिन्नित्यतो गुणसृष्टिप्रलयप्रवाहोच्छेदानुच्छेदान्यतरावधारणे दोषः, आद्ये बाधोऽन्त्ये कस्यापि मुक्तिर्नास्तीति शिष्यमोहापत्तिरित्यर्थः। अस्यापि प्रश्नस्य विकल्प्योत्तरं देयमित्याह— **तस्मादिति**। तस्मादुत्तरदानार्थमादौ विकल्पेन व्याख्येयोऽयं प्रश्न इत्यर्थः। तद्यथा— यदि च गुणानां सृष्ट्याद्युच्छेदः पृच्छ्यते तदा नास्तीत्येव वक्तव्यम्,

अनादिर्भगवान् कालो नान्तोऽस्य द्विज! विद्यते।
अव्युच्छिन्ना यतस्त्वेते सर्गस्थित्यन्तसंयमाः॥

इत्यादिवाक्यशतेभ्यः सृष्टिप्रवाहस्यानादित्ववदनन्तत्वस्यापि सिद्धेः शुष्कतर्कस्याप्रयोजकत्वात्, अन्यथा संसारहेत्वदृष्टस्य सर्गस्यैव सादित्वात्संसारस्यानादित्वमपि तर्कविरोधेन न सिध्येत्। **भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति श्रुतिश्च** मायाऽऽख्यप्रकृतेः प्रलये व्यापारोपरमाख्यां निवृत्तिमेव वदति। एतेन सर्वमुक्तिरप्रामाणिकीति सिद्धम्॥ ३३॥

गुणाधिकारक्रमसमाप्तौ कैवल्यमुक्तम्। तत्स्वरूपमवधार्यते—

पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति॥ ३४॥

कृतभोगापवर्गाणां पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः कार्यकारणात्मकानां गुणानां तत्कैवल्यम्, स्वरूपप्रतिष्ठा पुनर्बुद्धिसत्त्वानभिसम्बन्धात्पुरुषस्य चितिशक्तिरेव केवला, तस्याः सदा तथैवावस्थानं कैवल्यमिति॥ ३४॥

इति श्रीपातञ्जले सांख्यप्रवचने योगशास्त्रे व्यासभाष्ये
कैवल्यपादश्चतुर्थः॥ ४॥

तत्त्ववैशारदी

कैवल्यस्वरूपावधारणपरस्य सूत्रस्यावान्तरसंगतिमाह—**गुणाधिकारेति।** **पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति।**

कृतकरणीयतया पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः स्वकारणे प्रधाने लयस्तेषां कार्यकारणात्मकानां गुणानां व्युत्थानसमाधिनिरोधसंस्कारा मनसि लीयन्ते, मनोऽस्मितायाम्, अस्मिता लिङ्गे, लिङ्गमलिङ्ग इति। योऽयं गुणानां कार्यकारणात्मकानां प्रतिसर्गस्तत्कैवल्यम्, यं कञ्चित्पुरुषं प्रति प्रधानस्य मोक्षः। स्वरूपप्रतिष्ठा वा पुरुषस्य मोक्ष इत्याह—**स्वरूपेति।** अस्ति हि महाप्रलयेऽपि स्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्तिः, न चासौ मोक्ष इत्यत आह—**पुनरिति।** सौत्र इतिशब्दः शास्त्रपरिसमाप्तौ॥ ३४॥

मुक्त्यर्हचित्तं परलोकमेयज्ञसिद्धयो धर्मघनः समाधिः।
द्वयी च मुक्तिः प्रतिपादितास्मिन्पादे प्रसङ्गादपि चान्यदुक्तम्॥ १॥

निदानं तापानामुदितमथ तापाश्च कथिताः
सहाङ्गैरष्टाभिर्विहितमिह योगद्वयमपि।
कृतो मुक्तेरध्वा गुणपुरुषभेदः स्फुटतरो
विविक्तं कैवल्यं परिगलिततापा चितिरसौ॥ २॥

इति **श्रीवाचस्पतिमिश्र**विरचितायां **पातञ्जलयोगसूत्रभाष्य**व्याख्यायां
तत्त्ववैशारद्यां कैवल्यपादश्चतुर्थः॥ ४॥

योगवार्त्तिकम्

यदि पुरुषस्य संसारोच्छेदः पृच्छ्यते तदा कुशलस्यास्ति नेतरस्येति प्रश्नवाक्यं विकल्प्य प्रतिवचनं संभवतीति उत्तरसूत्रमवतारयति—**गुणाधिकारेति।** गुणाधिकारः परिणामविशेषस्तत्क्रमपरिसमाप्तौ कैवल्यमिति **ततः कृतार्थानाम्**इत्यादिसूत्रेण तात्पर्यतः प्रोक्तम्, तस्य कैवल्यस्य स्वरूपमवधार्यत इत्यर्थः।

पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति। कृतकर्त्तव्यतयां पुरुषार्थशून्यानां पुरुषोपकरणानां लिङ्गशरीरात्मकानां प्रतिप्रसवः स्वकारणेऽत्यन्तविलयः, स बुद्धेः कैवल्यम्, एतदेव च

प्रधानस्यापि ज्ञानिपुरुषं प्रति कैवल्यमुच्यते, तेन पुरुषेण सह पुनरसंयोगाद् । या तु धर्मधर्म्यभेदाच्चितिशक्तिः स्वरूपिणी स्वरूपप्रतिष्ठा बुद्धिसत्त्वोपाधिकरूपशून्यतारूपा जपापाये स्फटिकस्वरूपप्रतिष्ठावत् सा पुरुषस्य कैवल्यमित्यर्थः । परस्पराावियोगो ह्युपाध्युपाधिमतोरुभयोरेव केवलता एकाकिता भवति, ते चोभे एव दुःखभोगनिवृत्त्याख्यपुरुषार्थसाधने भवत इति द्वे एव कैवल्ये लक्षिते । तयोश्चाद्यं कैवल्यं पुरुषस्योपचरितमित्युक्तं **सांख्यकारिकायाम्—**

तस्मान्न बध्यतेऽद्धा न मुच्यते नापि संसरति पुरुषः ।
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाऽऽश्रया प्रकृतिः ॥ इति ।

न तु स्वरूपप्रतिष्ठारूपं कैवल्यं दुःखभोगात्यन्तनिवृत्तिरूपो वा पुरुषार्थः पुरुषस्य तत्र निराकृतः, मोक्षस्यान्यमात्रनिष्ठत्वेऽपुरुषार्थत्वे मोक्षार्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, पुरुषार्थं हि करणानां प्रवृत्तिरिति । इतिशब्दः शास्त्रसमाप्तिसूचनार्थः ।

भाष्ये—कार्यकारणात्मनामिति । कार्यकारणभावापन्नानां महदादिसूक्ष्मभूतपर्यन्तानां लिङ्गशरीरघटकानामित्यर्थः, न तु कार्यमत्र स्थूलशरीरम्, तत्सत्त्वेऽपि कैवल्योदयादिति । ननु स्वस्य स्वप्रतिष्ठत्वानुपपत्त्या कथं स्वप्रतिष्ठत्वम् ? तत्राह—**स्वरूपेति** । पुरुषस्य पुनर्बुद्धिसत्त्वासंबन्धात् केवला चितिशक्तिरेव स्वरूपप्रतिष्ठेत्यर्थः । **तस्य इति** । स्वरूपप्रतिष्ठायां सदैवावस्थानं पुनरप्रच्यवः कैवल्यं द्वितीयमिति शेषः ॥ ३४ ॥

योगग्रन्थसहस्राणां सर्वोपनिषदां तथा ।
सतां च यत्र तात्पर्यं सोऽर्थो व्यासेन भाषितः ॥
व्याख्यातश्च यथाशक्ति निर्मत्सरधिया मया ।
एतेन प्रीयतामीशो य आत्मा सर्वदेहिनाम् ॥

श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते पातञ्जलभाष्यवार्त्तिके कैवल्यपादश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

समाप्तमिदं तत्त्ववैशारदी-योगवार्त्तिकविभूषितव्यासभाष्यसमेतं पातञ्जलयोगसूत्रम् ॥

प्रथमं परिशिष्टम्

पातञ्जलयोगसूत्रानुक्रमणी

---

१. **पञ्च** इति नागेशमते न सूत्रस्याङ्गम्। भोजविवरणकारयोरप्ययमेवाभिप्रेतः पाठः प्रतीयते। अवतरणभाष्ये **कियन्तो वा ?** इत्युक्तत्वात् **पञ्च** इति सूत्राङ्गमिति प्रतीमः।

२. **तत्र अहिंसा०** इति पाठो विज्ञानभिक्षुभावागणेशयोरनुमतः। (मूलपुस्तके वार्त्तिके भ्रमात् तत्र इति लघ्वक्षरैः मुद्रितः संशोध्यो धीरैः।)

३. **चोभयानवधारणात्** इति चन्द्रिकेष्टः पाठः। भोजस्याप्येतदभिमतं भवेत् ?

---

१. चक्षुःप्रकाशाऽसंयोगे इति भोजानन्तदेवौ पठतः। भावागणेशेनाऽपि असंयोगेऽन्तर्धानमिति पठनात् एष एवानुमोदित इति प्रतीयते। विज्ञानभिक्षु-नागेशयोः प्रतीकपाठे प्रकाशाऽसम्प्रयोगे इत्यस्योपलम्भेऽपि व्याख्याने असंयोगे इत्येव दृश्यते।

अतः परम् चन्द्रिका-योगसुधाकरयोः एतेन शब्दाद्यन्तर्धानमुक्तम् इत्यधिकं सूत्रमुपलभ्यते। परन्तु इदं कायसंयमसूत्रस्थभाष्यवाक्यमेवेति वाचस्पत्यादिस्वरसः।

२. परिणामोऽपरान्तनिर्ग्राह्यः इति चन्द्रिकाधृतः पाठः।

---

१. अत्र एते जाति० इति चन्द्रिकाभिमतम्। परन्तु भाष्ये ते तु (विवरणे एते तु) इति पठनात्प्रामादिक एवायमिति विद्मः।

२. ततः इति भोजवृत्ति-चन्द्रिकयोरनभिमतम्।
क्रमपरिसमाप्तिः इति पाठो भोजवृत्ति-मणिप्रभा-विवरण-चन्द्रिकासु। भाष्यस्वरसोऽप्येवमेवेति प्रतीयते। वाचस्पत्यादिस्वरसस्तु क्रमसमाप्तिः इत्यत्र। मूले तु भाष्यस्वरससिद्धः पाठः स्थापितः।

३. परमवश्यता इति समस्तः पाठः क्वचित्।

४. मणिप्रभा-चन्द्रिका-योगसुधाकरेषु ततः पुनः इति सूत्रे न पठ्यते। विवरणे तु तत्र पुनः इति पाठान्तरम्।

---

१. सार्वज्ञ्यबीजम् इति वार्त्तिकधृतपाठान्तरम् । नागेशवृत्तिप्रतीकपाठोऽप्येवमेव । परन्तु नागेश-भोज-भावागणेश - रामानन्दानन्तदेववृत्त्यनुसन्धानेन सर्वज्ञत्वबीजम् इति पाठः स्यादिति प्रतीयते ।

२. तदभावे० इति भोजानन्तदेवौ पठतः ।

३. सर्वावरणापेतस्य इति चन्द्रिकापाठः ।

४. प्रान्तभूमौ प्रज्ञा इति भोजानन्तदेवयोरभिमतः पाठः ।

---

१. अत्र अधिमात्रोपायानाम् तीव्र० इति सूत्रपाठो विज्ञानभिक्षु-भावागणेशयोरनुमतः। अधिमात्रोपायानाम् इति भाष्यमेवेति वाचस्पत्यादिमतम्।

२. आशिषो० इति चकाररहितः पाठः चन्द्रिकादिसम्मतः।

३. एतच्च न सूत्रम् इति वाचस्पतिः। नागेशोप्यनुसरति एनम्। अन्ये तु सूत्रत्वमस्य ब्रुवते।

४. दुःखानुजन्मा द्वेषः इति विवरणधृतः पाठः। प्रकृतपाठोपि तत्र पाठान्तरतयोपन्यस्तः।

५. देशसम्बन्धश्चित्तस्य० इति क्वचिद्भोजवृत्तौ पाठः। देशे चित्तस्य बन्धः इत्यपि पाठान्तरं कल्पयितुं शक्यम्।

---

१. न सालम्बनम्० इति मणिप्रभायां पाठः। न च सालम्बनम्० इति तु विवरणे। किन्तु विज्ञानभिक्षु-भावागणेश-नागेशानां मते भाष्यवाक्यमेवैतदिति प्रतीयते।

२. इदं भाष्यवाक्यमेवेति वाचस्पतिस्वरसः। विवरणकारस्यापि एतदिष्टं स्यात्। चन्द्रिकायां भोजवृत्तावपि न व्याख्यातम्। तत्प्रमाणकम् इति वार्तिकादिसम्भृतः पाठः।

३. अत्र गुणवृत्त्यविरोधाच्च इति पाठो भिक्षुभावागणेश-नागेशानामभिमतः। गुणवृत्तिविरोधात् इत्यस्य सुव्याख्येयत्वेऽपि प्रामादिकोयं पाठ इत्यपि भिक्षुः।

४. चितिशक्तेः इति भोजानन्तदेवौ पठतः। नागेशवृत्तावपि प्रतीकपाठ एवमेव। परन्तु वृत्त्यवलोकनेन चितिशक्तिः इत्येव नागेशस्याभिमतमिति ज्ञायते।

५. स एष पूर्वेषामपि० इति पाठो विज्ञानभिक्षु-भावागणेश-नागेशानाम्। विवरणकार-भोजानन्तदेवानां मते तु स पूर्वेषामपि० इति पाठः।

---

१. ···शैथिल्यानन्त्य० इति विवरणभोजवृत्तिपाठः । अनन्तदेवेन चायं पाठभेदः चन्द्रिकायामुपन्यस्तोऽर्थभेदपुरस्सरम् ।

२. ····सर्वं **सर्वनिमित्तानपेक्षम्** इति पाठः क्वचिदुपलब्धोऽपि न युक्तः, **सर्वनिमित्तापेक्षमनोमात्रजन्यं यथार्थज्ञानं प्रतिभा** इति मणिप्रभोद्धृतराजवार्त्तिकव्याख्यानात् ।

---

१. ···संहननानि० इति विज्ञानभिक्षुभावागणेशानन्तदेवसम्मतः पाठः ।

२. विविक्तः इति भोजराज-विवरणकारसम्मतः पाठः ।

३. ···स्मितानुगमात् इति भिक्षु-भावागणेश-नागेशमतम् । रूपपदन्त्व-प्रामाणिकम् इत्यपि भिक्षुः ।

४. ···भावनाविनिवृत्तिः इति मणिप्रभा-योगसुधाकरसम्मतः पाठः । नागेश-वृत्तावपि अयमेव प्रतीकपाठः ।

५. अत्र मनसः इति विवरणकारमते न सूत्राङ्गम् । भोजवृत्तावप्येतद्रहित-मेव पठ्यते ।

६. भोजवृत्त्यवलोकनेन क्लिष्टा अक्लिष्टाः इति व्यस्तः पाठः प्रतीयते ।

---

१. श्रौतानुमान० इति अनन्तदेवसम्मतः पाठः ।

२. अत्र दीर्घकालादर० इति पाठः क्वचिन्मुद्रितोऽपि नैकयाऽपि व्याख्ययाऽनुमोदितः ।

३. इतिशब्दान्तं सूत्रम् इति वाचस्पतिविवरणकारौ । अन्येषामसम्मतमिदम् । वार्त्तिके पाठभेदत्वेन उल्लिखितम् ।

४. ···प्रत्ययाऽविशेषाद् भोगः इति भोजवृत्तिचन्द्रिकयोः पाठः । परार्थात्स्वार्थ० इत्यस्य स्थाने परार्थान्यस्वार्थ० इत्यपि भोजवृत्तौ पठितम् ।

५. ···सौमनस्यैकाग्रतेन्द्रिय० इति भोजसम्मतः पाठः ।

६. ·· पुरुषस्याऽपरिणामात् इति वार्त्तिक-चन्द्रिकयोः ।

७. अनुत्तमः सुखलाभः इति क्वचित् पाठान्तरम् ।

८. ···प्रज्ज्वलनम् इति भोज-भावागणेश-नागेशानन्तदेवसम्मतः पाठः ।

९. सुखानुजन्मा० इति विवरणपाठः । तत्र प्रकृतपाठोपि पाठान्तरतयोपन्यस्तः ।

---

१. एतत्सूत्रानन्तरम् नागेशवृत्तौ दिनमाससम्वत्सराः इत्यधिकं सूत्रमुपलभ्यते।

२. स्थान्युपमन्त्रणे० इति विवरणे। स्वाम्यु-पनिमन्त्रणे० इति भोजदेवानन्तदेवौ।

३. ···विदुषोऽपि तन्वनुबन्धो० इति अनन्तदेवकृतचन्द्रिकासहितपुस्तके पाठः। भोजवृत्त्यवलोकनेन ··विदुषोऽपि अन्वहमनुबन्धो० इति पाठः प्रतीयते।···विदुषोऽपि अन्वहं तन्वनुबन्धो० इति पाठोऽपि भोजाभिमतः स्यात्!

····तथाऽऽरूढो० इति योगसुधाकरसम्मतः पाठः।

४. क्वचित् चित्तस्वरूपानुकार० इति समस्तः पाठः।

द्वितीयं परिशिष्टम्

व्यासभाष्यस्थोद्धरणानुक्रमणी

१. एतत्सन्दिग्धमिदमावट्यस्य स्वकीयं वाक्यम्, तदर्थमादाय भाष्यकृद्वचनं वा । एवमेव अन्यस्मिन्नपि आवट्यजैगीषव्यसम्वादान्तर्गतवाक्यविषये ज्ञेयम् ।

१. काललुप्तशाखास्थेयं श्रुतिरिति वार्त्तिकम्।

२. इयं वैयासकी गाथेति तत्त्ववैशारदी। भाष्यकारपितुः पराशरस्य वाक्यमिति वार्त्तिकम्। पराशरकृते विष्णुपुराण चोपलभ्यते।

तृतीयं परिशिष्टम्

तत्त्ववैशारदी-निर्दिष्टानाम् उद्धरणानाम् अनुक्रमणी ।

१. अत्रार्थे वार्त्तिकोद्धरणानुक्रमणी द्रष्टव्या ।

चतुर्थं परिशिष्टम्

योगवार्तिकस्थानामुद्धरणानामनुक्रमणी

---

१. वार्तिके बहवः श्लोकाः वसिष्ठसंहितात उद्धृताः । मन्ये योगवासिष्ठस्यैते स्युः । परन्तु एषां स्थानं नाल्पे समये लब्धमिति क्षन्तव्यम् सुधीभिः । योगयाज्ञवल्क्यादौ चैते श्लोकाः पाठभेदेनाल्पेन दृश्यन्ते, अन्यत्रापि सुलभाः ।

---

१. अत्र अश्वमेधपर्वगतः ३५।२० श्लोको द्रष्टव्यः ।

२. इयं श्रुतिः बहुत्रोद्धृता । छान्दोग्यस्य (६।३।२) भाष्ये शंकराचार्येण काठकश्रुतिरित्युक्तम् । परन्तु सम्प्रति कठोपनिषदि नोपलभ्यते ।

---

१. अस्य पूर्वार्द्धमात्रमुपलभ्यते।

२. इयं श्रुतिरधुना नोपलभ्यते, एतत्समानवाक्यं च लभ्यते।

३. अस्योत्तरार्धे महान् भेदः।

२. एते श्लोकाः वायुपुराणस्य ६६।४३,४४ श्लोकसमानार्थाः । अग्रिमश्लोकास्तु पुराणान्तरेष्वुपलभ्यन्ते इति यथास्थानं निवेदितम् ।

---

१. प्रथमैव पंक्तिः मनौ उपलभ्यते । सापि पाठभेदपूर्विकैव ।

२. इयं नैका श्रुतिः, अपि तु सङ्कलिता श्रुतिः ।

३. सांख्यसारस्य [श्लोक-१६] अवलोकनेन अयमपि श्लोको वसिष्ठत एवोद्धृत इति ज्ञायते ।

१. अयं श्लोको मनुनाम्नोद्धृतोऽपि तत्र सम्प्रति नोपलभ्यते ।

१. अत्र तदत्यन्त···इत्येव मूलपाठः। तत्र तदिति दुःखार्थकम्।

२. अत्र गरुडपुराणे महान् पाठभेदो दृश्यते। स तत एवावधार्यः।

३. अयं श्लोकः गौडपादीयागमशास्त्रे (२।३२) त्रिपुरतापिन्युपनिषदि च (५।१०) दृश्यते॥

---

१. अयं न्यायः निर्विशेषं न सामान्यमिति श्लोकवार्त्तिकानुसारी । द्र०—श्लोकवार्त्तिकम्, आकृत्यधिकरणे १० श्लोकः ।

---

१. अत्र विष्णुपुराणे प्रधानपुरुषौ चैव...... इति मुद्रितः पाठः ।

१. उद्धरणद्वयमप्येकमेव प्रतीयते । परन्तु ईषत्पाठभेदात्पृथक् स्थापितम् ।

---

१. पाठभेदैः सहोपलभ्यते ।

२. किमपि स्मृतिवाक्यमेतत् ?

---

१. क्लेशः इति मूलपाठो भिक्षुसम्मतम् प्रवचनभाष्ये।

---

१. अयं श्लोकः माघशुक्लसप्तम्यां स्नानमन्त्ररूपेण निबन्धेषु दृश्यते ।

२. अस्योत्तरार्धं न लभ्यते पुराणे सम्प्रति ।

३. अयं श्लोको बलिप्रदानार्थं पशूत्सर्गसमये कर्मकाण्डग्रन्थे मन्त्ररूपेण दृश्यते ।

---

१. इदं पद्यं धर्मकीर्त्तिनाम्ना ब्र० सू० शाङ्करभाष्ये (२।२।२८), तत्त्वसंग्रहपञ्जिकायाम् (पृ० ५६७), भामत्याम् (२।२।२८) अन्यत्रापि च प्राचीनग्रन्थे समुद्धृतम् । दिङ्नागस्येदमिति केचित् । प्रमाणविनिश्चयस्येति विद्याभूषणमहानुभावाः—History of Indian Logic. P. 308.

अस्य श्लोकस्योत्तरार्धन्तु प्रमाणवार्त्तिकस्य प्रत्यक्षपरिच्छेदे ३८६ श्लोके दृश्यते ।

———

[illegible]